Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№01, 2026

частина 2

Ужгородський національний університет
Ужгород 2026

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:
Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*

Члени редакційної колегії:
Берлінгер Ремус Даніел – *д.ю.н., доцент (Румунія)*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Котляр О.І. – *к.ю.н., професор*
Копча В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., професор*
Мех Ю.В. – *д.ю.н., професор*
Ондрова Юлія – *к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)*
Василенко О.Ю. – *доктор філософії у галузі права*
Ступник Я.В. – *к.ю.н., доцент*
Фазикош В.Г. – *к.ю.н., професор*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №01 від 29.01.2026 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2026

ЗМІСТ

**РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Анатійчук В.В. ОСОБЛИВОСТІ ДОКТРИНИ ТРУДОВОГО ПРАВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАЙМАНОЇ ПРАЦІ..... **11**

Андріїв В., Саленко І. ПРОБЛЕМИ ОПЛАТИ ПРАЦІ З ВРАХУВАННЯМ ГЕНДЕРНИХ АСПЕКТІВ В КРАЇНАХ ЄС.....**20**

Бук М.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ.....**25**

Вапнярчук Б.В. КОНКУРС ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ОЦІНКИ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ..... **32**

Верхолаз К.О. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ВИНИКНЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН З НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ В УКРАЇНІ.....**38**

Гаврилюк Ю.М. ЩОДО ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ ОТРИМУВАЧІВ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ.....**43**

Гнесний Д.С. СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОБОТИ ПОНАД УСТАНОВЛЕНУ НОРМУ РОБОЧОГО ЧАСУ..... **49**

Гордеюк А.О. КОЛЕКТИВНИЙ ДОГОВІР ЯК ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У РЕГУЛЮВАННІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ.....**54**

Зварич Р.В. ДЕЯКІ НЕВІДПОВІДНОСТІ ПРОЄКТУ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ 2026 РОКУ ЧИННОМУ ЗАКОНОДАВСТВУ ПРО ПРАЦЮ УКРАЇНИ..... **59**

Луценко О.Є. ПРЕЗУМПЦІЯ НАЯВНОСТІ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН: КОНЦЕПТУАЛЬНІ МАРКЕРИ..... **67**

Малєнко О.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИСТАНЦІЙНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПАРИТЕТУ ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКА ТА РОБОТОДАВЦЯ.....**73**

Трюхан О.А. ДО ПИТАННЯ АТЕСТАЦІЇ БІБЛІОТЕКАРІВ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ТА ОГЛЯД СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....**79**

Тюря Ю.І., Махова Л.О. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЛАТФОРМНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАЦЮ У МЕЖАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ДІЯ СІТІ..... **84**

Федорко С.О. ПОНЯТТЯ КОЛЕКТИВНОГО ТРУДОВОГО СПОРУ ТА ЙОГО МІСЦЕ У ЗАХИСТІ ТРУДОВИХ ПРАВ.....**92**

**РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО;
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО**

Бакай Ю.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ БІОТЕХНОЛОГІЙ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ..... **98**

Барабаш Н.П., Чопко Х.І. ПУБЛІЧНІ ТА ПРИВАТНІ ЗЕМЕЛЬНІ СЕРВІТУТИ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ..... **106**

Батигіна О.М., Купченя Л.І. ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ АГРАРНОЇ ТА ЗЕМЕЛЬНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... **111**

Ващишин М.Я. ЕКОНОМІЧНЕ СТИМУЛЮВАННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОМЕРЕЖІ..... **116**

Форкош М.О. ТРАНСКОРДОННА ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА
В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ..... **122**

Кобецька Н.Р. ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ЩОДО ОСКАРЖЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНИХ ПЛАНІВ
НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ І ДЕТАЛЬНИХ ПЛАНІВ ТЕРИТОРІЇ..... **128**

Коломійцева Д.М. РИЗИКИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ЯК ІНВЕСТИЦІЙНОГО КАПІТАЛУ:
ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ..... **134**

Кононенко В.П., Фокін Я.Ф., Резенкіна Н.О. ПРАВО НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я
ДОВКІЛЛЯ В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ..... **140**

Новосад І.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАФТОГАЗОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ:
ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ ТА ВОЄННІ ВИКЛИКИ..... **146**

Чечерський В.І. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗБИТКІВ ПРИ ПРИТЯГНЕННІ
ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА..... **156**

**РОЗДІЛ VII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

Арістова І.В., Ткаченко В.В. ЕКОЛОГІЧНИЙ ПОРЯДОК ДЕННИЙ У СФЕРІ ЦИФРОВИХ ПРАВ:
ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ ПРО ЕКОЛОГІЧНИЙ СЛІД ПРОДУКТІВ..... **161**

Банах В.Д. ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ:
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ..... **169**

Барбашин С.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАДАННЯ
ЕЛЕКТРОННИХ ДОВІРЧИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ: СУТНІСТЬ ТА ПОНЯТТЯ..... **174**

Биба Р.Ю. СУБ'ЄКТИ ЗАСТОСУВАННЯ OSINT
У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ПОРЯДКУ І БЕЗПЕКИ..... **181**

Білоскурська О.В. НАДМІРНИЙ ФОРМАЛІЗМ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ
ЯК ФОРМА НЕПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **186**

Гарбінська-Руденко А.В., Глух М.В. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АДАПТАЦІЇ
МИТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ..... **191**

Гутник А.В. КОМІСІЯ, ПСИХОЛОГ ТА ЕКСПЕРТИЗА У СПРАВАХ ПРО БУЛІНГ..... **196**

Данченко Т.В., Бісюк О.С. СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО
РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО РЕФЕРЕНДУМУ..... **202**

Кальчук О.М. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ
КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ..... **208**

Козакевич О.М., Царук А.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ
У ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ В УКРАЇНІ:
ЗАКОНОДАВЧІ ЗМІНИ 2023–2025 РОКІВ..... **214**

Колеснікова М.В., Тригуб О.М. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **220**

Колпаков В.К. АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ..... **225**

Крайній П.І. ПАРАДИГМА ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ ІЗРАЇЛЮ:
СИНЕРГІЯ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ТА АНГЛОСАКСОНСЬКОГО ПІДХОДІВ..... **230**

Кубаєнко А.В. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ МІЖВІДОМЧОЇ ВЗАЄМОДІЇ
У СФЕРІ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ ЯК УМОВА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ..... **237**

Ладиченко В.В., Потьомкін С.О. ПРАВОВІ НОРМИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ
СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ..... **244**

Лепіш Н.Я. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОВАДЖЕННЯ
У ДИСЦИПЛІНАРНИХ СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ..... **252**

Луцьо В.В. ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ВИДІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ
У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН..... **257**

Магдаліна І.В. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ
ШЛЯХОМ НАДАННЯ ОСВІТИ ОСОБАМ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ..... **264**

Мушенок В.В., Суббот А.І. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРОТИДІЇ ВПЛИВУ НЕПРАЦЮЮЧИХ БАНКІВСЬКИХ АКТИВІВ
НА СТАБІЛЬНІСТЬ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ..... **271**

Назар Ю.С. АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО У СПРАВАХ ПРО ОСКАРЖЕННЯ ВІДМОВИ
У НАДАННІ СТАТУСУ ДИТИНИ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ
ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ..... **277**

Наливайко О.І. ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПОСЛУГ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ..... **282**

Пай І.І. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА МИТНИХ ПРОЦЕДУР..... **288**

Ростовська К.В. ЕФЕКТИВНІСТЬ СПОСОБІВ СУДОВОГО ЗАХИСТУ
В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ЄСПЛ..... **294**

Старенький О.С. ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА З ПИТАНЬ
ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ ЯК ГАРАНТІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ..... **300**

Тимофеєв В.В. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА МОНІТОРИНГУ
ЯКОСТІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ..... **308**

Тимчак В.В. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ФІНАНСОВОЇ АВТОНОМІЇ УНІВЕРСИТЕТІВ НІМЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ..... **313**

Хохлова І.В. ПРАВОВА ТА ІНСТИТУЦІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ
ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ:
АНАЛІЗ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ДОБРОЧЕСНОСТІ 2026–2030..... **320**

Цукан С.В. ЗАРУБІЖНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ РЕГУЛЮВАННЯ
ОБОРОТУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ..... **325**

Юрченко В.В. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ОСОБЛИВИХ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ ЯК ФАКТОРІВ МОДИФІКАЦІЇ
ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ..... **330**

**РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

Артемов В.Ю., Калінін О.В., Картавцев А.В. ВОЄННІ ТА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ, ТАДЖИКИСТАНУ ТА УЗБЕКИСТАНУ..... **337**

Бахуринська О.О. УЧАСТЬ У ЗЛОЧИННИХ ОБ'ЄДНАННЯХ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІ ПІДХОДИ В УКРАЇНІ ТА ІТАЛІЇ..... **343**

Будік І.М. НОРМАТИВНА МОДЕЛЬ КОНФІСКАЦІЇ НЕЗАКОННИХ
І НЕОБҐРУНТОВАНИХ АКТИВІВ У ЗАКОНОДАВСТВІ ГРУЗІЇ..... **350**

Волобуєв А.Ф., Орлова Т.А., Волобуєв І.Р. КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ І ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ..... **358**

Голець В.В., Попович А.С. ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ
САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ (СТ. 407 КК УКРАЇНИ)..... **363**

Дудоров О.О., Мовчан Р.О. УМИСНЕ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ЧУЖОГО МАЙНА:
ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ..... **368**

Зінсу О.І. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РЕСПУБЛІКИ БЕНІН: ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ВИХІДНІ ІДЕЇ..... **381**

Івашко С.В. КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ УСУНЕННЯ..... **388**

Ілінський О.В. ПРО ДЕЯКІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ЗАПОБІГАННЯ ПРОТИПРАВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ВОЄННИХ ЗЛОЧИННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ..... **394**

Данко В.Й. ВПЛИВ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ НА ВИРІШЕННЯ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ..... **399**

Коломієць Н.В., Ананенко А.Г. КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ: СЬОГОДЕННЯ І МАЙБУТНЄ..... **405**

Луцький Т.М., Авраменко О.В. ВІРОСПОВІДАННЯ, ЯК МОЖЛИВИЙ СПОСІБ УХИЛЕННЯ ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ..... **410**

Муляр Д.В. СЛУЖБОВА ОСОБА БАНКУ ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ДОСВІД..... **416**

Нестерова І.А. ВПРОВАДЖЕННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ В КРИМІНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ..... **421**

Околіт О.В. ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ДІЯНЬ ОСОБИ, ЩО ПЕРЕБУВАЄ У СТАТУСІ «ВОРА В ЗАКОНІ»: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ..... **426**

Олещук Л.О. ОБ'ЄКТ ВІЙСЬКОВИХ СЛУЖБОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ..... **434**

Сийплокі М.В. ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВЕ ПОВІДОМЛЕННЯМ ПРО ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА БОРОТЬБА ТА АНАЛІЗ СУЧАСНОГО ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ..... **441**

Струков В.О. ПРОБЛЕМАТИКА БОРОТЬБИ З ФАЛЬСИФІКАЦІЄЮ МЕДИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ..... **449**

Ткаченко І.М. КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ОЗНАК ПОТЕРПІЛОГО: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІ ОРІЄНТИРИ..... **460**

Тома М.Г., Боднарук О.М. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... **476**

Фурса С.Я., Фурса Є.І. ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ УХВАЛ, РІШЕНЬ ТА ВИРОКІВ СУДІВ ВИКОНАВЦЯМИ ТА НАЦІОНАЛЬНИМ АГЕНТСТВОМ З ПИТАНЬ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗШУКУ ТА УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ, ОДЕРЖАНИМИ ВІД КОРУПЦІЙНИХ ТА ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ: ДОЦІЛЬНІСТЬ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ **481**

Шевченко В.С. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ В КОНТЕКСТІ СТАТЕЙ 146–151-2 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ..... **489**

Шуп'яна М.Ю. ПОЗИТИВІСЬКИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ..... **494**

Ющик О.І. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА РОЗГОЛОШЕННЯ ТАЄМНИЦІ УСИНОВЛЕННЯ (УДОЧЕРІННЯ) В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ..... **499**

CONTENTS

SECTION V. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Anatiychuk V.V. LABOR LAW DOCTRINE AND ITS INFLUENCE ON THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL RELATIONS IN THE SPHERE OF HIRED LABOR..... **11**

Andriyiv V., Salenko I. PROBLEMS OF REMUNERATION WITH CONSIDERATION OF GENDER ASPECTS IN EU COUNTRIES..... **20**

Buk M.O. LEGAL REGULATION OF EMPLOYMENT OF PERSONS WITH DISABILITIES IN UKRAINE..... **25**

Vapniarchuk B.V. COMPETITION AS A SPECIAL FORM OF ASSESSMENT OF PROFESSIONAL QUALITIES OF SCIENTISTS..... **32**

Verkholaz K.O. AREAS FOR IMPROVING THE LEGAL MECHANISM OF THE EMERGENCE OF EMPLOYMENT RELATIONSHIPS WITH SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL WORKERS IN UKRAINE..... **38**

Havryliuk Y.M. REGARDING THE LEGISLATIVE DEFINITION OF SOCIAL SERVICE RECIPIENTS..... **43**

Hnesnyi D.S. THE CURRENT STATE OF LEGAL REGULATION OF WORK BEYOND THE ESTABLISHED NORM OF WORKING HOURS..... **49**

Hordeiuk A.O. COLLECTIVE AGREEMENT AS A LEGAL FRAMEWORK FOR REGULATING LABOR RELATIONS AT THE LOCAL LEVEL..... **54**

Zvarych R.V. CERTAIN INCONSISTENCIES OF THE DRAFT LABOUR CODE OF 2026 WITH THE CURRENT LABOUR LEGISLATION OF UKRAINE..... **59**

Lutsenko O.Ye. PRESUMPTION OF THE LABOR RELATIONS' EXISTENCE: CONCEPTUAL MARKERS..... **67**

Malienko O.V. LEGAL REGULATION OF REMOTE WORK IN UKRAINE: ENSURING THE PARITY OF INTERESTS BETWEEN EMPLOYEE AND EMPLOYER..... **73**

Triukhan O.A. ON THE ISSUE OF LIBRARIAN PERFORMANCE REVIEW: LEGAL ASPECT AND CASE LAW REVIEW..... **79**

Tiuria Yu.I., Makhova L.O. PROBLEMS AND PROSPECTS OF LEGAL REGULATION OF PLATFORM EMPLOYMENT AS A SPECIAL FORM OF REALIZING THE RIGHT TO WORK WITHIN THE LEGAL REGIME OF DIIA CITY..... **84**

Fedorko S.O. THE CONCEPT OF A COLLECTIVE LABOR DISPUTE AND ITS PLACE IN THE PROTECTION OF LABOR RIGHTS..... **92**

SECTION VI. LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

Bakai Y.Y. LEGAL REGULATION OF BIOTECHNOLOGY USE IN THE CONTEXT OF FOOD SECURITY..... **98**

Barabash N.P., Chopko Kh.I. PUBLIC AND PRIVATE LAND EASEMENTS: THE CURRENT STATE OF LEGAL REGULATION AND TRENDS IN DEVELOPMENT..... **106**

Batyhina O.M., Kupchenia L.I. TRANSFORMATION OF STATE SUPPORT FOR THE AGRICULTURAL AND LAND SECTOR IN UKRAINE AND ABROAD: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT..... **111**

Vashchyshyn M.Ya. ECONOMIC STIMULATION OF RATIONAL USE AND PROTECTION OF LANDS OF THE NATIONAL ECOLOGICAL NETWORK..... **116**

Forkosh M.O. TRANSBOUNDARY ECOLOGICAL SECURITY IN THE SYSTEM OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS..... **122**

Kobetska N.R. PECULIARITIES OF CONSIDERING CASES REGARDING APPEALS AGAINST MASTER PLANS OF SETTLEMENTS AND DETAILED PLANS OF THE TERRITORY..... **128**

Kolomiytseva D.M. RISKS OF A LAND PLOT AS INVESTMENT CAPITAL: CONCEPT AND CLASSIFICATION..... **134**

Kononenko V.P., Fokin Ya.F., Rezenkina N.O. THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT FOR LIFE AND HEALTH IN CONTEMPORARY INTERNATIONAL LAW..... **140**

Novosad I.V. LEGAL REGULATION OF OIL AND GAS RELATIONS IN UKRAINE: EUROPEAN INTEGRATION AND WARTIME CHALLENGES..... **146**

Chechersky V.I. SOME PROBLEMS OF DETERMINING DAMAGES WHEN BRINGING LIABILITY FOR VIOLATIONS OF LAND LEGISLATION..... **156**

SECTION VII. ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Aristova I.V., Tkachenko V.V. ENVIRONMENTAL AGENDA IN THE SPHERE OF DIGITAL RIGHTS: THE RIGHT TO INFORMATION ON THE ENVIRONMENTAL FOOTPRINT OF PRODUCTS..... **161**

Banakh V.D. PERFORMANCE OF SERVICE IN THE BODIES OF THE STATE ENFORCEMENT SERVICE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECTS..... **169**

Barbashyn S.V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE PROVISION OF ELECTRONIC TRUST SERVICES IN UKRAINE: ESSENCE AND CONCEPT..... **174**

Byba R.Yu. SUBJECTS OF THE APPLICATION OF OSINT IN THE FIELD OF ENSURING PUBLIC ORDER AND PUBLIC SAFETY..... **181**

Biloskurska O.V. EXCESSIVE FORMALISM IN ADMINISTRATIVE JUSTICE AS A FORM OF UNLAWFUL RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS UNDER MARTIAL LAW..... **186**

Harbinska-Rudenko A.V., Glukh M.V. CURRENT ISSUES OF ADAPTING UKRAINE'S CUSTOMS LEGISLATION TO THE LEGISLATION OF THE EUROPEAN UNION..... **191**

Hutnyk A.V. COMMISSION, PSYCHOLOGIST AND EXPERTISE IN BULLYING CASES..... **196**

Danchenko T.V., Bisyuk O.S. FORMATION AND PROSPECTS OF REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTION OF LOCAL REFERENDUM..... **202**

Kalchuk O.M. CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF SUBJECTS OF ENSURING THE IMPLEMENTATION OF PERSONNEL POLICY IN PROSECUTOR'S OFFICES..... **208**

Kozakevych, O.M., Tsaruk A.V. ENSURING ACCESS TO JUSTICE IN PROCEEDINGS CONCERNING CUSTOMS VIOLATIONS IN UKRAINE: LEGISLATIVE CHANGES IN 2023–2025)..... **214**

Kolesnikova M.V., Trigub O.M. ADMINISTRATIVE LIABILITY UNDER MARTIAL LAW..... **220**

Kolpakov V.K. ADMINISTRATIVE SERVICES IN THE CONTEXT OF DIGITAL REALITY..... **225**

Krainii P.I. THE HUMAN-CENTERED PARADIGM IN ISRAELI ADMINISTRATIVE LAW: SYNERGY BETWEEN THE CONTINENTAL AND ANGLO-SAXON APPROACHES..... **230**

Kubaienko A.V. INSTITUTIONALIZATION OF INTERAGENCY INTERACTION IN THE FIELD OF JUVENILE PREVENTION AS A CONDITION FOR ITS EFFECTIVENESS..... **237**

Ladychenko V.V., Potomkin S.O. LEGAL NORMS AS AN ELEMENT OF THE LEGAL MECHANISM OF JUDICIAL CONTROL IN ADMINISTRATIVE JUDICIAL PROCEEDINGS..... **244**

Lepish N.Ya. LEGAL CHARACTERISTICS OF DISCIPLINARY PROCEEDINGS IN THE NATIONAL POLICE..... **252**

Lutso V.V. FEATURES OF CERTAIN TYPES OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES IN THE FIELD OF LAND RELATIONS..... **257**

Magdalina I.V. PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF THE EDUCATIONAL FUNCTION OF THE STATE BY PROVIDING EDUCATION TO PERSONS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS..... **264**

Mushenok V.V., Subbot A.I. NON-PERFORMING BANK ASSETS AS AN OBJECT OF REGULATORY AND LEGAL REGULATION IN THE SPHERE OF FINANCIAL RELATIONS..... **271**

Nazar Yu.S. ADMINISTRATIVE JUDICIAL PROCEEDINGS IN CASES OF APPEAL AGAINST THE REFUSAL TO GRANTING STATUS TO A CHILD WHO HAS SUFFERED AS A RESULT OF WAR ACTIONS AND ARMED CONFLICT..... **277**

Nalyvaiko O.I. TRANSFORMATION OF THE POLICE SERVICE SYSTEM UNDER MARTIAL LAW: CHALLENGES FOR PUBLIC SAFETY AND HUMAN RIGHTS..... **282**

Pai I.I. THE CONCEPT AND LEGAL CHARACTERISTICS OF CUSTOMS PROCEDURES..... **288**

Rostovska K.V. EFFECTIVE REMEDIES IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS CASE-LAW..... **294**

Starenkyi O.S. INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF THE NATIONAL AGENCY ON CORRUPTION PREVENTION AS A GUARANTEE FOR THE IMPLEMENTATION OF ANTI-CORRUPTION POLICY IN UKRAINE..... **300**

Tymofeiev V.V. THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF MONITORING THE QUALITY OF PROVISION OF ADMINISTRATIVE SERVICES..... **308**

Tymchak V.V. COMPARATIVE ANALYSIS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROVISION OF FINANCIAL AUTONOMY OF UNIVERSITIES IN GERMANY AND UKRAINE..... **313**

Kokhlova I.V. LEGAL AND INSTITUTIONAL TRANSFORMATION OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN UKRAINE: ANALYSIS OF THE INTEGRITY DEVELOPMENT STRATEGY 2026–2030..... **320**

Tsukan S.V. FOREIGN APPROACHES TO DEFINING THE PRINCIPLES OF REGULATING THE CIRCULATION OF VIRTUAL ASSETS..... **325**

Yurchenko V.V. THE CONCEPT AND FEATURES OF SPECIAL ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGIMES AS FACTORS IN THE MODIFICATION OF THE INSTRUMENTAL FRAMEWORK OF PUBLIC ADMINISTRATION..... **330**

SECTION VIII. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

Artemov V.Yu., Kalinin O.V., Kartavtsev A.V. WAR AND WAR CRIMES IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF UKRAINE, TAJIKISTAN AND UZBEKISTAN..... **337**

Bakhurynska O.O. PARTICIPATION IN CRIMINAL ASSOCIATIONS: THEORETICAL AND PRACTICAL APPROACHES IN UKRAINE AND ITALY..... **343**

Budik I.M. NORMATIVE MODEL OF CONFISCATION OF ILLEGAL AND UNJUSTIFIED ASSETS IN GEORGIAN LEGISLATION..... **350**

Volobuev A.F., Orlova T.A., Volobuev I.R. CORRUPTION IN UKRAINE: SOCIO-ECONOMIC BACKGROUND AND WAYS TO OVERCOME..... **358**

Holets V.V., Popovych A.S. PECULIARITIES OF QUALIFICATION OF ABSENCE WITHOUT LEAVE OR PLACE OF SERVICE (ARTICLE 407 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)..... **363**

Dudorov O.O., Movchan R.O. INTENTIONAL DESTRUCTION OR DAMAGE TO ANOTHER'S PROPERTY: ISSUES OF QUALIFICATION AND IMPROVEMENT OF CRIMINAL LEGISLATION..... **368**

Zinsu O. CRIMINAL LEGAL QUALIFICATION OF DOMESTIC VIOLENCE UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF BENIN: GENERAL POSITION AND INITIAL IDEAS..... **381**

Ivashko S.V. CORRUPTION RISKS IN THE ACTIVITIES OF THE CRIMINAL EXECUTIVE SYSTEM OF UKRAINE AND WAYS TO ELIMINATE THEM..... **388**

Ilinsky O.V. ON SOME INTERNATIONAL LEGAL APPROACHES RELATED TO PREVENTING THE ILLEGAL ACTIVITIES OF TRANSNATIONAL MILITARY CRIMINAL ORGANIZATIONS..... **394**

Danko V.Yu. THE INFLUENCE OF THE LEGAL POSITIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE ON THE RESOLUTION OF CERTAIN CATEGORIES OF CRIMINAL CASES..... **399**

Kolomiiets N.V., Ananenko A.G. CRIMINAL CODE OF UKRAINE: TODAY AND FUTURE..... **405**

Lutskyi T.M., Avramenko O.V. RELIGION AS A POSSIBLE WAY TO AVOID MOBILIZATION IN UKRAINE..... **410**

Muliar D.V. BANK OFFICIAL AS A SUBJECT OF CRIMINAL OFFENSES: INTERNATIONAL LEGAL EXPERIENCE..... **416**

Nesterova I.A. IMPLEMENTATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN CRIMINOLOGICAL RESEARCH..... **421**

Okolit O.V. PROBLEMS OF QUALIFICATION OF ACTS COMMITTED BY A PERSON HOLDING THE STATUS OF A "THIEF IN LAW": AN ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE..... **426**

Oleshchuk L.O. THE OBJECT OF MILITARY SERVICE CRIMINAL OFFENSES..... **434**

Syiploki M.V. KNOWINGLY FALSE REPORT OF A CRIMINAL OFFENSE: CRIMINAL LEGAL STRUGGLE AND ANALYSIS OF MODERN FOREIGN EXPERIENCE..... **441**

Strukov V.O. THE PROBLEMATICS OF COMBATING THE FALSIFICATION OF MEDICAL PRODUCTS..... **449**

Ткаченко І.М. CLASSIFICATION OF CRIMINAL-LAW CHARACTERISTICS OF THE VICTIM: THEORETICAL FOUNDATIONS AND LAW-ENFORCEMENT GUIDELINES..... **460**

Toma M.G., Bodnaruk O.M. LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR: NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS..... **476**

Fursa S.Y., Fursa Ye.I. FORCED ENFORCEMENT OF RESOLUTIONS, DECISIONS AND JUDGMENTS OF COURTS BY ENFORCEMENT OFFICERS AND THE NATIONAL AGENCY FOR THE DETECTION, SEARCH AND MANAGEMENT OF ASSETS OBTAINED FROM CORRUPTION AND OTHER CRIMES: THE APPROPRIATENESS OF THE DEFINITION OF POWERS..... **481**

Shevchenko V.S. PROBLEMATIC ISSUES OF MEANS OF PROTECTION OF FREEDOM, HONOR, AND DIGNITY OF A PERSON IN THE CONTEXT OF ARTICLES 146–151-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE..... **489**

Shupyana M.Y. THE POSITIVIST PERIOD OF DEVELOPMENT OF CRIMINOLOGICAL SCIENCE: THEORETICAL ASPECT..... **494**

Yushchyk O.I. CRIMINAL LIABILITY FOR DISCLOSURE OF THE SECRET OF ADOPTION IN UKRAINE: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE..... **499**

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349-2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.1

ОСОБЛИВОСТІ ДОКТРИНИ ТРУДОВОГО ПРАВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАЙМАНОЇ ПРАЦІ

Анатійчук В.В.,
кандидат юридичних наук, асистент,
асистент кафедри приватного права
юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
ORCID: 0000-0002-8036-4351

Анатійчук В.В. Особливості д**октрини трудового права та її вплив на механізм правового регулювання суспільних відносин у сфері найманої праці.**

Не дивлячись на те, що доктрина трудового права тісно пов'язана з правовою доктриною та іншими галузевими доктринами, доктрина трудового права має ряд особливостей, що дозволяють відмежувати її в системі правової доктрини з поміж інших галузевих юридичних доктрин. Серед таких особливостей виділяються наступні: необхідність осмислення співвідношення приватноправових та публічно-правових засад галузі трудового права; осмислення питань матеріально-правового та процедурно-процесуального характеру; врахування науковцями соціального призначення трудового права як самостійної галузі права; необхідність відстоювання самостійності галузі трудового права та самодостатності її механізмів для регулювання правовідносин у сфері праці; необхідність осмислення прав та обов'язків суб'єктів правовідносин у сфері праці з урахуванням наявності особливих джерел трудового права.

Зауважується, що вплив правової доктрини на механізм правового регулювання здійснюється через: безпосереднє запозичення законодавцем ідей, існуючих у доктрині трудового права; систему науково-консультативних рад при нормотворчих органах та органах судової влади; систему юридичної освіти; систему державних грантів в рамках програм, наприклад, реформ, що стосуються публічних інвестицій та які передбачають вдосконалення нормативної бази, а також через гранти на створення різного роду бізнесу, що також спонукає до розробки підзаконних актів (наприклад, для підприємництва ветеранів війни).

Констатується, що доктрину трудового права потрібно модифікувати так, щоб предмет трудового права поширювався на будь-які відносини із застосуванням несамостійної праці, незалежно від форм її організації. На всіх працюючих повинні поширюватися норми таких інститутів трудового права, як охорона праці, соціальне страхування та по мірі можливості, соціальне партнерство. Залежність законодавця від доктрини трудового права сприятиме підвищенню якості нормативних правових актів, що регулюють трудові відносини, підвищенню ефективності соціальної політики, що проводиться в нашій країні, підвищенню ступеня її науковості та обґрунтованості, доцільності та послідовності.

Ключові слова: соціальне призначення трудового права, доктрина трудового права, співвідношення державного і договірного регулювання, трудові відносини, державні гранти, судова практика, трудове законодавство, соціальна політика.

Anatiychuk V.V. Labor law doctrine and its influence on the mechanism of legal regulation of social relations in the sphere of hired labor.

Despite the fact that the doctrine of labor law is closely related to legal doctrine and other industry doctrines, the doctrine of labor law has a number of features that allow it to be distinguished in the system of legal doctrine from other industry legal doctrines. Among such features, the following stand out: the need to understand the relationship between private law and public law principles in the field

of labor law; understanding issues of a substantive and procedural nature; scientists' consideration of the social purpose of labor law as an independent branch of law; the need to uphold the independence of the branch of labor law and the self-sufficiency of its mechanisms for regulating legal relations in the labor sphere; the need to understand the rights and obligations of subjects of legal relations in the labor sphere, taking into account the presence of special sources of labor law.

It is noted that the influence of legal doctrine on the mechanism of legal regulation is carried out through: direct borrowing by the legislator of ideas existing in the doctrine of labor law; a system of scientific and advisory councils under regulatory bodies and judicial authorities; a system of legal education; a system of state grants within the framework of programs, for example, reforms related to public investments and which provide for the improvement of the regulatory framework, as well as through grants for the creation of various types of businesses, which also encourages the development of by-laws (for example, for entrepreneurship of war veterans).

It is stated that the doctrine of labor law needs to be modified so that the subject matter of labor law extends to any relationship involving dependent labor, regardless of the forms of its organization. All employees should be covered by the norms of labor law institutions such as labor protection, social insurance, and, to the extent possible, social partnership. The legislator's dependence on the doctrine of labor law will contribute to improving the quality of regulatory legal acts regulating labor relations, increasing the effectiveness of social policy implemented in our country, increasing the degree of its scientificity and validity, expediency and consistency.

Key words: social purpose of labor law, labor law doctrine, relationship between state and contractual regulation, labor relations, state grants, case law, labor legislation, social policy.

Постановка проблеми. Доктрина трудового права є складовою правової доктрини, відповідно, для неї характерні всі ознаки, якими наділена правова доктрина. Враховуючи загальнотеоретичні підходи в юриспруденції до визначення терміну «правова доктрина», доктрину трудового права можна визначити як складову науки трудового права, яка уособлює в собі науково-обґрунтовані концепції, ідеї, позиції, точок зору з питань правового регулювання трудових та інших безпосередньо пов'язаних з ними відносин, які є сприйняті вченими-трудовиками та вбудовуються в існуючу систему науки трудового права.

Доктрина трудового права відображає правову дійсність, буття права, норми права, трудові правовідносини, погляди на трудове право як галузь права, його значення і закономірності функціонування. Доктрина трудового права є передумовою створення правових норм надаючи правотворчому процесу понятійний апарат і методологічний інструментарій щодо виявлення суспільних потреб у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері найманої праці. Доктрина трудового права, (як і інші галузеві доктрини) завжди відображає правову дійсність, її пізнання у формі правових поглядів, принципів, цінностей, з іншої сторони правова доктрина впливає на свідомість і волю суб'єктів трудового права і тим самим слугує передумовою упорядкування суспільних відносин у сфері найманої праці [10, с. 192].

Аналіз наукових публікацій. Дослідженню питань, пов'язаних з доктриною трудового права, її суті та впливу на правозастосовну практику присвячені праці О. Процевського – «Методологічні засади трудового права» 2014 р. Окремі аспекти даної проблематики були досліджені на сторінках наукових статей такими вченими як: В. Венедиктова, С. Вишновецької, Н. Гетьманцевої, В. Гураш, І. Жигалкіна, В. Лавріненко, С. Кожушко, П. Пилипенка, О. Середи, О. Ярошенка та ін. Разом з тим, сучасні умови викликають модифікацію сталих понять і інститутів галузі, що потребує подальшого їх дослідження.

Мета роботи полягає у розкритті особливостей доктрини трудового права та її впливу на механізм правового регулювання трудових відносин у сфері найманої праці.

Виклад основного матеріалу. Визначення доктрини трудового права закладене як «результат пізнання правової науки і практики застосування норм права». Доктрина трудового права, шляхом свого методологічного інструментарію визначила особливе місце права на працю у системі прав і свобод людини, оскільки завдяки праці створюються матеріальні і духовні блага і людина, завдяки праці самоудосконалюється та проявляє себе як творча особистість [22, с. 28]. Доктрина трудового права слугує передумовою до правового регулювання і таким чином здатна задовольняти потребу в правовому регулюванні суспільних відносин у сфері найманої праці. Суттєвим ядром доктрини трудового права є цінності, що втілені у світогляд учених, що досліджують трудове право як самостійну галузь права, цінності, що втілені у правові приписи норм трудового права, виконання яких державою і забезпечить кожному гідний життєвий рівень для себе і своєї сім'ї. Саме в цьому полягає суть і соціальне призначення доктрини трудового права [10, с. 192].

Доктрина трудового права є ядром науки трудового права, тоді як наука трудового права крім доктрини вміщує в себе наукові ідеї та концепції, що в певний історичний період відрізняються від загальноприйнятих. І наука, і доктрина трудового права взаємопов'язані, мають єдину систему, у межах якої нові концепції розташовуються в безпосередньої близькості до доктринальних концепцій. Наприклад, фундаментально у науці трудового права розташована концепція єдиного та неподільного предмета трудового права. Але при цьому періодично, у науці трудового права, висловлюються пропозиції щодо виділення з предмета даної галузі окремих правовідносин. Так, до прикладу, проф. П.Д. Пилипенко виокремлює право зайнятості [17, с. 197-207]. Деякі автори обґрунтовують виділення трудового процесуального права як самостійної галузі права [16]. Такі концепції розширюють, розвивають науку трудового права, навіть при відсутність підтримки з боку більшості науковців, вносячи вагомий внесок у розвиток науки трудового права. Перед тим, як з'ясувати вплив правової доктрини на механізм правового регулювання суспільних відносин у сфері найманої праці, необхідно розкрити особливості самої доктрини як системного продукту наукової та науково-практичної діяльності [1, с. 34].

Не дивлячись на те, що доктрина трудового права тісно пов'язана з правовою доктриною та іншими галузевими доктринами, доктрина трудового права має ряд особливостей, що дозволяють відмежувати її в системі правової доктрини з поміж інших галузевих юридичних доктрин. Серед таких особливостей можна виділити: 1. Необхідність осмислення співвідношення приватно-правових та публічно-правових засад галузі трудового права. Галузь трудового права сформувалася на стику приватного та публічного права і у зв'язку з цим набула характеру приватно-публічної галузі права. Трудове право, належить до тієї галузі права, що протягом багатьох років існування «встигло побачити» і «спокусу публічності, і неміч приватності». Тож воно «вирішило» поєднати в собі два елементи для пошуку оптимального балансу між державним та договірним регулюванням, щоби забезпечити і захистити інтереси людини-працівника, роботодавців та навіть держави [11, с. 84]. Ця особливість галузі зумовила характер науки трудового права, яка має переосмислити не лише договірні конструкції, а й імперативні норми трудового законодавства, такі як, наприклад, норми інститутів охорони праці та державного контролю та нагляду за дотриманням нормативних актів у сфері праці.

В інших галузях права переважає один із двох способів правового регулювання суспільних відносин, що входять до їх предмету, – імперативний чи диспозитивний, і, відповідно, галузеві юридичні науки можуть лінійно розглядати договірні засади або імперативні (публічні) приписи, які у них є превалюючими.

Ще одним викликом, який вимагає осмислення у науці трудового права, є питання про межі договірного регулювання правовідносин у сфері праці, тим більше що поєднання державного та договірного регулювання трудових відносин та інших безпосередньо пов'язаних з ними відносин зведено у статус одного з основних принципів трудового права[8, с. 111-167; 11, с. 83-92; 7, с. 41-44].

Необхідно підкреслити, що дослідження меж правового регулювання трудових відносин обумовлено потребами як юридичної науки так і юридичної правозастосовної практики, що постійно стикається з проблемами та визначенням меж впливу права на суспільні відносини у сфері найманої праці та розмежуванням предметів правового регулювання – трудового права і цивільного, відповідних інститутів права, при вирішенні конкретних юридичних справ [2, с. 430]. Якщо такі питання пов'язані із співвідношенням норм державного та договірного характеру, то дискусія в науці трудового права та судової практики зводиться до мінімуму чи зовсім відсутня. Наприклад, очевидно, що не можна у трудовому договорі закріпити умову про виплату працівникові заробітної плати один раз на місяць, навіть якщо працівник сам на це погоджується, оскільки норма ч. 1 ст. 115 КЗпП України централізовано встановлює правило про виплату працівникові заробітної плати не рідше двох разів на місяць, відповідне положення закріплено у Законі «Про оплату праці».

Не підлягають застосування норми локальних нормативних актів, якщо вони погіршують становище працівників у порівнянні з трудовим законодавством, в тому числі умовами колективного договору, соціально-партнерськими угодами, трудовим договором, якщо вони обмежують права або знижують рівень гарантій працівників. Як зауважується в юридичній літературі, локальні нормативні акти про працю не можуть застосовуватися без урахування державних стандартів. Адже дієвість локальних норм безпосередньо залежить від правильного їх поєднання із загальними нормативно-правовими актами [24, с. 48]. Відповідно, це позначається в цілому на механізмі правового регулювання трудових відносин, відповідно, на методі, який є змістовним механізму правового регулювання. Як правило, в основі методу закладений той чи інший спосіб правового регулювання. Тому заздалегідь, при прийнятті нормативно-правових актів можна визначити його характер та норму, що закладена в його основі – державного (централізованого) чи договірного (локального)

рівнів. Таке передбачення допомагає заздалегідь сприяти ефективному регулюванню трудових відносин. Уявляється за можливе зробити висновок про те, що однією з особливостей науки трудового права є необхідність осмислення співвідношення приватноправових та публічно-правових засад цієї галузі.

2. Осмислення питань матеріально-правового та процедурно-процесуального характеру. Традиційним у теорії держави та права є поділ галузей права на матеріальні та процесуальні [13, с. 240-241]. Норми права також можуть бути класифіковані на матеріальні – правила поведінки та процесуальні: встановлюють процедуру застосування цих правил.

Трудове право, як самостійна галузь права містить як норми матеріального характеру (вимоги до змісту трудового договору, підстави його припинення.), так і – процесуальні (процедурні) норми. До процесуальних норм у трудовому праві відносяться правила розгляду індивідуальних та колективних трудових спорів, а також норми, що встановлюють правила застосування норм матеріального права.

Відповідно можна зробити висновок, що трудове право містить норми як матеріального так і процедурно-процесуального характеру, тобто, займає проміжне становище у системі галузей матеріального та процесуального права. У зв'язку з цим у науці трудового права досліджуються і розробляються питання як матеріального так і процедурно-процесуального характеру, що, у свою чергу, ускладнює завдання вчених у виробленні одностайних доктринальних підходів за вказаними аспектами регулювання правовідносин у сфері праці.

3. Врахування науковцями соціального призначення трудового права як самостійної галузі права. У доктрині трудового права виробилася концепція визначення функцій трудового права - захисної та виробничої [23, с. 249-257]. Призначення галузі трудового права визначається як соціальне [18, с. 73]. Такий підхід знайшов відображення як у чинному КЗпП України (ст. 1), так і в судовій практиці. КЗпП України прагне не лише закріпити трудові права працівників, але й захистити їх права та права роботодавців, в результаті чого створити модель, за якої інтереси сторін трудового договору та інтереси держави будуть узгоджені один з одним. Проте розробити таку модель дуже складно, оскільки працівник насамперед зацікавлений у збільшенні заробітної плати, поліпшення умов праці. Тоді як роботодавець зацікавлений у зростанні продуктивності праці, збільшенні прибутку, зменшенні витрат виробництва (до яких, зокрема, відносяться заробітна плата та кошти, витрачені на поліпшення умов праці). В результаті створюється підґрунтя для розбіжностей між працівником та роботодавцем, які найчастіше переростають у трудові спори.

Слід зауважити, що «призначення трудового права та його соціальна сутність визначає ступінь впливу економічних чинників на зміст функцій трудо-правового режиму та, відповідно, може визначати можливості його впливу на економічний розвиток**.** У нових умовах господарювання необхідно, щоб система соціального захисту працівників пов'язувалася з наданням працівникам стандартних трудових гарантій, забезпечувала рівні умови конкуренції [6, с. 283].

Відповідно, доктрина трудового права має виробляти такі пропозиції до змін трудового законодавства, які не порушать баланс інтересів сторін трудового договору і держави, як соціального партнера та не поставлять під сумнів соціальне призначення галузі трудового права. З такими викликами стикається і судова практика з трудових спорів у ситуаціях, коли конкурують виробнича та соціальна функції трудового права, наприклад, при звільнення вагітної жінки. Так, Велика Палата Верховного Суду у справі № 759/19440/15-ц (провадження № 14-105цс18) [25] про скасування наказу про звільнення і відновлення на роботі за позовом жінки, яка завагітніла під час роботи за строковим трудовим договором, зробила такий висновок: «позивачка була звільнена відповідно до пункту 2 статті 36 КЗпП, що не суперечить вимогам частини третьої статті 184 КЗпП, яка допускає звільнення вагітних жінок після закінчення строкового трудового договору, при цьому головною умовою можливості такого звільнення є імперативна вимога відносно обов'язкового працевлаштування зі збереженням середньої зарплати впродовж трьох місяців з дня закінчення контракту».

У постанові від 21.10.2020 р. по справі № 640/11441/17 (провадження № 61-9019св19) Верховний Суд зробив правовий висновок: звільнення на підставі пункту 2 статті 36 КЗпП України, зокрема, вагітних жінок провадиться з обов`язковим працевлаштуванням. Не може бути визнано, що власник або уповноважений ним орган виконав цей обов`язок по працевлаштуванню, якщо звільненій працівниці не була надана на тому ж або іншому підприємстві (в установі, організації) інша робота або запропонована робота, від якої вона відмовилась з поважних причин (наприклад, за станом здоров`я). Таким чином, частиною 3 статті 184 КЗпП України встановлено гарантії для окремих категорій працівників, а саме: заборонено звільнення, зокрема, вагітної жінки та передбачено обов`язкове працевлаштування у випадках її звільнення після закінчення строкового трудового договору.

Отож, захисна функція трудового права поставила інтереси працівника вище за інтереси роботодавця та реалізацію соціальної функції трудового права над виробничою, виходячи з мети соціального призначення трудового права як галузі права. Мова йде про створення належних правових умов для досягнення ефективної взаємодії соціальної і виробничої сторони - інтересів сторін трудових відносин.

Сучасні технології змінюють організацію виробництва, способи здійснення трудової функції, процес взаємодії між працівниками та роботодавцями. Звісно, що проблеми постійно виникали і будуть виникати, проте трудовому законодавству під силу їх вирішувати. Законодавець і судова практика стоять на позиції гарантій трудових прав і свобод громадян та захисту прав та інтересів працівників та роботодавців як стратегічної мети і завдань трудового права. А це, у свою чергу, покладало і покладає на соціальну державу обов'язок забезпечувати людино-центриський підхід до сьогоднішнього і майбутнього трудового права як галузі [4, с. 380].

На сучасному етапі соціальне призначення трудового права буде розширюватися разом із новими завданнями трудового права, що у свою чергу буде позначитися і на механізмі правового регулювання трудових відносин.

4. Необхідність відстоювання самостійності галузі трудового права та самодостатності її механізмів для регулювання правовідносин у сфері праці [21]. Відповідно, значення правової доктрини полягає у визначенні самостійності галузі трудового права України, забезпечення змістовної єдності останнього, виявлення необхідності оновлення трудового законодавства [12, с. 98].

Історично трудове право, як галузь права, виникло на стику цивільного та адміністративного права, внаслідок чого запозичало ряд цивілістичних конструкцій, надавши їм свій трудо-правовий характер [11, с. 83-84]. Наприклад, конструкція трудового договору як продовження загально-правової конструкції «договір», що активно розвивалася сотні років у галузі та науці цивільного права, самозахист як один з основних способів захисту трудових прав працівників, який також виник в цивільному праві, компенсація моральної шкоди тощо.

Як зауважується в юридичній літературі, правильно визначена природа договору не тільки слугує ефективним елементом механізму регулювання суспільних відносин між людьми, але й пов'язана зі сферою ствердження і самовираження особи [9, с. 100]. Такі висновки узгоджуються із правовою позицією, викладеною, зокрема у постановах Верховного Суду від 04.07.2018 у справі № 820/1432/17, від 06.03.2019 у справі № 802/2066/16-а, від 13.06.2019 у справі № 815/954/18. Так, Касаційний адміністративний суд пояснив ознаки цивільно-правових та трудових відносин, а також їх відмінності. Відповідну позицію викладено в постанові від 9 червня 2021 року у справі № 420/2174/19.

Наука трудового права, змушена відображати спроби вчених-цивілістів поставити під сумнів самостійність галузі трудового права та її здатність виключно власними засобами регулювати правовідносини у сфері праці. Ця ознака характерна для науки та доктрини трудового права та є характерною у порівнянні з наукою та доктриною цивільного права, самостійність яких не ставиться під сумнів у наукових дослідженнях. Це явище отримало назву «експансії цивільного права» на суспільні відносини, врегульовані нормами трудового права. У зв'язку з цим аксіоматичне твердження, яке сформувалося в доктрині трудового права, про неможливість регулювання правовідносин у сфері праці нормами цивільного права, в даний час набуває особливої актуальності. Некоректність «цивілістичного» підходу може бути обґрунтована не лише за допомогою аналізу системних властивостей трудового права та неможливістю застосування інструментів цивільного права до суспільних відносин у сфері праці, але й із залученням аргументів, вироблених історично у доктрині трудового права в якій містяться перевірені багаторічними дослідженнями аргументи на користь самостійності цієї галузі права.

Сказане не означає, що норми цивільного права повністю не застосовні до правовідносин у сфері праці. Наприклад, трудовим законодавством України не передбачені конкретні строки виплати роботодавцем працівнику витрат на службове відрядження. Суд захистив завдяки субсидіарному застосування норм законодавства права позивача, стягнувши на її користь з відповідача витрати, здійснені у зв'язку зі службовим відрядженням у розмірі 429 грн. 64 коп [26, с. 214].

В цілому, нормативних правових актів, що містять норми трудового права, цілком достатньо для регулювання всього комплексу правовідносин у сфері праці, а галузь трудового права, безумовно, є самостійною галуззю права. Цей постулат підтверджується численними матеріалами судової практики, проте дискусія з цього приводу, що існує в науці цивільного права, зберігається.

5**.** Наука трудового права найчастіше змушена осмислювати конструкції, що виникають на практиці, які раніше були характерними тільки для цивільного права, в тому числі зарубіжних країн. Для науки трудового права в ситуації значного відставання законодавства від потреб практики одним із викликів є осмислення конструкцій, що раніше не були відомі нашій правовій системі та

тих, що прийшли з інших галузей права, насамперед цивільного права зарубіжних країн. З цією проблемою стикаються майже всі галузеві юридичні науки, однак, для науки трудового права ця особливість виражена найбільш у концентрованому вигляді. Наприклад, конструкція позикової праці, збільшення неформальної зайнятості дало поштовх до поширення платформної зайнятості, що вимагає законодавчого регулювання. Новітні сучасні дослідження вчених концентрують свою увагу на необхідності надання особам, незалежно від їхнього правового статусу в царині праці, трудових та соціальних гарантій та покладання обов'язків роботодавця та страхувальника на тих, хто використовують працю таких осіб [3, с. 232].

Наука трудового права повинна виробити пропозиції щодо удосконалення трудового законодавства, в тому числі з урахуванням складності виконання рішень судів щодо деяких категорій справ. Наприклад, це стосується виконання рішення суду про перекваліфікацію цивільно-правового договору на трудовий. Адже визначення природи трудового та цивільного договорів має важливе правове значення, оскільки від цього залежить правовий статус особи, який буде визначати не лише права та обов'язки сторін, а й відповідні способи захисту у разі порушення відповідного договору. [9, с. 105].

6. Необхідність осмислення прав та обов'язків суб'єктів правовідносин у сфері праці з урахуванням наявності особливих джерел трудового права. Такими особливими джерелами трудового права є соціально-партнерські угоди, колективний договір та інші локальні нормативні акти, які багато в чому визначають систему механізму правового регулювання суспільних відносин у сфері найманої праці. У зв'язку з цим вчені-трудовики повинні враховувати, що законодавець по-різному дозволяє врегульовувати багато питань саме в актах соціального партнерства та в локальних нормативних актах, тим самим суттєво розширюючи сферу наукового осмислення.

Доктрину трудового права потрібно модифікувати так, щоб предмет трудового права поширювався на будь-які відносини із застосуванням несамостійної праці, незалежно від форм її організації. На всіх працюючих повинні поширюватися норми таких інститутів трудового права, як охорона праці, соціальне страхування та по мірі можливості, соціальне партнерство [4, с. 489].

Як зазначалося вище, у нашій країні правова доктрина не є джерелом трудового права. Але при цьому вона безпосередньо впливає на механізм правового регулювання. Сказане повною мірою відноситься до впливу доктрини трудового права на формування трудового законодавства. А оскільки однією із змістовних складових такого механізму є норми трудового права, нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини у сфері найманої праці, з урахуванням вище викладеного, розберемо як здійснюється такий вплив правової доктрини на механізм правового регулювання.

1. Через безпосереднє запозичення законодавцем ідей, існуючих у доктрині трудового права. Ціла низка концепцій, які в різні часи були висловлені в науці трудового права, потім стали доктринальними та сприйняті законодавцем. Деякі усталені дефініції понять були перенесені до тексту нормативних правових актів. При цьому іноді доктринальні ідеї проникають у законодавство не безпосередньо, а через матеріали судової практики, через сприйняття судами напрацювань в доктрині трудового права. Законодавець використовує правову доктрину для розробки і підготовки законопроектів. У змісті кожного закону, як правило, використовується понятійний апарат, що базується на працях вітчизняних науковців. Крім цього, доктрина, як опосередковане джерело права, дає законодавцю уявлення про державно-правові закономірності, надаючи можливість вибрати оптимальну модель регулювання» [9, с. 33]. Чернега В.М. досліджуючи розвиток доктрини національного трудового права на початку ІІІ тисячоліття підкреслив, що з 2000 року донині в науці трудового права України зроблено багато кроків уперед, суттєво розширилися горизонти трудоправових досліджень, про що свідчить численний науковий контент. Найкращі розробки вчених у сфері трудового права сучасності потребують своєчасного утілення в актах трудового законодавства нашої держави [27, с. 268].

2. Через систему науково-консультативних рад при нормотворчих органах та органах судової влади. Наприклад, при Конституційному Суді та Верховному Суді України діє Науково-консультативна ради, які утворюється з числа вчених, суддів та інших правників і функціонує з метою забезпечення єдності та сталості судової практики**.** При цьому Науково-консультативні ради не тільки готують науково-обґрунтовані рекомендації щодо принципових питань судової практики, а й розробляють рекомендації щодо проектів законів. Звісно, це відображається на самому механізмі правового регулювання в цілому, оскільки від правової доктрини залежать якість законів, що розробляються і приймаються на цій основі. Як зазначається у юридичній літературі, активізацію впливу правової доктрини на удосконалення процесу правового регулювання суспільних відносин необхідно здійснювати у таких напрямках: «безпосередня участь у розробці вченими-юристами проектів нормативних правових актів та включення у їх зміст найважливіших концептуальних по-

ложень; проведення незалежної наукової експертизи законотворчої діяльності; використання загальновизнаних наукових положень для обґрунтування і ухвалення судових рішень» [19, с. 273].

3. Через систему юридичної освіти. Здобувачі вищої освіти у процесі навчання у вищому навчальному закладі отримують уявлення про основні постулати юридичної науки загалом та науки трудового права зокрема. Тому після закінчення освітньої установи випускник, який працює за професією має можливість реалізувати засвоєні ним наукові уявлення, компетенції у сфері трудового права, працюючи на різних посадах, у тому числі, в органах законодавчої влади.

4. Через систему державних грантів в рамках програм, наприклад, реформ, що стосуються публічних інвестицій та які передбачають вдосконалення нормативної бази, а також через гранти на створення різного роду бізнесу, що також спонукає до розробки підзаконних актів (наприклад, для підприємництва ветеранів). Основні грантові програми зосереджені на реалізації соціальної політики, але їхнє впровадження вимагає створення чи оновлення нормативно-правових актів. Вказані програми фінансується за рахунок держбюджету, міжнародних донорів та програм.

Нормотворчі органи при розробці та прийнятті нормативних правових актів, що містять норми трудового права, зобов'язані співвідносити проекти цих актів із доктриною трудового права як самостійно, так і за допомогою висновків Науково-консультативної ради при Конституційному Суді та при Верховному Суді. Як зауважується в юридичній літературі, науковий висновок Науково-консультативної ради має доктринальний характер, адже його підготовку здійснюють науковці-правники, застосовуючи положення наукових доктрин [14, с. 154]. Окрім цього, національна тристороння соціально-економічна рада відповідно до Положення про Національну тристоронню соціально-економічну раду також бере участь у підготовці висновків щодо проектів законів, інших нормативно-правових актів з питань соціально-економічного розвитку і трудових відносин, вносить у встановленому порядку пропозиції стосовно вдосконалення законодавства з цих питань [20].

В якості особливостей доктрини трудового права, які впливають на механізм правового регулювання суспільних відносин у сфері найманої праці та дозволяють відмежувати її в системі правової доктрини від інших галузевих юридичних доктрин, можна назвати:

1. а) необхідність осмислення приватноправових та публічно-правових начал галузі трудового права;

б) необхідність осмислення питань матеріально-правового та процедурно-процесуального характеру;

в) необхідність врахування дослідниками соціального призначення галузі трудового права;

г) необхідність відстоювання самостійності галузі трудового права та достатності її механізмів для регулювання правовідносин у сфери праці;

д) необхідність осмислення правових конструкцій, що застосовуються на практиці, які раніше були характерні лише для цивільного права;

е) необхідність вироблення пропозицій щодо вдосконалення трудового законодавства, у тому числі, з урахуванням складності виконання рішень судів щодо деяких категорій справ;

є) наявність особливих джерел трудового права, які багато в чому визначають всю систему регуляторів суспільних відносин, що входять у предмет цієї галузі.

Висновки. Сучасний період характеризується такими способами впливу доктрини трудового права на формування трудового законодавства, яке є складовою механізму правового регулювання у сфері праці: безпосереднього запозичення законодавцем ідей, що існують у доктрині трудового права, через систему науково-консультативних рад при нормотворчих органах та органах судової влади, через систему юридичної освіти, через систему розроблення основних грантових програм, що зосереджені на реалізації соціальної політики та вимагає створення чи оновлення нормативно-правових актів.

Доктрина трудового права впливає на механізм правового регулювання, формуючи правові позиції судів, спрямовуючи законодавця на створення якісних актів, що регулюють суспільні відносини у сфері праці, забезпечуючи наукову обґрунтованість соціальної політики, що впливають на правотворчість і правозастосування.

Залежність законодавця від доктрини трудового права сприятиме підвищенню якості нормативних правових актів, що регулюють трудові відносини, підвищенню ефективності соціальної політики, що проводиться в нашій країні, підвищенню ступеня її науковості та обґрунтованості, доцільності та послідовності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Актуальні проблеми формування сучасної доктрини кримінального права України: монографія / В.Я. Тацій, Л.М. Демидова, В.І. Борисов та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, Л.М. Деми-

дової, В.І. Борисова. Харків: Право, 2021. 632 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2022/09/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE_%D0%90%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8-%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.pdf.

2. Анатійчук В.В. Межі правового регулювання трудових відносин: Матеріали VII Міжнародного молодіжного наукового юридичного форуму, м. Київ, Національний авіаційний університет, 16-17 травня 2024 р. Ст. 429-431. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10873.
3. Анатійчук В.В. Проблемні питання регулювання роботи на платформах: міжнародний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. №1. 2025. С.229-233. URL: https://archer.chnu.edu.ua/handle/123456789/13014?show=full.
4. Анатійчук В.В. Трансформація поняття «праця» з позицій розвитку нестандартних форм зайнятості. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск № 3, 2025, частина 1. С.480-490. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/333315/322236.
5. Анатійчук В.В. Трансформація трудових відносин в умовах цифровізації. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»* С. 376-383. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/317028/307527.
6. Вакарюк Л.В. Правові режими в трудовому праві України: монографія Чернівці: Видавничий дім» Родовід», 2018, 415с. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/628.
7. Гетьманцева Н.Д**.** Баланс публічних і приватних інтересів як основа кадрової політики держави. Актуальні проблеми приватного та публічного права: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 95-річчю від дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О.І., Ломжа – Харків, 29 березня 2024 року. / Наукова редакція: Алєксандра Енґлєр-Якубяк, Олена Коваленко, Пьотр Якубяк. Ломжа: Міжнародна Академія Прикладних Наук в Ломжі, Республіка Польща; Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна. Видавництво: MANS w Łomży – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. С. 41-44. URL: https://zenodo.org/records/11065711.
8. Гетьманцева Н.Д. Правове регулювання трудових відносин в сучасних умовах господарювання: дис….. докт юрид. наук: трудове право; право соціального забезпечення. Київ, 2016. 481 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/750/dis_Getmantseva%20N.D..pdf.
9. Гетьманцева Н.Д, Процьків Н.М. Правова природа трудового та цивільного договорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 100-106. URL:https://drive.google.com/file/d/1GKkiinpff7XO0i16XYJhYwXACtrndkSp/view.
10. Гетьманцева Н.Д., Вакарюк Л.В. Природа формування доктрини трудового права, її суть та значення для трудового права як самостійної галузі права. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2023. С. 190-194. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10682/14.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
11. Гетьманцева Н.Д. Становлення та розвиток трудового права як прояв єдності приватних і публічних начал. *Науково-практичний журнал «Теорія і практика інтелектуальної власності»* № 4 (102) 2018 р. С. 83-92. URL:https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/507/Hetmantseva%20N.D.%20Stanovlennia%20ta%20rozvytok%20trudovoho%20prava.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
12. Гураш В.М. Правова доктрина та її значення для формування трудового права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія Право. Випуск 25. 2014. С. 95-99. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/96da38e8-c1d0-40fa-85e1-49bb42772a5e/content.
13. Загальна теорія права. Нормативний курс. Підручн. для студ. Юристів /кол авт.; за ред.. доктора юрид. наук С.В. Бобровник. 2-ге вид., стереотип Київ.: Юрінком -Інтер, 2023 С. 240-241. 596 с. URL:https://jurkniga.ua/contents/zagalna-teoriya-prava-akademichniy-kurs.pdf.
14. Корж Т. І Науково-консультативна рада при Конституційному Суді України як суб'єкт наукового забезпечення його діяльності. *Інформація і право.* № 4(43) 2022. С. 149-155. URL: http://il.ippi.org.ua/issue/view/16158 DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.4(43).270076.

15. Куп'янська А.М. Використання доктринальних засад юридичної науки в окремих думках суддів Конституційного Суду. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 32–37. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/86/108.
16. Новіков Денис Олександрович. Трудове процесуальне право: навч. посібник Харків, ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2017. 129 с. URL: https://www.hnpu-laws.in.ua/wp-content/uploads/2016/04/%D1%82%D0%BF%D0%BF-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf.
17. Пилипенко П.Д. Право зайнятості, або нові контури трудового права. *Право України*. 2014. № 6. С. 197-207. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2014-6-pravo_ukr_6_14.pdf.
18. Пилипенко П.Д. Соціальне право: становлення та перспективи майбутнього. *Право України*. 2022 № 2 С. 64-75. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2022-2-pravo_2022_3.pdf.
19. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1. Загальнотеоретична та історична юриспруденція / О.В. Петришин, В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов, С.П. Рабінович; ред.: О.В. Петришин. Х.: Право, 2013. 975 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4415&download_id=1443&srsltid=AfmBOoo2csPoXOPMYQm1UGngO16lRbcUM3kHEkVfeDdHHfXoxrf9ij4r.
20. Про Національну тристоронню соціально-економічну раду: Положення затверджено Указом Президента України від 29 грудня 2005 року № 1871. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2011#Text.
21. Процевський О.І. Методологічні засади трудового права: монографія. Х.: ХНАДУ, 2014. 260 с. URL: https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2021-10/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf.
22. Процевський О.І. Розвиток доктрини трудового права. Правова доктрина України: у 5 т. Х.: Право, 2013. Доктрина приватного права України / Н.С. Кузнєцова, Є.О. Харитонов, Р.А. Майданник [та ін.]; за заг. ред. Н.С. Кузнєцової. 760 с. URL: https://knushop.com.ua/image/catalog/pravoizdat/202307/pdf/4416.pdf.
23. Процевський О.І. Функції трудового права в сучасних умовах господарювання. *Право України*. 2011. №2. С. 249-257. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2011-2-pravoukr_2011_2.pdf.
24. Сіроха Д.І. Локальні нормативно-правові акти: сутність та соціальне призначення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2019. № 41 том 2. С. 47-50. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc41/part_2/13.pdf.
25. Справа № 759/19440/15-ц. Провадження № 14-105цс18) URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/74120972.
26. Фасій Б.В. Субсидіарне застосування норм цивільного законодавства до трудових правовідносин в спорах про стягнення понесених витрат та про відшкодування моральної шкоди: аналіз судової практики «Молодий вчений» № 2 (17) лютий, 2015 р. С. 213-216. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/2/166.pdf.
27. Чернега В.М Розвиток доктрини національного трудового права на початку ІІІ тисячоліття. *Юридичний науковий електронний журнал* № 3. 2023. С. 260-268. URL: http://lsej.org.ua/3_2023/61.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Анатійчук В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.2

ПРОБЛЕМИ ОПЛАТИ ПРАЦІ З ВРАХУВАННЯМ ГЕНДЕРНИХ АСПЕКТІВ В КРАЇНАХ ЄС

Андріїв В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-9118-763X
e-mail: avm2009@ukr.net

Саленко І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0004-7165-7533
e-mail: kyluk50@ukr.net

Андріїв В., Саленко І. Проблеми оплати праці з врахуванням гендерних аспектів в країнах ЄС.

В статті розглядаються особливості правової регламентації проблем оплати праці з врахуванням гендерних аспектів в країнах ЄС. Висловлена думка, що міжнародно-правові акти як універсального так і регіонального (європейського) рівня в сфері захисту прав працівників від дискримінації в заробітній платі, покладають на держави-члени обов'язок забезпечувати рівну оплату праці, усуваючи гендерну дискримінацію.

З'ясовано, що міжнародно-правову основу досліджуваної проблеми складають фундаментальні документи, зокрема Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція МОП № 100 «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» 1951 р., Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р., Конвенція РЄ про захист прав людини та основних свобод 1951 р., Директива Європейського Парламенту та Ради 2006/54/ЄС від 5 липня 2006 року про реалізацію принципу рівних можливостей та рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях зайнятості та професії, Договір про функціонування Європейського Союзу 2007 р., Рекомендації Комісії 2014/124/ЄС від 7 березня 2014 року про зміцнення принципу рівної оплати праці чоловіків і жінок, Директива (ЄС) 2023/970 щодо посилення застосування принципу рівної оплати за рівну роботу або роботу рівної цінності між чоловіками та жінками через прозорість оплати праці та механізми забезпечення 2023 р.

Констатовано, що міжнародний досвід країн з високим рівнем гендерної рівності, таких як Німеччина, Франція, Іспанія, Ірландія, Нідерланди, демонструє важливість не лише законодавчого закріплення принципів недискримінації, але й створення дієвих інституційних механізмів їх реалізації.

Зазначено, що Європейський Союз прагне розриву в оплаті праці жінок та чоловіків не більше 5%. Працівники, які постраждали від дискримінації в оплаті праці за ознакою статі мають право на повну компенсацію, враховуючи заборгованість із заробітної плати та додаткових, стимулюючих, виплат.

На основі аналізу наукових точок зору та законодавства, автори приходять до висновку, що попри високий рівень нормативно-правового забезпечення рівності оплати праці в країнах Європейського Союзу, гендерний розрив в оплаті праці залишається соціально-економічною проблемою. Впровадження директив ЄС щодо прозорості оплати праці, гендерної рівності та недискримінації є важливим кроком у зменшенні нерівності, проте їх практична реалізація потребує посилення.

Ключові слова: захист трудових прав, оплата праці, гендерна рівність, право чоловіків та жінок на рівну винагороду за рівноцінну працю, боротьба з дискримінацією.

Andriyiv V., Salenko I. Problems of remuneration with consideration of gender aspects in EU countries.

The article examines the features of legal regulation of problems of remuneration with consideration of gender aspects in EU countries. The opinion is expressed that international legal acts of both universal and regional (European) level in the field of protection of workers' rights from discrimination

in wages impose on member states the obligation to ensure equal remuneration, eliminating gender discrimination.

It was found that the international legal basis of the problem under study is made up of fundamental documents, in particular the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, ILO Convention No. 100 «On Equal Remuneration for Men and Women for Work of Equal Value» of 1951, the European Social Charter (revised) of 1996, the Council of Europe Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1951, Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (revised version), the Treaty on the Functioning of the European Union of 2007, Commission Recommendation 2014/124/EC of 7 March 2014 on strengthening the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (revised version), equal pay for men and women, Directive (EU) 2023/970 on strengthening the application of the principle of equal pay for equal work or work of equal value between men and women through pay transparency and enforcement mechanisms 2023.

It is noted that the international experience of countries with a high level of gender equality, such as Germany, France, Spain, Ireland, the Netherlands, demonstrates the importance not only of legislatively enshrining the principles of non-discrimination, but also of creating effective institutional mechanisms for their implementation.

It is noted that the European Union strives for a pay gap between women and men of no more than 5%. Employees who have suffered from gender-based pay discrimination are entitled to full compensation, taking into account wage arrears and additional, incentive payments.

Based on the analysis of scientific perspectives and legislation, the authors conclude that despite the high level of regulatory and legal support for equal pay in the European Union countries, the gender pay gap remains a socio-economic problem. The implementation of EU directives on pay transparency, gender equality and non-discrimination is an important step in reducing inequality, but their practical implementation needs to be strengthened.

Key words: protection of labor rights, pay, gender equality, the right of men and women to equal pay for work of equal value, combating discrimination.

Постановка проблеми. Міжнародно-правові стандарти у сфері оплати праці передбачають функціонування впорядкованої системи вимог щодо оплати праці на основі діяльності міжнародних організацій та взаємних угод між державами. Утворення цієї системи, забезпечення її цілісності, єдності та функціональної здатності є результатом нормотворчої діяльності, яка здійснюється в межах ООН, Міжнародної організації праці, регіональних об'єднань держав та домовленостей між ними. Така діяльність має впорядкований та системний характер, що досягається завдяки чіткому перерозподілу завдань, функцій та повноважень міжнародних організацій, взаємоузгодженню інтересів між самими державами та дотриманню загальновизнаних міжнародних норм.

Стан дослідження. Дослідження гендерної диференціації в оплаті праці, гендерної сегрегації та гендерної політики здійснювали такі науковці, як: В.М. Божко, Н.Д. Гетьманцева, В.Л. Костюк, О.Л. Кучма, М.О. Пижова О.В.Тищенко, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, В.І. Щербина, та деякі інші. Проте певні аспекти цієї проблеми залишаються поза увагою науковців і потребують детального вивчення.

Метою статті є виявлення особливостей проблем оплати праці з врахуванням гендерних аспектів в країнах ЄС.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень Загальної декларації прав людини (ч. 3 ст. 23) – працівник має право на справедливу та задовільну винагороду, яка забезпечує гідне існування його самого та його родини і яка, у разі необхідності, доповнюється іншими засобами соціального захисту [1].

В ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [2] зазначено, що держави визнають право на працю, що включає право кожної людини на одержання можливості заробляти собі на життя працею, на яку вона вільно погоджується; держави визнають за кожним право на справедливі та сприятливі умови праці, що включає винагороду, яка б забезпечила, як мінімум, усім працюючим справедливу заробітну плату та рівну винагороду за труд рівної цінності без будь-якої різниці, задовільне існування для них та їхніх сімей (ст. 7).

Конвенція МОП № 100 «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» у статті 2 проголошує, що кожний член організації за допомогою засобів, що відповідають діючим методам встановлення ставок винагородження, заохочує і забезпечує застосування щодо всіх працівників принципу рівного винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності. [3].

Відповідні положення закріплені також і в регіональних міжнародних актах. Так, стаття 4 Європейської соціальної хартії (переглянутої) [4] закріплює: право на підвищену ставку винагороди за роботу в надурочний час, право чоловіків та жінок на рівну винагороду за рівноцінну працю, відрахування із заробітної плати тільки на умовах та у розмірах, передбачених законодавством, колективними договорами або арбітражними рішеннями. Здійснення цих прав можливе шляхом вільного укладання колективних договорів, запровадження законних систем нарахування зарплати [5].

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [6] передбачає, що право на справедливу винагороду включає такі ключові аспекти, як: гідна оплата праці, що дозволяє забезпечувати як працівника, так і його сім'ю; підвищена винагорода за понаднормову роботу; принцип рівної оплати за рівноцінну працю для чоловіків і жінок; встановлення розумного строку попередження про розірвання трудового договору; обмеження можливих відрахувань із заробітної плати. Стаття 4 цієї Конвенції зазначає, що ці права можуть бути реалізовані через вільно укладені колективні договори, законодавчо встановлені механізми визначення заробітної плати або будь-які інші засоби, що відповідають національним умовам. Ст. 20 Конвенції гарантує гендерну рівність у сфері зайнятості, а стаття 30 - закріплює право на захист від бідності та соціальної ізоляції.

Директива 2006/54/ЄС про рівні можливості та рівне ставлення до чоловіків і жінок у питаннях зайнятості та професії, включаючи питання рівної оплати праці, об'єднала кілька директив щодо гендерної рівності у сфері зайнятості разом із судовою практикою Суду Європейського Союзу. Комісія контролює правильне транспонування та виконання Директиви 2006/54/ЄС, включаючи положення, що стосуються принципу рівної оплати праці, та підтримує країни ЄС у її належному впровадженні [7].

Рівна оплата праці чоловіків та жінок закріплена і у Договорі про функціонування Європейського Союзу 2007 р. [8]. Стаття 157 цього договору, покладає на держави-члени обов'язок забезпечувати рівну оплату праці, усуваючи гендерну дискримінацію. Фактичну нерівність в оплаті праці жінок та чоловіків в європейських країнах довгий час, залишали на розсуд держав-членів. І тільки в 2014 р. Європейська комісія прийняла рекомендації для держав членів ЄС щодо вжиття добровільних заходів, спрямованих на підвищення прозорості в системах оплати праці та встановлення заробітної плати з урахуванням гендерних аспектів [9].

Рекомендації 2014 р. передбачають чотири ключові компоненти: індивідуальні права на інформацію про заробітну плату, звітність на рівні компанії, аудит заробітної плати та рівна оплати праці в колективних договорах.

Законодавство таких країнах, як Німеччина, Франція, Іспанія, Ірландія, Нідерланди, зобов'язує роботодавців звітувати перед компетентними державними органами чи організаціями працівників про гендерний розрив в оплаті праці. Так, скажімо, у Німеччині Закон про прозорість оплати праці дозволяє працівникам у компаніях із понад 200 співробітниками дізнатися про середню зарплату колег протилежної статі на аналогічній посаді. Слід також зазначити, що у 2021 р. Федеральний суд з трудових спорів Німеччини позбавив працівників від тягаря доказування дискримінації щодо заробітної плати. У Франції впроваджено індекс гендерної рівності, за яким компанії з понад 50 працівниками зобов'язані публікувати результати, а при низьких балах – вживати заходів для покращення. Компанії в Іспанії зобов'язані вести реєстр зарплат і, при штаті понад 50 осіб, розробляти плани гендерної рівності. В Ірландії введено закон про звітність про гендерний розрив в оплаті праці, що зобов'язує роботодавців публікувати дані про різницю в заробітках, а у Нідерландах діє законодавство, що вимагає від компаній аналізувати зарплати за статтю та звітувати про заходи з усунення нерівності. Це частина загальноєвропейської стратегії боротьби з дискримінацією, спрямована на усунення «вертикальної» сегрегації та забезпечення рівних прав. Ці заходи відповідають міжнародним стандартам, включаючи Конвенції МОП.

Внаслідок таких дій, цим країнам вдалося суттєво скоротити гендерний розрив в оплаті праці. Саме тому, Європейським парламентом та Радою 10 травня 2023 р. було прийнято Директиву 2023/970, спрямовану на посилення застосування принципу рівної оплати за рівну працю або працю рівної цінності між чоловіками та жінками через забезпечення прозорості оплати праці та механізми забезпечення [10]. Зазначена Директива посилює принцип рівної оплати чоловіків і жінок за рівну працю через обов'язкову прозорість та забороняє гендерну дискримінацію в оплаті. Документ зобов'язує роботодавців розкривати структуру зарплат, надає працівникам право на інформацію про середні рівні оплати, забороняє вимагати відомості про заробітну плату на попередньому місці роботи та передбачає відповідальність за гендерний розрив понад 5%, а також встановлює строк для приведення національного законодавства у відповідність з її положеннями до 7 червня 2026 р.

Директива покликана посилити застосування принципу рівної оплати праці за рахунок запровадження двох ключових механізмів: прозорості оплати праці та дотримання вимог щодо рівної оплати праці. Це означає, що працівники мають право на отримання інформації про середню заробітну плату за конкретну роботу, що значно спрощує виявлення випадків нерівності та дискримінації в оплаті праці. Такий механізм призначений не тільки для підвищення прозорості, а й для того, щоб працівники могли ефективно захищати свої права у разі виявлення порушень у цій сфері. Водночас, умови прозорості окремо встановлені для претендентів та для працівників.

Щодо претендентів роботодавці повинні будуть надавати дані про початкову зарплату та можливу межу для відповідної вакансії, умови колективного договору, які застосовуються до цієї категорії працівників. Зазначені відомості повинні надаватися таким чином, щоб забезпечити поінформованість та прозорість переговорів про заробітну плату (наприклад, в опублікованому оголошення про вакансію), що забезпечує гендерну рівність у процесі найму. Роботодавцям забороняється вимагати у претендентів відомості про їхню заробітну плату на попередньому місці роботи.

Що стосується працівників, то держави-члени повинні зобов'язати роботодавців інформувати працівників про об'єктивні та гендерно-нейтральні критерії, що застосовуються для визначення заробітної плати, її рівня та підвищення (держави-члени можуть звільнити від цього обов'язку роботодавців, у штаті яких менше 50 працівників). Офіційну заборону накладено на використання договірних умов, які не дозволяють працівникам розкривати інформацію про свою заробітну плату. Однак, слід зазначити, що роботодавці можуть вимагати від працівників, щоб вони не використовували інформацію, крім відомостей про власну заробітну плату та її рівень, ні для яких цілей, крім реалізації свого права на рівну оплату праці.

Директива також встановлює право працівника на отримання від роботодавця, на основі запиту працівника у письмовому вигляді інформації про індивідуальний рівень заробітної плати працівника та середній рівень заробітної плати у розбивці за статевою ознакою для категорій працівників, які виконують ту саму роботу, як і працівник, чи роботу рівної цінності, протягом не більше двох місяців з моменту подання такого запиту (у разі неповноти наданої інформації роботодавець повинен буде уточнити її на запит працівника або організації, що представляє інтереси працівника), а також на щорічне інформування про вищезазначене право та порядок його реалізації.

В даному випадку, можна зазначити, що не зважаючи на те, що у працівника є певний комплекс прав, однак він може отримувати тільки узагальнену інформацію про середню зарплату за посадою. Це не забороняє йому обговорювати свою зарплату з колегами, при цьому, він не має права на персоніфіковану інформацію щодо розміру оплати праці конкретного співробітника, своїх колег за посадою з врахуванням європейських об'єктивних, гендерно-нейтральних критеріїв.

Зміст Директиви, дозволяє зробити висновок, що основна увага в ній приділена боротьбі з дискримінацією в оплаті праці чоловіків та жінок. З метою моніторингу та оперативного реагування на поточну ситуацію європейські інститути зобов'язали роботодавців надавати звіти із заробітної плати з визначенням гендерного розриву в різних пропорціях та інтерпретаціях. Відповідно, для надання таких звітів, в Директиві передбачено поділ роботодавців на категорії залежно від чисельності їх персоналу та встановлено відповідні терміни подання звітності для кожної категорії: до 99 працівників – повідомляти не потрібно; 100-149 працівників – зобов'язані звітувати кожен третій рік, а починаючи з 7 червня 2031 р. – за попередній рік; 150-249 працівників – необхідно звітувати кожен третій рік, а починаючи з 7 червня 2027 р. – за попередній рік; понад 250 працівників – річна звітність, починаючи з 7 червня 2027 року – за попередній рік.

Як уже зазначалося, Європейський Союз прагне розриву в оплаті праці жінок та чоловіків не більше 5%. Роботодавці, які зобов'язані надавати вищезазначену звітність повинні проводити спільну оцінку заробітної плати з представницьким органом працівників у разі настання наступних умов: звіт про заробітну плату демонструє різницю у середньому рівні заробітної плати між жінками та чоловіками не менше ніж у 5% щодо будь-якої категорії працівників; роботодавець не обґрунтував таку різницю в середньому рівні заробітної плати об'єктивними, гендерно-нейтральними критеріями; роботодавець не усунув таку необґрунтовану різницю у рівні середньої заробітної плати протягом шести місяців з моменту подання звіту про заробітну плату.

Працівники, які постраждали від дискримінації в оплаті праці за ознакою статі мають право на повну компенсацію, враховуючи заборгованість із заробітної плати та додаткових, стимулюючих, виплат. Крім цього, компенсація стосується також втраченої вигоди у випадку, коли працівникові систематично відмовляли у професійному зростанні за дискримінаційними ознаками. Працівник не зобов'язаний доказувати наявність таких ознак, оскільки тягар доказування покладено на роботодавця, який має обґрунтувати відсутність порушення принципу рівної оплати. Тягар доказування вимагає від роботодавців чіткої та прозорої системи оплати праці для визначення

структури заробітної плати та її підвищення. Саме за таких умов, роботодавець може довести, що встановлення заробітної плати відбувається об'єктивно.

Держави-члени зобов'язані накладати ефективні, співрозмірні та стримуючі санкції за порушення положень Директиви. Такі санкції включають штрафи, які можуть бути розраховані на основі валового річного обороту роботодавця чи загальної суми заробітної плати.

Висновки. Попри високий рівень нормативно-правового забезпечення рівності оплати праці в країнах Європейського Союзу, гендерний розрив в оплаті праці залишається соціально-економічною проблемою. Основними чинниками гендерної нерівності в оплаті праці є горизонтальна та вертикальна сегрегація ринку праці, нерівномірний розподіл неоплачуваної домашньої та доглядової праці, обмежений доступ жінок до керівних посад, а також гендерні стереотипи, що впливають на вибір професії та кар'єрне зростання. Впровадження директив ЄС щодо прозорості оплати праці, гендерної рівності та недискримінації є важливим кроком у зменшенні нерівності, проте їх практична реалізація потребує посилення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: http: //zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт ООН від 16.12.1966 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
3. Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності: Конвенція МОП від 29.06.1951 р., №100 URL: http://zakon5.rada.gov.ua/ laws/show/993_002.
4. Європейська соціальна хартія (переглянута): Хартія ЄС від 03.05. 1996 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
5. Андріїв В.М. Міжнародне трудове право: навчальний посіб. Київ: ВД «Дакор», 2017. 574 с. С. 248-249.
6. Конвенція про захист прав людини та основних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. (в ред. від 01.06.2010 р.) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
7. Директива Європейського Парламенту та Ради 2006/54/ЄС від 5 липня 2006 року про реалізацію принципу рівних можливостей та рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях зайнятості та професії (перероблена редакція). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006L0054.
8. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями: Договір ЄС, ЄЕС від 07.02.1992, 25.03.1957 в ред. від 30.03.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
9. Рекомендація Комісії 2014/124/ЄС від 7 березня 2014 року про зміцнення принципу рівної оплати праці чоловіків і жінок (COM(2014)1405 final).
10. Директива (ЄС) 2023/970 щодо посилення застосування принципу рівної оплати за рівну роботу або роботу рівної цінності між чоловіками та жінками через прозорість оплати праці та механізми забезпечення. Директива ЄС від 10.05 2023.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Андріїв В., Саленко І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ

Бук М.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціального права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8410-9377

Бук М.О. Правове регулювання працевлаштування осіб з інвалідністю в Україні.

У статті з'ясовано основні законодавчі новели у механізмі працевлаштування осіб з інвалідністю в України. Встановлено, що державний фонд соціального захисту осіб з інвалідністю є спеціальним фондом Державного бюджету України. Досліджено, що основним джерелом формування коштів державного фонду соціального захисту є внески роботодавців на підтримку працевлаштування осіб з інвалідністю. Аргументовано, що порядок використання коштів державного фонду повинен базуватися на принципі їхнього цільового використання. Наголошено на необхідності розроблення та затвердження Порядку використання коштів державного фонду соціального захисту осіб з інвалідністю.

Досліджено досвід окремих країн у сфері працевлаштування осіб з інвалідністю та проаналізовано дві моделі державної політики у цій сфері: модель квот – нормативне закріплення певної кількості робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю; модель антидискримінаційного підходу – введення до національного законодавства положень, що протидіють дискримінації на ринку праці із позитивним заохоченням роботодавців.

Акцентовано увагу, що працевлаштування осіб з інвалідністю тепер є обов'язком для роботодавців приватного та державного секторів економіки. Проаналізовано зміни, які відбулись у питанні нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, зокрема щодо встановлення нормативу у розмірі 2% від кількості працівників для закладів охорони здоров'я, реабілітаційних закладів та надавачів соціальних послуг; державних, комунальних та недержавних підприємств, установ, організацій, основним видом діяльності яких є реабілітація осіб з інвалідністю, навчання таких осіб або догляд за ними.

Проведено аналіз механізму здійснення заходів розумного пристосування робочих місця для осіб з інвалідністю та їхній вплив на зростання працевлаштування таких осіб. Критично проаналізовано положення Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження принципів, критеріїв та меж розумного пристосування та універсального дизайну» під кутом зору ефективного стимулювання роботодавця до працевлаштування осіб з інвалідністю. Досліджено законодавчі положення, які передбачають можливість створення підприємств трудової інтеграції осіб з інвалідністю та підприємств захищеного працевлаштування.

Ключові слова: працевлаштування, особи з інвалідністю, право на працю, працівник, роботодавець, соціальне законодавство, розумне пристосування, соціальний стандарт, соціальне підприємство.

Buk M.O. Legal regulation of employment of persons with disabilities in Ukraine.

The article examines the main legislative innovations in the mechanism of employment of persons with disabilities in Ukraine. It has been established that the state fund for social protection of persons with disabilities is a special fund of the State Budget of Ukraine. It is found that the main source of funding for the state social protection fund is contributions from employers to support the employment of persons with disabilities. It is argued that the procedure for using the state fund should be based on the principle of its targeted use. The need to develop and approve the Procedure for using the state social protection fund for persons with disabilities is emphasized.

The experience of individual countries in the field of employment of persons with disabilities has been studied and two models of state policy in this area have been analyzed: the quota model – the regulatory establishment of a certain number of jobs for the employment of persons with disabilities; the anti-discrimination approach model – the introduction of provisions into national legislation that counteract discrimination in the labor market with positive incentives for employers.

It is emphasized that the employment of persons with disabilities is now mandatory for employers in the private and public sectors of the economy. Changes in the quota for jobs for persons with disabilities

were analyzed, in particular regarding the establishment of a quota of 2% of the number of employees for healthcare facilities, rehabilitation facilities, and social service providers; state, municipal, and non-state enterprises, institutions, and organizations whose main activity is the rehabilitation of persons with disabilities, the training of such persons, or their care.

An analysis was conducted of the mechanism for implementing reasonable workplace accommodations for persons with disabilities and their impact on increasing the employment of such persons. The provisions of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Principles, Criteria, and Limits of Reasonable Accommodation and Universal Design" were critically analyzed from the perspective of effectively incentivizing employers to employ persons with disabilities. The legislative provisions that provide for the establishment of enterprises for the labor integration of persons with disabilities and sheltered employment enterprises are examined.

Key words: employment, persons with disabilities, right to work, employee, employer, social legislation, reasonable accommodation, social standard, social enterprise.

Постановка проблеми. Україна, як держава-учасниця Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (далі – КПОІ) взяла на себе зобов'язання гарантувати здійснення всіма особами з інвалідністю всіх прав людини та основоположних свобод, у тому числі й права на працю. Зокрема, ст. 27 КПОІ «Праця та зайнятість» встановлює, що особи з інвалідністю мають невід'ємне право на працю, в тому числі право на працю в середовищі, яке є відкритим, інклюзивним та доступним для них [1].

Однак, незважаючи на міжнародні зобов'язання, працевлаштування осіб з інвалідністю в Україні залишається складною соціально-економічною проблемою. За даними KSE Institute, на початок 2025 року в Україні налічується 3,4 млн. осіб з інвалідністю, 16% людей з інвалідністю працездатного віку залучені до ринку праці та лише 16 % вакансій на ринку праці маркуються як доступні для осіб з інвалідністю [2]. Водночас, за даними, які опубліковані на веб-сайті Конфедерації роботодавців України, у липні 2025 року у Європейському Союзі 51,3% осіб з інвалідністю були працевлаштовані [3]. Порівняльний аналіз показників зайнятості осіб з інвалідністю демонструє, що в державах Європейського Союзу правове регулювання у цій сфері є результативнішим, ніж в Україні. Відповідно до ст. 424 Глави 21 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію) [4] – Україна забезпечує поступове наближення до права, стандартів та практики ЄС у сфері зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей. Тому назріла нагальна потреба зміни трудового та соціального законодавства, адже право на працю є одним із фундаментальних прав осіб з інвалідністю, яке забезпечує їм засоби до існування та сприяє їхній соціалізації.

З метою забезпечення зміни державної парадигми щодо сприяння працевлаштуванню осіб з інвалідністю прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю» від 15.01.2025 р. № 4219 (далі – Закон № 4219) [5], який оновлює норми Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21.03.1991 р. № 875 (далі – Закон № 875) [6] і передбачає деякі зміни у механізмі працевлаштування осіб з інвалідністю.

Мета дослідження полягає в аналізі законодавчих змін у сфері реалізації особами з інвалідністю права на працю у Законі № 875 та їхнього потенційного впливу на рівень працевлаштованості осіб з інвалідністю в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти проблематики ефективної реалізації особами з інвалідністю права на працю є предметом наукового дослідження багатьох науковців: В.М. Андріїва, В.Я. Бурака, І.Г. Козуб, В.Л. Костюка, Л.Ю. Малюги, О.М. Рим, С.М. Синчук, П.Д. Пилипенка, та інших вчених. Однак, тема статті потребує додаткових досліджень, адже механізм працевлаштування осіб з інвалідністю зазнав значних змін із набранням чинності Закону № 4219.

Виклад основного матеріалу. Однією із перших новацій у механізмі працевлаштування осіб з інвалідністю в Україні є створення державного фонду соціального захисту осіб з інвалідністю. Це окрема складова Державного бюджету України, основним джерелом формування якої є внески роботодавців на підтримку працевлаштування осіб з інвалідністю, а також штрафи та пеня за несплату чи порушення порядку сплати внесків, благодійні внески, інші не заборонені законом надходження [6]. Кошти цього фонду призначені для використання лише на реалізацію активних програм зайнятості, заходів з підтримки працевлаштування, забезпечення надання соціальних послуг при працевлаштуванні осіб з інвалідністю, а також на виконання інших програм і заходів, спрямованих на соціальний захист осіб з інвалідністю [6].

Порядок використання коштів державного фонду повинен базуватися на принципі їхнього цільового використання та бути деталізованим, в окремому нормативно-правовому акті Кабінету Міністрів України, який на сьогодні ще незатверджений. Наслідком такої прогалини у праві є відсутність правових можливостей виділення коштів на фінансування заходів із забезпечення працевлаштування осіб з інвалідністю та неможливість забезпечення контролю за їхнім цільовим використанням. Тому, вважаємо, що першочерговим завданням є розроблення та затвердження Порядку використання коштів державного фонду, у якому, обов'язково, потрібно визначити: головного розпорядника коштів; одержувачів коштів; напрями використання коштів (перелік заходів сприяння працевлаштуванню осіб з інвалідністю, які частково визначено у ч. 2 ст. 17 Закону № 875); порядок розподілу коштів на різні види заходів сприяння зайнятості; порядок та строки подання інформації відповідними суб'єктами про використання коштів державного фонду та виконання результативних показників; порядок розміщення державною установою, що реалізує заходи соціального захисту та забезпечення соціальними послугами осіб з інвалідністю інформації про проведення фінансування.

Наступні зміни у Законі № 875 пов'язані із питанням нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, сферою поширення обов'язку дотримуватись такого нормативу та відповідальності за його недотримання.

Аналіз досвіду окремих країн, дозволяє виділити дві моделі державної політики у сфері працевлаштування осіб з інвалідністю: модель квот – нормативне закріплення певної кількості робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю; модель антидискримінаційного підходу – введення до національного законодавства положень, що протидіють дискримінації на ринку праці із позитивним заохоченням роботодавців [7, с. 19]. За даними Eurofound (Європейська фундація з покращення умов життя та праці) 23 країни-члени ЄС запровадили системи квот, які сприяють працевлаштуванню людей з інвалідністю та 4 країни (Данія, Фінляндія, Латвія, Швеція) не використовують квот [8, с. 9]. У Франції кожне підприємство зобов'язане надати особам з інвалідністю, які бажають реалізувати своє право на працю, 6% робочих місць. Роботодавець може не виконувати нормативу робочих місць, але тоді він зобов'язаний щомісячно сплачувати відповідну компенсацію органам соціального страхування. Оскільки витрати, які пов'язані із фактичним працевлаштуванням осіб з інвалідністю та витрати на компенсацію неспівмірні, тому, останнім часом, значно скоротилася кількість підприємств, які відмовляють особам з інвалідністю у прийомі на роботу [9]. У Польщі встановлена система квот для працевлаштування людей з інвалідністю в компаніях приватного та державного сектора, штат яких складає більше 25 працівників. У таких компаніях щонайменше, 6% робочих місць повинні займати особи з інвалідністю. Виняток становлять університети, школи, реабілітаційні центри, у них щонайменше 2% робочих місць повинні займати особи з інвалідністю [7, с. 20]. У Польщі кожний роботодавець повинен сплатити спеціальний внесок у Державний фонд реабілітації осіб з інвалідністю. Роботодавець ж звільняється від обов'язкових виплат, якщо: має менш ніж 25 штатних працівників; працівники з інвалідністю вже складають щонайменше 6 % або принаймні 2% (для освітніх установ); є неприбутковою установою що здійснює надання соціальних послуги чи є хоспісом; є центром лікування та догляду; є громадським чи неприбутковим організаційним підрозділом, єдиною сферою діяльності якого є соціально-терапевтична реабілітація, освіта людей з інвалідністю або догляд за ними; перебуває в стадії ліквідації або банкрутства; є дипломатичним представництвом, консульською установою або делегацією та закордонною місією [10]. Друга модель – антидискримінаційного підходу є поширеною у Швеції, де один із найвищих показників зайнятості осіб з інвалідністю. Для сприяння виходу осіб з інвалідністю на ринок праці, уряд Швеції залучає приватних провайдерів послуг у цій сфері [7, с. 22-23].

Які ж зміни у цьому контексті відбулись у Законі № 875? По-перше, у ст. 1 Закону № 875 закріплено інше визначення терміну «роботодавець», під яким пропонують розуміти юридичну особу незалежно від організаційно-правової форми, форми власності та підпорядкування, фізичну особу – підприємця, які використовують працю фізичних осіб на умовах трудового договору (контракту), контракту про проходження служби або на інших умовах, передбачених законодавством, крім цивільно-правових договорів, та несуть відповідальність за підприємство та/або установу [6]. Тобто, працевлаштування осіб з інвалідністю тепер є обов'язком для роботодавців приватного та державного секторів економіки. Така законодавча трансформація апробована досвідом європейських країн та відповідає п. «g» ст. 27 КПОІ працевлаштування осіб з інвалідністю у державному секторі, а також положенням Директиви Ради 2000/78/ЄС про встановлення загальних правил рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності [11].

Часткові зміни відбулись у питанні нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю. Зокрема, у ч. 6 ст. 18-2 Закону № 875 встановлено норматив у розмірі 2% від середньооблікової кількості штатних працівників облікового складу за квартал для закладів охорони здоров'я, реабілітаційних закладів та надавачів соціальних послуг; державних, комунальних та недержавних підприємств, установ, організацій, основним видом діяльності яких є реабілітація осіб з інвалідністю, навчання таких осіб або догляд за ними. Для решти роботодавців зберігається вимога про норматив у розмірі одного робочого місця для роботодавців у яких кількість працівників становить від 8 до 25 осіб і 4% якщо кількість працівників перевищує 25 осіб, але тепер норматив робочих місць розраховується за квартал, а не за рік [6].

Важливою для забезпечення нормативу робочих місць є норма, яка вказує, що до середньооблікової кількості штатних працівників облікового складу не включаються штатні одиниці, які відносяться до робіт, професій із важкими, шкідливими чи небезпечними умовами праці, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України (ч. 14 ст. 18-2 Закону № 875). Така норма відповідає положенням КПОІ. Однак проблема полягає у тому, що наразі Перелік таких робіт ще не затверджений, тому можливим є «перевищення» нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, у тому числі за рахунок робочих місць, які для них недоступні.

Наступне законодавче нововведення пов'язана із реформуванням системи зобов'язувального нормативу. Тепер роботодавців, які не виконали нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю сплачують, замість штрафів, внески до державного фонду соціального захисту осіб з інвалідністю. Такі внески сплачуються щоквартально у розмірі добутку 40% середньомісячної заробітної плати одного працівника у відповідному кварталі, кількості місяців у кварталі, кількості незаповнених робочих місць для осіб з інвалідністю.

Ще одна законодавча зміна стосується забезпечення застосування у відносинах працевлаштування - п. «і» ст. 27 КПОІ, де зазначено про необхідність застосовувати належні заходи для забезпечення особам з інвалідністю розумного пристосування робочого місця. Відповідно до КПОІ «розумне пристосування» означає внесення, коли це потрібно в конкретному випадку, необхідних і підхожих модифікацій і коректив, що не становлять непропорційного чи невиправданого тягаря, для цілей забезпечення реалізації або здійснення особами з інвалідністю нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод [1]. Як бачимо, КПОІ не звужує розуміння «розумного пристосування» лише до сфери зайнятості, на відміну від Директиви Ради 2000/78/ЄС про встановлення загальних правил рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності, де зазначено, що «необхідно передбачити належні заходи, тобто ефективні та практичні заходи, для адаптації робочого місця до інвалідності, наприклад, адаптації приміщень і обладнання, моделей робочого часу, розподілення завдань або забезпечення ресурсів для підготовки чи інтеграції» [11]. У Законі № 875 термін «розумне пристосування» вживається у значенні, яке наведено у КПОІ. У намаганнях визначити сферу застосування «розумного пристосування» заслуговує на увагу висновок, що розумне пристосування є індивідуальним рішенням у кожному конкретному випадку, але вдале пристосування можна «клонувати» й використовувати в інших аналогічних випадках [12, с. 18].

Вважливим кроком на шляху забезпечення ефективного механізму застосування заходів розумного пристосування є ухвалення Кабінетом Міністрів України Постанови № 1673 від 17 грудня 2025 р., яка закріплює принципи, критерії та межі розумного пристосування та універсального дизайну, що застосовуватимуться і під час працевлаштування осіб з інвалідністю. Значущим для роботодавців, в частині гарантії їх прав та інтересів у відносинах зайнятості, є визначення терміну «непропорційний або невиправданий тягар розумного пристосування» під яким пропонують розуміти значні витрати фінансових або інших ресурсів, яких може зазнати суб'єкт впровадження в разі здійснення заходів розумного пристосування, якщо їх залучення є складним або надміру затратним для нього [13]. Тягар доказування непропорційності/невиправданості покладається на самого роботодавця. Також Постанова № 1673 містить перелік факторів, які роботодавець повинен враховувати при визначенні чи становить розумне пристосування непропорційний або невиправданий тягар: а саме: 1) фінансові, матеріальні, організаційні витрати, необхідні для здійснення заходу; 2) фінансово-організаційна спроможність роботодавця; 3) потенційний вплив заходу розумного пристосування на основні процеси та ресурси роботодавця; 4) інші фактори, що мають суттєве значення в конкретній ситуації [13]. Аналіз Постанови № 1673 дозволяє констатувати, що на відміну від Директиви Ради 2000/78/ЄС, у національному законодавстві відсутній фактор – «можливість отримання державного фінансування або будь-якої іншої допомоги». Такий фактор є елементом механізму застосування заходів розумного пристосування у країнах ЄС і сприяє стимулюванню роботодавців працевлаштовувати осіб з інвалідністю, про що свідчить досвід, наприклад, Польщі та Швеції [8, с. 21-22; с.27-28], тому вважаємо, що він повинен знайти своє відображення у Постанові № 1673.

У ст. 17-1 Закону № 875 визначено порядок здійснення та приблизний перелік заходів розумного пристосування робочого місця для осіб з інвалідністю. Зокрема, до таких заходів належать: модифікація існуючого та придбання додаткового обладнання та/або допоміжних засобів, необхідних для виконання роботи (служби) особою з інвалідністю; перенесення робочого або навчального місця до іншого зручного для особи з інвалідністю приміщення чи на інший поверх, запровадження надомної та дистанційної роботи; звуження змісту та/чи зменшення обсягу трудових обов'язків за посадою, яку займає особа з інвалідністю, що не може бути підставою для зменшення розміру оплати праці; зміни робочого або навчального графіка особи з інвалідністю; внесення змін до виробничих процедур, навчального плану та стандартів, затверджених роботодавцем та інші трудові [6]. Однак, потрібно наголосити, що розумне пристосування охоплює не лише заходи у сфері трудових гарантій для осіб з інвалідністю, а й соціальні послуги, наприклад, соціальна послуга персонального асистента (п. 8 ч. 1 ст. 17-1 Закону № 875). Тому й у науковій літературі «розумне пристосування під час працевлаштування осіб з інвалідністю» розглядають як соціальний стандарт, метою якого є забезпечення комплексності соціального захисту осіб з інвалідністю у процесі їхнього працевлаштування [14, с. 224].

Роботодавець може отримати кошти на здійснення заходів розумного пристосування від державної установи, що реалізує заходи соціального захисту та забезпечення соціальними послугами осіб з інвалідністю у формі компенсації витрат або дотації коштів на здійснення таких заходів, за умови якщо частка співфінансування роботодавцем заходів розумного пристосування становить не менше 10 % їхньої вартості. Підставою для такої компенсації чи дотації є висновок центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення. У законі № 875 зазначено, що під час проведення оцінки та надання висновку відповідний орган оцінює такі фактори: 1) можливість практичного втілення необхідних заходів, їх вплив на процес виробництва; 2) характер і вартість заходів розумного пристосування; 3) участь роботодавця у витратах на розумне пристосування (частка його співфінансування); 4) кількість працевлаштованих осіб з інвалідністю; 5) строк дії трудового договору, контракту про проходження служби осіб з інвалідністю [6]. Порядок оцінки факторів та надання висновку встановлюється Кабінетом Міністрів України. Однак на сьогодні такий Порядок у законодавстві України відсутній, що унеможливлює отримання роботодавцем компенсації витрат чи дотації на здійснення заходів розумного пристосування під час працевлаштування осіб з інвалідністю. Окрім того, аналіз Постанови Кабінету Міністрів України від 11.02.2015 р. № 96 [15], яка затверджує Положення про Державну службу України з питань праці (центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення) показує, що повноваження цього органу у сфері зайнятості населення досі залишаються неадаптованими під умови чинного законодавства.

Законом № 4219 передбачено виключення статей 14, 14-1, 14-2 та 14-3, які визначали порядок та особливості реалізації права громадських об'єднань осіб з інвалідністю здійснювати господарську діяльність. Причина таких змін зумовлена неефективним використанням допомоги держави у вигляді пільг зі сплати податків та зборів (обов'язкових платежів). Наприклад, у 2013 р. на підприємствах, які постійно користувались пільгами з оподаткування та регулярно отримували фінансову допомогу, працювало 8344 особи з інвалідністю, а в 2019 р. – 6048. Ба більше, фактично отримана заробітна плата осіб з інвалідністю доволі часто могла бути нижчою від мінімальної заробітної плати [8, с. 59-60]. За результатами звіту Рахункової палати у 2020 р. «Про результати аналізу ефективності виконання державними органами повноважень у частині контролю за обґрунтованістю застосування податкових пільг з податку на додану вартість та податку на прибуток підприємствами та організаціями, які засновані громадськими об'єднаннями осіб з інвалідністю» існуюча система податкових пільг для підприємств та організацій громадських об'єднань осіб з інвалідністю не сприяла створенню нових робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю [16, с. 41]. Натомість, у Законі № 875 закріпили норми, які передбачають можливість створення підприємств трудової інтеграції осіб з інвалідністю та підприємств захищеного працевлаштування. Зазначені норми дозволяють впровадити принцип диференційованого підходу до виконання роботодавцями обов'язку із працевлаштування різних категорій осіб з інвалідністю [14, с. 224]. Водночас їхня практична реалізація наразі не можлива у зв'язку з відсутністю підзаконних нормативно-правових актів, які повинні деталізувати відповідні норми Закону та забезпечити їхнє виконання.

Висновки. Проблема працевлаштування осіб з інвалідністю в Україні є складною для вирішення, особливо в умовах сьогодення коли кількість осіб з інвалідністю зростає чи не щодня. І хоча з 2009 р. Україна визнає положення Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю обов'язковими,

тектонічні зміни у законодавстві, яке забезпечує правове регулювання механізму працевлаштування такої категорії осіб відбулись після набрання чинності Законом № 4219. Основні напрями законодавчих нововведень стосуються: 1) утворення спеціального фонду Державного бюджету України, який формується за рахунок внесків роботодавців на підтримку працевлаштування осіб з інвалідністю, які виникли в результаті трансформації системи зобов'язального нормативу; 2) імплементації у національне законодавство п. «g» ст. 27 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю – «працевлаштування осіб з інвалідністю у державному секторі», що передбачає дотримання вимоги «загального» нормативу робочих місць, у тому числі, роботодавцями державного сектору; встановлення нормативу у розмірі 2 % від кількості працівників для закладів охорони здоров'я, реабілітаційних закладів та надавачів соціальних послуг; державних, комунальних та недержавних підприємств, установ, організацій, основним видом діяльності яких є реабілітація осіб з інвалідністю, навчання таких осіб або догляд за ними; 3) створення результативного механізму здійснення заходів розумного пристосування робочого місця для осіб з інвалідністю; 4) запровадження нових типів соціальних підприємств - трудової інтеграції осіб з інвалідністю та захищеного працевлаштування, які покликані сприяти поступовій інтеграції осіб з інвалідністю на відкритий та інклюзивний ринок праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю від 13.12.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text. (дата звернення: 10.01.2026).
2. Ukraine Human Capital Chartbook: як людський капітал визначає сценарії розвитку України. 14 травня 2025. URL: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/ukraine-human-capital-chartbook-yak-lyudskiy-kapital-viznachaye-stsenariyi-rozvitku-ukrayini/. (дата звернення: 10.01.2026).
3. Огляд національної та міжнародної практики підвищення рівня інклюзивності на ринку праці. 2 липня 2025. URL: https://employers.org.ua/news/id2730. (дата звернення: 10.01.2026).
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30.11.2015. URL: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011. (дата звернення: 10.01.2026).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю: Закон України від 15.01.2025 р. № 4219. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4219-20#Text (дата звернення: 10.01.2026).
6. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#top. (дата звернення: 10.01.2026).
7. Забезпечення права на працю осіб з інвалідністю. Біла книга розроблена в межах діяльності проєкту Ради Європи «Розвиток соціальних прав людини як ключовий чинник сталої демократії в Україні». Квітень 2020. URL: https://rm.coe.int/white-book-pwd/1680a2ffa9 (дата звернення: 10.01.2026).
8. Аналітична довідка. «З питань доступу до праці людей з інвалідністю». 2024. URL: https://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2025/08/32087.pdf. (дата звернення: 10.01.2026).
9. Успіхи Франції у працевлаштуванні людей з інвалідністю. URL: http://prava-lyudyny.org/uspihy-frantsiyi-u-pratsevlashtuvanni-lyudej-z-invalidnistyu/. (дата звернення: 10.01.2026).
10. Who has to pay contributions to us? URL: https://www.pfron.org.pl/en/employers/compulsory-contributions/who-has-to-pay-contributions-to-us/. (дата звернення: 10.01.2026).
11. Про встановлення загальної системи рівного відношення у сфері зайнятості та професійної діяльності: Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 р.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-00#Text. (дата звернення: 10.01.2026).
12. Федорович І. Розумне пристосування. Від теорії до практики. Червень 2017 URL: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13736.pdf. (дата звернення: 10.01.2026).
13. Про затвердження принципів, критеріїв і меж розумного пристосування та універсального дизайну: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2025 р. № 1673. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1673-2025-п#Text. (дата звернення: 10.01.2026).
14. Пилипенко П.Д., Рим О.М., Бурак В.Я. Стандарти соціального захисту осіб з інвалідністю: новели законодавства України. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. No 11. С. 222–225. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/51. URL: http://lsej.org.ua/11_2023/51.pdf. (дата звернення: 10.01.2026).
15. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2015 р. № 96. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-п/sp:dark#Text. (дата звернення: 10.01.2026).

16. Терюханова І.М. Пільгове оподаткування підприємств громадських організацій осіб з інвалідністю: законодавчий аспект соціальної проблеми. Український соціум. 2023. № 4(87). С. 37-49. DOI: https://doi.org/10.15407/socium2023.04.037. URL: https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/4-87-2023/pilhove-opodatkuvannia-pidpryiemstv-hromadskykh-orhanizatsij-osib-z-invalidnistiu-zakonodavchyj-aspekt-sotsialnoi-problemy/. (дата звернення: 10.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: не раніше 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бук М.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.4

КОНКУРС ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ОЦІНКИ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ

Вапнярчук Б.В.,
доктор філософії з права,
науковий співробітник відділу науково-організаційного
забезпечення діяльності президії, відділень
та наукових установ НАПрН України
Управління стратегічного розвитку
Національна академія правових наук України
ORCID: 0000-0002-3919-3933

Вапнярчук Б.В. Конкурс як особлива форма оцінки професійних якостей наукових працівників.

У статті автором розглянуто основні аспекти конкурсу як особливої форми оцінки професійних якостей наукових працівників, виявлено проблемні питання та запропоновано шляхи вирішення. Зазначено, що особливістю трудоправового статусу наукових працівників, які відрізняють їх від інших категорій працівників, є необхідність проходження конкурсного відбору для зайняття посади. Автором наголошено, що закріплення на законодавчому рівні обов'язку проходження конкурсного відбору для зайняття посади наукового працівника є прогресивним кроком у частині забезпечення професійності, прозорості та запобігання корупції. Оскільки, по-перше, гарантує, що посаду обійматиме найбільш кваліфікований кандидат, а, по-друге, підвищує довіру до наукової сфери. Тобто такий механізм призначення на посаду дозволить працевлаштовувати осіб з високою кваліфікацією, глибокими професійними знаннями, творчим і науковим потенціалом, високими інтелектуальними здібностями та досягненнями у відповідній сфері. Зокрема, для керівника наукової установи він слугує гарантією призначення на посаду наукового працівника з найкращими діловими якостями, а для наукового працівника виступає гарантією дотримання рівності в реалізації ним права на працю, стимулює до професійного зростання та постійного вдосконалення своїх навичок. Автором конкурс у науковій сфері визначено як спеціальну форму відбору на вакантні посади наукових працівників, які за своїми якостями найкраще відповідають кваліфікаційним академічним і професійним вимогам стосовно відповідних посад у наукових установах, що покликано сприяти покращенню діяльності наукових установ, підвищенню їх конкурентоспроможності, раціональному використанню наукового потенціалу та професійному зростанню кадрів. Автором зауважено, що конкурсний відбір повинен бути запорукою відкритості, об'єктивності та якості, що дозволить підтримувати високі стандарти наукових досліджень, а також сприятиме залученню найкращих кадрів до науки. Виокремленні під час дослідження проблемні питання вимагають подальшого вдосконалення законодавчої бази та розробки більш чітких і прозорих механізмів конкурсного відбору, що сприятиме залученню висококваліфікованих фахівців у наукову сферу.

Ключові слова: наукова сфера, посада, наукові працівники, конкурсний відбір, оцінювання, професійні якості.

Vapniarchuk B.V. Competition as a special form of assessment of professional qualities of scientists.

In the article, the author considers the main aspects of the competition as a special form of assessment of professional qualities of scientists, identifies problematic issues and suggests solutions. It is noted that a feature of the labor status of scientists, which distinguishes them from other categories of employees, is the need to undergo a competitive selection to occupy a position. The author emphasizes that the consolidation at the legislative level of the obligation to undergo a competitive selection to occupy a position of a scientist is a progressive step in ensuring professionalism, transparency and preventing corruption. Since, firstly, it guarantees that the position will be occupied by the most qualified candidate, and, secondly, it increases trust in the scientific sphere. That is, such a mechanism for appointment to a position will allow employing persons with high qualifications, deep professional knowledge, creative and scientific potential, high intellectual abilities and achievements in the relevant field. In particular, for the head of a scientific institution, it serves as a guarantee of appointment to the position of a scientific worker with the best business qualities, and for a scientific worker, it serves as a guarantee of equality in the exercise of his right to work, stimulates professional growth and constant

improvement of his skills. The author defines the competition in the scientific sphere as a special form of selection for vacant positions of scientific workers who, by their qualities, best meet the qualification academic and professional requirements for the relevant positions in scientific institutions, which is designed to contribute to the improvement of the activities of scientific institutions, increasing their competitiveness, rational use of scientific potential and professional growth of personnel. The author notes that competitive selection should be a guarantee of openness, objectivity and quality, which will allow maintaining high standards of scientific research, and will also contribute to attracting the best personnel to science. The problematic issues identified during the study require further improvement of the legislative framework and the development of clearer and more transparent mechanisms for competitive selection, which will contribute to the attraction of highly qualified specialists to the scientific field.

Key words: scientific field, position, scientists, competitive selection, evaluation, professional qualities.

Постановка проблеми. В умовах кардинальних перетворень вітчизняної економіки та суспільного життя якість людських ресурсів стає критично важливою. Роботодавці, наділені свободою вибору, шукають найбільш конкурентоспроможних працівників. У цьому контексті ключову роль відіграє конкурсний відбір – спеціалізований метод оцінки, спрямований на виявлення кандидатів, чиї кваліфікаційні характеристики найкраще відповідають вакантній посаді. Зокрема, конкурс дає змогу об'єктивно зіставити професійні та ділові якості претендентів із кваліфікаційними вимогами посади, забезпечуючи організації найбільш підготовленим персоналом. Водночас обрання за конкурсом – це не лише оцінка ділових якостей кандидатів з метою вибору найкращого, а ще й важлива юридична форма реалізації конституційного права громадян на працю. Загалом прийняття на роботу за конкурсом забезпечує низку переваг: від значного поліпшення діяльності організації та підвищення її конкурентоспроможності до стимулювання професійного зростання працівників та їхньої відповідальності за якісне виконання своїх трудових обов'язків. На сьогодні конкурсний механізм широко застосовується для відбору висококваліфікованих фахівців у науковій сфері. Оскільки конкурсний відбір є ключовим механізмом забезпечення якості науки, так як дозволяє залучати кваліфікованих та найкращих фахівців.

Стан дослідження. Питання правового регулювання трудових відносин наукових працівників вже стали предметом досліджень таких учених, як А. Абрамова, Н. Вапнярчук, О. Гоц, О. Грішнова, В. Кононенко, В. Кохан, Т. Красюк, К. Попова-Коряк, О. Тищенко, А. Юшко, Г. Яковлєва, О. Ярошенко та ін., чия наукова діяльність робить значний внесок у розвиток науки трудового права. Інтерес до наукових проблем щодо проведення конкурсу, обумовлений низкою факторів: конкурсному відбору притаманна низка переваг порівняно з прийняттям на роботу за загальним порядком; трудові відносини у разі проведення конкурсу виникають на основі фактичного юридичного складу; рішення конкурсних органів про обрання на посаду потребує відповідного визначення юридичної сили [1, с. 68].

Мета статті розглянути основні аспекти конкурсу як особливої форми оцінки професійних якостей наукових працівників, виявити проблемні питання та запропонувати шляхи вирішення.

Виклад основного матеріалу. Особливості трудоправового статусу наукових працівників, які відрізняють їх від інших категорій працівників, полягають у необхідності проходження конкурсного відбору для зайняття посади (до речі, вперше прийняття на роботу наукових працівників шляхом проходження конкурсного відбору для зайняття посади було закріплено ще в 1998 році в Законі України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності»). Так, згідно з п. 5 статті 6 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» наукові працівники приймаються на роботу на конкурсній основі, за винятком випадків, передбачених українським законодавством. Зокрема, «у випадках, коли наявний штат працівників не може забезпечити проведення наукових досліджень, вакантні посади наукових працівників у державних наукових установах або закладах вищої освіти можуть тимчасово заміщуватися фахівцями відповідної кваліфікації. Таке рішення ухвалюється вченою (науковою, науково-технічною, технічною) радою відповідної установи, і заміщення здійснюється на основі строкових трудових договорів до моменту проведення конкурсного відбору, але не більше ніж на шість місяців» [2].

Закріплення обов'язку проходження конкурсного відбору для зайняття посади наукового працівника, на нашу думку, є прогресивним кроком у частині забезпечення професійності, прозорості та запобігання корупції. Зокрема, по-перше, це гарантує, що посаду обійматиме найбільш кваліфікований кандидат, а, по-друге, також підвищує довіру до наукової сфери. Порівнюючи з прийняттям на роботу за загальними правилами, слід зазначити, що конкурсному відбору притаманні численні переваги, а саме: попереднє оцінювання індивідуальних якостей, гласність і прозорість

під час конкурсного відбору, можливість відбору талановитих наукових працівників. Як зазначає Г. Барабаш, конкурс як метод відбору кадрів дозволяє ефективно визначити найкращих кандидатів, провести попередню оцінку індивідуальних характеристик претендентів, забезпечити прозорість і відкритість процесу відбору, а також зменшити вплив суб'єктивних факторів. Процедура заповнення посад через конкурс базується на демократичних принципах, оскільки рішення про переможця приймається колегіально більшістю голосів [3, с. 11].

Також підтримуємо точку зору О. Гоц, що «конкурсна процедура сприяє забезпеченню високої якості кадрового складу, за умови ефективного використання її переваг та суворого дотримання правових норм. При цьому ефективність конкурсного відбору визначається не лише формальним виконанням законодавчих вимог, але й тим, наскільки результати відповідають соціальній меті та завданням правового регулювання» [4, с. 95]. Конкурсна процедура є «гарантією добору осіб, які володіють високим рівнем професійної підготовки та мають значні досягнення у своїй галузі» [5, с. 145]. Вона формує правовідносини між роботодавцем і претендентами, забезпечуючи правовий зв'язок, у межах якого одна сторона вимагає виконання певних дій, а інша зобов'язується їх здійснювати або утримуватися від них.

Основною ідеєю конкурсного відбору, як зазначає М. Смолярова, є принцип вільного наукового змагання, де всі кандидати мають рівні можливості для демонстрації своїх професійних та творчих здібностей [6, с. 88]. На нашу думку, цей принцип має бути втілений у законодавстві, що регулює право на працю наукових працівників. Конкурсні правовідносини виникають на основі юридичного складу, який включає: наявність вільної посади, рішення про організацію конкурсу та встановлені умови відбору.

Тобто конкурс виступає важливим елементом у системі трудових правовідносин, що сприяє підвищенню професійного рівня кадрів, забезпечує прозорість процедур найму та підвищує ефективність кадрової політики. Також слід акцентувати увагу, що обрання за конкурсом – це не тільки процес оцінювання професійних якостей кандидатів конкурсною комісією, а й важливий механізм реалізації права на працю. При цьому право взяти участь у конкурсі, зокрема у науковій сфері має лише та особа, яка задовольняє ті критерії добору на посади наукових працівників, які нормативно визначені для конкретної посади.

Конкурсний відбір наукових працівників повинен бути прозорим, об'єктивним і справедливим під час перевірки фахового рівня, наукових знань, практичних навичок тих осіб, які претендують на заміщення вакантної посади наукового працівника. Тобто конкурс у науковій сфері – це спеціальна форма відбору на вакантні посади наукових працівників, які за своїми якостями найкраще відповідають кваліфікаційним академічним і професійним вимогам стосовно відповідних посад у наукових установах, що покликано сприяти покращенню діяльності наукових установ, підвищенню їх конкурентоспроможності, раціональному використанню наукового потенціалу та професійному зростанню кадрів.

Незважаючи на те, що конкурс стає дедалі поширенішою процедурою прийняття на роботу, основний законодавчий акт у сфері праці – Кодекс законів про працю України [7] взагалі не визначає його сутність, умови та порядок проведення, хоча задля забезпечення належного правового регулювання трудових відносин, захисту прав працівників законодавець має надавати визначення правовим категоріям, якими оперує в нормативно-правових актах. Кодекс законів про працю України, що встановлює юридичну основу для правового регулювання трудових правовідносин, має також визначати основні правила, які регламентують ці відносини.

Погоджуючись із позиціями інших дослідників у цій сфері, вважаємо, що питання правового регулювання процедури прийняття на роботу за конкурсом повинно отримати чітке законодавче закріплення в чинному трудовому законодавстві України. Це обумовлено тим, що правове врегулювання конкурсної процедури є надзвичайно важливим для забезпечення прозорості та справедливості процесу добору кадрів. Зокрема, «Кодекс повинен включати положення, що регулюють процедуру конкурсного прийняття на роботу, забезпечуючи однорідність їх застосування, захист прав кандидатів від можливих зловживань з боку конкурсних комісій і роботодавців, а також визначення ключових вимог до порядку проведення конкурсу» [8, с. 96].

Разом з тим слід акцентувати, що проєкт Трудового кодексу України [9] уже містить норми, що регулюють конкурсну процедуру. Так, згідно зі статтею 43 «конкурсний відбір проводиться у випадках, передбачених законодавством, установчими документами та/або актами роботодавця». Крім того, у проєкті ТК передбачено основні складові конкурсної процедури, а також визначено випадки, коли конкурсний відбір не проводиться. Хоча визначення терміна «конкурс» до цього часу не міститься ні в чинному Кодексі законів про працю України, ні в проєкті Трудового кодексу України, що є значною прогалиною. Аналіз спеціального законодавства, зокрема законів України «Про вищу освіту» та «Про наукову і науково-технічну діяльність», також не дає чіткого роз'яс-

нення цієї правової категорії, що підкреслює необхідність її нормативного закріплення для забезпечення правової ясності.

Щодо наукових джерел, то конкурсна процедура добору кадрів у науковій літературі трактується по-різному. Зокрема, конкурс визначають як «вид змагання, що проходить за встановленими правилами у визначений час і націлений на вибір найкращого кандидата на основі певних критеріїв, враховуючи специфіку діяльності»; «особливу процедуру відбору персоналу, яка враховує кваліфікаційні вимоги до кандидатів і передбачає оцінювання їхніх професійних, ділових і моральних якостей у конкурентному середовищі» і т.п. [10, с. 142; 11, с. 236]. Основні ознаки конкурсу як підстави для виникнення трудових правовідносин визначає Зеленський В.: а) є ефективним правовим інструментом кадрового забезпечення; б) сприяє мотивації до підвищення кваліфікації та підвищує продуктивність праці; в) рішення про проведення конкурсу ухвалюється керівником органу, де оголошено конкурс; г) підвищує професійний рівень працівників, стимулюючи самоосвіту та саморозвиток, що сприяє формуванню висококваліфікованих кадрів [12, с. 105]. Метою конкурсу, як зазначає Верхолаз К. є визначення професійних якостей особи, її відповідності посаді та здатності виконувати відповідну трудову функцію шляхом оцінювання рівня її кваліфікації, рівня знань, фахової майстерності, практичних навичок для укладення з нею трудового договору [13, с. 225].

Зупинимося коротко на порядку проведення конкурсу стосовно досліджуваної нами категорії працівників – наукових працівників, як спеціальних суб'єктів трудового права. Так, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 23.05.2018 № 404 «Про затвердження Примірного положення про порядок проведення конкурсу на заміщення вакантних наукових посад державної наукової установи» (з урахуванням змін, внесених постановою КМУ № 259 від 24.03.2021) [14] конкурс проводиться у таких випадках: а) звільнення наукового працівника на підставах, визначених чинним законодавством; б) запровадження нової наукової посади до штатного розпису державної наукової установи або державної юридичної особи, яка має науковий підрозділ, згідно з встановленим порядком; в) припинення трудового договору (контракту) з науковим працівником на підставах, визначених законодавством та з дотриманням принципів законності, відкритості, гласності, прозорості, недискримінації, доброчесності, ефективного та справедливого відбору. Наукові установи можуть установлювати додаткові вимоги до конкурсу, що відрізняються від положень, передбачених Примірним положенням. Наприклад, розпорядженням Президії НАН України від 4 жовтня 2018 року № 553 було затверджено Порядок проведення конкурсу на заміщення вакантних посад наукових працівників у наукових установах НАН України [15]. Згідно з цим документом конкурс не проводиться не лише у випадках, передбачених Примірним положенням, але й у разі переведення працівника на підставі рішення атестаційної комісії, затвердженого вченою радою наукової установи, або при заміщенні вакантних наукових посад дійсними членами (академіками) і членами-кореспондентами НАН України.

Виходячи з аналізу вказаних нормативно-правових актів процедура виникнення трудових правовідносин з науковим працівником через конкурс складається з декількох етапів: оголошення конкурсу (наукова установа оголошує конкурс на заміщення вакантної посади, оприлюднює вимоги до кандидатів та умови участі), подання документів (претенденти подають необхідні документи в установлений строк), конкурсний відбір (спеціальна конкурсна комісія проводить оцінку професійного рівня, наукових досягнень та ділових якостей кандидатів (співбесіда, розгляд документів), визначення переможця (за результатами відбору комісія приймає рішення про переможця конкурсу), укладення трудового договору (контракту) (на підставі рішення конкурсної комісії та заяви переможця з ним укладається трудовий договір або контракт. Це може бути як безстроковий трудовий договір, так і строковий контракт (на визначений строк). І що головне, сам по собі факт перемоги в конкурсі не є єдиною й достатньою підставою – він входить до складного юридичного факту (фактичного складу), який завершується виданням наказу про призначення на посаду та, власне, укладенням трудового договору (контракту).

При цьому вважаємо як і правовий зміст поняття конкурсу, так і процедуру конкурсу доцільно все ж таки врегулювати в Кодексі законів про працю України – основному законі трудового законодавства, а не тільки в спеціальних законах (наприклад, «Про наукову і науково-технічну діяльність») та локальних нормативних актах установ. Оскільки така невизначеність створює труднощі для однакового розуміння та застосування процедур усіма суб'єктами правовідносин.

Основна мета конкурсного відбору в наукові сфері повинна бути спрямована на об'єктивне оцінювання професійної підготовки, створення та забезпечення конкурентного середовища для підбору (відбору) кандидатів на посади наукових працівників – найкваліфікованіших кадрів, які мають глибокі професійні знання, володіють творчим, науковим потенціалом, високими інтелектуальними здібностями та етичними якостями. При цьому конкурсний відбір у наукових установах повинен проводитися на засадах відкритості, гласності, законності, рівності прав членів конкурс-

ної комісії, колегіальності прийняття рішень конкурсною комісією, незалежності, об'єктивності та обґрунтованості рішень конкурсної комісії, неупередженого ставлення до кандидатів на зайняття вакантних посад наукових працівників [16, с. 201]. Нажаль існує проблема, коли процедура конкурсу зводиться до формальної перевірки документів, а не до глибокої оцінки наукових досягнень, потенціалу та відповідності кандидата конкретним потребам установи, що призводить до обрання менш кваліфікованих кандидатів, що негативно в подальшому вплине на якість наукового персоналу та ефективність наукових досліджень.

Висновки. З урахуванням викладеного, дійшли висновку, що конкурс як особлива форма оцінювання професійних якостей наукових працівників відіграє важливу роль у процесі забезпечення ефективного й якісного відбору кадрів у наукових установах. Такий механізм призначення на посаду дозволяє працевлаштовувати осіб з високою кваліфікацією, глибокими професійними знаннями, творчим і науковим потенціалом, високими інтелектуальними здібностями та досягненнями у відповідній сфері. Для керівника наукової установи він слугує гарантією призначення на посаду наукового працівника з найкращими діловими якостями, для наукового працівника виступає гарантією дотримання рівності в реалізації ним права на працю, стимулює до професійного зростання та постійного вдосконалення своїх навичок. Конкурсний відбір повинен бути запорукою відкритості, об'єктивності та якості, що дозволить підтримувати високі стандарти наукових досліджень, а також сприятиме залученню найкращих кадрів до науки.

Виокремленні під час дослідження проблемні питання вимагають подальшого вдосконалення законодавчої бази та розробки більш чітких і прозорих механізмів конкурсного відбору, що сприятиме залученню висококваліфікованих фахівців у наукову сферу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барабаш Г.О. Особливості правового регулювання праці науковців і йога вдосконалення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05; Націон. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 207 с.
2. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 3. Ст. 25.
3. Барабаш Г.О. Особливості правового регулювання праці науковців і його вдосконалення: автореф. дис. канд. юрид. наук; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 20 с.
4. Гоц О.В. Правове регулювання виникнення трудових правовідносин з науково-педагогічними працівниками: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2004. 217 с.
5. Гончарова Г.С., Жернаков В.В. Прилипко С.М. Трудове право України в питаннях і відповідях: навч.-довід. посібн. 5-те вид., перероб. та доп. / під ред. В.В. Жернакова. Харків : Одісей, 2007. 664 с.
6. Смолярова М.Л. Конкурсний відбір науково-педагогічних працівників: історико-правовий аналіз. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 48. С. 83–90. URL: http://apdp.in.ua/v48/16.pdf.
7. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08/page5.
8. Суліменко Д.В. Конкурс як один із видів оцінки професійних якостей осіб. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2020. № 60. С. 94–96. https://doi.org/10.32782/2307-3322/2020.60.19
9. Проєкт Трудового кодексу. URL: https://dostup.org.ua/request/139057/response/425618/attach/2/1.pdf?cookie_passthrough=1.
10. Пархоменко-Куцевіл О.І. Система оцінювання кадрів публічної служби в контексті забезпечення кадрової безпеки в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2016. № 2 (53). URL: http: // www. kbuapa. kharkov. ua/e-book/ tpdu/2016–2/doc/4/401.pdf.
11. Мельник К.Ю. Трудові правовідносини службовців правоохоронних органів: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2011. 432 с.
12. Зеленський В.М. Порівняльно-правова характеристика конкурсного відбору та випробування в трудовому праві України. *Право та інновації*. 2015. № 2(10). С. 104–108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2015_2_19.
13. Верхолаз К.О. Конкурсний відбір науково-педагогічних працівників: проблемні аспекти № 3/2025 *Юридичний науковий електронний журнал* С. 224–226. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/52.
14. Про затвердження Примірного положення про порядок проведення конкурсу на заміщення вакантних наукових посад державної наукової установи : постанова Каб. Міністрів України від 23.05.2018 № 404. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-2018-%D0%BF#Text.

15. Порядок проведення конкурсу на заміщення вакантних посад наукових працівників у наукових установах Національної академії наук України: розпорядж. Президії НАН України від 04.10.2018 № 553. URL: https://www.nas.gov.ua/legaltexts/DocPublic/R-181003-553-0.pdf
16. Вапнярчук Б.В. Особливості прийняття на посади наукових працівників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. № 69. С. 196–201. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.33.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Вапнярчук Б.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.5

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ВИНИКНЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН З НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ В УКРАЇНІ

Верхолаз К.О.,
аспірантка кафедри трудового права та права соціального забезпечення,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-1441-1291

Верхолаз К.О. Напрями вдосконалення правового механізму виникнення трудових правовідносин з науково-педагогічними працівниками в Україні.

У статті проаналізовано сучасний стан правового регулювання праці науково-педагогічних працівників в Україні та визначено перспективні напрями його реформування. Розкрито специфіку правового статусу науково-педагогічних працівників як суб'єктів, що забезпечують виконання суспільно важливих завдань у сфері вищої освіти.

Досліджено особливості правового механізму регулювання трудових правовідносин із науково-педагогічними працівниками, проаналізовано норми чинного трудового й освітнього законодавства та виявлено основні проблеми їх застосування в умовах реформування системи вищої освіти та євроінтеграційних процесів.

Обґрунтовано напрями вдосконалення правового регулювання, зокрема щодо підвищення кваліфікації та спеціальної педагогічної підготовки науково-педагогічних працівників, оцінювання їхньої попередньої науково-педагогічної діяльності, укладення та строків дії трудового договору/контракту, соціально-правових гарантій, а також заміщення посад науково-педагогічних працівників поза конкурсом.

У статті особливу увагу приділено співвідношенню норм трудового законодавства та спеціального освітнього законодавства у сфері регулювання праці науково-педагогічних працівників, а також проблемам правової визначеності їхнього трудового статусу. Наголошено на необхідності гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами у сфері академічної праці, забезпечення принципів академічної свободи, стабільності трудових відносин та належного рівня соціального захисту.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання праці науково-педагогічних працівників з урахуванням сучасних викликів розвитку вищої освіти, цифровізації освітнього процесу та підвищення вимог до якості науково-педагогічної діяльності.

Акцентовано увагу на необхідності запровадження чітких та прозорих критеріїв оцінювання результатів науково-педагогічної діяльності, що сприятиме підвищенню якості освітніх і наукових послуг.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання у правотворчій діяльності, правозастосовній практиці закладів вищої освіти, а також у подальших наукових дослідженнях проблем трудового права та освітнього законодавства.

Ключові слова: виникнення трудових правовідносин, науково-педагогічні працівники, правовий механізм, трудовий договір/контракт, вища освіта, трудове законодавство.

Verkholaz K.O. Areas for improving the legal mechanism of the emergence of employment relationships with scientific and pedagogical workers in Ukraine.

The article analyzes the current state of legal regulation of the work of scientific and pedagogical workers in Ukraine and identifies promising directions for its reform. The specifics of the legal status of scientific and pedagogical workers as subjects ensuring the fulfillment of socially important tasks in the field of higher education are disclosed.

Peculiarities of the legal mechanism for regulating labor relations with scientific and pedagogical workers were studied, the norms of the current labor and educational legislation were analyzed, and the main problems of their application in the context of the reform of the higher education system and European integration processes were identified.

The areas of improvement of legal regulation are substantiated, in particular regarding qualification improvement and special pedagogical training of scientific and pedagogical workers, evaluation of their previous scientific and pedagogical activities, conclusion and terms of validity of the employment

contract/contract, social and legal guarantees, as well as replacement of positions of scientific and pedagogical workers outside the competition.

In the article, special attention is paid to the relationship between the norms of labor legislation and special educational legislation in the sphere of regulating the work of scientific and pedagogical workers, as well as the problems of legal certainty of their labor status. The need to harmonize national legislation with European standards in the field of academic work, to ensure the principles of academic freedom, stability of labor relations and an appropriate level of social protection was emphasized.

Proposals for improving the regulatory and legal regulation of the work of scientific and pedagogical workers, taking into account the modern challenges of the development of higher education, digitalization of the educational process and increasing the requirements for the quality of scientific and pedagogical activities, have been formulated.

Attention is focused on the need to introduce clear and transparent criteria for evaluating the results of scientific and pedagogical activities, which will contribute to the improvement of the quality of educational and scientific services.

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of their use in law-making activities, law-enforcement practice of institutions of higher education, as well as in further scientific studies of problems of labor law and educational legislation.

Key words: emergence of labor relations, scientific and pedagogical workers, legal mechanism, labor agreement/contract, higher education, labor legislation.

Постановка проблеми. Освіта та наука є ключовими напрямами діяльності держави, що відображають актуальні тенденції суспільного розвитку та рівень ефективності реалізації соціальної політики. Впродовж останніх десятиліть проблема правового статусу науково-педагогічних працівників (далі - НПП) набуває особливої актуальності не лише в Україні, а й у європейських державах. Це зумовлено трансформаційними процесами у системі вищої освіти, реформуванням трудового законодавства, посиленням вимог до якості освітньої та наукової діяльності, а також інтеграцією України до Європейського простору вищої освіти.

За таких умов особливої значущості набуває проблема належного правового врегулювання порядку виникнення трудових правовідносин із НПП, що безпосередньо впливає на стабільність їхнього правового статусу та ефективність професійної діяльності. Чинний правовий механізм виникнення трудових правовідносин з НПП характеризується поєднанням норм трудового та спеціального освітнього законодавства, що нерідко призводить до колізій, прогалин і неоднозначності правозастосовної практики. Зокрема, проблемними залишаються питання конкурсного добору, укладення та продовження строкових трудових договорів/контрактів, оцінювання професійної придатності й результатів попередньої науково-педагогічної діяльності, а також заміщення посад поза конкурсом.

З огляду на зазначене постає необхідність системного наукового аналізу та подальшого вдосконалення правового механізму виникнення трудових правовідносин із НПП в інтересах усіх суб'єктів таких правовідносин. Це передбачає розроблення чітких, прозорих і юридично врегульованих механізмів добору на посади НПП, гармонізованих із європейськими стандартами академічної праці та принципами академічної свободи й соціальної справедливості.

Метою статті є комплексний аналіз чинного правового механізму виникнення трудових правовідносин з НПП в Україні, виявлення його проблемних аспектів та обґрунтування основних напрямів удосконалення законодавчого й інституційного забезпечення укладення трудових договорів/контрактів з урахуванням потреб розвитку вищої освіти, європейських стандартів академічної праці, принципів академічної свободи, прозорості, рівності та соціальної справедливості.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового механізму виникнення трудових правовідносин з НПП в Україні неодноразово ставала об'єктом дослідження вітчизняних науковців у галузі трудового та освітнього права. Проблеми трудових правовідносин з НПП постійно перебувають у центрі уваги науковців, адже ефективне й належне правове регулювання їхньої праці та забезпечення соціальних гарантій є необхідною умовою розвитку наукових досліджень як одного з ключових стратегічних напрямів сталого функціонування держави. Зокрема, дану тематику розглядали у своїх працях такі науковці: Б.В. Вапнярчук, Р.І. Коваленко, В.А. Кононенко, В.Я. Мацюк, М.О. Пижова, К.О. Попова-Коряк, О.В. Тищенко, С.М. Черноус. Водночас, незважаючи на значний науковий доробок, у працях українських учених переважно досліджуються окремі елементи правового регулювання праці науково-педагогічних працівників, тоді як питання цілісного правового механізму виникнення трудових правовідносин і напрямів його системного вдосконалення з урахуванням європейських стандартів академічної праці залишаються недостатньо розробленими. Це зумовлює актуальність подальших наукових пошуків у зазначеному напрямі.

Виклад основного матеріалу. Упродовж останніх десятиліть проблема правового статусу НПП набуває дедалі більшої актуальності не лише в Україні, а й у державах Європи загалом. Виникнення трудових правовідносин з НПП в Україні має складний правовий характер, що зумовлено поєднанням норм трудового, освітнього та адміністративного законодавства. Основними юридичними фактами, з якими закон пов'язує виникнення таких правовідносин, є проходження конкурсного відбору, обрання або призначення на посаду та укладення трудового договору/контракту. Водночас чинний правовий механізм не завжди забезпечує належний рівень правової визначеності, передбачуваності та рівного доступу до зайняття посад науково-педагогічних працівників, що актуалізує потребу його подальшого вдосконалення.

Однією з ключових проблем є фрагментарність нормативно-правового регулювання. Порядок виникнення трудових правовідносин з НПП визначається законами, підзаконними нормативно-правовими актами, а також локальними актами закладів вищої освіти. Така багаторівнева система регулювання нерідко призводить до колізій і різнотлумачень, особливо у питаннях строковості трудових договорів/контрактів, застосування контрактної форми найму та правових наслідків непроходження конкурсу. Наведені чинники разом з іншими недоліками регулювання процесу правового механізму виникнення трудових правовідносин з НПП мають бути враховані під час оновлення трудового законодавства, що стосується процедур добору на відповідні посади та формування трудових правовідносин за їх участю. Виявлені й проаналізовані проблеми дають змогу окреслити декілька ключових напрямів вдосконалення правового механізму.

Насамперед, зміни повинні стосуватися визначення та уточнення переліку посад НПП. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (редакція на основі Закону від 6 червня 2024 р. [1]) відбулося звуження нормативної визначеності щодо переліку посад НПП. Оскільки з чинної редакції Закону вилучено перелік посад НПП, на відміну від попередньої редакції ч. 1 ст. 55 Закону України «Про вищу освіту», у якій було закріплено основні такі посади, виникає об'єктивна необхідність перегляду та уточнення цього переліку [2]. Як зазначають науковці Коваленко Р.І. та Мацюк В.Я., у своїй статті, що Закон від 6 червня 2024 р., легітимізував поділ науково-педагогічних працівників на дві касти: викладачі-дослідники (власне науково-педагогічні працівники) та викладачі (педагогічні працівники). Для НПП встановлюється різне аудиторне навантаження, яке істотно відрізняється за обсягом, а для викладачів при цьому відсутні вимоги про наукову роботу [3, с. 408].

Під час формування оновленого переліку посад НПП необхідно, по-перше, зважати на те, що за чинними підходами до нього включаються посади керівного складу закладів вищої освіти, пов'язані з виконанням переважно адміністративно-управлінських функцій, що не відповідає законодавчій дефініції НПП. Підтвердженням цього є ч. 1 ст. 53 Закону України «Про вищу освіту», згідно статті, то науково-педагогічні працівники провадять у закладах вищої освіти навчальну, наукову (мистецьку), методичну та організаційну роботу [2], а щодо управлінської функції то вона не належить до жодного із визначених видів діяльності відповідно до рекомендованого Міністерством освіти і науки України переліку видів діяльності НПП [4]. Таким чином, посади керівників закладів вищої освіти та їх заступників, очільників факультетів чи інститутів, а також інші адміністративні посади в закладах вищої освіти, що не передбачають безпосереднього поєднання наукової й педагогічної діяльності, доцільно вилучити з переліку посад НПП.

По-друге, повноцінна інтеграція України до європейського освітнього простору та забезпечення академічної мобільності викладачів потребують узгодження структури посад академічного персоналу з європейськими підходами. В Україні зберігається надмірно деталізована градація посад молодшого викладацького складу, яка не має істотних відмінностей за кваліфікаційними вимогами та не завжди є нормативно обґрунтованою. З огляду на це доцільним видається впорядкування посад викладачів закладів вищої освіти за трирівневою моделлю – старший, середній і молодший рівні, що відповідатиме європейській системі академічних посад.

Особливого розгляду потребує також питання встановлення обмежень щодо зайняття посад НПП. Ані законодавство, ані локальні нормативно-правові акти закладів вищої освіти не передбачають обмежень чи негативних умов для зайняття посад НПП, за винятком посади ректора. Тому, доцільно встановити заборону на законодавчому рівні на зайняття посад НПП для осіб, визнаних недієздатними або обмежено дієздатними та мають медичні протипоказання чи непогашену судимість, позбавлені права обіймати відповідні посади, а також притягнуті до відповідальності за корупційні правопорушення (упродовж року з дня набрання рішенням суду законної сили), закріпивши такі положення в Законі України «Про вищу освіту».

У ході модернізації правового регулювання трудових правовідносин за участю НПП необхідно належним чином врегулювати питання про підвищення кваліфікації НПП. Безперервний професійний розвиток НПП реалізується через обов'язкове підвищення кваліфікації або проходження стажування не рідше ніж один раз на п'ять років. Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 57 Закону України «Про

вищу освіту»[2] дане твердження є правом НПП, а згідно із Порядком підвищення кваліфікації [5] – їх обов'язком.

Щоб усунути колізію, в законодавстві має бути закріплено обов'язок НПП підвищувати свою кваліфікацію та обов'язок керівника створювати умови для підвищення кваліфікації. Відтак підвищення кваліфікації повинно здійснюватися з урахуванням як наукової, так і педагогічної діяльності.

У ході вдосконалення процедур добору на посади НПП, доцільно врегулювати питання їх спеціальної педагогічної підготовки. Як зазначає О. В. Тищенко, правове регулювання добору на посади НПП в Україні потребує осучаснення, тому активно реформується. Впровадження новітніх підходів має враховувати всі ті гуманістичні, людиноцентричні цінності, на які спирається сучасне освітнє право провідних країн ЄС [6, с. 150]. З огляду на це, серед критеріїв відбору на посади НПП слід закріпити необхідність підтвердження педагогічної кваліфікації, а також передбачити обов'язкову педагогічну підготовку у закладах або структурних підрозділах педагогічного спрямування.

Наступне питання, яке заслуговує уваги в контексті напрямів вдосконалення правового механізму є трудовий договір/контракт з НПП. Б. В. Вапнярчука, зазначає що через контрактну форму трудового договору можливо якнайкраще індивідуалізувати умови праці, конкретизувати права й обов'язки, відповідальність сторін, умови оплати праці, організацію робочого часу і відпочинку, додаткові умови, зокрема про надання спеціальних пільг [7, с. 73].

Проект Трудового кодексу України [8] передбачає окрему норму, присвячену порядку укладення трудового договору за результатами конкурсного відбору, а також згідно із ст. 52, трудовий договір укладається з особою, яка визнана переможцем конкурсу. Строк укладення трудового договору з переможцем конкурсу визначається умовами конкурсу, а за їх відсутності договір укладається в перший робочий день після оголошення результатів а у разі відмови переможця роботодавець вправі відмовити в прийнятті на роботу. Водночас, Проєкт Трудового кодексу України ототожнює контракт зі строковим трудовим договором, визнаючи раніше укладені контракти такими, що діють на визначений строк. Такий підхід звужує правову природу контракту, позбавляючи сторони можливості встановлювати індивідуальні умови праці, що є особливо важливим з огляду на специфіку науково-педагогічної діяльності.

Надзвичайно важливим є також питання строку дії трудового договору/контракту з НПП. Як уже зазначалося, після спливу строку такого договору НПП зобов'язаний знову брати участь у конкурсному відборі навіть для обіймання тієї самої посади, на яку він був призначений за попередніми конкурсними результатами. Науковці підкреслюють, що такий підхід призводить до порушення низки трудових гарантій НПП, зокрема гарантії збереження робочого місця [9, с. 81-82], порушує засади стабільності трудових відносин, і пропонують закріпити в законодавстві вимогу щодо одноразового проходження конкурсу на посаду НПП та укладати після завершення строку контракту безстроковий трудовий договір з науково-педагогічними працівниками, якщо він належно виконував свої обов'язки на посаді [10, с. 77-78].

З метою оновлення механізмів виникнення трудових правовідносин з НПП доцільно законодавчо встановити рекомендований і мінімальний строки дії трудових договорів/контрактів з НПП. Йдеться про посади НПП, щодо яких чинне законодавство наразі не передбачає конкретної тривалості договорів, зокрема про посади викладачів закладів вищої освіти – від професора до асистента. Оптимальним видається визначення рекомендованого строку контракту тривалістю п'ять років, а мінімального – не менше трьох років.

У зв'язку з цим пропонується доповнити ч. 7 ст. 55 Закону України «Про вищу освіту» другим абзацом такого змісту: «За підсумками конкурсного відбору, заклад вищої освіти укладає контракт із науково-педагогічним працівником. Оптимальна тривалість контракту з науково-педагогічним працівником становить п'ять років. При цьому строк дії контракту не може бути меншим ніж три роки».

Варто також звернути увагу і на питання про заміщення посад НПП поза конкурсом. Заслуговує на увагу положення ст. 332 Проєкту ТКУ відповідно до якого працівник, який успішно пройшов стажування та завершив його, може бути переведений на вищу посаду, що має заміщуватися за конкурсом, без конкурсного відбору [8]. Якщо ухвалять таку норму, то виникне колізія в трудовому законодавстві. Щоб уникнути колізій, потрібно підкоригувати редакцію ст. 332 Проекту Трудового кодексу України та доповнити в частині першій словами «якщо інше не передбачено законом» після слів «без конкурсного відбору». А також доповнити ч. 1 ст. 332 Проекту ТКУ положенням відповідно до якого з науково-педагогічним працівником, що успішно пройшов підвищення кваліфікації (стажування) та має належні показники наукової й професійної діяльності, може бути укладено трудовий договір (контракт) на тій самій посаді та на тих самих умовах без проведення конкурсного відбору; зазначена вимога може поширюватися, зокрема, на старші посади (професора, доцента).

Висновки. На сьогодні в Україні оновлення процедур добору на посади НПП є нагальною потребою, оскільки вибудовування професійної академічної кар'єри НПП потребує значних витрат часу

та зусиль, але не завжди забезпечує належні переваги для компенсації рівня особистої відданості, якого вона вимагає. Водночас, як працівники старших, так і молодших посад НПП стикаються з проблемами контрактної невизначеності та нестабільності свого трудового статусу. Виникнення трудових правовідносин із НПП в Україні має відбуватися за кількома ключовими напрямами: упорядкування системи посад НПП та підвищення рівня нормативного регулювання їх переліку; законодавче визначення підстав для обмеження права на здійснення науково-педагогічної діяльності; удосконалення вимог до добору на посади шляхом включення критеріїв підвищення кваліфікації, зокрема розвитку педагогічної компетентності, а також оцінювання результатів попередньої науково-педагогічної роботи; перегляд підходів до нормативного встановлення строків дії контрактів із НПП; розширення соціально-правових гарантій для НПП і переліку підстав для заміщення посад без проведення конкурсного відбору.

Таким чином, напрями вдосконалення правового механізму трудових правовідносин із НПП потребує комплексного та системного підходу, спрямованого на підвищення правової визначеності, стабільності трудового статусу НПП і створення належних умов для їх професійного розвитку та ефективної реалізації науково-педагогічної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки наукової роботи в закладах вищої освіти: Закон України від 6 червня 2024 р. Офіційний веб-сайт Верховної ради України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3791-20#n7.
2. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text.
3. Коваленко Р.І., Мацюк В.Я. Загрози звуження трудових прав науково-педагогічних працівників у контексті зменшення навчального навантаження. *Наше Право.* 2024. № 2. С. 406-409. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-2/NP_2024_2_406.pdf.
4. Про затвердження Рекомендованого переліку видів навчальної, методичної, наукової та організаційної роботи для науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників: наказ Міністерства освіти і науки України № 186 від 16 лютого 2022 р. Міністерство освіти і науки України. Офіційний веб-сайт. URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-rekomendovanogo-pereliku-vidiv-navchalnoyi-metodichnoyi-naukovoyi-ta-organizacijnoyi-roboti-dlya-naukovo-pedagogichnih-naukovih-i-pekiv.
5. Деякі питання підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників: постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 800. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2019-%D0%BF#Text.
6. Тищенко О.В. Прийняття на роботу науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти: сучасні тенденції в Україні./ Проблемні питання та перспективи розвитку вищої освіти та науки в Україні в умовах воєнного стану : Міжнародна науково-практична конференція. Науково-дослідний інститут публічного права, 27 вересня 2025 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2025.. С. 147-151.
7. Вапнярчук Б.В. Наукові працівники як спеціальні суб'єкти трудового права: дис.… д-р філософії, спец. 081 «Право». *Харків. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого* (2025). 232 с.
8. Трудовий кодекс України. Проект закону № 2410 від 8 листопада 2019 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331.
9. Попова-Коряк К О. Особливості реалізації права на працю науково-педагогічних працівників: сучасність і перспективи правового регулювання крізь призму міжнародних стандартів прав людини. Підприємництво, господарство і право. 2017. Вип. 11. С. 80-82. http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/11/17.pdf.
10. Кононенко В.А. Конкурс як підстава виникнення правовідносин із науково-педагогічними працівниками. *Юридичний бюлетень*. 2017. Вип. 5. С. 72-29. http://lsej.org.ua/3_2025/54.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Верхолаз К.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.6

ЩОДО ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ ОТРИМУВАЧІВ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Гаврилюк Ю.М.,
аспірантка кафедри соціального права
Львівського національного університету
імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0003-0748-9585
e-mail: yuliya.havrylyuk@lnu.edu.ua

Гаврилюк Ю.М. Щодо законодавчого визначення отримувачів соціальних послуг.
У статті розглянуто деякі дискусійні питання законодавчого визначення отримувачів соціальних послуг. Відзначено, що сфера соціальних послуг як складова соціального захисту формується та функціонує навколо соціально-правоможних суб'єктів та орієнтується на задоволення їх потреб. Критично проаналізовано висновки та аргументи науковців, а також положення законодавства, де отримувачем соціальних послуг визначено соціальну групу/вразливу групу населення. Досліджено поняття «соціальна група». З'ясовано сутність «вразливості» як характеристики суб'єкта права на соціальні послуги. Звернено увагу, що Закон України «Про соціальні послуги» не закріплює переліку суб'єктів, які є у складі вразливої групи населення та можуть претендувати на отримання соціальних послуг. Акцентовано, що основну частину такої групи становлять сім'ї з дітьми в контексті виконання батьківських обов'язків та дотримання інтересів дитини. З'ясовуючи сутність поняття «складні життєві обставини», обґрунтовано, що наявність цих обставин у житті особи/сім'ї сама по собі не підтверджує потребу в соціальних послугах. Така встановлюється під час процедури оцінювання як юридичний факт за результатом взаємодії соціального менеджера/фахівця із соціальної роботи із особою/сім'єю. Фактично, законодавець визначив перелік обставин, настання яких може спричинити вразливість суб'єкта або потрапляння його у складні життєві обставини. Наявність однієї із таких обставин у житті особи/сім'ї є критерієм зачислення її (особи/сім'ї) до відповідної вразливої соціальної групи. Приналежність особи/сім'ї до однієї із соціальних груп не свідчить про надання усім членам такої групи однакових чи тотожних соціальних послуг. У кожному випадку надходження інформації про перебування особи/сім'ї у ситуації, яка може спричинити вразливість чи складну життєву обставину, соціальним менеджером громади проводиться виявлення та оцінювання випадку для визначення найбільш ефективного/потрібного реагування. У кожній індивідуальній ситуації оцінюється не лише сама обставина, а й інші умови проживання/перебування особи/сім'ї. Наводяться аргументи, що законодавчий поділ отримувачів соціальних послуг на вразливі групи населення та осіб/сімей, котрі перебувають у складних життєвих обставинах, є умовним та не має свого практичного застосування. Запропоновано передбачити єдиний перелік обставин, наявність яких визначає особу/сім'ю як суб'єкта потреби соціальних послуг.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне законодавство, отримувач соціальних послуг, вразливі групи населення, оцінювання потреб отримувача, реалізація права на соціальні послуги, складна життєва обставина, соціальна група, соціально-правоможні суб'єкти права.

Havryliuk Y.M. Regarding the legislative definition of social service recipients.
The article discusses some controversial issues regarding the legislative definition of social service recipients. It is noted that the sphere of social services as a component of social protection is formed and functions around socially eligible entities and is oriented toward meeting their needs. The conclusions and arguments of scholars, as well as the provisions of legislation defining social groups/vulnerable groups of the population as recipients of social services, are critically analyzed. The concept of "social group" is examined. The essence of "vulnerability" as a characteristic of a subject of the right to social services is clarified. It was noted that the Law of Ukraine "On Social Services" does not establish a list of entities that are part of vulnerable groups of the population and are eligible for social services. It was emphasized that the majority of such groups are families with children in the context of fulfilling parental responsibilities and protecting the interests of the child. In clarifying the essence of the concept of "difficult life circumstances," it is reasonable to conclude that the existence of such circumstances in the life of an individual/family does not in itself confirm the need for social services. This is established during the assessment procedure as a legal fact based on the results of the interaction between the

social manager/social worker and the individual/family. In fact, the legislator has defined a list of circumstances that may cause vulnerability or lead to difficult life circumstances. The presence of one of these circumstances in the life of a person/family is a criterion for classifying them (the person/family) as belonging to the relevant vulnerable social group. The fact that a person/family belongs to one of the social groups does not mean that all members of that group are provided with the same or identical social services. In each case of receiving information about a person/family in a situation that may cause vulnerability or difficult living conditions, the community social manager identifies and assesses the case to determine the most effective/necessary response. In each individual situation, not only the circumstances themselves are assessed, but also other living conditions/circumstances of the person/family. Arguments are presented that the legislative division of social service recipients into vulnerable groups of the population and individuals/families in difficult life circumstances is conditional and has no practical application. It is proposed to provide for a single list of circumstances (factors) whose presence determines an individual/family as a subject in need of social services.

Key words: social protection, social legislation, social service recipient, vulnerable groups, recipient needs assessment, realization of the right to social services, difficult life circumstances, social group, socially eligible subjects of law.

Постановка проблеми. Об'єктивне розширення переліку складних життєвих обставин, зумовлене передусім російською воєнною агресією щодо України та її громадян, активізує необхідність критичного наукового аналізу законодавства, що регулює відповідну сферу суспільних відносин, під кутом зору визначення напрямів його удосконалення. Сфера соціальних послуг як складова соціального захисту формується та функціонує навколо соціально-правоможних суб'єктів, тож будь-які питання її реформування потрібно починати із вирішення запитів, пов'язаних із врегулювання проблемних питань реалізації права отримувачів на соціальні послуги та суб'єктів, які повноважні такі послуги надавати. У Стратегії реформування системи надання соціальних послуг орієнтованість на задоволення потреб отримувачів соціальних послуг визначено принципом її реалізації, а інвентаризація цих потреб позначена як пріоритетний етап запровадження механізму запобігання виникненню складних життєвих обставин та удосконалення системи управління, координації і взаємодії суб'єктів, що надають соціальні послуги [1].

Стан опрацювання проблематики. Правий статус отримувачів соціальних послуг розглянуто у фаховій літературі в межах загальної характеристики сфери соціальних послуг. Проблематику законодавчого закріплення питань, пов'язаних із наданням соціальних послуг з огляду на суб'єктний склад правовідносин зазначеного виду досліджували М.О. Бук [2], О.О. Гірник [3], О.В. Тищенко, С.М. Черноус [4], П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, О.М. Рим [5], С.М. Синчук [6]. Деякі питання надання соціальних послуг їх отримувачам проаналізовано в межах наукових праць, присвячених юридичному механізму реалізації прав отримувачів на конкретні види соціальних послуг (В.В. Завальнюк, К.В. Бориченко, [7], О.М. Рим [8]).

Метою статті є з'ясування деяких дискусійних питань наукового та законодавчого визначення отримувачів соціальних послуг та формулювання пропозицій оновлення нормативних положень, що визначають поняття основного соціально-правоможного суб'єкта у сфері правовідносин надання соціальних послуг.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктів, які отримують соціальні послуги позначають терміном «отримувачі соціальних послуг». Згідно з пунктом 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» такими є особи/сім'ї, які належать до вразливих груп населення та/або перебувають у складних життєвих обставинах [9].

Із аналізу наукових джерел [10] та законодавства [9] суб'єктами права на соціальний захист та соціальні послуги зокрема, традиційно визначають особи/сім'ї. Серед вчених ведуться дискусії щодо цілісності сім'ї як соціально правоможного суб'єкта права, чи відокремлення кожного члена такої сім'ї як самостійного отримувача конкретних видів соціального захисту.

У фаховій літературі висловлені аргументи щодо доцільності визначення на законодавчому рівні серед отримувачів соціальних також «окремі соціальні групи» [11, с. 113]. Зокрема, таку пропозицію обґрунтовує І.І. Кулі-Іванченко. Нагадаємо, що таке положення було у попередній редакції Закону України «Про соціальні послуги»(а саме 2003 року) [12]). Як приклад таких груп наведено норми щодо надання соціальних послуг особам, хворим на ВІЛ-інфекцію/СНІД. Автор звертає увагу, що загальнонаціональною цільовою соціальною програмою протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014–2018 роки [13] передбачено формування соціального замовлення для надання соціальних послуг, спрямованих протидіяти ВІЛ-інфекції/СНІДу, тобто соціальній групі, а не окремій особі [11, с. 113]. Соціальну групу як отримувача соціальних послуг визначає також К.В. Дубнич [14]. Однак аргументів сформульованого авторського твердження не навлено.

На перший погляд, соціальну групу як цілісного отримувача соціальних послуг можна виділити на підставі норм чинного законодавства. Так, п.п. 9 п. 4 ст. 11 Закону України «Про соціальні послуги» до повноважень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, віднесено забезпечення взаємодії надавачів соціальних послуг та юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців, які в межах своєї компетенції надають на регіональному рівні допомогу вразливим групам населення та особам/сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, та/або здійснюють їх захист [9]. А здійснення заходів для виявлення вразливих груп населення та осіб/сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах віднесено до повноважень районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад (п.п. 3 п. 5 ст. 11) [9]. Вразливі групи населення, з якими здійснюється соціальна робота, згідно ст. 4 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» закріплено у переліку об'єктів соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю [15].

Для висловлення власної позиції щодо соціальної групи як окремого суб'єкта у сфері надання соціальних послуг, проаналізуємо поняття «соціальна група» та процедуру оцінювання потреби отримувача у соціальних послугах. Соціальною визначена група осіб, об'єднаних за спільною соціальною, демографічною або іншою ознакою, та які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують надання їм однотипних соціальних послуг [12]. На підставі п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» робимо висновок, що вразливість як ознака групи – це перебування у найвищому ризику потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників. Найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини, поряд із вже наявними в житті суб'єкта такими обставинами, визначено кваліфікуючою ознакою потреби у наданні соціальних послуг також Порядком організації надання соціальних послуг (абз. 1 п. 2) [16].

Закон України «Про соціальні послуги» не закріплює переліку суб'єктів, які є у складі вразливої групи населення, а отже, можуть претендувати на отримання соціальних послуг. Такий перелік закріплено абз. 18 п. 4 постанови Кабінету Міністрів України № 587 [16]. Основну частину такої групи становлять сім'ї з дітьми в контексті виконання батьківських обов'язків та дотримання інтересів дитини (наприклад, сім'ї, де: триває процес розлучення батьків і вирішується спір між матір'ю та батьком щодо визначення місця проживання дітей, участі батьків у їх вихованні; батьки є трудовими мігрантами; дітей з яких влаштовано в сім'ю патронатного вихователя тощо). Надання сім'ям з дітьми особливої уваги у суспільстві є важливим аспектом діяльності соціальної держави, адже відсутність у членів родини внутрішніх та зовнішніх ресурсів, підтримки спеціалістів, може призвести до виникнення складних життєвих обставин [17, с. 150].

Воєнна агресія, в умовах якої вже тривалий час живуть особи /сім'ї в Україні також безумовно є чинником вразливості населення, про що свідчать у норми законодавства (абз. 18 п. 4) [16]. Внутрішнє переміщення особи/сім'ї, участь у стримуванні збройної агресії та збереженні територіальної цілісності держави, позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії, сексуального насильства, проживання на тимчасово окупованих територіях тощо зумовлюють потребу таких осіб/сімей в отриманні державної підтримки, пріоритетне місце серед заходів якої займають ті, що спрямовані на соціальний захист у різних його проявах (виплати, допомоги, пільги, послуги, забезпечення житлом та ін).

Щодо розуміння поняття складних життєвих обставин, то відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» такими є обставини, які негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно [9]. Такими обставинами Закон України «Про соціальні послуги» називає похилий вік; часткову або повну втрату рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкоду, завдану пожежею, стихійним лихом, катастрофою, воєнними (бойовими) діями, терористичним актом, збройним конфліктом, у тому числі тимчасовою окупацією, сексуальним насильством, пов'язаним із збройною агресією Російської Федерації проти України, примусовим переміщенням або депортацією, вимушеним внутрішнім переміщенням, позбавленням особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України [9].

Однак, сама по собі наявність цих обставин у житті особи/сім'ї не підтверджує потребу в соціальних послугах. Така встановлюється під час процедури оцінювання як юридичний факт за

результатом взаємодії соціального менеджера/фахівця із соціальної роботи із особою/сім'єю, що звернулися самостійно чи про них повідомили суб'єкти виявлення за результатами проведеної соціальної роботи (суб'єкти проведення соціальної роботи) чи здійснення ними основного виду діяльності (заклади охорони здоров'я, заклади освіти, служби у справах дітей, Пенсійного фонду України та ін.) (абз.1 п.7) [16]. Правовий статус суб'єктів, порядок та строки їх взаємодії, а також документи, які формуються за результатами взаємодії визначено постановою Кабінету Міністрів України, прийнятою на основі та на виконання Закону України «Про соціальні послуги» [16]. Потреби кожного отримувача об'єктивуються у Акті оцінки потреб сім'ї/ особи (абз. 1 п. 8), на підставі якого приймається рішення про зміст та обсяг потреби [16].

Фактично, законодавець визначив перелік обставин, настання яких може спричинити вразливість суб'єкта або потрапляння його у складні життєві обставини. Наявність однієї із таких обставин у житті особи/сім'ї є критерієм зачислення її (особи/сім'ї) до відповідної вразливої соціальної групи. Наприклад, якщо особа втратила житло і не має іншого придатного для проживання житлового приміщення, вона (особа) належатиме до соціальної групи бездомних громадян; особа, набувши інвалідність – до соціальної групи осіб з інвалідністю і т. п. Водночас, вітчизняне законодавство проголошує принцип індивідуального підходу (п. 11 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про соціальні послуги» [9]; абз. 4 ст. 5 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [15], абз. 6 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [18]) врахування соціальних потреб осіб/сімей, зокрема осіб з інвалідністю, вагітних жінок, дітей, недієздатних осіб, осіб похилого віку, незалежно від статусу та соціальної групи (п. 8 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [19]). Приналежність особи/сім'ї до однієї із соціальних груп не свідчить про надання усім членам такої групи однакових чи тотожних соціальних послуг. У кожному випадку надходження інформації про перебування особи/сім'ї у ситуації, яка може спричинити вразливість чи складну життєву обставину, соціальним менеджером громади, уповноваженим виконавчим органом сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її утворення) ради, військовою адміністрацією населеного пункту (у разі її утворення), районними в мм. Києві та Севастополі держадміністраціями, проводиться виявлення та оцінювання випадку для визначення найбільш ефективного/потрібного реагування. У кожній індивідуальній ситуації оцінюється не лише сама обставина, а й інші умови проживання/перебування особи, сім'ї; майновий та сімейний стан, вік та інші обставини, наявні у повсякденному функціонуванні та життєдіяльності особи. Отримана інформація є базовою для прийняття рішення про надання чи відмову у наданні соціальних послуг та формування найбільш сприятливого комплексу заходів, спрямованих підтримати особу, допомогти їй подолати негативні наслідки або ж пристосуватися до нових умов життєдіяльності. Тому, з огляду на зазначене, критично оцінюємо наукові пропозиції про виокремлення вразливої соціальної групи окремою одиницею в системі отримувачів соціальних послуг та відповідні законодавчі положення. Пропонуємо законодавство України про соціальні послуги привести у відповідність до законодавчої дефініції поняття «отримувач соціальних послуг», яким позначено фізичну особу або сім'ю та вилучити із положення щодо соціальної групи як самостійного отримувача соціальних послуг.

З урахуванням індивідуального підходу до надання соціальних послуг населення та враховуючи вище зазначене, висновуємо про недоцільність розмежування отримувачів соціальних послуг на тих, котрі належать до вразливих груп населення та тих, що перебувають у складних життєвих обставинах.

По перше, Закон України «Про соціальні послуги» та інші нормативно-правові акти не регламентують окремого переліку соціальних послуг, які надаються особам/сім'ям з числа вразливих груп населення та тим, котрі перебувають у складних життєвих обставинах. У ст. 16 Закону України «Про соціальні послуги» закріплено класифікацію соціальних послуг, залежно від спрямування (мети надання); за типом (прості, комплексні, комплексні спеціалізовані); за місцем надання; за строком надання (екстрено (кризово), постійно, тимчасово, одноразово). Окремо деталізовано перелік базових соціальних послуг (ч. 6 ст. 16 Закону України «Про соціальні послуги») [9].

По-друге, чинники, які зумовлюють складні життєві обставини та ознаки вражливості є схожими, а подекуди ідентичними. Наприклад, ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини (обставина, яка свідчить про перебування сім'ї у складних життєвих обставинах) може проявлятися через декілька зовнішніх проявів: систематичне самовільне залишення дітьми місця проживання; систематичне без поважних причин не відвідування дітьми закладів освіти; намір жінки відмовитися від новонародженої дитини; перебування дітей у закладах інституційного догляду та виховання. Ці чинники законодавець розглядає лише як потенційний ризик потрапляння у складні життєві обставини, а осіб, які за-

знали впливу цих чинників – як вразливі групи населення. Перебування у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану збройним конфліктом водночас розцінюється як приналежність до вразливих груп населення (особи, які брали участь у захисті безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України; члени сімей загиблих (померлих) ветеранів (війни), Захисників і Захисниць України; особи, які проживають на тимчасово окупованій території України та періодично перебувають на території України; особи, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України (абз. 38–40 п. 4) [16].

Наведені вище аргументи та приклади законодавчих норм, на нашу думку, свідчать, що поділ отримувачів соціальних послуг на вразливі групи населення та осіб/сімей, котрі перебувають у складних життєвих обставинах є умовним та не має свого практичного застосування.

Визначення комплексу заходів, що складають зміст соціальної послуги як реагування на індивідуальні соціальні потреби особи/сім'ї відбувається за результатами оцінювання індивідуального випадку. А обсяг та зміст соціальних послуг, які отримуватиме суб'єкт, не залежить від приналежності особи/сім'ї до певної юридично класифікованої категорії. Тому, пропонуємо відмовитися від нормативної концепції поділу отримувачів соціальних послуг на вразливі групи населення та осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, а також від диференціації чинників, які можуть призвести до такого поділу. Доцільно передбачити єдиний перелік обставин (чинників), наявність яких визначає особу/сім'ю як суб'єкта потреби соціальних послуг. З урахуванням зазначеного, пропонуємо внести зміни до п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» та поняттю «отримувачі соціальних послуг» надати наступного змісту. Це – особи/сім'ї, щодо яких за результатами оцінювання потреб у соціальних послугах підтверджено потребу та визначено перелік соціальних послуг, які відповідають встановленій потребі, зумовленій складними життєвими обставинами, визначеними цим Законом.

Зміст Закону України «Про соціальні послуги», інших законів та підзаконних нормативно-правових актів привести у відповідність до законодавчого визначення поняття «отримувач соціальних послуг».

Висновки. Підсумовуючи, пропонуємо передбачити єдиний законодавчий перелік обставин (чинників), наявність яких визначає особу/сім'ю як суб'єкта потреби соціальних послуг. З урахуванням зазначеного, вважаємо за доцільне внести зміни до п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» та визначити поняття «отримувачі соціальних послуг» як – особи/сім'ї, щодо яких за результатами оцінювання потреб у соціальних послугах підтверджено потребу та визначено перелік соціальних послуг, які відповідають встановленій потребі, зумовленій складними життєвими обставинами, визначеними цим Законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Стратегії реформування системи надання соціальних послуг: розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 556–р. */ База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/556-2012-р?find=1&text=стандарт#w1_4.
2. Бук М.О. Соціальне замовлення у сфері надання соціальних послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2021. Випуск 66. С. 113–117. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/245025/242772.
3. Гірник О.О. Щодо проблеми удосконалення законодавства України про соціальне обслуговування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 810. С. 231–236. URL: https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/vypusk-1-nomer-8104-2014.
4. Тищенко О.В., Черноус С.М. Підтримане проживання та догляд вдома як базові соціальні послуги, що надаються вразливим категоріям населення у територіальних громадах в України*. Право і суспільство.* № 5. Т.1. 2025. С.132-140. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/index.php/archiv?id=199.
5. Пилипенко П.Д., Рим О.М., Бурак В.Я. Стандарти соціального захисту осіб з інвалідністю: новели законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 11. С. 222–225. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/51.pdf.
6. Синчук С.М. Соціальні послуги та організаційно-правові форми їх надання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. 2024. *Випуск 84: частина 2. С. 137–142* URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/20-1.pdf.
7. Бориченко, К.В., Завальнюк, В.В. (2025). Поняття та нормативне забезпечення соціальних послуг догляду. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*, (46), 391-396. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/1813.

8. Рим О.М. Правове регулювання захищеного працевлаштування в Україні в контексті міжнародних стандартів соціальної інклюзії. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 11. С. 128–132. URL: http://lsej.org.ua/11_2025/28.pdf.
9. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 № 2671-VIII */ База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text.
10. Синчук С.М. Правосуб'єктність сім'ї у правовідносинах соціального забезпечення. *Науковий Вісник міжнародного гуманітарного університету.* Серія Юриспруденція. 2014. № 8. С. 209–212. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=41.
11. Кулі-Іванченко І.І. Реформування законодавства про надання соціальних послуг шляхом соціального замовлення в контексті розбудови в Україні соціальної держави. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. 2023. Випуск 75: частина 1. С.110-114. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/275555.
12. Про соціальні послуги: Закон України від 19 червня 2003 № 966-IV (втратив чинність) */ База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15/ed20160221#n27.
13. Про затвердження Загальнонаціональної цільової соціальної програми протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014–2018 роки: Закон України від 20 жовтня 2014 № 1708-VII. */ База «Законодавство України».* URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/1708-18#Text.
14. Дубич К.В. Сучасна система надання соціальних послуг України. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2015. № 3. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=821.
15. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2001 № 2558-III */ База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text.
16. Порядок організації надання соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 587. */ База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#Text.
17. Протас О.Л. Трансформація інституту сім'ї як чинник умов сімейного виховання. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки».* 2020. № 4. С. 136–153. URL: https://ojs.uem.edu.ua/index.php/vpo/article/view/133/321.
18. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17 березня 2011 № 3160-III */ База «Законодавство України».*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text.
19. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 № 2229-VIII */ База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гаврилюк Ю.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.7

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОБОТИ ПОНАД УСТАНОВЛЕНУ НОРМУ РОБОЧОГО ЧАСУ

Гнесний Д.С.,
аспірант кафедри трудового права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0006-0525-0318

Гнесний Д.С. Сучасний стан правового регулювання роботи понад установлену норму робочого часу.

У статті проаналізовано сучасний стан правового регулювання роботи понад установлену норму тривалості робочого часу. Оскільки сьогодні виникає особлива потреба в дослідженні питань щодо правового регулювання роботи понад установлену норму робочого часу, визначення шляхів удосконалення й оптимізації існуючого механізму правового регулювання даної сфери. Зазначено, що умови роботи понад установлену норму робочого часу врегламентовано на законодавчому рівні, завдяки чому нівелюється можливість роботодавця зловживати правом використання найманої праці, захищаючи таким чином права й інтереси найманих працівників. Загалом нормативно-правова система регулювання робочого часу в Україні базується на Конституції України (ст. 45), Кодексі законів про працю України (глава IV), міжнародно-правових актах у сфері регулювання робочого часу (МОП, РЄ), законах України, які регулюють інститут робочого часу («Про колективні договори та угоди», «Про відпустки», «Про оплату праці», «Про охорону праці», «Про особливості трудових відносин під час воєнного стану» та ін.), підзаконних нормативно-правових актах (укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, накази, листи Міністерства соціальної політики, сім'ї та єдності України), локальних нормативних актах (колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку). Підсумовано, що робота понад установлену норму тривалості робочого часу може проводитися лише з підстав, передбачених законодавством та оплачуватися в подвійному розмірі. Тобто такі роботи можна застосовувати як виняток, а не як загальне правило. При цьому за порушення умов залучення до таких робіт чи умов їх оплати зі сторони роботодавця передбачена відповідальність, що дозволяє працівникам звертатися до суду за захистом своїх прав у разі їх порушення. Зроблено висновок, що під час залучення до таких робіт повинен бути дотриманий баланс між роботою та відпочинком, що буде запорукою ефективної праці, гарантією того, що працівник не буде вимушений працювати надмірно, що може призвести до перевтоми, зниження працездатності та погіршення стану здоров'я.

Ключові слова: робочий час, види робочого часу, режими робочого часу, тривалість, надурочні роботи, працівник, роботодавець, національне законодавство, міжнародно-правові документи.

Hnesnyi D.S. The current state of legal regulation of work beyond the established norm of working hours.

The article analyzes the current state of legal regulation of work beyond the established norm of working hours. Since today there is a special need to study issues related to legal regulation of work beyond the established norm of working hours, to identify ways to improve and optimize the existing mechanism of legal regulation of this area. It is noted that the conditions of work beyond the established norm of working hours are regulated at the legislative level, which eliminates the possibility of the employer to abuse the right to use hired labor, thus protecting the rights and interests of employees. In general, the regulatory and legal system for regulating working hours in Ukraine is based on the Constitution of Ukraine (Article 45), the Labor Code of Ukraine (Chapter IV), international legal acts in the field of regulating working hours (ILO, CoE), laws of Ukraine that regulate the institution of working hours («On Collective Agreements and Agreements», «On Holidays», «On Labor Remuneration», «On Labor Protection», «On Peculiarities of Labor Relations during Martial Law», etc.), subordinate regulatory and legal acts (decrees of the President of Ukraine, resolutions of the Cabinet of Ministers, orders, letters of the Ministry of Social Policy, Family and Unity of Ukraine), local regulatory acts (collective agreement, internal labor regulations). It is summarized that work beyond the established norm of working hours can be carried out only on grounds provided for by law and be paid at double the rate. That is, such work can be applied as an exception, not as a general rule. At the same time, for violation of the conditions of engagement in such work or the conditions of their payment by the employer, liability is provided, which allows employees to apply to court for protection of their rights in

case of their violation. It was concluded that when engaging in such work, a balance between work and rest must be observed, which will be the key to effective work, a guarantee that the employee will not be forced to work excessively, which can lead to overwork, reduced working capacity and deterioration of health.

Key words: working time, types of working time, working time regimes, duration, overtime work, employee, employer, national legislation, international legal documents.

Постановка проблеми. У реаліях сьогодення національна сфера трудових відносин переживає не найкращі часи: спостерігається спадна тенденція розвитку трудових відносин в Україні, виникають проблеми щодо організації праці, її нормування, захисту трудових прав працівників, правового регулювання робочого часу та відпочинку і т.п. Загалом багато питань виникає щодо робочого часу, який завжди знаходився в центрі підвищеної уваги, оскільки саме від правильного управління трудовою активністю та відпочинком залежить ефективне виконання працівниками своєї трудової функції. Зокрема, сьогодні занепокоєння викликають випадки збільшення роботодавцями робочого часу, який не оплачується, що, у свою чергу, обумовлює пошук шляхів вирішення вказаної проблеми в процесі реформування трудового законодавства, вектором якого виступають європейські стандарти у сфері праці. Відтак виникає особлива потреба в дослідженні питань щодо правового регулювання роботи понад установлену норму робочого часу, визначення шляхів удосконалення й оптимізації існуючого механізму правового регулювання даної сфери.

Стан опрацювання. У трудо-правовій доктрині питання правового забезпечення робіт понад установлену норму тривалості робочого часу не є новим. Ґрунтовні дослідження окресленої проблематики були проведені такими відомими науковцями, як Н.Б. Болотіна, В.М. Венедиктова, С.В. Вишновецька, М.І. Гордієнко, В.В. Жернаков, З.Я Малишевська, О.С. Прилипко, О.С. Щукін, О.М. Ярошенко та ін.

Мета статті розглянути сучасний стан правового регулювання роботи понад установлену норму тривалості робочого часу.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розпочати дослідження сучасного стану правового регулювання роботи понад установлену норму тривалості робочого часу зазначимо, що робочий час є одним із центральних інститутів трудового права, правові норми якого покликані забезпечувати баланс інтересів працівника та роботодавця, гарантуючи працівнику право на відпочинок і встановлюючи міру праці (не більше 40 год на тиждень у нормальних умовах), водночас надаючи гнучкість роботодавцям та регулюючи скорочений час для певних категорій (шкідливі умови, лікарі, вчителі) та нічний час, а також установлюючи особливості в умовах воєнного стану (збільшення до 60 год).

Нормативно-правова система регулювання робочого часу в Україні базується на Конституції України (ст. 45), Кодексі законів про працю України (глава IV), міжнародно-правових актах у сфері регулювання робочого часу (МОП, РЄ), законах України, які регулюють інститут робочого часу («Про колективні договори та угоди», «Про відпустки», «Про оплату праці», «Про охорону праці», «Про особливості трудових відносин під час воєнного стану» та ін.), підзаконних нормативно-правових актах (укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, накази, листи Міністерства соціальної політики, сім'ї та єдності України), локальних нормативних актах (колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку). Отже, нормативно-правове регулювання робочого часу здійснюється як міжнародними актами, так і національним законодавством, якими передбачено норми тривалості, види робочого часу, режими роботи та порядок їх обліку та має на меті, з одного боку, забезпечити виконання працівником необхідної міри праці, а з іншої – забезпечити охорону праці й право працівника на відпочинок.

Так, з-поміж міжнародних документів МОП слід назвати наступні, зокрема Конвенцію №30 про регулювання робочого часу в торгівлі та установах (1930), відповідно до ст. 2 якої робочий час визначено як «проміжок часу, протягом якого працівник перебуває в розпорядженні роботодавця» [1], Конвенцію №67 про тривалість робочого часу і відпочинку на дорожньому транспорті (1939), Конвенцію №180 про робочий час моряків і склад суднового екіпажу (1996) та ін. Основним документом Європейського Союзу в цій царині слід назвати Директиву Європейського Парламенту і Ради №2003/88/ЄС «Про деякі питання організації робочого часу» (2003), відповідно до ст. 2 якої робочий час визначено як «будь-який період, протягом якого працівник згідно з національним законодавством і/або практикою знаходиться на робочому місці в розпорядженні роботодавця, здійснюючи свою діяльність або свої функції» [2].

У національному законодавстві основні положення інституту робочого часу передбачено в КЗпП України, хоча визначення категорії «робочий час» і до нині не закріплено. Разом з тим визначення робочого часу надано в інших нормативно-правових актах, як у чинних, так і проєктах. Так, у п. 1.5

Положення про робочий час і час відпочинку водіїв колісних транспортних засобів від 07.06.2010 № 340 робочий час водія визначено як «час, протягом якого водій зобов'язаний виконувати свої обов'язки, визначені трудовим договором і правилами внутрішнього трудового розпорядку» [3]; у новому проєкті Трудового кодексу України – «будь-який період, протягом якого працівник повинен виконувати трудові обов'язки та/або перебувати у розпорядженні роботодавця відповідно до положень колективних угод, договорів, актів роботодавця, умов трудового договору» (ст. 114) [4]. Схожі визначення містяться й у доктринальних положеннях трудового права, а саме: це «час, протягом якого працівник повинен виконувати обов'язки, визначені трудовим договором і правилами внутрішнього трудового розпорядку» [5, с. 419]. Тобто робочий час – це встановлений законом або на його підставі колективним договором чи угодою сторін період, протягом якого працівник згідно з правилами внутрішнього трудового розпорядку повинен виконувати свою трудову функцію в обсягах, визначених трудовим договором.

Відповідно КЗпП України робочий час може встановлюватися: а) законом (ст. 51 визначає категорії працівників, який установлюється скорочений робочий час); б) колективним договором (ст. 50 передбачає, що підприємства та організації при укладенні колективного договору можуть установлювати меншу норму тривалості робочого часу, ніж передбачена законодавством); в) локальними актами (ст. 57 передбачає, що час початку і закінчення щоденної роботи (зміни) передбачаються правилами внутрішнього трудового розпорядку); г) угодою сторін (ст. 56 передбачає, що неповний робочий день або неповний робочий тиждень установлюється за угодою між працівником і роботодавцем) [6].

Згідно ч. 2 ст. 45 Конституції України [7] максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом. Водночас у законодавстві не передбачено єдиної норми щодо тривалості робочого часу, яка залежить від графіка роботи підприємства та обраховується ним самостійно відповідно до вимог КЗпП України, а під час воєнного стану ще й Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX. Згідно із законодавством України про працю робочий час поділяється на нормальний (до 40 годин на тиждень), скорочений (для певних категорій, оплачується як повний) та неповний (за згодою сторін, оплачується пропорційно відпрацьованому). У свою чергу режим робочого часу (розподіл нормативів робочого часу в межах певного календарного періоду) згідно законодавства України є загальним і спеціальними. Так, загальний режим робочого часу – це 5-денний робочий тиждень з 2-ма вихідними днями, за якого тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності, які затверджує власник або уповноважений ним орган за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації з додержанням установленої тривалості робочого тижня; спеціальні режими робочого часу – це 6-денний робочий тиждень, робота змінами, з поділом робочого дня на частини, ненормований робочий день, гнучкий графік роботи та ін.

У цьому дослідження більш детально зупинимося на правовому регулюванні роботи понад установлену норму робочого часу. Зокрема, для певної категорії працівників передбачено надурочні роботи та чергування. При цьому важливо не плутати з ненормованим робочим днем, де міра праці визначається не тільки тривалістю робочого часу, а й колом обов'язків і обсягом виконаних робіт (навантаженням). Так, ненормований робочий день на підприємствах може застосовуватися для: а) осіб, праця яких не піддається точному обліку в часі; б) осіб, робочий час яких за характером роботи поділяється на частини невизначеної тривалості (сільське господарство); в) осіб, які розподіляють час для роботи на свій розсуд [8, с. 99]. Загалом ненормований робочий час визначається як «певний режим роботи, за якого працівник може виконувати свої трудові обов'язки понад установлену норму без додаткової оплати за надурочну роботу. Цей режим застосовується до певних категорій працівників, чиї обов'язки пов'язані з необхідністю оперативного виконання роботи або з непередбачуваним обсягом завдань» [9, с. 254]. Тобто такий режим робочого часу запроваджують для працівників, яким для своєчасного й якісного виконання своїх обов'язків, визначених у трудовому договорі, доводиться іноді працювати понад норму робочого часу. Також роботи понад установлену норму робочого часу не слід плутати з виконанням роботи за сумісництвом.

Проаналізуємо коротко особливості правового регулювання надурочної роботи. Так, згідно зі ст. 62 КЗпП України надурочною є робота понад установлену тривалість робочого дня (понад установлену тривалість щоденної роботи (зміни) або понад нормальну кількість робочих годин за обліковий період при підсумованому обліку робочого часу). Надурочною також вважається робота понад установлену ст. 53 КЗпП України скорочену тривалість робочого часу напередодні вихідних, святкових та неробочих днів. Отже, якщо на підприємстві встановлено восьмигодинний робочий день,

то залучати працівників до виконання робіт після зазначеного часу можливо тільки в порядку, передбаченому законодавством для залучення до надурочних робіт. Водночас згідно з роз'ясненням Держпраці не є надурочною: «робота працівника більше належної тривалості робочого часу за власним бажанням; робота з неповним робочим днем понад передбачений трудовим договором час, але в межах законодавчо встановленої тривалості повного робочого дня; робота працівника з ненормованим робочим днем понад установлену норму робочого часу, крім випадків виконання за дорученням роботодавця роботи, що не входить до його обов'язків; відробіток недопрацьованих раніше годин для осіб з підсумованим обліком робочого часу і гнучким графіком роботи; робота, що виконується на підставі трудового договору в порядку сумісництва; відробіток днів відпочинку, що надаються членам неправославних релігійних громад для святкування їх релігійних свят відповідно до ч. 3 ст. 73 КЗпП» [10].

Отже, надурочні роботи – це «роботи понад установлену тривалість робочого часу, що здійснюються за розпорядженням чи з відома роботодавця у випадках, передбачених законодавством» [11, с. 205] та можуть здійснюватися лише з дозволу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) підприємства та застосовуються тільки до працівників із нормальною й скороченою тривалістю робочого часу (ст. 64 КЗпП України). Правила їх здійснення (ст. 62), тривалість (статті 52, 53 і 61) та граничні норми (ч. 1 ст. 65) передбачено в КЗпП України. Так, протягом будь-яких двох календарних днів підряд надурочні роботи не повинні перевищувати чотирьох годин; у розрахунку на рік гранична тривалість надурочних робіт не може перевищувати 120 год; робота в надурочний час оплачується в подвійному розмірі, зокрема оплата надурочних робіт здійснюється відповідно правил передбачених ст. 106 КЗпП залежно від встановленої у роботодавця системи оплати праці; компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається.

При цьому роботодавець може застосовувати надурочні роботи лише у виняткових випадках, а саме: 1) при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків; 2) при проведенні громадсько необхідних робіт по водопостачанню, газопостачанню, опаленню, освітленню, каналізації, транспорту, зв'язку – для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують правильне їх функціонування; 3) при необхідності закінчити почату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва не могла бути закінчена в нормальний робочий час, коли припинення її може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості трудящих; 4) при необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення; 5) для продовження роботи при нез'явленні працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви (ч. 3 ст. 62 КЗпП України).

Отже, надурочні роботи – «це проміжок робочого часу, впродовж якого працівник виконує обумовлену трудовим договором роботу, понад установлену норму тривалості робочого часу. Тобто відпрацювавши повний робочий день чи зміну працівник повинен залишитися на робочому місці та продовжити роботу. Але таке можливе як виняток і лише за умови отримання певних вимог, установлених законом» [12, с. 276].

Робота понад установлену норму робочого часу є актуальною і сьогодні в період воєнного стану, особливості якої передбачені Законом України «Про особливості трудових відносин під час воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX [13]. Так, згідно статті 6 нормальна тривалість робочого часу може бути збільшена до 60 год на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо). Також у період дії воєнного стану не застосовуються норми ч. 1 ст. 65 КЗпП України, якою визначено, що надурочні роботи не повинні перевищувати для працівника 4 год протягом 2 днів підряд і 120 год на рік. Однак не застосування цієї норми передбачає не обов'язкове залучення до роботи працівників без дотримання розмежування робочого часу протягом тижня, його тривалості та перерви на відпочинок, а лише можливість цього більш ніж на 4 год протягом 2 днів підряд і 120 год на рік у порядку, визначеному законодавством. Тому працівників, яким згідно із частинами 1, 2 ст. 6 вказаного Закону передбачено збільшену тривалість робочого часу, може бути залучено до надурочних робіт понад установлений час роботи лише із дотриманням вимог статей 62-64, 106 КЗпП України. Тобто період воєнного стану не надає права роботодавцеві використовувати працю працівників без обмеження тривалості робочого часу, залучати їх до надурочних робіт у випадках, не передбачених законодавством, та з порушенням відповідного порядку.

Висновки. З урахуванням викладеного, можемо констатувати, що умови роботи понад установлену норму робочого часу врегламентовано на законодавчому рівні, завдяки чому нівелюється

можливість роботодавця зловживати правом використання найманої праці, захищаючи таким чином права й інтереси найманих працівників. Зокрема законодавчо встановлено, що робота понад установлену норму тривалості робочого часу може проводитися лише з підстав, передбачених законодавством та оплачуватися в подвійному розмірі. Тобто такі роботи можна застосовувати як виняток, а не як загальне правило. При цьому за порушення умов залучення до таких робіт чи умов їх оплати зі сторони роботодавця передбачена відповідальність, що дозволяє працівникам звертатися до суду за захистом своїх прав у разі їх порушення. І тут головне під час залучення до таких робіт повинен бути дотриманий баланс між роботою та відпочинком. У першу чергу, це запорука ефективної праці, це гарантія того, що працівник не буде вимушений працювати надмірно, що може призвести до перевтоми, зниження працездатності та погіршення стану здоров'я. Оскільки тривалість робочого часу та його організація впливають не лише на якість праці, а й на життя працівників, їх фізичне й психічне здоров'я, безпеку і здоров'я на роботі та працездатність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція МОП №30 про регулювання робочого часу в торгівлі та установах від 29.08.1933. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_152.
2. Директива Європейського Парламенту і Ради №2003/88/ЄС про деякі питання організації робочого часу від 04.11.2003. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=77782.
3. Положення про робочий час і час відпочинку водіїв колісних транспортних засобів: затв. наказом М-ва транспорту та зв'язку України від 07.06.2010 № 340. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0811-10#Text.
4. Проєкт Трудового кодексу України. URL: https://dostup.org.ua/request/139057/response/425618/attach/2/1.pdf?cookie_passthrough=1.
5. Трудове право України : підручник / за ред. О.М. Ярошенка. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2014. 760 с.
6. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971. № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
7. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
8. Ярошенко О.М., Середа О.Г., Луценко О.Є. Трудове право та право соціального забезпечення: навч. посіб. Харків: Право, 2021. 258 с.
9. Гончаренко В.М. Деякі аспекти застосування ненормованого робочого часу. *Правове регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: проблеми і перспективи розвитку*: тези доповідей і наук. повідомлень учасників VI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 3–4 жовт. 2014 р.) / за ред. В.В. Жернакова. Харків: Право, 2014. С. 253–256.
10. Що вважається надурочною роботою? Державна служба України з питань праці. URL: https://dsp.gov.ua/faq/shcho-vvazhaietsia-nadurochnoiu-robotoiu/#.
11. Трудове право України: підручник / за ред. О.М. Ярошенка. Харків: Вид-во, 2022. 376 с.
12. Трудове право України підручник / за ред. П.Д. Пилипенка. 4-те вид., переробл. і доповн. Київ: ІнЮре, 2010. 536 с.
13. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гнесний Д.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.8

КОЛЕКТИВНИЙ ДОГОВІР ЯК ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У РЕГУЛЮВАННІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ

Гордеюк А.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор «ХАІ», доцент кафедри права
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»,
ORCID: 0000-0001-7423-3673
e-mail: a.hordeiuk@khai.edu

Гордеюк А.О. Колективний договір як правове забезпечення у регулюванні трудових відносин на локальному рівні.

У даній статті досліджується питання значущості колективного договору у регулюванні трудових відносин в системі соціального діалогу. Зазначено, що ефективність колективного договору залежить від його здатності за рахунок свого змісту посилювати соціальний захист працівників, встановлювати справедливі умови праці та стимулювати її продуктивність. Вказано на проблеми колективно-договірного регулювання праці на локальному рівні (тобто на окремому підприємстві, установі, організації), які полягають, як правило, у формальному підході до визначення нормативних положень колдоговору, що тягне за собою виникнення конфлікту інтересів між працівниками та роботодавцями, відсутність ефективного механізму контролю за дотриманням прав працівників.

З оглядом на наукову думку правознавців охарактеризовано правову природу колективного договору як подвійну, тобто з одного боку як виду договору у трудовому праві, а з іншого – правового акту, який укладається в договірному порядку і є складовою системи джерел трудового права. Після аналізу норм чинного нині Закону України «Про колективні договори та угоди» та нового Закону України «Про колективні угоди та колективні договори», що набере чинність, як спливатиме шість місяців після скасування воєнного стану у державі, з урахуванням визначеного змісту та прописаного в новому Законі поняття колдоговору, було визначено його ключове значення, яке полягає у неформальному підході до регламентації трудових відносин на локальному рівні з метою поліпшення правового становища працівників у порівнянні з нормами чинного трудового законодавства та забезпеченні захисту їх трудових прав в умовах складних сучасних реалій. Зокрема, було акцентовано увагу на зростання ролі колдоговорів в умовах цифровізації суспільства та використання технологій штучного інтелекту. І у зв'язку з цим обґрунтовано необхідність передбачення у змісті колдоговорів жорсткого контролю щодо меж використання ШІ, щоб запобігти масштабному безробіттю та знеціненню людської праці.

Виділено, як окремий аспект у дослідженні значення колективного договору, його вплив на індивідуальні трудові відносини. Зроблено висновок про залежність умов трудового договору, який є регулятором трудових відносин між працівником та роботодавцем, від змісту колективного договору, адже неформальність його положень тягне за собою більш сприятливі умови індивідуально-договірних відносин. Такий підхід здатний посприяти заохочуванню працівників до більш результативної праці та позитивно впливатиме на економічні показники підприємства, установи, організації, забезпечуватиме їх прибутковість і конкурентоспроможність на ринку. Таким чином, колдоговір з неформальним змістом може позиціонуватися як вдосконалена локальна модель чинного трудового законодавства для окремого працівника як суб'єкта індивідуальних трудових відносин.

Ключові слова: соціальний діалог, колективний договір, працівник, роботодавець, колективно-договірні відносини, індивідуальні трудові відносини, трудовий договір, цифровізація, штучний інтелект.

Hordeiuk A.O. Collective agreement as a legal framework for regulating labor relations at the local level.

This article examines the importance of collective agreement in regulating labor relations in the system of social dialogue. It has been noted that the effectiveness of a collective agreement depends on its ability, through its content to strengthen the social protection of workers, establish fair working conditions and stimulate their productivity. The problems of collective bargaining regulation of labor at the local level (that is, at a separate enterprise, institution, organization) are indicated, which consist as a rule, in a formal approach to the definition of collective agreement, regulatory provisions, which

entails the emergence of, a conflict of interest between employees and employers, lack of an effective mechanism to control the protection of workers'rights.

Taking into account the scientific opinion of legal scholars, the legal nature of a collective agreement in characterized as dual. This is on the one hand, it is a type of contract in labor law, and on the other it is a legal act concluded through a contract and is a component of the system of sources of labor law. After analyzing the provisions of the current Law of Ukraine "On the Collective Agreements an Contracts" and the new Law of Ukraine "On contracts and Collective Agreements", which will come into force six months after the lifting of martial law in the state taking into account the content of the collective agreement an what is prescribed on the new law, its key significance was determined, which consists in a non-formal approach to the regulation of labor and legal relations at the local level with the aim of improving the legal status of workers in comparison with the norms of current labor legislation and ensuring the protection of their labor rights in the context of complex modern realities. In particular, attention was focused on the increasing role of collective agreements in the context of the digitalization of society and the use of artificial intelligence technologies. And in the regard, the need to provide for strict control standards regarding the boundaries of AI use in the content of collective agreements is justified. In this regard, the need to include strict control standards regarding the limits of AI use in collective agreements is justified in order to prevent large-scale unemployment and the devaluation of human labor.

It is highlighted as an important aspect in the study of the meaning of collective agreement and its impact on individual labor relations. A conclusion is made about the dependence of terms of the employment contract, which is the regulator of labor relations between the employers, on the content of the collective agreement, since the informality of its provisions presupposes more favorable conditions for individual contractual relations. This approach should motivate employees to work more effectively and have a positive impact on the economic performance of the enterprise, institution or organization, ensuring their profitability and competitiveness in the market. Thus a collective agreement with informal content can be positioned as an improved local model of current labor legislation for an individual employee as a subject of individual labor relations.

Key words: social dialogue, collective agreement, employee, employer, collective bargaining agreements, individual labor relations, employment contract, digitalization, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Захист трудових прав працівників у демократичному суспільстві забезпечується розвиненістю їх колективно-договірного регулювання. В умовах цифровізації суспільства та держави, розвитку та застосування новітніх технологій виникає нагальна проблема захисту трудових прав, коли узаконеною є праця фрилансерів та активно використовуються штучний інтелект (далі – ШІ), який здатний замінити працю людини. Саме колективний договір, що є фундаментальним документом для регулювання трудових відносин на локальному рівні, може суттєво вплинути на ефективну реалізацію трудових прав працівників та сприяти дотриманню балансу у використанні нових механізмів у здійсненні трудової функції. Потенціал колективного договору, як дієвого інструменту захисту прав працівників у реаліях інформатизованого суспільства та віртуалізації правовідносин, викликає науковий інтерес, тому обрана для дослідження тематика є актуальною і потребує, на нашу думку, додаткової аналітики.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає у визначені значення колективного договору, як ключового інструмента, що конкретизує трудове законодавство на локальному рівні та встановлює розширені права та гарантії для працівників (понад мінімум, визначений державними стандартами) у технологічних сучасних реаліях та виділенні зв'язку між колективно-договірним та індивідуально-договірним регулюванням праці.

Стан опрацювання проблематики. В сучасній юридичній літературі з трудового права проблемі колективно-договірного регулювання праці приділяли увагу у своїх дослідженнях чимало науковців. Серед них Г.С. Гончарова, Н.Д. Гетьманцева, В.В. Жернаков, З.Я. Козак, П.Д. Пилипенко, О.І. Процевський, Г.І. Чанишева, О.М. Ярошенко та інші. Проте сучасні умови потребують змін змісту колективного договору, що зумовлює необхідність нових наукових пропозицій.

Виклад основного матеріалу. Ефективність колективного договору на локальному рівні залежить від його здатності посилювати соціальний захист працівників, встановлювати справедливі умови праці та стимулювати її продуктивність. Але проблеми колективно-договірного регулювання праці на локальному рівні дуже часто пов'язані з формалізмом його положень, конфліктом інтересів між працівниками та роботодавцями, відсутністю ефективного механізму контролю за дотриманням прав працівників, що спотворює, на жаль, його сутність як інструменту соціального діалогу.

У даному контексті питанню соціального діалогу обов'язково слід приділити увагу, оскільки відповідно до ст. 1 Закону України (далі – ЗУ) «Про соціальний діалог» від 23.12.2010 р., «соціальний діалог – це процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей

та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання, трудових, соціальних, економічних відносин». Згідно зі ст. 4 зазначеного закону, соціальний діалог здійснюється: «на національному, галузевому, територіальному рівнях та тристоронній та двосторонній основі; на локальному рівні (на підприємстві, в установі, організації, а також фізичною особою, яка використовує найману працю) на двосторонній основі». Однією із форм соціального діалогу є проведення колективних переговорів з укладання колективних договорів і угод. Сторонами у колективних переговорах, а також відповідно сторонами колективного договору на локальному рівні є сторона працівників, суб'єктами якої є первинні профспілкові організації, а вразі їх відсутності – вільно обрані для ведення колективних переговорів представники (представник) працівників; сторона роботодавця, суб'єктами якої е роботодавець, та/або уповноважені представники роботодавця»[1]. Важливим є визначення законодавцем критерію репрезентативності стосовно якості представництва в соціальному діалозі, тобто як показника, який визначає, наскільки повно й об'єктивно профспілкова організація чи організація роботодавців представляє інтереси працівників/роботодавців на певному рівні щодо забезпечення легітимності їхніх рішень та участь у переговорах з державою та іншими сторонами діалогу (статті 5-7 ЗУ «Про соціальний діалог).

Відповідно до чинного на сьогодні ЗУ «Про колективні договори і угоди» від 01.07.1993 р. також визначаються мета укладання колективних договорів та угод, сфера їх укладання та сторони (ст. 1-3), однак поняття колективного договору відсутнє. У новому ЗУ «Про колективні угоди та договори», який був прийнятий 23.02.2023 р. та має набрати чинності через 6 місяців після відміни чи скасування воєнного стану у державі, у ст. 2 колективний договір визначається: «як письмовий нормативний документ, що укладається відповідно до Закону з метою регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин між роботодавцем і працівниками, їх представниками. В ч. 2 ст. 4 нового Закону прописано: «колективний договір укладається на локальному рівні (на підприємстві, в установі, організації, з фізичною особою, яка використовує найману працю» [2; 3].

В змісті колективного договору відповідно до чинного Закону «Про колективні договори і угоди» від 1993 р., що визначається сторонами в межах їх компетентності встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, передбачається, зокрема: зміни в організації виробництва і праці; забезпечення продуктивної зайнятості; нормування і оплата праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.); встановлення гарантій, компенсацій, пільг; участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом) режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку; умов і охорони праці; забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників; умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; заходи, спрямовані на запобігання, протидію та припинення мобінгу (цькування), а також заходи щодо відновлення порушених внаслідок мобінгу (цькування) прав; заборона дискримінації. Також встановлюється, що колективний договір може передбачати додаткові порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги, зокрема щодо дитячого оздоровлення та придбання новорічних подарунків для дітей працівників тощо (ст. 7 ЗУ «Про колективні договори і угоди»).

У ст. 21 ЗУ «Про колективні угоди та колективні договори» від 2023 р. також визначається зміст колективних договорів, де передбачається врегулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин на локальному рівні. Однак слід звернути увагу на те, що у ч. 1 ст. 21 даного Закону насамперед прописано, що «колективним договором встановлюються умови праці та зайнятості, права та гарантії, зобов'язання і домовленості його сторін із питань, визначених сторонами, зокрема тих, що не врегульовані законодавством про працю». Тобто цим положенням колдоговору законодавець чітко вказує, на наш погляд, що його пріоритетним призначенням є усунення прогалин у чинному трудовому законодавстві шляхом колективно-договірного регулювання відповідних відносин на локальному рівні. За ч. 2 ст. 21 в Законі визначено, що «колективний договір може передбачати додаткові соціальні трудові та інші гарантії і пільги для працівників, пенсіонерів та інших категорій осіб, визначених сторонами, порівняно із законодавством і колективними угодами, положення яких є обов'язковими відповідно до сфери їх дії, зокрема щодо укладання договору недержавного пенсійного забезпечення».

І у чинному Законі «Про колективні договори і угоди», і в новому законі «Про колективні угоди та колективні договори» прописано про можливість визначення в колдоговорах додаткових гарантій та пільг у порівняні з чинним трудовим законодавством. І в цьому також полягає важливе значення колективного договору як локального нормативного акту. Наприклад, в чинному Законі йдеться про оздоров-

лення дітей та організацію новорічних подарунків для них, а у новому Законі про додаткові гарантії для пенсіонерів. Однак, на наш погляд цього недостатньо. Зокрема, з урахуванням розвитку технологій ШІ, потребує регламентації їх використання у сфері трудових відносин. Переваги використання ШІ полягають в тому, що його технології сприяють автоматизації рутинних завдань, підвищенню якості продукції та швидкості виробництва. Водночас є невизначеними межі його застосування у трудових відносинах, що може потягнути за собою проблеми скорочення робочих місць. За статистичними даними через впровадження технологій ШІ мільярди працівників можуть втратити роботу унаслідок автоматизації їх праці. Експерти та інші лідери технологічної галузі дедалі частіше висловлюють занепокоєння про те, що ШІ кардинально трансформує ринок праці, витісняючи значну кількість професій. Бізнес вже скорочує працівників через інтеграцію цих технологій у робочі процеси. У травні 2025 р. корпорація Microsoft оголосила про звільнення приблизно 6 тисяч працівників, що складає майже 3% глобальної робочої сили компанії. Про скорочення працівників через впровадження технологій ШІ раніше заявляли й такі провідні компанії як Duolingo, Electronsc Arts, Amazon та інші. В Україні вже точаться дискусії щодо шляхів та доцільності використання інструментів ШІ у різних галузях. Згідно з дослідженнями Mastercard SME Index 2024, 21% підприємців в Україні вже інтегрували інструменти ШІ в робочий процес, і ця кількість зростатиме в майбутньому. Водночас, за даними опитування Kantar Ukraine, 18% громадян України висловлюють побоювання щодо того, що ШІ призведе до втрати робочих місць та знецінення фаху. Внаслідок використання ШІ впродовж п'яти наступних рокі очікується зникнення 92 мільйонів професій. Проте, щоб дана статистика не виглядала такою загрозливою, слід додати, що за даними звіту World Economic Forum можлива поява 170 мільйонів нових професій [4]. Тобто людству з оглядом на таку статистику може загрожувати масштабне безробіття, що свідчить про порушення права на працю. Тому виникла нагальна потреба у контролі за використанням ШІ та визначенні етики його використання. У зв'язку з цим у Великій Британії у листопаді 2023 р. відбувся саміт щодо безпеки використання ШІ – AI Safety Summit. Під час нього Україна та ще 27 країн світу підписали міжнародну «Декларацію Блетчлі», головна мета якої – активізувати міжнародну співпрацю у дослідженні безпеки ШІ. Держави-учасниці декларації мають співпрацювати для подолання ризиків ШІ та сприяти тому, щоб його проектували, розробляли, запускали та використовували у безпечний спосіб, коли ШІ орієнтований на людину, надійний та відповідальний [5]. Тобто технології ШІ мають бути спрямовані на повагу до прав людини, в тому числі трудових. В контексті даної тематики акцентуємо увагу на тому, що Україна, як підписант декларації має використовувати усі легальні можливості запровадження її стандартів, зокрема через визначення їх у законодавстві. До того ж встановлення жорсткого контроля за використанням ШІ в трудових відносинах може бути доцільно в положеннях колдоговорів, з оглядом на норми законодавства про колдоговори, щодо передбачення в їх змісті додаткових у порівнянні з чинним законодавством прав та гарантій для працівників та усунення прогалин у чинному законодавстві про працю шляхом колективно-договірного регулювання трудових відносин на локальному рівні. З таким підходом, коли при визначені змісту колективного договору сторони враховують важливі чинники, які характеризують реалії сучасного світу, можна оцінювати його як ефективний регламент праці на локальному рівні, що неформально, а реально, сприяє захисту трудових прав працівників.

Враховуючи вище наведені положення законодавства можемо визначити, що: 1. колективний договір є одним із актів соціального діалогу; 2. колективні договори відносяться до правових актів, котрі становлять правове забезпечення у регулюванні трудових відносин на локальному рівні, оскільки в їх змісті наявними є норми права, які призначені для регламентації виробничих, трудових, соціально-економічних відносини між працівниками та роботодавцями через їх представників. Так, Г. Чанишева, зазначає, що за своєю правовою природою колективні угоди та договори, з одного боку, є видом договорів у трудовому праві, а з іншого – правовими актами, які укладаються в договірному порядку і є складовою системи джерел трудового права [6], що характеризує подвійність їх правової природи; 3. регламентація зазначених відносин не має бути формальною для того, щоб колективно-договірне регулювання дійсно сприяло поліпшенню становища працівників у порівнянні з нормами чинного законодавства та забезпечувало захист їх трудових прав з урахуванням викликів сучасних реалій; 4. колективний договір виступає ефективним регулятором трудових відносин на локальному рівні, за умовою неформального підходу до визначення його змісту.

Також у даному контексті вважаємо доцільним приділити увагу співвідношенню колективного-договірного регулювання на локальному рівні та індивідуального регулювання трудових відносин для встановлення впливу змісту колективного договору на зміст трудового договору працівника певного підприємства, установи, організації. Звісно ж між колективними трудовими відносинами й індивідуальними є суттєві відрізнення. Колективними відносини постають завдяки у часті в них колективу найманих працівників, інтереси яких на локальному рівні представляють первинні профспілкові організації [7]. На відміну від колективного договору, трудовий договір є юридичним фактом, який є підставою виникнення трудових правовідносин між роботодавцем та окремим працівником та передбачає вста-

новлення умов праці для нього особисто. Однак є й певна схожість, як колективно-договірні відносини на локальному рівні, так індивідуально-трудові, здійснюються в межах окремого підприємства, установи чи організації. Тому, якщо у колективному договорі цих суб'єктів для працівників встановлено суттєві поліпшення умов праці (підвищення оплати праці, більш високі доплати та надбавки, організація комфортних умов праці, ефективна заохочувальна система виплат тощо), то й умови трудового договору будуть більш сприятливими для окремого працівника. Тож прослідковується прямий зв'язок між змістом колективного договору та умовами трудового договору. І тоді вочевидь, що значення колдоговору полягає у позитивному впливі колективно-договірного регулювання на індивідуальне регулювання праці у трудовому договорі, тому що перший буде виступати вдосконаленою локальною моделлю чинного законодавства для окремого працівника як суб'єкта індивідуальних трудових відносин.

Висновки. Отже, після проведеної у роботі аналітики стосовно значення колективного договору у системі соціального діалогу в умовах цифровізації суспільства та держави, можемо визначити наступне: колективний договір слід позиціонувати як нормативний акт у системі соціального діалогу на локальному рівні; основне значення колдоговору полягає у поліпшенні правового становища працівників у порівняні з нормами трудового законодавства, шляхом визначення у результаті колективних переговорів такого змісту, що передбачатиме заповнення прогалин у трудовому законодавстві, актуалізацію нормативних положень з оглядом на активне використання новітніх технологічних досягнень у сфері трудових відносин (зокрема технологій ШІ), і в результаті, – забезпечення максимально ефективного захисту трудових прав працівників. Окрім того важливим аспектом у визначенні значення колдоговору вважаємо безпосередній вплив його змісту на умови трудового договору, що є регулятором індивідуальних трудових відносин між працівником та роботодавцем, адже неформальність положень першого тягне за собою більш сприятливі умови другого. Що, у свою чергу, заохочує працівників до більш результативної праці, а у подальшому може позитивно впливатиме на економічні показники підприємства, установи, організації, забезпечуватиме їх прибутковість та конкурентоспроможність на ринку. Таким чином, як роботодавець, так і працівники мають бути зацікавлені у реалізації потенціалу колективних договорів, оскільки їх конструктивні, актуальні положення здатні суттєво впливати на встановлення балансу інтересів сторін колдоговору та якісно захищати їх права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 р. № 2862-VI (Редакція станом на 26.12.2024) URL: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text (дата звернення: 18.12.2025).
2. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 р. № 3356-XII (Редакція від 11.12.2022) URL: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text (дата звернення: 18.12.2025).
3. Про колективні угоди і колективні договори: Закон України від 23.02.2023 р. № 2937-IX (Набрання чинності пізніше) URL: https://zacon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text (дата звернення: 18.12.2025).
4. Бойко Д. Штучний інтелект і трансформація ринку праці: тенденції та виклики.URL.https://dc.org.ua/news/shtuchnyy-intelect-i-transformaciya-rynku-praci-tendenciyi-ta-vyklyky.
5. Декларація Блетчлі. Центр демократії на верховенства права. URL.htpps://cedem.org.ua/news/declaratsia-shtucnui-intelect.
6. Чанишева Г.І. Колективні угоди та договори як правові акти соціального діалогу. Актуальні проблеми соціального права: Матеріали круглого столу «Сучасні стандарти соціального діалогу: новели Закону «Про колективні угоди та договори» 23 травня 2023. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. Вип. 11. 80 с. URL: http://law.inu.edu.ua.
7. Пилипенко П.Д. Про колективні трудові відносини, як предмет трудового права. Актуальні проблеми соціального права: Матеріали круглого столу «Сучасні стандарти соціального діалогу: новели Закону «Про колективні угоди та договори» 23 травня 2023. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. – Вип. 11. 80 с. URL: http://law.inu.edu.ua.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гордеюк А.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.9

ДЕЯКІ НЕВІДПОВІДНОСТІ ПРОЄКТУ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ 2026 РОКУ ЧИННОМУ ЗАКОНОДАВСТВУ ПРО ПРАЦЮ УКРАЇНИ

Зварич Р.В.,
кандидат історичних наук, магістр права,
викладач кафедри педагогіки та методик навчання
освітніх галузей і технологій початкової освіти
Коломийського педагогічного фахового коледжу
Івано-Франківської обласної ради
ORCID: 0000-0003-3936-3602

Зварич Р.В. Деякі невідповідності проєкту Трудового кодексу 2026 року чинному законодавству про працю України.

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз проєкту кодифікованого акта у сфері трудового права України крізь призму конституційних засад незалежності та суверенітету держави, принципу верховенства права, а також усталеної національної й міжнародної правозастосовної практики. Обґрунтовано, що запропоновані проєктні підходи не забезпечують еволюційного розвитку чинного законодавства про працю, а натомість призводять до руйнування сформованої за десятиліття системи правових понять, інститутів і механізмів захисту прав працівників. Особливу увагу приділено аналізу відступу проєкту від концепції людиноцентризму трудового права, що виявляється у знеціненні ролі працівника як ключового суб'єкта трудових відносин та зміщенні акцентів у бік інтересів роботодавця.

Доведено, що виключення держави з числа повноцінних учасників правового регулювання відносин у сфері праці, зокрема у процесі колективно-договірного регулювання, суперечить Декларації про державний суверенітет України, Акту проголошення незалежності України, міжнародним стандартам ООН і МОП, а також логіці демократичного розвитку правової держави. Проаналізовано проблеми дерегуляції трудових відносин, що виникають унаслідок обмеження ролі держави як гаранта балансу інтересів працівників, роботодавців і суспільства в цілому.

Окремий блок дослідження присвячено недолікам визначення правового статусу роботодавця, зокрема відсутності чітких ознак юридичної особи та фізичної особи-роботодавця, ігноруванню ролі фізичної особи-підприємця, що створює передумови для тіньового працевлаштування та втрат публічних фінансів. Критично оцінено новації щодо інституту відрядження, скасування контракту як особливої форми трудового договору, підміни публічного та громадського контролю внутрішнім «контролем» роботодавця, а також невідповідність положень проєкту Конвенції МОП №158. Проєктні норми щодо моніторингу робочої кореспонденції розглянуто у співвідношенні з чинним законодавством про електронний документообіг і діловодство.

Акцентовано на відсутності належного правового регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану, зокрема щодо гарантій для осіб, звільнених із Збройних Сил України, а також на неврегульованості питань гуманітарного права у сфері праці. Зроблено висновок, що проєкт не є якісно новим нормативно-правовим актом, не усуває системні порушення прав працівників, а поглиблює законодавчу невизначеність і правову неточність, що становить загрозу демократичним засадам трудового права України та її євроінтеграційному курсу.

Ключові слова: незалежний, суверенний, євроінтеграція, МОП.

Zvarych R.V. Certain Inconsistencies of the Draft Labour Code of 2026 with the current labour legislation of Ukraine.

The article provides a comprehensive scholarly legal analysis of the draft codified act in the field of Ukrainian labor law through the prism of the constitutional foundations of state independence and sovereignty, the principle of the rule of law, as well as established national and international law-enforcement practice. It substantiates that the proposed draft approaches do not ensure the evolutionary development of current labor legislation but instead lead to the destruction of a system of legal concepts, institutions, and mechanisms for the protection of workers' rights that has been formed over decades. Particular attention is paid to the analysis of the draft's departure from the human-centered concept of labor law, manifested in the devaluation of the worker's role as a key subject of labor relations and the shifting of emphasis toward the interests of the employer.

It is demonstrated that the exclusion of the state from the circle of full participants in the legal regulation of labor relations, in particular in the process of collective bargaining regulation, contradicts the Declaration of State Sovereignty of Ukraine, the Act of Proclamation of Independence of Ukraine, international standards of the United Nations and the International Labour Organization, as well as the logic of the democratic development of a state governed by the rule of law. The problems of deregulation of labor relations arising from the limitation of the state's role as a guarantor of the balance of interests of workers, employers, and society as a whole are analyzed.

A separate block of the study is devoted to the shortcomings in defining the legal status of the employer, in particular the absence of clear features of a legal entity and an individual employer, the ignoring of the role of an individual entrepreneur as an employer, which creates prerequisites for shadow employment and losses of public revenues. The novelties concerning the institution of business trips, the abolition of the contract as a special form of the employment agreement, the substitution of public and social control with the internal "control" of the employer, as well as the inconsistency of the draft provisions with ILO Convention No. 158 are critically assessed. The draft norms on monitoring employees' work correspondence are examined in correlation with the current legislation on electronic documents and document management.

Emphasis is placed on the absence of proper legal regulation of labor relations under martial law, in particular regarding guarantees for persons discharged from the Armed Forces of Ukraine, as well as on the lack of regulation of humanitarian law issues in the sphere of labor. It is concluded that the draft does not constitute a qualitatively new normative legal act, does not eliminate systemic violations of workers' rights, but instead deepens legislative uncertainty and legal inaccuracy, which poses a threat to the democratic foundations of labor law in Ukraine and its European integration course.

Key words: independent, sovereign, European integration, ILO.

Постановка проблеми. Обрана проблематика зумовлена підготовкою та обговоренням проєкту Трудового кодексу України від 2026 р. (далі – Проєкт) [1], який за умов євроінтеграційного курсу, збереження незалежності й суверенітету держави та дії міжнародних стандартів МОП істотно змінює підходи до правового регулювання трудових відносин, водночас демонструючи низку концептуальних і термінологічних неузгодженостей із чинним трудовим законодавством, Конституцією України [2], Кодексом законів про працю України (далі – КЗпП України) [3] та усталеною правозастосовчою практикою, що створює ризики звуження державної участі у сфері праці, ослаблення гарантій захисту прав працівників і формування правової невизначеності, здатної негативно вплинути на стабільність трудових відносин і соціальну злагодженість в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

Мета дослідження – дослідити деякі невідповідності Проєкту чинному законодавству про працю України.

Стан опрацювання проблематики. Проєктна кодифікація законодавства про працю не одноразово ставала об'єктом наукового зацікавлення у сфері юриспруденції. Зокрема, різні проєкти Трудового кодексу України досліджувалися такими науковцями, як О. Тищенко, П. Пилипенко, О. Ярошенко та багатьма іншими. Водночас науково-практичний погляд на Проєкт від 2016 р. поки що є недослідженим, можна лише представити юридичне бачення В. Дудіна, а також фахову дискусію на тему «Проект трудового кодексу України або коли Україні очікувати зміни трудового законодавства?», організовану комітетом Національної асоціації адвокатів України.

Виклад основного матеріалу. У преамбулі до проєкту Трудового кодексу України йдеться, що «Цей кодекс розвиває визначені Конституцією України загальні засади, які проголошують Україну демократичною, соціальною та правовою державою, визначає правові механізми реалізації права на працю, його захисту та забезпечує встановлення балансу інтересів працівників і роботодавців. Продовжуючи сторічну традицію кодифікації трудового законодавства, цей Кодекс є новочасним етапом унормування індивідуальних та колективних трудових відносин, а також відносин нагляду та контролю за додержанням трудового законодавства для забезпечення гідної праці на основі міжнародних стандартів».

Як бачимо, такий вступ до проєкту нормативно-правового акта має ознаки як юридичного, так і суспільно-політичного характеру. По-перше, звертає увагу, що наводиться норма ст. 1 Конституції України**,** однак виключаються юридичні, суспільно-політичні поняття «суверенна», «незалежна» щодо держави Україна. Так, відповідно до ст. 1 Конституції України, Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Можна припустити, що автори Проєкту вважають, що саме такі ознаки держави, як демократія, соціальна спрямованість і право є саме тими конституційними засадами, які закладають основи кодифікації законодавства у сфері праці. Проте на наш погляд, зазначені загальні засади конституційного ладу, зокрема у сфері праці, слід розглядати нерозривно, бо вони є похідними одна від одної і взаємопов'язаними.

Зокрема, відповідно до преамбули Декларації про державний суверенітет України [4], з-поміж іншого, передбачено, що державний суверенітет України проголошений вираженням волі народу України, прагненням створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави. Таким чином, преамбула Проєкту не відповідає преамбулі Декларації про державний суверенітет України, оскільки не вміщує конституційної засади «суверенна держава».

Крім того, Проєктом в такому контексті не враховано й сам Акт проголошення незалежності України [5], що відображає першочерговий конституційний, міжнародний принцип права нації на самовизначення. Якщо не має констатовано на незалежності всього народу як носія суверенітету, зокрема у сфері праці, і, відповідно, легітимної незалежної державної влади, то про яку незалежність може йти мова у частині свободи, незалежності працівника? Дослідники проблеми розвитку державності в контексті євроінтеграційних і глобалізаційних процесів одноголосні в тому, що державний суверенітет не може бути втраченим, натомість має зміцнюватися, визначальним має стати збереження національної держави й урахування національних інтересів [6, с. 266].

Варто також зазначити, що згідно з Декларацією ООН «Верховенство права на національному та міжнародному рівні» від 19 вересня 2012 р. [7] спеціальна увага звертається на необхідність сприяння усім зусиллям, спрямованим на підтримку двох основних демократичних напрямків розвитку людства: суверенної рівності усіх держав та необхідність усілякого поважання прав людини. Так, досягнення цивілізації потребують політико-правового закріплення суверенності особи як пріоритету соціальних відносин і умов демократичного розвитку. Тільки демократія, яка орієнтується на особистість, реалізацію її прав та інтересів, є гарантом сталого розвитку соціальної системи в будь-якій розвинутій країні. Суверенітет особи – це, з одного боку, об'єктивна міра її незалежності від держави і суспільства, а з іншого – визначає характер і форми її взаємовідносин з ним [8, с. 57].

Отже, неврахування у Проєкті двох першочергових констант «незалежна» і «суверенна» держава порушує Декларацію про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Декларацію ООН «Верховенство права на національному та міжнародному рівні», а також цивілізаційний розвиток України.

По-друге, преамбула Проєкту вміщує слова «Цей Кодекс … забезпечує встановлення балансу інтересів працівників і роботодавців»; таке трактування не враховує ст. 7 Конвенції МОП № 154 про сприяння колективним переговорам 1981 р. [9], яка передбачає, що заходи, вживані державними органами для сприяння розвиткові колективних переговорів та його заохочення є предметом попередніх консультацій і, коли це можливо, угод між державними органами та організаціями роботодавців і працівників. Таким чином, Проєкт виключає державу як учасника відносин у сфері праці, зокрема під час укладення колективного договору і/або угоди. У цій частині преамбули Проєкту враховано дві групи інтересів: інтереси працівників та інтереси роботодавців, і не враховано третю групу інтересів – інтереси всього суспільства, включно з працівниками і роботодавцями, що представляються державою. Водночас ст. 24 Проєкту «Суб'єкти трудових відносин» теж не передбачає державу як суб'єкта трудових відносин, а лише зазначається у абз. 6 чи п. 5 ч. 1 ст. 24 Проєкту «інші суб'єкти, визначені цим Кодексом». Зокрема, варто вказати, що держава виступає не лише учасником соціального діалогу, як третя сторона колективної угоди, але й роботодавцем в особі відповідних органів державної влади щодо значних категорій працівників, зокрема щодо державних службовців, працівників підприємств, установ, організацій державної форми власності.

Якщо у першому випадку щодо неврахування двох конституційних понять «незалежна» і «суверенна» держава можна припустити наявність технічної помилки, яка б пізніше, можливо, виправилася, то вже у другому випадку щодо не врахування інтересів всього суспільства в особі держави, чітко видно системне вилучення держави з правового регулювання відносин праці попри наявність в Проєкті книги п'ятої «Нагляд та контроль за додержанням трудового законодавства». При цьому, Книга п'ята зводиться лише до компетенції інспекторів праці, натомість в Україні існує розгалужена система органів державної влади, що в певній частині вступає у відносини праці щодо дотримання чинного законодавства України, наприклад, у сфері охорони праці.

Так, чинний КЗпП України у главі XVIII «Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю», у ст. 260 «Державний нагляд за охороною праці», встановлено цілу низку органів державної влади у сфері відносин праці: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері ядерної та радіаційної безпеки; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної безпеки; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері здійснення державного нагляду (контролю) у сфері техногенної безпеки.

Слід додати, що відповідно до ст. 263 КЗпП України передбачається повноваження місцевих державних адміністрацій та рад у галузі охорони праці.

Таким чином, Проєкт виключає участь держави у регулюванні відносин праці, відбувається дерегуляція трудових відносин, що призведе до врегулювання на розсуд роботодавця, а не відповідно до законодавства, яке виключає саму наявність участі держави і відповідно загальнообов'язкових правил поведінки. Такий стан речей буде мати відображення у системному порушенні прав людини у сфері праці. Проєкт позбавляє ознак незалежності й суверенітету у сфері праці, оскільки скасовує можливу участь народу через місцеві ради, бути учасником відносин праці. Разом з тим, виключення органів державної влади з участі трудових відносин відбувалося і при попередньому державно-політичному режимі, наприклад, у 2014 р. прокуратуру України [10] позбавили вищого нагляду за додержанням і правильним застосуванням законів про працю, що потягло за собою скасування права працівника на звернення до прокуратури за захистом своїх трудових прав та інтересів за винятком кримінально-караних діянь.

Отже, Проєкт дерегулює відносини у сфері праці, позбавляючи державу в особі розгалуженої системи органів державної влади бути учасником трудових відносин і водночас відповідно до законодавства врегульовувати трудові відносини на користь усього Українського народу. Такі проєктні норми трудового законодавства мають ознаки антидемократичного режиму, оскільки скасовуються державно-правові інститути у сфері праці, представлені єдиним джерелом влади – народом.

По-третє, у преамбулі Проєкту йдеться «Продовжуючи сторічну традицію кодифікації трудового права». Виходячи з такого формулювання Мінекономіки, як і увесь КМУ, продовжує московську традицію, традицію радянського союзу. Якщо мова йде про сторічну традицію кодифікації на території України, то відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. № 1543-XII [11] та постанови Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» від 12 вересня 1991 р. № 1545-XII [12] продовжується традиція не українська і навіть не європейська, а саме московська [13]. Україна, на жаль, не передбачає в актах законодавства правонаступність від Української Народної Республіки чи Західно-Української Народної Республіки. Таке формулювання не відповідає євроінтеграційному напряму України, зокрема преамбулі Конституції України, яка з-поміж іншого встановлює незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, а також цілій низці нормативно-правових актів та угод, починаючи з 1992 р. [14, с. 135].

При цьому заступниця міністра Мінекономіки зазначає, що «Україна має наближати правила праці до практик ЄС» [15]. На урядовому порталі йдеться, що «Оновлення Трудового кодексу є частиною євроінтеграційних зобов'язань України та наближення до європейських стандартів у сфері праці» [16]. Таким чином, суб'єкт законодавчої ініціативи суперечить сам собі.

Отже, проєктне формулювання про сторічну традицію кодифікації підкреслює зворот до радянського минулого, а не у напрямку євроінтеграції, демократизації. Хоча урядовий портал зазначає про євроінтеграційні зобов'язання, цим самим показує суперечність між преамбулою Проєкту і публічними повідомленнями. Після проголошення незалежності України до КЗпП України було внесено зміни до 205 статей з 265, що говорить про демократизацію суспільного життя та відносин праці, зокрема.

Розглянувши три аспекти невідповідності чинному законодавству України, які вміщуються у преамбулі Проєкту, варто перейти до конкретного аналізу деяких статей Проєкту.

Стаття 1 Проєкту «Завдання Трудового кодексу України» передбачає у ч. 1, що Трудовий кодекс України має своїм завданням правове регулювання трудових відносин, відносин нагляду та контролю за додержанням трудового законодавства, а також встановлення державних гарантій у сфері праці, забезпечення можливостей правового захисту і відновлення порушених прав та інтересів суб'єктів трудових відносин.

По-перше, незрозумілим є дублювання назви статті у самій нормі статті, а саме формулювання «має своїм завданням», якщо в назві статті вже йдеться «Завдання Трудового кодексу», перенасичує законодавче нормування та створюватиме непотрібне навантаження під час правозастосовчої практики.

По-друге, чинний КЗпП України містить аналогічну назву ст. 1 «Завдання Кодексу законів про працю України», згідно з ч. 1 ст. 1 КЗпП України «Кодекс законів про працю України регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя працівників, зміцненню трудової дисципліни і поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини».

Таким чином, на сьогодні вже закладено цілий ряд нормативно-правової термінології законодавства, що відображається у ч. 1 ст. 1 КЗпП України, відповідно до якої прийняті системні закони

України, постанови КМУ, накази центральних органів державної виконавчої влади, сформована судова практика на рівні Конституційного Суду України, Верховного Суду України, судів першої, другої інстанції судів загальної юрисдикції.

Проєкт не удосконалює і не розвиває чинне законодавство про працю України, він скасовує наявну законодавчу термінологію і формулює безпідставно нову. Якщо мова йде про справді розвиток та удосконалення чинного законодавства про працю, то Проєкт повинен опиратися справді на чинне законодавство про працю України безпосередньо. Наприклад, чинний КЗпП України робить акцент на центральному і переважному місці працівника у трудових відносинах, натомість Проєкт вилучає поняття працівник із ч. 1 ст. 1, що дублюється у всьому змісті Проєкту, де забрано ключову роль саме працівника, наймана праця, робоча сила якого використовується в економічній системі роботодавцем.

Іншими словами, законодавство про працю покликане саме захистити у першу чергу права працівників, людей, фізичних осіб, які працюють, а не господарського власника, який застосовує працю людей. Так, відразу ст. 2 КЗпП України встановлює «Основні трудові права працівників», саме працівників, на яких і спрямовується вся галузь трудового права, а не на роботодавця.

Взагалі слід встановити, чому автори Проєкту вилучають з трудового законодавства термінологію «сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя працівників, зміцненню трудової дисципліни і поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини», а не удосконалюють її. Наприклад, «суспільного виробництва» можна замінити на «економічної системи», що не міняє суті вже закладеного десятиріччями чинного законодавства про працю України, але приводить його до формулювання вимог сучасності.

Те саме стосується всього змісту КЗпП України, де йдеться у кращому випадку просто перефразування синонімічним способом чинних норм КЗпП України. Наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 97 Проєкту роботодавець має право розірвати трудовий договір з підстав, визначених частинами першою та другою цієї статті, не пізніше 30 днів з дня виявлення порушення, не рахуючи часу увільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці, і не пізніше 180 днів з його вчинення. Однак це є звичайне синонімічне перефразування чинного КЗпП України, а не удосконалення трудового законодавства, оскільки, наприклад, ст. 148 КЗпП України «Строк для застосування дисциплінарного стягнення». Відповідно до ч. 1 ст. 148 КЗпП України дисциплінарне стягнення застосовується роботодавцем безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Відповідно до ч. 2 ст. 148 КЗпП України дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

Таким чином, Проєкт нічого нового не запроваджує, а лише безпідставно перефразовує, а також частково скасовує поняття календарного періоду, зокрема місяць, замінюючи днями. У Проєкті скасовується календарний період робочий тиждень, що замінюється поняттям «семиденний період». Щодо поняття «семиденний період», то він широко застосовується у країнах ЄС, зокрема директивою 2003/88/ЄС [17], однак чинне законодавство про працю України у багатьох випадках є більш точним і розвиненим порівняно із законодавством ЄС [14, с. 139]. Така підміна повністю змінює сутність робочого часу, зокрема його початку, тривалості і кінця, що негативно відображатиметься на вільному часі працівника.

Ще одним прикладом синонімічного перефразування може бути абз. 2 ч. 1 ст. 45 Проєкту, якою передбачається, що роботодавцю забороняється вимагати від фізичної особи документи, відомості, інформацію, не пов'язані з професійною діяльністю. У той же час відповідно до ст. 25 КЗпП України при укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про їх партійну і національну приналежність, походження, реєстрацію місця проживання чи перебування та документи, подання яких не передбачено законодавством. При такому перефразуванні також скасовуються встановлені законодавчі гарантії для працівників під час укладення трудового договору.

Отже, Проєкт повинен бути справді якісно новим нормативно-правовим актом, тобто увесь зміст повинен бути удосконаленим, у бік покращення правового регулювання, однак Проєкт у переважній більшості є перефразуванням чинного КЗпП України, що ставить під загрозу наявні законодавчі поняття і терміни, законотворча, правозастосовча і правовстановлююча практика щодо яких складалася десятками років і, що найголовніше, вироблялися механізми правового захисту працівників.

По-третє, у ст. 1 Проєкту є примітка «У цьому Кодексі терміни «працівник» та «роботодавець» вживаються у гендерно нейтральному значенні. Проте сама ч. 1 ст. 1 Проєкту не застосовує ці

терміни. Тут також прослідковується груба юридична помилка, якщо мова йде про «гендерно нейтральне значення», що означає ні він, ні вона, отже можна припустити «воно». Таким чином, Проєкт вводить поняття «воно», але ніде далі в тексті Проєкту це не передбачено, ніде в змісті не йде мова про захист прав працівників чи роботодавців, які не ідентифікують себе ні до чоловічої, ні до жіночої статі. Правове регулювання такої гендерної нейтральності потребує дуже ретельного напрацювання та вивчення міжнародного досвіду, наприклад скандинавської правової системи.

Отже, враховуючи наявні системні порушення прав працівників, Проєкт належним чином не врегульовує вже усталені відносини праці, а ще більше їх ускладнює, вводячи законодавчу невизначеність, законодавчу неточність щодо гендерної нейтральності. Таким чином, уже з перших норм Проєкту чітко видно невідповідність його чинному законодавству про працю України, а також певним чином показує некомпетентність авторів Проєкту.

Наступним буде важливим навести деякі, крикущі, на нашу думку, невідповідності, котрі скасовують вже закладені законодавчі норми інституту трудового права, гарантії прав працівників і/або не удосконалюють чинне законодавство про працю України.

У ст. 28 Проєкту не встановлено ознак юридичної особи як роботодавця, не встановлено також ознак фізичної особи-роботодавця, лише передбачається, що фізична особа-роботодавець повинна мати цивільну дієздатність. Немає ні слова про фізичну особу-підприємця як роботодавця, не просвітлено порядок оформлення відносин праці у фізичної особи-роботодавця, що сьогодні є однією з найпоширеніших форм тіньового працевлаштування та ненадходження податків і зборів у бюджети і фонди України. Цією статтею надається законодавча перевага саме юридичній особі, а не фізичній, що суперечить ч. 1 ст. 3 Конституції України.

Ст. 13 Проєкту передбачає, що відрядження може бути лише на територію іншої держави, що не узгоджується з відрядженням по території України, та не враховує сучасне поняття «стажування». Крім того, у тексті Проєкту застосовується формулювання «у розпорядження роботодавця» щодо особи працівника і має ознаки визнання працівника об'єктом, а не суб'єктом відносин праці. Таке формулювання перегукується з абз. 1 ч. 1 ст. 28 Проєкту, де не враховується законодавчий пріоритет прав людини, фізичної особи над правами організацій, юридичної особи.

Проєкт підміняє чинне законодавче поняття «контроль», яке сьогодні притаманно органам державної влади, органам місцевого самоврядування і профспілковим організаціям як частині громадського контролю, натомість Проєкт змінює інституційність поняття «контроль» та надає його здійснення роботодавцю. Відповідно до ст. 141 КЗпП України роботодавець «правильно організовує», «створює умови», «забезпечує», «здійснює заходи», «уважно ставиться до потреб працівників», «поліпшує умови праці та побуту працівників», а не контролює. Все це Проєкт не враховує, скасовує обов'язки роботодавця і надає роботодавцю нове незаконне право «контроль».

У Проєкті скасовується поняття контракту як особливої форми трудового договору та особливий характер праці. Немає розмежування між строковим трудовим договором і контрактом, суперечить Конвенції МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця 1982 року [18].

Крім того, Проєкт не відновлює скасовану Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [19] законодавчу гарантію для осіб, звільнених із Збройних Сил України про заборону встановлення таким працівникам випробувального строку при прийнятті на роботу [3]. В Проєкті загалом не врегульовано реалізацію права на працю, правовий статус суб'єктів трудових відносин, увесь процес праці під час правового режиму воєнного стану, під час стану війни, не відображено особливості гуманітарного права у сфері праці.

Висновки. Отже, нами розглянуті тільки найменша кількість деяких невідповідностей Проєкту чинному законодавству про працю України. ігнорування у Проєкті двох базових засад - «незалежної» та «суверенної» держави - не узгоджується з Декларацією про державний суверенітет України, Актом проголошення незалежності України, Декларацією ООН «Верховенство права на національному та міжнародному рівні» та загальними закономірностями цивілізаційного поступу України. Проєкт по суті усуває державу від статусу повноправного учасника відносин у сфері праці, зокрема на етапі укладення колективних договорів і/або угод, як державу-роботодавця, а також відсторонює її від нормативного впливу на трудові відносини. Наслідком цього є дерегуляція сфери праці, за якої держава в особі розгалуженої системи органів публічної влади втрачає можливість брати участь у трудових відносинах та забезпечувати їх правове врегулювання в інтересах усього Українського народу.

Такі проєктні положення виявляють риси недемократичного підходу, оскільки знецінюють державно-правові інститути у сфері праці, репрезентовані єдиним джерелом влади - народом. Апеляція Проєкту до сторічної традиції кодифікації радше свідчить про орієнтацію на радянську правову спадщину, ніж про поступ у напрямі європейської інтеграції та демократичних перетворень, що

суперечить задекларованим євроінтеграційним намірам. За таких обставин Проєкт не може розглядатися як справді новий нормативно-правовий акт, оскільки здебільшого дублює положення чинного КЗпП України, скасовує усталені правові категорії, практики правозастосування та механізми захисту прав працівників, а наявні системні проблеми у сфері праці не вирішує, а навпаки загострює, посилюючи правову невизначеність і неточність, включно з гендерною нейтральністю, опосередковано вводячи поняття «воно» чи нову особистісну ідентифікацію без належного законодавчого закріплення.

Аналіз наведених положень Проєкту свідчить про його системну неузгодженість із Конституцією України, чинним трудовим законодавством, міжнародними стандартами МОП та спеціальними нормативно-правовими актами, оскільки він звужує правовий статус працівника як суб'єкта трудових відносин, безпідставно розширює дискрецію роботодавця, скасовує усталені гарантії та інститути трудового права, не врегульовує ключові аспекти застосування праці фізичними особами-роботодавцями. Проєкт не відображає законодавство про працю в умовах воєнного стану, стані війни, скасовує законодавчі гарантії для осіб, звільнених із Збройних Сил України при прийнятті на роботу. Проєкт не удосконалює, а істотно погіршує правове регулювання відносин праці та створює додаткову правову невизначеність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Трудовий кодекс України: проект. URL: https://storage.kadroland.com/files/Document/TK.pdf?_gl=1*1ey3p13*_gcl_au*OTYwMzU1NzY2LjE3NjE2NTU4MTY. (дата звернення: 12.01.2026).
2. Конституція України: Конституція, Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 12.01.2026).
3. Кодекс законів про працю України: Закон, Кодекс від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 12.01.2026).
4. Декларація про державний суверенітет України: Декларація від 16.07.1990 р. № 55-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text (дата звернення: 12.01.2026).
5. Про проголошення незалежності України: постанова Верховної Ради України; Акт від 24.08.1991 р. № 1427-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text (дата звернення: 12.01.2026).
6. Рябовол Л. Державний суверенітет: наукові підходи до визначення поняття і ступеня обмежень в умовах глобалізації. *Вісн. НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Вип. 3 (43). 2019. С. 262-266. URL: https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/198484/198716 (дата звернення: 12.01.2026).
7. Declaration of the high-level meeting of the General Assembly on the rule of law at the national and international levels. Resolution adopted by the General Assembly on 24 September 2012. United Nations. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/67/1 (дата звернення: 12.01.2026).
8. Стрельцов Є. Державний суверенітет і суверенітет особистості: проблеми взаємовідносин. Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: матер. 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20-21 вересня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 48-60. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/22c7739e-6f8a-4bbf-a6f6-26671f3fe89f/content (дата звернення: 12.01.2026).
9. Конвенція МОП № 154 про сприяння колективним переговорам 1981 р.: Конвенція, Міжнародний документ від 19.06.1981 № 154. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_006#Text (дата звернення: 12.01.2026).
10. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text (дата звернення: 12.01.2026).
11. Про правонаступництво України: Закон України від 12.09.1991 р. № 1543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text (дата звернення: 12.01.2026).
12. Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР: постанова Верховної Ради України від 12.09.1991 р. № 1545-XII (дата звернення: 12.01.2026).
13. Вишновецька С.В. Історичні аспекти формування і розвитку галузі трудового права. *Юридичний вісн*. 2009. №1 (10). С. 57-61. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npnau_2009_1_14.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
14. Зварич Р.В. Гарантія сорокагодинного робочого тижня в умовах євроінтеграції під час війни в Україні. *Нове українське право*. Вип. 6. Т. 1. 2022. С. 134-140. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.1.18.

15. Мінекономіки: проєкт нового Трудового кодексу наближає правила праці до стандартів ЄС. Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України. URL: https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=d0cc91c5-b2f0-4bd3-bf84-9064d405b0f7&title=ProktNovogoTrudovogoKodeksu https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=d0cc91c5-b2f0-4bd3-bf84-9064d405b0f7&title=ProktNovogoTrudovogoKodeksu.
16. Уряд затвердив проект Трудового кодексу та подав його на розгляд до Верховної Ради. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdyv-proekt-trudovoho-kodeksu-ta-podav-ioho-na-rozghliad-do-verkhovnoi-rady (дата звернення: 12.01.2026).
17. Про деякі аспекти організації робочого часу: директива 2003/88/ЄС від 4 листопада 2003 р. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.ilo.org/uk/media/78561/download&ved=2ahUKEwjppbqmjZCSAxV5HxAIHUssHbYQFnoECCEQAQ&usg=AOvVaw1gBjwsdnxVNDC9yQSt6etJ (дата звернення: 12.01.2026).
18. Конвенція МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця 1982 року: Конвенція, Міжнародний документ від 22.06.1982 № 158. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_005#Text (дата звернення: 12.01.2026).
19. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення: 12.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Зварич Р.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2:331.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.10

ПРЕЗУМПЦІЯ НАЯВНОСТІ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН: КОНЦЕПТУАЛЬНІ МАРКЕРИ

Луценко О.Є.,
кандидат юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-9357-8546
Scopus Author ID: 57194875083
e-mail: o.ye.lutsenko@nlu.edu.ua

Луценко О.Є. Презумпція наявності трудових правовідносин: концептуальні маркери.
Сучасні трансформації у сфері праці, включаючи поширення нових моделей зайнятості, актуалізують доктринальне осмислення інституту правових презумпцій у трудовому праві. Ці презумпції, що інтегровані в галузеву систему, не лише артикулюють глибинну сутність правового регулювання, але й детермінують його спрямованість на захист основоположних соціальних інтересів. Відтак, у статті авторка здійснила аналіз концептуальних маркерів, які формують основу таких правових презумпцій, з акцентом на необхідності їх гнучкого застосування.

У дослідженні авторка виявляє критичну невідповідність між прогресивними міжнародними підходами, що допускають встановлення презумпції трудових відносин за наявності однієї чи кількох характерних ознак, та певними національними законодавчими ініціативами. Остання тенденція, яка пропонує обтяжливі вимоги щодо кумулятивної присутності значної кількості формальних критеріїв, розглядається як потенційно деструктивна.

Ключовим висновком авторки є аргументація того, що надмірний формалізм у верифікації трудових відносин, особливо в контексті нетипової зайнятості, несе в собі значні ризики спотворення самої сутності правової презумпції. Такий підхід перетворює її з дієвого інструменту захисту прав працівників на штучний бар'єр, який лише ускладнює доведення фактичних трудових зв'язків, що може призвести до системної ерозії соціальних гарантій для значної кількості працюючих осіб, залишаючи їх без належного соціального захисту, включаючи право на відпочинок, безпечні умови праці, соціальне страхування та захист від необґрунтованого звільнення. Крім того, подібна правотворча стратегія порушує баланс інтересів між суб'єктами трудових правовідносин, надаючи перевагу роботодавцям і, заохочуючи кваліфікацію, по суті, трудових відносин як цивільно-правових з метою уникнення зобов'язань. Це, у свою чергу, підриває фундаментальні засади доктрини трудового права, яка історично формувалася як відповідь на соціальні дисбаланси, та ігнорує нагальну потребу в адаптації національного законодавства до сучасних викликів, пов'язаних із глобальними тенденціями розвитку світу праці. Відтак, авторка дійшла висновку, що забезпечення релевантності та справедливості правового регулювання у цій сфері є імперативом для побудови стабільного та соціально орієнтованого суспільства.

Ключові слова: доктрина трудового права, сфера дії трудового права та його норм, правові презумпції, трудові відносини, форми зайнятості.

Lutsenko O.Ye. Presumption of the labor relations' existence: conceptual markers.
Contemporary transformations in the field of labor, including the spread of new models of employment, actualize the doctrinal understanding of the institution of legal presumptions in labor law. These presumptions, which are integrated into the sectoral system, not only articulate the profound essence of legal regulation, but also determine its focus on protecting fundamental social interests. Therefore, in the article, the author analyzes the conceptual markers that form the basis of such legal presumptions, with an emphasis on the need for their flexible application.

In the study, the author reveals a critical discrepancy between progressive international approaches, which allow for the establishment of a presumption of employment relations in the presence of one or more characteristic features, and certain national legislative initiatives. The latter trend, which imposes burdensome requirements for the cumulative presence of a significant number of formal criteria, is considered potentially destructive.

The author's key conclusion is that excessive formalism in the verification of employment relationships, especially in the context of atypical employment, carries significant risks of distorting the very essence

of legal presumption. This approach transforms it from an effective tool for protecting workers' rights into an artificial barrier that only complicates the proof of actual employment relationships, which can lead to the systemic erosion of social guarantees for a significant number of workers, leaving them without adequate social protection, including the right to rest, safe working conditions, social insurance, and protection from unjustified dismissal. In addition, such a law-making strategy upsets the balance of interests between the parties to labor relations, giving preference to employers and encouraging the classification of labor relations as civil law relations in order to avoid obligations. This, in turn, undermines the fundamental principles of labor law doctrine, which has historically been shaped in response to social imbalances, and ignores the urgent need to adapt national legislation to the current challenges associated with global trends in the world of work. Therefore, the author concludes that ensuring the relevance and fairness of legal regulation in this area is imperative for building a stable and socially oriented society.

Key words: labor law doctrine, scope of labor law and its norms, legal presumptions, labor relations, forms of employment.

Постановка проблеми. Сучасний вимір праці демонструє посилену комплексність, що створює значні виклики для традиційних правових парадигм у ефективному розмежуванні трудових правовідносин від інших форм договірних зв'язків. У цьому контексті інститут правових презумпцій набуває статусу не просто допоміжного інструменту правозастосування, а й ключового експлікатора глибинної сутності та аксіологічного вектора регулювання у сфері праці. Їхня органічна інтеграція в систему трудового права є фундаментальним фактором, що окреслює спрямованість галузі та кристалізує її основоположні принципи, одночасно надаючи дієвий механізм для їх реалізації.

Міжнародна спільнота, усвідомлюючи життєву важливість гнучкого підходу до ідентифікації трудових зв'язків у динамічному середовищі, просуває парадигму, що допускає встановлення презумпції трудових відносин навіть за наявності однієї чи кількох характерних ознак. Такий підхід імплікує іманентну захисну функцію трудового права, спрямовану на гарантування прав найманих осіб та збалансування інтересів усіх суб'єктів.

Утім, на тлі цих прогресивних міжнародних стандартів, вітчизняні законодавчі ініціативи демонструють дещо іншу траєкторію, пропонуючи легалізацію переліку маркерів для верифікації трудових відносин, законотворці водночас встановлюють жорсткі, кумулятивні вимоги щодо кількості таких ознак. Цей концептуальний дисонанс викликає глибоке науково-практичне занепокоєння, оскільки потенційно може звузити коло відносин, які традиційно визнаються трудовими, та нівелювати захисні механізми галузі.

Наукова стаття має на **меті** здійснити доктринальний аналіз концептуальних маркерів презумпції наявності трудових правовідносин, виявити її роль у функціональній архітектоніці трудового права та здійснити критичну оцінку поточних законодавчих спроб України в контексті міжнародних стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Історично склалося, що ознаки трудових відносин повсякчас цікавили науковців-трудовиків, але аспекти презумпції трудових правовідносин піддавалися науковим дослідженням незначною когортою вчених. Так, Я.В. Сімутіна встановила, що правові презумпції, які інтегровані в систему трудового права, є своєрідним експлікатором глибинної сутності та аксіологічного вектора регулювання трудових правовідносин, адже детермінують спрямованість трудового права як самостійної галузі. Ці конструкції, функціонуючи як двоєдиний механізм, з одного боку, кристалізують первинні, основоположні принципи, а з іншого – формують інструментарій для їх ефективного втілення у правозастосовній площині [1, с. 441].

Я.В. Свічкарьова переконана, що правові презумпції можуть слугувати для захисту певних соціальних інтересів або ж поєднувати цю функцію з високою вірогідністю висновків, що ґрунтуються на загальновизнаних фактах. У сфері трудового права такі правові презумпції значною мірою повинні відображати соціальне призначення цієї галузі, забезпечуючи захист як працівника, так і роботодавця та держави, зберігаючи при цьому ключову мету – всебічну охорону праці [2, с. 70].

Виступаючи системоутворюючими елементами трудового права, презумпції покликані генерувати надійні правові гарантії для працівників, захищаючи їх від потенційних зловживань та неправомірних дій з боку роботодавців. Така функція є прямим наслідком іманентної захисної природи трудового законодавства. У контексті розробки та запровадження ТК України надзвичайної актуальності набуває питання скрупульозного та виваженого формулювання й нормативного закріплення цих презумпцій. Кінцевою метою такого підходу є досягнення необхідного балансу інтересів між ключовими фігурами трудових правовідносин – працівником та роботодавцем, що є запорукою стабільності та справедливості у сфері праці.

Виклад основного матеріалу. Однією із найважливіших презумпцій у трудовому праці, Я.В. Свічкарьова справедливо називає презумпцію трудових відносин [2, с. 70]. Досліджуючи ймовірність установлення наявності трудових правовідносин, Г. Чанишева та О. Щукін пропонують трудовими правовідносинами кваліфікуються правовідносини, за яких працівник здійснює визначену трудову функцію на користь роботодавця; причому їхня юридична природа залишається незмінною незалежно від найменування чи форми укладеного між сторонами договору, за умови встановлення наявності щонайменше 3-х характерних ознак, які навели у своїй статті автори [3, с. 84].

Між тим, на міжнародному рівні у Рекомендації МОП № 198 «Про трудове правовідношення» [4] визначається спектр суттєвих маркерів, які спроможні обґрунтувати наявність саме трудового зв'язку, відмежовуючи його від інших цивільно-правових відносин. Серед цих ключових елементів, які окреслюють функціональну та організаційну підпорядкованість, виокремлюються такі: виконання праці під безпосереднім керівництвом та контролем іншої сторони; імператив інтеграції суб'єкта праці в організаційну структуру підприємства; домінування інтересів замовника як головної мотивації діяльності; персональний характер виконання трудових обов'язків; детермінованість часових рамок або місця виконання роботи за вказівкою чи узгодженням із роботодавцем; наявність певної тривалості та сталості у виконанні завдань; вимога фізичної присутності працівника; забезпечення засобами праці, матеріалами та механізмами з боку роботодавця.

До економічних та соціальних параметрів, що підтверджують трудовий статус певних відносин, віднесено такі маркери: періодична виплата винагороди працівникові; усвідомлення цієї винагороди як єдиного або основного джерела його доходів; надання оплати праці у натуральній формі, наприклад, через забезпечення житлом, харчуванням або транспортними послугами; визнання фундаментальних соціальних прав, таких як щотижневі вихідні дні та щорічна оплачувана відпустка; компенсація з боку замовника витрат на службові поїздки; а також відсутність фінансового ризику у діяльності працівника.

Фундаментальною особливістю Рекомендації МОП № 198 [4] є її комплексний, але водночас гнучкий підхід, адже вона хоча й деталізує низку маркерів, що потенційно свідчать про наявність трудових відносин, все ж абсолютно не імперативно вимагає кумулятивної присутності всіх з них для достовірної кваліфікації відносин як трудових. Ключовим доктринальним постулатом, що підкреслює цю гнучкість, є пряме застереження, яке міститься у Рекомендації [4], яке чітко артикулює, що встановлення правової презумпції існування трудових правовідносин можливо у тому випадку, коли визначена наявність *однієї чи декількох відповідних ознак* (*курсив мій — О.Є. Луценко)* (п. b) [4].

Відтак, з цього випливає неможливість розглядати маркери встановлення наявності трудових відносин як вичерпні чи статичні, позаяк їхня інтерпретація та вага підлягають адаптації. Аксіологічне значення, яке надається кожному з таких маркерів, може істотно модифікуватися, детермінуючись як специфікою певної національної правової системи, так і типологією конкретних форм застосування праці, що дозволяє забезпечити релевантність та адекватність правозастосування у динамічному світі відносин у сфері праці.

Українські законотворці також вдаються до спроб легалізації маркерів, які стали б верифікатором існування саме трудових правовідносин. Так, 18 липня 2025 року у ВРУ було зареєстровано проєкт Закону України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо встановлення ознак наявності трудових відносин», реєстр. № 13507 [5] (далі – проєкт № 13507, законопроєкт).

Вважаю, що Сімутіна Я., Черноус С. провели чудовий науково-прикладний аналіз норм законопроєкту і справедливо висловлюють занепокоєння, що закладений у законопроєкті підхід спрямований на звуження кола відносин, юридична природа яких, навіть сьогодні, попри відсутність у КЗпП України окремої норми, яка містила б перелік таких ознак, не викликає сумнівів [6].

У цьому контексті, зауважу, що Рекомендація МОП № 198 [4; 7] наразі є тим міжнародним документом, що пропонує прогресивний підхід до визначення трудових відносин, позаяк передбачає можливість встановлення правової презумпції існування таких відносин навіть за наявності однієї чи декількох відповідних ознак, що значно спрощує процес доведення їхнього факту та захисту прав працівників. На цьому тлі, позиція, висловлена Я. Сімутіною та С. Черноус, щодо законопроєкту № 13507 [5] видається цілком обґрунтованою, зокрема авторки справедливо акцентують на суттєвій суперечності: з одного боку, в Пояснювальній записці до законопроєкту [8] згадується Рекомендація МОП № 198 [4], яка є орієнтиром для спрощення процесу доведення трудових відносин, але з іншого боку, – сам законопроєкт встановлює жорстку вимогу щодо наявності не менше 7-ми ознак для визнання наявності трудових відносин. Цей дисонанс, як підкреслюють дослідниці, є «доволі цинічним» [6]. Підтримуючи таку думку, зауважу, що встановлення наявності аж як міні-

мум 7-ми ознак, призведе до того, що величезна група правовідносин буде виведена із-під дії трудового права та його норм, а значить особи, перебуваючи у таких відносинах, будуть позбавлені трудо-правових гарантій. Відтак, у підході законопроєкту № 13507 [5] до унормування трудових відносин криється суперечність, яка виходить за межі суто правової кваліфікації та торкається фундаментальних доктринальних засад трудового права.

Рекомендація МОП № 198 [4] є не просто технічним документом, а виразником сучасної правової думки, що прагне забезпечити дієвий захист прав працівників у мінливому світі праці. Центральна ідея згаданої Рекомендації щодо можливості встановлення правової презумпції існування трудових відносин за наявності *однієї чи декількох ознак* (*курсив мій – О.Є. Луценко*) – це потужний інструмент протидії прихованій експлуатації та переведенню фактично трудових відносин у цивільно-правову площину з метою уникнення соціальних зобов'язань. На моє переконання, такий підхід ґрунтується на принципі «*favor laboratoris*» (на користь працівника), який «червоною ниткою» пронизує всі норми трудового права, визнаючи апріорі слабшу позицію найманої особи у відносинах із роботодавцем. Такий підхід передбачає, що в разі сумнівів чи двозначності правових норм їх тлумачення має бути на користь працівника, забезпечуючи максимальний захист його прав та інтересів.

Саме тому звернення до Рекомендації МОП № 198 [4] у Пояснювальній записці до законопроєкту № 13507 [8], при одночасному встановленні вимоги щодо наявності щонайменше 7-ми ознак для визнання наявності трудових відносин, постає як деструктивний потенціал для всієї архітектоніки трудових гарантій.

Відтак, моя доктринальна підтримка критичної позиції щодо встановлення такої одночасної наявності значної кількості ознак трудових правовідносин, ґрунтується на наступних постулатах:

Спотворення сутності презумпції. Презумпція, за своєю правовою природою, покликана спрощувати доведення фактів, що важко піддаються формалізації, особливо коли одна зі сторін об'єктивно перебуває в інформаційній та ресурсній асиметрії. Вимога наявності семи ознак перетворює механізм презумпції з інструменту захисту на бар'єр. Це не просто ускладнення, це фактичне вихолощення сутності презумпції, перетворення її на жорсткий, обмежувальний критерій, який суперечить як букві, так і духу міжнародних стандартів.

Ерозія соціального захисту. Трудове право історично виникло як відповідь на соціальні дисбаланси, прагнучи забезпечити мінімальний рівень життєвого забезпечення та безпеки для працівника. Встановлення жорсткого та високого порогу для визнання трудових відносин неминуче призведе до формування величезної «сірої зони» квазі-самозайнятих, які, по суті, виконуватимуть функцію працівників, але будуть позбавлені всіх атрибутів трудового захисту: від оплачуваних відпусток до соціального страхування та захисту від необґрунтованого звільнення. Це не що інше, як легалізація деградації соціальних гарантій під прикриттям формалізації.

Дисбаланс прав та обов'язків. Законопроєкт № 13507, у такому викладі, сприяє подальшому зміщенню балансу на користь роботодавця. Замість того, щоб посилити відповідальність за дотримання трудових норм, він фактично надає роботодавцям своєрідний «легальний обхідний шлях» для уникнення їх виконання, перекладаючи увесь тягар доведення на працівника. Це руйнує ідею соціального партнерства і замінює її відносинами, де домінує економічна сила.

Виклик доктрині трудового права. Якщо подібні норми будуть прийняті, це стане прецедентом, який закладе підвалини для подальшої дерегуляції трудових відносин та нівелювання десятиліть розвитку захисних механізмів. А це вже фундаментальний виклик для доктрини трудового права, яке має на меті активне формування справедливих відносин у сфері праці.

Таким чином, переконана, що законопроєкт № 13507 [5] у його нинішній редакції є небезпечним кроком назад, який ігнорує прогресивні світові тенденції та загрожує створити касту «позбавлених» – осіб, які працюють, але не мають трудових прав та соціальних гарантій. Законопроєкт [5] підриває саму ідею гідної праці, перетворюючи її на формальність, залежну від кількості «галочок» (7 «галочок» – трудові відносини, менше «галочок» – не трудові), а не від суті та характеру виконуваних трудових функцій, що несе ризики не лише для працівників, а й для соціальної стабільності та правової держави в цілому.

Виходячи з ретельного аналізу сучасних правових викликів, зумовлених розвитком платформної економіки та нетипових форм зайнятості в українських реаліях, і абстрагуючись від вже усталених міжнародних та національних доктрин, схильна запропонувати певні маркери, які, на моє переконання, є критично важливими для законодавчого закріплення презумпції наявності трудових відносин:

Функціональний контроль із елементами алгоритмічної детермінації. Цей критерій виходить за межі суто лінійного ієрархічного підпорядкування, адже охоплює не лише прямі вказівки щодо процесу, місця та часу виконання роботи, а й непрямий, часто прихований, менеджмент через

інтелектуальні системи, алгоритми або цифрові платформи. Якщо виконавець зобов'язаний дотримуватися регламентів, які ефективно визначають його поведінку, впливають на можливість отримання замовлень, формування винагороди чи оцінку його діяльності, це слід трактувати як форму функціонального контролю, властивого трудовим відносинам.

Економічна інтегрованість та залежність із мінімальним підприємницьким ризиком. Сутнісною ознакою трудових відносин є ситуація, коли дохід особи переважно або виключно генерується діяльністю, інтегрованою в господарську модель одного суб'єкта (роботодавця чи платформи). При цьому працівник не несе реального ризику збитків чи нерентабельності, властивого підприємницькій діяльності. Якщо економічні ризики фактично перекладені на роботодавця, а працівник є, по суті, лише «витратною частиною» його бізнесу, це вказує на трудовий характер правовідносин.

Відсутність управлінської автономії та інвестиційної свободи. Якщо фізична особа не володіє справжньою свободою у формуванні цінової політики, виборі клієнтів (коли вони надаються платформою), визначенні обсягу та способу надання послуг (окрім базових технічних аспектів), а також не здійснює значних інвестицій у розвиток бізнесу, не має власної репутаційної стратегії поза платформою, це свідчить про обмеженість її підприємницького статусу, а значить є маркером трудових правовідносин. Це стосується випадків, коли особа не може вільно масштабувати свою діяльність чи відмовлятися від невигідних пропозицій без негативних наслідків для своєї подальшої співпраці.

Персональний характер праці без права необмеженого делегування. Незважаючи на сучасні форми аутсорсингу, якщо виконання роботи вимагає особистої участі конкретної фізичної особи і можливість заміни чи делегування повноважень іншим особам є істотно обмеженою або відсутньою, це підкреслює трудовий характер відносин. При цьому слід враховувати, що засоби праці (обладнання, програмне забезпечення), хоча й можуть формально належати працівнику (наприклад, смартфон, ноутбук), є невід'ємною частиною технологічного процесу роботодавця, що знеособлює їх використання.

Переконана, що саме ці маркери, застосовані не як жорсткий, вичерпний перелік, а як інтегративна система діагностичних індикаторів, здатні забезпечити адекватну кваліфікацію трудових відносин у мінливих умовах сучасної економіки, захищаючи найманих осіб від експлуатації та гарантуючи їм фундаментальні трудові права.

Висновок. Таким чином, проведене дослідження концептуальних маркерів презумпції наявності трудових правовідносин підтверджує, що цей інститут є невід'ємною складовою та ключовим системоутворюючим фактором, що формує сутність трудового права, первісне призначення якого полягає у забезпеченні дієвого захисту найманих осіб та збалансуванні інтересів усіх учасників трудових відносин, що органічно відповідає фундаментальній захисній функції галузі. Гнучкий підхід, що встановлений у Рекомендації МОП № 198 [4] та допускає визнання трудових відносин навіть за наявності однієї чи кількох ознак, є оптимальним для адаптації до динаміки сучасного ринку праці та ефективної протидії прихованим формам зайнятості.

На цьому тлі, деякі ініціативи вітчизняного законотворця щодо встановлення жорсткої вимоги стосовно наявності щонайменше семи критеріїв для визнання трудових відносин, постає як крок, що несе значні доктринальні ризики та потенційно деструктивні наслідки. Такий підхід спотворює сутнісну природу презумпції, трансформуючи її із механізму спрощення доведення на обтяжливий бар'єр, що неминуче призведе до ерозії системи соціального захисту, створивши умови для формування «сірої зони» квазі-трудових відносин, позбавлених гарантій, а також посилить дисбаланс між правами та обов'язками сторін на користь роботодавця.

З огляду на вищезазначене, надмірний формалізм у визначенні трудових відносин є не лише викликом для доктрини трудового права, а й загрозою для соціальної стабільності та дотримання принципів правової держави. Майбутній розвиток трудового законодавства України, зокрема формування ТК України, вимагає скрупульозної уваги до формулювання правових презумпцій, які повинні забезпечувати не лише юридичну визначеність, але й реальний захист гідності праці та прав кожного працівника, відповідно до міжнародних стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімутіна Я.В. Правові презумпції та їх взаємозв'язок з принципами трудового права. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/92759ff9-712c-4779-8286-8afeb75cfe12/content (дата звернення: 04.01.2026).
2. Свічкарьова Я.В. Щодо застосування презумпції трудових відносин до нетипових видів зайнятості. *Право та інновації*. № 3 (19) 2017. С. 68-75. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Svichkarova19.pdf.

3. Чанишева Г., Щукін О. Ознаки трудових відносин за актами МОП і законодавством України. *Юридичний вісник*. 2021. № 1. С. 77-86. DOI https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.2083 (дата звернення: 04.01.2026).
4. R198 Employment Relationship ILO Recommendation, 2006. URL: https://wecglobal.org/uploads/2019/07/2006_ILO_Recommendation-198.pdf (дата звернення: 03.01.2026).
5. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо встановлення ознак наявності трудових відносин: проєкт Закону України від 18.07.2025 р., реєстр. № 13507. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56799 (дата звернення: 04.01.2026).
6. Сімутіна Я., Черноус С. Чергова спроба унормування ознак трудових відносин у законопроєкті № 13507: яку мету насправді переслідують його автори? URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/chergova-sproba-unormuvannya-oznak-trudovih-vidnosin-u-zakonoproekti-13507-yaku-metu-naspravdi-peres.html (дата звернення: 04.01.2026).
7. The Employment Relationship: An annotated guide to ILO Recommendation No. 198. URL: https://www.ilo.org/publications/employment-relationship-annotated-guide-ilo-recommendation-no-198-0 (дата звернення: 03.01.2026).
8. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо встановлення ознак наявності трудових відносин»URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/cf83dc90-31c3-4d73-9d19-471b88da3870 (дата звернення: 03.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Луценко О.Є., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.11

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИСТАНЦІЙНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПАРИТЕТУ ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІНИКА ТА РОБОТОДАВЦЯ

Малєнко О.В.,
асистент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0008-5015-1567
e-mail: o.malenco@gmail.com

Малєнко О.В. Правове регулювання дистанційної роботи в Україні: забезпечення паритету інтересів працівника та роботодавця.

У статті досліджено трансформацію ринку праці України під впливом глобальної цифровізації та соціально-економічних викликів. Акцентовано увагу на впровадженні дистанційної роботи як релевантної вимогам часу атипової форми зайнятості, що дозволяє адаптувати трудові відносини до умов пандемії та воєнного стану. Здійснено теоретичне розмежування понять «дистанційна робота», «надомна праця» та «фріланс». Доведено, що дистанційна та надомна робота є формами організації праці в межах трудового права, тоді як фріланс тяжіє до сфери самозайнятості. Висвітлено законодавчі новації, зокрема запровадження статей 60-1 та 60-2 КЗпП України, які закріпили автономію працівника у виборі робочого місця та розподілі робочого часу. Визначено ключові ідентифікатори дистанційної роботи: територіальну незалежність працівника, самостійне визначення ним робочого місця та розподіл робочого часу на власний розсуд при дотриманні встановлених норм тривалості праці, використання інформаційно-комунікаційних технологій. Проаналізовано процедурні аспекти: обов'язковість письмової форми договору (за винятком періодів загрози епідемій чи збройної агресії), специфіку інформування працівника про умови праці та можливість використання електронного документообігу (КЕП/УЕП). Окрему увагу приділено паритету інтересів: для роботодавця - це оптимізація витрат та залучення кваліфікованих фахівців без географічних обмежень; для працівників - економія часу на логістику та право на «відключення» для запобігання професійному вигоранню. Констатовано, що попри складнощі контролю та ризики технічних збоїв, дистанційна робота є стратегічно важливою моделлю організації праці, яка підвищує конкурентоспроможність організацій та забезпечує баланс між професійною діяльністю працівників та їхнім особистим життям. Обґрунтовано необхідність використання цифрових інструментів (КЕП, електронні табелі) для вдосконалення нормативно-правового поля та захисту інтересів сторін, а також необхідність подальшого вдосконалення механізмів цифрового обліку робочого часу та компенсації витрат працівника за використання власного обладнання.

Ключові слова: дистанційна робота, надомна праця, фріланс, КЗпП України, трудовий договір, інформаційно-комунікаційні технології, інтерес, право на відключення, цифровізація.

Malienko O.V. Legal regulation of remote work in Ukraine: ensuring the parity of interests between employee and employer.

The article examines the transformation of Ukraine's labor market under the influence of global digitalization and socio-economic challenges. Particular attention is focused on the implementation of remote work as a relevant atypical form of employment, which allows adapting labor relations to the conditions of the pandemic and martial law. A theoretical distinction is made between the concepts of «remote work», «homeworking», and «freelancing». It is proven that remote work and homeworking are forms of labor organization within the framework of labor law, while freelancing tends toward the sphere of self-employment. The study highlights legislative innovations, specifically the introduction of Articles 60-1 and 60-2 of the Labor Code of Ukraine, which established the employee's autonomy in choosing the workplace and distributing working time.

The key identifiers of remote work are determined: territorial independence of the employee, independent determination of the workplace, and distribution of working time at one's own discretion while observing the established norms of labor duration, as well as the use of information and communication technologies. Procedural aspects are analyzed: the mandatory written form of the contract (except for periods of epidemic threats or armed aggression), the specifics of informing the employee about working conditions, and the possibility of using electronic document management (QES/AES). Special attention is paid to the parity of interests: for the employer, it is cost optimization

and the attraction of qualified specialists without geographical restrictions; for employees, it is saving time on logistics and the «right to disconnect» to prevent professional burnout.

It is stated that despite control difficulties and the risks of technical failures, remote work is a strategically important model of labor organization that increases the competitiveness of organizations and ensures a balance between the professional activities of employees and their personal lives. The necessity of using digital tools (QES, electronic timesheets) to improve the regulatory framework and protect the interests of the parties is substantiated, alongside the need for further improvement of digital time-tracking mechanisms and compensation for employees' expenses related to the use of their own equipment.

Key words: remote work, homeworking, freelancing, Labor Code of Ukraine, labor contract, information and communication technologies, interest, right to disconnect, digitalization.

Постановка проблеми. Зміни в структурі світових економік, активний розвиток цифрових технологій у сфері виробництва і надання послуг зумовлюють реновацію й соціально-економічних відносин. Сфера трудових відносин та сфера зайнятості модифікуються, змінюючи при цьому як потреби у трудових ресурсах, так і форму їх використання. Безперечно, ринок праці досить ефективно трансформується і з'являються нові нестандартні форми зайнятості населення.

Однією із сучасних цифрових нестандартних форм зайнятості є дистанційна зайнятість. Дистанційна робота є такою формою організації процесу праці, в межах якої працівники підприємств, установ, організацій виконують свої обов'язки поза межами робочого простору роботодавця, й при цьому, в процесі праці комунікація відбувається за допомогою цифрових технологій. Дистанційна форма роботи, з однієї сторони, сприяє підвищенню рівня професійної гнучкості працівників та їх конкурентоздатності на ринку праці, а з іншої - сприяє зменшенню рівня безробіття та зниженню напруги на ринку праці. Звісно, що дистанційна робота за своєю природою не може бути ефективно застосована у всіх видах господарської діяльності. Дистанційно можуть працювати фахівці у таких професійних сферах, де основний зміст трудових функцій пов'язаний з обробкою інформації, здійсненням комунікацій, виконанням посередницьких операцій та наданням окремих професійних послуг. До таких сфер належать інформаційні технології, управління персоналом, фінансова діяльність (наприклад, бухгалтерський облік, аудит), консалтинг, дизайн (як от, графічний та UI/UX), перекладацькі послуги, закупівлі та інші подібні напрями.

Використання дистанційної форми роботи стало актуальним в умовах пандемії вірусу COVID-19 та продовжує бути актуальним й далі, адже дистанційна форма роботи впроваджується навіть на таких підприємствах, де раніше не використовувалась, як от дистанційна робота науково-педагогічних працівників. Проте, незважаючи на очевидні переваги та актуальність дистанційної форми зайнятості, все ж виникають різні дискусійні питання як в соціально-економічному розрізі, так й у сфері забезпечення балансу інтересів роботодавців та працівників.

Стан опрацювання. Теоретичні та практичні аспекти правового забезпечення дистанційної роботи досліджувалися у наукових доробках таких українських вчених як О.М. Ярошенко, М.І. Іншин, Я.В. Свічкарьова, В.В. Жернаков, М.Ю. Кузнецова, Д.О. Плєхов, С.С. Сільченко, І.Я. Кисельов та інші.

Метою статті є дослідження правового регулювання дистанційної роботи як адаптивної форми зайнятості в Україні, яке спрямоване на визначення шляхів гармонізації економічних вигод роботодавців та соціально-трудових інтересів працівників.

Виклад основного матеріалу. Перш за все необхідно розмежовувати такі форми організації праці, як дистанційна робота, надомна робота та фріланс.

Так, у науковій літературі дистанційну роботу визначають як виконання працівником трудових функцій поза межами традиційного офісу із застосуванням телекомунікаційних засобів зв'язку [1, с. 133], або як форму зайнятості працівників, де трудова функція виконується у віртуальному середовищі з використанням інформаційних і комунікаційних технологій з гнучким графіком роботи, що означає можливість оптимізації робочого часу та самостійного визначення працівником часу відпочинку, а також з вільним вибором робочого місця та у спокійній робочій обстановці [2, с. 48].

Щодо фрілансу, то дане поняття часто досліджується через призму зайнятості, зокрема, фріланс розглядають як форму самозайнятості, що полягає у наданні послуг, переважно віддалено, на підставі короткострокових договорів щодо виконання визначеного переліку робіт, укладених між замовником і виконавцем, без включення останнього до штату організації [3, с. 144] або як нетрадиційну форму зайнятості, котрій притаманні такі ознаки, як відсутність основного робочого місця у працівника, самостійне впорядкування працівником норм робочого часу та часу відпочинку, використання за необхідності свого обладнання, наявність у працівника можливості працювати одночасно з декількома роботодавцями, відсутність соціального захисту [4, с. 50].

В свою чергу, надомна робота була основною формою віддаленої зайнятості до моменту масового впровадження дистанційного формату внаслідок пандемії коронавірусу та визначалася як праця

надомників – осіб невисокої кваліфікації, які виконують вдома головним чином нескладну, ручну роботу [5, с. 16].

Отже, дистанційна та надомна робота є формами організації праці в межах класичного трудового права, тоді як фріланс тяжіє до сфери самозайнятості. Головною лінією розмежування виступає ступінь залежності працівника від роботодавця та обсяг соціально-правових гарантій працівника.

На сьогодні, з огляду на широке використання роботи у віддаленому форматі доцільно оцінити реальний досвід використання саме дистанційної роботи та дослідити таку форму роботи через призму забезпечення паритету економічних інтересів роботодавця та соціально-трудових інтересів працівників.

В Україні дистанційну форму організації праці та надомну, як самостійні форми, було запроваджено 27 лютого 2021 року. Так, Кодекс законів про працю України було доповнено такими статтями: статтею 60^{-1} «Надомна робота» та статтею 60^{-2} «Дистанційна робота», а також було внесено зміни до інших статей цього кодексу та до Закону України «Про охорону праці».

Відповідно до ст. 60^{-2} КЗпП України, «дистанційна робота - це форма організації праці, за якої робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією роботодавця, в будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій» [6].

Так, визначальними ознаками дистанційної роботи є те, що працівник:

- самостійно визначає робоче місце та несе відповідальність за забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці на ньому (ч. 4 ст. 60-2 КЗпП України);
- розподіляє робочий час на власний розсуд (ч. 5 ст. 60-2 КЗпП України), втім, загальна тривалість робочого часу не може перевищувати норм, встановлених статтями 50 і 51 КЗпП України, тобто, не може перевищувати 40 годин на тиждень або 24/36 годин на тиждень для визначених категорій працівників;
- не підпорядковується правилам внутрішнього трудового розпорядку, якщо інше не визначено трудовим договором (ч. 5 ст. 60-2 КЗпП України) [6].

Отже, чинне законодавство прямо передбачає можливість виконання роботи поза приміщенням роботодавця, що надає працівнику право здійснювати трудові функції у будь-якому місці, у тому числі за межами України. При цьому правовий статус сторін трудових відносин та умови виконання роботи залишаються незмінними.

Як визначено законодавцем, з ініціативи роботодавця в трудовому договорі може бути передбачено обов'язок працівника, який працює дистанційно, дотримуватися правил внутрішнього трудового розпорядку. У такому випадку до Правил внутрішнього трудового розпорядку доцільно включити положення про режим роботи дистанційних працівників.

Водночас, відповідно до ч. 2 ст. 29 КЗпП України, при укладенні трудового договору про дистанційну роботу на роботодавця покладено обов'язок забезпечити інформування працівника в узгоджений із останнім спосіб про наступне:

- місце роботи (інформація про роботодавця, у тому числі його місцезнаходження), трудову функцію, яку зобов'язаний виконувати працівник (посада та перелік посадових обов'язків), дату початку виконання роботи;
- права та обов'язки, умови праці;
- правила внутрішнього трудового розпорядку або умови встановлення режиму роботи, тривалість робочого часу і відпочинку, а також про положення колективного договору (у разі його укладення);
- організацію професійного навчання працівників (якщо таке навчання передбачено);
- тривалість щорічної відпустки, умови та розмір оплати праці;
- процедуру та встановлені КЗпП України строки попередження про припинення трудового договору, яких повинні дотримуватися працівник і роботодавець,

а також, у разі потреби роботодавець надає працівникові необхідні для виконання роботи обладнання та засоби, а також рекомендації щодо роботи з ними.

При цьому, законодавцем раціонально передбачено, що ознайомлення працівників з документами роботодавця, що визначають їхні права та обов'язки, може здійснюватися із застосуванням передбачених трудовим договором електронних комунікаційних засобів та з використанням удосконаленого або кваліфікованого електронного підпису (ч. 3. ст. 29 КЗпП України).

Окрім того, варто відмітити, що положеннями КЗпП України не заборонено сторонам організовувати процес праці шляхом поєднання дистанційної форми роботи із офісною, де сторони можуть погодити скільки днів на тиждень працівник працює дистанційно, а скільки – офлайн, або ж погодити черговість дистанційних тижнів та офлайн-тижнів.

Щодо форми трудового договору, то за загальним правилом, згідно п. 6^{1} ч. 1 ст. 24 КЗпП України письмова форма трудового договору про дистанційну роботу є обов'язковою. Утім, у чітко визначених випадках закон допускає запровадження дистанційної роботи без обов'язкового укладення трудового договору у письмовій формі, а саме:

- у період загрози поширення епідемії чи пандемії,
- у період необхідності самоізоляції працівника у випадках, визначених законодавством,
- за наявності загрози збройної агресії ,

за наявності загрози надзвичайної ситуації техногенного, природного чи іншого характеру (ч. 12 ст. 60^2 КЗпП України).

У таких випадках дистанційна робота запроваджується наказом (розпорядженням) роботодавця, із яким працівника ознайомлюють протягом двох днів з моменту його прийняття, але до фактичного початку дистанційної роботи. При цьому, порядок повідомлення працівника про зміну істотних умов праці, передбачений ч. 3 ст. 32 КЗпП України, тобто повідомлення не пізніше ніж за два місяці - не застосовується.

Водночас, слід мати на увазі, що в умовах дії воєнного стану застосовуються положення Закону України від 15.03.2022 № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», де ч. 1 ст. 2 цього Закону передбачає, що сторони трудового договору самостійно, за взаємною згодою, визначають форму трудового договору відповідно [7]. Це означає, що в умовах воєнного стану трудовий договір про дистанційну роботу може бути уклададений як у письмовій формі, так й у спрощеному порядку, наприклад, написання працівником заяви про прийняття на роботу та видання роботодавцем наказу про прийняття на роботу.

Відповідно до приписів частини другої статті 60–2 Кодексу законів про працю України, затвердження типової форми трудового договору про дистанційну роботу віднесено до повноважень центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері трудових відносин. Так, типова форма трудового договору про дистанційну роботу затверджена наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 05.05.2021 № 913-21 «Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу». Письмовий договір про дистанційну роботу обов'язково повинен містити умови про:

– трудову функцію працівника та вимоги до виконання роботи,

– звітність про виконану роботу та порядок комунікації між працівником та роботодавцем,

– облік робочого часу та часу відпочинку,

– забезпечення обладнанням, програмно-технічними засобами, засобами захисту інформації, іншими засобами,

– компенсацію за використання працівником власної техніки та інші відшкодування, пов'язані з виконанням дистанційної роботи, як-от інтернету [8].

Запровадження дистанційної форми роботи не звільняє роботодавця від обов'язку провести інструктаж працівника з охорони праці, що фіксується у журналі інструктажів, який може бути як у паперовій, так й у електронній формі. Так, роботодавець може провести інструктаж теж в дистанційній формі, наприклад шляхом відеозв'язку, а працівник, щоб підтвердити, що він ознайомлений із нормами безпеки праці, підписує журнал своїм КЕП/УЕП.

Роботодавець зобов'язаний забезпечити облік роботи, яку виконує працівник, навіть якщо він працює дистанційно. Це необхідно для коректного нарахування заробітної плати та дотримання вимог ст. 30 Закону України «Про оплату праці». Вважаємо, що для підтвердження відпрацьованого часу під час дистанційної роботи можна застосовувати: електронні табелі обліку робочого часу, журнали виконаних завдань, онлайн-інструменти, що автоматизують фіксацію присутності працівника на своєму робочому місці та облік виконаних задач.

Як й для працівників, які виконують роботу в межах робочого приміщення чи території роботодавця, так й для дистанційних працівників обов'язково має бути чітко визначений час відпочинку протягом робочого дня. В такий проміжок часу – «період відключення» для відпочинку – працівник має право повністю припиняти будь-який інформаційний чи телекомунікаційний зв'язок із роботодавцем, і така відсутність контакту не розцінюється як порушення умов трудового договору чи трудової дисципліни.

Трудовий договір про дистанційну роботу повинен містити умови про порядок забезпечення працівника необхідним обладнанням, програмно-технічними ресурсами, засобами захисту інформації та іншими інструментами. Окрім того, у договорі мають бути визначені правила подання звітності, розміри й терміни компенсації за використання працівником власних чи орендованих засобів, а також порядок відшкодування витрат, пов'язаних із виконанням дистанційної роботи.

Як бачимо, впровадження дистанційної роботи на підприємстві, установі, організації має відбуватись з урахуванням інтересів як працівників, так й роботодавця, й при цьому, задля покращення різних стратегічних та виробничих показників підприємства, установи, організації.

Перш за все, дистанційна робота припускає використання цифрових технологій. Така робота не може бути виконана без телефона, комп'ютера, інтернету та інших інформаційно-комунікаційних мереж та технологій. А звідси, працівники, які виконують дистанційно свою роботу зобов'язані мати навички роботи із сучасними технологіями та здатність адаптуватись до нових умов, у тому числі шляхом оперативного оволодіння роботою з комп'ютерною чи іншою комунікаційною технікою.

Так як однією з ключових ознак дистанційної роботи є надання працівнику права самостійно визначати режим робочого часу та часу відпочинку, то залежно від того як працівник розподілить час для виконання трудових обов'язків, так й буде виконано весь обсяг роботи, що підлягає виконанню протягом певного періоду. При цьому для роботодавця визначальним є належне та своєчасне виконання працівником покладених на нього трудових функцій, незалежно від конкретного часу їх здійснення.

Дистанційна робота, передбачає можливість працівника вільно пересуватися в межах держави та за її межами без ризику втрати місця роботи. При цьому, чинне законодавство України не встановлює прямої заборони щодо виконання трудових обов'язків у дистанційному режимі за межами території держави. Під час вирішення питання щодо можливості дистанційної роботи з-за кордону необхідно враховувати положення внутрішніх розпорядчих актів відповідного підприємства, установи, організації. За відсутності в них вимоги щодо обов'язкової особистої присутності працівника на робочому місці виконання трудових обов'язків у дистанційному форматі з-за кордону допускається. Разом із тим, для окремих категорій працівників, чинним законодавством установлені спеціальні обмеження, зокрема дистанційна робота державних службовців та працівників державного органу за межами України допускається лише у разі службового відрядження, оформленого в установленому порядку [9]. Отже, саме територіальна незалежність працівника як одна з основних характерних рис дистанційної роботи має фундаментальне значення, оскільки саме вона становить основу організації та функціонування моделі дистанційної роботи як особливого формату здійснення трудової діяльності.

Дистанційна робота зумовлює економію фінансових ресурсів роботодавця. Надання працівникам можливості виконувати трудові обов'язки в дистанційному режимі без зменшення їх обсягу не передбачає необхідності здійснення додаткових витрат на облаштування робочих місць, організацію харчування, оплату проїзду та інші супутні витрати. Зазначена обставина має позитивне економічне значення, оскільки дає змогу роботодавцю поєднати підвищення ефективності використання трудового потенціалу працівників із оптимізацією фінансових витрат підприємства, установи, організації.

Використання дистанційної роботи на підприємстві, установі, організації сприяє економії робочого часу та особистого часу працівників, які виконують трудові обов'язки дистанційно. Однією з ключових передумов зацікавленості працівників у дистанційному форматі праці є істотне скорочення часу, що витрачається на дорогу до стаціонарного робочого місця та у зворотному напрямку. Застосування дистанційної роботи створює умови для більш раціонального розподілу часу працівника, зокрема з метою забезпечення особистого життя, професійного розвитку та інших законних інтересів. Зазначені чинники позитивно впливають на психологічний стан працівника, рівень його працездатності та ефективність виконання ним трудових функцій, що, у свою чергу, сприяє підвищенню продуктивності діяльності підприємства в цілому. Відтак, економія часу працівника є вагомою перевагою дистанційної форми організації праці також і для роботодавця.

Використання дистанційного формату роботи працівників сприяє розширенню географії формування кадрового складу підприємства, установи, організації. Надання роботодавцем можливості виконання трудових обов'язків у дистанційному форматі істотно розширює територіальні межі працевлаштування. У такий спосіб роботодавець отримує доступ до більш широкого кола висококваліфікованих та конкурентоспроможних фахівців, що сприяє залученню до трудових відносин найбільш професійно підготовлених працівників. Підвищення рівня кваліфікації та професіоналізму персоналу безпосередньо впливає на зростання конкурентоспроможності підприємства, що, у свою чергу, має позитивний вплив на ефективність його діяльності та досягнення запланованих результатів.

Утім, використання дистанційної роботи на підприємстві супроводжується складностями у здійсненні контролю за трудовими процесами дистанційних працівників. За відсутності можливості безпосереднього спостереження за процесом виконання працівником своєї роботи роботодавцю складно здійснювати фіксацію та оцінювання фактично відпрацьованого часу та результатів праці дистанційних працівників. Ефективність дистанційної роботи може бути забезпечена за умови запровадження достовірного обліку виконуваної працівником роботи. Для підтвердження фактичного часу виконання трудових обов'язків у дистанційному режимі роботодавець вправі застосовувати такі засоби: електронні табелі обліку робочого часу; журнали обліку виконаних завдань; онлайн-інструменти та програмні засоби, що забезпечують автоматизовану фіксацію присутності працівника на робочому місці, виконаних завдань та обсягу здійснених трудових функцій.

При використанні дистанційної роботи на підприємстві, установі, організації не слід виключати також й наявність ризику виникнення технічних проблем. На сучасному етапі однією з ключових проблем дистанційної форми праці є ймовірність раптового виникнення технічних неполадок, таких як втрата інтернет-з'єднання, збій програмного забезпечення тощо. У разі виникнення помилок або збоїв працівники вимушені тимчасово призупиняти виконання обов'язків, що призводить до втрати робочого часу та, відповідно, зниження продуктивності праці. Сучасні організації, орієнтовані на підвищення ефективності, зацікавлені у забезпеченні зростання продуктивності кожного

працівника, включно з дистанційними, оскільки це безпосередньо впливає на результати діяльності організації та її конкурентоспроможність на ринку праці.

Висновки. Таким чином, дистанційна робота є релевантною вимогам часу гнучкою формою організації праці, що базується на виконанні роботи поза робочими приміщеннями чи територією власника та на широкому застосуванні інформаційно-комунікаційних технологій.

Завдяки використанню інформаційно-телекомунікаційних мереж поза межами класичного робочого приміщення, такий формат роботи забезпечує працівникам високий ступінь автономії, що проявляється у праві самостійно обирати місце виконання роботи та індивідуально розподіляти робочий час. Водночас це не скасовує обов'язку дотримання норм тривалості робочого часу, що потребує від сторін чіткого закріплення механізмів звітності. Основними викликами застосування дистанційної роботи залишаються складність контролю за робочим процесом та технічні збої, що зумовлюють використання сучасних систем контролю робочого часу та закріплення в трудових договорах алгоритму дій у разі втрати інформаційно-телекомунікаційного зв'язку. При цьому, впровадження дистанційної форми праці забезпечує паритет інтересів, зокрема, для роботодавця - це економія ресурсів на утримання робочих приміщень та доступ до ширшого кола висококваліфікованих фахівців, що підвищує конкурентоспроможність організації, а для працівників – це скорочення часових витрат на логістику та реалізація права на «відключення», що є критично важливим для запобігання професійному вигоранню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Свічкарьова Я. Дистанційна робота як одна із форм атипової зайнятості. *Держава та регіони*. Серія «Право». 2013. № 1 (39). С. 129–134. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/1_2013/29.pdf (дата звернення: 25.12.2025).
2. Іншин М.І. Види та зміст переваг дистанційної зайнятості працівників в Україні. Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття. Харків: НДІ ППСН. 2020. С. 48-51. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20200619/article/view/inshyn/pdf (дата звернення: 25.12.2025).
3. Заболотна Н.Я. Фріланс як нова форма зайнятості та трудових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 143-145. URL: http://lsej.org.ua/1_2022/34.pdf (дата звернення: 26.12.2025).
4. Чернишова Л., Славенко Є. Особливості розвитку фрілансу як гнучкої форми організації праці персоналу в сучасних умовах розвитку економічних відносин. *Економіка: реалії часу*. 2022. Вип. 5 (63). URL: https://economics.net.ua/files/archive/2022/No5/49.pdf (дата звернення: 27.12.2025).
5. Мельник К.Ю. Сучасне правове регулювання дистанційної та надомної роботи. *Соціальне право*. 2021. № 3. С. 12-22. URL: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/17145 (дата звернення: 22.12.2025).
6. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII: станом на 27.09.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 22.12.2025).
7. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX: станом на 04.12.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення: 25.12.2025).
8. Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 05.05.2021 № 913-21: станом на 05.05.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0886-21#Text (дата звернення: 25.12.2025).
9. Деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану: Постанова КМУ від 12 квітня 2022 р. № 440: станом на 12.04.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 25.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Малєнко О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

UDC 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.12

ON THE ISSUE OF LIBRARIAN PERFORMANCE REVIEW: LEGAL ASPECT AND CASE LAW REVIEW

Triukhan O.A.,
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor
ORCID: 0000-0003-3594-264X

Triukhan O.A. On the issue of librarian performance review: legal aspect and case law review.

The article is devoted to the analysis of problematic legal issues of librarian performance review. It is noted that the legal regulation of performance review is regulated by the Law of Ukraine On Professional Development of Employees No. 4312-VI of January 12, 2012. It is emphasized that employees who pass performance review have the opportunity to establish themselves as qualified, competent and proactive employees, and to ensure career growth. In turn, employers have the opportunity not only to form a talent pool, but also to improve the efficiency and quality of collective work.

It is emphasized that during performance review, a person is considered to be suitable for the position held, until otherwise established by the decision of the Performance Review Board. It is noted that no one can claim and officially define a person as unsuitable for the position held until such a decision is made by the Performance Review Board. Please note that the qualification mismatch is an evaluation category that depends on the specific circumstances of the case. It is emphasized that the decision of the Performance Review Board on unsuitability of an employee for the position held must be justified. It is concluded that performance review should always be carried out within legal framework.

Not only the legal aspects of librarian performance review are studied, but also the case law on this issue. It is noted that there are a number of problems in this area, both legal and organizational. After all, this will allow to avoid adverse consequences for an employer. It is emphasized that the issue of professional competence of the composition of the Performance Review Board is not defined by the above Law. It is proposed to define at the legislative level the concept and clear criteria by which a highly qualified specialist can be identified. A number of scientific publications on this issue have been studied. General conclusions have been made that the current legislation in this area requires reform, and proposals have been made to improve legal regulation in this area, which will allow improving the procedure for employee performance review, in particular, making it more effective.

Key words*:*Constitution of Ukraine, evaluation of employee competencies, employee performance review, professional competence, labor dispute, protection of labor rights, professional development of employees, Performance Review Board, employee proficiency testing.

Трюхан О.А. До питання атестації бібліотекарів: правовий аспект та огляд судової практики.

Стаття присвячена аналізу проблемних правових питань атестації бібліотекарів. Звертається увага, що правове регулювання проведення атестації працівників регулюється Законом України «Про професійний розвиток працівників» від 12.02.2012 року № 4312-VI. Підкреслюється, що працівники, які проходять атестацію, мають можливість не лише зарекомендувати себе як кваліфіковані, компетентні й ініціативні співробітники, але мають можливість забезпечити кар'єрний ріст. У свою чергу роботодавці мають можливість не лише сформувати кадровий резерв, але й підвищити ефективність та якість колективної праці.

Акцентується увага, що під час атестації особа вважається такою, що відповідає займаній посаді, поки інше не буде встановлено рішенням атестаційної комісії. Зазначається, що ніхто не може стверджувати й офіційно визначати особу такою, що не відповідає займаній посаді, поки щодо неї атестаційною комісією не буде винесено таке рішення. Звертається увага, що невідповідність кваліфікації займаній посаді – це оціночна категорія, яка залежить від конкретних обставин справи. Наголошується, що рішення атестаційної комісії про невідповідність працівника займаній посаді має бути обов'язково обґрунтованим. Сформульовано висновок, що атестація завжди має бути проведена у правому полі. Адже це дозволить уникнути несприятливих наслідків для роботодавця.

Досліджуються не лише правові аспекти атестації бібліотекарів, а також судова практика з цього питання. Звертається увага, що у даному напряму існує низка проблем, як правового, так і організаційного характеру. Наголошується, що питання щодо професійної компетенції складу атестаційної комісії вищевказаним законом не визначено. Запропоновано на законодавчому рівні визначити поняття та чіткі критерії, за якими можна ідентифікувати висококваліфікованого фахівця. Досліджена низка наукових публікацій щодо цієї проблематики. Зроблені загальні висновки, що чинне

законодавство у цій сфері потребує реформування, а також надані пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання у цій сфері, які дозволять покращити процедуру атестації працівників, зокрема, зроблять її більш ефективною.

Ключові слова*:* Конституція України, оцінка ділових якостей працівника, атестація працівників, професійна компетенція, трудовий спір, захист трудових прав, професійний розвиток працівників, атестаційна комісія, підтвердження кваліфікації працівників.

Problem statement. One of the pressing issues in labor law is the development of effective mechanism for evaluating employee performance. After all, now, it is difficult to evaluate employee competencies. In Ukraine, there is such a form of evaluation of employee competencies as performance review, which is aimed not only at compliance of an employee with a certain level of qualification, but also at checking business and professional qualities of each employee. It is worth emphasizing that today, unfortunately, employee performance review is far from perfect and that is why it requires further research in order to eliminate the challenges of its implementation.

Purpose of the study. The purpose of the study is to determine theoretical and legal provisions related to the main stages of organizing librarian performance review, to study problematic issues that arise during librarian performance review, and to make proposals for improving legislation in this area.

Status of problem development. At different times, the issues of legal regulation of employee performance review have become the subject of research by many scientists, in particular, problems related to personnel performance evaluation and issues of employee performance review have been studied in the works of such scientists as M. Albert, M. Woodcock, L.V. Balabanov, O.A. Hrishnova, H.A. Dmytrenko, H.T. Zavynovska, O.V. Krushelnytska, V.Ya. Burak, K.Ye. Hryb, I.M. Yakushev, K.H. Harbuzuk, N.B. Bolotina, O.V. Stasiv, S. Tishchenkova and others. Without diminishing the importance of scientific works of the above authors, we believe that today there are a number of practical and theoretical problematic issues in this area that require further scientific research.

Presentation of main material. First of all, we note that currently employee performance review is given an important place due to the fact that performance review is of great importance not only for employers, but also for employees. After all, the results of performance review serve as a reasonable basis for an employer to make important personnel decisions.

Thus, S. Tishchenkova identifies the following levels (aspects) of understanding employee performance review: 1) performance review – activity; 2) performance review – procedural form of such activity (performance review procedure); 3) performance review – institution of labor law; 4) performance review – labor relations; 5) performance review – legal fact (legal consequences of performance review) [1, p. 137].

Conducting performance review is regulated by the Law of Ukraine On Professional Development of Employees No. 4312-VI of January 12, 2012. The same Law stipulates that employee performance review is a procedure for evaluating compliance of professional level of employees with qualification requirements and job responsibilities, and evaluating their professional level [2]. To this fact, the Supreme Court has repeatedly pointed out that unsuitability of an employee for the position held or the work performed is a documented inability to continue performing work by an employee, provided that such work requires a certain qualification or health condition [3].

It should be noted that performance review will not provide a significant position in the system of working with employees if its results are not confirmed and developed through incentive measures. After all, the guarantee of implementation of recommendations of the Performance Review Board is a prerequisite for achieving all the goals of performance review.

As noted above, one of the ways to identify unsuitability is to conduct employee performance review. Thus, case law confirms that the Supreme Court in case No. 464/1610/18 of January 21, 2020 expressed the position that an employer created a separate regulation on performance review, issued an order on employee performance review, familiarized employees with the topic of performance review, conducted the performance review, based on the results of which an employee was dismissed. The Supreme Court also concluded that the procedure applied by an employer fully complies with the requirements of the law [4].

It is important to emphasize that today, in addition to the Law of Ukraine On Professional Development of Employees No. 4312-VI of January 12, 2012, the procedure for conducting performance review of certain categories of employees is regulated by other legal acts. It is necessary to separately focus on the problematic legal aspects of librarian performance review. It should be noted that a librarian can be a person who has a basic higher education in the relevant field of study (Bachelor, Junior Specialist) without requirements for work experience [5]. Also, the Regulation on a Library of a Secondary School of the Ministry of Education of Ukraine approved by the order of the Ministry of Education of Ukraine No. 139 of May 14, 1999 provides (clause 4.6) that a secondary school librarian must have a special library or pedagogical education [6].

It should be noted that the activities of libraries of structural divisions of educational institutions are based on the regulatory framework of two departments: education and culture. The attention should be paid to the fact that the lack of clear explanations on the application of regulatory documents of the Ministry of Culture of Ukraine in educational institutions leads to the fact that each region and each educational institution interpret regulatory documents at their own discretion. The inconsistency in documents concerns many aspects of the activities of school libraries, the most problematic of which is performance review.

Please note that quite often the mechanisms of teacher performance review were applied to librarian performance review. However, since librarians do not belong to teaching staff, the Regulation on Teacher Performance Review cannot be applied to them. It should be noted that to date, the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1277 of September 10, 2024 approved a new edition of the Regulation on Teacher Performance Review approved by the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 805 of September 9, 2022 (entered into force on November 5, 2024).

It is worth noting that librarian performance review is conducted according to the Law of Ukraine On Libraries and Librarianship of January 27, 1995. It is to be noted that librarians are classified as professionals. According to the Regulation on Performance Review of Employees of Enterprises, Institutions, Organizations and Cultural Institutions approved by the order of the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine No. 44 of July 16, 2007, librarians (public, school, medical, technical and other libraries of Ukraine) must pass performance review. This Regulation also provides that the main task of performance review is to evaluate professional qualifications and competencies of an employee on the basis of objective and reasonable criteria, based on the results of their work and in order to determine the opportunities for professional and career growth. In turn, it should also be emphasized that clause 5.3 of this Regulation provides that performance review results can be appealed by an employee according to the procedure established by law [7].

It should be noted that according to clause 11 of the General Provisions of the Dictionary of Occupational Titles approved by the order of the Ministry of Labor and Social Policy of Ukraine No. 336 of December 29, 2004, persons who do not have the appropriate education or work experience established by qualification requirements, but have sufficient practical experience and successfully perform the tasks and duties assigned to them in full, may, as an exception, be left in their current position or appointed to the corresponding positions on the recommendation of the Performance Review Board [8]. That is, a librarian who does not have a complete higher education in the relevant field, but has sufficient practical experience and successfully performs the tasks and duties assigned to them, on the recommendation of the Performance Review Board can be recognized as suitable for the position held, provided that the tasks assigned to them are successfully completed.

It should be emphasized that according to the provisions of Part 3 of Article 13 of the Law of Ukraine On Professional Development of Employees of January 12, 2012, the decision on unsuitability for the position held must be justified. The literature draws attention to the fact that one significant problem is unjustified decisions made by the Performance Review Board and which are the basis for appealing to the court. The scientists rightly prove the need to clearly justify and formulate the decision of the Performance Review Board and inform an employee in writing [9, p. 183]. Indeed, if an employer decides to exercise their right to dismiss an employee based on the results of unsatisfactory performance review, they must take into account the validity of the decision of the Performance Review Board under current legislation. Otherwise, such dismissal of an employee will be illegal, and therefore an employee can apply to the court with a demand to declare such dismissal illegal.

The literature also notes that based on the results of consideration of labor disputes in courts regarding illegal dismissal as a result of employee performance review, the courts decide not only on the reinstatement of an employee, but also satisfy the plaintiffs' claims for payment of lost earnings, and in case of employees' claims for compensation for moral damage, the courts decide this issue in favor of employees [10]. Please note that case law also confirms the fact that in practice there are cases when the inability to perform official duties is not proved by proper, sufficient and permissible evidence, and the decision of the Performance Review Board is unjustified.Thus, in December 2015, the librarian filed a lawsuit against Berehove Raion Centralized Library System (hereinafter referred to as BerehoveRCLS) to declare the dismissal order illegal and to cancel it, to reinstate her at work, and to recover her average earnings for the time of forced absenteeism. To support her claims, the plaintiff referred to the fact that on July 15, 2008, she was hired by the defendant as the head of the library, and from June 1, 2010, she was transferred to the position of librarian. On October 6, 2015, another performance review of employees of BerehoveRCLS was conducted, according to the results of which a qualification report was drawn up on her unsuitability for the position held. The plaintiff considers the dismissal order to be illegal and subject to cancellation, since the decision of the Performance Review Board is unjustified, as the Board members did not listen to her report, and did not give reasons for their decision.

Despite the fact that the decision of Berehove Raion Court of Zakarpattia Region of February 29, 2016 dismissed the claim, the plaintiff appealed to the Court of Appeal. At the same time, the Raion Court took into account the inability of the plaintiff to speak the official language. Thus, the decision of the Court of Zakarpattia Region of April 28, 2016 satisfied the plaintiff's appeal. In addition, the Court of Appeal found that

the conclusion of the court of first instance that the plaintiff did not speak Ukrainian was based on assumptions. The decision of the Court of Appeal was motivated by the fact that the defendant had no grounds for dismissing the plaintiff under Clause 2 of Article 40 of the Labor Code of Ukraine, since the issue of possible transfer of the plaintiff to another job was not considered. The unsuitability of the plaintiff for the position held due to insufficient qualifications, her inability to perform official duties were not proved by proper, sufficient and admissible evidence, and the conclusion of the Performance Review Board was unmotivated and unjustified. In addition, the Supreme Court in case No. 297/3092/15-ц of May 30, 2018 expressed the position that the arguments of the cassation appeal that the plaintiff did not know Ukrainian and couldn't therefore perform her official duties were unjustified, since she has held the position of librarian since 2008 and throughout her work there were no questions to her regarding this matter. The statement of the defendant in support of his arguments only indicated that the plaintiff speaks Hungarian, and couldn't be evidence of her ignorance of Ukrainian, as the Court of Appeal correctly noted in its decision. Therefore, the appealed court decision regarding the plaintiff's claims for recognition of the order as illegal and its cancellation, and reinstatement at work meets the requirements of the law and there are no grounds for its cancellation [11].

Analyzing the case law regarding the dismissal of employees in connection with the detected unsuitability for the position held, namely, disagreement of an employee with the results of their performance review with subsequent dismissal, it should be stated that such disputes are mostly resolved by the court, and not always in favor of an employee. Although such case law once again confirms that performance review really allows an employer to learn more about the productivity of each of the employees. Thus, the plaintiff appealed to the court with a claim to declare the dismissal order illegal and to cancel it, to reinstate her at work, and to recover her average earnings for the time of forced absenteeism. The plaintiff justified her claims by the fact that from September 1, 1990 to April 3, 2017, she worked as a librarian at Hlybochok Secondary School. By order No. 08 of April 3, 2017, she was dismissed from the position of librarian according to Clause 2 of Part 1 of Article 40 of the Labor Code of Ukraine due to the detected unsuitability for the position held due to insufficient qualifications. The plaintiff believes that the decision of the Performance Review Board is illegal, since performance review regarding her was conducted in violation of the requirements of the Regulation on School Librarian Performance Review. Taking into account the above, the plaintiff asked to recognize the decision of the Performance Review Board on unsuitability for the position held as illegal and invalid [12]. The principal of Hlybochok Secondary School objected to the claim. Due to the fact that the plaintiff has only a secondary vocational education and graduated from a vocational school in the specialty cutter of women's and children's light dresses, it was found out that according to the order of the principal, in order to continue work as a librarian, the plaintiff needs to obtain an appropriate education, etc. It was established from testimonies of witnesses, namely members of the Performance Review Board, that during the next performance review, it was found out that the plaintiff worked without special education, did not obtain special education during her work as a librarian, did not advanced her qualification level, and did not pass performance review.Please note that the Supreme Court Resolution in case No. 654/941/17 of January 27, 2020 draws attention to the fact that if an employer, when hiring a person, knows about qualification requirements mandatory for performing this work and that a person is unsuitable for the position held due to the lack of special education, but deliberately appointsthem, then the fact of absence of an education document cannot be a further reason for dismissing an employee under this clause. In this case, the detected unsuitability may be poor performance; improper performance of job duties due to insufficient qualifications [13].

The decision of Baranivka Raion Court of Zhytomyr Region of October 2, 2017 dismissed the claim. When dismissing the claim, the court of first instance was guided by the provision of Clause 2 of Part 1 of Article 40 of the Labor Code of Ukraine [13]. The Court of Appeal agreed with conclusions of the first instance. The Supreme Court also dismissed the cassation appeal, and left the contested decisions unchanged in the absence of grounds for annulment of court decision [12]. We believe that the activity dimension of the phenomenon of employee performance review should not be underestimated.

Conclusions. Based on the study performed, we note that employee performance review is necessary to increase labor productivity, interest of employees in the result of work and organization, and to test knowledge of employees. The professional competence of the Performance Review Board is also quite an interesting issue. It is important to emphasize that the composition of the Performance Review Board must be competent. After all, its task is to objectively evaluate professional qualities of employees, and this requires not only deep knowledge in the relevant field, but also an understanding of the methodology of work, legislation, etc. In our opinion, professional competence is not only skills, knowledge and values, but also approaches and personal qualities that are manifested in the behavior of an employee and contribute to achieving results for the benefit of an organization. It is worth noting that the Law of Ukraine On Professional Development of Employees of January 12, 2012 only states that the Performance Review Board should consist of highly qualified specialists. We fully share the opinion of scientists [9, p. 184], who pay attention to what qualification knowledge, skills, abilities, and work experience such a specialist should have. Unfortunately,

this is not defined by the above Law. We consider it necessary to define at the legislative level the concept and clear criteria by which a highly qualified specialist can be identified. We agree with the opinion of scientists [9, p. 185], who propose to enshrine the concept of a "highly qualified employee" in legislation and to consider such an employee to be one who has a higher education, and at least 5 years of work experience.

Taking into account the above, it can be concluded that based on the results of employee performance review, not only measures are developed to improve working conditions and an information base is created to assess the risk of health loss, but also performance review allows an employer to learn more about the productivity of each employee.

REFERENCES:

1. Tishchenkova S. The concept of employee performance review in labor law of Ukraine. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*: *Scientific Journal*. 2015. No. 3. Pp. 137-145. URL: https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/issue/view/26/46.
2. On Professional Development of Employees: Law of Ukraine of January 12, 2012. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2012. No. 39. Article 462.
3. Supreme Court Resolution in case No. 335/7435/18 of February 12, 2020. Analytical and legal system ZAKONONLINE. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/87703115 (accessed on January 2, 2026).
4. Supreme Court Resolution in case No. 464/1610/18 of January 21, 2020. Analytical and legal system ZAKONONLINE.
5. Dictionary of Occupational Titles, Issue 81 "Culture and Art": approved by the order of the Ministry of Culture of Ukraine No. 168 of April 14, 2000 in coordination with the Ministry of Labor and Social Policy of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0168280-00/print (accessed on January 2, 2026).
6. On approval of the Regulation on a Library of a Secondary School of the Ministry of Education of Ukraine: approved by the order of the Ministry of Education of Ukraine No. 139 of May 14, 1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0139281-99#Text (accessed on January 2, 2026).
7. On approval of the Regulation on Performance Review of Employees of Enterprises, Institutions, Organizations and Cultural Institutions approved by the order of the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine No. 44 of July 16, 2007. *Official Bulletin of Ukraine*. 2007. No. 67. Article 2590.
8. On approval of Issue 1 "Professions of employees that are common to all types of economic activity" of the Dictionary of Occupational Titles: approved by the order of the Ministry of Labor and Social Policy of Ukraine No. 336 of December 29, 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0336203-04#Text (accessed on January 2, 2026).
9. Burak V.Ya., Stasiv O.V. Performance review as evaluation of professional activity of an employee. *Juridical scientific and electronic journal*. No. 12/2024. Pp. 183–185. URL: http://lsej.org.ua/12_2024/41.pdf.
10. Mishok S.M. Features of legal regulation of employee performance review in Ukraine: abstract for the degree of Candidate of Legal Sciences. Kharkiv. 2019. 21 p. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/6520dd6c-657b-4431-ae46-bed290dcbcb5.
11. Supreme Court Resolution in case No. 297/3092/15-ц of May 30, 2018. Analytical and legal system ZAKONONLINE. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=74439968&red=100003032cbf94f5bf4d41274aaf0c5c4176c5&d=5 (accessed on January 2, 2026).
12. Supreme Court Resolution in case No. 273/429/17 of February 19, 2020. Analytical and legal system ZAKONONLINE. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/87732997).
13. Supreme Court Resolution in case No. 654/941/17 of January 27, 2020. Analytical and legal system ZAKONONLINE. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/87517096 (accessed on January 2, 2026).
14. Labor Code of Ukraine No. 322-VIII of December 10, 1971. *Bulletin of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR*. 1971. Annex to No. 50. Article 375.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Трюхан О.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.13

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЛАТФОРМНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАЦЮ У МЕЖАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ДІЯ СІТІ

Тюря Ю.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
ORCID: 0000-0001-7732-3535

Махова Л.О.,
старший викладач кафедри цивільного, господарського та екологічного права,
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0003-1260-0014

Тюря Ю.І., Махова Л.О. Проблеми та перспективи правового регулювання платформної зайнятості як особливої форми реалізації права на працю у межах правового режиму Дія Сіті.

Стаття присвячена аналізу трансформації правового регулювання трудових і пов'язаних з ними відносин в умовах розвитку гіг-економіки та функціонування спеціального правового режиму Дія Сіті в Україні. Актуальність дослідження зумовлена стрімким поширенням цифрових платформ і нестандартних форм зайнятості, що істотно змінюють традиційні уявлення про трудові відносини, соціальні гарантії та розподіл ризиків між роботодавцями й виконавцями.

У статті проаналізовано чинні положення закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» крізь призму відповідності європейським стандартам, зокрема Регламенту (ЄС) 2016/679 (GDPR). Обґрунтовано, що чинне правове регулювання захисту персональних даних у межах режиму Дія Сіті має переважно відсильний характер і не враховує специфіку масової обробки даних, алгоритмічного управління та транскордонних цифрових сервісів. З огляду на це запропоновано запровадження для резидентів Дія Сіті обов'язкової оцінки впливу на захист персональних даних (Data Protection Impact Assessment, DPIA) як інструменту превентивного управління ризиками та необхідної передумови для отримання рішення Європейської Комісії про адекватність рівня захисту персональних даних.

Окремий акцент зроблено на проблемі відсутності спеціалізованих вимог до IT-безпеки та аудиту інформаційної безпеки компаній-резидентів. Доведено доцільність переходу від суто фінансово-кадрового контролю до системного аудиту кібербезпеки із застосуванням міжнародних стандартів ISO/IEC 27001 та рекомендацій NIST. Також обґрунтовано потенціал інституціалізованого професійного саморегулювання як додаткового механізму балансування інтересів держави, бізнесу та фахівців.

Зроблено висновок, що удосконалення правового режиму Дія Сіті у запропонованих напрямах сприятиме підвищенню рівня захисту прав виконавців, зміцненню цифрової безпеки та збереженню інвестиційної привабливості України в умовах глобальної цифрової економіки.

Ключові слова: цифрова економіка, платформна зайнятість, правовий режим Дія Сіті, гіг-контракт, саморегулювання, захист персональних даних, оцінка впливу на захист даних (DPIA), інформаційна та кібернетична безпека.

Tiuria Yu.I., Makhova L.O. Problems and prospects of legal regulation of platform employment as a special form of realizing the right to work within the legal regime of Diia City.

The article is dedicated to analyzing the transformation of labor and related legal regulation under the conditions of the gig economy's development and the operation of the special legal regime, Diia City, in Ukraine. The relevance of the research is driven by the rapid spread of digital platforms and non-standard forms of employment, which significantly alter traditional perceptions of labor relations, social guarantees, and the distribution of risks between employers and performers.

The paper examines current provisions of the Law of Ukraine «On Stimulation of the Development of the Digital Economy in Ukraine» from the perspective of compliance with European standards,

particularly Regulation (EU) 2016/679 (GDPR). It is substantiated that the current legal regulation of personal data protection within the Diia City regime is predominantly referential in nature and does not adequately address the specifics of mass data processing, algorithmic management, and cross-border digital services. Based on that reasoning, the authors propose the introduction of a mandatory Data Protection Impact Assessment (DPIA) for Diia City residents as an instrument of preventive risk governance and as a necessary prerequisite for obtaining a decision of the European Commission on the adequacy of the level of personal data protection.

Special attention has been paid to the issue of the lack of dedicated requirements for IT security and information security audits applicable to resident companies. The expediency of transitioning from purely financial and personnel control to a systemic cybersecurity audit, utilizing international standards ISO/IEC 27001 and NIST recommendations, is proven. The potential of institutionalized professional self-regulation as an additional mechanism for balancing the interests of the state, business, and specialists is also substantiated.

It is concluded that the improvement of the Diia City legal regime in the proposed directions will contribute to increasing the level of protection of performers' rights, strengthening digital security, and maintaining Ukraine's investment attractiveness in the conditions of the global digital economy.

Key words: digital economy, platform employment, Diia City legal regime, gig contract, self-regulation, personal data protection, data protection impact assessment (DPIA), information and cybersecurity.

Постановка проблеми. Технологічні інновації кардинально змінюють усі сфери нашого життя. Висока швидкість та низька вартість обміну великими масивами даних стали фундаментом для стрімкого розвитку цифрової економіки. З'явилися платформи, що організовують роботу в мережевому середовищі й надають споживачам доступ до товарів і послуг за вигідними умовами та у зручному форматі. Водночас цифрові платформи забезпечили нові ринкові можливості для бізнесу та створили додаткові канали доходу для працівників, зокрема тих, хто раніше не був залучений до ринку праці. Поява цифрових платформ не тільки оптимізувала бізнес-процеси, а й трансформувала саму сутність взаємовідносин між працівником і роботодавцем.

Поширення платформних механізмів взаємодії між замовниками та виконавцями спричинило формування нових форматів організації праці, для яких характерні підвищена гнучкість, дистанційний характер виконання робіт і використання алгоритмічних інструментів управління. Разом з тим така еволюція ринку праці поставила під сумнів дієвість класичних норм трудового права, зумовивши потребу у запровадженні спеціальних регуляторних механізмів, здатних поєднати інноваційний розвиток технологій з належним рівнем правового захисту учасників трудових відносин. Відповідно особливого значення набуває вивчення національних підходів до правового регулювання викликів гіг-економіки, зокрема спеціального правового режиму Дія Сіті в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика нестандартних форм зайнятості та специфіка роботи через цифрові платформи стали об'єктом наукових досліджень широкого кола авторів. Зокрема, загальні тенденції трансформації трудового законодавства в умовах цифровізації та виклики для соціально-трудових прав аналізували Я.В. Сімутіна та М.М. Шумило [1]. Правовий статус фрілансерів і гіг-працівників та проблеми захисту їхніх прав досліджували І.Ю. Слободян і Г.А. Шаповалова [2]. Перспективи гармонізації національного регулювання платформної праці зі стандартами acquis ЄС розглядав В.В. Самань [3]. Проте проблеми та перспективи правового регулювання платформної зайнятості як особливої форми реалізації права на працю у режимі Дія Сіті залишаються актуальними для подальших досліджень.

Метою статті є аналіз трансформації трудових відносин в умовах цифрової економіки та правової природи платформної зайнятості через призму функціонування правового режиму Дія Сіті з акцентом на виявлення прогалин у регулюванні гіг-контрактів і обґрунтування напрямів удосконалення законодавства шляхом розвитку професійного саморегулювання, адаптації до стандартів GDPR та запровадження обов'язкового аудиту інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що пандемія COVID-19 значно прискорила процеси, які вже відбувалися у суспільстві та на ринку праці. Зросло використання цифрових платформ, хмарних обчислень, великих даних і алгоритмів. Усе це призвело до появи нових інноваційних форм роботи, які забезпечують підвищену гнучкість як для працівників, так і для бізнесу. Для багатьох людей, які у період пандемії втратили роботу, цифрові платформи праці стали єдиним засобом заробити хоча б якийсь дохід. Багато компаній змогли продовжити діяльність, вийти на нові ринки й знизити витрати саме завдяки таким платформам [4].

Відповідно до виконавчого резюме звіту з оцінки впливу, підготовленого Європейською Комісією у 2021 році до пропозиції Директиви Європарламенту та Ради про покращення умов праці

на цифрових платформах, у Європейському Союзі функціонувало понад 500 активних цифрових платформ праці, які залучили до роботи понад 28 мільйонів осіб. У документі також прогнозувалося до 2025 року подальше зростання кількості зайнятих у відповідному секторі до 43 мільйонів. Платформна зайнятість охоплює широкий спектр економічної діяльності – від виконання робіт «на місці», зокрема у сфері пасажирських перевезень і доставки до дистанційного надання онлайн-послуг, пов'язаних із програмуванням, перекладом та обробкою даних [5].

Динаміка поширення платформних моделей бізнесу підтверджується й глобальними економічними показниками. За даними аналітичного звіту Business Research Insights обсяг світового ринку гігової економіки у 2025 році досяг 582,2 млрд доларів з прогнозом зростання до 2178,4 млрд доларів до 2034 року з середньорічним темпом приросту на рівні 15,79 %. Провідні позиції у структурі відповідного ринку займають найбільші економіки світу: у 2025 році обсяг ринку гігової зайнятості у Сполучених Штатах Америки оцінювався у 191,1 млрд доларів, у державах Європи – 145,1 млрд доларів, у Китаї – 171,7 млрд доларів [6].

Наведені показники наочно ілюструють глобальний характер платформної зайнятості та її стрімке розширення, що безпосередньо пов'язано з процесами цифровізації економіки, автоматизації управлінських функцій і алгоритмізації організації праці. Унаслідок цього відбувається глибинна трансформація системи трудових відносин, у межах якої класична модель найму на підставі трудового договору з повною або частковою зайнятістю поступово витісняється платформними та гіг-моделями залучення праці, побудованими на короткострокових, проєктних або разових трудових завданнях, і реалізуються за посередництвом цифрових платформ.

Класичне трудове право історично ґрунтувалося на моделі організації праці, для якої характерними є чітке розмежування робочого часу і часу відпочинку, робочого місця і приватного простору, а також ієрархічна підпорядкованість працівника роботодавцю. Цифрова економіка розмиває ці межі. Впровадження цифрових платформ і алгоритмічного управління породжує нові форми взаємодії, в яких працівник формально виступає незалежним підрядником або самозайнятою особою, але фактично перебуває під постійним контролем алгоритмів платформи щодо доступу до завдань, темпів і способів виконання роботи, системи рейтингів і розміру винагороди.

На сьогодні відсутнє міжнародно узгоджене визначення чи термінологія для позначення платформної економіки. У науковій літературі та нормативних документах вживаються різні терміни: «економіка співпраці», «економіка вільного заробітку», «економіка спільного споживання», «економіка однорангових мереж», «гіг-економіка», «економіка на вимогу» або «платформна економіка». Однак найпоширенішим є саме термін «платформна економіка», оскільки він найточніше відображає ключову особливість цього явища – організацію економічної діяльності через цифрові (онлайн) платформи, що забезпечують взаємодію між користувачами, споживачами та виконавцями послуг [7].

У цьому контексті доцільно звернутися до напрацювань вітчизняних дослідників. В аналітично-рекомендаційних матеріалах «Платформна зайнятість: зміст, специфіка і законодавчо-правове регулювання в Європейському Союзі та світі», підготовлених представниками Державної установи «Інститут економіки і прогнозування Національної академії наук України» (2024), гіг-економіка розглядається як один із сегментів нової економіки, що втілює риси «економіки прекарної зайнятості».

За їхньою оцінкою цей феномен на сьогодні має такі концептуальні характеристики:

- цифрові платформи виступають технологіями та спеціалізованими програмами, призначеними для надання послуг на запит клієнтів;
- поняття «клієнти» охоплює широке коло суб'єктів – фізичних осіб, підприємців і компаній, оскільки будь-хто з них може виступати отримувачем послуг;
- категорія «індивідуальні надавачі послуг» включає різні типи гіг-працівників та форми нестандартної праці, не пов'язаної з традиційним розумінням зайнятості;

короткостроковість відносин є ознакою тимчасового характеру праці, що дозволяє працівникам фокусуватися на навичках, необхідних саме для її виконання [8].

Водночас сам термін «gig economy» має позаекономічне походження та запозичений з музичної індустрії, у межах якої поняттям «gig» традиційно позначали разові або короткострокові виступи музикантів на різних майданчиках. У сучасному контексті він характеризує фрагментовані, проєктні форми праці, які дедалі активніше поширюються у цифровому середовищі [6].

Саме ця етимологія підкреслює тимчасовий і нестабільний характер відносин у гіг-економіці, де працівники виконують окремі завдання без довгострокових зобов'язань з боку платформи чи замовника. Така модель, хоча й забезпечує гнучкість, посилює прекарність зайнятості, розмиваючи традиційні гарантії, передбачені класичним трудовим правом.

Поряд із декларованою гнучкістю у виборі режиму та обсягу трудової діяльності платформна модель організації праці супроводжується зниженням рівня трудової й соціальної захищеності вико-

навців. Особи, залучені до гіг-зайнятості, здебільшого не охоплюються повним комплексом трудових і соціальних гарантій, притаманних класичним трудовим правовідносинам, зокрема щодо оплачуваних відпусток, медичного страхування чи захисту від необґрунтованого припинення співпраці. За таких умов відбувається фактичне перенесення соціальних і економічних ризиків від платформ і замовників на самих працівників, посилюючи прекарний (нестабільний) характер їхньої праці. Водночас така модель платформної зайнятості актуалізує проблему правильної правової кваліфікації платформних відносин – зокрема, визначення, чи є виконавці незалежними підрядниками, чи все ж працівниками, які потребують повноцінного трудового захисту.

Як зазначає Яна Сімутіна у монографії «Соціально-трудові права і виклики цифровізації» проблема осмислення нових підходів до розуміння трудових відносин набула особливої актуальності у світі через поширення нестандартних форм залучення до праці, зростанням прихованих трудових відносин та масштабуванням незадекларованої зайнятості. Авторка стверджує, що тривалий час правове регулювання ключових інститутів трудового права ґрунтувалося на уявленні про «типового» працівника як особу, залучену до стабільної роботи на конкретному підприємстві, заводі чи фабриці [1].

Нова бізнес-модель платформної економіки дозволяє організовувати робочі процеси без інвестування в капітальні активи чи укладання трудових договорів з працівниками. Платформи виконують функцію посередників між виконавцями завдань і клієнтами, координуючи весь процес за допомогою алгоритмічних систем управління.

Проте працівники цифрових платформ часто стикаються з обмеженою кількістю добре оплачуваних завдань, що ускладнює забезпечення гідного і стабільного доходу й підвищує ризики робочої бідності. Крім того, такі працівники, як правило, позбавлені можливості брати участь у колективних переговорах або інших механізмах, здатних забезпечувати захист їхніх прав та інтересів і сприяти вирішенню нагальних питань.

Водночас у контексті глобальної трансформації трудових відносин, зумовленої розвитком цифрової економіки й поширенням платформної зайнятості, особливе значення для України має національний досвід впровадження законодавчих ініціатив. Важливим етапом на шляху до цього став проєкт «Цифрова адженда України – 2020» (Концептуальні засади), розроблений у 2016 році за ініціативою Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. Зазначений проєкт визначив стратегічні орієнтири цифрової трансформації економіки, серед яких ключовими було визнано стимулювання економічного зростання, залучення інвестицій, розширення можливостей реалізації людського капіталу, а також розвиток інноваційних, креативних і цифрових індустрій та бізнесу, що безпосередньо пов’язано з формуванням і поширенням платформних моделей зайнятості [9].

Подальша інституціоналізація цифрової трансформації в Україні була закріплена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 року № 67-р, яким схвалено Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018 – 2020 роки і затверджено план заходів щодо її реалізації. У Концепції цифровізація визначається як інструмент глибинної трансформації наявних і формування нових галузей економіки, а також модернізації ключових сфер життєдіяльності на засадах ефективності та технологічної інноваційності. Цифрові технології у багатьох секторах є основою продуктових і виробничих стратегій. Їх перетворювальна сила змінює традиційні моделі бізнесу, виробничі ланцюги та процеси, зумовлює появу нових продуктів і послуг, платформ та інновацій [10].

Разом з цим реалізація цілей, задекларованих у Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України, актуалізувала комплекс проблем, безпосередньо пов’язаних з поширенням платформних моделей організації праці, оскільки стрімкий розвиток платформ випереджає здатність трудового та соціального законодавства адаптуватися до нових форматів трудових відносин.

Певною реакцією законодавця на виклики цифрової трансформації, у тому числі пов’язаних з платформною зайнятістю, стало ухвалення закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15 липня 2021 року № 1667-IX. Цим актом запроваджено спеціальний правовий режим Дія Сіті як сукупність норм, спрямованих на формування сприятливих умов для розвитку IT-індустрії, залучення інвестицій та стимулювання інновацій у цифровій сфері [11].

Закон не містить прямого визначення поняття «цифрової економіки», проте стимулює її розвиток через запровадження спрощених процедур для резидентів Дія Сіті – компаній, що здійснюють діяльність у сфері цифрових послуг, розроблення програмного забезпечення та суміжних видів діяльності. Ключовим елементом, прямо пов’язаним з платформною зайнятістю, стало впровадження гіг-контрактів як особливого виду цивільно-правових договорів між резидентами Дія Сіті та гіг-спеціалістами (фізичними особами, які виконують роботи чи надають послуги як незалежні виконавці, без статусу підприємця). Така договірна модель ґрунтується на засадах гнучкої зайнятості, за яких сторони самостійно визначають істотні умови співпраці, зокрема строки виконання робіт, їх

обсяг, розмір винагороди й порядок припинення договірних відносин, без застосування положень Кодексу законів про працю України та без ризику перекваліфікації відносин у приховані трудові. Водночас гіг-контракти частково знижують прояви прекарності завдяки передбаченому законом обов'язковому соціальному страхуванню (на випадок пенсії, тимчасової непрацездатності, вагітності та пологів), а також мінімальним гарантіям, зокрема праву на відпустку тривалістю не менше 17 робочих днів після шести місяців співпраці, компенсації витрат, індексації доходу і захисту від дискримінації [10].

Однак гіг-контракт не піддається однозначній кваліфікації ані як класичний цивільно-правовий договір, ані як трудовий договір у традиційному розумінні. За своєю правовою природою він має гібридний характер: формально зберігає цивільно-правову основу, але на практиці регулює відносини у сфері праці й слугує інструментом упорядкування нестандартних форм трудової зайнятості.

Разом із тим така модель не позбавлена суттєвих недоліків. Правовий режим відносин, що виникають на підставі гіг-контракту, на відміну від трудових правовідносин, врегульованих трудовим договором, не передбачає розгалуженої системи пільг і додаткових гарантій для соціально вразливих категорій осіб (молоді, одиноких матерів, осіб з інвалідністю тощо). Законодавчий захист у межах цієї моделі поширюється переважно на вагітних жінок, тоді як інші категорії працівників, які у класичному трудовому праві користуються підвищеним рівнем соціального захисту, залишаються поза межами спеціального правового регулювання. Крім того, відсутні інституційні механізми захисту соціально-економічних інтересів виконавців, зокрема через колективне представництво інтересів та укладення колективних договорів для врегулювання виробничих, трудових і соціально-побутових питань [1].

Можливим і раціональним шляхом розв'язання окресленої проблеми є запровадження інституціоналізованого механізму професійного саморегулювання у межах правового режиму Дія Сіті. Відповідні передумови для цього вже закладені у розділі IV закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», який визначає засади самоврядування резидентів Дія Сіті як форму їх самоорганізації, спрямовану на розвиток цифрової економіки, координацію спільних дій та захист інтересів учасників встановленого режиму. Норми статей 14–15 передбачають можливість утворення об'єднань резидентів у формі неприбуткових організацій і покладають на них завдання з популяризації правового режиму, розвитку людського капіталу та участі у формуванні державної політики [11]. Водночас потенціал цього розділу може бути істотно розширений шляхом цілеспрямованого закріплення механізмів професійного саморегулювання. Зокрема, доцільним видається створення у межах Дія Сіті реєстрів професійних спільнот і асоціацій, наділення їх статусом інституційних партнерів держави та залучення до розроблення стандартів професійної етики (наприклад, правил поведінки під час взаємодії з клієнтами, вимог щодо запобігання конфлікту інтересів, обов'язку добросовісної та прозорої комунікації, заборони недобросовісних практик, таких як введення замовників в оману щодо строків або результатів виконання робіт та ін.), формування кваліфікаційних вимог (як-от визначення мінімального рівня освіти або професійної підготовки, вимог до практичного досвіду, наявності підтверджених навичок у відповідній сфері тощо) та запровадження процедур сертифікації виконавців (проходження професійного тестування, оцінювання портфоліо виконаних проєктів, перевірку рекомендацій та ін.). Крім того об'єднання можуть бути залученими до формування критеріїв доброчесності та якості професійної діяльності – зокрема щодо дотримання професійних норм, стандартів обслуговування клієнтів, безпеки даних і конфіденційності. При цьому представників професійних спільнот варто залучати до моніторингу дотримання таких критеріїв резидентами. Такі професійні об'єднання могли б функціонувати як офіційні партнери Міністерства цифрової трансформації України та виконувати функцію інституційного посередника між державою і професійними спільнотами, на кшталт асоціації IT-спеціалістів, фрілансерів чи галузевих гільдій (наприклад, аналогічно до IT Ukraine Association чи Freelancers Union).

Реалізація зазначених ініціатив дозволила б перетворити самоврядування резидентів Дія Сіті з переважно декларативного інструменту координації на дієвий механізм ко-регулювання, здатний забезпечити баланс між відкритістю правового режиму, інноваційним розвитком цифрової економіки та належним рівнем професійної відповідальності її учасників.

Подібні механізми професійного саморегулювання вже застосовуються у низці іноземних юрисдикцій і демонструють ефективність у поєднанні інноваційного розвитку з захистом публічних і приватних інтересів. Наприклад:

– у Франції та Іспанії (згідно з директивами ЄС про платформну роботу) професійні асоціації платформ, як-от France Digitale, залучаються до розроблення кодексів етики та процедур сертифікації у співпраці з органами публічної влади [12].

– в Естонії з її цифровим урядом (e-Residency) галузеві гільдії IT беруть участь у встановленні кваліфікаційних вимог і контролі професійної діяльності фрілансерів, подібно до пропонованої моделі [13].

– у США Freelancers Union та подібні організації здійснюють сертифікацію й лобіюють стандарти, що інтегрується з державним регулюванням гіг-економіки, допомагаючи уникнути хаосу в секторах на кшталт Uber чи Upwork [14].

Діяльність резидентів правового режиму Дія Сіті як представників IT сфери за своєю природою нерозривно пов'язана з обробкою значних масивів даних і різних видів інформації, включно з персональними даними користувачів, комерційною таємницею, результатами інтелектуальної діяльності, інформації про клієнтів і контрагентів. Станом на грудень 2025 року кількість компаній-резидентів перевищила 3 тисячі, а сукупний обсяг їх виручки сягнув понад 267 млрд грн, що своєю чергою свідчить про масштаб і системне значення цього режиму для національної економіки [15]. Використання компаніями-резидентами цифрових платформ, алгоритмічного управління, хмарних технологій і розподілених інформаційних систем об'єктивно підвищує ризики несанкціонованого доступу, витоків інформації, кібератак і зловживань даними. У таких умовах забезпечення належного рівня інформаційної та кібернетичної безпеки набуває системоутворюючого значення не лише для стабільного функціонування правового режиму Дія Сіті й захисту прав та інтересів резидентів і споживачів, але й для збереження довіри інвесторів і підвищення конкурентоспроможності України у глобальній цифровій економіці.

Чинний закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» містить окремі положення, спрямовані на врегулювання питань обробки та захисту даних у межах правового режиму Дія Сіті. Зокрема, обробка персональних даних у реєстрі Дія Сіті здійснюється відповідно до закону України «Про захист персональних даних», а порядок їх оброблення може додатково визначатися умовами гіг-контракту або внутрішніми документами резидента. Крім того, на гіг-спеціалістів покладається обов'язок не допускати розголошення персональних даних, що стали їм відомі у зв'язку з виконанням гіг-контракту, причому такий обов'язок зберігає чинність і після припинення відповідних договірних відносин [11]. Водночас зазначене правове регулювання має переважно відсильний характер і фактично ґрунтується на загальних положеннях національного законодавства про захист персональних даних, яке наразі потребує подальшої гармонізації з правом Європейського Союзу, насамперед з вимогами Регламенту (ЄС) 2016/679 (GDPR).

З огляду на наведене, доцільним видається внесення змін до закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» для адаптації його положень до вимог Регламенту (ЄС) 2016/679 (GDPR). Зокрема, йдеться про запровадження для резидентів правового режиму Дія Сіті обов'язкової Data Protection Impact Assessment (DPIA) – оцінки впливу обробки персональних даних на права і свободи фізичних осіб.

Проведення DPIA є обов'язковим у випадках, коли певний вид обробки, зокрема з застосуванням нових інформаційних технологій, а також з урахуванням характеру, обсягу, контексту та цілей такої обробки, може спричиняти високий ризик для прав і свобод фізичних осіб. Його основна мета – надати бізнесу інструменти для виявлення та усунення ризиків, пов'язаних з обробкою персональних даних, ще на ранніх стадіях розробки цифрових продуктів чи сервісів, а також забезпечити дотримання імперативних вимог GDPR [16].

У діяльності резидентів Дія Сіті транскордонний обмін даними є повсякденною практикою, оскільки дані передаються та обробляються з використанням соціальних мереж, хмарних і регіональних сховищ, а також сторонніх цифрових сервісів й платформ. Тому впровадження DPIA створить правові передумови для подальшого отримання рішення Європейської Комісії про адекватність рівня захисту персональних даних (adequacy decision), що, у свою чергу, полегшить експорт українських IT-послуг на європейський ринок.

Саме рішення про адекватність покликане забезпечити, щоб транскордонні трансфери даних відбувалися в контрольованому та захищеному режимі, мінімізуючи ризики для конфіденційності. Водночас правове регулювання у сфері захисту даних спрямоване не лише на охорону інформації як такої, а й на гарантування суб'єктивних прав користувачів, зокрема права на доступ до даних, відкликання згоди, їх виправлення або видалення [17]. Рішення щодо адекватності даних забезпечує збереження цих прав навіть при передачі даних до іншої країни чи регіону, що є особливо актуальним для режиму Дія Сіті в умовах глобальної цифрової економіки України.

Як логічне продовження запропонованих ініціатив щодо удосконалення правового режиму Дія Сіті варто звернути увагу на ще одну системну законодавчу прогалину – відсутність спеціалізованих вимог до IT-безпеки та аудиту інформаційної безпеки компаній-резидентів. Чинний механізм контролю відповідності, передбачений частинами третьою – п'ятою статті 13 закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», зосереджений переважно на перевірці фінансових і кадрових критеріїв, зокрема дотримання мінімального рівня середньої місячної винагороди (не менше 1200 євро) та чисельності фахівців (не менше дев'яти осіб). Водночас питання кібербезпеки й системного управління інформаційними ризиками фактично залишаються поза ме-

жами обов'язкової перевірки, попри те, що діяльність резидентів об'єктивно пов'язана з інтенсивною обробкою даних і використанням складної цифрової інфраструктури.

З метою усунення зазначеної прогалини доцільним видається доповнення статті 13 закону вимогою щодо обов'язкового незалежного аудиту IT-безпеки та систем управління інформаційною безпекою резидентів Дія Сіті з застосуванням міжнародно визнаних стандартів, зокрема ISO/IEC 27001 або рекомендацій NIST. Запровадження регулярної (наприклад, щорічної) сертифікації у сфері інформаційної безпеки не лише посилить захист від кіберзагроз і витоків даних, а й підвищить довіру з боку іноземних партнерів та інвесторів.

Висновки. Таким чином проведене дослідження дало змогу виявити низку ключових проблем у правовому регулюванні спеціального режиму Дія Сіті в умовах цифровізації економіки та поширення гіг-форм зайнятості, які мають як теоретичне, так і практичне значення й безпосередньо впливають на права та інтереси учасників таких правовідносин.

Сучасні процеси цифровізації та розвиток платформних моделей організації праці зумовили становлення гіг-економіки як альтернативи класичним формам зайнятості. Виконання роботи на основі короткострокових або проєктних завдань забезпечує гнучкість для бізнесу, але одночасно посилює прекарність трудової зайнятості через перенесення економічних ризиків з цифрових платформ на самих виконавців.

Запровадження в Україні правового режиму Дія Сіті та ухвалення закону № 1667-IX стали інструментами реалізації державної політики у сфері цифрової економіки та соціального захисту. Гіг-контракт як гібридна правова конструкція поєднує цивільно-правову основу з елементами трудових гарантій (соціальне страхування, право на перерви тощо), проте не забезпечує розгалуженої системи пільг для соціально вразливих категорій осіб, таких як молодь або особи з інвалідністю.

З огляду на те що чинне законодавство охоплює лише окремі аспекти функціонування правового режиму Дія Сіті, постає потреба у переході від виключно державного контролю до моделі професійного саморегулювання. Формування професійних спільнот із запровадженням офіційного реєстру таких об'єднань та наділення їх функціями розробки етичних стандартів, кваліфікаційних вимог і сертифікації виконавців дозволить збалансувати інтереси держави, бізнесу та фахівців.

Обробка великих обсягів даних у діяльності резидентів Дія Сіті актуалізує необхідність посилення правового регулювання у сфері захисту персональних даних і кібербезпеки. Перехід від формального фінансово-кадрового контролю до системного підходу, що включає аудит IT-безпеки та впровадження обов'язкової оцінки впливу на захист персональних даних (DPIA), є необхідною передумовою гармонізації національного законодавства з вимогами GDPR та інтеграції українського IT-сектору до єдиного цифрового ринку ЄС.

У перспективі подальший розвиток правового режиму Дія Сіті має ґрунтуватися на запровадженні регулярної сертифікації систем управління інформаційною безпекою за міжнародними стандартами (зокрема ISO/IEC 27001), а також на посиленні ролі інституційних посередників у сфері саморегулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Соціально-трудові права і виклики цифровізації: монографія / кол. авт.; за ред. Я.В. Сімутіної, М.М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. 348 с.
2. Слободян І.Ю., Шаповалова Г.А. Фріланс та гіг-контракти: правовий режим, захист прав та виклики сучасного регулювання в Україні. *Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми*. 2025. № 6. https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.6.15.
3. Самань В.В. Щодо перспектив правового регулювання платформної зайнятості з метою приведення у відповідність законодавства України з Acquis ЄС. *Legal Bulletin*. 2025. № 16. С. 90–97. https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-16-B11.
4. The role of digital labour platforms in transforming the world of work International Labour Office: International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/publications/flagship-reports/role-digital-labour-platforms-transforming-world-work.
5. DOCUMENT DE TRAVAIL DES SERVICES DE LA COMMISSION RÉSUMÉ DU RAPPORT D'ANALYSE D'IMPACT accompagnant le document: Proposition de directive du Parlement européen et du Conseil relative à l'amélioration des conditions de travail dans le cadre du travail via une plateforme: EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52021SC0397.
6. Gig Economy Market Size, Share, Growth, and Industry Analysis, By Type (Asset Sharing Services, Transportation Services, Professional Services, Household and Miscellaneous Services, Others), By Application (Transportation, Accommodation, Food and Beverage, Entertainment, Others), Regional Insights and Forecast From 2026 To 2035: Business Research Insights. URL: https://www.businessresearchinsights.com/market-reports/gig-economy-market-102503.

7. Соціально-економічна та правова адаптація до умов цифрової економіки / Ю.І. Тюря, Ю.І. Романішина. Матеріали XIII Міжнародної науково-технічної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молодь: наука та інновації», Дніпро, 12-14 листопада 2025 р. (у 3-х томах) / Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» . Дніпро: НТУ «ДП», 2025. Том 2. 378 с. С. 215 – 218. URL: https://rmv.nmu.org.ua/ua/arkhiv-zbirok-konferentsiy/molod-nauka-ta-innovatsii-2025/molod-2025-vol2.pdf.
8. International Labour Organization., and European Union. 2023. Handbook on Measuring Digital Platform Employment and Work. Paris: OECD Publishing. doi:https://doi.org/10.1787/0ddcac3b-en.
9. Цифрова адженда України – 2020 («Цифровий порядок денний» – 2020). Концептуальні засади (версія 1.0): Торгово-промислова палата України. URL: https://ucci.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf.
10. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/67-2018-%D1%80.
11. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1667-20.
12. Who are we? France Digitale. URL: https://francedigitale.org/.
13. Professional corporate services in Estonia : Magrat OÜ. URL: https://magrat.eu/.
14. Freelancers Union. URL: https://freelancersunion.org/.
15. Резидент Дія Сіті: Liga360. URL: https://topics.ligazakon.net/679b7dac74eab903764bbb5d/2025-12-10.
16. DPIA: privacy інструмент, який недооцінюють: Legal IT Group. URL: https://legalitgroup.com/dpia-privacy-instrument-yakij-nedootsinyuyut/.
17. What is Adequacy Decision?: Securiti. URL: https://securiti.ai/glossary/adequacy-decision.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Тюря Ю.І., Махова Л.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.14

ПОНЯТТЯ КОЛЕКТИВНОГО ТРУДОВОГО СПОРУ ТА ЙОГО МІСЦЕ У ЗАХИСТІ ТРУДОВИХ ПРАВ

Федорко С.О.,
аспірант кафедри соціального права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0009-0002-3952-9414

Федорко С.О. Поняття колективного трудового спору та його місце у захисті трудових прав.

У статті визначається значущість трудових прав у механізмі забезпечення основоположних прав людини, зокрема права на працю та права на гідний рівень життя. Акцентується увага на тому, що у сфері трудових правовідносин найбільш поширеними є розбіжності між їх суб'єктами, зумовлені зіткненням інтересів праці та виробництва, інтересів працівника та роботодавця. Зазначається, що визначальною характеристикою колективних трудових спорів є належність до них не лише спорів про право, які виникають у процесі застосування трудового законодавства, а й спорів про інтереси. Останні мають місце при встановленні нових або зміні існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, а також під час укладення чи зміни колективних договорів і угод.

Під час визначення поняття колективного трудового спору звертається увага на те, що законодавець і надалі використовує термін-русизм «розбіжності», тоді як в умовах сучасного розвитку трудового права доцільним є застосування запропонованого вченими терміну «суперечності». Обґрунтовується недоцільність розмежування понять «колективні трудові спори» та «колективні трудові конфлікти», оскільки вживання різних за формою, але однакових за змістом термінів «спір» і «конфлікт» не призводить до відмінностей у їх правовій природі та не має самостійного юридичного значення. Автор підтримує законодавчу ініціативу щодо закріплення поділу колективних трудових спорів на спори про інтереси (суперечності, що виникають з приводу встановлення нових або зміни існуючих умов праці, укладення нових або внесення змін до колективних договорів і угод) та спори про права (суперечності щодо реалізації, виконання чи невиконання вже існуючих прав і обов'язків, установлених законодавством про працю, колективними договорами й угодами, локальними нормативними актами роботодавця, а також щодо їх тлумачення). Обґрунтовується, що з огляду на примирно-узгоджувальний характер вирішення колективних трудових спорів визначального значення набувають засади (принципи), відповідно до яких здійснюються відповідні примирні та узгоджувальні процедури. Підкреслюється важливість відповідності запропонованих законодавцем принципів вирішення колективних трудових спорів міжнародно-правовим стандартам добровільного примирення сторін у сфері соціально-трудових відносин

Ключові слова: трудові відносини, трудове законодавство, трудовий спір (конфлікт), вирішення трудових спорів, примирні процедури, захист трудових прав, працівники, роботодавці, професійні спілки.

Fedorko S.O. The concept of a collective labor dispute and its place in the protection of labor rights.

The article determines the significance of labor rights in the mechanism of ensuring fundamental human rights, in particular the right to work and the right to a decent standard of living. Attention is drawn to the fact that in the sphere of labor relations, the most common are disagreements between their subjects, caused by the clash of interests of labor and production, the interests of the employee and the employer. It is noted that the defining characteristic of collective labor disputes is that they include not only disputes about the law that arise in the process of applying labor legislation, but also disputes about interests. The latter occur when establishing new or changing existing socio-economic conditions of labor and production life, as well as when concluding or changing collective agreements and agreements.

When defining the concept of a collective labor dispute, attention is drawn to the fact that the legislator continues to use the Russian term «disagreements», while in the conditions of modern development of labor law it is appropriate to use the term «contradictions» proposed by scientists. The inexpediency of distinguishing the concepts of "collective labor disputes" and "collective labor conflicts"

is substantiated, since the use of the terms "dispute" and "conflict" that are different in form but the same in content does not lead to differences in their legal nature and does not have an independent legal meaning. The author supports the legislative initiative to consolidate the division of collective labor disputes into disputes of interests (disputes that arise regarding the establishment of new or changes to existing working conditions, the conclusion of new or amendments to collective agreements and agreements) and disputes about rights (disputes regarding the implementation, fulfillment or non-fulfillment of existing rights and obligations established by labor legislation, collective agreements and agreements, local regulatory acts of the employer, as well as their interpretation). It is substantiated that, given the conciliatory and conciliatory nature of resolving collective labor disputes, the principles (principles) in accordance with which the relevant conciliatory and conciliatory procedures are carried out acquire decisive importance. The importance of compliance of the principles of collective labor dispute resolution proposed by the legislator with international legal standards of voluntary reconciliation of the parties in the field of social and labor relations is emphasized.

Key words: labor relations, labor legislation, labor dispute (conflict), resolution of labor disputes, conciliation procedures, protection of labor rights, employees, employers, trade unions.

Постановка проблеми. Основний Закон у статті 1 визначає нашу державу демократичною, соціальною, та правовою державою [1]. Це зумовлює існування обов'язку в держави здійснювати системну та послідовну діяльність, спрямовану на забезпечення та реалізацію основоположних прав людини і громадянина. У багатьох міжнародних актах, зокрема Загальній декларації прав людини [2], Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права [3], Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [4], а також Хартії Європейського союзу про основоположні права [5], закріплені такі фундаментальні права людини, як право на життя, свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд, свободу думки, совісті й релігії, право на приватність й недискримінацію, право на достатній рівень життя та право на працю. Варто зауважити, що зазначені права охоплюють важливі аспекти життєдіяльності особи та визначають її повноцінне функціонування в суспільстві й державі. І саме трудові права посідають серед них особливе місце, бо через реалізацію права на працю особа здобуває законне джерело доходу, соціальні гарантії та впевненість у стабільності свого правового та економічного становища. Як слушно зауважують науковці, одним із найважливіших напрямів діяльності держави на шляху до реалізації юридичного механізму закріплення соціально-економічних цінностей є забезпечення трудових прав людини і громадянина. Що є основою формування правової соціальної держави в процесі виконання задекларованих нормами національного та міжнародного права стандартів дотримання прав і свобод людини для забезпечення гідного життя та розвитку особистості [6, с. 145].

Водночас необхідно зауважити, що реалізація трудових прав відбувається в умовах об'єктивного зіткнення інтересів сторін трудових правовідносин. Інтерес працівника полягає в отриманні справедливої винагороди за працю, дотриманні встановлених умов праці та збереженні стабільності трудових відносин, тоді як інтерес роботодавця спрямований на збільшення прибутку та зниження витрат на виробництво шляхом залучення працівників до понаднормової роботи, оптимізації чисельності персоналу та мінімізації витрат на оплату праці. Таке розходження інтересів зумовлює виникнення численних трудових конфліктів. Серед різновидів трудових спорів особливе місце посідають колективні трудові спори, оскільки по-перше, вони виникають унаслідок суперечностей між роботодавцем та найманими працівниками, по-друге, стосуються реалізації колективних трудових прав і соціально-економічних інтересів значної кількості працівників.

Метою дослідження є з'ясування поняття та сутності колективних трудових спорів, а також визначення принципів (засад), на яких повинне базуватися їх вирішення, з метою забезпечення відповідності міжнародно-правовим стандартам і підвищення ефективності примирно-узгоджувальних процедур.

Стан опрацювання проблематики. Колективні трудові спори були предметом дослідження наукових праць таких вчених, як В.В. Бонтлаб [7], Н.Д. Гетьманцева, О.Я. Орловський [8], Б.В. Досін [9], С.І. Запара [10], А.М. Комаренко [11], Л.Ф. Купліна, Ю.І. Крилова [12], А.О. Панченко [13], Г.І. Чанишева [14], Н.І. Чудик-Білоусова [15]. Водночас законодавча ініціатива щодо реформування зазначених правовідносин зумовлює необхідність переосмислення наукових підходів до визначення колективних трудових спорів та їх місця у механізмі забезпечення основних прав людини.

Виклад основного матеріалу.. Досліджуючи генезу правового регулювання порядку вирішення трудових спорів в Україні, потрібно зауважити, що за радянських часів на офіційному рівні визнавалися виключно індивідуальні трудові спори. Як слушно зазначає П.Д. Пилипенко, колек-

тивні трудові конфлікти взагалі відкидались радянською системою, як такі, що не властиві їй. Лише безпосередньо перед розвалом Радянського Союзу вони отримали легітимізацію [16, с. 15].

Сьогодні вирішення колективних трудових спорів регламентовано окремим Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» ухвалений ще у 1998 році [17]. І вже у цьому нормативно-правовому акті законодавець дає легальне визначення колективних трудових спорів. Так, у статті 2 цього Закону закріплено, що колективний трудовий спір (конфлікт) - це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудових відносин …[17]. Таким чином, саме розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудових відносин, визнаються колективно-трудовими спорами.

Аналізуючи дефініцію наведену в законі, П.Д. Пилипенко зауважує, що вона є некоректним з огляду на наступне. По-перше, науковець розглядає це слово як лінгвістичну кальку з російської мови («разногласия»). По-друге, беручи за основу «Новий тлумачний словник української мови», вчений зазначає, що прикметник «розбіжний» трактується як «суперечливий і такий, що не сумісний за змістом», відтак є невдалим відображенням змісту поняття «спір». Натомість слово «спір» тлумачиться як словесне змагання, обговорення чого-небудь двома або кількома особами, в якому кожна з сторін обстоює свою думку, свою правоту; суперечка. З огляду на це науковець пропонує при формулюванні дефініції «трудових спорів» використовувати термін «суперечності» [16, с. 15]. Поділяючи зазначену позицію, варто підкреслити, що процес усунення русизмів із вітчизняного законодавства має не лише лінгвістичне значення, а й спрямований на утвердження національної правової традиції та підвищення якості нормотворчої техніки.

Окремої уваги заслуговує той факт, що законодавець оперує конструкцією «колективно трудовий спір (конфлікт). Використання дужок спровокувало жваву дискусію в наукових колах щодо співвідношення цих категорій.

Зокрема, Н.В. Уварова стверджує, що будь-який трудовий спір є конфліктом, який отримав нову правову форму у зв'язку із зверненням сторін конфлікту до компетентних органів заради його вирішення. На її думку, без конфлікту немає спору, проте конфлікт може існувати без доведення його до форми колективного трудового спору. Тому очевидно, що колективний трудовий конфлікт є більш широкою категорією, яка містить колективні трудові спори» [18, с. 66].

Натомість науковець К.Ю. Мельник переконує, що національний законодавець, використовуючи термін «колективний трудовий спір (конфлікт)», вказує на поділ таких спорів на спори права та конфлікти інтересів. Зокрема, неврегульовані розбіжності з питань виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень, а також невиконання вимог законодавства про працю є спорами права. Неврегульовані розбіжності з питань встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, а також укладення чи зміни колективного договору, угоди належать до конфліктів інтересів.[19, с. 424]. Подібну точку зору висловив В. Лазор. Вчений вважає, що предметом трудового спору є поновлення порушеного права. Натомість предметом трудового конфлікту є встановлення або визнання нового права [20, с. 10].

Попри вагомість наведених аргументів, ми не вбачаємо достатніх підстав для розмежування термінів «колективний трудовий спір» та «колективний трудовий конфлікт». Згідно з лінгвістичним аналізом, спір – це змагання сторін, що обстоюють свої думки, а конфлікт – зіткнення протилежних інтересів чи поглядів. В українській мові ці поняття є синонімічними та взаємозамінними за змістом. Таким чином, практика наповнення ідентичних термінів різним юридичним змістом видається недоцільною, оскільки це ускладнює правозастосування та не створює додаткових правових гарантій для сторін.

У статті 2 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) також закріплено коло правовідносин, щодо яких можуть виникати суперечності. А саме: а) встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; б) укладення чи зміни колективного договору, угоди; в) виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень; г) невиконання вимог законодавства про працю [17].

Це законодавче положення дало можливість науковцям поділяти колективні трудові спори за предметом на спори з приводу застосування трудового законодавства/поновлення порушеного права і спори про встановлення чи зміну умов праці [22, с. 149]. Спори з приводу застосування трудового законодавства ще називають спорами про право. А зважаючи на те, що спори з приводу встановлення та зміни індивідуальних чи колективних умов праці, а також щодо укладення колективних договорів та угод, не пов'язані з неналежним застосуванням законодавства про працю. Ба більше, їхнім предметом є інтереси сторін, тому їх ще називають спорами про інтереси [16. с. 26]. Окремі вчені називають ці групи колективних трудових спорів відповідно юридичними та економічними. Зокрема, юридичними є спори, вимоги яких стосуються визнання трудових прав на підставі чинних юридичних норм, економічними - спори, у яких вимоги є економічного змісту та стосуються встановлення чи зміна існуючих умов праці [22, с. 37].

Зазначений підхід підтримують також і законотворці. Які зважаючи на застарілість окремих норм законодавства, необхідність їх адаптації до сучасних умов розвитку соціально-трудових відносин, а також наукову та практичну критику чинних механізмів врегулювання колективних трудових спорів намагались переосмислити підходи до теоретичних засад їх розгляду та вирішення. Відтак 16 вересня 2024 у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону України «Про колективні трудові спори» [23].

Так, у цьому проєкті Закону України колективний трудовий спір визначається як не неврегульовані розбіжності, що виникли між його сторонами, визначеними цим Законом щодо задоволення інтересу або реалізації прав чи виконання обов'язків сторін такого спору. Бачимо, що законотворці продовжують послуговуватись терміном «розбіжності», що вже піддавалось критиці.

Однак вже на законодавчому рівні пропонується закріпити, що колективні трудові спори поділяються на: а) спори про інтереси – розбіжності, які виникли щодо встановлення нових або зміни існуючих умов праці; укладення нових або внесення змін до колективних угод (договорів); б) спори про права – розбіжності щодо реалізації чи виконання (невиконання) вже існуючих прав та обов'язків, встановлених законодавством про працю, колективною угодою (договором) та локальними нормативними актами роботодавця, тлумачення колективних угод, підзаконних нормативно-правових актів, прийнятих на їх виконання, колективних договорів, локальних нормативних актів роботодавця [23].

Поділ колективних трудових спорів на спори про право та спори про інтереси має важливе практичне значення. Оскільки від приналежності колективного трудового спору до того чи іншого виду залежить порядок вирішення цих спорів.

Оскільки однією із основних особливостей колективного трудового спору є те, що вони, як правило, вирішуються із застосуванням примирно-узгоджувальних процедур, котрі спрямовані на досягнення узгодженого, взаємоприйнятного рішення між сторонами соціально-трудових відносин. Тому для ефективного їх розгляду та вирішення визначальне значення має законодавче закріплення засад (принципів), відповідно до яких здійснюватимуться ці примирні, узгоджувальні процедури.

Позитивним у реформуванні механізму вирішення колективних трудових спорів є спроба закріпити такі принципи на законодавчому рівні. Зокрема, у статті 4 проєкту Закону України «Про колективні трудові спори закріплені такі принципи вирішення колективних трудових спорів, як: 1) верховенства права; 2) незалежності, неупередженості та об'єктивності органів та осіб, які вирішують та/або сприяють вирішенню колективних трудових спорів; 3) пропорційності та забезпечення балансу інтересів сторін і держави; 4) добросовісності та взаємної поваги сторін; 5) рівноправності та паритетного представництва сторін; 6) співпраці сторін з метою пошуку компромісних рішень; 7) пріоритету примирних процедур; 8) доступності та оперативності; 9) дотримання сторонами досягнутих домовленостей, виконання угоди про вирішення колективного трудового спору та рішень трудового арбітражу; 10) конфіденційності під час примирних процедур та трудового арбітражу [23].

Варто відзначити, що вони відповідають міжнародно визнаним стандартам вирішення колективних трудових спорів та сучасним підходам забезпечення соціально-справедливому миру. До прикладу, закріплений принцип пріоритетності примирних процедур відповідає положенням Рекомендації МОП щодо добровільного примирення та арбітражу № 92, яка розглядає примирення як початковий та бажаний етап перед арбітражем або страйком [24].

Принцип паритетного представництво сторін, що закріплений у п. 5 ст. 4 цього Проєкту повністю відповідає п. 2 Рекомендації МОП № 92. Зокрема, міжнародний стандарт у цьому випадку вимагає, щоб органи примирення включали рівну кількість представників від роботодавців і працівників, що є гарантією справедливості та довіри до процесу.

Пункт 8 ст. 4 Проєкту про доступність та оперативність відображає п. 3 Рекомендації МОП № 92. А вимога щодо незалежності та неупередженості (п. 2 ст. 4 Проєкту) є прямим втіленням п. 3 ст. 6 Європейської соціальної хартії [25], яка зобов'язує держави сприяти створенню незалежних механізмів посередництва. Відтак, можна зробити висновки, що Проєкт закону не просто дублює міжнародні стандарти, а гармонізує їх, створюючи цілісну систему примирення суб'єктів трудових відносин.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що визначення колективно трудових спорів як суперечності, що виникли між сторонами соціально-трудових відносин, повинно знайти відображення у вітчизняному законодавстві. Бо усунення русизмів підвищить якість нормотворчої техніки та забезпечить українську державну ідентифікацію. Щодо розмежування понять «колективний трудовий спір» і «колективний трудовий конфлікт» вважаємо, що для цього не має достатнього теоретичного та практичного обґрунтування. Адже, з огляду на сино-

німічність цих термінів в українській мові, недоцільним є використання двох подібних термінів з різним правовим змістом, що лише ускладнюватиме правозастосування і не сприятиме правовій визначеності.

Ураховуючи те, що способам вирішення колективних трудових спорів притаманний примирно-узгоджувальний характер, то важливе значення має нормативне закріплення засад (принципів), на основі яких здійснюватимуться відповідні процедури. Зокрема, закріплення таких принців, як 1) пріоритету примирних процедур та співпраці сторін сприяє бажанню сторін брати активну участь у вирішенні спору та пошуку компромісних рішень; 2) добросовісності і взаємної поваги формує конструктивний клімат для діалогу; 3) рівноправності і паритетного представництва забезпечують справедливе врахування інтересів кожної сторони; 4) доступності та оперативності гарантує своєчасність реагування на конфлікт; 5) а дотримання досягнутих домовленостей та рішень трудового арбітражу закріплює відповідальність сторін за виконання угод і сприяє стабільності соціально-трудових відносин.

Таким чином з'ясування теоретичних основ колективних трудових спорів є важливим підґрунтям для вдосконалення правового регулювання порядку їх вирішення та водночас є важливою гарантією забезпечення основних соціально-економічних прав людини, розвитку соціального діалогу й утвердження соціального миру в державі

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96- %D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.01.2026).
2. Загальна декларація прав людини: Декларація ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 03.01.2026).
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт ООН від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 03.01.2026).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 03.01.2026).
5. Хартія Європейського союзу про основоположні права: Хартія № 994_524 від 07.12.2000. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/ (дата звернення: 03.01.2026).
6. Третяков Є.А. Значення трудових прав у системі основних прав людини і громадянина. *Право та інновації*. 2016. № 4 (16). С. 145-149. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/01/Tretyakov16.pdf (дата звернення: 04.01.2026).
7. Бонтлаб В.В. Міжнародно-правові стандарти вирішення трудових спорів (конфліктів). *Держава та регіони*. 2019. Серія: Право. № 2 (64). С. 42-49. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2019/10.pdf (дата звернення: 04.01.2026).
8. Гетьманцева Н.Д, Орловський О.Я Навчально-методичний посібник «Трудові спори». Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2021. 116 с.
9. Досін Б.В. Застосування механізмів соціального діялогу під ча альтернативних способів вирішення трудових спрів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 85: частина 2. С. 102-108. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/16-1.pdf (дата звернення: 03.01.2026).
10. Запара С.І. Право на звернення за захистом порушеного права чи інтересу у сфері соціально-трудових правовідносин. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 125-130. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/4_2013.pdf#page=125 (дата звернення: 05.01.2026).
11. Комаренко А.М. Типологія трудових конфліктів: питання теорії та практики. *Правова держава*. 2000. № 2. С. 45-50. URL: http://nbuv.gov. ua/UJRN/Prav_2009_11_13 (дата звернення: 05.01.2026).
12. Купіна Л.Ф., Крилова Ю.І. Поняття, причина та класифікація трудових спорів. *Альманах права*. 2016. № 7. С.322-325. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ap_2016_7_83 (дата звернення: 05.01.2026).
13. Панченко А.О. Трудові спори у системі соціальних конфліктів: поняття та юридичні ознаки. *Law and International Law*. 2024. № 190. С. 161-165. URL: https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5530 (дата звернення: 08.01.2026).
14. Чанишева Г.І., Панченко А.О. Поняття та види колективних трудових спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 577-580. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2023/143.pdf (дата звернення: 08.01.2026).

15. Чудик-Білоусова Н.І. Правові засади вдосконалення процедури вирішення колективного трудового спору як конфлікту інтересів. *Університетські наукові записки.* 2016. № 57. С. 141-153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2016_1_15. (дата звернення: 08.01.2026).
16. Альтернативні способи вирішення трудових спорів. В.Я. Бурак, Л.В. Кулачок-Тітова, П.Д. Пилипенко, Н.І. Чудик-Білоусова; під ред. У. Гелльманна, П.Д. Пилипенка. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. 172 с.
17. Про порядок вирішення колективних трудових спрів: Закон України від 03.03.1998 № 137/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 04.01.2026).
18. Уварова Н.В. До проблеми визначення поняття колективного трудового спору. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №6. Т. 3. С. 63–67. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_tom_3_2017/17.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
19. Мельник К.Ю. Трудове право України: підручник. Харків: Діса плюс, 2014. 480 с.
20. Лазор ВВ. Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов формування ринкових відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2005. 40 с.
21. Чанишева Г.І. Колективні відносини у сфері праці: теоретико-правовий аспект: монографія. Одеса: Юридична література, 2001. 328 с.
22. Пасечнік О.В. Поняття і предмет колективного трудового спору за законодавством України та окремих зарубіжних країни. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Том 2. Випуск 1(26). С. 36-40. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1-2_2019/10.pdf (дата звернення: 08.01.2026).
23. Про колективні трудові спори: проєкт Закону від 16.09.2024. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44879 (дата звернення: 05.01.2026).
24. Трудове право України: *навч. посіб*. / Г.І. Чанишева та ін. Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2011. 402 с.
25. Рекомендація щодо добровільного примирення та арбітражу: Рекомендація МОП від 29.06.1951 № 92. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_232#Text (дата звернення: 08.01.2026).
26. Європейська соціальна хартія (переглянута): Міжнародний документ від 03.05.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 08.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 9.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Федорко С.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.42
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.15

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ БІОТЕХНОЛОГІЙ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

Бакай Ю.Ю.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-8009-2915

Бакай Ю.Ю. Правове регулювання використання біотехнологій у контексті забезпечення продовольчої безпеки.

Вказується, Стратегією цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року, схваленою Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. №1351-р, до однієї зі стратегічних цілей віднесено створення сприятливого регуляторного режиму для розвитку біологічних технологій, які є міждисциплінарною галуззю, що докорінно змінює цілий ряд традиційних галузей і пропонує інноваційні технології для них. Інновації в царині біологічних технологій виникають на стику біологічних, хімічних і технічних наук та охоплюють сфери від генної інженерії до біопалива.

Статтю присвячено аналізу правового регулювання використання біотехнологій в сільськогосподарському виробництві в контексті забезпечення продовольчої безпеки в умовах сучасних глобальних викликів. У роботі обґрунтовується позиція, що біотехнології на сьогодні є одним з інструментів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, стабілізації продовольчих систем та формування адаптивних форм аграрного виробництва, здатних реагувати на кліматичні зміни, деградацію природних ресурсів і зростання продовольчих ризиків. Розвиток біотехнологій в аграрній сфері потребує належної правової регламентації, яка має поєднати стимулювання інноваційної діяльності з гарантуванням безпечності для здоров'я людини, навколишнього середовища та біологічного різноманіття.

У статті проаналізовано основні напрями правової регламентації застосування біотехнологій у сільськогосподарському виробництві, зокрема у сфері використання генетично модифікованих організмів, їх створення, випробовування, дослідження, транспортування, зберігання, вивільнення у навколишнє середовище тощо; правової охорони інтелектуальної власності біотехнологічних винаходів; біобезпеки; застосування біологічних засобів захисту росин, біодобрив, біопрепаратів для підвищення продуктивності рослинництва та тваринництва, а також біоенергетиці. Визначено ключові функції застосування біотехнологій у сільськогосподарському виробництві. Підкреслено, що саме ефективне правове забезпечення використання біотехнологій є необхідною передумовою формування сталих та адаптивних форм аграрного виробництва, здатних мінімізувати негативний вплив сучасних викликів на обсяги, якість та безпечність продовольства.

Ключові слова: біотехнологія, продовольча безпека, сільськогосподарське виробництво, адаптивні форми аграрного виробництва, кліматичні зміни.

Bakai Y.Y. Legal regulation of biotechnology use in the context of food security.

It is indicated that the Strategy for the Digital Development of Innovative Activity of Ukraine for the period until 2030, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 31, 2024 No. 1351-r, includes as one of the strategic goals the creation of a favorable regulatory regime for the development of biological technologies, which are an interdisciplinary field that radically changes a number of traditional industries and offers innovative technologies for them. Innovations in the field of biological technologies arise at the junction of biological, chemical and technical sciences and cover areas from genetic engineering to biofuels.

The article is devoted to the analysis of legal regulation of biotechnology use in agricultural production in the context of food security in the face of modern global challenges. The paper substantiates the position that biotechnology is currently one of the tools for increasing the efficiency of agricultural production, stabilizing food systems, and forming adaptive forms of agricultural production capable of responding to climate change, degradation of natural resources, and growing food risks. The development of biotechnology in the agricultural sector requires appropriate legal regulation, which should combine the promotion of innovation with ensuring safety for human health, the environment, and biological diversity.

The article analyzes the main areas of legal regulation of the use of biotechnology in agricultural production, in particular in the field of genetically modified organisms, their creation, testing, research, transportation, storage, release into the environment, etc.; legal protection of intellectual property of biotechnological inventions; biosafety; the use of biological means of protection of crops, biofertilizers, and biological preparations to increase the productivity of crop and livestock production, as well as bioenergy. The key functions of the application of biotechnology in agricultural production are identified. It is emphasized that effective legal support for the use of biotechnology is a necessary prerequisite for the formation of sustainable and adaptive forms of agricultural production capable of minimizing the negative impact of modern challenges on the volume, quality, and safety of food.

Key words: biotechnology, food security, agricultural production, adaptive forms of agricultural production, climate change.

Постановка проблеми. Стратегією цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року, схваленою Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. №1351-р, до однієї зі стратегічних цілей віднесено створення сприятливого регуляторного режиму для розвитку біологічних технологій, які є міждисциплінарною галуззю, що докорінно змінює цілий ряд традиційних галузей і пропонує інноваційні технології для них. Інновації в царині біологічних технологій виникають на стику біологічних, хімічних і технічних наук та охоплюють сфери від генної інженерії до біопалива.

Сфера інноваційного розвитку біологічних технологій у більшості напрямів, зокрема й в аграрному секторі, перебуває на початковому етапі становлення. Незважаючи на наявність окремих успішних підприємств, відсутній комплексний та узгоджений підхід до інноваційного розвитку з чітко визначеними цілями та завданнями. Окрім того, негативний вплив на формування та розвиток галузі справила й збройна агресія Російської Федерації проти України. З огляду на зазначені проблеми, розвиток біологічних технологій потребує державної підтримки та належної правової регламентації. Оскільки саме біологічні технології в сільському господарстві здатні розв'язати проблему відновлення ґрунтів після розмінування, виробництва біопалива, біоридин та палив з біомаси, відігравати ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки, підвищенні якості та безпечності харчових продуктів, а також у впровадженні ефективних технологій екологічного відновлення [1].

Мета дослідження полягає є комплексному аналізі правового регулювання використання біотехнологій у сільськогосподарському виробництві в контексті забезпечення продовольчої безпеки, виявленні прогалин нормативно-правового забезпечення, обґрунтуванні напрямів вдосконалення законодавства, а також визначенні їх ролі у формуванні адаптивних форм аграрного виробництва в умовах кліматичних змін.

Стан опрацювання проблематики. Досліджувана проблематика знайшла відображення у наукових працях як зарубіжних, так і вітчизняних учених, зокрема у роботах таких авторів, як S. Munawar, M. Tahir, G. Mustafa, M.S. Khan, F.A. Joyia [2], D.M. Lewi, P. Godoy, F. Simeone [3], R.K. Srivastava [4], В. Завгородньої [5], А. Олефіра [6], О.Ю. Піддубного [7], М.Д. Безуглого, О.В. Щербака, Д.М. Пилипенка [8], В.О. Попової, С.М. Федрікова [9], Т.В. Курман [10] та ін.

Виклад основного матеріалу. Галузь біотехнологій зробила значний внесок у адаптацію до зміни клімату та пом'якшення негативних наслідків шляхом зменшення викидів парникових газів, поглинання вуглецю, виробництва більш екологічно чистих видів палива, виведення більш пристосованих сортів сільськогосподарських культур та зменшення використання хімічних добрив. Такі заходи, з одного боку, допомагають підвищити продуктивність сільського господарства, а з іншого, захищають біорізноманіття та екосистеми. Отже, раціональне використання всіх сучасних біотехнологічних інструментів, включаючи геноміку, генну інженерію та редагування геному, допоможе протистояти проблемам, пов'язаним зі зміною клімату та, підвищити врожайність сільськогосподарських культур для забезпечення продовольством постійно зростаюче населення планети [2, с. 356-357].

Вперше термін «біотехнологія» був введений у науковий обіг угорським інженером Карлом Ерекі, який у 1919 р. опублікував у Берліні книгу під назвою «Biotechnologie der Fleisch-, Fett- und

Milcherzeugung im landwirtschaftlichen Grossbetriebe» (Біотехнологія виробництва м'яса, жиру та молока на великих сільськогосподарських підприємствах). Під біотехнологією автор розумів процес біологічної зміни живих матеріалів з метою їх використання на користь суспільства [11, с. 107].

Прийнята у 1992 році Конвенція про охорону біологічного різноманіття розширила тлумачення терміну та визначила біотехнологію як будь-який вид технології, пов'язаний з використанням біологічних систем, живих організмів або їх похідних для виготовлення або зміцнення продуктів, або процесів з метою їх конкретного вживання [12].

В подальшому, з метою сприяння забезпечення належного рівня захисту в галузі безпечної передачі, обробки і використання живих змінених організмів, отриманих в результаті використання сучасної біотехнології, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню, 29 січня 2000 р. було ухвалено Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття, який визначив біотехнологію як застосування: a) методів in vitro з використанням нуклеїнової кислоти, включаючи рекомбіновану дезоксирибонуклеїнову кислоту (ДНК) і пряму ін'єкцію нуклеїнових кислот в клітини або органели, або b) методів, які ґрунтуються на злитті клітин з різним таксономічним статусом, які дозволяють подолати природні фізіологічні репродуктивні або рекомбінаційні бар'єри і які не є методами, що використовуються при традиційному схрещуванні та селекції [13].

На національному рівні термін «біотехнологія» закріплено Державною програмою розвитку промисловості на 2003-2011 роки, схваленою Постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 2003 р. №1174, якою віднесено біотехнології до пріоритетних інноваційних видів промислової діяльності та визначено як виробництво біостимуляторів росту рослин, органомінеральних добрив комплексної дії, новітніх технологій виробництва антибіотиків, імунобіологічних препаратів, у тому числі імуноглобуліну різних видів, та засобів захисту тварин [14].

Разом з тим, Методичні вказівки «Медико-біологічні дослідження виробничих штамів мікроорганізмів і токсиколого-гігієнічна оцінка мікробних препаратів, визначення їх безпеки та обґрунтування гігієнічних нормативів і регламентів», затверджені Наказом МОЗ України від 26 жовтня 2004 р. №521, визначають біотехнологію як технологію виробництва продуктів при використанні живих клітин організмів (мікроорганізмів, рослин, тварин) [15].

Аналізуючи термін «біотехнологія» О.Ю. Піддубний пропонує розглядати як узагальнююче поняття, що об'єднує технології будь-якого виду, пов'язані з використанням живих організмів, їх похідних біологічних систем для виготовлення або зміни продуктів або процесів. В такому розширеному розумінні до біотехнологій зараховуються всі процеси з живою речовиною, починаючи від звичайної ферментації продуктів, відомої людству кілька тисяч років, що не заважає їх щоденно використовувати і сьогодні у промислових процесах і закінчуючи найбільш передовою на сьогодні генетичною модифікацією, а також маловідомими нанобіотехнологіями та різними формами сполучення біотехнологій з кібернетикою [7, с. 61].

На думку В. Завгородньої біотехнологія – це всі види робіт, при яких із сировинних матеріалів за допомогою живих організмів і біологічних процесів виробляються ті чи інші продукти, і яка охоплює сукупність методів: мікробіологічний синтез, генну інженерію, клітинну та білкову інженерію, інженерну ензимологію, культивування клітин рослин, тварин і бактерій, методи злиття клітин та ін., в результаті чого пропонується визначення біотехнології як системи прийомів цілеспрямованого використання біологічних систем, живих організмів, їх похідних, або процесів життєдіяльності з метою отримання економічного чи іншого корисного ефекту [5, с. 119].

А. Олефір трактує біотехнологію як систему методів і способів застосування живих організмів та біологічних процесів у виробництві, що передбачає виготовлення продуктів, які містять речовини біологічного походження, отримані з біологічного джерела (клітин мікроорганізмів, тварин і рослин, продуктів їхньої життєдіяльності), з використанням технічних пристроїв на основі використання генно-інженерних та гібридомних технологій [6, с. 73].

Л.І. Федулова та К.І. Федулова характеризують біотехнологію в широкому сенсі як граничну між біологією та технікою наукову дисципліну й сферу практики, що вивчає шляхи й методи зміни навколишнього середовища відповідно до потреб людини. Та у вузькому значенні як сукупність методів та прийомів одержання корисних для людини продуктів і явищ за допомогою біологічних агентів [16, с. 51].

Враховуючи вищевикладене, біотехнології можна розглядати як сукупність науково-обґрунтованих методів, технологій і способів використання біологічних систем, живих організмів, їх клітин, компонентів, похідних або процесів їх життєдіяльності з метою створення, модифікації або вдосконалення продуктів, матеріалів чи технологічних процесів у промисловій, аграрній, харчовій та інших сферах суспільного виробництва, що забезпечує досягнення економічного, соціального, екологічного або іншого суспільно корисного ефекту та підлягає спеціальному правовому регулюван-

ню з огляду на потенційні ризики для здоров'я людини, навколишнього середовища та біобезпеки.

Беззаперечним є той факт, що біотехнологія являє собою революційну галузь науки, яка стрімко розвивається та посідає провідне місце серед сучасних наукових досліджень і технологічних розробок. Нові інструменти та продукти, які створюються за участю біотехнологій, мають широкий спектр застосувань у різних секторах, включаючи сільське господарство, харчову промисловість, ветеринарію, зелену енергетику, охорону навколишнього середовища та ін [8, с.13]. У сукупності їх впровадження безпосередньо пов'язане із забезпеченням продовольчої безпеки, оскільки біотехнології сприяють насамперед підвищенню продуктивності сільськогосподарського виробництва, покращенню якості та безпечності харчових продуктів, зменшенню залежності від імпорту ресурсів, а також формуванню стійких і екологічно збалансованих продовольчих систем.

Серед основних напрямів сучасної біотехнології можна виділити: класичні біотехнології, створення генетично-модифікованих організмів, репродуктивну біотехнологію, цитоінженерію та культури клітин, нанобіотехнології, біоенергетику та створення біополімерів, природоохоронні біотехнології [8, с. 13]. Основною метою сучасних біотехнологій є забезпечення користі для сільськогосподарських товаровиробників, споживачів, промисловості, охорони здоров'я людей і тварин, а також довкілля. Ця технологія спрямована на підвищення обсягів аграрного виробництва, зниження витрат на виробництво, більш ефективне використання ресурсів, зміцнення стійкості до змін клімату при одночасному збереженні агроекосистем і підвищення безпечності та якості харчових продуктів [3].

Разом з тим, не можна не погодитись з думкою, що для стійкого розвитку біотехнологій слід об'єднати наступні аспекти: здоров'я людини та благополуччя навколишнього середовища, економічний прибуток та соціальну і економічну справедливість. Стійкий розвиток біотехнологій не повинен, задовольняючи теперішні потреби, ставити під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Біотехнології повинні забезпечити стійкість сільського господарства, зберігаючи при цьому природні ресурси, сприяти адаптації до цього навколишнього середовища та бути екологічно етичними [9, с. 25].

Варто зазначити, що на сьогодні законодавство в сфері використання біотехнологій у сільськогосподарському виробництві перебуває на стадії формування. Наразі в Україні відсутній спеціальний нормативно-правовий акт, яким було б врегульовано відносини щодо використання біотехнологій в сільському господарстві, що є суттєвою прогалиною чинного законодавства.

Біотехнології відіграють ключову роль у формуванні стійких продовольчих систем та мінімізації ризиків, пов'язаних із дефіцитом продовольства, деградацією ґрунтів, зміною клімату та зростанням попиту на якісну та безпечну їжу. Основними напрямками правового регулювання біотехнологій є:

використання генетично модифікованих організмів, їх створення, випробовування, дослідження, транспортування, зберігання, імпорт, експорт, розміщення на ринку, вивільнення у навколишнє середовище, врегульовано такими нормативно-правовими актами як: Закони України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробовуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 р. № 1103-V, «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції» від 23 серпня 2023 р. №3339-IX, Постанови Кабінету Міністрів України «Питання маркування сільськогосподарських товарів, вироблених із застосуванням генетично модифікованих організмів» від 21 листопада 2007 р. № 1330, «Про затвердження тимчасових критеріїв безпеки поводження з генетично модифікованими організмами та провадження генетично-інженерної діяльності у замкненій системі» від 16 жовтня 2008 р. № 922, Накази Міністерства аграрної політики та продовольства України «Щодо посилення державного контролю за безпечністю сільськогосподарської продукції та наявністю або відсутністю в ній генетично модифікованих організмів» від 24 лютого 2011 р. № 52, «Про затвердження Порядку проведення державної ветеринарно-санітарної експертизи кормів, кормових добавок та ветеринарних препаратів, які містять генетично модифіковані організми» від 16 січня 2018 р. № 17, Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Переліку харчових продуктів, щодо яких здійснюється контроль вмісту генетично модифікованих організмів» від 9 листопада 2010 р. №971 тощо;

правова охорона інтелектуальної власності біотехнологічних винаходів – Директивою 98/44/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 6 липня 1998 р. про правову охорону біотехнологічних винаходів зазначено, враховуючи важливу роль біотехнології та генної інженерії у широкому спектрі галузей промисловості та необхідності залучення значного обсягу інвестицій з високим рівнем ризику, саме створення належного правового захисту біотехнологічних винаходів матиме фундаментальне значення для промислового розвитку Співтовариства. Відмінності в правовому захисті біотехнологічних винаходів, які запроваджені законодавством та практикою різних держав-членів можуть створювати бар'єри в торгівлі та перешкоджати належному функціонуванню внутрішнього ринку. Правова охорона біотехнологічних винаходів не вимагає видання окремого нормативно-правового акту, саме норми національного патентного законодавства є основою для правової охорони

біотехнологічних винаходів, але мають базуватися на міжнародних конвенціях про патенти та сорти рослин, бути адаптованими та гармонізованими в конкретних аспектах для усунення невизначеності щодо захисту біотехнологічних винаходів [17]. Отже, правова охорона майнових прав інтелектуальної власності здійснюється відповідно до Законів України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15 грудня 1993 р. № 3687-XII, «Про охорону прав на сорти рослин» від 21 квітня 1993 р. № 3116-XII, «Про племінну справу у тваринництві» від 15 грудня 1993 р. № 3691-XII, Правил складання, подання та проведення експертизи заявки на винахід і заявки на корисну модель, затверджених Наказом Міністерства економіки України від 9 вересня 2024 р. № 23301та ін;

забезпечення біобезпеки – частиною 1 ст. 53 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII передбачено, що підприємства, установи та організації зобов'язані забезпечувати екологічно безпечне виробництво, зберігання, транспортування, знищення, знешкодження і захоронення мікроорганізмів, інших біологічно активних речовин та продуктів біотехнології, а також інтродукцію, акліматизацію і реакліматизацію тварин і рослин, розробляти і здійснювати заходи щодо запобігання та ліквідації наслідків шкідливого впливу біологічних факторів на навколишнє природнє середовище та здоров'я людини [18].

Разом з тим, відповідно до ст. 51 Закону України «Про тваринний світ» 13 грудня 2001 р. № 2894-III та ст. 53 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII створення нових штамів мікроорганізмів, біологічно активних речовин, виведення генетично змінених організмів, виробництво інших продуктів біотехнології здійснюється лише в установленому порядку і за наявності позитивного висновку з оцінки впливу на навколишнє природне середовище та здоров'я людей, у відповідності до вимог Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII [19];

використання біологічних засобів у рослинництві та тваринництві, таких як біодобрив, біопестицидів, пробіотиків та інших біопрепаратів. Згідно з Програмою розвитку виробництва засобів захисту тварин на основі сучасних технологій на 2001-2005 роки, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2001 р. № 948, у більшості країн з розвинутою біотехнологією створено сприятливий економічний та фінансовий клімат для збільшення виробництва засобів захисту тварин: виділяються державні кошти на виконання робіт у сфері біотехнології, що сприяє успішному розв'язанню екологічних проблем, розвитку аграрного сектора, сфери охорони здоров'я людей і тварин, їх повної орієнтації на ринок, задоволення потреб ті інтересів суспільства. Саме тому, розвиток сучасної бази виробництва засобів захисту тварин (особливо біологічних) відповідно до вимог міжнародних стандартів має стратегічне значення, оскільки гарантує епідеміологічну та епізоотологічну безпеку держави, дає змогу надійно контролювати епізоотичну ситуацію, запобігати занесенню і поширенню на території України небезпечних захворювань тварин, а також зміцнювати економічні зв'язки з країнами СНД [20].

Закон України «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р. № 2498-XII передбачає використання біотехнологій для виробництва ветеринарних препаратів, а саме ветеринарних лікарських засобів, ветеринарних імунобіологічних засобів, антисептиків, дезінфектантів, інсекто-акарицидів, дератизицидів, діагностикумів із заявленими властивостями лікування чи профілактики хвороб тварин або які можуть застосовуватися тваринам з метою відновлення, коригування чи зміни фізіологічних функцій, виявляючи фармакологічну, імунологічну чи метаболічну дію, або встановлення діагнозу чи евтаназії тварин [21]. Правове регулювання використання біологічних препаратів в рослинництві здійснюється відповідно до Законів України «Про захист рослин» від 14 жовтня 1998 р. № 180-XIV, «Про карантин рослин» від 30 червня 1993 р. № 3348-XII, «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р. № 86/95-ВР та ін.;

застосування біотехнологій в біоенергетиці відповідають засадам сталого розвитку, а отже, мають великі перспективи у таких напрямах: отримання біоетанолу з вуглеводнів рослинного походження, отримання біодизелю із жирних кислот рослинного походження, отримання біогазу із відходів сільськогосподарського виробництва, продовольчих залишків тощо, отримання біопалива із спеціалізованих рослин. Концепція Державної цільової науково-технічної програми розвитку виробництва та використання біологічних видів палива, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 лютого 2009 р. № 276-р, спрямована на диверсифікацію джерел енергії, використання потенціалу аграрного виробництва та переробної промисловості шляхом запровадження та використання біотехнологій, технологій переробки органічної сировини, в тому числі побутових і промислових відходів [22]. Правове регулювання застосування біотехнологій в біоенергетиці здійснюється згідно з Законами України «Про альтернативні види палива» від 14 січня 2000 р. № 1391-XIV, «Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння виробництву та використанню біологічних видів палива» від 21 травня 2009 р. № 1391-VI, «Про внесення змін до деяких законів України щодо обов'язковості використання рідкого біопалива (біокомпонентів) у галузі транспорту» від 4 червня 2024 р. № 3769-IX тощо.

Таким чином, враховуючи викладене, доречною є думка Т.В. Курман, правова регламентація використання біотехнологій у сфері сільськогосподарського виробництва дуже складна, оскільки охоплює широку сферу суспільних відносин, пов'язаних із захистом прав людини на життя та здоров'я, забезпеченням продовольчої безпеки, безпечністю та якістю продуктів харчування рослинного і тваринного походження, із біологічним різноманіттям, інтелектуальною власністю, етичними та релігійними переконаннями, ризиком для здоров'я людини, захистом прав споживачів, охороною довкілля та ін. Тому вкрай важливим є або прийняття загального Закону України «Про біотехнології у сільському господарстві», або законодавчих актів більш вузької сфери дії – Законів «Про біопестициди» чи «Про біологічний захист сільськогосподарських рослин», «Про біозасоби у тваринництві» тощо [10, с. 101].

Сукупність сучасних викликів, таких як зміна клімату, деградація природних ресурсів, військові конфлікти, нестабільність ринків, трансформація продовольчих ланцюгів актуалізують питання щодо чіткої правової регламентації використання біотехнологій в сільському господарстві та оновленні державної політики в цій галузі з урахуванням міжнародних вимог.

Висновки. Варто зазначити, що використання біотехнологій в сільському господарстві виконує низку ключових функцій у забезпеченні продовольчої безпеки. По-перше, біотехнології сприяють підвищенню продуктивності сільськогосподарських культур та тварин за допомогою комплексу сучасних методів, спрямованих на інтенсифікацію біологічного потенціалу організмів. Так, у рослинництві вагому роль відіграють генетична інженерія та молекулярна селекція, які використовуються для ідентифікації та маніпулювання генами рослин з метою виявлення та посилення корисних ознак сільськогосподарських культур або усунення небажаних [23, с. 83]. На сьогодні в сільському господарстві застосовують різні біологічні технології, наприклад, схрещування – поєднання різних сортів рослин з метою отримання нащадків з бажаними ознаками; індукований мутагенез – використання мутагенних агентів для контрольованих змін у геномі, що забезпечує виникнення нових генетичних варіацій; поліплоїдія – ґрунтується на маніпулюванні рослинами таким чином, щоб вони містили кілька наборів хромосом, збільшуючи генетичне різноманіття; злиття протопластів – об'єднання рослинних клітин різних сортів для створення гібридних рослин з корисними ознаками обох батьківських форм; технологія генетичної модифікації – введення чужорідних генів до геному рослини для надання їй певних нових властивостей; технологія CRISPR – модифікація цільових генів без введення чужорідних генів [24, с. 1809]. Разом з тим, на інтенсифікацію виробництва продукції рослинництва спрямоване й застосування біопрепаратів (біодобрив, біостимуляторів, біопротективних препаратів тощо), які ґрунтуються на використанні живих мікроорганізмів або продуктів їх життєдіяльності та забезпечують широке коло позитивних ефектів – від стимуляції росту, поліпшення водного режиму рослин, активування фітогормонального балансу, пригнічення патогенів до підвищення стійкості сільськогосподарських рослин до абіотичних і біотичних стресів [25].

В тваринництві – молекулярна селекція стала одним із ключових інструментів, що дозволяє підвищити ефективність селекційних програм та достовірність прогнозів племінної цінності тварин [26], а також репродуктивні біотехнології, такі як штучне осіменіння, трансплантація ембріонів, запліднення in vitro, клонування, трансгенез та ін., які активно застосовуються для прискореного розмноження тварин з високими генетичними властивостями та підвищення якості стада за короткий час [27, с. 44]. Окрім того, застосування високоякісних кормових біодобавок забезпечує збалансоване харчування тварин та зменшення витрат на корми. Біотехнології дозволяють отримувати продукти (пробіотики, пребіотики, вітамінні комплекси, біостимулятори тощо) з високою біологічною активністю, підвищеною засвоюваністю та складом, що неможливо забезпечити традиційними технологіями. Отже, застосування сучасних біотехнологій є ключовим чинником підвищення продуктивності як рослинництва, так і тваринництва та основою сталого розвитку аграрного виробництва.

По-друге, біотехнології забезпечують поліпшення стійкості до зовнішніх факторів. Так, у рослинництві біотехнології спрямовані на розробку сортів сільськогосподарських рослин з покращеними характеристиками, які є важливими для адаптації рослин до кліматичних змін, включаючи посухостійкість, солестійкість, морозостійкість, стійкість до коливань температури, перезволоження, дефіциту поживних речовин, ефективне використання води, азоту тощо [2, с. 350-351]. Це досягається шляхом оптимізації метаболічних шляхів, запровадження генів стресостійкості та використання біопрепаратів, які активують природні механізми адаптації. Окрім того, створення сортів сільськогосподарських рослин із вбудованими механізмами захисту від збудників бактеріальних, вірусних та грибкових хвороб, зменшує залежність аграрного виробництва від хімічних засобів захисту та мінімізує екологічні ризики. У тваринництві застосування пробіотиків, вакцин нового покоління та біоактивних добавок зменшує сприйнятливість до інфекцій і покращує загальну резистентність організму. Таким чином, сучасні біотехнології дозволяють забезпечувати стабільність виробництва сільськогосподарської продукції, скорочують втрати врожаю та підвищують стійкість агропродовольчих систем до глобальних кліматичних змін.

По-третє, біотехнології відіграють важливу роль у підвищенні якості та безпечності харчових продуктів. Варто зазначити, що постійно зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію супроводжується нагальною потребою поліпшення якості харчування людей в умовах стрімкого зростання чисельності населення. Недоїдання є критичною проблемою охорони здоров'я в усьому світі, а дефіцит макро- і мікроелементів у раціоні населення є поширеною причиною в країнах, що розвиваються. У той же час надмірне споживання певних поживних речовин у розвинених країнах (наприклад, насичених жирних кислот) призводить до високої захворюваності на певні хронічні хвороби. Зменшення природних ресурсів, таких як орні землі та водні ресурси, є великим викликом для людства, яке прагне виробляти величезні обсяги сільськогосподарської продукції, багатої на поживні речовини, без погіршення стану навколишнього середовища. Біотехнологія пропонує цінний інструмент для досягнення цих цілей, а її розвиток може стати ще більш перспективним для поліпшення харчування людини на рахунок підвищення поживної цінності їжі [4]. Отже, біотехнології відіграють ключову роль у забезпеченні високої якості та безпечності харчових продуктів, оскільки дозволяють контролювати та оптимізувати виробничі процеси, знижувати ризики мікробного забруднення, усувати токсичні сполуки, а також підвищувати поживну цінність продуктів. Сучасні технологічні рішення охоплюють широкий спектр методів – від традиційних мікробіологічних підходів до високотехнологічних молекулярно-генетичних інструментів.

По-четверте, біотехнології сприяють раціональному використанню природних ресурсів та формуванню екологічно сталого виробництва, оскільки забезпечують перехід від традиційних до більш ефективних, екологічно безпечних моделей господарювання, що дає змогу зменшити антропогенне навантаження, оптимізувати використання земельних, водних та енергетичних ресурсів, а також мінімізувати застосування хімічних засобів, що впливає на збереження довкілля та біорізноманіття. Окрім того, впровадження таких біотехнологій як біомедіація, переробка органічних відходів, компостування, біогазові технології, дозволяють не лише зменшити обсяг відходів агровиробництва, але й перетворювати їх на вторинні ресурси – органічні добрива, біостимулятори та енергію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року, схв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 р. № 1351-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-p#Text.
2. Munawar S., Tahir M., Mustafa G., Khan M.S., Joyia F.A. Role of Biotechnology in Climate Resilient Agriculture. Environment, Climate, Plant and Vegetation Growth. 06 october 2020. pp. 339-365. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-49732-3_14.
3. Dalia M. Lewi, Perla Godoy, Facundo Simeone Experiences, learnings and perspectives in the regulation of agricultural biotechnology: the view from Argentina. Frontiers in Bioengineering and Biotechnology. 2025. DOI: 10.3389/fbioe.2025.1600642.
4. Srivastava R.K. Application of Agricultural Biotechnology for High Nutritious Food Products. *Annals of Agricultural & Crop Sciences*. 2018. Vol. 3. Issue 2. URL: https://austinpublishinggroup.com/agriculture-crop-sciences/fulltext/aacs-v3-id1038.php.
5. Завгородня В. Проблеми формування юридичної термінології у сфері правового забезпечення біологічної безпеки. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9. С. 117-120.
6. Олефір А. До проблеми правової охорони біотехнологій. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. № 1. 2015. С.71-83.
7. Піддубний О.Ю. Основні поняття і категорії законодавчого регулювання правовідносин у сфері біотехнологій. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2013. № 6-2. Т.2. С. 59-62. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-2-2/15.pdf.
8. Безуглий М.Д., Щербак О.В., Пилипенко Д.М. Сучасна біотехнологія: стан та перспективи розвитку. Актуальні питання біотехнології та природокористування: матер. Міжнар. наук. конф., 25-26 квітня 2024 р. / Держ. біотехнол. ун-т. Харків. 2024. С. 13-14. URL: https://biotechuniv.edu.ua/wp-content/uploads/2024/05/conf-25-26-24-matern.pdf.
9. Попова В.О., Федріков С.М. Погляд на роль біотехнології в стійкості сільського господарства. Актуальні питання біотехнології та природокористування: матер. Міжнар. наук. конф., 25-26 квітня 2024 р. / Держ. біотехнол. ун-т. Харків. 2024. С. 24-26.
10. Курман Т. Правові засади використання біотехнологій в умовах сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 7. С. 97-102. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/7/17.pdf.
11. Gabór M., Kralovánszky U.P. A „biotechnológia" fogalom apja magyar volt: Ereky Károly elfeledett munhássága. Agrártudományi Közlemények, 2005/17. Különszám. pp.107-110. URL: https://www.

researchgate.net/publication/336039080_The_father_of_the_term_%27biotechnology%27_was_Hungarian_The_forgotten_works_of_Karoly_Ereky.
12. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text.
13. Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття від 29.01.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_935#Text.
14. Державна програма рзвитку промисловості на 2003-2011 роки, схв. Постановою Кабінету Міністрів України від 28.07.2003 р. №1174. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1174-2003-%D0%BF#Text.
15. Методичні вказівки «Медико-біологічні дослідження виробничих штамів мікроорганізмів і токсиколого-гігієнічна оцінка мікробних препаратів, визначення їх безпеки та обґрунтування гігієнічних нормативів і регламентів», затв. Наказом МОЗ України від 26.10.2004 р. № 521. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0521282-04#Text.
16. Федулова Л.І., Федулова К.І. Формування інноваційної системи біотехнологій: досвід зарубіжних країн, проблеми України. Наука та інновації. 2012. Т.8, № 4. С. 51-66. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=scinn_2012_8_4_9.
17. Directive 98/44/EC of the European Parliament and of the Council of 6 July 1998 on the legal protection of biotechnological inventions. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1998/44/oj/eng.
18. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. №1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text.
19. Закон України «Про тваринний світ» 13.12.2001 р. № 2894-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#n352.
20. Програма розвитку виробництва засобів захисту тварин на основі сучасних технологій на 2001-2005 роки, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 08.08.2001 р. №948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/948-2001-%D0%BF#Text.
21. Закон України «Про ветеринарну медицину» від 25.06.1992 р. №2498-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-12#Text.
22. Концепція Державної цільової науково-технічної програми розвитку виробництва та використання біологічних видів палива, схв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.02.2009 р. № 276-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276-2009-%D1%80#Text.
23. Cong Gan W, P.K. Ling A. CRISPR/Cas9 in plant biotechnology: applications and challenges. BioTechnologia. 2022; 103(1). P.81-93. URL: https://www.biotechnologia-journal.org/CRISPR-Cas9-in-plant-biotechnology-applications-and-challenges,143748,0,2.html.
24. Hamdan M.F., Tan B.C. Genetic modification techniques in plant breeding: A comparative review of CRISPR/Cas and GM technologies. Horticultural Plant Journal. 11(5). September 2025. P.1807-1829. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2468014124001675?via%3Dihub.
25. Rouphael Y., Colla G. Biostimulants in Agriculture. Frontiers in Plant Science. February 2020. Vol. 11. Art. 40. URL: https://www.frontiersin.org/journals/plant-science/articles/10.3389/fpls.2020.00040/ full.
26. Mrode R., Ojango J.M. K, Okeyo A.M., Mwacharo J.M. Genomic Selection and Use of Molecular Tools in Breeding Programs for Indigenous and Crossbred Cattle in Developing Countries: Current Status and Future Prospects. Frontiers in Genetics. January 2019. Vol. 9. Art. 694. URL: https://www.frontiersin.org/journals/genetics/articles/10.3389/fgene.2018.00694/full.
27. Шаран М.М., Салига Ю.Т. Стан і перспективи застосування репродуктивної біотехнології для підвищення продуктивності у скотарстві. Біологія тварин. 2022. Т. 24. № 3. С. 44-50. URL: https://aminbiol.com.ua/images/Journal/2022/3/AB_2022_24_3_8_Sharan.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бакай Ю.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.16

ПУБЛІЧНІ ТА ПРИВАТНІ ЗЕМЕЛЬНІ СЕРВІТУТИ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Барабаш Н.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціального права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-1520-8985

Чопко Х.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціального права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-2619-2085

Барабаш Н.П., Чопко Х.І. Публічні та приватні земельні сервітути: сучасний стан правового регулювання та тенденції розвитку.

Стаття присвячена комплексному аналізу правової природи публічних і приватних земельних сервітутів у сучасному українському законодавстві. Проаналізовано походження та еволюцію поняття сервітуту. Акцентується, що Земельний кодекс України визначає земельний сервітут як право обмеженого, платного або безоплатного користування чужою земельною ділянкою, тоді як Цивільний кодекс України розширює сферу регулювання, розрізняючи особисті та земельні сервітути. Досліджено допоміжний характер земельного сервітуту, який проявляється в можливості на обмежене право користування окремими властивостями земельної ділянки, що відрізняє його від інших видів прав на землю, зокрема від оренди, емфітевзису та суперфіцію. Обґрунтовується, що правова природа земельного сервітуту є комплексною: з точки зору цивільного права він виступає як обмежене речове право; з позиції земельного права – як ефективний інструмент регулювання раціонального використання земель; з огляду на екологічне право – як засіб забезпечення доступу до природних ресурсів та охорони довкілля. Особливу увагу приділено вивченню доктринальних підходів до поділу сервітутів на публічні та приватні, а також проблемам, що виникають через відсутність у законодавстві чіткого визначення поняття «публічний земельний сервітут». Проаналізовано ключові правові колізії, пов'язані з нечіткістю законодавчих критеріїв встановлення публічних сервітутів, що часто призводить до конфліктів між приватними та публічними інтересами. Приватні сервітути досліджуються як класичний інструмент правового регулювання відносин між власниками суміжних земельних ділянок для задоволення індивідуальних потреб. Підкреслюється екологічно-правовий вимір земельних сервітутів як механізму реалізації конституційного права на безпечне для життя та здоров'я довкілля та забезпечення екологічної справедливості. На основі аналізу сформульовано висновки щодо необхідності вдосконалення законодавчих процедур, нормативного уточнення змісту сервітутів і підвищення гарантій захисту публічних екологічних інтересів.

Ключові слова: земельний сервітут, земельна ділянка, юридичні гарантії, права на землю, речові права на землю, обмеження права власності, приватні та публічні інтереси, земельні спори.

Barabash N.P., Chopko Kh.I. Public and private land easements: the current state of legal regulation and trends in development.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal nature of public and private land servitudes in contemporary Ukrainian legislation. The origin and evolution of the concept of servitude are analysed. It is emphasized that the Land Code of Ukraine defines a land servitude as the right of limited, paid or gratuitous use of another person's land plot, whereas the Civil Code of Ukraine expands the scope of regulation by distinguishing between personal servitudes and land servitudes. The auxiliary character of a land servitude is examined, which is manifested in the possibility of exercising a limited right to use certain attributes of a land plot, distinguishing it from other types of rights to land, in particular lease, emphyteusis, and superficies. It is substantiated that the legal nature of a land servitude is complex: from the perspective of civil law it functions as a limited real right; from the standpoint of land law it serves as an effective instrument for regulating the rational use of land; and from the viewpoint of environmental law it acts as a means of ensuring access to natural resources

and environmental protection. Particular attention is paid to the study of doctrinal approaches to the division of servitudes into public and private, as well as to the problems arising from the absence of a clear legislative definition of the concept of a "public land servitude." Key legal conflicts related to the vagueness of legislative criteria for establishing public servitudes are analysed, as this often leads to conflicts between private and public interests. Private servitudes are examined as a classical instrument of legal regulation of relations between owners of adjacent land plots for the satisfaction of individual needs. The environmental-law dimension of land servitudes is emphasized as a mechanism for the implementation of the constitutional right to an environment safe for life and health and for ensuring environmental justice. On the basis of the analysis, conclusions are formulated regarding the need to improve legislative procedures, provide normative clarification of the content of servitudes, and enhance guarantees for the protection of public environmental interests.

Key words: land easement, land plot, legal guarantees, land rights, real rights in land, restrictions on ownership rights, private and public interests, land disputes.

Постановка проблеми. Інститут земельних сервітутів в українському законодавстві продовжує розвиватися, зберігаючи основні елементи римсько-правової конструкції, але водночас стикаючись із сучасними викликами у сфері регулювання землекористування. Норми Земельного та Цивільного кодексів України наводять визначення та юридичні ознаки тільки приватних сервітутів, тоді як публічні сервітути фактично застосовуються, але не мають законодавчо закріпленого поняття та чітко визначеного правового режиму. Таке становище призводить до невизначеності у правозастосуванні, суперечливих підходів до встановлення сервітутів, а також до колізій між інтересами власників землі та суспільними потребами, включно з екологічними. У зв'язку з цим виникає необхідність комплексного аналізу правової природи земельних сервітутів, їх публічних і приватних різновидів, а також проблем неоднозначного тлумачення, що містяться в чинному законодавстві.

Стан опрацювання проблематики. Низка вітчизняних науковців досліджувала питання доцільності введення поняття «публічний земельний сервітут» у законодавство України. Зокрема, дослідженнями цього питання займались Т.Є. Харитонова, Н.В. Фролова, І.В. Литвиненко. Однак, на даний час відсутній єдиний підхід до даного питання.

Метою дослідження є розмежування та комплексний аналіз правової природи публічних і приватних земельних сервітутів, а також обґрунтування доцільності введення поняття «публічний земельний сервітут» у вітчизняне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Класичне розуміння сервітуту походить з римського права, де він визначався як обмежене право користування іншою земельною ділянкою для задоволення певної потреби. У національному законодавстві визначення земельного сервітуту закріплене у ст. 98 Земельному кодексі України як «право власника або землекористувача земельної ділянки чи іншої заінтересованої особи на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками)» [1]. Цивільний кодекс України закріплює аналогічний підхід, але передбачає ширше коло об'єктів сервітутів та їх поділ на особисті та земельні (ст. 401) [2].

Як доречно зазначає Т. Є. Харитонова, економічна і юридична інфраструктура країн з ринковою економікою базується на двох формах власності: приватній і публічній. Саме такий структурний підхід до форм земельної власності реалізований у Конституції України [3], відповідно до ст. 14 якої право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою. Закріплені в Конституції України (ст. ст. 13, 14) положення щодо землі як об'єкта права власності Українського народу є ключовими для законотворення і правозастосування у практиці регулювання земельних відносин [4, с. 532].

Основною юридичною ознакою сервітуту є його допоміжний характер: дозволяє користуватись певними її властивостями в межах, необхідних для задоволення конкретної потреби. Таким чином, сервітут не може передбачати повного володіння або розпорядження земельною ділянкою, що відрізняє його від інших видів користування земельною ділянкою (оренди, емфітевзису та суперфіцію). Правова природа сервітуту є комплексною: з точки зору цивільного права він виступає як обмежене речове право; з погляду земельного права – як інструмент регулювання раціонального використання земель; з позиції екологічного права – як засіб забезпечення доступу до природних ресурсів та охорони довкілля.

Право земельного сервітуту виникає після його державної реєстрації у встановленому законодавством порядку. За своєю правовою природою земельні сервітути подібні до обмежень прав на землю, проте, на відміну від них, сервітути, зазвичай, встановлюються за домовленістю сторін і можуть бути оплатними. У спеціальному законодавстві також використовується термін «обтяження» земельної ділянки, який стосується сервітуту.

На вимогу власника земельної ділянки, щодо якої встановлено земельний сервітут, його дія може бути припинена в судовому порядку у випадках: припинення підстав для його встановлення; якщо встановлення земельного сервітуту унеможливлює використання земельної ділянки за її цільовим призначенням (ст. 102 Земельного кодексу України) [1].

Законодавчо встановлений виключний перелік підстав для припинення земельного сервітуту, що слугує певною гарантією прав осіб, на користь яких цей сервітут був встановлений.

Земельні сервітути традиційно розглядаються як інструменти забезпечення доступу до чужої земельної ділянки для задоволення потреб, що не можуть бути реалізовані іншим способом. У системі прав на чужі речі, відповідно до Цивільного кодексу України, сервітут є обмеженим речовим правом, зміст якого полягає у встановленні права користування чужим майном (ст. 401-406) [2]. Земельний кодекс України, у свою чергу, визначає особливості встановлення таких прав щодо земельних ділянок (ст. 98-102) [1]. Проте зміст категорії «земельний сервітут» значно ширший, а ніж її буквальне формулювання у нормативних актах: він охоплює не лише цивілістичні відносини між власниками суміжних ділянок, але й публічно-правові механізми забезпечення доступу до природних ресурсів, охорони довкілля тощо.

Науковці підкреслюють, що інститут сервітуту в українському праві сформований на перетині приватного та публічного регулювання, що зумовлює складність його доктринального осмислення. Так, Н. В. Фролова при дослідженні питання права публічного земельного сервітуту вважає, що доцільність введення поняття «публічний земельний сервітут» є очевидною. На її думку вона обумовлена, насамперед, існуванням права земельного природокористування, яке, на жаль, не завжди реалізується безперешкодно. Велика кількість природних ресурсів, зокрема, водних об'єктів, лісів, земель водного фонду є орендованими, та орендарі не завжди сумлінно виконують свої зобов'язання щодо надання можливості громадянам вільно та безперешкодно користуватися природними ресурсами загального користування [5, с. 516].

Публічний сервітут може встановлюватися в інтересах держави, територіальної громади, суспільства. Він має забезпечувати здійснення права загального природокористування, безкоштовного доступу громадян до природних ресурсів. Публічний сервітут встановлюється в інтересах необмеженого кола осіб або конкретно визначених осіб. Так, вчена вважає, що публічний сервітут може встановлюватися для проходу або проїзду через чужу ділянку, прокладання комунікацій, проведення дренажних робіт, встановлення геодезичних та інших знаків, випасання та водопою тварин, сінокосіння, вільного доступу до пляжів, лісу та інших природних ресурсів, що використовуються в порядку загального природокористування [5, с 517]. Однак у цьому переліку не всі види земельного сервітуту можуть бути публічними. Зокрема, право проходу або проїзду через чужу ділянку, прокладання комунікацій, проведення дренажних робіт, встановлення геодезичних та інших знаків, випасання та водопою тварин не можуть встановлюватися без згоди власника і носять індивідуальний характер.

І. В. Литвиненко досліджуючи це питання вважає, що відсутність в українському законодавстві категорії «публічний земельний сервітут» створює низку проблем при плануванні та розвитку територій на всіх рівнях – державному, регіональному та місцевому [6, с. 316].

У світовій правовій практиці, дієвим механізмом, який має вирішувати наведені вище проблеми є земельні сервітути. При цьому в залежності від кола осіб, на користь яких встановлюються обмеження у користуванні земельною ділянкою, виділяють публічні та приватні сервітути [6, с. 318].

Проте аналізуючи правову природу публічного земельного сервітуту, не можна однозначно стверджувати про необхідність введення такого поняття на рівні з приватним земельним сервітутом. Дане питання підлягає більш детальному дослідженню і врахуванню усіх особливостей, пов'язаних з правом публічного земельного сервітуту. Також доцільним при дослідженні цього питання буде проаналізувати закордонний досвід та можливість імплементації норм у вітчизняне законодавство.

Публічні сервітути мають суттєво іншу природу порівняно з приватними. Відповідно до ст. 99 Земельного кодексу України, передбачено невичерпний перелік видів права земельного сервітуту. На відміну від приватного сервітуту, публічний сервітут не пов'язаний із конкретним власником суміжної ділянки та не має індивідуального характеру. Йдеться про забезпечення доступу необмеженого кола осіб до певних об'єктів або про гарантування можливості виконання публічних функцій. Саме тому публічні сервітути мають очевидно виражений публічно-правовий характер. Більше того, публічні сервітути нерідко використовуються як механізм охорони навколишнього природного середовища. Наприклад, доступ громадян до прибережних захисних смуг річок і водойм (ст. 88 Водного кодексу України) [7], право проходу через землі лісового фонду (ст. 66 Лісового кодексу України) [8], доступ до територій природно-заповідного фонду – це різновиди публічних сервітутів, які безпосередньо спрямовані на гарантування екологічних прав громадян. Проблемою публіч-

них сервітутів залишається недостатня визначеність їх змісту в законодавстві та надмірно загальні формулювання у Земельному кодексі України, що дозволяють органам місцевого самоврядування встановлювати їх без чітких критеріїв та без належного врахування екологічних, земельних і містобудівних обмежень. І. В. Литвиненко обґрунтовує, що закріплення в українському законодавстві категорії «публічний земельний сервітут», а також порядку його формування, реєстрації тощо є життєво необхідною умовою для подальшого раціонального планування та розвитку територій на всіх рівнях [6, с. 322].

Приватні земельні сервітути традиційно розглядаються як класична форма сервітутних прав, властива приватноправовим відносинам між власниками суміжних земельних ділянок. Приватний сервітут встановлюється для забезпечення задоволення потреб окремих осіб – власників або користувачів конкретних земельних ділянок. Такі сервітути можуть передбачати право проходу, проїзду, встановлення опор, прокладання комунікацій, випасання худоби, водопою тощо.

Доступ до природних ресурсів може бути забезпечений завдяки юридичній конструкції публічного сервітуту. Прибережні смуги річок, лісові ділянки, території природно-заповідного фонду є об'єктами, доступ до яких гарантований законом. Забезпечення такого доступу можливе переважно через сервітути – проходу, проїзду, збору лісових ресурсів (крім деревини), відпочинку тощо.

Публічні земельні сервітути можна розглядати як гарантію екологічних прав громадян. Стаття 50 Конституції України гарантує кожному право на безпечне для життя і здоров'я довкілля [3]. Забезпечення доступу громадян до водойм, лісів та інших природних ресурсів є практичною реалізацією цього права. Тому встановлення публічного сервітуту може бути інструментом забезпечення екологічної справедливості.

Часто власники земель обмежують доступ до природних об'єктів, створюючи незаконні огорожі або штучні бар'єри. Це призводить до конфлікту між приватноправовими та публічними інтересами. Наразі відсутній чіткий механізм визначення пріоритету екологічної функції землі над інтересами приватного власника. Таким чином, екологічний компонент повинен стати невід'ємною частиною правової природи сервітуту.

Висновки. Проведене дослідження дало змогу комплексно проаналізувати сучасний стан правового регулювання публічних і приватних земельних сервітутів та окреслити ключові тенденції їх подальшого розвитку в Україні. Інститут земельного сервітуту в національному праві зберігає класичні риси, однак, водночас, значно трансформувався під впливом публічно-правових потреб, екологічних викликів і сучасних стандартів управління природними ресурсами. Земельний сервітут, залишаючись обмеженим речовим правом допоміжного характеру, виконує функцію юридичного механізму, який узгоджує приватні та публічні інтереси у сфері землекористування.

На нормативному рівні приватні земельні сервітути мають достатньо визначену правову конструкцію та усталену практику застосування, оскільки спрямовані на забезпечення індивідуальних потреб конкретних власників чи користувачів земельних ділянок. Натомість публічні сервітути, попри їх фактичне функціонування у законодавстві (доступ до водойм, лісів, природно-заповідних територій, інженерних мереж тощо), залишаються позбавленими чіткого нормативного визначення та доктринальної уніфікації. Нечіткість критеріїв їх встановлення створює правові колізії, передусім у ситуаціях, де приватний інтерес власника земельної ділянки вступає у суперечність із конституційно гарантованим правом громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, загальне природокористування чи виконання публічних функцій.

Екологічний вимір публічних сервітутів є одним із найменш досліджених, але, водночас, найбільш перспективних напрямів розвитку цього інституту. Сервітути дедалі частіше розглядаються як інструмент забезпечення екологічних прав громадян, механізм збереження природних ресурсів та гарантія екологічної справедливості. Такий підхід відповідає тенденціям світового співтовариства, де природоохоронний сервітут розглядається як засіб забезпечення публічних інтересів у сфері водокористування, охорони біорізноманіття, збереження природних шляхів міграції тварин, доступу до прибережних територій тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#n1462
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1897
3. Конституція України: Закон України від 28 червня URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
4. Харитонова Т.Є. Права на чужі земельні ділянки в системі конституційних прав на землю в Україні. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах євро-*

пейської інтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Одеса, 2018. С. 531–534. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/98c7fa12-23c6-4403-95e1-c23d3cd2070c7
5. Фролова Н.В. Право публічного земельного сервітуту. *Правове життя сучасної України:* матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В.М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса: Фенікс, 2014. Т. 2. С. 515–517
6. Литвиненко І.В. Роль приватних та публічних земельних сервітутів при просторовому плануванні територій. *Містобудування та територіальне планування*. 2018. Вип. 68. С. 316–324. URL: https://repositary.knuba.edu.ua/handle/987654321/6148.
7. Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text
8. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Барабаш Н.П., Чопко Х.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.17

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ АГРАРНОЇ ТА ЗЕМЕЛЬНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Батигіна О.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного,
екологічного та трудового права
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID 0000-0002-7245-9369

Купченя Л.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавського державного аграрного університету
ORCID 0000-0003-4504-8158

Батигіна О.М., Купченя Л.І. Трансформація державної підтримки аграрної та земельної сфери в Україні та за кордоном: історико-правовий аспект.

Аргументовано, що сільське господарство України потребує державної підтримки як на національному, так і на міжнародному рівні. Проаналізовано трансформацію правового інституту державної підтримки аграрної та земельної сфери у різні історичні періоди розвитку аграрного та земельного права, що обумовлено зміною суспільних потреб, оскільки саме вони визначають пріоритетні напрями аграрного виробництва. Виявлено, що є відмінності у розумінні державної підтримки сільського господарства в Україні та на міжнародному рівні, зокрема в частині прямих грошових виплат, що обмежуються умовами членства держав у міжнародних спільнотах (зокрема СОТ), адже такі виплати підтримують виробників аграрної продукції, що працюють непродуктивно. Встановлено, що в умовах воєнного стану, коли можливості держави щодо фінансової підтримки аграрної та земельної сфери є досить обмеженими, для України важливо, щоб у законодавстві було передбачено такі види підтримки виробників сільськогосподарської продукції, що не потребують прямих грошових виплат, зокрема стосовно погодження технічної документації на нові продукти харчування (що не відповідають існуючим ДСТУ), оформлення документальних прав на землю тощо. Аналізуються зміни, внесені у закон щодо державної підтримки сільського господарства України щодо поширення сфери його регулювання на державну аграрну політику у цілому. Доведено, що оптимальним варіантом для сучасних правових реалій є прийняття окремих нових законів щодо державної підтримки агарної та земельної сфери та у царині державної аграрної політики. При цьому змістовне наповнення цих нормативно-правових актів має відображати існуючі дослідження українських науковців щодо державної аграрної політики та щодо державного регулювання сільського господарства, а також конструктивну критику змін, що вносились до законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі. Виявлено, що підтримку аграрної та земельної сфери не слід зводити до тієї, що здійснюється виключно державою. В цьому контексті варто говорити про підтримку сільського господарства у цілому, однак тоді й сфера регулювання спеціального закону в цій царині має бути іншою.

Ключові слова: аграрне право, державне регулювання, державна підтримка аграрної та земельної сфери, історія аграрного права України, історія права зарубіжних країн, заклади сфери обслуговування, земельне право, земельні спори, СОТ.

Batyhina O.M., Kupchenia L.I. Transformation of state support for the agricultural and land sector in Ukraine and abroad: historical and legal aspect.

Ukrainian agriculture needs state support both at the national and international levels. The transformation of the legal institution of state support for the agrarian and land sphere in different historical periods of the development of agrarian and land law is analyzed, which is due to changes in social needs, since they determine the priority sector of agricultural production. There are differences in the understanding of state support for agriculture in Ukraine and at the international plane, in

particular in terms of direct cash payments, which are limited by the conditions of membership of states in international communities (in particular, the WTO), because such payments support agricultural companies who work unproductively. In wartime, when the state's capabilities for financial support for the agrarian and land sphere are quite limited, it is important for Ukraine that the legislation provides for such types of support for agricultural companies that do not require direct cash payments, in particular regarding the approval of technical documentation for new food products (that do not comply with the existing DSTU), land documents processing, etc. The changes made to the law on state support for agriculture in Ukraine regarding the expansion of the scope of its regulation to the state agrarian policy as a whole are analyzed. It is proved that the optimal option for modern legal realities is the adoption of separate new laws on state support for the agrarian and land sphere and in the state agrarian policy. At the same time, the substantive content of these regulatory legal acts should reflect the existing research of Ukrainian scientists on state agrarian policy and state regulation of agriculture, as well as constructive criticism of the changes made to the laws Ukraine of organizational principles of implementation support in the agricultural sector . It was found that support for the agricultural and land sphere should not be reduced to that carried out exclusively by the state. In this context, it is worth talking about support for agriculture as a whole, but then the scope of regulation of a special law in this area should be different.

Key words: agrarian law, state regulation, state support for the agrarian and land sphere, Ukraine's agrarian law history, foreign state's law history, service establishments, land law, land disputes, WTO.

Постановка проблеми. Сільське господарство завжди було досить ризиковою сферою виробництва, оскільки результати вирощування продукції у значній мірі залежать від кліматичних умов, що постійно погіршуються під впливом глобального потепління, забруднення земель відходами людської діяльності, зокрема від використання зброї у військових конфліктах. Разом з тим продукти харчування – це те, чого людина потребувала та буде потребувати щодня, і для здоров'я важливо, щоб їжа була якісною та безпечною. У значній мірі це залежить від стану земель сільськогосподарського призначення, на яких вирощуються сільськогосподарські культури. З огляду на зазначене, державна підтримка аграрної та земельної сфери набуває особливого значення і обумовлюється численними, у значній мірі, історично-обумовленими факторами. Тому надзвичайно важливо враховувати, як формувалось правове забезпечення державної підтримки сільського господарства на теренах України з давніх часів і донині, і як на ці процеси вплинув іноземний досвід правотворення та сучасне право міжнародних спільнот. Очевидно, що держава має створити комфортне правове поле для сільськогосподарських товаровиробників, які, вкладаючи свої ресурси, не лише отримують прибуток для себе, а й забезпечують благополуччя кожного з нас і суспільства у цілому. Підтримувати аграріїв можна за допомогою різних інструментів, як-то правовий супровід в оформленні правочинів щодо земельних ділянок, у вирішенні земельних спорів, розробка технічної документації на нові види продуктів харчування тощо. І все це потребує належного правового забезпечення.

Мета дослідження. Оскільки система аграрного права держави структурно поділяється на окремі правові інститути, у контексті окресленої вище проблеми доцільно проаналізувати інститут державної підтримки сільського господарства задля формулювання рекомендацій щодо його подальшого удосконалення державного регулювання аграрної та земельної сфери.

Стан опрацювання проблематики. Питання становлення правового інституту державної підтримки сільського господарства є достатньо дослідженим у науці аграрного та земельного права такими ученими, як Білінська О.В., Жушман В.П., Єрмоленко В.М., Коваленко Т.О., Корнієнко Г.С., Курман Т.В., Марченко С.І., Покальчук М.Ю., Семчик В.І., Статівка А.М., Уркевич В.Ю., Чабаненко М.М., Шульга М.В. Разом з тим, зміни в правовому забезпеченні сільськогосподарської діяльності в Україні та інших країнах з урахуванням пріоритетних потреб в державній підтримці, а також зобов'язань перед міжнародними спільнотами потребують належного правового аналізу.

Виклад основного матеріалу. Дослідження варто розпочати з уточнення змісту таких термінів, як «державне регулювання», «державна підтримка», «державна допомога», «державне стимулювання», адже однакове тлумачення понять суттєво впливає на результати наукового дослідження.

У спеціальній літературі при аналізі впливу держави на аграрні відносини використовуються такі поняття як «регулювання» та «управління», однак вони різняться за змістом. Державне управління сільським господарством притаманне плановій економіці, за якої держава контролює сільськогосподарських товаровиробників через планування їх господарської діяльності, забезпечення реалізації сільськогосподарської продукції і розподіл отриманих доходів. За умов ринкової економіки держава регулює ведення сільського господарства. Щодо цього Г.Г. Файзулін зазначив, що законодавець при закріпленні функцій та повноважень органів державної влади віддає перевагу терміну «регулювання». Відмова від терміну «управління» стала результатом адміністративної

реформи та нового підходу до розподілу функцій в системі органів виконавчої влади [1, с. 225]. Однак державне регулювання має відповідати не лише потребам ринкової економіки, а й вимогам таких міжнародних спільнот, як СОТ та ЄС. Наведімо приклад. Членство України в СОТ зобов'язує нашу державу обмежувати (в рамках спеціально визначеного на момент вступу в цю організацію «сукупного виміру підтримки») державну підтримку сільського господарства в таких напрямах, як дотації на продукцію тваринництва і рослинництва; дотації на племінне тваринництво; дотації на елітне насінництво; дотації на комбікорми; компенсація частини витрат на міндобрива та засоби захисту рослин; компенсація частини витрат на енергоресурси; цінова підтримка (компенсація різниці між закупівельною і ринковою ціною на сільгосппродукцію; надання виробнику товарів та послуг за цінами, нижчими за ринкові; закупівля у виробника товарів (послуг) за цінами, що перевищують ринкові); пільгове кредитування сільгоспвиробників за рахунок бюджету, списання боргів [2]. Вважається, що така підтримка впливає на ринок негативно, оскільки підтримує тих виробників, що працюють непродуктивно. Треба погодитись, раціональне зерно в цьому є, адже якщо підприємство працює успішно, це добре для економіки у цілому, сприяє збільшенню податкових надходжень у бюджет, забезпеченню людей товарами тощо. Якщо ж підприємство працює незадовільно, то є тягарем і потребує фінансових вливань та дотацій.

Так само, логічно можна пояснити відсутність обмежень державної підтримки за такими напрямами, як науково-дослідна діяльність, боротьба зі шкідниками та захворюваннями, послуги з розповсюдження інформації, послуги з навчання, покращення інфраструктури сільської місцевості, здійснення прямих виплат, прив'язаних до конкретних площ, врожаїв, поголів'я худоби, скорочення поголів'я худоби та посівних площ [2]. Очевидним є позитивний природоохоронний ефект та сприяння благополуччю людей, задіяних у аграрному виробництві.

Наведений приклад свідчить про використання на міжнародному рівні такого поняття, як «державна підтримка», що частково узгоджується з цьогорічними змінами в аграрному законодавстві. Так, 8 жовтня 2025 р. внесено зміни до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» і в новій редакції назва документу уже не містить слів «державна підтримка». Поряд з цим у змісті згаданого Закону, зокрема ст. 2 фігурує термін «підтримка у сільському господарстві (далі – підтримка)», що визначається як державна допомога, підтримка відповідно до закону. А у ч. 1 ст. 2-1 вказуються принципи підтримки сільського господарства України. Разом з тим, у ч. 3 ст. 2-1 Закону йдеться уже про державну підтримку і далі по тексту статті згадується подекуди державна підтримка, а часом просто підтримка [3]. Тож виникає питання, чим відрізняється «підтримка сільського господарства» і «державна підтримка сільського господарства» з точки зору законодавця. Аналіз ст. 2-4 цього Закону щодо інструментів державної аграрної політики та ст. 2-5 щодо фінансування державної аграрної політики дає підстави констатувати підміну понять «підтримка», «державна підтримка», «державна допомога» та «державна аграрна політика», що не сприятиме ефективному виконанню закладених у Законі норм.

Щодо розуміння сутності державної аграрної політики, цій темі присвячене дисертаційне дослідження Білінської О.В., яка слушно зазначила, що термін «політика» походить від грецької мови, що значить «мистецтво управління державою». У такому розумінні політика, як термінологічне поняття, означає цілеспрямовану діяльність держави у взаємовідносинах між різними суспільними групами, державами й народами, пов'язану з боротьбою за здобуття або утримання державної влади як знаряддя формування й регулювання цих відносин. Це система цілей і засобів їх досягнення тієї чи іншої держави у сфері внутрішнього й зовнішнього життя [4, с. 12]. Тож, вбачається некоректним закон щодо державної підтримки сільського господарства змінювати таким чином, щоб він у цілому стосувався державної аграрної політики, а по тексту зазначалось про підтримку, державну підтримку, допомогу.

Під час дослідження розглядуваних питань на рівні дисертації, О.В. Білінська запропонувала визначати «державну аграрну політику» як пріоритетний складник національної політики країни, що здійснюється у сфері аграрних відносин і є комплексною системою стратегічних і тактичних принципів і заходів, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки держави, сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату в аграрному секторі економіки України, сталого розвитку сільських територій [4].

Проф. Григор'єва Х.А., проаналізувавши двадцятирічну історію еволюції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», зробила висновок про те, що цей Закон не виконує покладені на нього суспільно важливі завдання. Найбільш концептуальний вигляд він мав у своїй первинній редакції; найменш концептуальний – сьогодні [5, с. 342], тобто станом на травень 2024 року. Логічним було б прийняти новий закон у цій царині, а не вносити чергові зміни в чинний.

Натомість Законом України від 8 жовтня 2025 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі» визначено, що державна аграрна політика – це система заходів, що здійснюються державою з метою забезпечення сталого

розвитку сільського господарства, продовольчої безпеки, збереження природних ресурсів, підтримання конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції [3].

З аналізованого Закону виключено розділ III щодо основних заходів державної підтримки, а розділ IV залишився з назвою «Інші види підтримки виробників сільськогосподарської продукції та аграрного ринку». Зокрема в цьому розділі передбачено фінансову підтримку суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів [3].

Очевидно, що в умовах затяжної війни, можливості держави щодо фінансової підтримки аграрної та земельної сфери є досить обмеженими. Окрім цього, й умови членства в СОТ для будь-якої держави, зокрема й для України, передбачають максимальні розміри державної підтримки по окремим напрямам (не більше зафіксованого на момент вступу в СОТ сукупного виміру підтримки). Тому варто передбачити нові «інші» види підтримки виробників сільськогосподарської продукції. Наприклад, це стосується особистих селянських господарств, що виробляють продукти харчування і разом з тим діють у сфері екологічного туризму, надаючи локації для відпочинку та оздоровлення туристів. Оригінальна продукція цих виробників потребує легалізації, оформлення документів, що підтверджують її якість та безпечність [6]. Ця продукція не відповідає державним стандартам (ДСТУ) і потребує розробки технічних регламентів на неї, однак розробка таких документів та їх погодження з відповідними контролюючими органами має певну вартість та вимагає дотримання порядку розроблення, визначеного Законом України від 15 січня 2015 року «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [7]. Тож дієвим видом підтримки таких суб'єктів, зокрема закладів сфери обслуговування, було б звільнення від оплати за розробку та погодження технічних умов. Можна навести також приклад надання державної підтримки в земельній сфері. Так, проф. Шульга М.В., наголошуючи на складності оформлення документальних прав на землю, узагальнив, що державній реєстрації підлягають такі речові права на земельні ділянки: право власності, речові права, похідні від права власності (сервітут, емфітевзис, суперфіцій), право постійного користування та право оренди (суборенди) земельною ділянкою, право довірчої власності, іпотека, податкова застава, предметом якої є земельна ділянка та ін. [8, с. 257]. Спрощення зазначеного порядку, його безоплатність, а також забезпечення безоплатної правничої допомоги у сфері вирішення земельних спорів, зокрема щодо помилок у реєстрах прав на землю, суттєво підтримало б виробників сільськогосподарської продукції.

Дослідження питання інституту державної підтримки агарної та земельної сфери потребує розуміння сутності таких категоій теорії держави і права, як система права та правова система. Так, в навчальній літературі констатується, що система права – це внутрішня структура права, що виражається в узгодженості всіх чинних норм права держави, а також у їхньому розподілі по галузях та інститутах права [9, с. 168]. Що ж до системи аграрного права України, то цій темі присвячене дисертаційне дослідження проф. Чабаненка М.М. На відміну від поданого вище визначення системи права у цілому, дослідник зазначає, що помилково розглядати систему аграрного права тільки через аграрно-правові інститути, норми яких регулюють ті чи інші види аграрних відносин, оскільки вказівка на аграрно-правові інститути свідчить про внутрішню будову цієї галузі права, про її вертикальну структуру, до якої входять аграрно-правові норми, що у свою чергу утворюють відповідні аграрно-правові інститути (з їх субінститутами), поєднання яких існують у виді підгалузей аграрного права. Однак Чабаненко М.М. обгрунтовує, що система аграрного права не зводиться лише до її складових елементів, а є цілісним комплексом відмежованих, разом із тим компліментарних аграрно-правових норм, що утворює особливу єдність та є одночасно елементом системи більш високого порядку, системи права України [10, с. 29].

І важливо, що серед правових інститутів аграрного права він виділяє комплексний правовий інститут державного регулювання сільського господарства, що відносить до загальної частини аграрного права [10, с. 32]. Вказаний правовий інститут аграрного права включає в себе субінститути щодо системи та компетенції органів державного регулювання сільського господарства, державної аграрної політики, державної підтримки сільського господарства, страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою [10, с. 22]. Тобто державна аграрна політика і державна підтримка не ототожнюються, а взаємодоповнюють один одного задля ефективного регулювання сільського господарства.

Трансформація інституту державної підтримки аграрної та земельної сфери після проголошення незалежності України відбувається синхронно з еволюцією Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», яку у спеціальній літературі представлено у вигляді трьох послідовних етапів: 1) етап апробації первинної моделі державної підтримки сільського господарства (2004-2008 роки), що базувався на державному регулюванні цін на окремі види сільськогосподарської продукції, державних заставних закупівлях зерна, наданні кредитних субсидій;

2) етап антикризової модернізації (2009-2019 роки), коли було розширено коло об'єктів цінового регулювання, лібералізовано агрострахування, додано нових агропротекційних механізмів; 3) етап вимушеної модернізації (2020 – 2024 роки), якому притаманні окремі, безсистемні зміни [5]. Зрештою 8 жовтня 2025 року до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» внесені досить кардинальні зміни, що були проаналізовані вище, змінилася назва Закону, термінологія, відбулося часткове поглинання одних понять іншими.

Висновки. Соціальні та політичні трансформації в Україні, інших державах та на рівні міжнародних спільнот обумовили необхідність перегляду усталених підходів до державної підтримки сільського господарства. Історико-правовий аналіз державного регулювання відносин щодо виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, реалізації свідчить про важливість його поширення й на суміжні сфери. Нині в системі агарного права України констатуємо динамічний розвиток в межах правового інституту державного регулювання агросфери субінститутів державної підтримки аграрної та земельної сфери та державної аграрної політики. Для оформлення цих процесів є потреба прийняти новий закон, що забезпечило б розмежування понять «державна підтримка» та «державна аграрна політика». Важливо унормувати питання інвестиційної підтримки, правового супроводу земельних відносин в процесі сільськогосподарського виробництва та вирішення земельних спорів. Державна підтримка має надаватись за напрямами, що відповідають праву СОТ та ЄС і зокрема зобов'язанням держави, взятим на себе під час вступу до відповідних міжнародних спільнот. Це посприяє однаковому змістовному наповненню поняття «державна підтримка» як у різних нормативно-правових актах всередині держави, так і на міжнародному рівні. Важливим є державне регулювання сільськогосподарського землекористування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: *монографія* / О.В. Білінська та ін.; за заг. ред. В.Ю. Уркевича та М.В. Шульги. Київ: Видавець О.М. Ешке, 2014. 268 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/7596.
2. Протокол про вступ України до Світової організації торгівлі: Протокол від 05.02.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_049#Text (дата звернення: 13.12.2025).
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі: Закон України від 8 жовтня 2025 р. № 4619-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4619-20#Text (дата звернення: 13.12.2025).
4. Білінська О.В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 – Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право Харків, 2013. 20 с.
5. Григор'єва Х.А. Двадцятиріччя Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: чи є майбутнє? *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 2. С. 335–344. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.58.
6. Козловський Є.В. Правове регулювання туристичної діяльності: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 272 с. URL: https://share.google/SvepkrKnzHqaNahKy.
7. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України від 15 січня 2015 року № 124-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text (дата звернення: 13.12.2025).
8. Шульга М.В. Історико-правові аспекти документального оформлення земельних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2025. Серія Право. Випуск 88. Ч. 2. С. 253-257. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.2.34.
9. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права : навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3293.
10. Чабаненко М.М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право»; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 40 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/10656.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 25.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Батигіна О.М., Купченя Л.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.18

ЕКОНОМІЧНЕ СТИМУЛЮВАННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОМЕРЕЖІ

Ващишин М.Я.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри соціального права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-5588-7716

Ващишин М.Я. Економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель національної екомережі.

Стаття присвячена дослідженню особливостей економічного стимулювання раціонального використання і охорони земель у складі національної екологічної мережі. Авторка акцентує увагу на проблемах забезпечення ефективного балансу між публічними інтересами охорони довкілля та приватними соціально-економічними потребами власників земель та землекористувачів, володіння яких перебувають у складі екомережі.

У статті досліджуються принципи та окремі аспекти процедури формування національної екомережі, а також порядок включення територій та об'єктів до її складу. Підкреслюється, що важливим інструментом, що зможе переконати власників земельних ділянок та землекористувачів погодитися на встановлення природоохоронних обмежень щодо сфери їхнього приватного інтересу, є економічне стимулювання, яке дозволить компенсувати певні незручності при провадженні господарської діяльності.

Особливу увагу приділено аналізу досвіду держав-членів Європейського Союзу щодо управління земельними ділянками у складі Natura 2000. Ефективним інструментом довкіллєвої політики в ЄС є здійснення процедури оцінки впливу на довкілля. При цьому обов'язковим є проведення громадського обговорення з метою визначення найкращих механізмів збереження природи з урахуванням фінансових ресурсів та компенсацій. Подібна процедура передбачена й в Україні, однак вона повинна поширюватися не лише на території природно-заповідного фонду, але й на всі структурні елементи національної екомережі.

Висновки статті підкреслюють важливість економічного стимулювання процесів раціонального використання і охорони земель у складі національної екологічної мережі, спрямованого на збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, підтримання екологічної рівноваги та сталого розвитку територій. Запропоновано, що удосконалення правового режиму земель національної екомережі повинно базуватися на екосистемному підході та забезпеченні балансу між охороною довкілля і гарантіями права власності на землю.

Ключові слова: економічне стимулювання, охорона земель, екомережа, охорона довкілля, земельна ділянка, Natura 2000, сталий розвиток, екосистемні послуги.

Vashchyshyn M.Ya. Economic stimulation of rational use and protection of lands of the national ecological network.

The article is devoted to studying the features of economic stimulation of rational use and protection of lands within the national ecological network. The author focuses on the problems of ensuring an effective balance between the public interests of environmental protection and the private socio-economic needs of landowners and land users whose holdings are part of the ecological network.

The article examines the principles and individual aspects of the procedure for forming a national ecological network, as well as the procedure for including territories and objects in its composition. It is highlighted that an important tool that can convince landowners and land users to agree to the establishment of environmental restrictions in the sphere of their private interest is economic incentives, which will compensate for certain inconveniences in conducting economic activities.

Particular attention is paid to analyzing the experience of the European Union Member States in managing land plots within Natura 2000. An effective tool of environmental policy in the EU is the implementation of the environmental impact assessment procedure. At the same time, it is mandatory to conduct a public discussion in order to determine the best mechanisms for nature conservation, taking into account financial resources and compensation. A similar procedure is also provided for in Ukraine, but it should extend not only to the territory of the nature reserve fund, but also to all structural elements of the national ecological network.

The conclusions of the article emphasize the importance of economic stimulation of the processes of rational use and protection of lands within the national ecological network, aimed at preserving biological and landscape diversity, maintaining ecological balance and sustainable development of territories. It is proposed that the improvement of the legal regime of lands of the national ecological network should be based on an ecosystem approach and ensuring a balance between environmental protection and guarantees of land ownership.

Key words: economic stimulation, land protection, ecological network, environmental protection, land plot, Natura 2000, sustainable development, ecosystem services.

Постановка проблеми. Правове регулювання відносин у сфері формування та функціонування національної екологічної мережі в Україні розпочалося з прийняття Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21 вересня 2000 року відповідно до рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995 р.). Цим законом задекларована відповідність національної екологічної мережі вимогам щодо її функціонування у Всеєвропейській екологічній мережі та визначено її провідну роль щодо збереження біологічного різноманіття з-поміж інших форм охорони довкілля.

Однак завдання і цілі цієї Програми не були досягнені у визначений законом період, оскільки основна частина її державного фінансування припадала на 2014-2015 роки, які збіглися з початком російсько-української війни. Відтак процеси формування національної екомережі відбувалися надто повільно, а з 2022 року взагалі були призупинені. Водночас євроінтеграційні зобов'язання України вимагають конкретних організаційно-правових кроків у різних секторах внутрішньої політики України, у тому числі й у сфері охорони довкілля. Одним з таких напрямів є зупинення втрат біорізноманіття, де позитивні зрушення може забезпечити економічне стимулювання власників земель та землекористувачів до раціонального використання та охорони земель у складі екомережі. Це обумовлює актуальність подальшого наукового аналізу та удосконалення правового регулювання раціонального використання та охорони земель екомережі з метою забезпечення збереження біологічного та ландшафтного різноманіття України та всієї Європи.

Стан опрацювання проблематики. Особливості правового режиму земель національної екомережі та форми економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель у її складі аналізували: Б.В. Даниленко, Л.Р. Данилюк, Т.О. Коваленко, О.М. Ковтун, Т.М. Кондратюк, М.І. Максименко, З.М. Радишевська, О.О. Статівка та ін.

Метою статті є дослідження особливостей економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель екомережі, з урахуванням досвіду Європейського Союзу у сфері формування екомережі Natura 2000.

Виклад основного матеріалу. Національне законодавство справедливо розглядає екомережу однією з найважливіших передумов забезпечення сталого, екологічно збалансованого розвитку України, охорони довкілля, задоволення сучасних та перспективних економічних, соціальних, екологічних та інших інтересів суспільства [1]. Потенційне значення національної екомережі можна усвідомити, аналізуючи досвід ефективного і невиснажливого використання аналогової екомережі Natura 2000 в країнах Європейського Союзу. The Nature Fitness Check засвідчує, що вигоди від мережі Natura 2000 вже оцінюються в розмірі 200–300 мільярдів євро на рік, при цьому враховуються і екосистемні послуги. Очікується, що інвестиційні потреби екомережі дадуть змогу створити до 500 000 додаткових робочих місць [2].

У Європейському Союзі екомережа вважається найефективнішою сучасною формою збереження біологічного та ландшафтного різноманіття і на її розбудову спрямовуються значні організаційні та фінансові ресурси. У травні 2020 року Європейська Комісія презентувала, можливо, найамбітніший природоохоронний документ в історії Європи – «Стратегію біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи у наше життя» (далі – Стратегія). Документ покликаний досягнути глобальних цілей, поставлених Європейською Зеленою Угодою та Рамковою конвенцією ООН з охорони біорізноманіття, а в деяких питанях – і перевершити їх. Згідно цієї Стратегії у ЄС і надалі планують розширювати площі Natura 2000, зокрема, щонайменше 30 % суходолу та 30 % морських акваторій повинні стати заповідними територіями. При цьому особлива увага повинна приділятись районам з дуже високою природоохоронною цінністю чи значним потенціалом біорізноманіття, а також територіям, важливим для кліматичної стабільності [2]. Для України довкіллєва політика ЄС у сфері охорони біорізноманіття і протидії змінам клімату повинна слугувати орієнтиром з огляду на євроінтеграційні прагнення нашої держави.

Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року «Повернення природи у наше життя» є ініціативною та стимулюючою. Вона відображає той факт, що для захисту та відновлення природи недостатньо

лише регулювання. Воно потребуватиме активних дій з боку громадян, бізнесу, соціальних партнерів, наукового та експертного співтовариства, а також міцного партнерства на місцевому, регіональному, національному та Європейському рівнях [3].

Національна екомережа як комплексна й інтегрована форма збереження довкілля, що базується на концепції сталого розвитку, також потребує консолідації державної й регіональної довкіллєвої політики, активної участі громадськості й високого рівня екологічної свідомості мешканців місцевих громад, у територіальних межах яких вона формується. Складність проблеми налагодження такої взаємодії зумовлена потребою зваженого збалансування публічних (довкіллєвих) та приватних (земельно-майнових) інтересів у процесі невиснажливого використання екомережі. На жаль, в Україні недостатньо задіяні методи економічного стимулювання у сфері організації національної екомережі, не забезпечується розширення доступу до біоресурсів та екологічних послуг.

Статтею 4 Закону України «Про екологічну мережу України» визначено, що формування, збереження та використання екомережі здійснюється відповідно до низки основних принципів, серед яких: збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі; забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі [1]. Проте форми реалізації цих принципів законодавцем не деталізовані, хоча за своєю юридичною природою цей закон має публічно-правовий характер. У п. 6 статті 16 цього закону передбачено, що власники і користувачі територій та об'єктів, включених до переліків територій та об'єктів екомережі, беруть на себе зобов'язання щодо збереження природних ресурсів, їх екологічно- збалансованого та раціонального використання, втім алгоритму такої природоохоронної поведінки не визначено.

У Заключному звіті про результати виконання «Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» було констатовано, що внаслідок соціально-економічної ситуації, що склалася в Україні, не було можливості запровадити економічне стимулювання суб'єктів землеволодіння та землекористування до здійснення заходів щодо розвитку та підтримки екомережі, що також є одним із стримуючих чинників до її формування, адже зумовило спротив громадян надавати свою згоду на включення земельних ділянок, що належать їм на праві приватної власності, чи перебувають в користуванні, до складу екомережі.

Території та об'єкти природно-заповідного фонду і водно-болотні угіддя міжнародного значення (з врахуванням їх особливої природоохоронної цінності) включаються до Переліків території та об'єкти екомережі відповідними природоохоронними органами без додаткового узгодження з власниками та користувачами земельних ділянок і прийняття окремого рішення [4]. Вони мають статус ключових територій екомережі, а для інших природоохоронних територій визначена триваліша та складніша процедура включення до складу національної екомережі. Так, для земельних ділянок, що визначені складовими елементами сполучних, буферних та відновлюваних територій національної екомережі, необхідно отримання згоди від їх власників чи землекористувачів. Ця згода повинна бути оформлена у письмовій формі на окремому листі-погодженні, або ж у формі підпису цих осіб на відповідному клопотанні про включення таких земельних ділянок до складу національної екомережі.

Для одержання згоди власників землі чи землекористувачів, угіддя яких набудуть особливого природоохоронного статусу, потрібно проводити роз'яснювальну роботу, широку інформаційно-просвітницьку кампанію. При цьому важливим інструментом, що зможе переконати власників земельних ділянок та землекористувачів погодитися на встановлення природоохоронних обмежень щодо сфери їхнього приватного інтересу, є економічне стимулювання, яке дозволить компенсувати певні незручності при провадженні господарської діяльності та недоотримання прибутку від цього.

У юридичній літературі наголошується на відсутності узгодженого алгоритму вирішення питання у разі відмови власника або користувача на включення земельної ділянки до екологічної мережі [5, с. 81]. Т.М. Кондратюк пропонує запровадити механізм економічного стимулювання землевласників і землекористувачів до участі в розбудові та розвитку екомережі. Інструментами такого стимулювання є: надання податкових і кредитних пільг; компенсування витрат на підтримку і функціонування елементів екомережі та неодержаної частки доходу. Вчена для врегулювання цих відносин пропонує розробити положення «Про економічне стимулювання землевласників і землекористувачів до формування і розвитку екомережі» [6, с. 13], оскільки чинне законодавство не передбачає механізму такого стимулювання.

У цьому контексті доречними є пропозиції Т.О. Коваленко, яка вважає, що умовами забезпечення сталого використання та охорони земель є: 1) впровадження економіко-правових механізмів стимулювання власників земельних ділянок та землекористувачів до здійснення заходів, спрямованих на охорону земель; 2) забезпечення ефективності заходів юридичної відповідальності

за порушення правових вимог у сфері раціонального використання та охорони земель [7, с. 76]. Вважаємо, що стимулювання землевласників і землекористувачів до формування і розвитку екомережі повинно розглядатися як частина економіко-правового механізму стимулювання власників земельних ділянок та землекористувачів до здійснення заходів, спрямованих на охорону земель і здійснюватися комплексно.

Існує безпосередній і синергійний зв'язок охорони земель із охороною довкілля. Так, економіко-правовий механізм стимулювання раціонального використання та охорони земель, будучи складовою економічного механізму забезпечення охорони навколишнього середовища, регламентується не тільки нормами земельного, а й екологічного законодавства, що в кінцевому рахунку має забезпечувати сприяння створенню екологічно чистого середовища і поліпшення природних ландшафтів [8, с. 102]. Саме на досягнення таких цілей і спрямована екомережа.

Природоохоронні зобов'язання, спрямовані на дотримання природоохоронних вимог користувачами та власниками земельних угідь у складі екомережі, зумовлені потребами забезпечення публічного екологічного інтересу – збереження ландшафтного та біологічного різноманіття. Найбільшою мірою це стосується сполучних територій екомережі, що є місцями міграції особливо цінних, зникаючих та рідкісних видів, занесених до Червоної книги та місцями зростання природних рослинних угруповань, віднесених до Зеленої книги України, чи видів флори й фауни, включених до списку Бернської конвенції, яка є міжнародно-правовою основою формування Смарагдової мережі. При цьому такі земельні угіддя у складі екомережі можуть перебувати у приватній власності та у господарському використанні.

Власники і користувачі територій та об'єктів, включених до екомережі, мають права, що дозволяють їм компенсувати певні незручності, зумовлені природоохоронними обмеженнями, зокрема: звертатися до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з пропозиціями щодо надання фінансової підтримки, спрямованої на збереження ландшафтного та біорізноманіття; брати участь в обговоренні та внесенні пропозицій до проєктів відповідних програм розвитку екомережі; отримувати інформацію щодо екологічного стану території чи об'єкта, включеного до екомережі [1].

Для вдосконалення правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин в Україні важливо здійснювати порівняльно-правовий аналіз національного та закордонного законодавства у сфері формування переліків особливо охоронюваних об'єктів та територій, щоби запозичувати позитивний досвід. У цьому корисним є аналіз правової моделі формування екомережі ЄС.

Процедура визначення територій, які включаються до складу Natura 2000, передбачає три етапи: А) визначення державами-членами ЄС національних переліків особливо заповідних територій; Б) визначення Європейською Комісією, на основі національних переліків, територій, що мають значення на рівні ЄС; В) безпосереднє виділення державами-членами ЄС обраних територій. Європейська Комісія, розглядаючи списки пропонованих територій, визначає кошторис фінансування ЄС для функціонування цих територій, та приймає відповідне рішення. Рішення Європейської Комісії про організацію територій особливої охорони природних комплексів держави-учасниці повинні виконати протягом шести років, у інших випадках термін встановлює Європейська Комісія. При цьому обов'язок і відповідальність щодо розроблення та вживання заходів зі збереження особливо заповідних та особливо охоронюваних територій покладається на відповідні держави, в межах національних кордонів яких вони знаходяться [9, с.173].

Структурований процес участі в управлінні ділянками Natura 2000 неодмінно враховує існуючі цінності, права, ресурси, земельні ділянки та території та передбачає здійснення процедури оцінки впливу. При цьому оцінка впливу на довкілля відображає визначення позитивних та негативних впливів діяльності у межах Natura 2000 на основі одержання детальної та публічної інформації щодо цілей збереження та обговорення усіх запланованих заходів. Активно проводяться громадські обговорення з метою визначення найкращих інструментів та механізмів для здійснення необхідних заходів з урахуванням фінансових ресурсів, компенсацій та розподілу вигод [10, с. 280]. Цей досвід у рамках ОВД варто використати при формуванні національної екомережі.

Для задоволення потреб Стратегії біорізноманіття ЄС до 2030 року, включаючи інвестиційні пріоритети для Натура 2000 та зеленої інфраструктури, ЄС вважає за необхідно виділяти щонайменше 20 мільярдів євро на рік на природоохоронні потреби. Для цього буде необхідна мобілізація приватного та державного фінансування на національному рівні та на рівні ЄС, в тому числі через низку різних програм у наступному довгостроковому бюджеті ЄС. Крім того, оскільки відновлення природи зробить великий внесок у досягнення кліматичних цілей, значна частина від 25 % бюджету ЄС, що виділяється на кліматичні дії, буде інвестована на користь біорізноманіття та природоорієнтованих рішень [3, с. 28]. Своєю чергою, в ЄС вирішуються питання економічного стимулювання суб'єктів господарювання і компенсації їм збитків, завданих природоохоронними обмеженнями.

Як справедливо зауважує Ю.О. Власенко, на відміну від країн ЄС, де інтеграція агроекологічних підходів у систему охоронюваних природних територій, зокрема, мережу Natura 2000, досягла високого рівня практичної реалізації, в Україні відповідні процеси перебувають лише на етапі становлення [11, с. 174]. Практичне формування національної екомережі є досить проблематичним. Причинами є і подальша деградація довкілля, й інерція споживацького мислення, і процеси приватизації [12, с. 44]. Сьогодні, в умовах повномасштабного вторгнення, приватизація земельних ділянок не здійснюється, однак проблеми, які пов'язані з передачею земель високої природної цінності у приватну власність – досі не вирішені. Ситуація погіршується й тим, що значні території природно-заповідного фонду України окуповані, заміновані, або ж зазнали обстрілів та були охоплені пожежами. Тому для суб'єктів господарювання на таких територіях пріоритетними є економічні, а не природоохоронні інтереси.

В Україні потрібно створити більш чіткий та дієвий механізм формування екомережі та імперативного впливу на ці процеси. При ухваленні рішень щодо включення окремих об'єктів та територій до складу екомережі, уповноважені державні органи та органи місцевого самоврядування повинні забезпечувати збалансоване вирішення екологічних, економічних та соціальних проблем, що в комплексі відповідає вимогам концепції сталого розвитку.

У цьому контексті видається доцільним розробити Порядок фінансової підтримки суб'єктів господарювання при створенні на їх земельних ділянках територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших територій, що підлягають особливій охороні та розвитку екомережі. Такий Порядок ґрунтуватиметься на законодавчих приписах п. а. ч. 2 ст. 6 Закону України «Про екологічну мережу України» [1], яка дає право власникам земельних ділянок і землекористувачам користувачам угідь у складі екомережі звертатися до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з пропозиціями щодо надання фінансової підтримки, спрямованої на дотримання екологічних вимог. Відповідні кошти спрямовуватимуться на проведення власниками земельних ділянок і землекористувачами у межах їхніх землеволодінь таких природоохоронних заходів: виведення окремих земельних ділянок з інтенсивного сільськогосподарського обробітку (рілля) до екстенсивного виду використання (сіножаті, пасовища), що сприятиме виконанню ними функцій екокоридорів на шляхах сезонної міграції тварин тощо.

На думку М.І. Максименка, стимулювання землевласників та землекористувачів у здійсненні заходів, передбачених схемами формування екомережі України, має здійснюватися шляхом запровадження позитивного економічного стимулювання таких суб'єктів у вигляді податкових пільг, надання субсидій, пільгових позик [13, с. 13]. Аналізуючи стан та перспективи збереження біорізноманіття в контексті сталого розвитку нашої держави, З.М. Радишевська виділяє найбільш ефективні методи та інструменти, що можуть бути використані для вдосконалення організаційно-правового механізму формування національної екомережі: 1) методи прямого державного регулювання, що охоплюють формування адекватного нормативно-правового середовища, інституціональні інструменти, контрольно-адміністративні підходи, інститути моніторингу і координації діяльності щодо збереження біорізноманіття; 2) методи економічного стимулювання, що базуються на використанні ринкових інструментів (система фондів, субсидій, грантів), екологічне навчання, обмін досвідом, спільні екопроєкти, технологічний трансфер, інформаційний обмін, розширення доступу до біоресурсів та послуг і т. д.) [14, с. 73]. Без сумніву, необхідно впроваджувати як регуляторні, так і ринкові інструменти розбудови національної екомережі.

Стратегія управління процесами формування, невиснажливого використання та охорони національної екомережі повинна охоплювати не лише організаційно-правові, але й фінансові інструменти. Тому подальші кроки повинні стосуватися не тільки імперативного залучення землевласників до процесів збереження цінних природних територій, але й проведення інформаційно-просвітницької роботи в цьому напрямі та визначення заходів економічного стимулювання фізичних та юридичних осіб до здійснення природоохоронної діяльності, що певною мірою обмежує їхні приватні інтереси.

Висновки. Формування національної екомережі передбачає включення до її складу земельних ділянок не лише публічної, але й приватної власності з подальшим накладенням природоохоронних обмежень на власників земель та землекористувачів. Такі обмеження у використанні земель в інтересах збереження біорізноманіття потребують належного юридичного оформлення та обґрунтування, а також визначення гарантій прав власників і користувачів земельних ділянок у складі екомережі. Дотримання природоохоронних вимог такими суб'єктами може бути забезпечено завдяки економічному стимулюванню, що забезпечує баланс між охоронною функцією довкіллєвого права та соціально-економічними потребами місцевих громад і приватними інтересами суб'єктів господарювання у межах територій екомережі.

Економічне стимулювання процесів раціонального використання і охорони земель у складі національної екологічної мережі здатне підсилити важливу стабілізуючу функцію, спрямовану на збе-

реження біологічного та ландшафтного різноманіття, підтримання екологічної рівноваги та сталого розвитку територій. Удосконалення правового режиму земель національної екомережі повинно базуватися на екосистемному підході та забезпеченні балансу між охороною довкілля і гарантіями права власності на землю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004. № 1864-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text (дата звернення: 12.01.2026).
2. EU Biodiversity Strategy for 2030. Bringing nature back into our lives. URL: https://ec.europa.eu/environment/strategy/biodiversity-strategy-2030_en (дата звернення: 12.01.2026).
3. Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи у наше життя. Звернення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського Економічно-Соціального Комітету та Комітету Регіонів (неофіц. адапт. перекл. укр.) / пер. з англ. О. Осипенко; ред. та адапт. А. Куземко та ін. Чернівці: Друк Арт, 2020. 36 с.
4. Про затвердження Порядку включення територій та об'єктів до переліків територій та об'єктів екологічної мережі: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015. № 1196. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1196-2015-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.01.2026).
5. Данилюк Л.Р. Проблемні аспекти включення територій та об'єктів до переліків територій та об'єктів екологічної мережі. *Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи*: збірник матер. наук.-практ. конф. (Харків, 22 трав. 2020 р.). Харків: Юрайт, 2020. С. 81-83.
6. Кондратюк Т.М. Правовий режим земель національної екологічної мережі України : автореф. дис….канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2019. 22 с.
7. Коваленко Т.О. Забезпечення сталого використання та охорони земель як стратегічна ціль державної екологічної політики України на період до 2030 року. *Актуальні питання стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 року*: матер. «круглого столу» (Харків, 21 трав. 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 72-76.
8. Одинцова В.І., Шульга М.В. Юридичні засади економіко-правового механізму у галузі земельних відносин. *Правові аспекти агроекологічного розвитку України*: тези доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 100-річ. від нар. акад. В.З. Янчука (м. Київ, 23 трав. 2025 р.). Київ: НУБіП України, 2025. С. 100-103.
9. Микієвич М.М., Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. Європейське право навколишнього середовища: навч. посібник. Львів, 2004. 256 с.
10. Ващишин М.Я. Правове забезпечення формування та функціонування екомережі України: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 416 с.
11. Власенко Ю.О. Смарагдова мережа як інструмент забезпечення охорони цінних екосистем на сільськогосподарських територіях. *Правові аспекти агроекологічного розвитку України*: тези доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 100-річ. від нар. акад. В.З. Янчука (м. Київ, 23 трав. 2025 р.). Київ: НУБіП України, 2025. С. 173-176.
12. Екомережа Азово-Чорноморського природного коридору / під ред. Л.Д. Проценка. Київ: Хімджест, 2012. 60 с.
13. Максименко М.І. Правове забезпечення оптимізації структури землекористування в Україні: автореф. дис….канд. юрид. наук: 12.00.06: Київ, 2013. 18 с.
14. Радишевська З.М. Особливості збереження біорізноманіття в контексті сталого розвитку. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: збірн. матер. Всеукр. наук. –практ. конф. (Івано-Франківськ, 8-10 вер. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 72-74.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ващишин М.Я., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.6:351.862.4:341.222
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.19

ТРАНСКОРДОННА ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Форкош М.О.,
аспірант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0009-8066-6120

Форкош М.О. Транскордонна екологічна безпека в системі національної безпеки України: теоретико-правові засади.

Вказується, за сучасних умов глобалізаційних процесів та інтенсифікації транскордонних зв'язків питання екологічної безпеки стає надзвичайно актуальним для України – держави з тривалою лінією кордону із країнами-членами Європейського Союзу та іншими сусідніми країнами. Природні екосистеми функціонують незалежно від державних меж, відтак забруднення атмосферного повітря, водних об'єктів, деградаційні процеси у ґрунтах або техногенні катастрофи на території однієї держави закономірно позначаються на екологічній ситуації прилеглих територій сусідніх країн.

Стаття присвячена комплексному дослідженню теоретико-правових засад транскордонної екологічної безпеки як невід'ємної складової національної безпеки України. Проаналізовано доктринальні підходи до визначення понять «національна безпека», «транскордонна безпека» та «екологічна безпека», досліджено їх співвідношення та взаємозв'язок у сучасній правовій науці. Встановлено, що транскордонна безпека є самостійною правовою категорією, яка посідає особливе місце в ієрархії рівнів безпеки — між національною безпекою та безпекою регіону. Обґрунтовано методологічну хибність вузького трактування транскордонної безпеки виключно через призму охорони державного кордону; натомість сучасна доктрина визначає її комплексний характер, що охоплює політичний, економічний, науково-технологічний, гуманітарний, демографічний та екологічний компоненти. Особливу увагу приділено екологічній безпеці як стратегічно важливій складовій транскордонної безпеки в умовах глобальних екологічних викликів. Доведено, що природні екосистеми не визнають державних кордонів, тому забруднення повітря, водних ресурсів, деградація ґрунтів чи техногенні аварії в одній країні неминуче впливають на екологічний стан суміжних територій. Визначено, що транскордонна екологічна безпека передбачає координовані дії сусідніх держав щодо спільного моніторингу стану довкілля, гармонізації екологічних стандартів, оперативного реагування на надзвичайні ситуації та відшкодування транскордонної екологічної шкоди. Обґрунтовано, що формування дієвих механізмів транскордонної екологічної безпеки є необхідною передумовою сталого розвитку прикордонних регіонів, збереження спільної природної спадщини та реалізації конституційного права громадян на безпечне довкілля. Сформульовано висновок про доцільність удосконалення міжнародної екологічної взаємодії з мікрорівня.

Ключові слова: транскордонна безпека, екологічна безпека, національна безпека, транскордонне співробітництво, охорона довкілля.

Forkosh M.O. Transboundary ecological security in the system of national security of Ukraine: theoretical and legal foundations.

It is indicated that under the current conditions of globalization processes and intensification of cross-border relations, the issue of ecological security is becoming extremely relevant for Ukraine – a state with a long border with the member states of the European Union and other neighboring countries. Natural ecosystems function regardless of state borders, therefore, pollution of atmospheric air, water bodies, degradation processes in soils or man-made disasters on the territory of one state naturally affect the ecological situation of the adjacent territories of neighboring countries.

The article is devoted to a comprehensive study of the theoretical and legal foundations of transboundary ecological security as an integral component of the national security of Ukraine. Doctrinal approaches to the definition of the concepts of "national security", "transboundary security" and "ecological security" are analyzed, their correlation and interrelation in modern legal science are investigated. It is established that cross-border security is an independent legal category that occupies a special place in the hierarchy of security levels – between national security and regional security. The methodological fallacy of the narrow interpretation of cross-border security exclusively through the prism of state border protection is

substantiated; instead, modern doctrine defines its complex nature, which includes political, economic, scientific and technological, humanitarian, demographic and environmental components. Particular attention is paid to environmental security as a strategically important component of cross-border security in the context of global environmental challenges. It is proven that natural ecosystems do not recognize state borders, therefore air pollution, water resources, soil degradation or man-made accidents in one country inevitably affect the ecological state of adjacent territories. It is determined that transboundary environmental security involves coordinated actions of neighboring states on joint monitoring of the state of the environment, harmonization of environmental standards, prompt response to emergencies and compensation for transboundary environmental damage. It is substantiated that the formation of effective mechanisms of transboundary environmental security is a necessary prerequisite for the sustainable development of border regions, the preservation of common natural heritage and the implementation of the constitutional right of citizens to a safe environment. A conclusion is formulated on the feasibility of improving international environmental interaction at the micro level.

Key words: transboundary security, environmental security, national security, transboundary cooperation, environmental protection.

Постановка питання. В умовах глобалізації та посилення транскордонних взаємозв'язків проблематика екологічної безпеки набуває особливого значення для України як держави, що має протяжні кордони з країнами Європейського Союзу та іншими сусідніми державами. Природні екосистеми не визнають державних кордонів, тому забруднення повітря, водних ресурсів, деградація ґрунтів чи техногенні аварії в одній країні неминуче впливають на екологічний стан суміжних територій. Це зумовлює необхідність формування ефективних механізмів транскордонної екологічної безпеки як невід'ємної складової національної безпеки України.

Актуальність дослідження зумовлена також глобальними екологічними викликами – зміною клімату, виснаженням природних ресурсів, зростанням техногенного навантаження на довкілля, – які потребують координованих дій суміжних держав. Водночас у вітчизняній практиці сформувався підхід, згідно з яким транскордонну безпеку переважно ототожнюють із охороною державного кордону або розглядають її екологічний компонент ізольовано від інших складових. Такий вузький підхід не відповідає сучасним реаліям та потребує переосмислення з урахуванням комплексного характеру транскордонних загроз і євроінтеграційних прагнень України.

Метою статті є дослідження теоретико-правових засад окремих аспектів транскордонної екологічної безпеки як складової національної безпеки України, аналіз її місця в системі транскордонного співробітництва та обґрунтування необхідності формування ефективних механізмів координації зусиль суміжних держав щодо запобігання екологічним загрозам у прикордонному просторі.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика національної безпеки, транскордонного співробітництва та екологічної безпеки перебуває у полі зору багатьох вітчизняних науковців. Зокрема, теоретичні засади національної безпеки досліджували О. Лемак [7; 8], Л. Казакова [9], І. Швед [10], В. Шахов та В. Мадіссон [11], А. Янчук [6], які обґрунтували розширене розуміння національної безпеки, що виходить за межі виключно військового компонента та охоплює економічну, соціальну й екологічну складові.

Питання транскордонного співробітництва та транскордонної безпеки висвітлювали М. Дубина [12], Н. Мікула [13], С. Устич [5], Д. Бєлов, М. Громовчук та О. Білак [14]. Дослідники акцентували увагу на комплексному характері транскордонної безпеки, яка охоплює політичний, економічний, гуманітарний, демографічний та екологічний компоненти, а також обґрунтували необхідність розмежування понять «транскордонна безпека» та «безпека транскордонного співробітництва».

Екологічні аспекти транскордонного співробітництва досліджували І. Скороход [1], І. Дубовіч [2], Г. Обиход [3], Н. Холявко [4] та ряд інших, які, зокрема, проаналізували роль міждержавної взаємодії у формуванні ринку екологічних послуг, особливості транскордонного еколого-інформаційного співробітництва та ризики екологічного транскордонного забруднення. Водночас комплексне дослідження транскордонної екологічної безпеки як самостійної правової категорії в системі національної безпеки України залишається недостатньо розробленим, що зумовлює актуальність обраної теми.

Виклад матеріалу дослідження. Транскордонна співпраця України у сфері охорони довкілля стимулює впровадження екологічно відповідальних практик серед суб'єктів господарювання. У контексті міждержавного партнерства пріоритетним завданням має стати створення та розбудова ринку екологічних послуг, який суттєво підвищить рівень відповідальності господарюючих суб'єктів у вирішенні екологічних проблем прикордонних територій [1, с. 185].

Водночас, відзначимо й той факт, що на сьогодні транскордонне співробітництво є невід'ємною складовою забезпечення транскордонної безпеки, яка охоплює не лише екологічний, а й економічний, соціальний та безпековий виміри. Ефективна взаємодія суміжних держав у прикордонних регіонах

сприяє запобіганню транскордонним загрозам, зокрема екологічним катастрофам, нелегальній міграції, контрабанді та поширенню транскордонної злочинності. Формування спільних механізмів реагування на виклики та загрози у прикордонному просторі є необхідною умовою стабільного розвитку регіонів та зміцнення добросусідських відносин.

Подолання сучасних екологічних проблем можливе лише за умови широкої та активної міжнародної співпраці всіх держав у еколого-політичному та еколого-інформаційному напрямах. Міжнародне екологічне співробітництво України формується на основі пріоритетів державної екологічної політики, а також відповідних міждержавних конвенцій, договорів та угод. Власне, удосконалення міжнародної екологічної взаємодії доцільно розпочинати не з макрорівня, а з мікрорівня, керуючись сучасним науковим підходом «мислити глобально – діяти локально». Особливого значення у цьому контексті набуває транскордонне співробітництво. Прикордонні території сусідніх держав характеризуються численними спільними ознаками не лише в природно-географічному, а й в екологічному та інших вимірах, що зумовлює актуальність питань транскордонних еколого-інформаційних відносин [2, с. 80].

Зазвичай саме екологічні питання залишаються найменш урегульованими у процесі транскордонної співпраці сусідніх держав. Екологічна складова пронизує всі сфери господарської діяльності, тому екологічні проблеми природокористування на прикордонних територіях охоплюють як еколого-економічні збитки від функціонування будь-якої галузі безпосередньо на прикордонній території, так і негативний вплив відходів виробництв, розташованих за межами прикордонних зон, але здатних завдати шкоди саме цим територіям. При цьому важливо враховувати екологодеструктивний вплив галузей на суміжні території не лише під час видобування та використання природних ресурсів у виробничих процесах, а й на етапах споживання та утилізації продукції, що також нерідко становить значну загрозу [3, с. 218].

Дієва система національної безпеки ґрунтується на створенні багаторівневого захисного механізму, в якому арсенал моделей протидії суттєво перевищує діапазон можливих загроз і небезпек. В організаційному вимірі структура національної безпеки втілюється через три основні форми: функціонування державних та приватних безпекових інституцій; ринок спеціалізованих послуг у галузі економічної безпеки; здійснення безпекових функцій фахівцями відповідної кваліфікації. Держава у системі забезпечення національної безпеки реалізує дві фундаментальні функції: регулювання суспільних відносин в інтересах громадян та гарантування власного збереження як політичного інституту [4, с. 11].

З позицій системного підходу сутність транскордонних процесів можна визначити як комунікацію між суб'єктами, їхні відносини та взаємодію, а також природний рух матерії й енергії, пов'язані з перетином державного кордону. Таким чином, транскордонні процеси не є тотожними міжнародним відносинам, а становлять значно ширшу категорію. Вони включають не лише різноманітні форми суб'єктної взаємодії через кордон, що формує зміст міжнародних відносин, а й широкий спектр природних транскордонних явищ — циркуляцію водних і повітряних мас, міграцію тваринних популяцій, тобто своєрідну об'єктну взаємодію. Очевидно, що транскордонні процеси є змістовно насиченішими порівняно з міждержавними відносинами, суб'єктами яких виступають виключно державні інституції [5, с. 49].

Як бачимо, саме природний вимір транскордонних процесів зумовлює особливу важливість забезпечення транскордонної екологічної безпеки. Природні екосистеми не визнають державних кордонів, тому забруднення повітря, водних ресурсів, деградація ґрунтів чи техногенні катастрофи в одній країні неминуче впливають на екологічний стан суміжних територій.

Слід зазначити, що актуальність дослідження проблематики національної безпеки обумовлена передусім глобальною економічною та духовно-моральною кризою, яка охопила більшість країн світу, а також загостренням внутрішніх і зовнішніх суперечностей різного характеру. Зазначені чинники спонукають держави з молодими демократичними традиціями шукати ефективніші механізми захисту конституційного ладу та гарантування національного суверенітету [6, с. 345].

Таким чином, головним призначенням держави є забезпечення безпечного існування суспільства. Як слушно зазначає О. Лемак, саме безпека становить центральний елемент «суспільного договору» між громадянами та державним апаратом, що діє від їхнього імені, — ця ідея є засадничою для договірної теорії походження держави. Безпека суспільства, тобто соціальна або суспільна безпека, у такому контексті є тотожною поняттю національної безпеки, оскільки нація охоплює всіх громадян, а також осіб без громадянства, які перебувають на території держави та підпадають під її юрисдикцію. Відтак національна (суспільна) безпека означає захищеність усіх без винятку осіб, що проживають на території України [7, с. 40]. Цей же дослідник стверджує, будь-яка загроза суспільству автоматично набуває характеру національної небезпеки; водночас ототожнення цих понять дозволяє подолати хибне розмежування їхнього змісту, згідно з яким національна безпека асоціюється виключно із силовими діями військового або аналогічного характеру, тоді як соціальна безпека нібито стосується лише цивільного, мирного становища громадян у державі [8, с. 91].

Національна безпека є визначальною умовою існування держави не лише як суб'єкта міжнародного права, а й як гаранта прав і свобод громадян. Захист національних інтересів становить фундамен-

тальну передумову функціонування суверенної держави, забезпечуючи її самозбереження та сталий розвиток суспільства [9, с. 128].

Невід'ємною складовою національної безпеки є екологічна безпека, яка передбачає захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від реальних або потенційних загроз, спричинених антропогенним впливом на навколишнє природне середовище. В умовах глобальних екологічних викликів – зміни клімату, забруднення довкілля, виснаження природних ресурсів – забезпечення екологічної безпеки набуває стратегічного значення для збереження здоров'я населення, підтримання економічного потенціалу країни та гарантування права громадян на безпечне довкілля, закріпленого в Конституції України.

Дослідник І. Швед, аналізуючи функції органів прокуратури у системі забезпечення конституційної безпеки, визначає національну безпеку як нормативно закріплений стабільний правовий стан населення держави. Цей стан характеризується спроможністю задовольняти потреби, необхідні для існування та розвитку, за мінімальних ризиків для фундаментальних конституційних цінностей. Його гарантує наявність дієвого механізму захисту прав і законних інтересів осіб органами державної влади від потенційних та реальних внутрішніх і зовнішніх загроз, здатних завдати шкоди життєво важливим інтересам громадян [10, с . 32].

Дослідниця Л. Казакова, ґрунтуючись на доктринальних напрацюваннях та аналізі нормативно-правової бази щодо визначення національної безпеки як правової категорії, обстоює необхідність широкого розуміння національної безпеки України, що виходить за межі виключно військового компонента. За переконанням науковця, це поняття включає не лише діяльність держави із захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів від реальних і потенційних загроз, а й державні заходи із забезпечення прав і свобод людини та громадянина як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях [9, с. 129].

У цьому контексті В. Шахов та В. Мадіссон визначають національний інтерес як інтегральне вираження інтересів усіх членів суспільства, що втілюється через політичну систему. Він органічно поєднує інтереси кожної особи, інтереси національних, соціальних і політичних груп з інтересами держави як цілісної структури [11, с. 45]. Отже, на думку цитованих вчених, національні інтереси держави можна визначити як усвідомлені суспільством життєво важливі потреби існування та розвитку людини, соціальних груп, суспільства, держави і природного середовища. Ці потреби закріплені в Конституції та інших нормативно-правових актах конституційного рівня у формі програмних цільових орієнтирів. По суті, національні інтереси становлять фундаментальні цінності народу [11, с. 46].

Доктринальне дослідження також підтверджує методологічну обмеженість вузького розуміння національної безпеки виключно крізь призму військово-оборонного аспекту. Сучасна правова наука обстоює розширене тлумачення цієї категорії, що включає охорону конституційного устрою, гарантування прав і свобод громадян, економічну стабільність, соціальний прогрес, а також екологічну безпеку як обов'язковий елемент захисту національних інтересів. Екологічна безпека, що охоплює охорону довкілля, збалансоване природокористування та реалізацію конституційного права громадян на безпечне навколишнє середовище, посідає дедалі вагоміше місце в системі національної безпеки за умов глобальних екологічних викликів і транскордонного характеру загроз довкіллю. Зазначений підхід кореспондує з фундаментальними положеннями договірної теорії держави, відповідно до якої безпека – зокрема й екологічна – є центральним елементом суспільного договору між громадянами та державою і, відповідно, первинною функцією публічної влади.

В контексті тематики нашого дослідження, звертаємо увагу на етимологію поняття «транскордонна безпека», яке складається з двох компонентів: «транскордонний простір» та «безпека». Латинський префікс «trans» означає «по той бік», «через». У такому значенні цей термін застосовується в різних наукових дисциплінах – економіці, політології, психології, медицині, технічних науках тощо [12, с. 238]. Н. Мікула у монографії «Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво» пропонує такі варіанти перекладу слова «trans» — «пере-», «переносити», «переміщати» [13, с. 14]. Отже, цей термін завжди вказує на процес подолання певної межі, зокрема й державного кордону.

Отже, транскордонна безпека передбачає дослідження загроз спільним інтересам та об'єктам суміжних територій двох або більше держав, тоді як безпека транскордонного співробітництва стосується захисту практичної діяльності з налагодження взаємодії між прикордонними регіонами, яку здійснюють органи влади та територіальні громади. При цьому, транскордонна безпека є суттєвим чинником формування ефективної співпраці між громадами різних держав. Її забезпечення має сприяти інтенсифікації економічних, соціальних та культурних зв'язків між регіонами задля підвищення якості життя насамперед мешканців прикордонних територій, а також мінімізації негативних наслідків існування державного кордону. Феномен транскордонної безпеки має комплексний характер, оскільки за своєю природою охоплює численні напрями безпекової діяльності. Це, насамперед, зумовлено бага-

тоаспектністю суспільного життя та здатністю загрозливих чинників впливати на різноманітні сфери людської діяльності [12, с. 239].

Транскордонна безпека має комплексний характер, оскільки за своєю природою охоплює численні напрями безпекової діяльності, що зумовлено багатовимірністю суспільного життя та здатністю загрозливих чинників впливати на різні сфери людської діяльності. Власне, саме тому, особливе місце серед складових транскордонної безпеки посідає екологічна безпека, що набуває стратегічного значення в умовах глобальних екологічних викликів. Природні екосистеми не визнають державних кордонів, тому забруднення повітря, водних ресурсів, деградація ґрунтів чи техногенні аварії в одній країні неминуче впливають на екологічний стан суміжних територій. Транскордонна екологічна безпека передбачає координовані дії сусідніх держав щодо спільного моніторингу стану довкілля, гармонізації екологічних стандартів, оперативного реагування на надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру, а також відшкодування транскордонної екологічної шкоди. Формування дієвих механізмів транскордонної екологічної безпеки є необхідною передумовою сталого розвитку прикордонних регіонів, збереження спільної природної спадщини та реалізації конституційного права громадян на безпечне довкілля.

Подібної думки й М.Дубина, що стверджує, у вітчизняній практиці сформувався підхід, згідно з яким транскордонну безпеку переважно ототожнюють із безпекою державного кордону або екологічною безпекою. Так, Закон України «Про основи національної безпеки» у статті 8 визначає пріоритетні напрями державної політики у сфері національної безпеки за окремими сферами. Зокрема, у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону одним із пріоритетів визначено поглиблення транскордонного співробітництва із суміжними державами. Утім, транскордонна безпека, на переконання дослідника, не зводиться виключно до охорони державного кордону, а являє собою складну багатокомпонентну систему, подібно до регіональної та національної безпеки [12, с. 242].

Висновки. На підставі вищенведеного дослідження теоретико-правових засад транскордонної екологічної безпеки як складової національної безпеки України, аналізу її місця в системі транскордонного співробітництва та обґрунтування необхідності формування ефективних механізмів координації зусиль суміжних держав щодо запобігання екологічним загрозам у прикордонному просторі, можемо стверджувати наступне:

по-перше, транскордонна безпека є самостійною правовою категорією, що посідає особливе місце в ієрархії рівнів безпеки – між національною безпекою та безпекою регіону. На противагу поширеному у вітчизняній практиці звуженому тлумаченню, що обмежує транскордонну безпеку виключно охороною державного кордону, сучасна доктрина обґрунтовує її комплексний характер. Транскордонна безпека охоплює стан захищеності спільних інтересів, об'єктів та процесів суміжних територій різних держав і включає політичний, науково-технологічний, гуманітарний, внутрішній, демографічний та екологічний компоненти. При цьому, методологічно важливим є розмежування понять «транскордонна безпека» та «безпека транскордонного співробітництва»: перше стосується захисту спільних інтересів прикордонних територій, друге – убезпечення практичної діяльності з налагодження міжрегіональної взаємодії;

по-друге, екологічна безпека є невід'ємною складовою як національної, так і транскордонної безпеки, що набуває стратегічного значення в умовах глобальних екологічних викликів. Природні екосистеми не визнають державних кордонів, тому забруднення повітря, водних ресурсів, деградація ґрунтів чи техногенні аварії в одній країні неминуче впливають на екологічний стан суміжних територій. Екологічна безпека передбачає захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від реальних або потенційних загроз, спричинених антропогенним впливом на навколишнє природне середовище, та забезпечує реалізацію конституційного права громадян на безпечне довкілля. Зазначений підхід, в свою чергу, цілком кореспондує з фундаментальними положеннями договірної теорії держави, відповідно до якої безпека – зокрема й екологічна – є центральним елементом суспільного договору між громадянами та державою;

по-третє, транскордонна екологічна безпека передбачає координовані дії сусідніх держав щодо спільного моніторингу стану довкілля, гармонізації екологічних стандартів, оперативного реагування на надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру, обміну інформацією про потенційні загрози, а також відшкодування транскордонної екологічної шкоди. Формування дієвих механізмів транскордонної екологічної безпеки є необхідною передумовою сталого розвитку прикордонних регіонів, збереження спільної природної спадщини, активізації економічних, соціальних та культурних зв'язків між прикордонними територіями та підвищення якості життя їх населення. Удосконалення міжнародної екологічної взаємодії доцільно розпочинати з мікрорівня, керуючись сучасним науковим підходом «мислити глобально – діяти локально», що актуалізує розвиток транскордонного співробітництва у сфері охорони довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скороход І.С. Роль транскордонного співробітництва у формуванні та розвитку ринку екологічних послуг в Україні. *Регіональна економіка*. 2013. № 3. С. 185–191. URL: https://re.gov.ua/re201303/re201303_185_SkorokhodIS.pdf.
2. Дубовіч І.А. Особливості транскордонного еколого-інформаційного співробітництва. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2008. Вип. 18.3. С. 79–84. URL: https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2008/18_3/79_Dubowicz_18_3.pdf.
3. Обиход Г.О. Екологічне транскордонне забруднення: ризики та інструменти превентизації і подолання наслідків. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 14. С. 218–221. URL: http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2015/14-2015/51.pdf.
4. Холявко Н.І., Сорокалєтова Ю., Янченко Т. Сутність та види національної безпеки країни. *Інноваційний розвиток і транскордонна безпека: економічні, екологічні, правові та соціокультурні аспекти: ІІІ міжнародна науково-практична конференція студентів і молодих учених (м. Чернігів,16 грудня 2014 року):* Збірник матеріалів конференції. Чернігів: ЧДТУ, 2014. 362 с.
5. Устич С. Сутність сучасних транскордонних процесів та їхнє категоріальне відображення. *Український соціологічний журнал*. 2013. № 1–2. С. 47–53. URL: https://periodicals.urksoc.ua/usocjour/article/view/4410.
6. Янчук А.О. Особливості вдосконалення нормативно-правового забезпечення державної безпеки України в сучасних умовах. *Науковий вісник Львівського державного унівреситету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 343-355. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2016_1_40.
7. Лемак О.В. Українська нація і національна безпека: аспекти співвідношення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2014. №27. С. 40–44. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/b80dc6f3-15d6-420b-b4b0-2557c9232fec.
8. Лемак О.В. Роль Конституції держави в усуненні викликів та загроз, які є наслідками процесу глобалізації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. № 3. Т. 2. С. 89–94. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/prikarpatskij-yuridichnij-visnik-3-2-2015.
9. Казакова Л.О. Національна безпека держави: понятійно-категорійний апарат. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 128–132. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.18.
10. Швед І.І. Місце органів прокуратури в механізмі забезпечення конституційної безпеки держави: дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород, 2018. 205 с.
11. Шахов В., Мадіссон В. Національний інтерес і національна безпека в геостратегії України. *Вісник Національної академії державного управління*. 2013. № 11. С. 44-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2013_2_8.
12. Дубина М.В. Сутність транскордонної безпеки та її види. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки.* 2013. № 4. С. 238-244. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vcndtue_2013_4_34.
13. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво: монографія. Львів: ІРД НАН України, 2004. 395 с.
14. Бєлов Д.М., Громовчук М.В., Білак О.П. Міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 72(4). 2022. С. 226–231. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/38.pdf.
15. Форкош М.О. Транскордонна безпека в контексті інтеграційних тенденцій: актуальні питання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6. С. 587–593. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/12/94.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Форкош М.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.922:711.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.20

ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ЩОДО ОСКАРЖЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНИХ ПЛАНІВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ І ДЕТАЛЬНИХ ПЛАНІВ ТЕРИТОРІЇ

Кобецька Н.Р.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри трудового, екологічного та аграрного права,
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0001-9058-7615

Кобецька Н.Р. Особливості розгляду справ щодо оскарження генеральних планів населених пунктів і детальних планів території.

У статті, базуючись на системному аналізі практики розгляду вищими судовими інстанціями України справ щодо оскарження містобудівної документації місцевого рівня (зокрема, генеральних планів населених пунктів та детальних планів територій), визначені ключові особливості адміністративного провадження в цих категоріях справ, виходячи, насамперед, з пріоритету захисту суспільних, зокрема суспільних (публічних) екологічних інтересів.

Публічний екологічний інтерес спрямований на збереження природних екосистем, запасів природних ресурсів; підтримання екологічної рівноваги; забезпечення рівного доступу до природних ресурсів; підтримання безпечного стану довкілля; попередження негативних змін клімату.

Аналіз практики судового розгляду цієї категорії справ вказує, що Верховний Суд сформував ряд усталених висновків щодо застосування норм права при розгляді спорів про оскарження містобудівної документації, які мають важливе практичне значення також і в контексті захисту публічного екологічного інтересу, який присутній у цих правовідносинах.

По-перше, за своєю правовою природою та з огляду на процедуру прийняття, генеральний план населеного пункту та детальний план території є нормативно-правовими актами. Такий висновок базується насамперед на тому, що відповідні акти поширюють свою дію хоч і на певне коло, однак неперсоніфікованих осіб.

По-друге, визнання відповідної містобудівної документації нормативно-правовими актами визначає специфіку провадження у таких справах, визначену ст. 264 Кодексу адміністративного судочинства України, як наприклад, те, що нормативно-правові акти можуть бути оскаржені до адміністративного суду протягом всього строку їх чинності.

По-третє, право оскаржити вказану містобудівну документацію відповідно до ч. 2 ст. 264 Кодексу адміністративного судочинства України мають особи, щодо яких його застосовано, а також особи, які є суб`єктом правовідносин, у яких буде застосовано цей акт, що означає фактичне запровадження доктрини «actio popularis», згідно з якою позов може бути подано в інтересах «публічного порядку, законності».

У випадках, коли містобудівна документація не відповідає природоохоронним вимогам, додатково наголошено на праві звернення до суду громадських природоохоронних об'єднань, які, враховуючи приписи Орхуської конвенції та усталену судову практику, мають право на звернення до суду за захистом охоронюваного законом інтересу у сфері забезпечення екологічної безпеки.

Ключові слова: адміністративне судочинство; постанова Верховного Суду; містобудівна діяльність; просторове планування; планування територій; генеральний план населеного пункту; детальний план території; публічний екологічний інтерес.

Kobetska N.R. Peculiarities of considering cases regarding appeals against master plans of settlements and detailed plans of the territory.

The article, based on a systematic analysis of the practice of considering cases by the highest court instances of Ukraine regarding the appeal of urban planning documentation at the local level (in particular, master plans of settlements and detailed plans of territories), identifies key features of administrative proceedings in these categories of cases, based primarily on the priority of protecting social, in particular social (public) environmental interests. Public environmental interest is aimed at preserving natural ecosystems, natural resource reserves; maintaining ecological balance; ensuring equal access to natural resources; maintaining a safe environment; preventing negative climate change.

An analysis of the practice of court review of this category of cases indicates that the Supreme Court has formed a number of established conclusions regarding the application of legal norms when considering disputes regarding the appeal of urban planning documentation, which are of important practical importance also in the context of protecting the public environmental interest present in these legal relations.

Firstly, by their legal nature and in view of the adoption procedure, the master plan of a settlement and the detailed plan of the territory are regulatory legal acts. This conclusion is based primarily on the fact that the relevant acts extend their effect, albeit to a certain circle, but not to impersonalized persons.

Secondly, the recognition of the relevant urban planning documentation as regulatory legal acts determines the specifics of proceedings in such cases, as defined in Article 264 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, such as the fact that regulatory legal acts can be appealed to an administrative court throughout their entire term of validity.

Thirdly, the right to appeal the specified urban planning documentation in accordance with Part 2 of Article 264 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine is possessed by the persons to whom it has been applied, as well as by persons who are the subjects of legal relations in which this act will be applied, which means the actual introduction of the doctrine of «actio popularis», according to which a lawsuit can be filed in the interests of «public order, legality».

In cases where urban planning documentation does not meet environmental protection requirements, the right of public environmental protection associations to appeal to the court was additionally emphasized, which, taking into account the provisions of the Aarhus Convention and established court practice, have the right to apply to court for protection of a legally protected interest in the field of ensuring environmental safety.

Key words: administrative proceedings; Supreme Court decision; urban planning activity; spatial planning; territorial planning; master plan of a settlement; detailed plan of the territory; public environmental interest.

Постановка проблеми. В Україні процес розроблення та затвердження містобудівної документації набрав обертів з початку 2010-х років на базі оновленого містобудівного законодавства. Міста почали активно розробляти генеральні плани населених пунктів та інші акти територіального планування. Аналіз відкритих даних містобудівного кадастру показує, що процес розробки та затвердження, зокрема, генеральних планів населених пунктів продовжується і в умовах війни [1].

При цьому збільшилась та ускладнилась категорія судових спорів, пов'язаних з оскарженням актів містобудівної документації, насамперед, місцевого рівня: генеральних планів населених пунктів, детальних планів території тощо. Справи щодо оскарження містобудівної документації розглядаються адміністративними судами. Варто зауважити, що в системі судової статистики виділяється об'єднана категорія судових спорів, які розглядаються адміністративними судами, а саме спори «з приводу регулювання містобудівної діяльності та землекористування». У 2023 році місцевими адміністративними судами розглянуто 3604 справи цієї категорії, у 2024–4304. Загалом ця категорія справ у загальній кількості розглянутих справ є незначною і становить біля 1%. Водночас у 2024 році Касаційним адміністративним судом у складі Верховного Суду розглянуто 1018 справ щодо містобудівної діяльності в порядку їх касаційного оскарження [2, с. 13, 36].

Спори щодо оскарження актів просторового планування складають окрему суттєву категорію справ і в державах Європейського Союзу. Так за даними звітності Державної ради Франції у 2024 році адміністративними судами Франції розглянуто 12 941 справу щодо міського планування, що становить 5,1% від загальної кількості розглянутих справ [3, с. 41].

Мета дослідження. Представлена наукова стаття має на меті, базуючись на системному аналізі практики розгляду вищими судовими інстанціями України справ щодо оскарження містобудівної документації місцевого рівня (зокрема, генеральних планів населених пунктів та детальних планів територій), визначити та узагальнити ключові особливості адміністративного провадження в цих категоріях справ, виходячи, насамперед, з пріоритету захисту суспільних, зокрема суспільних (публічних) екологічних інтересів.

Стан опрацювання проблематики. Науковим підґрунтям та теоретичною канвою наукових пошуків та ідей, що лягли в основу представленого дослідження, стали напрацювання представників науки конституційного, адміністративного права, пов'язані з дослідженням проблем містобудівного права [4, 5], науки екологічного права щодо розуміння публічних екологічних інтересів [6, 7], забезпечення екологічної безпеки містобудівної діяльності [8] тощо.

Важливе значення для розуміння підходів до вирішення спорів та формування судової практики розгляду відповідної категорії справ мають матеріали, узагальнення, представлені в доповідях-презентаціях суддів Верховного Суду [9, 10, 11].

Водночас, узагальнений аналіз новітньої судової практики щодо оскарження містобудівної документації місцевого рівня не представлений ні в наукових публікаціях, ні в аналітичних оглядах Верховного Суду.

Виклад основного матеріалу. В преамбулі Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [12], визначено, що він встановлює правові та організаційні основи містобудівної діяльності і спрямований на забезпечення сталого розвитку територій з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів.

Містобудівна документація, яка відповідно до закону є інструментом державного регулювання планування територій, теж має бути спрямована на реалізацію загальних засад сталого розвитку та забезпечувати пропорційне врахування, зокрема, економічних, соціальних та екологічних інтересів населення, територіальних громад. При цьому природоохоронні вимоги та обмеження знаходять відображення на всіх рівнях планування територій та в усіх видах містобудівної документації [13]. Так, наприклад, генеральні плани населених пунктів, котрі є основним видом містобудівної документації місцевого рівня, включають значний обсяг відомостей, що становлять екологічну інформацію, як наприклад, про санітарно-захисні зони підприємств, прибережні захисні смуги річок та інших водойм, території природно-заповідного фонду тощо. Особливим правовим інструментом врахування еколого-правових вимог у процесі планування територій є стратегічна екологічна оцінка.

Урахування еколого-правових вимог у процесі розробки містобудівної документації, дотримання процедури стратегічної екологічної оцінки спрямовано загалом на реалізацію та забезпечення публічного екологічного інтересу. Як висновується в наукових дослідженнях «публічний інтерес в екологічному праві полягає: в збереженні природних екосистем, запасів природних ресурсів; в підтримці екологічної рівноваги, біологічного та ландшафтного різноманіття; в забезпеченні рівного доступу до природних ресурсів; в забезпеченні безпечного стану довкілля; в попередженні негативних змін клімату тощо» [7, с. 348]. Фактично недотримання названих вище еколого-правових вимог та процедур приводить до порушення публічного (суспільного) екологічного інтересу, який, своєю чергою, може бути предметом захисту в суді в справах про оскарження містобудівної документації місцевого рівня.

Аналіз практики судового розгляду цієї категорії справ вказує, що Верховний Суд сформував ряд усталених висновків щодо застосування норм права при розгляді спорів щодо оскарження містобудівної документації, які мають важливе практичне значення також і в контексті захисту публічного екологічного інтересу, який присутній в цих правовідносинах.

По-перше, за своєю правовою природою та з огляду на процедуру прийняття генеральний план населеного пункту та детальний план території є нормативно-правовими актами. Така позиція висловлена Великою Палатою Верховного Суду у постановах від 15.05.2019 р. у справі № 363/3786/17, від 16.10.2019 р. у справі № 363/3101/17, а також Верховним Судом у постановах від 03.02.2020 р. у справі № 826/16737/18, від 14.07.2021 р. у справі № 260/20/19, від 18.08.2021 р. у справі № 509/931/17, від 20.09.2021 р. у справі № 809/1806/16, від 29.09.2021 р. у справі № 807/1314/17 та інших.

Так у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 11.12.2019 року у справі № 369/7296/16-а про визнання нечинним та скасування рішення Чабанівської селищної ради Києво-Святошинського району Київської області № 136 від 25 лютого 2016 року «Про затвердження генерального плану селища Чабани Києво-Святошинського району Київської області» висновується таке:

«Аналіз положень статті 18 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» дозволяє стверджувати, що генеральний план населеного пункту містить правові приписи нормативного характеру, які розраховані на широке коло осіб та застосовуються неодноразово. Це, зокрема, сукупність обов`язкових вимог до розвитку, планування, забудови та іншого використання території населеного пункту.

Затверджуючи своїм рішенням генеральний план населеного пункту, місцева рада визначає стратегію планування та забудови території населеного пункту, тобто здійснює нормативне регулювання відповідних відносин.

Визначальною умовою, що може слугувати критерієм загальності чи персоніфікованості суб`єктів впливу – є їх коло. Адже кількість як величина має відносний характер, може змінюватись і не є сталим показником регулятивного впливу юридичних актів. Під час визначення кола суб`єктів, правовий статус яких регламентує правовий акт, необхідно зважати лише на ті із них (фізична чи юридична особа, орган, організація, спільність людей тощо), для яких правовим актом установляються права та обов`язки безпосередньо, щодо яких праворегуляторний вплив є прямим (а не усіх суб`єктів, для яких він може мати якесь юридичне значення).

Рішення міської ради щодо затвердження генерального плану стосується неперсоніфікованих осіб: органів державної влади та місцевого самоврядування, забудовників, якими можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи. Здатність правового акта поширювати свою чинність хоч і на певне коло, однак неперсоніфікованих осіб – є ознакою нормативності.

Отже, рішення Чабанівської селищної ради Києво-Святошинського району Київської області № 136 від 25 лютого 2016 року «Про затвердження генерального плану селища Чабани Києво-Святошинського району Київської області розроблений ДП «УКРНДПІЦИВІЛЬБУД» у 2015 році» є нормативно-правовим актом» [14].

По-друге, визнання відповідної містобудівної документації нормативно-правовими актами визначає специфіку провадження у таких справах. Сьогодні особливості провадження у справах щодо оскарження нормативно-правових актів органів виконавчої влади, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів владних повноважень закріплені ст. 264 Кодексу адміністративного судочинства України [15].

Серед визначених цією статтею особливостей розгляду адміністративних справ варто виділити положення частини третьої, а саме, що нормативно-правові акти можуть бути оскаржені до адміністративного суду протягом всього строку їх чинності, а також частини другої, які визначають коло суб'єктів звернення до адміністративного суду, про що йтиметься далі.

По-третє, фактично необмежене коло осіб, які можуть ініціювати відкриття відповідного провадження в адміністративному суді, що випливає з приписів частини другої ст. 264 Кодексу адміністративного судочинства України.

Зокрема, у постанові від 11.09.2023 р. у справі № 320/258/19 про оскарження рішення Ірпінської МР № 4574-62-VII від 19 грудня 2018 року «Про затвердження містобудівної документації – Оновлення Генерального плану м. Ірпінь Київської області» Верховний Суд обґрунтовує такий правовий висновок:

«Таким чином, положення частини другої статті 264 КАС України «право оскаржити нормативно-правовий акт мають особи, щодо яких його застосовано, а також особи, які є суб`єктом правовідносин, у яких буде застосовано цей акт» слід розуміти як запровадження у процесуальному законодавстві України (з деякими особливостями, які зобов`язують особу довести у суді, що такий акт стосується її інтересів) доктрини actio popularis (з лат. – «суспільна дія»), згідно з якою позов може бути подано в інтересах «публічного порядку, законності» (без обов`язку позивача доводити при зверненні до суду, що відповідне рішення суб`єкта владних повноважень вже та безпосередньо зачіпає права та свободи такого позивача).

Право ініціювати у суді справу (locus standi) про визнання протиправним та нечинним рішення суб`єкта владних повноважень, яке володіє ознаками нормативно-правового акта ґрунтується, фактично, на зазначеному статусі оскаржуваного акта. Відмова у доступі до суду особи у такій категорії спорів може призвести до ситуації, за якої рішення суб`єктів владних повноважень, що володіє ознаками нормативно-правового акта, буде залишатися поза межами судового контролю» [16].

Аналогічні висновки Верховного Суду, що судовий контроль за законністю рішень місцевих органів влади щодо планування території, зокрема, розроблення та затвердження детальних планів території, стосується захисту суспільного (публічного) інтересу містяться в постановах від 11.05.2023 р. у справі №380/23542/21, від 04.04.2024 р. у справі № 320/4702/21.

У ситуаціях, коли йдеться про захист публічного екологічного інтересу, важливо пам'ятати про закріплений українським законодавством та підтверджений судовою практикою «широкий» доступ громадських природоохоронних організацій до правосуддя у справах про порушення природоохоронного законодавства. Відповідна проблематика доступу громадськості до правосуддя у відносинах захисту довкілля, що виникла після підписання у 1998 році Орхуської конвенції (Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля), стала предметом наукових дискусій, публічних обговорень, ініційованих зацікавленою громадськістю, та врешті-решт вилилася у сталу правову позицію, висловлену вищими судовими інстанціями України.

Вперше правовий висновок з цього питання був викладений в постанові Великої Палати Верховного Суду від 11.12.2018 р. в справі № 910/8122/17:

«… відповідно до Орхуської конвенції представники громадськості мають право оспорювати порушення національного законодавства у сфері довкілля незалежно від того, належать такі порушення до прав на інформацію і на участь громадськості при прийнятті рішень, гарантованих Орхуською конвенцією, чи ні... Орхуська конвенція забезпечує доступ до правосуддя як на підставі власних положень, так і в порядку забезпечення дотримання національного природоохоронного законодавства.

… МБО «Екологія-Право-Людина» є природоохоронною організацією, яка відповідно до положень Орхуської конвенції та Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про громадські об'єднання», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», а також відповідно до свого статуту, має право на представництво в суді екологічних інтересів суспільства та окремих його членів з метою захисту порушених екологічних прав людини та громадянина або з метою усунення порушень вимог екологічного законодавства» [17].

Таким чином, громадська організація може захищати в суді особисті немайнові та майнові права як своїх членів, так і права та охоронювані законом інтереси інших осіб, які звернулися до неї за таким захистом, лише у випадках, якщо таке повноваження передбачено в її статутних документах, та якщо відповідний закон визначає право громадської організації звертатися до суду за захистом прав та інтересів інших осіб [18, с. 65].

Аналогічні висновки представлені в рішеннях Верховного Суду в справах щодо регулювання містобудівної діяльності загалом (постанова Верховного Суду від 09.10.25 р. у справі № 320/29225/23) та оскарження містобудівної документації, зокрема.

Так, в постанові від 11.06.2024 р. в справі № 160/19750/22 за позовами громадських організацій «Платформа Громадський Контроль», «Збережи Дніпро» до Дніпровської міської ради про оскарження проєкту змін до Генерального плану розвитку м. Дніпра Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду наголосив: «… не заслуговують на увагу доводи відповідача щодо відсутності у позивача права звернення до суду, оскільки Верховний Суд вже неодноразово вказував на те, що право на захист порушеного конституційного права на безпечне довкілля належить кожному та може реалізовуватися громадянами особисто або спільно – через об`єднання громадян (громадськість), у зв`язку із чим судами попередніх інстанцій констатовано, що оскільки оспорювані зміни до містобудівної документації стосувалися навколишнього природного середовища, тому громадські організації, враховуючи приписи Орхуської конвенції, мають право на звернення до суду за захистом охоронюваного законом інтересу у сфері гарантування екологічної безпеки» [19].

Висновки. Аналіз судової практики щодо оскарження містобудівної документації місцевого рівня, а саме генеральних планів населених пунктів та детальних планів територій, сформованої на рівні правових позицій Верховного Суду, дав підстави виокремити ключові особливості судового розгляду цих категорій справ:

– такі справи вирішуються в порядку адміністративного судочинства;

– генеральні плани населених пунктів та детальні плани територій визнаються нормативно-правовими актами;

– провадження щодо оскарження містобудівної документації здійснюється відповідно до приписів ст. 264 Кодексу адміністративного судочинства України;

– право оскаржити вказані акти містобудівної документації мають особи, щодо яких їх застосовано, а також особи, які є суб`єктом правовідносин, правовідносин, у яких буде застосовано ці акти, що означає фактичне запровадження доктрини «actio popularis».

Водночас, у випадках, коли містобудівна документація не відповідає природоохоронним вимогам, відповідно до приписів Орхуської конвенції та усталеної судової практики, право на звернення до суду за захистом охоронюваного законом інтересу у сфері забезпечення екологічної безпеки мають громадські природоохоронні організації.

Таким чином, висновки щодо застосування норм містобудівного права, викладені в постановах Верховного Суду, сприяють єдності підходів щодо захисту порушених як приватних, так і публічних (зокрема, публічних екологічних) інтересів у відносинах розроблення та затвердження містобудівної документації місцевого рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Геопортал містобудівного кадастру на державному рівні. Містобудівна документація. URL: https://kadastr.gov.ua/map_portal#/5.00:31.232129,48.109045:0.00:0.00?baseLayer=topo100 (дата звернення: 05.01.2026).
2. Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2024 році. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/rizne/Analiz_KAS_2024.pdf (дата звернення: 05.01.2026).
3. Rapport public 2025. Activité juridictionnelle et consultative des juridictions administratives en 2024. Paris: Direction de l'information légale et administrative, 2025. 509 p. URL: https://www.conseil-etat.fr/actualites/le-rapport-public-2024-de-la-juridiction-administrative-est-en-ligne (дата звернення: 05.01.2026).
4. Права людини у муніципально-правовому вимірі: доктрина та проблеми реалізації: колект. монографія /за ред.: І.С. Пирога, Ю.М. Бисага. Луцьк: Вежа-Друк, 2025. 309 с.

5. Рибак К.О. Містобудівна діяльність як об'єкт адміністративно-правового регулювання: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 250 с.
6. Анісімова Г.В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини: монографія. Харків: Право, 2019. 672 с.
7. Мороз Г.В. Взаємодія публічних і приватних інтересів в екологічному праві України: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. 353 с.
8. Ільїна Н.Л. Організаційно-правові засади забезпечення екологічної безпеки у плануванні та забудові міст України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2008. 18 с.
9. Берназюк Я. Особливості провадження у справах щодо оскарження нормативно-правових актів. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/presentation_bernaziuk_NPA.pdf (дата звернення: 05.01.2026).
10. Берназюк Я. Принцип пріоритету суспільних інтересів: критерії, ризики, судова практика. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/154_Public_Interest_Priority_Criteria_Case_Law_bernaziuk.pdf (дата звернення: 05.01.2026).
11. Берназюк Я. Позов на захист суспільних інтересів (доктрина actio popularis) як гарантія дотримання екологічних прав: практика Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/environmental_rights_bernaziuk.pdf (дата звернення: 05.01.2026).
12. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 року № 3038-VI з наступними змінами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17/conv#n11 (дата звернення: 05.01.2026).
13. Kobetska N. Consideration of Environmental Law Requirements in the Process of Local-Level Territory Planning. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 14. DOI https://doi.org/10.5281/zenodo.17007686; URL: https://ppdnz.com.ua/index.php/home/article/view/380/279 (дата звернення: 05.01.2026).
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 11.12.2019 року, справа № 369/7296/16-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86305743 (дата звернення: 05.01.2026).
15. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 року, № 2747-IV з наступними змінами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/conv#n11557 (дата звернення: 05.01.2026).
16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 11.09.2023 року, справа № 320/258/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113405944 (дата звернення: 05.01.2026).
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.12.2018 року, справа № 910/8122/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977479 (дата звернення: 05.01.2026).
18. Ланкевич. А. Право громадських організацій на представництво в суді екологічних інтересів суспільства з метою захисту порушених екологічних прав людини та громадянина. *Судовий захист природного довкілля та екологічних прав:* збірник матеріалів міжнародного судового форуму (м. Київ, 7 листопада 2019 року). Київ. 2019. С. 13–19.
19. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 11.06.2024 року, справа № 160/19750/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119661827 (дата звернення: 05.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 7.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кобецька Н.Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.35:349.41:347.235 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.21

РИЗИКИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ЯК ІНВЕСТИЦІЙНОГО КАПІТАЛУ: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

Коломійцева Д.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4495-2532

Коломійцева Д.М. Ризики земельної ділянки як інвестиційного капіталу: поняття та класифікація.

В статті досліджується поняття та види ризиків земельної ділянки, обумовлених правовим регулюванням, що впливають на визначення ціннісної складової земельного ресурсу, рішення інвестора щодо набуття прав на земельну ділянку з метою збереження та примноження прибутку або досягнення соціального та екологічного ефекту.

Автор зазначає, що ціннісна складова земельного ресурсу не завжди є очевидною та врахованою, оскільки вона формується за іншими складовими ніж експертна оцінка. Інвестиційна вартість земельної ділянки визначається метою її набуття на титульному праві, цілями використання, капіталовкладеннями та очікуваними майбутніми доходами. Такий прорахунок здійснюється на основі аналізу всіх складових, що впливають на визначення умов інвестування. Оцінка земельної ділянки як інвестиційного капіталу здійснюється за різними підходами та формулами, одним із яких є оцінка землі за критеріями «інвестиційної привабливості». Сталим елементом такого підходу є «ризик». Складові ризику земельної ділянки здебільшого базуються на агроекономічних, містобудівних чи природоресурсних її характеристиках, залишаючи поза увагою ризики земельної ділянки, обумовлені правовим регулюванням.

На підставі аналізу норм законодавства, автор приходить до висновку, що ризики земельної ділянки можна визначити як ймовірні негативні наслідки, які можуть мати місце при використані земельної ділянки за наслідками її набуття на титульному праві.

Базовим критерієм для формування ризиків земельної ділянки є причина виникнення ризику, під якою можна розуміти юридичні факти та фактичні обставини, які негативно впливають на формування очікуваного інвестиційного прибутку від набуття прав на земельну ділянку.

Сучасний стан правового регулювання дозволяє виділити воєнні, політичні та юридичні ризики земельної ділянки, які слід досліджувати в часовому режимі, з моменту формування до моменту залучення земельної ділянки в інвестиційну діяльність.

Виявлення та дослідження ризиків земельної ділянки, обумовлених правовим регулюванням, дозволяє прийняти рішення щодо її набуття на титульному праві, плануванні та реалізації господарської діяльності з використанням земельної ділянки.

Ключові слова: ризики земельної ділянки; причини ризиків земельної ділянки; ризики земельної ділянки, обумовлені правовим регулюванням; воєнні ризики земельної ділянки; політичні ризики земельної ділянки; юридичні ризики земельної ділянки.

Kolomiytseva D.M. Risks of a land plot as investment capital: concept and classification.

The article examines the concept and types of land risks determined by legal regulation, which affect the determination of the value component of land resources, the investor's decision to acquire rights to a land plot in order to preserve and increase profits or achieve social and environmental effects.

The author notes that the value component of a land resource is not always obvious and taken into account, since it is formed by other components than expert assessment. The investment value of a land plot is determined by the purpose of its acquisition on the title right, the purposes of use, capital investments and expected future income. Such a calculation is carried out on the basis of an analysis of all components that influence the determination of investment conditions. The assessment of a land plot as investment capital is carried out using various approaches and formulas, one of which is the assessment of land according to the criteria of "investment attractiveness". A constant element of such an approach is "risk". The risk components of a land plot are mostly based on its agro-economic, urban planning or natural resource characteristics, leaving out of consideration the risks of the land plot caused by legal regulation.

Based on the analysis of the norms of legislation, the author concludes that the risks of a land plot can be defined as probable negative consequences that may occur when using a land plot as a result of its acquisition on the title right.

The basic criterion for the formation of land plot risks is the cause of the risk, which can be understood as legal facts and factual circumstances that negatively affect the formation of the expected investment profit from the acquisition of rights to a land plot.

Identification and study of the risks of a land plot, determined by legal regulation, allows you to make a decision regarding its acquisition on the title right, planning and implementation of economic activities using the land plot.

Key words: land risks; causes of land risks; land risks due to legal regulation; military risks of land; political risks of land; legal risks of land.

Постановка проблеми. Земельний ресурс в межах території України як природний, поліфункціональний базис забезпечення життєдіяльності українського народу, що є його основним національним багатством, з моменту диференціації на окремі частини набуває режиму високорентабельного активу, нерухомості, стає об'єктом правових операцій, здійснення господарської діяльності. При цьому, ціннісна складова земельного ресурсу не завжди є очевидною та врахованою. В даному випадку мова не про ринковий розрахунок вартості земельної ділянки (експертну оцінку), яка є основою для оподаткування відповідних угод. Справа в інвестиційній вартості земельної ділянки, яка визначається метою її набуття на титульному праві, цілями використання, капіталовкладеннями та очікуваними майбутніми доходами. Такий прорахунок здійснюється на основі аналізу всіх складових, що впливають на визначення умов інвестування.

В науковій літературі оцінку земельної ділянки як інвестиційного капіталу здійснюють крізь призму «інвестиційної привабливості земель», яка враховує сукупність факторів, що впливають на рішення інвесторів та визначають рівень формування і використання інвестиційних ресурсів [1]. Сталим елементом такої формули завжди є «ризик», який застосовується до земельної ділянки як об'єкту капіталовкладення, проте його визначення здебільшого базується на агроекономічних, містобудівних чи природоресурсних показниках земельної ділянки [2], залишаючи поза увагою ризики, обумовлені правовим регулюванням.

Проблема полягає в тому, що в нормах Земельного кодексу України не закріплено визначення землі як об'єкта інвестиційного розвитку, яке б розкривало її правовий режим та взаємозв'язок з інвестиційною діяльністю. Правове регулювання земельних і поєднаних з ними інших суспільних відносин у сфері інвестиційної діяльності, здійснюється у різних правових площинах, кожна з яких має свій об'єктний, суб'єктний склад і зміст, що в свою чергу не дозволяє забезпечити комплексний підхід до вирішення всіх питань залучення інвестицій [3]. В той же час, слід зауважити, що завдання створення універсальної методики визначення ризиків не можу бути вирішено впринципі, оскільки кожний об'єкт інвестування є унікальним [4].

Саме тому, ризики земельної ділянки, які обумовлені правовим регулюванням, створюють самостійну основу для прийняття рішення про набуття земельної ділянки на титульному праві, формування її інвестиційної вартості та плануванні господарської діяльності з її використанням.

Мета дослідження полягає у визначені поняття та видив ризиків земельної ділянки як інвестиційного капіталу, що обумовлені правовим регулюванням, для забезпечення аналізу інформації про земельну ділянку з врахуванням факторів, які можуть впливати на вкладені матеріальні цінності при її набутті чи здійснені господарської діяльності з її використанням.

Стан опрацювання проблематики. Інвестиційні ризики, їх види та класифікація, управління інвестиційними ризиками є предметом досліджень науки в різних сферах. З правової точки зору, окремі питання змісту, класифікації, управління та мінімізації інвестиційних ризиків як складової інвестиційної діяльності досліджували О.М. Вінник [5], В.В. Поєдинок [6], Ю.Г. Сльота [7]. Окремі проблеми інвестиційної політки в Україні та ризики інвестиційної діяльності досліджували Вакалюк В.А. [8], Нецька Л.С. [9], Подік Я.В. [9]. Законодавче регулювання ризиків в інвестиційній діяльності, а також визначив можливі правові засоби управління ними та їх усунення розкрито Шміло І.О.[10].

Комплексний науково-теоретичний аналіз правового режиму землі як об'єкта інвестиційного розвитку за законодавством України зробив Ковальчук М.О. [3], а різні аспекти земельного ресурсу як капіталу досліджували Андрейцев В.І. [11], Носік В.В. [12], Мірошниченко А.М. [13], Мареха І.А. [14], Третяк А.М [15] та інші науковці. Фактори, що впливають на визначення інвестиційної привабливості земель з економічної точки зору розглянуті Багін М.Л., Горб О.І. [1], Радзінська Ю.Б. [2].

В той же час, відмічається відсутність наукових досліджень, предметом яких виокремлюється ризики земельної ділянки, обумовлені правовим регулюванням, що впливає на її цінність як інвестиційного капіталу.

Виклад основаного матеріалу. Законодавство України визначає широку палітру різних видів ризиків. Зокрема, *податковий ризик* визначається ймовірність настання певних подій, що призведе до невиконання платником податків вимог податкового законодавства, іншого законодавства, контроль

за дотриманням якого покладено на податкові органи [16]; *ризик розрахунку* як ймовірність збитків через несвоєчасний розрахунок контрагентів за операціями з цінними паперами, товарами, валютою [17]; *корупційні ризики* як імовірність вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, що негативно вплине на діяльність організації [18]; *кредитний ризик* як розмір очікуваних втрат (збитків) за активом унаслідок дефолту боржника/контрагента [19]; *інвестиційний ризик* як ризик втрати або недоступності фінансових активів об'єкта оверсайту та його учасників, що виникає внаслідок їх інвестування [20].

Перелік законодавчо визначених ризиків сформовано у зв'язку із необхідністю правового регулювання правил виявлення, оцінки, упередження та мінімізації негативних наслідків, у відповідній сфері діяльності чи у зв'язку з певними обставинами. Об'єднуючим фактором для всіх вищеперерахованих випадків є родове поняття *ризик*, яке за законодавством України позначає можливість виникнення несприятливої (негативної) події або ряду таких подій, що визначається ймовірністю, джерелами і обставинами виникнення та наслідками [21].

В цьому аспекті вартим уваги є той факт, що поняття інвестиційного ризику в сфері, яка відмінна від управління банківськими інструментами інвестування, не визначається. Законодавством, яке регулює здійснення інвестиційної діяльності, використовується родове поняття *ризик* без розкриття його значення та видів. Зокрема, в ч. 3 ст. 2 Закону України «Про інвестиційну діяльність» встановлено, що інвестиційний проект, для реалізації якого може надаватися державна підтримка, повинен містити інформацію про ризики проекту, запобіжні заходи і страхування ризиків у випадках, передбачених законом.

Виходячи із зазначеного, можна зробити висновок, що ризик при здійсненні інвестиційної діяльності не обмежується одним галузевим видом ризику, оскільки можливість виникнення несприятливої (негативної) події або ряду таких подій, залежить від об'єкту застосування капіталу та виду інвестиційної діяльності.

В сучасній доктрині земельного права юридичну природу землі як об'єкта інвестиційного розвитку пропоновано розглядати в сукупності та органічній єдності як територію, яка може бути використана для залучення інвестицій, а також як визначену шляхом добору і формування індивідуально визначену на місцевості земельну ділянку, яка надається суб'єктам інвестиційної діяльності відповідно до укладеного інвестиційного договору між органами державної влади чи місцевого самоврядування та національними чи іноземними інвесторами для здійснення господарської діяльності [3, с. 11].

Таким чином, при здійсненні інвестиційної діяльності земельна ділянка може виступати прямим або опосередкованим об'єктом інвестування. Прямим об'єктом інвестиційної діяльності земельний ресурс виступає у випадку, коли земельна ділянка є безпосереднім об'єктом вкладення майнових та інтелектуальних цінностей та основним джерелом очікуваного інвестиційного прибутку. Опосередкованим об'єктом інвестування земельний ресурс виступає у випадку, коли земельна ділянка використовується для реалізації певного виду діяльності та/або створення іншого матеріального об'єкту, в результаті чого формується очікуваний прибуток (доход) та/або досягається соціальний та екологічний ефект, який є очікуваним результатом інвестування.

Не дивлячись на різні правові моделі залучення земельного ресурсу в інвестиційну діяльність, земельна ділянка в обох випадках є об'єктом інвестування, наділеного індивідуально-правовими характеристиками, що впливають на результати інвестиційної активності.

Відповідно *ризики земельної ділянки* можна визначити як ймовірні негативні наслідки, які можуть мати місце при використані земельної ділянки за наслідками її набуття на титульному праві. Базовим критерієм для формування ризиків земельної ділянки є *причина виникнення ризику*, під якою можна розуміти юридичні факти та фактичні обставини, які негативно впливають на формування очікуваного інвестиційного прибутку від набуття прав на земельну ділянку.

Виходячи з зазначеного ризики земельної ділянки, обумовлені правовим регулюванням, є базовими умовами визначення цінності земельної ділянки як інвестиційного капіталу з урахуванням таких їх видів як воєнні, політичні та юридичні ризики.

Воєнні ризики стали характерними для нашої держави у зв'язку з військовою агресією РФ, що з 2022 року набула повномасштабного характеру. Постановою КМ України від 9 квітня 2024 р. № 388 було затверджено перелік воєнних та політичних ризиків, а також умови та порядок їх страхування (перестрахування) під час здійснення видів діяльності Експортно-кредитних агентств [22]. Не дивлячись на те, що зазначена Постанова КМ України прийнята на виконання Закону України «Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності», визначені нею воєнні та політичні ризики можуть бути орієнтиром для оцінки земельної ділянки як об'єкту інвестування.

Зокрема, воєнні ризики відносно земельної ділянки можуть розглядатися крізь призму:

- місцерозташування земельної ділянки відносно територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затвердженим Наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 28.02.2025 № 376 [23];

- належності земельної ділянки до земель, забруднених вибухонебезпечними предметами, та непридатних для використання у зв'язку з потенційною загрозою їх забруднення вибухонебезпечними предметами, що визначається шляхом застосування реєстру територій, забруднених/імовірно забруднених вибухонебезпечними предметами.

Серед *політичних ризиків*, які впливають на інвестиційну цінність земельної ділянки, необхідно виділити такі: здійснене органами державної влади України примусове відчуження майна/вилучення майна суб'єкта господарювання (позбавлення права власності на майно); невиконання або відмова від виконання державою зобов'язань, визначених законодавством, стратегічними або програмними документами, затвердженими в установленому законодавством порядку, та/або інвестиційним договором за умови, що суб'єкт господарювання має право вимагати виконання таких зобов'язань; введення державою заборони (платіжні ембарго, мораторій) на здійснення розрахунків; неможливість конвертації валюти або переказу валюти за кордон суб'єктом господарювання, крім випадків, передбачених законодавством. До політичних ризиків загалом слід віднести загальне правове регулювання інвестиційної політики держави за критеріями відкритості, прозорості, сукупності бюрократичних інструментів контролю, економіко-правовим механізми захисту інвестицій та державних гарантій. Наявність випадків реалізації політичних ризиків потребує окремого дослідження та врахування при плануванні правової операції щодо набуття прав на земельну ділянку.

Найскладнішою за критеріями виділення та змістом є група *юридичних ризиків* земельної ділянки, значимість вивчення та оцінки якої обумовлюється наступними факторами.

По-перше, процедура формування земельної ділянки як об'єкту цивільно-правового обігу впливає на стабільність та дійсність набутого правового титулу кінцевого (чинного) власника та не залежить від кількості попередніх власників земельної ділянки. Допущені порушення на цій стадії створюють правову можливість оспореня прав кінцевого набувача на земельну ділянку (до прикладу, судові справи № 924/316/20, № 367/2022/15-ц).

По-друге, важливістю дотримання порядку відчуження та набуття прав на земельну ділянку, виходячи з правової можливості визнання недійсними правочинів, укладених із порушенням встановленого законом порядку купівлі-продажу, ренти, дарування, застави, обміну земельних ділянок (ст. 210 ЗК України).

По-третє, наявністю «великої кількості зайвих обмежень, які істотно збільшують юридичні ризики при використанні земельних ділянок навіть у тих випадках, коли використання землі начебто не підпадає під такі обмеження [24]», що об'єктивно обумовлює важливість їх перевірки шляхом застосування норм земельного законодавства до документально визначених юридичних фактів.

До юридичних ризиків земельної ділянки варто віднести:

Ризики пов'язані з процедурою набуття прав на земельну ділянку: порушення процедури первісного набуття прав на земельну ділянку; порушення правил обігу земельної ділянки (купівлі-продажу, оренди, емфітевзису, суперфіцію та ін.); порушення процедури врахування переважного права на викуп земельної ділянки (особливо при продажі орендованої земельної ділянки).

Ризики оспорювання прав на земельну ділянку: недійсність правовстановлюючих документів (підробка, скасування рішень про приватизацію або визнання недійсним договору на підставі якого набуто права на земельну ділянку); відсутність реєстрації земельної ділянки в Державному земельному кадастрі та Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно; відсутність архівної документації при формування земельної ділянки, неможливість простеження правових операцій до моменту формування ділянки; спори про права власності (наявність судових процесів, претензій третіх осіб); незавершеність процесу спадкування, незавершеність процедури оформлення правового титулу на землю, відсутність підтвердження оплати за набуту земельну ділянку; наявність укладених попередніх договорів та договорів про наміри, меморандумів «без зобов'язань» щодо спільних дій відносно земельної ділянки, договорів про співробітництво з використання земельної ділянки однієї із сторін, протоколів про внесення ділянки чи прав на ділянку в статутний капітал, акти прийому-передачі без подальшої реєстрації переходу прав;

3) *Ризики обмежень та обтяжень земельної ділянки:* арешти, заборони, іпотеки, земельні сервітути; наявність охоронних зон, природоохоронних територій, прибережних смуг; наявність похідних від права власності речових прав (оренда, суперфіцій, емфітевзис, постійне користування); фактичне володіння земельною ділянкою на підставі цивільного-правового договору (договору про спільну діяльність, договору про співробітництво, договору про тимчасове використання земельні ділянки та ін.);

4) *Ризики цільового призначення земельної ділянки:* невідповідність фактичного використання цільовому призначенню; заборони та обмеження щодо зміни цільового призначення; вид функціональної зони за містобудівною документацію, що обмежує варіанти цільового використання земельної ділянки; відсутність містобудівної документації, невизначеність функціональної зони земельної ділянки.

5) *Ризики земельно-кадастрової реєстрації:* відсутність земельно-кадастрової інформації або помилки у земельно-кадастровій інформації про земельну ділянку; невідповідність координат земель-

ної ділянки межам земельної ділянки в натурі (на місцевості); накладення меж з іншими ділянками в Державному земельному кадастрі; претензії щодо розташування межі чи межі земельної ділянки з суміжними землекористувачами.

6) *Ризики, обумовлені особливостями використання та місцерозташуванням земельної ділянки:* фактичне користування третіми особами без правових підстав або які правові підстави, що не відповідають вимогам земельного законодавства; наявні або відсутні комунікації на та біля земельної ділянки; приховані комунікації; дефекти оточуючих територій чи інфраструктури; наявність незаконних об'єктів нерухомості, іншого майна на ділянці чи штучно створених природних ресурсів; ознаки самозаліснення земельної ділянки.

7) *Ризики регуляторного характеру*, до яких можна віднести зміни у земельному, містобудівному, податковому законодавстві, що впливають на правовий режим земельної ділянки та правила оподаткування правових операцій.

Дослідження юридичних ризиків необхідно здійснювати шляхом застосування земельного законодавства до аналізу юридичних фактів, що свідчать про історію формування, правовий оббіг, чинний та потенційний правовий режим земельної ділянки як об'єкту залучення інвестицій.

Висновки. Виходячи із зазначеного, при плануванні та здійсненні інвестиційної діяльності забезпеченню прав та інтересів сторін у земельно-інвестиційних правовідносинах необхідно приділяти особливе значення, шляхом встановлення наявності чи відсутності ризиків земельної ділянки, обумовлених правовим регулюванням.

Це пов'язано із індивідуально-правовими характеристиками земельної ділянки, юридичними фактами та фактичними обставинами, які можуть створити ймовірні негативні наслідки при використані земельної ділянки. Враховуючи те, що земельна ділянка є об'єктом цивільного-правового обігу з моменту її формування, ризики земельної ділянки, обумовлені правовим регулюванням, охоплюють юридичні факти та фактичні обставини щодо земельної ділянки з моменту її формування та діють протягом всього часового періоду проведення правових операцій, включаючи правову форму залучення земельної ділянки в інвестиційну діяльність.

Виходячи з зазначеного ризики земельної ділянки, обумовлені правовим регулюванням, є базовими умовами визначення цінності земельної ділянки як об'єкту капіталовкладення, завдяки якому формується прорахунок прибутку (доходу) та/або здійснюється досягнення соціального та екологічного ефекту, що є очікуваним результатом інвестування.

Сучасний стан правового регулювання дозволяє виділити воєнні, політичні та юридичні ризики земельної ділянки, які слід досліджувати, оцінювати та враховувати при набутті земельної ділянки на титульному праві, плануванні та реалізації господарської діяльності з використанням земельної ділянки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Багін М.Л., Горб О.І. Оцінка інвестиційної привабливості земель в умовах відбудови регіонів. *The 5th International scientific and practical conference «Modern technologies fnd processes of implementation of new methods» (February 06-09, 2024) Madrid, Spain. International Science Group.* 2024. 368 p. С. 37-39.
2. Радзінська Ю.Б. Теоретичні підходи щодо оцінки інвестиціної привабливості земель міст. *Комунальне господарство міст. Сер. Техінчні науки та архітектура. Харків. 2017.* Вип. 137. С. 25-30. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/stmrb_2017_8_30.pdf.
3. Ковальчук М.О. Земля як об'єкт інвестиційного розвитку за законодавством України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2015. 176 с.
4. Шмігельська З.К. Стратегія нейтралізації ризиків у інвестиційній діяльності. URL: https://ela.kpi.ua/bitstreams/f887e2ee-7d43-4918-b1ee-b9b279a0c03d/download.
5. Вінник О.М. Інвестиційне право: навч.посібник. Київ: Юридична думка, 2005. 568 с.
6. Поєдинок В.В. Правове регулювання інвестиційної діяльності: теоретичні проблеми: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 480 с.
7. Сльота Ю.Г. Господарсько-правове регулювання інвестиційної діяльності в умовах членства України в СОТ: автореф.дис. … кан.юрид.наук: 12.00.04: Нац.юрид.ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2015. 20 с.
8. Вакалюк В.А. Правове регулювання інвестиційної діяльності в Україні. *Глобальні та національні проблеми економіки.* Випуск 16, 2017, С. 122-12. URL:6 http://global-national.in.ua/archive/16-2017/26.pdf.
9. Нецька Л.С., Подік Я.В. Правове регулювання інвестиційної діяльності в Україні: перспективи розвитку. *Юридичний вісник,* 3 (76) 2025, С. 139–146. URL: file:///Users/ladi/Downloads/19.pdf.

10. Шуміло І.О. Інвестиційні ризики, їх класифікація та управління: правовий аспект. *Право та інновації* № 2 (26) 2019. С. 65-71. URL: https://openarchive.nure.ua/bitstreams/15c61c25-3f0d-431a-80df-f01243a10414/download.
11. Андрейцев В. І. Правовий режим землі як основного національного багатства: (комент. до ч. 1 ст. 1 Земельного кодексу України). *Законодавство України: наук.-практ. комент.* 2002. № 4. С. 15-26.
12. Носік В.В. Земля як об'єкт права власності. *Вісник Київського національного університет ім. Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки. 2000. Вип. 38.* С. 33—39 URL: https://visnyk.history.knu.ua/eng/archive.
13. Мірошниченко А.М. Земельне право України: Підр. для студ.вищ.навч.закладів. К.: Алерта, 2013. 512 с.
14. Мареха І.С. Земля як національний культурний капітал України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка і управління.* Том 29 (68), № 5, 2018 С. 124–128. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/UZTNU_econ_2018_29(68)_5_29.pdf.
15. Третяк А.М. Теоретичні основи формування земельного капіталу як похідного від природного та людського. *Теоретична екологія,* 2012. С. 15-26. URL: http://www.ecoj.dea.kiev.ua/archives/2012/1/4.pdf.
16. Постанова КМУ від 25 липня 2024 р. № 854 «Про реалізацію експериментального проекту щодо функціонування системи управління податковими ризиками (комплаєнс-ризиками) в Державній податковій службі». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/854-2024-п#Text.
17. Положенням про порядок визначення банками України та банківськими групами мінімального розміру ризику розрахунку, затверджений Постановою Правління НБУ від 23 грудня 2024 року № 158. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0158500-24#Text.
18. Методологія управління корупційними ризиками, завтверджена Наказом Національного агентства з питань запобігання корупції 28 грудня 2021 року № 830/21, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 17 лютого 2022 р. за № 219/37555. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0219-22#Text
19. Положенням про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями, затвердженим Постановою Правління Національного банку України 30.06.2016 № 351. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0351500-16#Text.
20. Інструкція з оцінювання на відповідність міжнародним стандартам оверсайту суб'єктів, які виконують функції центрального депозитарію цінних паперів, центрального контрагента, торгового репозиторію та системи розрахунків у цінних паперах в Україні, затвердженою Постановою НБУ від 05.04.2024 № 38. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0038500-24#Text.
21. Вимоги щодо управління ризиками безпеки на об'єктах критичної інфраструктури I категорії критичності, затверджена Постановою КМ України від 1 квітня 2025 р. № 367. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367-2025-п#Text.
22. Перелік воєнних та політичних ризиків, затверджених Постановою КМ України від 9 квітня 2024 р. № 388. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/388-2024-п#Text.
23. Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затвердженим Наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 28.02.2025 № 376, зареєстровано Міністерством юстиції України 11 березня 2025 року за № 380/43786. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#Text.
24. Мірошниченко А.М. Щодо необхідності вдосконалення системи прав на земельні ділянки. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі: матеріали «круглого столу» м. Харків, 13 червня 2014р.: зб. тез наук. доп. / за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги;* Нац.юрид.ун-т імені Ярослава Мудрого. Х.: Оберіг, 2014. С. 28.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Коломійцева Д.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 504
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.22

THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT FOR LIFE AND HEALTH IN CONTEMPORARY INTERNATIONAL LAW

Kononenko V.,
Doctor of Law Sciences,
Professor of the Department of International Law and the rights of the European Union,
State Tax University.
Associate Professor,
Education and Research Institute
«Karazin Institute of International Relations and Travel Business»
V.N. Karazin Kharkiv National University
ORCID: 0000-0002-6461-7072

Fokin Y.,
candidate of legal sciences,
Associate Professor of the Department of International Law
and the rights of the European Union,
State Tax University
ORCID: 0000-0002-4625-2006

Rezenkina N.,
Lecturer at the Department of Economics and Business Branch
"Kharkiv Vocational College of Trade and Economics
of the State University of Trade and Economics",
Specialist of the Highest Category
ORCID: 0000-0002-5735-3240

Kononenko V.P., Fokin Ya.F., Rezenkina N.O. the right to a safe environment for life and health in contemporary international law.

The article is devoted to the analysis of the realization of the right to a safe environment for life and health as a common interest of the international community and a universal obligation of States. It examines the evolution of international environmental law to the status of erga omnes norms, which apply to all States irrespective of specific treaties, with reference to key decisions of the International Court of Justice, in particular the Barcelona Traction case (1970) and the precedent-setting recognition in the ICJ Advisory Opinion of 23 July 2025 of the erga omnes character of obligations to protect the climate system from anthropogenic greenhouse gas emissions (the obligation to prevent significant transboundary harm under customary international law).Separate attention is given to the practice of the European Court of Human Rights in cases involving environmental and climate threats, viewed through the lens of Articles 2 and 8 of the European Convention on Human Rights (positive obligations of the State to protect life and private/family life from industrial pollution, noise, climate change, etc.). The article highlights the tension between national sovereignty and the principle of common but differentiated responsibilities, as well as the limitations of the ECtHR's jurisdiction (absence of a direct right to a clean environment, requirement to exhaust domestic remedies).The authors emphasize that effective protection of the right to a safe environment is impossible without international cooperation, as environmental threats are transboundary in nature, and the further development of the erga omnes concept and accountability mechanisms will strengthen guarantees of every individual's right to a clean and safe environment.

Key words: international environmental law, erga omnes obligations, climate change, right to a safe environment, European Court of Human Rights, International Court of Justice, positive obligations of the State, transboundary harm.

Кононенко В.П., Фокін Я.Ф., Резенкіна Н.О. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в сучасному міжнародному праві.

Стаття присвячена аналізу реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як спільного інтересу міжнародної спільноти та універсального зобов'язання держав. Досліджується еволюція міжнародного екологічного права до статусу норм erga omnes, що діють щодо всіх

держав незалежно від конкретних договорів, з посиланням на ключові рішення Міжнародного Суду ООН, зокрема справу Barcelona Traction (1970) та прецедентне визнання erga omnes характеру зобов'язань щодо захисту кліматичної системи від антропогенних викидів парникових газів у консультативному висновку МС ООН від 23 липня 2025 року (зобов'язання запобігати значній транскордонній шкоді за звичаєвим міжнародним правом). Окремо розглядається практика Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних з екологічними та кліматичними загрозами, через призму статей 2 та 8 Європейської конвенції з прав людини (позитивні обов'язки держави захищати життя та приватне/сімейне життя від промислового забруднення, шуму, зміни клімату тощо). Підкреслюється протиріччя між національним суверенітетом та принципом спільної, але диференційованої відповідальності, а також обмеження юрисдикції ЄСПЛ (відсутність прямого права на чисте довкілля, вимога вичерпання національних засобів захисту). Автор акцентує, що ефективний захист права на безпечне довкілля неможливий без міжнародної співпраці, оскільки екологічні загрози транскордонні, а подальший розвиток концепції erga omnes та механізмів відповідальності сприятиме посиленню гарантій права кожної людини на чисте та безпечне довкілля.

Ключові слова: міжнародне екологічне право, erga omnes зобов'язання, кліматичні зміни, право на безпечне довкілля, Європейський суд з прав людини, Міжнародний Суд ООН, позитивні обов'язки держави, транскордонна шкода.

Problem Statement. In the context of accelerating climate change, biodiversity loss, and large-scale environmental degradation, the protection of a safe environment for human life and health has become one of the central challenges of contemporary international law. Environmental harm increasingly transcends national borders, affects present and future generations, and threatens fundamental human rights, thereby calling into question the adequacy of traditional state-centred approaches to environmental regulation.

Although international environmental law has developed a wide range of treaty-based and customary norms, their effectiveness remains limited due to fragmented enforcement mechanisms, competing economic interests, and the absence of a universally recognized, justiciable right to a safe environment. At the same time, recent developments in the case law of the International Court of Justice and the European Court of Human Rights demonstrate a gradual shift toward recognizing environmental protection as a matter of common interest of the international community and as a source of erga omnes obligations.

This raises a number of unresolved legal questions, including the scope and legal nature of erga omnes obligations in environmental law, the extent of States' positive obligations to prevent environmental and climate-related harm, and the role of international judicial bodies in protecting environmental rights in the absence of an explicit right to a clean environment in key human rights instruments. The problem is further complicated by the tension between national sovereignty, economic development, and the collective responsibility of States to address global environmental threats.

Against this background, there is a need for a systematic analysis of the right to a safe environment for life and health as an emerging principle of contemporary international law, grounded in erga omnes obligations and reinforced through international adjudication and cooperation mechanisms.

The aim of the article is to determine the essence of international erga omnes obligations in the field of environmental law, with an emphasis on their universal nature as a form of shared responsibility of states before the international community for the prevention of environmental threats; to analyse the case law of the International Court of Justice and the European Court of Human Rights concerning the protection of environmental human rights, including the evolution of the erga omnes concept and the application of the European Convention on Human Rights to climate and environmental violations; and to characterise the mechanisms of international protection of the right to a safe environment, in particular through positive obligations of states, principles of shared responsibility, and judicial procedures.

The current state of research on the topic. Modern international legal scholarship increasingly addresses environmental protection as a key condition for safeguarding human life and health. Issues of international environmental security and legal responses to transboundary environmental threats have been examined by N. Agadzhanyan, I. Homlya, and V. Donchenko, who emphasise the importance of international cooperation. The legal foundations of sustainable development and its human rights dimension have been analysed by T. Tarakhonych and L. Tymchenko.

Sectoral aspects related to environmental safety have been explored in studies by L. Novikova and I. Kharchenko, who focused on the evolution of EU policies on energy security and their environmental implications, as well as in the dissertation research of S. Talibov on regional energy security in international law. An important contribution has also been made by A. Kipāne and A. Vilks, whose

work on the legal framework for environmental protection in the context of sustainable development highlights the growing recognition of the right to a safe environment as an integral element of the protection of human life and health in contemporary international law.

Presentation of the main material. The realization of the right to an environment safe for life and health constitutes a common interest of all states, each of which bears responsibility for preventing environmental threats that negatively affect the climate and human health. The mechanisms for ensuring this right include international environmental monitoring, access to environmental information, public participation in environmentally significant decision-making, judicial protection of rights through international and national courts, as well as procedures for responding to violations of environmental human rights. The international system forms a multi-level structure of interaction among norms, actors, and procedures to guarantee a safe environment.

Provisions on international environmental security belong to erga omnes norms – obligations that states owe to the entire international community, regardless of specific treaties. This is due to the universal nature of environmental security as a common good of humanity, upon which the existence and sustainable development of all states and peoples depend. Such obligations cannot be ignored or limited by agreements between individual actors, and their observance constitutes a legitimate interest of the whole international community. Violations entail international legal responsibility, and ensuring compliance is regarded as a priority of contemporary international law.

The case law of the International Court of Justice records an increasing number of environmental law cases, reflecting the growing attention of states to environmental protection at the international level. Modern international environmental law has evolved toward the status of erga omnes obligations – those that apply with respect to all states. The concept of erga omnes was first articulated by the International Court of Justice in its judgment in the "Barcelona Traction" case (1970) [1].

Only in 2019 did the International Court of Justice, for the first time, examine a case concerning the breach of erga omnes obligations in the context of environmental law – in the case The Gambia v. Myanmar, which concerned the genocide of the Rohingya people. Although the principal subject of the application was violations of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the Court held that the obligations under this Convention are of an erga omnes partes character (owed to all parties to the treaty), and therefore that every State party has a legal interest in their observance regardless of whether it has been directly affected. This decision became an important precedent, as it emphasized the universal nature of such obligations and paved the way for extending the erga omnes concept to other areas of common interest, in particular environmental law, where the protection of the environment is increasingly recognized as a duty of all States and as a shared responsibility of the international community [2].

In its judgment of 23 July 2025, the International Court of Justice (ICJ) for the first time clearly recognized the erga omnes character of States' obligations to protect the climate system and to prevent significant environmental harm resulting from anthropogenic greenhouse gas emissions, including under customary international law (the obligation to prevent transboundary harm). This allows any State to invoke the breach of such obligations irrespective of direct injury and paves the way for the recognition of environmental (including climate-related) norms as protecting the interests of the international community as a whole, given the global nature of the harm.

The European Court of Human Rights (ECtHR) addresses environmental and climate issues through the prism of human rights protection, applying the dynamic "living instrument" doctrine to the 1950 European Convention on Human Rights. The Court takes into account the evolution of international standards, including the 2015 Paris Agreement, and in cases such as Verein KlimaSeniorinnen Schweiz v. Switzerland (2024) has found that insufficient State climate measures violate Article 8 of the Convention (the right to respect for private and family life), thereby ensuring protection against the serious adverse effects of climate change on life, health, and well-being.

However, recourse to the ECtHR remains challenging: the Convention does not enshrine an explicit right to a clean environment, requires the exhaustion of domestic remedies, and applicants often rely on the Paris Agreement to demonstrate the impact of climate policy on their rights. In cases where climate change affects several States, reference may be made to the principle of common but differentiated responsibilities; however, this sits uneasily with the ECtHR's traditional approach, which is oriented toward national sovereignty and territorial jurisdiction.

There is an inherent tension between the ECtHR system and the concept of distributed State responsibility for environmental harm, as the expansion of economic activity frequently conflicts with ecosystem preservation.

Consequently, effective protection of the right to a safe environment is impossible without international cooperation, as environmental threats do not respect national borders. The principle of

erga omnes plays a key role in the development of international environmental law by emphasizing the shared responsibility of all States for environmental security. Further development of international law, recognition of environmental obligations as erga omnes, and the strengthening of responsibility mechanisms will contribute to more effective protection of every person's right to a clean and safe environment [3].

The right to an environment safe for life and health is passive in nature: it presupposes an indefinite circle of obligated persons who must refrain from actions that violate this right. Therefore, the principal means of its protection for an individual remains a complaint (a claim, an application to public authorities).

Within the framework of the Council of Europe, any person under the jurisdiction of the States Parties to the 1950 European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, after exhausting domestic remedies, may apply to the European Court of Human Rights (ECtHR). Although the Convention does not expressly guarantee the right to environmental safety, the Court protects individuals' environmental interests through the application of other provisions of the Convention, in particular Article 2 (the right to life), in cases involving hazardous industrial activities, radiation exposure, or harmful industrial emissions.

An illustrative example is the case of Öneryıldız v. Turkey of 30 November 2004 (Grand Chamber), in which the Court found a violation of Article 2 of the Convention due to the inaction of the Turkish authorities, who failed to take measures to prevent a methane explosion at a landfill site that resulted in the death of the applicant's relatives and the destruction of his home. The Court emphasized the State's positive obligation to protect life from risks associated with dangerous activities [6].

The Rio Declaration on Environment and Development enshrined the human right to a healthy and productive life in harmony with nature. For this reason, issues of environmental security are increasingly being considered by courts as matters of human rights protection. In particular, in the cases of "Duarte Agostinho and Others v. Portugal" and "Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. the States of the Council of Europe", the applicants accused states of violating human rights due to their failure to take action to combat climate change [3].

In the judgment of the European Court of Human Rights in the case of "Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland" of 9 April 2024, the complaint of the Swiss association "Verein KlimaSeniorinnen Schweiz" and four retired women was examined concerning the State's insufficient measures to combat climate change [4]. The applicants argued that global warming threatens their lives, health, and quality of life, and that the Swiss authorities are not taking sufficient measures to combat climate change. The European Court of Human Rights held that the 1950 European Convention guarantees the right to effective protection against serious adverse effects of climate change that affect life, health, well-being, and private and family life (Articles 8 and 34 of the Convention). The Court found that Switzerland had breached its positive obligations to protect human rights from climate-related threats, as well as the right of access to a court. At the same time, the complaints of the four individual applicants were declared inadmissible due to their lack of "victim" status under Article 34 of the Convention, whereas the KlimaSeniorinnen association was entitled to bring an application before the Court [5].

The European Court of Human Rights emphasized that its powers with regard to climate change issues are limited to ensuring that States comply with their obligations under the European Convention on Human Rights and its Protocols (Article 19 of the Convention). At the same time, the Court acknowledged that insufficient or ineffective State measures to combat climate change increase the risks of serious adverse consequences and create real threats to the enjoyment of human rights—threats that have already been officially recognized by the governments of many countries. In this context, the Court cannot disregard objective and current circumstances confirmed by contemporary scientific evidence, as it performs the function of a guardian of human rights [5, p. 20].

In assessing whether the State had exceeded the limits of its margin of appreciation, the European Court of Human Rights (the ECtHR) examined whether the authorities had taken into account the need for specific measures to combat climate change. The Court focused on the establishment of timeframes for achieving carbon neutrality, the overall volume of permissible emissions (including a carbon budget), interim targets, emission-reduction pathways, justification of how the targets would be achieved, the timely updating of policies on the basis of the best available scientific evidence, as well as the consistency and coherence of legislation and measures. A shortcoming in only one aspect does not necessarily amount to an excess of the margin of appreciation; however, the protection of rights requires a combination of mitigation and adaptation measures, taking into account the needs of vulnerable groups.

The Court paid particular attention to procedural safeguards: States are required to ensure public access to relevant information and mechanisms for taking public views into account in the formulation of climate policy.

In Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland (2024), the ECtHR found that Switzerland had critical gaps in its climate regulation: the absence of quantitative limits on greenhouse gas emissions (for example, a carbon budget), failure to meet previous targets, and the untimely, inconsistent, and insufficient nature of the measures adopted. The State had exceeded its margin of appreciation and failed to comply with its positive obligations under Article 8 of the European Convention on Human Rights (the right to respect for private and family life). In addition, Article 6 § 1 of the Convention was violated due to the inadequate consideration of the association's complaint by the national courts, including the lack of reasoning for the refusal, the absence of an analysis of scientific evidence on climate threats, and the failure to carry out a separate assessment of the association's legal standing.

The Court underscored the key role of national courts in ensuring access to justice in climate cases and emphasized that compliance with the Convention primarily rests with State authorities, including the judiciary.

In matters concerning environmental risks, industrial pollution, noise, urban development, waste, and similar issues, the Court has traditionally applied Article 8 of the Convention. For example, in Powell and Rayner v. the United Kingdom (1990) and Hatton v. the United Kingdom (2003), the ECtHR held that the operation of a major airport (Heathrow) was justified by the country's economic interests, even in the presence of a significant adverse impact on the environment and the health of residents, as the State enjoyed a wide margin of appreciation in balancing the competing interests [7].

In the case of Moreno Gómez v. Spain of 16 November 2004 (Judgment in the case of Moreno Gómez v. Spain [8]), the applicant complained about constant nighttime noise from nightclubs located near her home, which caused her chronic sleep disturbances. The European Court of Human Rights found that the authorities' failure to regulate nighttime noise had led to a serious violation of the applicant's right to respect for her home (Article 8 of the Convention). Given the significant exceedance of permissible nighttime noise levels and the duration of the problem (several years), the Court held that there had been a violation of Article 8.

In a similar case, Deés v. Hungary (judgment of 9 November 2010), the applicant complained of excessive noise, vibration, and pollution caused by the transformation of his street into a transit thoroughfare with intensive and unregulated traffic. The Court held that, despite certain measures taken by the authorities to limit and organize traffic, the applicant had for a prolonged period suffered significant inconvenience due to excessive noise, which substantially interfered with his right to respect for his home and private life (violation of Article 8 of the Convention) [10].

In the case of Dubetska and Others v. Ukraine (ECtHR judgment of 10 February 2011, application no. 30499/03), the applicants complained of a violation of Article 8 of the European Convention on Human Rights due to serious environmental pollution and damage to their homes caused by the operations of a state-owned coal mine and an enrichment plant. This pollution adversely affected the health of family members and significantly devalued their property.The Court found a violation of Article 8: although the State was aware of the harmful impact of these industrial facilities, it failed to take effective measures either to relocate the applicants or to substantially reduce the pollution to an acceptable level. The applicants were unable to relocate independently because the value of their real estate in the contaminated area had sharply declined.This case is a classic illustration of the State's positive obligation to protect the right to respect for private and family life from environmental threats originating from State-owned enterprises [9].

Conclusions. Cooperation between Ukraine and the European Union has become a key factor in the development of international relations and Ukraine's economic policy. The agreements signed, including the Association Agreement, have a significant impact on both the internal and external aspects of the state's activities. They open new opportunities for economic growth and integration into the global economy while imposing obligations on Ukraine in the fields of ecology, sustainable development, and social responsibility.

Ukraine faces a number of challenges, including the dominance of economic interests of developed countries and transnational corporations that contradict ecological standards and international initiatives. Although international organizations, such as the UN and the EU, promote the development of solutions to address the global ecological crisis, their measures often remain declarative as they do not always align with the interests of powerful economic players.

At the same time, the recognition of the importance of energy security and sustainable development at the EU level contributes to the transition to more environmentally friendly technologies and policies, which have a long-term positive impact on Ukraine. The shift to renewable energy sources and reduction of carbon emissions is an important step in strengthening energy independence and achieving ecological security.

Cooperation between Ukraine and the EU in the fields of economics, ecology, and energy security requires further reforms, implementation of innovative solutions, and expansion of legal mechanisms to ensure stable development and protection of the interests of all participants in international relations.

REFERENCES:

1. Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain) (New Application: 1962). The International Court of Justice. URL: https://www.icj-cij.org/case/50 (дата звернення 12.01.2026).
2. Developments in Gambia's Case Against Myanmar at the International Court of Justice. February 14, 2022. URL: https://www.hrw.org/news/2022/02/14/developments-gambias-case-against-myanmar-international-court-justice (дата звернення 12.01.2026).
3. Kipāne A., Vilks A. Legal Framework for Environmental Protection in theContext of Sustainable Development. *European Journal of Sustainable Development*. 2022. No.11/4. P. 174-175.
4. Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland [GC] - 53600/20 Judgment 9.4.2024. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-14304%22]} (дата звернення 12.01.2026).
5. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (квітень 2024 року) / Відп. за вип.: О.Ю. Тарасенко, Д.П. Мордас, Р.Ш. Бабанли. К., 2024. 62 с.
6. Рішення палати у справі «Онер'ілдіз проти Туреччини». Європейський суд з прав людини. Рішення від 18.06.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_181#Text (дата звернення 12.01.2026).
7. Справа «Хаттон та інші проти Сполученого Королівства» Європейський суд з прав людини. Рішення від 08.07.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_105#Text (дата звернення 12.01.2026).
8. Рішення у справі «Морено Гомез проти Іспанії». Європейський суд з прав людини. Комюніке від 16.12.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_232#Text (дата звернення 12.01.2026).
9. Справа «Дубецька та інші проти України» (Заява № 30499/03). Європейський суд з прав людини; Рішення, Справа від 10.02.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689#Text (дата звернення 12.01.2026).
10. Case «Deés v. Hungary» № 2345/06. HUDOC. Council of Europe. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-101647%22]} (дата звернення 12.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кононенко В.П., Фокін Я.Ф., Резенкіна Н.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 349.6:622.32(477):341.217
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.23

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАФТОГАЗОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ ТА ВОЄННІ ВИКЛИКИ

Новосад І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0003-1202-028X

Новосад І.В. Правове регулювання нафтогазових відносин в Україні: євроінтеграція та воєнні виклики.

У статті здійснено комплексний аналіз законодавчого забезпечення нафтогазових відносин в Україні з урахуванням сучасних євроінтеграційних процесів, трансформацій енергетичних ринків та викликів, спричинених воєнним станом. Дослідження побудоване за логікою технологічної структури нафтогазового комплексу та охоплює основні групи відносин, що формують єдиний виробничо-економічний ланцюг: пошук і видобування нафти та газу, їх первинну переробку, транспортування, розподіл, зберігання та постачання кінцевим споживачам.

Особливу увагу приділено правовій природі відносин у сфері користування нафтогазоносними надрами, співвідношенню природоресурсного, адміністративного та екологічного регулювання, а також еволюції дозвільних процедур, зокрема переходу до електронних аукціонів спеціальних дозволів і посиленню державного обліку надрокористування. Проаналізовано інститут угод про розподіл продукції як інструмент залучення інвестицій та виявлено його нормативні й екологічні обмеження.

Автором досліджено правове регулюванню трубопровідного транспорту, газотранспортної та газорозподільної систем, зберігання природного газу й нафти, включно з формуванням системи мінімальних запасів нафти та нафтопродуктів. Висвітлено вплив анбандлінгу, ліцензування та режиму природних монополій на статус ключових учасників ринку. Також охарактеризовано правові засади постачання природного газу, роль договірного регулювання та конкуренції між постачальниками. Зроблено наголос на пронизаності усієї господарської діяльності у нафтогазовому комплексі потужним адміністративно-правовим впливом, найбільш ефективними інструментами якого є надання дозволів та ліцензування.

За результатами дослідження автором виокремлено основні характерні риси вітчизняного нафтогазового законодавства: домінування євроінтеграційної спрямованості розвитку, поєднання ринкових механізмів із правовим режимом природних монополій, а також активне застосування дозвільно-ліцензійних інструментів як методу правового регулювання.

Ключові слова: правове регулювання, нафтогазові відносини, енергетичне законодавство, екологічне право, екологічна безпека, євроінтеграція, ЄС, війна , воєнні виклики, енергетична безпека.

Novosad I.V. Legal regulation of oil and gas relations in Ukraine: European integration and wartime challenges.

The article provides a comprehensive analysis of the legislative framework governing oil and gas relations in Ukraine, taking into account contemporary European integration processes, transformations of energy markets, and challenges caused by the imposition of martial law. The study is structured according to the technological organization of the oil and gas complex and covers the main groups of relations that form a unified production and economic chain, namely: exploration and extraction of oil and gas, their primary processing, transportation, distribution, storage, and supply to final consumers.

Special attention is paid to the legal nature of relations in the field of use of oil and gas–bearing subsoil, the correlation between natural resource, administrative, and environmental regulation, as well as the evolution of permitting procedures, in particular the transition to electronic auctions for special permits and the strengthening of state accounting of subsoil use. The article analyzes production sharing agreements as an instrument for attracting investment and identifies their regulatory and environmental limitations.

The author examines the legal regulation of pipeline transport, gas transmission and gas distribution systems, and the storage of natural gas and oil, including the formation of a system of minimum stocks

of oil and petroleum products. The impact of unbundling, licensing, and the legal regime of natural monopolies on the status of key market participants is highlighted. The legal foundations of natural gas supply, the role of contractual regulation, and competition between suppliers are also characterized. The emphasis is placed on the fact that all economic activities within the oil and gas sector are permeated by a strong administrative-legal influence, the most effective instruments of which are the granting of permits and licensing.

Based on the results of the study, the main characteristic features of domestic oil and gas legislation are identified, namely: the dominance of European integration orientation as a vector of development, the combination of market mechanisms with the legal regime of natural monopolies, and the active use of permitting and licensing instruments as a method of legal regulation.

Key words: legal regulation, oil and gas relations, energy legislation, environmental law, environmental safety, European integration, European Union, war, wartime challenges, energy security.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку нафтогазового комплексу України характеризується поєднанням глибоких структурних реформ, зумовлених євроінтеграційними зобов'язаннями, та безпрецедентних безпекових викликів, пов'язаних із повномасштабною війною РФ проти нашої держави. Саме нафтогазова сфера перебуває у фокусі цих процесів, оскільки вона безпосередньо впливає на енергетичну безпеку, стабільність економіки, функціонування критичної інфраструктури та соціальне благополуччя населення. За таких умов зростає потреба у цілісному науковому осмисленні законодавчого забезпечення нафтогазових відносин, яке має одночасно відповідати стандартам Європейського Союзу та враховувати національні реалії воєнного часу.

Водночас у науковій літературі дослідження нафтогазових відносин часто мають фрагментарний характер і зосереджуються на окремих елементах правового регулювання – надрокористуванні, транспортуванні, ринку природного газу чи ліцензуванні. Недостатньо розкритими залишаються питання системного взаємозв'язку між цими складовими, впливу правового режиму природних монополій на функціонування всього ланцюга нафтогазового комплексу, а також наслідки поєднання євроінтеграційних реформ із надзвичайними правовими режимами. З огляду на це актуальним є комплексний аналіз законодавства, що регулює всі основні стадії обігу нафти і газу, з метою виявлення його спільних рис, проблемних аспектів та тенденцій подальшого розвитку.

Метою цієї статті є комплексне дослідження правового регулювання нафтогазових відносин в Україні крізь призму технологічної структури нафтогазового комплексу з урахуванням впливу права Європейського Союзу та особливостей функціонування відповідних правовідносин в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняній юридичній науці окремі аспекти правового регулювання нафтогазових відносин уже ставали предметом дослідження, однак здебільшого вони аналізувалися фрагментарно. Так, С.Ю. Кіцул [1] розглядає законодавство у сфері газовидобування переважно крізь призму адміністративного права, акцентуючи увагу на владно-управлінській природі відповідних правовідносин та ролі дозвільних механізмів. Н.О. Максіменцева [2], визнаючи складність і багатовимірність цих відносин, пропонує їх розмежування між адміністративним та екологічним правом за об'єктним критерієм, відокремлюючи управлінську діяльність уповноважених органів від природоресурсного об'єкта – надр. У свою чергу, Е.А. Онацький [3] межах компаративного аналізу зосереджується на правовому регулюванні трубопровідного транспорту, співвідносячи національні підходи з моделями, притаманними праву Європейського Союзу та законодавству інших держав, і підкреслює галузеву неоднорідність правового режиму магістральних трубопроводів. Окремі питання дозвільної та ліцензійної діяльності у паливно-енергетичній сфері розкриває О.М. Даценко [4], який проводить розмежування між спеціальними дозволами на користування надрами та ліцензіями на здійснення окремих видів господарської діяльності.

Водночас, наявні наукові підходи не формують цілісного уявлення про правове регулювання нафтогазових відносин як єдиного виробничо-економічного ланцюга, що функціонує в умовах одночасного впливу євроінтеграційних процесів і воєнних викликів. Поза достатньою увагою залишаються системні зв'язки між природоресурсним, енергетичним, адміністративним та екологічним регулюванням, а також трансформація правових режимів під впливом надзвичайних умов воєнного стану, зокрема у сфері зберігання енергоресурсів, формування стратегічних запасів та функціонування природних монополій. Саме поєднання імплементації права Європейського Союзу з необхідністю забезпечення енергетичної безпеки в умовах війни зумовлює актуальність подальшого комплексного дослідження нафтогазових відносин, спрямованого на виявлення спільних закономірностей розвитку законодавства, його внутрішніх суперечностей і потенційних напрямів удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку нафтогазового комплексу України характеризується поєднанням взаємопов'язаних викликів правового, економічного та безпекового характеру. З одного боку, держава реалізує масштабні євроінтеграційні зобов'язання, що передбачають адаптацію національного законодавства до права Європейського Союзу, імплементацію положень енергетичних пакетів ЄС та формування конкурентних, прозорих і недискримінаційних ринкових механізмів у сфері видобування, транспортування і постачання енергетичних ресурсів. З іншого боку, повномасштабна збройна агресія проти України докорінно змінила умови функціонування нафтогазового комплексу, актуалізувавши питання енергетичної безпеки, безперервності постачання, стабільності роботи критичної інфраструктури та адаптації правового регулювання до умов воєнного стану.

У цих умовах, з огляду на технологічну та функціональну багатокомпонентність нафтогазового комплексу, важливим є розкриття специфіки правового забезпечення окремих груп відносин, які в сукупності формують єдиний виробничо-економічний ланцюг – від пошуку і видобутку нафти та газу до їх кінцевого постачання споживачеві. Такий підхід дозволяє уникнути фрагментарного аналізу та забезпечує цілісне бачення еволюції нормативно-правового регулювання у цій сфері. З огляду на це, дослідження буде побудоване, слідуючи логіці структури нафтогазового комплексу, а саме: шляхом послідовного аналізу основних законодавчих засад регулювання відносин у сфері пошуку та видобутку нафти і газу; переробки; транспортування; зберігання; розподілу; постачання.

Пошук та видобування нафти і газу. Оскільки такі енергетичні ресурси як нафта і газ є викопними, найпершою стадією роботи із ними має бути геологічний пошук їхніх надрових запасів та належним чином організований видобуток. Наука представлена різними поглядами учених на юридичну природу цих відносин. Наприклад, С.Ю. Кіцул переконаний у тому, що законодавство у сфері газовидобування складається з джерел адміністративного права [1]. Н.О. Максіменцева визнає неоднозначність цього питання та намагається привести розмежування між адміністративним та екологічним правом за «об'єктом правовідносин управління в галузі використання та охорони надр (адміністративних правовідносин) є діяльність, поведінка суб'єктів суспільних відносин, спрямована на досягнення результату управлінського впливу уповноваженого суб'єкта на поведінку підпорядкованого суб'єкта відносно предмету матеріального світу – надр; у той же час еколого-природоресурсним об'єктом є саме надра» [2, с. 9].

Насправді відносини видобутку нафти і газу є суто природоресурсними. Адміністративно-правові ознаки вбачаються з огляду на наявність дозвільних процедур, які є універсальним інструментом впливу на правовідносини. Пошук, видобування енергетичних ресурсів регулюються КУпН України, Гірничим Законом України, які закріплюють загальні засади такої діяльності. Разом із тим, спеціальні вимоги передбачені Законом України «Про нафту і газ», яким врегульовані особливості, обумовлені об'єктними та галузевими ознаками.

Основна вимога, яка лежить в основі даного законодавчого забезпечення, – це необхідність отримати спеціальний дозвіл на користування нафтогазоносними надрами. Першою редакцією Закону передбачався особливий конкурсний порядок отримання спеціальних дозволів, однак законами України про Державний бюджет на 2004, 2005, 2006, 2007, 2008 роки дію цих статей було зупинено. Це призвело до штучного «замороження» вказаних норм, та навіть ініціювання розгляду конституційності відповідних дій. Так, Рішенням Конституційного Суду України було визнано, що «законом про Державний бюджет України, в силу його специфіки, безпосередньо не можна змінювати інші закони, припиняти їх дію чи скасовувати їх» [5].

Згодом було реалізовано експериментальний проект з проведення аукціонів продажу спеціальних дозволів через електронні торги [6], а у 2020 було прийнято відповідний Порядок на постійній основі[7]. Паралельно із цим було підготовлено спеціальні Правила розробки нафтових і газових родовищ [8], яка деталізувала на підзаконному рівні вимоги щодо пошуку та видобування вуглеводневої енергетичної сировини.

Посилення державного обліку в цій сфері втілилося в тому, що в 2023 році було прийнято постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру спеціальних дозволів на користування надрами» [9] та «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру нафтових та газових свердловин» [10], які розвивають положення КУпН України.

Зацікавленість держави в інтенсифікації процесів пошуку та видобутку нафти і газу неможливо переоцінити, однак інвестиційні проєкти в цій сфері залишаються дуже вартісними, що вимагає опрацювання юридичних шляхів для залучення приватних коштів. З огляду на це у вітчизняному законодавстві сформувався інститут угод про розподіл продукції. Суть такої угоди полягає у тому, що держава надає право інвестору здійснювати визначені договором дії з пошуку, розвідки, видобутку нафти та/або газу, а в результаті розподілу набуває право власності на визначену частину добутої вуглеводневої продукції. Судова практика та наукові дослідження вказують на те, що на-

разі, незважаючи на активну трансформацію законодавства, інститут угод про розподіл продукції має низку недоліків[11; 12, с. 307-311; 13, с. 35-39; 14, с. 98-102], зокрема йому не вистачає врахування вимог екологічної безпеки[15, с. 105-109], що послаблює потенціал цього інструменту в формуванні вітчизняної енергетичної безпеки.

Переробка нафти і газу. Слід зазначити, що нафта є не лише енергетичним ресурсом, але й сировиною для виробництва величезної кількості різних товарів: «асортимент продуктів, отриманих в нафтохімічному комплексі, нараховує більше 80 тис. найменувань» [16, с. 25]. Природний газ також може перероблятися та виступати сировиною для виробництва інших продуктів. Саме тому в цьому технологічному ланцюгу важливо підкреслити, що розуміється під переробкою та відмежувати ці відносини від якісно інших – тих, які породжують уже перехід до виробництва енергетичних продуктів (наприклад, виробництво бензину, дизелю тощо).

У даному аспекті переробка розуміється саме як первинна обробка отриманої викопної сировини, яка необхідна для того, щоб організувати подальший її трафік нафтогазовою системою. Такі дії не змінюють сам продукт, а лише змінюють його окремі фізико-хімічні властивості (наприклад, полягають в очищенні, додаванні певних речовин, охолодженні, нагріванні тощо). Такі первинні дії відбуваються зазвичай тим підприємством, яке здійснює безпосередній видобуток вуглеводнів, і регламент їх виконання передбачається спеціальним дозволом на використання нафтогазоносних надр або угодою про розподіл продукції.

Транспортування нафти і газу. Переміщення цих енергетичних ресурсів відбувається за допомогою використання складної спеціальної інфраструктури, а саме нафто- і газопроводів. Е.А. Онацький на підставі проведеного компаративного дослідження розподіляє всі країни на три групи: «країни, в яких діють спеціальні закони про трубопровідний транспорт (Молдова, Україна, Велика Британія, Швейцарія, Польща, США, Канада); діють закони про природні монополії, до яких віднесено магістральний трубопровідний транспорт (Узбекістан, Казахстан); діють закони про нафту і газ або про енергетику, що містять спеціальні розділи, присвячені магістральному трубопровідному транспорту (закони про нафту і газ в Болівії, Ірані та про енергоресурси в Азербайджані та Італії, Угорщині). Так, у праві ЄС діяльність магістрального трубопровідного транспорту регулюється в межах правового регулювання енергетики» [3, с.11]. В Україні регулювання відносин щодо експлуатації трубопроводів здійснюється спеціальним Законом України «Про трубопровідний транспорт» та низкою прийнятих на його основі нормативно-правових актів. Важливо відзначити, що указаний Закон позиціонує відносини щодо використання трубопроводів як частину транспортного, а не енергетичного законодавства. Однак специфіка відповідних енергетичних відносин у випадку із нафто- і газопроводами, безумовно, відображається, і тому її неможливо ігнорувати. Слід зазначити, що відповідна специфіка втілюється в тому, що в Законі України «Про трубопровідний транспорт» закріплена низка положень про обмеження щодо приватизації підприємств, які провадять діяльність у сфері транспортування трубопроводами, а також порушення щодо них справ про банкрутство.

Виконуючи євроінтеграційні вимоги, Україна виокремила оператора газотранспортної системи (ГТС) у незалежну одиницю. Створене у 2019 році ТОВ «Оператор ГТС України» – це природна монополія, яка забезпечує транспортування природного газу споживачам України та країн ЄС. Підприємство діє за правилами, встановленими у чинному законодавстві, а найважливіші технічні, організаційні та інші вимоги до налагодження процесів транспортування газу закріплені в Кодексі газотранспортної системи, затвердженому постановою НКРЕКП від 30.09.2015 року № 2493 [17].

Важливо також відзначити, що діяльність, пов'язана із транспортуванням природного газу, потребує ліцензування.

Розподіл газу. Це є проміжним етапом, який полягає в переміщенні газу розподільчою системою з метою його фізичної доставки споживачам, але при цьому не включає постачання. Вимоги до організації цих відносин в ключових аспектах схожі із регулюванням транспортування газу, а саме:

- оператор газорозподільної системи має бути незалежним, він не може провадити діяльність з видобутку, транспортування або постачання природного газу;
- дана господарська діяльність є ліцензованою;

провадиться на підставі розробленого та затвердженого Регулятором (НКРЕКП) Кодексу газорозподільних систем [18].

Варто вказати, що пошук оптимальної інституційної та організаційно-правової моделі у цій сфері триває. Так, у 2022 році було створено ТОВ «Газорозподільні мережі України» рішенням Дочірньої Компанії «Газ України» НАК «Нафтогаз України» з метою упорядкування та гармонізації газорозподільної системи України під єдиним брендом «ГАЗМЕРЕЖІ». Уже через кілька місяців урядовою постановою № 1335 від 25.11.2022 року «Про врегулювання питання використання газорозподільних систем або їх складових» новоствореному ТОВ «Газорозподільні мережі України» було передано в експлуатацію державні газорозподільні мережі.

Зберігання нафти і газу. Невід'ємною складовою нормального технологічного циклу управління такими енергетичними ресурсами як нафта і газ є їх належне зберігання. Дійсно, їхній фізичний стан дозволяє видобуті із надр ресурси помістити на зберігання в певні резервуари. Однак з огляду на специфіку даних об'єктів, зокрема, їх екологічну небезпечність, вимоги до такого зберігання є досить високими.

Передусім, слід наголосити, що Закон України «Про ринок природного газу» поширює в цілому аналогічні вимоги до оператора газосховища, які були розглянуті вище щодо операторів газотранспортних та газорозподільних систем. Ці вимоги стосуються обмежень щодо суміщення інших видів діяльності (не можна поєднувати зберігання із видобутком та постачанням); ліцензування діяльності; розробка та подача на затвердження Регулятору Кодексу газосховищ [19].

Для зберігання газу часто використовуються підземні газосховища природного та антропогенного походження. В Україні оператором українських підземних сховищ газу є АТ «Укртрансгаз», яке до 2020 року також управляло українською газотранспортною системою. Однак після завершення анбандлінгу (розподілу) цю функцію здійснює незалежний ТОВ «Оператор ГТС України».

В екстремальних умовах публічний інтерес до зберігання газу та наповненості газосховищ серйозно зростає. Наприклад, реагуючи на геополітичні події, пов'язані із війною в Україні, ЄС змінив власний Регламент (ЄС) 2017/1938 Європейського Парламенту та Ради від 25.10.2017 року щодо заходів щодо забезпечення безпеки газопостачання [20], та прийняв у 2022 році Регламент про зберігання газу (ЄС) 2022/1032 [21]. Ці зміни вимагали від ЄС забезпечити заповненість підземних сховищ газу не менше, аніж на 80% від їхньої ємності вже до 1 листопада 2022 року, щоб гарантувати безперебійне та доступне постачання на майбутню зиму [22].

Не меншої турботи викликають проблеми, пов'язані зі зберіганням нафти і нафтопродуктів, що забезпечують спеціальні підприємства. Однак реалії війни внесли свої корективи, зокрема рішенням вітчизняного уряду було затверджено перелік підземних споруд, що були пристосовані для цих цілей [23], – це мало на меті убезпечити запаси енергетичних ресурсів та енергетичних продуктів від потенційних атак.

Крім того, воєнний стан наклав суттєвий відбиток на проблему наявності належних запасів енергоресурсів, які критично важливі для функціонування економіки, суспільства та оборони. Саме тому у 2023 році було прийнято Закон України «Про мінімальні запаси нафти та нафтопродуктів» [24], розробка якого одночасно виконала частину зобов'язань України щодо імплементації положень Третього енергетичного пакету (Директиви 2009/119/ЄС у частині обов'язків держав підтримувати мінімальний рівень резервів сирої нафти та/або нафтопродуктів), а також повною мірою відповідала сучасним національним реаліям країни, що потерпає від бойових дій.

На виконання цього Закону були прийняті постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку створення, управління та функціонування системи мінімальних запасів нафти та нафтопродуктів в Україні» від 2024 року [25], а також «Деякі питання реалізації статті 4 Закону України «Про мінімальні запаси нафти та нафтопродуктів» від 23.05.2025 р. № 601 [26]. Останньою було затверджено План дій для подолання кризової ситуації на ринку нафти та нафтопродуктів України, яким передбачено показники, за якими мають відстежуватися кризові явища, і серед них важливе місце займають рівні запасів сирої нафти та продуктів її переробки.

Постачання газу. Дана діяльність полягає у реалізації природного газу безпосередньо споживачам на підставі укладених з ними договорів. Це зумовлює той факт, що в даному різновиді відносин нас реально цікавить лише постачання газу, адже саме він прямо споживається в побуті та на підприємствах (на відміну від сирої нафти, яку в такий спосіб не використовують).

Постачання газу за своїми юридичними ознаками відрізняється від розглянутих вище різновидів нафтогазових відносин. Передусім, постачання не вимагає унікальності та незалежності оператора. Більше того, постачання газу потребує конкурентного середовища, яке всіляко заохочується законодавчими приписами, зокрема тими, які надають споживачу вільне право обирати та змінювати постачальника газу. Водночас, ураховуючи небезпечність такої діяльності, вона також підлягає ліцензуванню. Станом на 01.07.2025 року в Україні 1066 підприємств володіють чинними ліцензіями на постачання природного газу[27].

Відносини між ліцензованими постачальниками та споживачами врегульовуються за допомогою договорів. Для уніфікації таких правовідносин затверджено Типовий договір постачання природного газу побутовим споживачам (постанова НКРЕКП від 30.09.2015 року № 2500[28]).

На підставі проведеного дослідження можна зробити висновки щодо характерних ознак вітчизняного нафтогазового законодавства.

По-перше, *євроінтеграційна спрямованість як домінанта розвитку*. Слід визнати надзвичайні масштаб та динамічність аналізованого нормативно-правового матеріалу. Усвідомлюючи усю складність цієї великої системи, не можна однозначно погодитися із твердженнями, на кшталт

«ступінь імплементації регламентів та директив ЄС у національне адміністративне законодавство у паливно-енергетичній сфері України залишає бажати кращого» [29]. Насправді, активна трансформація, яку починаючи з 2010 року проходить під впливом євроінтеграційних вимог вітчизняне законодавство про нафтогазовий комплекс, є насиченим шляхом зламу традиційної системи, налагоджених зв'язків, логістики тощо. При цьому варто пам'ятати про те, що до цього процесу залучаються не лише окремі інституції та підприємства – насправді реформування галузі зачепило усе населення країни як безпосередніх споживачів, оскільки вони змушені були підписувати нові договори, встановлювати прилади обліку тощо.

Разом із тим, пошук євроінтеграційної моделі не завжди був вдалим та виправданим, що вкотре демонструє необхідність врахування національних особливостей. Так, серйозні кризові явища охопили нафтогазовий комплекс у 2019-2020 роках, коли недоліки реформованого законодавства призвели до збою у функціонуванні усієї галузі, що мало прояв у накопиченні багатомільйонних боргів між усіма ланками комплексу. Шукаючи вихід, нормотворець у 2021 році прийняв Закон України «Про заходи, спрямовані на подолання кризових явищ та забезпечення фінансової стабільності на ринку природного газу» [30].

Чергова криза системи відбулася уже під впливом воєнних проблем, та знову корені їх ховалися в неплатежах з боку споживачів. Намагаючись втримати рівновагу між хиткою енергетичною безпекою та економічно здоровим функціонуванням нафтогазового комплексу, нормотворець прийняв Закон України «Про особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування» від 2022 року, яким запровадив мораторій на підвищення цін на ринку природного газу на період воєнного стану [31].

Тобто євроінтеграційні зміни у нафтогазовому законодавстві відбуваються перманентно, і наразі Україна перебуває на етапі імплементації Третього енергетичного пакету в частині регулювання відносин із викопними вуглеводнями. При цьому домінантний євроінтеграційний курс подекуди корегується з урахуванням фактичних обставин національного характеру, зокрема щодо особливостей воєнного стану, кризи неплатежів тощо.

По-друге, *додання в деяких випадках правового режиму природних монополій*. Так, Законом України «Про природні монополії» встановлено, що ним регулюється діяльність суб'єктів природних монополій у таких сферах як: «транспортування нафти і нафтопродуктів трубопроводами; транспортування природного і нафтового газу трубопроводами; розподіл природного і нафтового газу трубопроводами; зберігання природного газу в обсягах, що перевищують рівень, який встановлюється умовами та правилами здійснення підприємницької діяльності із зберігання природного газу (ліцензійними умовами)» [32].

Закон розуміє природну монополію як «стан товарного ринку, при якому задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються суб'єктами природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари» [32]. Водночас, у літературі існують різні підходи до альтернативного (або доповнюючого) розуміння природних монополій, наприклад, як спеціального права, наданого суб'єкту господарювання[33]; або як «спеціального адміністративно-правового режиму господарської діяльності на ринках, де конкуренція неможлива, або недоцільна з огляду на потреби задоволення публічного інтересу» [34].

Статус природного монополіста накладає на учасників нафтогазових відносин деякі додаткові обов'язки (ст. 10 Закону), серед яких вимоги щодо ціноутворення та якості товару; надання документів та інформації уповноваженим органам тощо. Важливо, що «суб'єкти природних монополій не можуть вчиняти дії, які призводять або можуть призвести до неможливості виробництва (реалізації) товарів, щодо яких здійснюється регулювання відповідно до цього Закону, або до заміни їх іншими товарами, не однаковими за споживчими характеристиками» [32]. Це є серйозною юридичною пасткою для підприємств-монополістів, оскільки вони позбавлені вагомих важелів впливу, наприклад, на боржників, оскільки не можуть припинити виконання транспортування або розподіл газу, що призведе до зупинки газопостачання населення.

У зв'язку з цим правовий статус природного монополіста (потрапляння до зведеного переліку таких підприємств[35]) ускладнює правовий статус учасника нафтогазових відносин та додає їм власної специфіки.

По-третє, *активна дозвільна та ліцензійна діяльність як складова методу правового регулювання*. Уся господарська діяльність у нафтогазовому комплексі пронизана потужним адміністратив-

но-правовим впливом, найбільш ефективними інструментами якого виступають надання дозволів та ліцензування. Розмежовуючи ці різновиди Даценко зазначив, що «дозволи надають на геологічне вивчення нафтогазоносних надр з дослідно-промисловою розробкою родовищ, на промислову розробку родовищ, на будівництво та експлуатацію підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин тощо»; ліцензії надають на транспортування нафти, нафтопродуктів магістральним трубопроводом» [5], транспортування, розподіл, зберігання, надання послуг установки LNG, постачання природного газу.

Разом із тим, можна спостерігати деякі недостатньо опрацьовані нормотворчі кроки. Наприклад, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» від 10.10.2024 року [36] були змінені положення Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [37]. Відтепер, дія цього загального Закону не поширюється на ліцензування транспортування нафти, нафтопродуктів магістральними трубопроводами, що має нині здійснюватися відповідно до Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг». Однак при цьому в останньому Законі відсутні положення щодо такого ліцензування, що грубо порушує правила нормотворчої техніки, створюючи юридичний недолік та потенційні правозастосовні проблеми.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що правове регулювання нафтогазових відносин в Україні має системний характер і формується відповідно до технологічної структури нафтогазового комплексу, охоплюючи послідовно взаємопов'язані стадії пошуку і видобування, первинної переробки, транспортування, розподілу, зберігання та постачання нафти і природного газу. Кожна з цих груп відносин характеризується власною правовою специфікою, однак у сукупності вони утворюють єдиний виробничо-економічний ланцюг, що зумовлює необхідність їх узгодженого нормативно-правового регулювання.

Відносини у сфері пошуку та видобування нафти і газу за своєю юридичною природою є передусім природоресурсними, тоді як адміністративно-правовий вплив проявляється насамперед через дозвільні процедури як універсальний інструмент державного регулювання. Посилення ролі електронних аукціонів спеціальних дозволів, розвиток державних реєстрів надрокористування та інституціоналізація угод про розподіл продукції свідчать про еволюцію правового механізму доступу до нафтогазоносних надр, водночас виявляючи низку нормативних і екологічних обмежень, що стримують інвестиційний потенціал цієї сфери.

Вітчизняне нафтогазове законодавство характеризується трьома ключовими ознаками: домінуванням євроінтеграційної спрямованості розвитку та адаптації до права Європейського Союзу; ускладненням правового регулювання окремих сегментів за рахунок нашарування режиму природних монополій; активним застосуванням дозвільно-ліцензійних інструментів як складової методу правового регулювання. Сукупність цих ознак свідчить про трансформаційний характер нафтогазового законодавства України, розвиток якого відбувається під впливом одночасних ринкових, євроінтеграційних і воєнних чинників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кіцул С.Ю. Публічне адміністрування газовидобувної галузі в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 238 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0419U002938 (дата звернення: 04.07.2025).
2. Максіменцева Н.О. Публічне адміністрування в галузі використання і охорони надр в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2018. 40 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0518U002744/ (дата звернення: 04.07.2025).
3. Онацький Е.А. Адміністративно-правові засади діяльності магістрального трубопровідного транспорту: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010. 20 с. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/autoreferats/2022/Shemetenko/Diss_%D0%A8%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf (дата звернення: 04.07.2025).
4. Даценко О.М. Адміністративно-правове регулювання нафтогазового комплексу України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Запоріжжя, 2016. 23 с. URL: http://search.nbuv.gov.ua/publ/REF-0000662466 (дата звернення: 04.07.2025).
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1-4, 6-22, 24-100 розділу II Зако-

ну України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) від 22 травня 2008 р. у справі № 1-28/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 38. Стор. 22. Ст. 1272. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08#Text (дата звернення: 12.12.2025).

6. Про реалізацію експериментального проекту із запровадження проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами шляхом електронних торгів: Постанова Кабінету Міністрів від 17.10.2018 р. № 848. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 198. *(втратила чинність)* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.12.2025).
7. Про затвердження Порядку проведення аукціону (електронних торгів) з продажу спеціального дозволу на користування надрами: Постанова Кабінету Міністрів від 23.09.2020 р. № 993. *Урядовий кур'єр*. 2020. № 208. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.12.2025).
8. Про затвердження Правил розробки нафтових і газових родовищ: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 15.03.2017 р. № 118. *Офіційний вісник України*. 2017. № 51. Стор. 56. Ст. 1578. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0692-17#Text (дата звернення: 12.12.2025).
9. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру спеціальних дозволів на користування надрами: постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2023 р. № 659. *Урядовий кур'єр*. 2023. №133. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/659-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.12.2025).
10. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру нафтових та газових свердловин: постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2023 р. № 750. *Урядовий кур'єр*. 2023. № 149. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/750-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.11.2025).
11. Коморний О.І. Договір про розподіл продукції: цивільно-правовий аспект : автореф. дис. … канд. юрид. наук 12.00.03. Київ, 2006. 20 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=&S21FMT=JwU_B&S21ALL=%28%3C.%3EU%3D%D0%A5839%284%D0%A3%D0%9A%D0%A0%29211.6%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20 (дата звернення: 12.11.2025).
12. Жуков І.М. Угоди про розподіл продукції: актуальні питання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. Вип. 4. С. 307–311 URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/4_2013.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
13. Зуєва О.А. Правова характеристика угод про розподіл продукції як різновиду договорів концесії. *Вісник Академії митної служби України*. 2009. № 2. С. 35–39 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsup_2009_2_7 (дата звернення: 05.09.2025).
14. Матюшко О.А. Угоди про розподіл продукції: проблеми правового регулювання. *Право та інновації.* 2018. № 2. С. 98 – 102 URL: https://pti.org.ua/ndipzir/uk/article/view/381 (дата звернення: 05.09.2025).
15. Шуміло О. Екологічні аспекти угод про розподіл продукції. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică.* 2015. № 14 (4/2). С. 105 – 109. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/4/part_2/22.pdf (дата звернення: 05.09.2025).
16. Дікарєв О.І., Краснощок О.В., Зваженко Ю.В., Накалюжна А.С. Становлення Lex Petrolea та Lex Mercatoria в системі джерел енергетичного права. *Наукові праці МАУП*. 2015. Вип. 45 (2). С. 23 – 30. URL: https://maup.com.ua/ua/np-jur/vipuski5.html (дата звернення: 12.08.2025).
17. Про затвердження Кодексу газотранспортної системи: постанова НКРЕКП від 30.09.2015 року № 2493. *Офіційний вісник України*. 2015. № 92. Стор. 378. Ст. 3159. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1378-15 (дата звернення: 21.12.2025).
18. Про затвердження Кодексу газорозподільних систем: постанова НКРЕКП від 30.09.2015 року № 2494. *Офіційний вісник України*. 2015. № 92. Стор. 461. Ст. 3160. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1379-15#Text (дата звернення: 21.21.2025)
19. Про затвердження Кодексу газосховищ та критеріїв, згідно з якими до певного газосховища застосовується режим договірного доступу або режим регульованого доступу: Постанова від НКРЕКП 30.09.2015 р. № 2495. 2015 р., № 93, с. 230 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1380-15#Text (дата звернення: 21.12.2025)
20. Regulation (EU) 2017/1938 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2017 concerning measures to safeguard the security of gas supply and repealing Regulation (EU)

No 994/2010. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R1938&qid=1753779947859 (дата звернення: 01.05.2025).
21. Regulation (EU) 2022/1032 of the European Parliament and of the Council of 29 June 2022 amending Regulations (EU) 2017/1938 and (EC) No 715/2009 with regard to gas storage. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R1032&qid=1753779995356 (дата звернення: 01.05.2025).
22. Садигов Самер Ахад Огли. Міжнародно-правове співробітництво України та держав-членів ЄС у сфері забезпечення безпеки постачання газу. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 5. С. 439 – 445. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.81https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.81 (дата звернення: 15.06.2025).
23. Уряд затвердив перелік підземних споруд для зберігання нафти і газу. URL: https://ua-energy.org/uk/posts/uriad-zatverdyv-perelik-pidzemnykh-sporud-dlia-zberihannia-nafty-i-hazu (дата звернення: 01.05.2025).
24. Про мінімальні запаси нафти та нафтопродуктів: Закон України від 21.11.2023 р. *Відомості Верховної Ради.* 2023. № 134. Ст. 785. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3484-20#Text (дата звернення: 21.12.2025).
25. Про затвердження Порядку створення, управління та функціонування системи мінімальних запасів нафти та нафтопродуктів в Україні: постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.2024 р. № 1455. *Урядовий кур'єр.* 2024. № 260. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 21.12.2025).
26. Деякі питання реалізації статті 4 Закону України «Про мінімальні запаси нафти та нафтопродуктів»: постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.2025 р. № 601. *Урядовий кур'єр*. 2025. № 107. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kp250601 (дата звернення: 21.12.2025).
27. Перелік постачальників природного газу. URL: https://www.nerc.gov.ua/sferi-diyalnosti/prirodnij-gaz/perelik-postachalnikiv-prirodnogo-gazu/perelik-postachalnikiv-prirodnogo-gazu_ (дата звернення: 01.05.2025).
28. Про затвердження Типового договору постачання природного газу побутовим споживачам: постанова НКРЕКП від 30.09.2015 р. № 2500. *Урядовий кур'єр*. 2016. № 25. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1386-15#Text (дата звернення: 21.12.2025).
29. Ткаченко О.Ю. Адміністративно-правові засади реалізації державної політики у паливно-енергетичній сфері в умовах децентралізації в Україні: дис… канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2018. 278 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0418U000333 (дата звернення: 21.12.2025).
30. Про заходи, спрямовані на подолання кризових явищ та забезпечення фінансової стабільності на ринку природного газу: Закон України від 14.07.2021 р. *Відомості Верховної Ради.* 2021. № 48. Ст. 387. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1639-20/ed20210714#Text (дата звернення: 21.12.2025).
31. Про особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування: Закон України від 29.07.2022 року. *Відомості Верховної Ради.* 2023. № 19-20. Ст. 83. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2479-20#Text (дата звернення: 21.12.2025).
32. Про природні монополії: Закон України від 20.04.2000 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 30. Ст. 238. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14 (дата звернення 21.12.2025).
33. Блохін М.С. Адміністративно-правове регулювання природних монополій в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 20 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20120411000665 (дата звернення: 21.12.2025).
34. Раімов Р.І. Адміністративно-правове регулювання діяльності суб'єктів природних монополій у сферах енергетики та комунальних послуг: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Суми, 2019. 20 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/344699970_ADMINISTRATIVE_AND_LEGAL_FRAMEWORKS_OF_ENERGY_SUPPLY_IN_UKRAINE (дата звернення: 21.12.2025).
35. Зведений перелік суб'єктів природних монополій станом на 30.06.2025 рік. URL: https://amcu.gov.ua/storage/app/sites/1/2025/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%97/07/%202025.pdf (дата звернення: 01.05.2025).
36. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру»: Закон України від 10.10.2024 р. № 4017-IX.

Відомості Верховної Ради. 2025. №№ 11-14. Ст. 35. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-20 (дата звернення: 21.12.2025).

37. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 23. Ст. 158. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text (дата звернення: 21.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Новосад І.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7:343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.24

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗБИТКІВ ПРИ ПРИТЯГНЕННІ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Чечерський В.І.,
доктор юридичних наук,
доцент, професор кафедри теорії та історії держави та права
ВНЗ «Національна академія управління»,
начальник відділу
Спеціалізованої екологічної прокуратури
Офісу Генерального прокурора,
Почесний працівник прокуратури
ORCID: 0000-0002-4269-1247

Чечерський В.І. Деякі проблеми визначення збитків при притягненні до відповідальності за порушення земельного законодавства.

У публікації досліджуються окремі проблемні питання визначення розміру збитків за забруднення, засмічення земель, їх деградацію.

Зазначено, що методики розрахунку збитків є складовою правової системи держави, що покликана забезпечити захист прав на землю, а також на чисте, стале, стійке і безпечне довкілля, які гарантуються Конституцією України. Констатовано, що на відміну від інституційних гарантій правова основа механізму захисту цього конституційного права відстає від вимог і потреб сьогодення.

У статті наводяться статистичні дані, які свідчать про суттєву поширеність правопорушень, пов'язаних із негативним впливом на землю, у тому числі внаслідок засмічення, забруднення та порушення спеціального режиму використання.

Доведено, що деякі чинні методики внаслідок своєї недосконалості не сприяють виконанню завдань кримінального та кримінального процесуального законодавства.

Внаслідок наявних прогалин окремі методики фактично розраховані на встановлення збитків у межах адміністративного провадження, а тому їх застосування у кримінальному провадженні є неприйнятним.

На прикладі показано, що деякі з методик розрахунку збитків за заподіяння шкоди землі, ґрунту не розраховані на сучасні виклики, пов'язані із повномасштабною агресією російської федерації проти України.

Окремо зосереджено увагу на тому, що наразі немає чіткої процедури для визначення такого критерію забруднення або псування земель, як «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля», що є обов'язковим елементом об'єктивної сторони окремих кримінальних правопорушень.

Крім того, обґрунтовано, що деякі з чинних методик обрахунку збитків за порушення законодавства про землю звужують їх застосування фактично до меж адміністративного провадження та створюють ризики оскарження розрахунків, виконаних у кримінальному провадженні або для пред'явлення в його межах цивільного позову, у тому числі якщо їх здійснено уповноваженим органом чи спеціалістом, залученим у порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України.

Зроблено загальний висновок про те, що з урахуванням мультидисциплінарного підходу необхідно удосконалити діюче законодавство, яке регулює порядок відшкодування збитків за забруднення, засмічення та порушення спеціального режиму використання земель та зробити його більш універсальним.

Ключові слова: конституційне право на землю та безпечне довкілля, захист земель, забруднення, псування, безгосподарське використання земель, відповідальність за порушення земельного законодавства, кримінальне правопорушення.

Chechersky V.I. Some problems of determining damages when bringing liability for violations of land legislation.

The publication examines specific problematic issues of determining the amount of damages for pollution, littering, and land degradation.

It is noted that the methods of calculating damages are a component of the legal system of the state, which is obliged to ensure the protection of land rights, as well as rights to a clean, sustainable, resilient and safe environment, which are guaranteed by the Constitution of Ukraine. It is stated that, unlike institutional guarantees, the legal basis of the mechanism for protecting this constitutional right lags behind the requirements and needs of the present.

The article provides statistical data indicating the significant prevalence of offenses related to the negative impact on land, including as a result of littering, pollution, and violation of the special land-use regime.

It has been proven that some current methods, due to their imperfections, do not contribute to the fulfillment of the tasks of criminal and criminal procedural legislation.

Due to existing gaps, some methods are actually designed to establish damages within the framework of administrative proceedings, and therefore their application in criminal proceedings is unacceptable.

The example shows that some of the methods for calculating damages for causing damage to land and soil are not adapted to modern challenges associated with the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine.

Separate attention is focused on the fact that there is currently no clear procedure for determining such a criterion for land pollution or damage as "creating a danger to life, health of people or the environment", which is a mandatory element of the objective side of certain criminal offenses.

In addition, it is substantiated that some of the current methods of calculating damages for violations of land legislation restrict their application to the limits of administrative proceedings and create risks of appealing calculations made in criminal proceedings or for filing a civil claim within their framework, including if they were made by an authorized body or specialist involved in the manner prescribed by the Criminal Procedure Code of Ukraine.

The general conclusion is that, taking into account a multidisciplinary approach, it is necessary to improve the legislation regulating the procedure for compensation for damages for pollution, littering, and violation of the special land use regime and make it more universal.

Key words: constitutional right to land and a safe environment, land protection, pollution, damage, wasteful use of land, liability for violation of land legislation, criminal offense.

Постановка проблеми. З метою забезпечення конституційного права на землю та чисте, сталe, стійке і безпечне довкілля у державі повинна бути сформована чітка інституційна та правова системи його захисту. І якщо ми спостерігаємо динамічний розвиток інституційних механізмів, то правова складова ще потребує суттєвого удосконалення.

Так, в останні роки зазнала змін структура у правоохоронних органах, передусім в поліції, де створено спеціалізовані екологічні підрозділи з метою виявлення та досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля. У прокуратурі з 2021 року функціонують на центральному та обласному рівнях спеціалізовані екологічні прокуратури, що здійснюють комплекс повноважень з метою захисту інтересів суспільства і держави, прав громадян у цій сфері.

Водночас правові засоби, особливо на підзаконному рівні, не завжди встигають за динамікою розвитку суспільних відносин, зокрема в особливий період державотворення, який має місце на теперішній час і пов'язаний з викликами повномасштабного вторгнення російської федерації.

Як наслідок, це відображається на результативності досудового розслідування кримінальних правопорушень пов'язаних з охороною та збереженням земель, правомірності її використання.

Особливо гостро постає питання належного обрахунку збитків, завданих довкіллю, у тому числі у сфері земельних правовідносин, оскільки чинні методики є недосконалими та зазнають справедливої критики від фахівців-практиків та науковців.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми визначення розміру збитків за порушення земельного законодавства, їх еколого-економічного обґрунтування неодноразово розглядалися у працях українських вчених. Досліджувалися як окремі аспекти розрахунку збитків, наприклад при забрудненні геологічного середовища нафтопродуктами [1], так і недоліки у цілому чинних методик такого обрахунку [2], зарубіжний досвід регулювання цього питання [3], проблеми економічного оцінювання збитків від надзвичайних ситуацій техногенного характеру тощо. Важливим є те, що наявна проблематика вивчається не лише юристами, але й геологами, біологами, економістами, що свідчить про важливість порушеної тематики та необхідність її комплексного мультидисциплінарного наукового вирішення.

Метою статті є дослідити наявні недоліки порядку визначення розміру збитків, заподіяних у сфері земельних правовідносин, що ускладнює забезпечення конституційних прав на безпечне довкілля та на землю.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України достатньо норм безпосередньо присвячені землі та її охороні, що вказує на її фундаментальну роль і не лише в економічному аспекті.

Недарма стаття 13 Основного закону [4], у якій перераховуються об'єкти права власності Українського народу, розпочинається з такого об'єкта як земля, а стаття 14 закріплює, що саме земля є основним національним багатством, яка перебуває під особливою охороною держави.

У свою чергу стаття 41 Конституції України зобов'язує використовувати свою власність так, щоб не погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Прямо чи опосередковано земля згадується й в інших конституційних нормах, у тому числі коли мова йде про безпечне довкілля складовою якого є земля, ґрунти тощо [5].

Більш широко положення Конституції України розкриваються у Земельному кодексі України [6], інших актах законодавства.

Разом з тим, статистичні дані свідчать, що порушення земельного законодавства є поширеним явищем, у тому числі вчиняються у такій формі, як кримінальні правопорушення, що є найбільш суспільно-небезпечним діянням, яке істотно порушує права та інтереси суспільства та держави.

Наприклад, наразі за процесуального керівництва прокурорів розслідується понад 3,6 тис. кримінальних правопорушень, передбачених ст. 197-1 КК України (самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво). У 2024-2025 роках до суду скеровано обвинувальні акти у кримінальних провадженнях щодо вчинення понад 300 кримінальних правопорушень зазначеної категорії.

Крім того, триває досудове розслідування у понад двохсот кримінальних провадженнях за ст. 254 КК України (безгосподарське використання земель). За останні два роки до суду направлено майже сто кримінальних проваджень за цією статтею КК України.

Водночас практика свідчить, що при визначенні розмірів збитків у цій сфері ще мають місце проблемні питання, які потребують подальшого вирішення.

Адже, і тут погодимося з Гринчишиною Н.М., система економічного механізму управління еколого-безпечним природокористуванням повинна передбачати компенсацію завданого екологічного збитку від забруднення [7, 67], що в свою чергу передбачає наявність чітких правил (процедур) визначення таких збитків і порядку їх відшкодування. Не дарма одним з головних принципів, якими оперує європейське екологічне право є принцип «забруднювач платить».

Натомість, положення Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, псування земель, порушення режиму, нормативів і правил їх використання, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 25.07.2007 № 963 [8], не забезпечують виконання вищезгаданого завдання.

Так, відповідно до пунктів 7, 7-1 цієї Методики підставою для здійснення Держекоінспекцією, Держгеокадастром та їхніми територіальними органами або виконавчими органами сільських, селищних, міських рад розрахунку розміру шкоди є виключно матеріали справи про адміністративне правопорушення, які підтверджують факт вчинення правопорушення, а саме:

- акт перевірки або акт, складений за результатами здійснення планового або позапланового заходу державного нагляду (контролю);
- протокол про адміністративне правопорушення.

Проте, статтею 211 Земельного кодексу України передбачено, що за вищенаведені порушення громадяни та юридичні особи несуть не лише адміністративну, але й цивільну та кримінальну відповідальність відповідно до законодавства.

Більше того, можливість залучення як спеціалістів працівників органів державного екологічного контролю у межах кримінальних проваджень передбачено Порядком взаємодії між органами прокуратури, Національної поліції України, Служби безпеки України, уповноваженими органами державного нагляду (контролю), державними спеціалізованими установами під час виявлення та здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля [9].

Таким чином, вищезгадані положення цієї Методики звужують її застосування фактично до меж адміністративного провадження та створюють ризики оскарження розрахунків, виконаних у кримінальному провадженні або для пред'явлення в його межах цивільного позову, у тому числі у разі якщо їх здійснено уповноваженим органом чи спеціалістом, залученим у порядку, передбаченому ст. 71 КПК України, або у межах вищезгаданого Порядку взаємодії.

Методика також істотно звужує підстави для здійснення розрахунку, передбачаючи для цього виключно наявність акта перевірки або акта, складеного за результатами здійснення планового або позапланового заходу державного нагляду (контролю).

Наведене набуло критичного значення ураховуючи те, що згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2022 № 303 «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану» на період воєнного стану припинено проведення планових та позапланових заходів державного нагляду (контролю).

Ще однією суттєвою проблемою для кваліфікації є відсутність чіткого критерію для визначення діяння таким, що створило небезпеку для життя, здоров'я людей або довкілля. Водночас саме створення такої небезпеки є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони статті 239 КК України.

Методика визначення розміру шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів [10] оперує техніко-економічними категоріями «забруднення» та «засмічення» і передбачає алгоритми грошового розрахунку шкоди залежно від виду порушення, площі, маси, глибини та виду речовин. При цьому вона не містить жодних критеріїв або інструментів оцінки кримінально-правової ознаки «створення небезпеки».

Закон України «Про охорону земель» (статті 1, 35) визначає засмічення як одну з форм псування земель. Однак для цілей ст. 239 КК України цього недостатньо, оскільки не кожне псування або засмічення земель автоматично створює загрозу для життя чи здоров'я людей. Наприклад, навряд чи створює таку загрозу незначне засмічення інертними, малонебезпечними або тимчасово розміщеними матеріалами.

Більше того, Методика від 27.10.1997 № 171 [10], передбачає врахування глибини просочування забруднюючих речовин в межах шкали до 2 метрів. Зокрема, відповідно до положень Методики та додатків до неї, коефіцієнт, що враховує глибину просочування забруднюючої речовини у ґрунт, застосовується залежно від встановленої глибини проникнення, але максимальне значення шкали обмежене рівнем «понад 200 см», після чого подальше збільшення глибини забруднення не впливає на розмір нарахованої шкоди.

Такий підхід означає, що факт проникнення забруднюючих речовин глибше 2 метрів юридично не має додаткового значення для розрахунку шкоди, навіть якщо це проникнення створює ризик ураження водоносних горизонтів або подальшої міграції забруднюючих речовин у підґрунтовому середовищі.

Особливо актуальною вказана проблема стала при постійному завданні вогневого ураження російською федерацією ракетами та іншими засобами, які проникають в землю на більшу глибину, ніж розрахована методикою.

Доречно зауважити, що ця методика розрахунку шкоди від забруднення земель охоплює обмежене коло забруднюючих речовин. Так, нею передбачено використання встановлених коефіцієнтів та нормативних показників (у тому числі гранично допустимих концентрацій) лише для певних, заздалегідь визначених забруднюючих речовин. Для багатьох складних сумішей, нових промислових фракцій, побічних продуктів виробництва або специфічних відходів відсутні прямі нормативні значення та коригуючі коефіцієнти, необхідні для коректного розрахунку шкоди.

За таких умов шкода або:

- взагалі не може бути розрахована за методикою, або
- розраховується шляхом застосування умовно наближених показників, що не мають прямого нормативного підґрунтя.

Це створює істотні ризики, оскільки розрахунок шкоди стає вразливим до оскарження через відсутність чіткої відповідності між фактичним забруднювачем і параметрами, закладеними у методику. При цьому найбільш небезпечні для довкілля речовини можуть випадати з поля методичного обліку, тоді як менш небезпечні – навпаки, піддаються формалізованому розрахунку.

Висновки. Наявні прогалини в нормативно-правовому регулюванні визначення розміру збитків за порушення земельного законодавства створюють загрози уникнення від відповідальності та можливості подальшого відшкодування винними збитків, у тому числі за допомогою кримінально-правових засобів.

З метою універсалізації, методики, що визначають порядок розрахунку збитків за порушення земельного законодавства, повинні передбачати можливість їх застосування не лише у адміністративних, але й у кримінальних та цивільних провадженнях, що потребує додаткового їх удосконалення.

Із залученням відповідних фахівців завдяки мультидисциплінарному підходу слід розробити об'єктивні та чіткі критерії, за яких заподіяна землі шкода внаслідок протиправних діянь має визнаватися такою, що створила небезпеку для життя, здоров'я людей або довкілля. Наразі відсутність цих нормативних критеріїв (порогових значень) не лише ускладнює кримінально-правову кваліфікацію, але й впливає на можливість стягнення заподіяної шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гаврилюк Р., Шпак О., Логвиненко О., Запольський І. Методичні аспекти оцінки стану забруднення геологічного середовища нафтопродуктами, спричиненого військовою агресією РФ проти України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія»,* 2024. Випуск 61. С. 23-38. https://doi.org/10.26565/ 2410-7360-2024-61-02.

2. Єфімов Ю.В., Соболь Р.Г., Матісько Б.Ю. Удосконалення методики визначення розміру шкоди за забруднення ґрунтів для ефективного публічного управління в умовах надзвичайних ситуацій і війни в Україні. *Державне будівництво.* 2025. № 1 (37). С. 362–371. DOI: https://doi.org/10.26565/1992-2337-2025-1-26.
3. Третяк А.М., Третяк В.М., Капінос Н.М. Проблеми накопичення екологічних збитків землекористування: аналіз вирішення в зарубіжних країнах. *Агросвіт*. 2024. № 4. С. 4-12. https://DOI: 10.32702/2306-6792.2024.4.4.
4. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 03.09.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0% B2%D1%80 (дата звернення: 30.12.2025).
5. Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією: Закон України від 01.12.2022 № 2804-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2804-20#Text (дата звернення: 30.12.2025).
6. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. Дата оновлення: 08.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 30.12.2025).
7. Гринчишин Н.М. Ефективність методик для розрахунку збитків від забруднення земель. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2020. т. 30, № 5. С. 66–70. https://nv.nltu.edu.ua/index.php/journal/article/view/2224.
8. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, псування земель, порушення режиму, нормативів і правил їх використання: постанова Кабінету Міністрів України від 25.07.2007 № 963. Дата оновлення: 23.12.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.12.2025).
9. Про затвердження Порядку взаємодії між органами прокуратури, Національної поліції України, Служби безпеки України, уповноваженими органами державного нагляду (контролю), державними спеціалізованими установами під час виявлення та здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля: спільний наказ Офісу Генерального прокурора, Національної поліції України, Служби безпеки України, Міністерства аграрної політики та продовольства України, Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 16.06.2022 № 94/363/150/226/356. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/inshi-organizacijno-rozporyadchi-dokumenti-2022-roku (дата звернення: 17.12.2025).
10. Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 27.10.1997 № 171. Дата оновлення 04.11.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-98#Text (дата звернення 20.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Чечерський В.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ VII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 349.6:004:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.25

ЕКОЛОГІЧНИЙ ПОРЯДОК ДЕННИЙ У СФЕРІ ЦИФРОВИХ ПРАВ: ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ ПРО ЕКОЛОГІЧНИЙ СЛІД ПРОДУКТІВ

Арістова І.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0002-4172-5556

Ткаченко В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-5432-4981

Арістова І.В., Ткаченко В.В. Екологічний порядок денний у сфері цифрових прав: право на інформацію про екологічний слід продуктів.

Стаття присвячена дослідженню права на інформацію про екологічний слід продуктів як нового виміру цифрових прав людини в контексті сучасних викликів сталого розвитку. Автори аналізують трансформацію традиційних екологічних прав у цифрове середовище та обґрунтовують необхідність правового регулювання доступу до екологічної інформації через цифрові технології.

У роботі досліджено еволюцію цифрових прав, включаючи право на доступ до Інтернету, свободу вираження думок онлайн, захист персональних даних та цифрове самовизначення, у контексті екологічного порядку денного. Особлива увага приділена аналізу європейського законодавства, зокрема впровадженню цифрових паспортів продуктів (Digital Product Passports), Регламенту ЄС про батареї (2023/1542) з обов'язковим маркуванням вуглецевого сліду, Директиви про корпоративну звітність зі стійкості (CSRD) та Регламенту щодо екодизайну для сталих продуктів (ESPR).

Автори детально розглядають механізми реалізації права на екологічну інформацію через QR-коди, блокчейн-трасування, екологічні декларації продуктів (EPD) та онлайн-платформи. Аналізується правова основа цього права, закріплена Орхуською конвенцією, Конституцією України та європейськими директивами.

У статті представлено комплексний огляд стану імплементації ключових європейських директив в українське законодавство, включаючи Директиву про оцінку впливу на довкілля, Директиву про промислові викиди та Директиву про екодизайн. Окрему увагу приділено аналізу євроінтеграційних зобов'язань України у сфері екологічної політики, включаючи Національно визначений внесок (NDC), Національний енергетичний та кліматичний план (NECP) та Закон про клімат.

Дослідження обґрунтовує, що право на інформацію про екологічний слід продуктів є фундаментальною передумовою для усвідомленого споживчого вибору та формування відповідального суспільства, а його ефективна реалізація вимагає створення комплексної нормативно-правової бази та цифрової інфраструктури в Україні.

Ключові слова: цифрові права людини, право на інформацію, екологічний слід продуктів, цифровий паспорт продукту, екологічна інформація, сталий розвиток, цифровізація, екологічний порядок денний, право ЄС, євроінтеграція.

Aristova I.V., Tkachenko V.V. Environmental agenda in the sphere of digital rights: the right to information on the environmental footprint of products.

The article examines the right to information about the environmental footprint of products as a new dimension of digital human rights in the context of contemporary sustainable development challenges. The authors analyze the transformation of traditional environmental rights into the digital environment

and substantiate the necessity of legal regulation of access to environmental information through digital technologies.

The study explores the evolution of digital rights, including the right to Internet access, freedom of expression online, personal data protection, and digital self-determination, within the context of the environmental agenda. Special attention is given to the analysis of European legislation, particularly the implementation of Digital Product Passports, the EU Battery Regulation (2023/1542) with mandatory carbon footprint labeling, the Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD), and the Ecodesign for Sustainable Products Regulation (ESPR).

The authors examine in detail the mechanisms for implementing the right to environmental information through QR codes, blockchain tracing, Environmental Product Declarations (EPD), and online platforms. The legal foundation of this right, established by the Aarhus Convention, the Constitution of Ukraine, and European directives, is analyzed.

The article provides a comprehensive overview of the implementation status of key European directives into Ukrainian legislation, including the Environmental Impact Assessment Directive, the Industrial Emissions Directive, and the Ecodesign Directive. Particular attention is paid to analyzing Ukraine's European integration obligations in the field of environmental policy, including the Nationally Determined Contribution (NDC), the National Energy and Climate Plan (NECP), and the Climate Law.

The research substantiates that the right to information about the environmental footprint of products is a fundamental prerequisite for informed consumer choice and the formation of a responsible society, and its effective implementation requires the creation of a comprehensive legal framework and digital infrastructure in Ukraine.

Key words: digital human rights, right to information, environmental footprint of products, digital product passport, environmental information, sustainable development, digitalization, environmental agenda, EU law, European integration.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві споживачі дедалі частіше прагнуть робити усвідомлений вибір на користь екологічно відповідальних товарів і послуг. Однак реалізація цього прагнення стикається з фундаментальною проблемою: відсутністю доступної, достовірної та стандартизованої інформації про екологічний слід продуктів.

Екологічний слід продукту охоплює весь його життєвий цикл — від видобутку сировини та виробництва до транспортування, використання та утилізації. Ця інформація включає дані про викиди парникових газів, споживання води, вплив на біорізноманіття, використання токсичних речовин та можливості переробки. Проте більшість споживачів не має доступу до таких даних у момент прийняття рішення про купівлю.

Проблема набуває особливої актуальності в контексті розвитку цифрових технологій. З одного боку, цифровізація створює безпрецедентні можливості для збору, обробки та поширення екологічної інформації через QR-коди, мобільні додатки, блокчейн-технології та цифрові платформи. З іншого боку, відсутність правового регулювання права на екологічну інформацію в цифровому середовищі призводить до хаотичності, «зеленого камуфляжу» та маніпуляцій з боку виробників.

Метою статті є визначення змісту права на інформацію про екологічний слід продуктів як складової цифрових прав людини, встановлення ключових правових актів ЄС, що регулюють впровадження цифрових інструментів екологічної інформації (зокрема, цифрових паспортів продуктів), та визначення перспектив імплементації відповідних стандартів в українське законодавство в контексті євроінтеграційних зобов'язань та сталого розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні засади права на екологічну інформацію закладені у Загальній декларації прав людини та Орхуській конвенції. Н. Бровко та М. Терещук розглядають його як складову конституційного права на інформацію, а Л. Тарасенко досліджує цифровий вимір через призму права на доступ до інтернету. Європейська декларація цифрових прав розвиває концепцію цифрового самовизначення.

Новітні механізми екологічної прозорості, зокрема цифрові паспорти продукції, досліджують P. Hernández, M. Zacharia, Z. Buzeti та T. Daphne. Регуляторна база ЄС включає Батарейне регулювання, Директиву про корпоративну звітність зі сталого розвитку, Регламент про екодизайн та директиви про протидію «зеленому камуфляжу».

Український контекст представлений Конституцією України, Законом України про державну кліматичну політику та аналітичними матеріалами щодо євроінтеграційних процесів у сфері охорони довкілля.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі цифровізація пронизує всі сфери життя, перетворюючи традиційні права людини на адаптовані до онлайн-середовища форми. Цифрові права, як розширення фундаментальних свобод, забезпечують захист індивідів у віртуальному просторі,

де технології стають інструментом для комунікації, освіти та економічної діяльності. Зокрема, вони базуються на принципах, викладених у Загальній декларації прав людини (стаття 19), яка гарантує свободу шукати, отримувати та поширювати інформацію незалежно від кордонів [1]. Ці права не є статичними, їх еволюція вимагає врахування нових викликів, таких як обробка великих обсягів даних та вплив на приватність.

Право на інформацію про екологічний слід продуктів можна трактувати як активне право, що передбачає свободу отримання, використання та поширення даних. Воно охоплює відомості про взаємодію компонентів довкілля, загрози забруднення, заходи охорони та економічний аналіз впливу продукції. Зокрема, це включає дані про джерела забруднення, такі як речовини, енергія чи випромінювання, що впливають на здоров'я людей та екосистеми [2]. У цифровому вимірі це право реалізується через онлайн-платформи, де споживачі можуть перевіряти екологічний вплив товарів, наприклад, через бази даних про вуглецевий слід чи використання ресурсів у виробництві. Історично в Україні таке право почало формуватися з прийняттям Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 року, який наголошував на гласності рішень, що впливають на довкілля, та створенні систем моніторингу для збору й аналізу даних [3]. Ратифікація Орхуської конвенції 1999 року посилила ці норми, інтегруючи їх у національне законодавство [4].

Одним із ключових аспектів цифрових прав є доступ до Інтернету, який виступає основою для реалізації інших свобод. Як зазначають дослідники, цей доступ визнається фундаментальним правом, що забезпечується державами та міжнародними організаціями, з урахуванням соціально-економічного прогресу [5]. Без нього неможливе ефективне використання цифрових інструментів для отримання інформації, що робить його передумовою для демократичного розвитку. Наприклад, Організація Об'єднаних Націй визнала доступ до Інтернету базовим правом людини, підкреслюючи його роль у забезпеченні рівності [6]. У контексті екологічного порядку денного цей доступ набуває особливого значення, оскільки дозволяє громадянам отримувати дані про вплив продуктів на довкілля через онлайн-платформи та бази даних.

Цифрові права також охоплюють свободу вираження думок онлайн, яка тісно пов'язана з правом на інформацію. Це право дозволяє індивідам вільно поширювати та отримувати дані, включаючи політичні, соціальні чи екологічні аспекти, без необґрунтованих обмежень. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2014)6 наголошує, що користувачі Інтернету мають право на доступ до різноманітного контенту, що сприяє плюралістичним дискусіям [7]. У цифровій епосі це право стає інструментом для підвищення обізнаності про екологічні проблеми, дозволяючи обговорювати та поширювати інформацію про вуглецевий слід продуктів.

Особливу увагу в рамках цифрових прав приділено приватності та захисту персональних даних, що стає актуальним при обробці екологічної інформації. Зростання обсягів даних у цифровому середовищі може загрожувати конфіденційності, як це показано в судових прецедентах, наприклад, у справі Standard Verlagsgesellschaft mbH v. Austria, де Європейський суд з прав людини підкреслив баланс між свободою вираження та захистом анонімності [8]. Це право забезпечує, щоб дані про екологічний вплив продуктів були доступні без порушення особистої інформації користувачів.

Європейський Союз активно розвиває цифрові права з урахуванням екологічних аспектів. Декларація про цифрові права та принципи для Цифрового десятиліття (2023/C 23/01) акцентує на людині в центрі цифрової трансформації, забезпечуючи доступ до надійного та різноманітного середовища [9]. Ця політика спрямована на захист основних прав в Інтернеті, включаючи свободу інформації і протидію дезінформації. У контексті екології ЄС впроваджує інструменти, такі як Регламент про екодизайн стійких продуктів (Ecodesign for Sustainable Products Regulation), який встановлює правила щодо вуглецевих та екологічних слідів, покращуючи доступність інформації про стійкість продуктів [10]. Це включає цифрові паспорти продуктів (Digital Product Passports), які надають споживачам прозору інформацію про екологічний вплив. Основні компоненти DPP включають: унікальний ідентифікатор продукту - модель, партія або серійний номер; Декларація відповідності ЄС та контактні дані економічних операторів (виробника, імпортера, уповноваженого представника); матеріальний склад та композиція - детальна інформація про використані матеріали; екологічні характеристики - вуглецевий слід, водний слід, вплив на біорізноманіття; оцінка ризиків та заходи їх пом'якшення; інструкції з використання, ремонту, обслуговування та утилізації після закінчення терміну служби; термін служби продукту та гарантійні зобов'язання; інформація про доступність запасних частин та можливості апгрейду.

DPP доступний через носії даних, такі як QR-коди, штрих-коди або електронні мітки (RFID, NFC). Сканування ідентифікатора (наприклад, смартфоном) дозволяє отримати доступ до історії та властивостей продукту [11].

Європейська Комісія керуватиме публічним вебпорталом, що дозволить споживачам шукати та порівнювати інформацію про стійкість, надану в паспортах продуктів. Виробники зобов'язані на-

дати DPP протягом 18 місяців після встановлення системи DPP відповідно до гармонізованих технічних специфікацій [12].

DPP має бути повним, точним і постійно оновлюваним протягом усього життєвого циклу продукту, та підтримуватися принаймні протягом типового терміну служби продукту плюс додаткові 10 років. Навіть у разі неплатоспроможності або припинення діяльності відповідальної сторони в ЄС, DPP повинен залишатися доступним [13].

Право на інформацію про екологічний слід продуктів є специфічним різновидом цифрових прав, що інтегрує екологічний порядок денний у цифрову сферу. Воно передбачає зобов'язання компаній розкривати дані про вуглецевий слід, водоспоживання та інші екологічні показники через цифрові платформи. Дослідження показують, що цифрові технології, попри їхній власний екологічний вплив (наприклад, емісія CO2 від дата-центрів), можуть зменшити загальний вуглецевий слід за рахунок прозорості. Наприклад, ініціативи на кшталт розкриття вуглецевого сліду 10 000 харчових продуктів у США підкреслюють право споживачів на таку інформацію, що сприяє сталому вибору. У ЄС цифрові паспорти для батарей та інших товарів забезпечують споживачам доступ до даних про вплив на довкілля, критикуючи традиційні еко-маркування за недостатню ефективність. Регламент ЄС щодо батарей (EU Battery Regulation 2023/1542) встановлює найбільш деталізовані вимоги до маркування вуглецевого сліду. Відповідно до статті 7 Регламенту, з 18 лютого 2025 року для батарей електромобілів, з 18 лютого 2026 року для промислових батарей потужністю понад 2 кВт·год, та з 18 серпня 2028 року для батарей легкого транспорту стає обов'язковим декларування вуглецевого сліду [14].

Батареї повинні відображати свій вуглецевий слід у класах продуктивності (подібно до енергетичних етикеток) починаючи з 18 серпня 2026 року. Класифікація охоплюватиме категорії A, B, C тощо відносно встановлених орієнтирів. Більш того, з 2027 року Європейська Комісія встановить максимальні допустимі межі вуглецевого сліду - батареї, що перевищують ці пороги, не зможуть розміщуватись на ринку ЄС [15].

Вуглецевий слід має розраховуватись для кожної моделі батареї та кожного виробничого майданчика, використовуючи первинні дані для виробничих процесів відповідно до методології PEF. Результати мають бути доступними через цифровий паспорт батареї за допомогою QR-коду [16].

Цифрове самовизначення, або право на забуття, доповнює цей аспект, дозволяючи індивідам контролювати свою цифрову ідентичність та пов'язану з нею екологічну інформацію. У справі Google Spain SL і Google Inc. v. Agencia Española de Protección de Datos (AEPD), Mario Costeja González (C-131/12, 2014) Суд справедливості ЄС визнав, що фізична особа може вимагати видалення з результатів пошуку посилань на персональні дані, які є неадекватними, нерелевантними, такими, що втратили актуальність, або є надмірними щодо цілей обробки, зокрема з огляду на час, що минув. Це право, виведене Судом із захисту персональних даних та приватного життя, потенційно може поширюватися і на інші категорії персональних даних, зокрема на екологічні профілі споживання як інформацію про індивідуальні споживчі поведінкові характеристики [17]. У воєнних умовах, як в Україні, це право набуває додаткової ваги, оскільки цифрові технології використовуються для моніторингу екологічних загроз, але вимагають балансу між безпекою та свободою.

Розвиток європейського законодавства у сфері екологічної інформації демонструє перехід від добровільних ініціатив до обов'язкових стандартів корпоративної звітності. Якщо цифрові паспорти продуктів забезпечують прозорість на рівні окремих товарів, то системна відповідальність компаній за весь ланцюг вартості потребувала більш комплексного регулювання. Директива про корпоративну звітність зі стійкості (CSRD), що набрала чинності 5 січня 2023 року, створює правову основу для реалізації права споживачів на інформацію про екологічний вплив товарів та послуг. На відміну від попереднього законодавства, CSRD охоплює весь ланцюг вартості продукту, вимагаючи від компаній брати відповідальність за екологічний слід своїх постачальників, що особливо важливо з огляду на те, що до 80% типового вуглецевого сліду компанії походить саме з ланцюга постачання [18]. Компанії зобов'язані звітувати про викиди парникових газів за всіма трьома сферами (Scopes), включаючи 15 категорій викидів Scope 3 за протоколом GHG Protocol – від придбання сировини і транспортування до використання та утилізації продуктів після закінчення терміну служби [19]. Для забезпечення достовірності та прозорості такої інформації застосовуються цифрові технології: blockchain-трасування створює незмінний розподілений реєстр подій ланцюга постачання, дозволяючи верифікувати автентичність продуктів та відстежувати кожен етап їх життєвого циклу через стандартизовані фреймворки GS1 та GDST, а Екологічні декларації продуктів (EPD) за стандартом ISO 14025 надають верифіковану третьою стороною інформацію на основі оцінки життєвого циклу (LCA), забезпечуючи об'єктивні та порівнянні дані для споживачів [20]. Таким чином, CSRD не лише встановлює обов'язки корпорацій щодо екологічної звітності, але й створює інфраструктуру для реалізації права громадян на доступ до достовірної інформації про

екологічний слід продуктів, що вони споживають, формуючи новий вимір цифрових екологічних прав у європейському правовому просторі. Інтеграція екологічного порядку денного в цифрові права посилює сталість суспільства. Право на інформацію про екологічний слід продуктів не лише розширює доступ до даних, але й стимулює відповідальне споживання, вимагаючи від держав та компаній нормативного закріплення цих механізмів. Без такого регулювання, як показує практика, законодавство відстає від технологій, що призводить до судових розглядів.

Право на доступ до екологічної інформації є фундаментальним екологічним правом, закріпленим Орхуською конвенцією 1998 року. Україна ратифікувала Конвенцію у 1998 році, що створює міжнародно-правове зобов'язання забезпечувати громадянам широкий доступ до екологічної інформації. Конвенція встановлює три стовпи екологічної демократії: доступ до інформації, участь громадськості у прийнятті рішень та доступ до правосуддя [4].

20 січня 2025 року Україна ратифікувала поправку до Орхуської конвенції щодо генетично модифікованих організмів, яке набуло чинності 20 квітня 2025 року. Ця ратифікація ініціювала набуття чинності поправки після її прийняття сторонами Конвенції 20 років тому. Конституційною основою права на екологічну інформацію в Україні є стаття 50 Конституції України [21] у поєднанні з положеннями Орхуської конвенції.

Європейське регулювання екологічної інформації про продукти:

1. Директива 2003/4/ЕС – Доступ до інформації: імплементує Орхуську конвенцію в ЄС; державні органи надають екоінформацію без обґрунтування запиту [22].

2. Green Claims Directive – Протидія гринвошингу: набуде чинності у 2026 році; заборона необґрунтованих екозаяв («екологічно чистий», «зелений»); QR-коди з обґрунтуванням заяв; оновлення кожні 5 років [23].

3. Директива 2024/825 – Права споживачів: встановлює, що держави-члени ЄС мають імплементувати нові правила до 27 березня 2026 року, а застосовуватимуться вони з 27 вересня 2026 року. Споживачі отримують право на інформацію про довговічність продукту, ремонтопридатність, гарантійні права та доступність запасних частин перед купівлею. Забороняється приховувати інформацію про обмеження довговічності продукту [24].

4. EU Battery Regulation (2023/1542) – Маркування вуглецевого сліду.

Регламент встановлює поетапне впровадження обов'язкового декларування вуглецевого сліду. З 2027 року Європейська Комісія встановить максимальні допустимі межі вуглецевого сліду. Вуглецевий слід розраховується відповідно до методології PEF, а результати мають бути доступними через цифровий паспорт батареї за допомогою QR-коду [25].

5. Методології розрахунку - стандарт ISO 14067 надає міжнародно визнану методологію для кількісної оцінки та звітування вуглецевого сліду продукту [26].

6. ESPR (2024/1781) - Регламент щодо екодизайну для сталих продуктів набув чинності 18 липня 2024 року і замінив попередню Директиву про екодизайн 2009/125/ЕС. ESPR значно розширює сферу застосування і дозволяє встановлювати вимоги до екодизайну практично для будь-яких фізичних товарів на ринку ЄС, за винятком харчів, кормів та ліків [27].

7. Digital Product Passport (DPP): буде впроваджуватися поетапно починаючи з 2026 по 2030 роки: для батарей обов'язковий з лютого 2027 року, для текстилю та електроніки – фазове впровадження 2024-2027, для інших продуктів – поетапно до 2030 року. Європейська Комісія керуватиме публічним вебпорталом для пошуку та порівняння інформації про стійкість продуктів. Паспорт має бути повним, точним і постійно оновлюваним протягом життєвого циклу продукту та підтримуватися принаймні протягом типового терміну служби плюс додаткові 10 років [28].

Стан імплементації ключових директив:

Directive 2011/92/EU [29] – Оцінка впливу на довкілля. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 року імплементує європейську модель екологічної оцінки, забезпечуючи виконання міжнародних зобов'язань України. Реєстр ОВД працює з 18 грудня 2017 року.

Directive 2010/75/EU [30] – Промислові викиди (IED). Україна повинна контролювати промислове забруднення згідно з вимогами Директиви, включаючи застосування найкращих доступних технологій (BAT). Однак в Україні відсутні розроблені нормативи щодо BAT, а допустимі концентрації забруднюючих речовин не відповідають вимогам Директиви. Проект Закону № 4167 передбачає процедуру видачі інтегрованих дозволів.

Directive 2009/125/ЕС [31] – Екодизайн. Україна транспонувала Директиву на добровільній основі, впровадивши 36 продуктових регламентів. Однак ESPR (Regulation 2024/1781), що набула чинності 18 липня 2024 року, замінює Directive 2009/125/ЕС, створюючи необхідність адаптації до оновленого законодавства.

Діалог високого рівня щодо Європейського зеленого курсу запущений у лютому 2021 року. 24 березня 2021 року Уряд створив робочу групу з узгодження підходу до застосування механізму

вуглецевого коригування на кордоні (CBAM). Хоча офіційно Україна ще не приєдналася до Європейського зеленого курсу, країна поступово наближає нормативно-правову базу до норм ЄС [32].

Уряд України затвердив оновлений Національно визначений внесок (NDC), який зобов'язує скоротити викиди парникових газів на 65% до 2030 року порівняно з рівнем 1990 року [33]. У червні 2024 року прийнято Національний енергетичний та кліматичний план (NECP) та Закон про клімат із цілями на 2030 рік та кліматичною нейтральністю до 2050 року. Національна концепція «Зелений перехід до 2050» розроблена, але станом на сьогодні не набула чинності [34].

Висновки. Право на інформацію про екологічний слід продуктів формується як новий вимір цифрових прав людини, що інтегрує екологічний порядок денний у цифрову сферу. Цифровізація створює безпрецедентні можливості для реалізації екологічних прав через QR-коди, мобільні додатки, блокчейн-технології та цифрові платформи, забезпечуючи споживачам доступ до достовірної інформації про вуглецевий слід, водоспоживання та інші екологічні показники продуктів.

Європейський Союз демонструє комплексний підхід до правового регулювання екологічної інформації через впровадження цифрових паспортів продуктів (DPP), обов'язкове маркування вуглецевого сліду батарей, Директиву про корпоративну звітність зі стійкості (CSRD) та протидію гринвошингу. Ці ініціативи не лише встановлюють обов'язки корпорацій щодо екологічної звітності, але й створюють інфраструктуру для реалізації права громадян на прозору екологічну інформацію.

Для України ратифікація поправки до Орхуської конвенції та поступова імплементація європейських директив створює правову основу для розвитку цифрових екологічних прав. Однак повноцінна реалізація цього права вимагає прийняття національної нормативно-правової бази, розробки стандартів розрахунку екологічного сліду та створення цифрових платформ для доступу до екологічної інформації про продукти, що має стати пріоритетом у контексті євроінтеграції та сталого розвитку країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини: ООН: Декларація від 10 грудня 1948 р. № 995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.01.2026).
2. Бровко Н., Терещук М. Право на екологічну інформацію як складова конституційного права людини на інформацію. *Право і суспільство.* 2022. № 55. С. 23-26. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.55.5.
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1991. № 41. Ст. 546. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 02.01.2026).
4. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція): Міжнародний документ від 25.06.1998. *Офіційний вісник України.* 2010. № 33. Ст. 1191. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 02.01.2026).
5. Тарасенко Л. Право на доступ до інтернету. *Вісник Львівського університету.* 2020. № 71. С. 53–61. DOI: http://dx.doi.org/10.30970/vla.2020.71.053.
6. ООН визнала доступ до Інтернету базовим правом людини. *Українська правда.* 2011. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2011/06/8/80042/ (дата звернення: 02.01.2026).
7. Recommendation CM/Rec (2014) 6 of the Committee of Ministers to member States on a guide to human rights for Internet users – Explanatory Memorandum. К.: Інжиніринг, 2015. 56 с. URL: https://rm.coe.int/16804d5b31 (accessed: 12.01.2026).
8. Standard Verlagsgesellschaft MBH v. Austria (No. 3), no. 34702/07, Judgment of 4 June 2020, European Court of Human Rights. *HUDOC database.* 2021.URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-213914 (accessed: 12.01.2026).
9. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade, 2023/C 23/01, OJ C 23, 23.1. 2023, p. 1–7. URL: https://openfuture.eu/wp-content/uploads/2022/12/6_EN_European_Declaration_on_Digital_Rights_and_Principles_st15149_NbWBq7DJ80rxP8cC535RJgFCu8_92399.pdf (accessed: 12.01.2026).
10. Digital self-determination – an alternative approach to data governance issues. *Dig Watch.* 2022. URL: https://dig.watch/event/2022-unctad-e-commerce-week/digital-self-determination-an-alternative-approach-to-data-governance-issues (accessed: 12.01.2026).
11. Hernández P. What is the Digital Product Passport? *Slimstock Blog.* 2025. URL: https://www.slimstock.com/blog/digital-product-passport-dpp.
12. Zacharia M. Digital Product Passport: What's a DPP. *One Click LCA.* 2025. URL: https://oneclicklca.com/en/resources/articles/digital-product-passport-whats-a-dpp (accessed: 12.01.2026).

13. Buzeti Z., Daphne T. Digital Product Passports (DPPs) required by EU legislation across sectors. *Circularise Blog.* 2025. URL: https://www.circularise.com/blogs/dpps-required-by-eu-legislation-across-sectors (accessed: 12.01.2026).
14. Battery Carbon Footprint Declarations and Labels. *RESOURCE.* 2025. URL: https://re-source.tech/battery-legislation/battery-3/ (accessed: 12.01.2026).
15. Dike. O. EU Battery Regulation: Powering a sustainable battery revolution. *Net Zero Compare.* 2025. URL: https://netzerocompare.com/policies/eu-battery-regulation (accessed: 12.01.2026).
16. The New EU Battery Regulation Brings Significant Changes for Manufacturers, Sellers, and Consumers Starting in 2026. *Eesti Elektroonikaromu*. 2025. URL: https://elektroonikaromu.ee/en/the-new-eu-battery-regulation/ (accessed: 12.01.2026).
17. CJEU, Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González, Case C-131/12. *Centre for judicial cooperation.* 2014, URL: https://cjc.eui.eu/data/data/data?idPermanent=458 (accessed: 12.01.2026).
18. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting. OJ L 322. 2022. p. 15-8. URL: https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vk0gkfd9vbfw (accessed: 12.01.2026).
19. Three Challenging Value Chain Requirements of the CSRD – And What They Mean For Your Sustainable Procurement Program. *EcoVadis Blog.* 2023. URL: https://ecovadis.com/blog/three-unique-value-chain-requirements-of-the-csrd-and-what-they-mean-for-your-sustainable-procurement-program/ (accessed: 12.01.2026).
20. Environmental Product Declaration. *International EPD System.* URL: https://www.environdec.com/services/what-is-epd (accessed: 12.01.2026).
21. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 02.01.2026).
22. Digest of European integration processes in Ukraine in the field of environmental protection, May 2025. *Environment. People. Law.* 2025. URL: https://epl.org.ua/en/announces/dajdzhest-yevrointegratsijnyh-protsesiv-ukrayiny-u-sferi-zahystu-dovkillya-traven-2025 (accessed: 12.01.2026).
23. New EU "Greenwashing Directive" – what businesses need to know. *Sweep Blog.* 2025. URL: https://www.sweep.net/blog/new-eu-greenwashing-directive-what-businesses-need-to-know (accessed: 12.01.2026).
24. Kaztaridou A. Directive on Empowering Consumers for the Green Transition: Implementation in selected EU member states. *Linklaters.* 2025. URL: https://sustainablefutures.linklaters.com/post/102lrex/directive-on-empowering-consumers-for-the-green-transition-implementation-in-sel (accessed: 12.01.2026).
25. Battery Carbon Footprint Declarations and Labels. *RESOURCE.* 2025. URL: https://re-source.tech/battery-legislation/battery-3/ (accessed: 12.01.2026).
26. ISO 14067 Verification – Greenhouse Gases – Carbon Footprint of Products. *SGS.* URL: https://www.sgs.com/en/services/iso-14067-verification-greenhouse-gases-carbon-footprint-of-products (accessed: 12.01.2026).
27. Regulation (EU) 2024/1781 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 establishing a framework for the setting of ecodesign requirements for sustainable products, amending Directive (EU) 2020/1828 and Regulation (EU) 2023/1542 and repealing Directive 2009/125/EC/ Official Journal of the European Union. 2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1781 (accessed: 12.01.2026).
28. Navigating Digital Product Passport Requirements Effectively. *Sigma Technology.* 2025. URL: https://sigmatechnology.com/articles/navigating-digital-product-passport-requirements-effectively/ (accessed: 12.01.2026).
29. Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment (codification). *Legislation.* URL: https://www.legislation.gov.uk/eudr/2011/92 (accessed: 12.01.2026).
30. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) (recast). *Legislation.* URL: https://www.legislation.gov.uk/eudr/2010/75/contents (accessed: 12.01.2026).
31. Directive 2009/125/EC of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 establishing a framework for the setting of ecodesign requirements for energy-related

products (recast). *Legislation.* URL: https://www.legislation.gov.uk/eudr/2009/125 (accessed: 12.01.2026).
32. GREEN DEAL. *Moving forward together.* URL: https://eu4ukraine.eu/en/greendeal-en (accessed: 12.01.2026).
33. Law No. 3991-IX on the State Climate Policy. *Climate Change Laws of the World.* 2024. URL: https://climate-laws.org/document/law-no-3991-ix_aa5b (accessed: 12.01.2026).
34. Ukraine's long-term energy strategy targets climate neutrality by 2070. *Enerdata.* 2020. URL: https://www.enerdata.net/publications/daily-energy-news/ukraines-long-term-energy-strategy-targets-climate-neutrality-2070.html (accessed: 12.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Арістова І.В., Ткаченко В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.26

ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Банах В.Д.,
аспірант Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0009-0002-5854-9146

Банах В.Д. Проходження служби в органах державної виконавчої служби: адміністративно-правові аспекти.

У статті здійснено комплексний аналіз адміністративно-правових засад проходження служби в органах державної виконавчої служби України в контексті забезпечення ефективного примусового виконання судових рішень та реалізації принципу верховенства права. Актуальність теми дослідження зумовлена зростанням ролі органів державної виконавчої служби у забезпеченні обов'язковості виконання судових рішень як складової принципу верховенства права та ефективного судового захисту. Ефективність діяльності державних виконавців значною мірою залежить від якості адміністративно-правового регулювання проходження державної служби в цих органах. Водночас, чинне законодавство характеризується фрагментарністю та неузгодженістю загальних норм про державну службу зі спеціальними актами у сфері примусового виконання рішень.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу адміністративно-правових засад проходження служби в органах державної виконавчої служби та виявлення особливостей правового регулювання основних стадій державної служби. У статті проаналізовано систему нормативно-правових актів, які регламентують вступ на державну службу, її проходження, службове просування, оцінювання результатів службової діяльності та професійний розвиток державних виконавців, а також визначено роль актів Кабінету Міністрів України та Міністерства юстиції України у деталізації відповідних процедур.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному адміністративно-правовому аналізі проходження служби в органах державної виконавчої служби як цілісного інституту публічної служби та виявленні системних проблем співвідношення загального і спеціального законодавства, що регулює службові правовідносини державних виконавців.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання під час удосконалення нормативно-правового регулювання проходження служби в органах державної виконавчої служби, у правозастосовній діяльності органів Міністерства юстиції України, а також у навчальному процесі при викладанні дисциплін адміністративно-правового спрямування.

Ключові слова: державна служба; органи державної виконавчої служби; державний виконавець; кадрове забезпечення; проходження державної служби; адміністративно-правове регулювання.

Banakh V.D. Performance of service in the bodies of the state enforcement service: administrative and legal aspects.

The article provides a comprehensive analysis of the administrative and legal foundations of service in the bodies of the State Enforcement Service of Ukraine in the context of ensuring the effective compulsory enforcement of court decisions and the implementation of the rule of law principle. The relevance of the research topic is obusловлена by the increasing role of the State Enforcement Service bodies in ensuring the binding execution of court decisions as an essential component of the rule of law and effective judicial protection. The effectiveness of state enforcement officers' activities largely depends on the quality of administrative and legal regulation of civil service in these bodies. At the same time, the current legislation is characterized by fragmentation and inconsistency between general civil service regulations and special legal acts in the field of compulsory enforcement of decisions.

The purpose of the research is to conduct a comprehensive analysis of the administrative and legal foundations of service in the bodies of the State Enforcement Service and to identify the specific features of legal regulation of the main stages of civil service. The article analyzes the system of regulatory legal acts governing entry into civil service, performance of service, career advancement, evaluation of official performance results, and professional development of state enforcement officers, as well as determines the role of acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Ministry of Justice of Ukraine in detailing the relevant procedures.

The scientific novelty of the obtained results lies in a comprehensive administrative and legal analysis of service in the bodies of the State Enforcement Service as an integral institution of public service and in identifying systemic problems in the correlation between general and special legislation regulating service relations of state enforcement officers.

The practical significance of the obtained results consists in the possibility of their application in improving the regulatory framework governing service in the bodies of the State Enforcement Service, in the law enforcement activities of the bodies of the Ministry of Justice of Ukraine, as well as in the educational process in teaching administrative law–related disciplines.

Key words: civil service; bodies of the State Enforcement Service; state enforcement officer; staffing; civil service performance; administrative and legal regulation.

Постановка проблеми. Забезпечення обов'язковості виконання судових рішень є важливою умовою реалізації принципу верховенства права та ефективного судового захисту. Органи державної виконавчої служби відіграють ключову роль у механізмі примусового виконання рішень судів та інших органів. Ефективність їх діяльності безпосередньо залежить від належного адміністративно-правового регулювання проходження державної служби в цих органах. Специфіка повноважень державних виконавців, поєднання владних і процесуальних функцій, а також підвищений рівень юридичної відповідальності зумовлюють необхідність спеціального правового регулювання їх службової діяльності. Водночас, чинне законодавство характеризується певною неузгодженістю між загальними нормами про державну службу та спеціальними актами у сфері виконавчого провадження. Це негативно впливає на стабільність службових правовідносин і ефективність кадрового забезпечення органів державної виконавчої служби. У зв'язку з цим, актуальним є комплексний аналіз адміністративно-правових аспектів проходження служби в органах державної виконавчої служби.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу адміністративно-правових засад проходження служби в органах державної виконавчої служби та виявлення особливостей правового регулювання основних стадій державної служби.

Стан опрацювання проблематики. Питання державної служби та проходження державної служби в органах виконавчої влади ґрунтовно досліджувалися у працях вітчизняних учених. Теоретико-правові засади державної служби, принципи її організації та функціонування, а також проблеми кадрового забезпечення і професійного розвитку державних службовців розглядалися у працях В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, Н.Р. Нижник, О.Д. Оболенського, В.М. Сороки. Окремі аспекти реформування публічної служби та управління персоналом у системі органів виконавчої влади висвітлювалися у працях Т.О. Коломоєць, І.Л. Бородіна, В.К. Мамонова. Питання діяльності органів державної виконавчої служби, виконавчого провадження та правового статусу державних виконавців досліджувалися у працях С.Я. Фурси, О.В. Кузьменко, П.В. Макушева. Водночас, проблематика проходження державної служби в органах державної виконавчої служби як цілісного адміністративно-правового інституту залишається недостатньо систематизованою, що зумовлює актуальність і наукову доцільність обраної теми.

Виклад основного матеріалу. Нормативно-правове регулювання проходження служби в органах державної виконавчої служби має комплексний характер і ґрунтується на поєднанні норм конституційного, адміністративного та спеціального законодавства. Базові засади правового статусу державних службовців і організації публічної служби визначаються Конституцією України, тоді як особливості проходження служби в органах державної виконавчої служби конкретизуються в законах і підзаконних нормативно-правових актах.

Конституція України закріплює фундаментальні принципи функціонування публічної служби, зокрема принцип верховенства права, законності, рівного доступу громадян до державної служби, а також гарантії захисту прав і свобод людини та громадянина [1]. Саме ці конституційні положення формують правову основу для регулювання службових правовідносин у сфері примусового виконання рішень і визначають загальні вимоги до діяльності державних виконавців як представників публічної влади.

Ключовим актом загального характеру є Закон України «Про державну службу» [2], який визначає поняття державної служби, її принципи, класифікацію посад, порядок вступу, проходження та припинення служби, а також основні права, обов'язки й гарантії державних службовців. Державні виконавці, перебуваючи на посадах державної служби, підпадають під дію цього Закону в частині конкурсного відбору, оцінювання результатів службової діяльності, дисциплінарної відповідальності та службової кар'єри.

Водночас спеціальне правове регулювання діяльності органів державної виконавчої служби здійснюється Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів». Закон визначає систему органів примусового виконання рішень, повноваження державного виконавця, його обов'язки та відповідальність у межах виконавчого

провадження [3]. Однак, зазначений акт зосереджується переважно на процесуальних та організаційних аспектах виконання рішень, не встановлюючи вичерпного регулювання питань проходження державної служби, що зумовлює застосування норм загального законодавства.

Положення законів у сфері державної служби та примусового виконання рішень деталізуються у значній кількості підзаконних нормативно-правових актів, які безпосередньо регламентують порядок проходження служби в органах державної виконавчої служби. Важливе місце серед них посідають акти Кабінету Міністрів України, зокрема:

– Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 р. № 246 «Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби», якою визначено порядок проведення конкурсу на зайняття посад державної служби, у тому числі в органах державної виконавчої служби [4];

– Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2017 р. № 640 «Про затвердження Порядку проведення оцінювання результатів службової діяльності державних службовців» [5], положення якої застосовуються до державних виконавців під час оцінювання їх службової діяльності;

– Постанова Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1039 «Про затвердження Порядку здійснення дисциплінарного провадження» [6], яка визначає підстави, процедуру та види дисциплінарних стягнень, що застосовуються і до працівників органів державної виконавчої служби.

Особливу роль у регулюванні проходження служби в органах державної виконавчої служби відіграють нормативні акти Міністерства юстиції України, зокрема:

– Наказ Міністерства юстиції України від 20 квітня 2016 р. № 1183/5 «Про затвердження Типового положення про управління забезпечення примусового виконання рішень міжрегіональних управлінь Міністерства юстиції України, Типового положення про відділ державної виконавчої служби міжрегіональних управлінь Міністерства юстиції України» [7];

– Наказ Міністерства юстиції України від 2 квітня 2012 р. № 512/5 «Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень» [8], який регламентує діяльність державних виконавців і фактично визначає зміст їх професійних функцій.

Практичне значення для регулювання проходження державної служби мають посадові інструкції державних виконавців, які затверджуються керівниками відповідних органів державної виконавчої служби. У них конкретизуються посадові обов'язки, права, межі відповідальності, підпорядкованість та вимоги до професійної діяльності, що має безпосередній вплив на оцінювання результатів служби та застосування заходів дисциплінарної відповідальності.

Вступ на державну службу регламентується Законом України «Про державну службу». Загальні вимоги до кандидатів встановлені у статтях 19-21 цього Закону. Зокрема, на державну службу може бути призначено громадянина України, який:

– має вищу освіту відповідного рівня;

– володіє державною мовою;

– має необхідний досвід роботи відповідно до категорії посади;

– не має судимості або обмежень, що перешкоджають службі [2].

Типові вимоги до вакансій державної служби (наприклад, категорії "А") визначені Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типових вимог до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорії "А"» № 448 від 22.07.2016 (здобуття ступеня магістра, необхідний стаж тощо) [9].

Конкурс є обов'язковим механізмом добору на вакантні посади державної служби, у тому числі в органах державної виконавчої служби, і регулюється статтями 22-30 Закону України «Про державну службу». Порядок проведення конкурсу визначається відповідними актами Кабінету Міністрів України. За загальним правилом:

– «оголошення про конкурс публікується на Єдиному порталі вакансій державної служби, а також може оприлюднюватися на веб-сайті державного органу, у якому оголошено конкурс (за наявності), та інших веб-сайтах» [2];

– конкурс включає етапи:

«1) прийняття рішення про оголошення конкурсу;

2) оприлюднення оголошення про проведення конкурсу;

3) прийняття та розгляд інформації від осіб, які бажають взяти участь у конкурсі;

4) проведення тестування та визначення його результатів;

5) розв'язання ситуаційних завдань та визначення їх результатів (у разі визначення Комісією або конкурсною комісією необхідності розв'язання ситуаційних завдань);

6) проведення співбесіди та визначення її результатів;

7) складення загального рейтингу кандидатів;

8) визначення суб'єктом призначення або керівником державної служби переможця (переможців) конкурсу;

9) оприлюднення результатів конкурсу» [4];

– «рішенням Комісії або конкурсної комісії визначаються кандидатури на зайняття посад державної служби, які набрали найбільшу загальну кількість балів за результатами складання загального рейтингу кандидатів (не більше трьох на одну посаду), для вибору суб'єктом призначення або керівником державної служби переможця конкурсу» [2].

Разом з тим, згідно із ч. 5 ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», «у період дії воєнного стану особи призначаються на посади державної служби, посади в органах місцевого самоврядування, посади керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки, комунальних підприємств, установ, організацій керівником державної служби або суб'єктом призначення, сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради, начальником відповідної військової адміністрації без конкурсного відбору, обов'язковість якого передбачена законом, на підставі поданої заяви, заповненої особової картки встановленого зразка та документів, що підтверджують наявність у таких осіб громадянства України, освіти та досвіду роботи згідно з вимогами законодавства, встановленими щодо відповідних посад, а також за наявності у Єдиному державному реєстрі декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за минулий рік» [10].

Службове просування (кар'єрний розвиток) державних службовців, у тому числі державних виконавців, визначається статтями 38-49 Закону України «Про державну службу». Зокрема, службове просування передбачає:

– «зайняття вищої посади за результатами конкурсу;

– переведення без обов'язкового проведення конкурсу: на іншу рівнозначну або нижчу вакантну посаду в тому самому державному органі, у тому числі в іншій місцевості (в іншому населеному пункті), - за рішенням керівника державної служби або суб'єкта призначення; на рівнозначну або нижчу вакантну посаду в іншому державному органі, у тому числі в іншій місцевості (в іншому населеному пункті), - за рішенням суб'єкта призначення або керівника державної служби в державному органі, з якого переводиться державний службовець, та суб'єкта призначення або керівника державної служби в державному органі, до якого переводиться державний службовець;

– направлення у службове відрядження для виконання своїх посадових обов'язків поза межами постійного місця служби;

– підвищення рівня професійної компетентності шляхом професійного навчання» [2].

Оцінювання результатів службової діяльності державних службовців, у тому числі державних виконавців, здійснюється згідно із Постановою Кабінету Міністрів України № 640 від 23.08.2017 р. «Про затвердження Порядку проведення оцінювання результатів службової діяльності державних службовців». Дана процедура: включає аналіз виконання службових обов'язків; оцінює професійні компетентності та результативність; слугує підставою для кар'єрного просування, підвищення кваліфікації або застосування заходів впливу у разі невідповідності [5]. Оцінювання покликане гарантувати об'єктивність та прозорість в оцінці діяльності службовців та є важливою складовою службової кар'єри. Відтак, стандартизовані механізми оцінювання сприяють підвищенню ефективності публічної служби загалом [11].

Закон України «Про державну службу» передбачає, що державні службовці мають право і обов'язок постійно підвищувати свою кваліфікацію шляхом участі в навчальних програмах, тренінгах, семінарах та інших формах професійного розвитку (зокрема, це випливає зі статей, що регламентують права та обов'язки службовців). Підвищення кваліфікації в державному секторі здійснюється за підтримки спеціалізованих навчальних закладів та через внутрішні програми навчання органів.

Незважаючи на наявність розгалуженої системи нормативно-правових актів, правове регулювання проходження служби в органах державної виконавчої служби характеризується певною неузгодженістю та наявністю колізій. Насамперед, це стосується співвідношення загального та спеціального законодавства. Так, Закон України «Про державну службу» встановлює універсальні правила вступу, проходження та припинення служби, тоді як Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» зосереджується на визначенні повноважень і відповідальності державного виконавця, не деталізуючи процедур проходження служби. На практиці це призводить до ситуації, коли питання дисциплінарної відповідальності, оцінювання службової діяльності або припинення державної служби державного виконавця вирішуються виключно на підставі загального законодавства без урахування специфіки виконавчої діяльності, підвищеного рівня навантаження та процесуальної відповідальності.

Висновки. Таким чином, правове регулювання проходження служби в органах державної виконавчої служби має багаторівневий характер і ґрунтується на поєднанні норм Конституції України, загального законодавства про державну службу та спеціальних актів у сфері примусового виконання рішень.

У ході дослідження виявлено особливості правового регулювання основних стадій проходження державної служби в органах державної виконавчої служби, зокрема вступу на службу, проходження служби, службового просування, оцінювання результатів службової діяльності та професійного розвитку державних виконавців. З'ясовано, що на кожній із зазначених стадій застосовуються загальні механізми державної служби, які не завжди враховують специфіку виконавчої діяльності, підвищений рівень процесуальної відповідальності та значне службове навантаження.

Нормативна неузгодженість між загальними та спеціальними нормами проявляється у питаннях оцінювання службової діяльності, дисциплінарної відповідальності та службового просування державних виконавців. Застосування універсальних механізмів державної служби без урахування специфіки виконавчої діяльності негативно впливає на стабільність службових правовідносин та ефективність кадрового забезпечення органів державної виконавчої служби. Удосконалення адміністративно-правового регулювання проходження служби в органах державної виконавчої служби потребує узгодження загального і спеціального законодавства з урахуванням особливостей виконавчої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.
3. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text.
4. Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби: постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 р. № 246. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2016-%D0%BF#Text.
5. Про затвердження Порядку проведення оцінювання результатів службової діяльності державних службовців: постанова Кабінету Міністрів України від 23.08.2017 р. № 640. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/640-2017-%D0%BF#Text.
6. Про затвердження Порядку здійснення дисциплінарного провадження: постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 р. № 1039. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1039-2019-%D0%BF#Text.
7. Про затвердження Типового положення про управління забезпечення примусового виконання рішень міжрегіональних управлінь Міністерства юстиції України, Типового положення про відділ державної виконавчої служби міжрегіональних управлінь Міністерства юстиції України: наказ Міністерства юстиції України від 20.04.2016 р. № 1183/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0617-16#Text.
8. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень: наказ Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. № 512/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text.
9. Про затвердження Типових вимог до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорії «А»: постанова Кабінету Міністрів України від 22.07.2016 р. № 448. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448-2016-%D0%BF#Text.
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
11. Petrenko P. Legal Framework for Competitive Selection for Positions of Civil Servants under the Legislation of Ukraine and European Countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Vol. 22, Issue 5. URL: https://www.abacademies.org/articles/legal-framework-for-competitive-selection-for-positions-of-civil-servants-under-the-legislation-of-ukraine-and-european-countries-8615.html.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Банах В.Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:35.072.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.27

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОВІРЧИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ: СУТНІСТЬ ТА ПОНЯТТЯ

Барбашин С.В.,
адвокат
ORCID: 0009-0009-6701-841X

Барбашин С.В. Адміністративно-правове забезпечення надання електронних довірчих послуг в Україні: сутність та поняття.

У статті автором висловлено рішучу незгоду з ідеєю про те, що категорія «адміністративно-правове забезпечення» є або в перспективі може стати фундаментальною, системоутворюючою категорією адміністративного права. Такий підхід, на наш погляд, призводить до необґрунтованої гіперболізації її змісту та фактичного розмивання базових категорій галузі. Водночас ми не вважаємо доцільною й повну відмову від цієї категорії, оскільки вона виконує важливу проміжну методологічну функцію, перебуваючи між адміністративно-правовим регулюванням і публічним адмініструванням, дозволяючи зафіксувати специфіку створення умов для реалізації прав та обов'язків у публічній сфері. Водночас автор не вважає доцільною й повну відмову від цієї категорії, оскільки вона виконує важливу проміжну методологічну функцію, перебуваючи між адміністративно-правовим регулюванням і публічним адмініструванням, дозволяючи зафіксувати специфіку створення умов для реалізації прав та обов'язків у публічній сфері.

Зауважено, що автор не підтримую позицію окремих авторів, які обмежують зміст адміністративно-правового забезпечення виключно рамками державного управління. Очевидно, що у відповідній діяльності беруть участь і органи місцевого самоврядування, а в окремих випадках – інші суб'єкти публічної адміністрації, включно з тими, що здійснюють делеговані владні повноваження. Водночас принциповим є те, що адміністративно-правове забезпечення має бути спрямоване насамперед на створення, гарантування та фактичне забезпечення реалізації адміністративно-правового статусу особи у публічній сфері, що й становить його основне функціональне призначення незалежно від конкретної сфери застосування.

Обґрунтовано, що адміністративно-правове забезпечення надання електронних довірчих послуг в Україні доцільно розглядати як сукупність правових засобів та інструментів, механізм використання яких закріплено у нормах адміністративного права та які спрямовані на створення належних організаційних, процедурних і правових умов функціонування системи електронних довірчих послуг, гарантування прав і законних інтересів учасників відповідних правовідносин, а також забезпечення стабільності, безпеки та довіри у цифровому публічному середовищі.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-правове регулювання, електронні довірчі послуги, правові засоби, публічне адміністрування, суб'єкти публічної адміністрації.

Barbashyn S.V. Administrative and legal support for the provision of electronic trust services in Ukraine: essence and concept.

In the article, the authors express firm disagreement with the idea that the category of administrative and legal support is, or may become in the future, a fundamental and system-forming category of administrative law. In the authors' view, such an approach leads to an unjustified hyperbolization of its content and to the actual blurring of the basic categories of the field. At the same time, the authors do not consider it appropriate to completely abandon this category, since it performs an important intermediate methodological function, being positioned between administrative legal regulation and public administration and allowing for the identification of the specific features of creating conditions for the realization of rights and obligations in the public sphere.

It is noted that the authors do not support the position of certain scholars who limit the content of administrative and legal support exclusively to the framework of state administration. It is evident that local self-government bodies, as well as, in certain cases, other subjects of public administration, including those exercising delegated public powers, also participate in this activity. At the same time, it is emphasized that administrative and legal support should be primarily oriented toward the creation, guarantee, and actual provision of the realization of an individual's administrative legal

status in the public sphere, which constitutes its main functional purpose regardless of the specific area of application.

It is substantiated that administrative and legal support for the provision of electronic trust services in Ukraine should be understood as a set of legal means and instruments, the mechanism for the application of which is enshrined in the norms of administrative law and which are aimed at creating appropriate organizational, procedural, and legal conditions for the functioning of the electronic trust services system, ensuring the rights and legitimate interests of participants in the relevant legal relations, as well as maintaining stability, security, and trust in the digital public environment.

Key words: administrative and legal support, administrative law, administrative legal regulation, electronic trust services, legal means, public administration, subjects of public administration.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Стрімка цифровізація публічного управління, впровадження електронних сервісів та трансформація форм взаємодії між державою і приватними особами зумовлюють зростання ролі електронних довірчих послуг як ключового елементу функціонування сучасної публічної сфери. Саме через механізми електронної ідентифікації, електронного підпису, електронних печаток і часових міток забезпечується юридична значущість електронних правочинів, реалізація адміністративних процедур в електронній формі та доступ осіб до публічних послуг. Водночас у науковій площині досі відсутнє єдине, концептуально узгоджене бачення того, яким чином має бути вибудуване адміністративно-правове забезпечення надання електронних довірчих послуг, з урахуванням їх публічно-правової природи, технологічної складності та підвищених вимог до безпеки і довіри.

Проблемність цієї сфери посилюється також доктринальною невизначеністю самої категорії «адміністративно-правове забезпечення», яка в сучасній адміністративно-правовій науці трактується надзвичайно широко — від сукупності правових засобів до різновиду діяльності суб'єктів публічної адміністрації. За відсутності чіткого розмежування між адміністративно-правовим регулюванням, публічним адмініструванням та адміністративно-правовим забезпеченням виникає ризик методологічного спрощення аналізу правових механізмів функціонування електронних довірчих послуг. Це, своєю чергою, ускладнює формування цілісного уявлення про сутність, зміст і функціональне призначення адміністративно-правового забезпечення у цій сфері, що актуалізує необхідність його доктринального осмислення з урахуванням специфіки об'єкта правового впливу та сучасних трансформацій публічного адміністрування.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Складність і багатовимірність адміністративно-правового забезпечення надання електронних довірчих послуг в Україні, зумовлена поєднанням публічно-правових і технологічних елементів, а також доктринальною неоднозначністю самої категорії «адміністративно-правове забезпечення», обумовлює *мету цієї статті* – доктринальне осмислення сутності адміністративно-правового забезпечення надання електронних довірчих послуг в Україні та формування його авторської дефініції, з урахуванням сучасних підходів адміністративно-правової науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання. Слід відзначити, що правова доктрина переважно зосереджується на цивільно-правових і господарсько-правових аспектах електронної комерції, у межах яких аналізуються окремі елементи довірчої інфраструктури, зокрема електронний підпис, засоби автентифікації та верифікації даних. Так, Ю.О. Борисова та А.А. Маркулинець розглядали електронну комерцію крізь призму цивільно-правового регулювання електронних правочинів і підприємницької діяльності з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій. Окремі аспекти правового регулювання електронної взаємодії також досліджувалися в межах міжнародного приватного права (О.С. Василенко) та господарського права (М.М. Дутов, А.В. Погоріленко), з акцентом на електронні документи, цифровий підпис, смарт-контракти та ідентифікацію сторін, тоді як О.В. Костенко та О.В. Голіна порушували питання транскордонності та договірного опосередкування довірчих електронних послуг.

Водночас адміністративно-правовий вимір електронних довірчих послуг залишається малодослідженим, за винятком дисертаційної роботи Н.В. Білоцерківець, у якій обґрунтовано їх публічно-правову природу та участь суб'єктів публічної адміністрації у відповідних правовідносинах.

Натомість проблематика визначення сутності та змісту адміністративно-правового забезпечення як у загальнотеоретичному вимірі, так і в межах окремих сфер публічної діяльності, залишається предметом активного наукового пошуку багатьох учених-адміністративістів. Зокрема, відповідні питання досліджувалися у працях О.Ф. Андрійко, А.Г. Бобкової, О.М. Гуміна, О.В. Звенигородської, Р.В. Ігоніна, В.В. Ковальського, М.О. Котелюха, І.О. Личенко, В.А. Медяника, О.С. Пащинського,

О.М. Пилип'юка, В.В. Полубатко, Є.В. Пряхіна, Ю.Ю. Пустовіт, В.Ю. Терехова, Г.П. Циверенка, В.О. Черниша, І.М. Шопіної, а також багатьох інших науковців, що свідчить про доктринальну складність і міжаспектний характер цієї категорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як було зауважено на початку, визначення змісту категорії «адміністративно-правове забезпечення» є доволі дискусійним. При цьому окремими дослідниками як гіперболізується її значення для сучасної адміністративно-правової науки, так і ставиться питання про відмову від неї.

Зокрема Р.В. Ігонін вважає, що поняття «адміністративно-правове забезпечення» є важливою складовою понятійно- категоріального апарату науки адміністративного права, а в недалекому майбутньому, ймовірно, стане фундаментальним поняттям цієї галузі юридичної науки [1, с. 37]. На його погляд, два базові елементи – адміністративно-правові норми та правореалізаційна діяльність суб'єктів державно-владних повноважень – і утворюють поняття адміністративно-правового забезпечення. Як уточнює дослідник, визнання адміністративно-правових норм складовою досліджуваного поняття дає можливість також охопити і адміністративно-правові гарантії, які зафіксовані у відповідних нормах права. Разом з тим, адміністративно-правове забезпечення, як і будь-який інший вид правового забезпечення, передусім пов'язується зі створенням належних умов для реалізації прав, свобод та захисту законних інтересів зацікавлених суб'єктів, що функціонують у відповідній сфері. Враховуючи зазначене, Р.В. Ігонін вважає, що адміністративно-правове забезпечення – це фактична наявність адміністративно-правових норм і досягнутий реальний стан їх реалізації суб'єктами державно-владних повноважень [1, с. 41-42].

Натомість академік А.Г. Бобкова досліджуючи адміністративно-правове забезпечення в умовах дії особливих правових режимів доцільно розглядати як цілісну систему організаційно-правових засобів, процедур і механізмів, що мають на меті не просто обмежити чи змінити зміст реалізації прав і свобод людини, а адаптувати, прилаштувати їх здійснення до надзвичайних обставин з одночасним дотриманням фундаментальних правових засад – верховенства права, рівності перед законом, гуманізму, законності тощо. На переконання вченої, сутність цієї категорії полягає у впровадженні специфічних адміністративно-правових інструментів, здатних не лише забезпечити безпеку й стабільність, а й мінімізувати ризики порушень прав людини та громадянина. У такому контексті може йти мова про інституційну адаптацію організаційно-правового механізму публічної адміністрації включно із трансформацією адміністративних процедур та засобами контролю і нагляду за дотриманням прав і свобод людини, забезпеченням громадського порядку та публічної безпеки [2].

Разом із тим, А.Г. Бобкова, на відміну від Р.В. Ігоніна, визнає, що термінологічна конструкція «адміністративно-правове забезпечення» є певною мірою штучною й такою, що тяжіє до, так би мовити, міждисциплінарного симбіозу. З подальшим розвитком вчення про публічне адміністрування, його інструменти, різноманітні адміністративно-правові механізми й організаційно-правове забезпечення, можна очікувати на поступове зникнення потреби або ж остаточну відмову в окремому категоріальному виділенні поняття адміністративно-правового забезпечення [2].

О.М. Пилип'юк вивчає той самий предмет наукового пошуку, проте на його думку, перманентними ознаками адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина є:

1) його правова природа, яка виражається у нормативному закріпленні у рамках правового забезпечення матеріально-правових правил поведінки (регуляторний аспект) та процедур примусового забезпечення їх дотримання державою (охоронний аспект);

2) його публічно-правовий характер, який пов'язаний з тим, що адміністративно-правове забезпечення спрямовується у першу чергу на суспільні відносини, що врегульовані нормами адміністративного права, у тому числі ті, що виникають під час публічного адміністрування у тій чи іншій його сферах, адміністративних процедур надання адміністративних послуг, звернень громадян тощо;

3) наявність сукупності правових засобів та інструментів, механізм використання яких закріплено у нормах адміністративного права;

4) процедурна форма використання адміністративно-правових засобів;

5) його спрямованість на створення умов за допомогою адміністративного права для упорядкування відповідних суспільних відносин, поза межами предмету адміністративного права (окремі групи фінансових, цивільних, конституційних, земельних та інших правовідносин);

6) його спрямованість на створення умов та подальше забезпечення реалізації окремих конституційних прав громадян, майнових, а також особистих немайнових прав людини [3, с. 681-682].

Водночас О.М. Пилип'юк намагається віднайти баланс у розумінні вказаної категорії, стверджуючи, що розгляд адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод

людини і громадянина доцільно здійснювати у двох аспектах – широкому та вузькому. У широкому значенні воно охоплює всі адміністративно-правові, організаційні та адміністративно-процедурні засоби публічного адміністрування, які спрямовані на реалізацію конституційних прав і свобод громадян. Вузьке розуміння цієї категорії, у баченні вченого, включає конкретні нормативно-правові механізми, що забезпечують ефективність правозастосування, контроль за дотриманням адміністративно-правових норм та захист прав громадян у цій сфері [3 с. 682].

Як певний набір правових засобів адміністративно-правове забезпечення розуміють й інші вчені. Зокрема, у розумінні В.Ю. Терехова, поняття «адміністративно-правове забезпечення правоохоронної діяльності» необхідно розглядати як систему законодавчо закріплених адміністративно-правових засобів реалізації прав та свобод громадян за допомогою визначеного кола суб'єктів у рамках їх компетенції щодо реалізації правоохоронних функцій [4, с. 57]. І.О. Личенко вважає, що поняття адміністративно-правового забезпечення повинно ґрунтуватися на традиційних підходах до змісту базової категорії правового забезпечення, таких як «процеси реалізації, захисту та охорони прав і свобод» або «закріплення прав і свобод», а також повне ототожнення з категорією «охорона». При цьому, вона підкреслює, що адміністративно-правове забезпечення являє собою сукупність адміністративно-правових гарантій та засобів діяльності [5, с. 165–168].

В.О. Черниш визначає адміністративно-правове забезпечення контролю за діяльністю розвідувальних органів України як сукупність визначених адміністративно-правовими нормами засобів, способів, методів і гарантій та організаційних чинників, спрямованих на створення достатніх умов для ефективного контролю за діяльністю розвідувальних органів України, з урахуванням її специфіки, пов'язаної із здійсненням ними гласних і негласних розвідувальних та контррозвідувальних заходів [6, с. 26]. Г.П. Циверенко розглядає адміністративно-правове забезпечення здійснення народного волевиявлення як комплекс використання існуючої сукупності форм і методів, спрямованих на регулювання відносин у сфері народного волевиявлення, реалізація яких регулюється за допомогою адміністративного права [7, с. 4, 7].

На противагу вказаним токам зору доволі значна кількість вчених-адміністративістів досліджувану нами категорію розглядають як певну діяльність. Так, під адміністративно-правовим забезпеченням В.А. Медяник пропонує розуміти врегульовану нормами адміністративного права діяльність органів публічної влади з використанням особливого адміністративно-правового інструментарію (методів, способів, засобів, процедур тощо), завдяки яким забезпечується адміністративно-правове регулювання та упорядкування суспільних відносин у визначеній сфері, яка підпадає під такий регулюючий вплив [8, с. 581]. У свою чергу Є.Ю. Соболь та О.В. Звенигородська вважають, що під адміністративно-правовим забезпеченням, слід розуміти визначену та регламентовану законодавством діяльність органів державної влади, щодо забезпечення оптимального механізму упорядкування, закріплення, реалізація, захисту та охорони суспільних відносин, прав і свобод людини [9, с. 72].

О.С. Пащинський у межах аналізу обраної ним проблематики теж приходить до схожого висновку. На його думку, адміністративно-правове забезпечення громадського контролю – це регламентована законодавством діяльність суб'єктів державно-владних повноважень, спрямована на забезпечення функціонування, упорядкування, розвиток та охорону суспільних відносин у сфері діяльності органів місцевого самоврядування через вчинення організаційно-правових та розпорядчих дій публічного характеру з метою виконання завдань та реалізації цілей громадського контролю [10, с. 189].

В.В. Ковальський також розвиває відповідну парадигму розуміння адміністративно-правового забезпечення, але при цьому дещо розширює коло суб'єктів такого забезпечення. Він стверджує, що адміністративно-правове забезпечення можна визначити як діяльність держави та органів місцевого самоврядування з упорядкування суспільних відносин, які охоплюються предметом регулювання адміністративного права, шляхом законодавчого закріплення правил поведінки їх учасників та процедур забезпечення примусового дотримання цих правил для якомога більшого їх наближення до цілей законодавства та державної політики у відповідній сфері суспільних відносин [11].

В межах такого розуміння М.О. Котелюх формулює власне бачення адміністративно-правового забезпечення правопорядку, яке за дослідником, означає врегульовану нормами адміністративного права діяльність уповноважених суб'єктів публічної влади та окремих інституцій громадянського суспільства, наділених спеціальними, у тому числі делегованими, правоохоронними компетенціями, що здійснюється на основі сукупності узгоджених за цілями, формами і процедурами адміністративно-правових засобів та спрямована на реалізацію управлінських, превентивних, примусових та контрольно-наглядових функцій із метою охорони громадського порядку, запобігання кримінальним та адміністративним правопорушенням, захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, а також забезпечення публічної безпеки і порядку як у мирний час, так і в умовах дії екстраординарних адміністративно-правових режимів [12, с. 116].

Натомість В.В. Полубатко адміністративно-правове забезпечення охорони навколишнього природного середовища визначає як урегульовану нормами адміністративного права діяльність суб'єктів публічної адміністрації із публічного адміністрування сфери охорони навколишнього природного середовища, яка спрямована на забезпечення безпечного для життя і здоров'я довкілля за допомогою контролю і нагляду за дотриманням законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища, ліцензування і видачі інших документів дозвільного характеру, державної реєстрації та реалізації інших функцій публічного адміністрування [13, с. 197-198].

Ю.Ю. Пустовіт стверджує, що «адміністративно-правове забезпечення» можна розглядати як системну діяльність уповноважених органів, що має правовий характер і спрямована на організацію та підтримку функціонування певної сфери (наприклад, безпеки, економіки, соціального захисту тощо) відповідно до публічного інтересу [14, с. 114]. Специфіка «адміністративно-правового забезпечення», як стверджує вчена, полягає у тому, що: 1) адміністративне право за своєю суттю повинно визначатися як «право забезпечення і захисту прав людини», що є ключовою ідеєю сучасної трансформації теорії та практики українського адміністративного права; 2) адміністративне право охоплює правовідносини, що стосуються державного управління; 3) однією з найважливіших правових форм управління є створення правових актів, оскільки вони є основним організаційним засобом для вирішення завдань, поставлених перед управлінськими органами; 4) адміністративне право регулює суспільні відносини управлінського характеру, що виникають у процесі організації та здійснення виконавчої і розпорядчої діяльності органами виконавчої влади, а також в межах внутрішньоорганізаційної діяльності інших державних органів [14, с. 114-115; 15].

З викладеного Ю.Ю. Пустовіт робить висновок, що особливість адміністративно-правового забезпечення полягає не лише в особливостях адміністративних норм та адміністративно-правового регулювання, але й у тому, що саме адміністративне право дозволяє розкрити форми та методи діяльності органів державної влади. У підсумку вчена резюмує, що адміністративно-правове забезпечення – це безперервна діяльність суб'єктів права в сфері державного управління, спрямована на створення правових умов для закріплення, реалізації, гарантування, охорони та захисту прав і свобод осіб та їхніх груп [14, с. 116].

Існують й інші думки з цього приводу. Так, на думку О.М. Гуміна та Є.В. Пряхіна, зазначений інститут – це упорядкування суспільних відносин уповноваженими на те державою органами, їх юридичне закріплення за допомогою правових норм, охорона, реалізація і розвиток. До основних елементів адміністративно-правового забезпечення вченими віднесено: 1) об'єкт; 2) суб'єкт; 3) норми права (норми адміністративного права); 4) адміністративно-правові відносини та їх зміст; 5) гарантії, заходи, засоби, форми та методи [16, с. 49]. І.М. Шопіна, досліджуючи питання адміністративно-правового забезпечення під час дії правового режиму воєнного стану, зазначає, що цей вид забезпечення – це впорядкована система відносин (адміністративно-правових), які врегульовуються за допомогою адміністративно-правових засобів і процедур, основною метою яких є підвищення рівня військовозобов'язаних (військовослужбовців) під час бойових дій, створення їм належних умов для їх свідомого і добровільного виконання конституційного обов'язку – захисту вітчизни [17, с. 554].

В.О. Басс та Т.Г. Корж-Ікаєва аналізують адміністративно-правове забезпечення правового режиму воєнного стану не тільки як самостійний різновид діяльності державних органів, який передбачає втілення дій стосовно правореалізації, які спрямовані на виконання завдань під час введення правового режиму воєнного стану. У баченні дослідників це також і процес встановлення засад для захисту національних інтересів України та відсічі збройної агресії [15, с. 490].

Висновки. Узагальнюючи наведені доктринальні підходи, відзначимо, що, попри їх значну варіативність, системний аналіз дозволяє дійти кількох принципових висновків, які мають самостійне методологічне значення для подальшого дослідження.

По-перше, ми рішуче не погоджуємося з ідеєю про те, що категорія «адміністративно-правове забезпечення» є або в перспективі може стати фундаментальною, системоутворюючою категорією адміністративного права. Такий підхід, на наш погляд, призводить до необґрунтованої гіперболізації її змісту та фактичного розмивання базових категорій галузі. Водночас ми не вважаємо доцільною й повну відмову від цієї категорії, оскільки вона виконує важливу проміжну методологічну функцію, перебуваючи між адміністративно-правовим регулюванням і публічним адмініструванням, дозволяючи зафіксувати специфіку створення умов для реалізації прав та обов'язків у публічній сфері.

По-друге, саме зазначена обставина дає підстави не погодитися з тими науковими підходами, у межах яких адміністративно-правове забезпечення ототожнюється або з адміністративно-правовим регулюванням, або з публічним адмініструванням. У цьому контексті слушною є позиція

А.Г. Бобкової, яка обґрунтовано наголошує, що адміністративно-правове забезпечення, зокрема в умовах воєнного або надзвичайного стану, не може прямолінійно зводитися до впорядкування суспільних відносин виключно через норми адміністративного права і водночас не є тотожним публічному адмініструванню, хоча й перебуває з ним у тісному функціональному зв'язку. Відмінність, за переконанням дослідниці, полягає у тому, що таке забезпечення передбачає не лише нормативний чи управлінський вплив, а й створення передумов для ефективного та безпечного здійснення прав особи за умов порушення або трансформації звичайного правового порядку [2]. Додамо, що саме орієнтація на формування таких передумов дозволяє розглядати адміністративно-правове забезпечення як окрему категорію, що не підміняє собою ні механізми адміністративно-правового регулювання, ні власне управлінську діяльність публічної адміністрації.

По-третє, ми не можемо підтримати позицію окремих авторів, які обмежують зміст адміністративно-правового забезпечення виключно рамками державного управління. Очевидно, що у відповідній діяльності беруть участь і органи місцевого самоврядування, а в окремих випадках – інші суб'єкти публічної адміністрації, включно з тими, що здійснюють делеговані владні повноваження. Водночас принциповим є те, що адміністративно-правове забезпечення має бути спрямоване насамперед на створення, гарантування та фактичне забезпечення реалізації адміністративно-правового статусу особи у публічній сфері, що й становить його основне функціональне призначення незалежно від конкретної сфери застосування.

По-четверте, враховуючи слушну доктринальну тезу про те, що конкретний зміст поняття «адміністративно-правове забезпечення» значною мірою залежить від кола суб'єктів, які його здійснюють, а також від вектора його спрямованості, тобто від об'єкта та предмета адміністративно-правового впливу [14, с. 116], адміністративно-правове забезпечення у сфері надання електронних довірчих послуг має виразну галузеву специфіку. Вона зумовлюється поєднанням публічно-правових і технологічних елементів, підвищеними вимогами до правової визначеності, безпеки та довіри, а також необхідністю постійної адаптації правових механізмів до динамічного розвитку цифрових технологій. Окрім того, така специфіка об'єктивно зумовлює посилення ролі процедурних, контрольних і наглядових інструментів, спрямованих на мінімізацію ризиків порушення прав користувачів електронних довірчих послуг.

З урахуванням викладеного, адміністративно-правове забезпечення надання електронних довірчих послуг в Україні доцільно розглядати як сукупність правових засобів та інструментів, механізм використання яких закріплено у нормах адміністративного права та які спрямовані на створення належних організаційних, процедурних і правових умов функціонування системи електронних довірчих послуг, гарантування прав і законних інтересів учасників відповідних правовідносин, а також забезпечення стабільності, безпеки та довіри у цифровому публічному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ігонін Р. Проблема доктринального визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 37-43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2015_2_7.
2. Бобкова А. Г. Адміністративно-правове забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах особливих правових режимів: доктринальний аналіз. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2025. № 16. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-16-01-18.
3. Пилип'юк О.М. Адміністративно-правове забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина: сутність, поняття та ознаки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 687-683. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.101.
4. Терехов В.Ю. Адміністративно-правове забезпечення правоохоронної діяльності в Україні: дис: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Кропивницький, 2024. 457 с.
5. Личенко І. Поняття та ознаки адміністративно-правового забезпечення екологічної безпеки в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць*. 2017. № 876. С. 163–169. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13190/163-169.pdf.
6. Черниш В.О. Адміністративно-правове забезпечення контролю за діяльністю розвідувальних органів України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 207 с.
7. Циверенко Г.П. Адміністративно-правове забезпечення народного волевиявлення в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 21 с.
8. Медяник В. А. Поняття адміністративно-правового забезпечення державної соціальної політики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 579-581. DOI: 10.32782/2524-0374/2020-8/145.

9. Соболь Є.Ю., Звенигородська О.В. Основні складові елементи адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини. *Наукові записки. Серія: Право*. 2022. № 13. С. 70-74. DOI: 10.36550/2522-9230-2022-13-70-74.
10. Пащинський О.С. Поняття та зміст адміністративно-правового забезпечення громадського контролю. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «право»*. 2021. Випуск 68. С. 186-189. DOI: 10.24144/2307-3322.2021.68.31.
11. Ковальський В.В. Поняття та межі адміністративно-правового забезпечення. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № 13. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-13-01-11.
12. Котелюх М.О. Адміністративно-правове забезпечення правопорядку в Україні.: дис: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2025. 502 с.
13. Полубатко В.В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації приватними особами права на безпечне для життя і здоров'я довкілля: дис. ... докт. філософ. у галузі права: 081. Київ, 2021. 267 с.
14. Пустовіт Ю.Ю. Адміністративно-правове забезпечення продовольчої безпеки: дис: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Кропивницький, 2025. 530 с.
15. Кісіль З.Р., Кісіль Р.В. Адміністративне право: навч. посіб. 3-тє вид. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 696 с.
16. Гумін О.М., Пряхін Є.В. Адміністративно-правове забезпечення: поняття та структура. *Наше право*. 2014. № 4. С. 46-50. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5311/1/%D0%9F%D1%80%D1%8F%D1%85%D1%96%D0%BD%20Nashp_2014_4_9.pdf.
17. Шопіна І.М. Адміністративно-правове забезпечення та адміністративно-правове регулювання: співвідношення понять. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 550-554. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.96.
18. Басс В.О., Корж-Ікаєва Т.Г. Правовий режим воєнного стану та його адміністративно-правове забезпечення в умовах повномасштабного збройного конфлікту в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 489-492. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/122.

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Барбашин С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.28

СУБ'ЄКТИ ЗАСТОСУВАННЯ OSINT У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ПОРЯДКУ І БЕЗПЕКИ

Биба Р.Ю.,
начальник юридичного відділу
ТОВ «АТБ-маркет», м. Дніпро
ORCID: 0009-0009-3246-5682

Биба Р.Ю. Суб'єкти застосування OSINT у сфері забезпечення публічного порядку і безпеки.

Вказується, застосування розвідки з відкритих джерел у сфері публічного порядку та безпеки пов'язане з діяльністю органів публічної влади та правоохоронних органів, які наділені повноваженнями щодо виявлення, оцінювання та попередження загроз і правопорушень у публічному просторі. Використання відкритої інформації у цих цілях має інформаційно-аналітичний характер і здійснюється як частина виконання завдань відповідних органів у сфері забезпечення публічної безпеки та порядку

У статті здійснено комплексний аналіз суб'єктів здійснення розвідки з відкритих джерел (OSINT) у сфері забезпечення публічного порядку і безпеки з позицій адміністративно-правового підходу. Обґрунтовано доцільність поетапного розгляду таких суб'єктів, починаючи з органів, наділених загальною компетенцією у сфері правового регулювання, координації та організації безпекової діяльності. Охарактеризовано Раду національної безпеки і оборони України як координаційний орган, діяльність якого передбачає отримання, опрацювання та оцінювання відомостей про загрози у сфері національної та публічної безпеки. Проаналізовано адміністративно-правові засади функціонування Центру протидії дезінформації та Національного координаційного центру кібербезпеки при РНБО України як спеціалізованих інституцій, що здійснюють моніторинг, аналіз і координацію взаємодії у відповідних сегментах інформаційного та цифрового середовища. Визначено місце Національної поліції України як основного суб'єкта правоохоронної компетенції у сфері публічної безпеки і порядку та окреслено напрями використання відкритих джерел у її інформаційно-аналітичному забезпеченні. Показано, що для Служби безпеки України та Служби зовнішньої розвідки України опрацювання відкритих відомостей виступає складовою аналітичної роботи при реалізації визначених законом завдань. Запропоновано класифікацію суб'єктів здійснення OSINT у цій сфері на: 1) суб'єктів загальної компетенції; 2) суб'єктів спеціальної компетенції у сфері безпеки; 3) суб'єктів правоохоронної компетенції. Зроблено висновок, що OSINT виступає допоміжним, але важливим інструментом адміністративно-правової діяльності, спрямованим на раннє виявлення загроз, інформаційно-аналітичне забезпечення управлінських рішень і превенцію правопорушень у публічному просторі.

Ключові слова: OSINT, публічний порядок, публічна безпека, суб'єкти забезпечення безпеки, адміністративно-правовий статус, правоохоронні органи, координація, повноваження.

Byba R.Yu. Subjects of the application of OSINT in the field of ensuring public order and public safety.

It is indicated that the use of open source intelligence in the field of public order and security is related to the activities of public authorities and law enforcement agencies, which are empowered to identify, assess and prevent threats and offenses in the public space. The use of open information for these purposes is of an informational and analytical nature and is carried out as part of the performance of the tasks of the relevant bodies in the field of ensuring public order and security.

This article provides a comprehensive administrative-law analysis of the actors involved in open-source intelligence (OSINT) within the field of safeguarding public order and security. It substantiates a step-by-step approach to examining such actors, starting with bodies vested with general competence in legal regulation, coordination, and the organization of security-related activity. The National Security and Defense Council of Ukraine is characterized as a coordinating body whose activity involves obtaining, processing, and assessing information on threats to national and public security. The study also examines the administrative-law framework governing the Center for Countering Disinformation and the National Cybersecurity Coordination Center under the NSDC of Ukraine as specialized institutions responsible for monitoring, analysis, and coordination of inter-agency interaction in relevant segments of the information and digital environment. The paper identifies the National Police of Ukraine as the primary

law-enforcement actor in the sphere of public safety and order and outlines the main areas in which open sources are used for its information and analytical support. It is shown that, for the Security Service of Ukraine and the Foreign Intelligence Service of Ukraine, the processing of open-source information constitutes an element of analytical work carried out in the implementation of their statutory mandates. The article proposes a classification of OSINT actors in this domain into: (1) general-competence actors; (2) specialized security-competence actors; and (3) law-enforcement competence actors. It concludes that OSINT serves as an auxiliary yet important instrument of administrative activity aimed at early threat detection, information and analytical support for managerial decision-making, and the prevention of offences in the public space.

Key words: OSINT, public order, public safety, security subjects, administrative and legal status, law enforcement bodies, coordination, powers.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Застосування розвідки з відкритих джерел у сфері публічного порядку та безпеки пов'язане з діяльністю органів публічної влади та правоохоронних органів, які наділені повноваженнями щодо виявлення, оцінювання та попередження загроз і правопорушень у публічному просторі. Використання відкритої інформації у цих цілях має інформаційно-аналітичний характер і здійснюється як частина виконання завдань відповідних органів у сфері забезпечення публічної безпеки та порядку.

У чинному законодавстві розвідка з відкритих джерел не закріплена як окремий вид діяльності з самостійним порядком здійснення. Відповідно, питання застосування OSINT доцільно розглядати через призму адміністративно-правового статусу уповноважених суб'єктів: їхніх прав та обов'язків, завдань і функцій, а також повноважень, у межах яких здійснюється робота з відкритими джерелами. У чинному законодавстві розвідка з відкритих джерел не закріплена як окремий вид діяльності з самостійним порядком здійснення. Відповідно, питання застосування OSINT доцільно розглядати через призму адміністративно-правового статусу уповноважених суб'єктів: їхніх прав та обов'язків, завдань і функцій, а також повноважень, у межах яких здійснюється робота з відкритими джерелами. Це дає змогу визначити коло органів, уповноважених здійснювати інформаційно-аналітичну діяльність із використанням відкритої інформації, характер їхніх повноважень у сфері забезпечення публічного порядку та безпеки, а також нормативні засади організації такої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання. У наукових публікаціях проблематика застосування OSINT розглядається переважно у зв'язку з питаннями інформаційної, національної та кібербезпеки, а також із використанням відкритих джерел для отримання аналітичної або розвідувальної інформації. У працях А. Білоброва, П. Клімушина, О. Минька, О. Іохова, В. Оленченка, К. Власова увага зосереджується на технологічних і організаційних аспектах використання OSINT, можливостях його інструментарію та практичному значенні для отримання інформації. Теоретичні підходи до визначення поняття OSINT і його співвідношення із суміжними категоріями розкриваються у дослідженнях О. Дикого, В. Сидорчука, К. Ісмайлова.

Окремі автори аналізують OSINT у контексті державної та національної безпеки, контролю за суспільно значущими процесами та загальних засад його функціонування (Т. Яровой, С. Мартинюк, М. Тома, О. Василова). Водночас адміністративно-правові дослідження публічного порядку і безпеки (К. Чишко, Р. Мельник, А. Крищенко, І. Зозуля, О. Довгань, Л. Лісниченко, Х. Ярмакі) формують загальне уявлення про суб'єктів забезпечення цих сфер.

Разом із тим у наявних публікаціях відсутній комплексний аналіз суб'єктів застосування OSINT саме у сфері забезпечення публічного порядку і безпеки, що зумовлює необхідність подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення кола суб'єктів застосування OSINT у сфері забезпечення публічного порядку і безпеки та з'ясування їх адміністративно-правового статусу. Для досягнення поставленої мети у статті передбачається проаналізувати наукові підходи до використання OSINT, окреслити місце уповноважених суб'єктів у системі забезпечення публічного порядку і безпеки та визначити особливості їх діяльності з використання розвідки з відкритих джерел.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз суб'єктів здійснення розвідки з відкритих джерел потрібно почати з тих, які у цій сфері наділені загальною компетенцією здійснювати правове регулювання, координаційні та організаційні заходи.

Рада національної безпеки і оборони України належить до координаційних державних суб'єктів, діяльність яких пов'язана з виробленням та узгодженням управлінських рішень у сфері забезпе-

чення публічного порядку та безпеки. напрями діяльності РНБО свідчать, що цей орган наділений повноваженнями, зміст яких пов'язаний із одержанням, опрацюванням та аналізом інформації для виявлення та оцінювання загроз національним інтересам і безпеці, що зумовлює використання відомостей з відкритих джерел як одного з інформаційних ресурсів аналітичної роботи [1].

У складі Ради національної безпеки та оборони діють Центр протидії дезінформації [2] та Національний координаційний центр кібербезпеки [3].

Адміністративно-правова компетенція Центру не передбачає здійснення правоохоронних, оперативно-розшукових або обмежувальних заходів. Натомість його діяльність має аналітичний та координаційний характер і полягає у забезпеченні РНБО та Голови РНБО інформаційно-аналітичними матеріалами для прийняття управлінських рішень у сфері публічного порядку та безпеки. У цьому аспекті використання відомостей з відкритих джерел є необхідним елементом виконання покладених на Центр завдань і здійснюється у межах загальних вимог законодавства про інформацію та захист прав людини. Натомість адміністративно-правовий статус Національного координаційного центру кібербезпеки при РНБО України дає підстави розглядати його не лише як суб'єкта інформаційно-аналітичної діяльності, а й як орган координації діяльності суб'єктів, що застосовують розвідку з відкритих джерел, у частині виявлення та оцінювання загроз публічному порядку та безпеці в цифровому середовищі.

Національна поліція України є центральним органом виконавчої влади [4], адміністративно-правовий статус якого визначається Законом України «Про Національну поліцію» та іншими нормативно-правовими актами і охоплює сукупність її завдань, функцій, повноважень, прав та обов'язків у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку. У системі органів публічної влади Національна поліція займає провідне місце як основний суб'єкт, на який покладено безпосереднє забезпечення публічної безпеки і порядку, запобігання правопорушенням та реагування на них.

Адміністративно-правовий статус Національної поліції України дозволяє розглядати її як основного суб'єкта застосування OSINT у сфері публічного порядку та безпеки, діяльність якого поєднує безпосереднє виконання публічних завдань із інформаційно-аналітичним опрацюванням відкритих джерел з метою виявлення та попередження загроз і правопорушень.

Застосування розвідки з відкритих джерел у діяльності Національної поліції України здійснюється в процесі реалізації покладених на неї повноважень щодо забезпечення публічної безпеки і порядку, запобігання правопорушенням та реагування на загрози у публічному просторі. Використання відкритої інформації має інформаційно-аналітичний характер і забезпечує підготовку управлінських та організаційних рішень, а також заходів превентивної діяльності. У цій частині розвідка з відкритих джерел застосовується різними структурними підрозділами поліції як інструмент опрацювання відомостей, отриманих із загальнодоступних інформаційних ресурсів, зокрема засобів масової інформації, соціальних мереж, електронних платформ та офіційних публічних джерел, з метою виявлення ризиків і загроз публічному порядку та безпеці.

Використання відкритих джерел інформації характерне для діяльності підрозділів превентивної діяльності, кіберполіції, слідчих підрозділів (у частині інформаційно-аналітичного забезпечення досудового розслідування), а також чергових служб і ситуаційних центрів Національної поліції, які здійснюють моніторинг публічного простору та оцінювання поточної обстановки. Сукупність цих напрямів свідчить, що розвідка з відкритих джерел у діяльності Національної поліції не є самостійним видом діяльності, а використовується як допоміжний аналітичний інструмент при виконанні публічних завдань у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку.

У діяльності Національної поліції України використовуються численні інформаційні ресурси, при цьому опрацювання відомостей здійснюється за напрямами діяльності різних служб і підрозділів. Зокрема, у підрозділах карного розшуку аналізуються відомості щодо загальнокримінальної злочинності, у підрозділах протидії наркозлочинності — інформація, пов'язана з кримінальними правопорушеннями у сфері обігу наркотиків, у підрозділах стратегічних розслідувань — дані щодо організованої злочинності тощо. У повсякденній діяльності значна частина підрозділів Національної поліції України використовує інтегровані інформаційні ресурси, зокрема Інтегровану інформаційно-пошукову систему Національної поліції (АРМОР), а також статистичні та аналітичні відомості, що формуються профільними інформаційно-аналітичними підрозділами.

Робота з відомостями з відкритих джерел у підрозділах Національної поліції України здійснюється з урахуванням їх завдань і компетенції, а також організаційних і технічних умов забезпечення службової діяльності. При цьому публічні електронні ресурси, у тому числі мережа Інтернет, використовуються як джерело відкритої інформації для інформаційно-аналітичного опрацювання відповідно до повноважень конкретного підрозділу та характеру виконуваних завдань.

Загальні засади правового статусу та діяльності Служби безпеки України визначені Законом України «Про Службу безпеки України» [5].

У межах реалізації зазначених законодавчих повноважень діяльність Служби безпеки України має інформаційно-аналітичну спрямованість і пов'язана з використанням різних інформаційних ресурсів. Зокрема, відомості з відкритих джерел застосовуються під час аналітичного опрацювання для виявлення та оцінювання загроз державній і публічній безпеці, моніторингу інформаційного простору, а також підготовки узагальнених матеріалів для прийняття організаційних і координаційних рішень. Розвідка з відкритих джерел (OSINT) у діяльності Служби безпеки України розглядається як один із напрямів роботи з відкритою інформацією, що використовується під час виконання інформаційно-аналітичних завдань, пов'язаних із реалізацією повноважень Служби безпеки України.

Служба зовнішньої розвідки України є державним розвідувальним органом, адміністративно-правовий статус, завдання та організаційні засади діяльності якого визначені Законом України «Про Службу зовнішньої розвідки України» та Законом України «Про розвідку» [6; 7]. Застосування розвідки з відкритих джерел (OSINT) у діяльності Служби зовнішньої розвідки України доцільно розглядати як один із напрямів інформаційно-аналітичної роботи, пов'язаної зі збиранням, узагальненням та аналізом відкритої інформації про події, процеси та тенденції за межами України, які можуть мати значення для національної безпеки та, опосередковано, для забезпечення публічного порядку і безпеки. Відомості з відкритих джерел опрацьовуються з метою підготовки узагальнених аналітичних матеріалів щодо зовнішніх чинників і загроз, які можуть впливати на стан внутрішньої безпеки, зокрема у сфері інформаційної безпеки, кібербезпеки та соціально-економічної стабільності.

Узагальнення результатів аналізу адміністративно-правового статусу суб'єктів здійснення розвідки з відкритих джерел у сфері публічного порядку та безпеки дає підстави для їх групування за характером повноважень та функціональним призначенням. З огляду на це, суб'єктів здійснення OSINT доцільно поділити на три основні групи.

Першу групу становлять суб'єкти загальної компетенції. Вони визначають правові та організаційні засади діяльності органів публічної влади у сфері публічної безпеки і порядку, приймають акти та документи, що встановлюють пріоритети державної політики у сфері безпеки, а також забезпечують координацію діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони. Ці суб'єкти, як правило, не здійснюють самостійного опрацювання відкритих джерел інформації, однак їх повноваження визначають загальні умови функціонування та організацію відповідної діяльності у державі.

До суб'єктів загальної компетенції належить Верховна Рада України як орган законодавчої влади. Через прийняття законів вона визначає правові засади діяльності органів публічної влади і правоохоронних органів у сфері безпеки, встановлює їх повноваження та компетенцію, а також закріплює вимоги до інформаційної діяльності, включаючи роботу з відкритою інформацією.

Важливе місце у цій групі посідає Президент України, який відповідно до Конституції України виконує визначені повноваження у сфері національної безпеки і оборони, у тому числі видає укази і розпорядження з питань безпеки та вводить у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України. Президент України затверджує стратегічні документи у безпековій сфері, у яких визначаються напрями державної політики та пріоритети розвитку органів сектору безпеки і оборони, зокрема щодо інформаційно-аналітичного забезпечення та використання сучасних інструментів роботи з відкритими даними.

Важливе місце серед суб'єктів загальної компетенції посідає Рада національної безпеки і оборони України як конституційний координаційний орган з питань національної безпеки і оборони. РНБО здійснює координацію і контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері безпеки і оборони, розглядає питання, пов'язані із загрозами безпеці, та готує пропозиції для прийняття рішень у цій сфері. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності РНБО, що здійснюється Апаратом РНБО та спеціалізованими інституціями при РНБО, створює організаційні умови для взаємодії суб'єктів сектору безпеки і оборони та обміну аналітичними матеріалами, у тому числі підготовленими на підставі розвідки з відкритих джерел.

Другу групу суб'єктів здійснення розвідки з відкритих джерел у сфері публічного порядку та безпеки становлять суб'єкти спеціальної компетенції у сфері безпеки. До цієї групи належать органи, правовий статус і повноваження яких пов'язані із забезпеченням національної безпеки, протидією інформаційним і кіберзагрозам, а також підготовкою аналітичних матеріалів для органів державної влади. Їх адміністративно-правовий статус характеризується наявністю спеціальних повноважень щодо збирання, узагальнення та аналітичного опрацювання інформації, зокрема відкритої, необхідної для виявлення і оцінювання загроз безпеці.

До суб'єктів спеціальної компетенції у сфері безпеки належать Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Національний координаційний центр кібербезпеки при РНБО України та Центр протидії дезінформації при РНБО України. Для цієї групи характерною є поєднана

спрямованість діяльності: з одного боку — підготовка аналітичних матеріалів щодо загроз безпеці, з іншого — організація міжвідомчої взаємодії у визначених напрямах. Так, СБУ і СЗРУ готують узагальнені матеріали щодо загроз безпеці держави та суспільства; НКЦК здійснює координацію діяльності суб'єктів кібербезпеки та організацію їх взаємодії; Центр протидії дезінформації здійснює моніторинг і аналіз інформаційного середовища з метою виявлення дезінформаційних впливів. Сукупно ці органи утворюють спеціалізований рівень використання відкритих джерел у системі забезпечення публічного порядку та безпеки.

Третю групу суб'єктів здійснення розвідки з відкритих джерел становлять суб'єкти правоохоронної компетенції у сфері публічного порядку та безпеки, передусім Національна поліція України та її структурні підрозділи. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України визначає її як основний орган, що забезпечує публічну безпеку і порядок, здійснює запобігання правопорушенням та протидію злочинності. У діяльності структурних підрозділів Національної поліції використання відкритих джерел здійснюється як складова аналітичної та превентивної роботи відповідно до повноважень конкретного підрозділу. Застосування OSINT характерне для підрозділів превентивної діяльності, кримінального аналізу, кіберполіції, слідчих підрозділів, чергових служб та ситуаційних центрів. Відкрита інформація використовується для моніторингу обстановки, аналізу ризиків порушення публічного порядку, виявлення ознак протиправної діяльності та підготовки аналітичних матеріалів, необхідних для організаційних і управлінських рішень у діяльності поліції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Питання Центру протидії дезінформації: Указ Президента України; Положення від 07.05.2021 № 187/2021 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/187/2021.
3. Про Національний координаційний центр кібербезпеки: Указ Президента України від 7 черв. 2016 р. № 242/2016. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2422016-20141.
4. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 берез. 2011 р. № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text.
5. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12.
6. Про Службу зовнішньої розвідки України: Закон України від 1 груд. 2005 р. № 3160-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 8. Ст. 94. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-15.
7. Про розвідку: Закон України від 17 верес. 2020 р. № 912-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 50. Ст. 444. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Биба Р.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.29

НАДМІРНИЙ ФОРМАЛІЗМ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЯК ФОРМА НЕПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Білоскурська О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедра публічного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-1005-2165
e-mail: o.biloskurska@chnu.edu.ua

Білоскурська О.В. Надмірний формалізм в адміністративному судочинстві як форма неправомірного обмеження прав людини в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена комплексному науковому аналізу феномену надмірного формалізму в адміністративному судочинстві України в умовах воєнного стану. Автор виходить із того, що формалізм є невід'ємною рисою процесуального права, однак його надмірність становить реальну загрозу доступу до правосуддя, ефективному захисту прав людини та дотриманню принципу верховенства права.

Доводиться, що надмірний формалізм є різновидом неправомірного, прихованого обмеження прав людини, яке виникає не внаслідок дії нормативно-правових актів, а через спосіб здійснення судочинства, зокрема внаслідок жорсткого та негнучкого тлумачення процесуальних норм без належного врахування конкретних обставин справи та реальних можливостей учасників процесу. Особлива увага приділяється впливу воєнного стану на реалізацію процесуальних прав та зміну стандартів оцінки допустимості процесуальних обмежень.

Наукова новизна статті полягає в обґрунтуванні надмірного формалізму як самостійної форми неправомірного втручання у здійснення права на судовий захист, що виходить за межі допустимих обмежень прав людини, визначених статтею 64 Конституції України. На основі аналізу практики Верховного Суду після 2022 року зроблено висновок про формування підходу, спрямованого на подолання надмірного формалізму, зокрема у справах соціального характеру та спорах, пов'язаних із проходженням військової служби і соціальними гарантіями військовослужбовців. Підкреслюється, що в умовах воєнного стану адміністративні суди повинні керуватися принципами пропорційності, розумності та добросовісності, забезпечуючи пріоритет змістовного захисту прав людини над формальним дотриманням процесуальних вимог.

Ключові висновки статті демонструють, що у період воєнного стану подолання надмірного формалізму повинно стати одним із пріоритетів у діяльності судової влади, адже від цього залежить забезпечення реального доступу до правосуддя, довіра суспільства до судової системи та дотримання конституційних прав людини.

Ключові слова: надмірний формалізм, адміністративне судочинство, права людини, здійснення судочинства, принцип пропорційності, суддівський розсуд, процесуальні норми, справедливий судовий розгляд, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, практика Верховного Суду.

Biloskurska O.V. Excessive formalism in administrative justice as a form of unlawful restriction of human rights under martial law.

The article provides a comprehensive scholarly analysis of the phenomenon of excessive formalism in administrative adjudication in Ukraine under martial law. The author proceeds from the premise that formalism is an inherent feature of procedural law; however, its excessive manifestation poses a real threat to access to justice, the effective protection of human rights, and compliance with the principle of the rule of law.

It is argued that excessive formalism constitutes a form of unlawful and concealed restriction of human rights, which arises not from the operation of legal norms as such, but from the manner in which judicial proceedings are conducted, in particular through rigid and inflexible interpretation of procedural rules without due consideration of the specific circumstances of the case and the actual ability of the parties to participate in the proceedings. Special attention is paid to the impact of martial law on the exercise of procedural rights and to changes in the standards for assessing the admissibility of procedural limitations.

The scientific novelty of the article lies in substantiating excessive formalism as an independent form of unlawful interference with the right of access to justice, which goes beyond the permissible limitations of human rights as defined by Article 64 of the Constitution of Ukraine. Based on an analysis of the case-law of the Supreme Court after 2022, the article concludes that an approach aimed at overcoming excessive formalism is emerging, particularly in cases of a social nature and in disputes related to military service and the social guarantees of servicemen. It is emphasized that under martial law administrative courts should be guided by the principles of proportionality, reasonableness, and good faith, ensuring the priority of substantive protection of human rights over formal compliance with procedural requirements.

The key findings of the article demonstrate that, during the period of martial law, overcoming excessive formalism should become one of the priorities of the judiciary, as it directly affects effective access to justice, public trust in the judicial system, and the observance of constitutional human rights.

Key words*:* excessive formalism, administrative justice, human rights, administration of justice, principle of proportionality, judicial discretion, procedural rules, the right to a fair trial, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, case-law of the Supreme Court.

Постановка проблеми. У сучасній юриспруденції у контексті забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини питання надмірного формалізму у судочинстві набуває особливої актуальності. З метою дотримання принципу правової визначеності прослідковується процесуальний формалізм, позбавлений оціночного підходу, який в окремих випадках призводить до фактичного позбавлення особи доступу до суду або можливості реалізувати право на захист. За таких умов надмірний формалізм виходить за межі суто процесуальної проблеми та набуває ознак неправомірного обмеження прав людини, яке не передбачене безпосередньо нормами Конституції України про допустимі обмеження прав.

В умовах воєнного стану в Україні окреслена проблема набуває особливої гостроти, оскільки реалізація процесуальних прав об'єктивно ускладнюється через обмеження можливості пересування, об'єктивні труднощі у функціонуванні органів державної влади, місцевого самоврядування, проходження військової служби та інші фактори. В таких умовах збереження незмінного, «мирного» стандарту оцінки дотримання процесуальних вимог може призводити до непропорційних наслідків для прав людини. Це ставить під сумнів допустимість жорсткого формалізму у діяльності адміністративних судів та актуалізує питання переосмислення меж суддівського розсуду з урахуванням воєнних обставин.

Метою статті є комплексний науково-правовий аналіз явища надмірного формалізму в адміністративному судочинстві крізь призму забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняній юридичній науці окрему увагу дослідженню питанням надмірного формалізму приділили Я. Берназюк, В. Гордєєв, В. Заборовський, С. Короєд, О. Миколенко, Н. Сакара, А. Стойка та інші науковці. Проблематика надмірного формалізму в адміністративному судочинстві має досить значне теоретичне та практичне значення і зумовлює всебічний правовий аналіз, щоб зрозуміти такий формалізм не лише як процесуальний дефект правозастосування, а як самостійне неправомірне обмеження прав людини в умовах воєнного стану, що виникає поза межами, визначеними статтею 64 Конституції України. Існує потреба здійснити наголос та обґрунтувати, що надмірно формалізоване застосування процесуальних норм судами не є нейтральною процесуальною помилкою, а може виступати формою неправомірного обмеження конституційних прав людини, зокрема права на доступ до правосуддя та права на захист.

Виклад основного матеріалу. Питання забезпечення та захисту прав і свобод людини традиційно посідає центральне місце в юридичній науці та правозастосуванні. В правовій державі функціонування системи гарантій прав людини є ключовим показником легітимності діяльності публічної влади, а не тільки політичним чи соціальним завданням. В період збройного конфлікту та запровадження воєнного стану, коли правова система працює в умовах підвищеної нестабільності, проблематика забезпечення та захисту прав людини набуває особливого значення, а необхідність балансувати між безпекою та правами людини стає критичною.

Доцільно звернути увагу, що в юридичній літературі дефініція «забезпечення» має досить широке значення і трактується як створення умов для здійснення прав і свобод людини, яке включає такі три елементи (напрями) державної діяльності, як сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій); охорону прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики правопорушень); захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності) [1, с. 95]. Такий підхід дозволяє розглядати

забезпечення прав людини як комплексну діяльність держави, яка повинна здійснюватися безперервно, навіть у період надзвичайних чи воєнних умов.

У цьому ж контексті, на нашу думку, доцільно згадати про обов'язок держави утверджувати і забезпечувати права і свободи людини, що закріплений в ст. 3 Конституції України. Вважаємо, що такий обов'язок має об'єктивно-правовий характер та конкретизується в обов'язках посадових осіб, які, у свою чергу, можуть виражатися як у обов'язку здійснити певні дії, так і в необхідності утриматися від їх здійснення. Судова влада відіграє особливу роль у реалізації цього обов'язку. Саме суд є тією інстанцією через яку забезпечується остаточний та реальний захист прав людини, а отже, критерії допустимості обмеження прав державою повинні застосовуватися і до діяльності судових органів. Коли суд надмірно формалізовано тлумачить процесуальні норми, а саме, відмовляє у прийнятті позову через несуттєві недоліки, не забезпечує ефективного доступу до участі в процесі чи створює перешкоди для реалізації права на оскарження, він фактично обмежує конституційні права людини поза межами, визначеними законодавством України.

Відповідно, вважаємо, що доцільно розмежувати легітимні обмеження прав людини, що передбачені ст. 64 Конституції України та неправомірні обмеження, які виникають унаслідок неправильного здійснення судочинства, зокрема, через надмірний формалізм. На відміну від легітимних обмежень прав людини, які допускаються Конституцією України за наявності чітких умов, надмірний формалізм у судочинстві має характер порушення прав, оскільки не переслідує легітимної мети.

Стаття 3 Конституції України проголошує, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [2]. Обґрунтовано стверджувати, що встановлені Конституцією України положення є однією з передумов захисту прав людини в умовах, що викликані збройним конфліктом. Таке твердження важливе й для аналізу надмірного формалізму: формалізм виникає тоді, коли суд підмінює сутність прав людини, застосовуючи процесуальні норми у формалізований спосіб, без належної індивідуалізації з урахуванням фактичних обставин справи.

Таким чином, надмірний формалізм у судочинстві є не лише процесуальною проблемою, а формою неправомірного обмеження прав людини, що суперечить принципу верховенства права та загальним стандартам пропорційності.

У науковій юридичні літературі та судовій практиці й досі недостатньо уваги приділяється системному аналізу надмірного формалізму саме як форми неправомірного обмеження прав людини, а також його співвідношенню з принципом пропорційності, суддівським розсудом та конституційним обов'язком держави забезпечувати права і свободи людини. Формалізм у процесі – це природний елемент права. Правові процедури потребують визначеності, чіткості, структурованості, і тому певний рівень формалізму є необхідним для правозастосування. Проте межа між допустимим і надмірним формалізмом є доволі тонкою і саме її порушення створює ризик для прав людини.

В постанові Верховного Суду від 05 серпня 2020 року зазначається, що «надмірний формалізм у трактуванні процесуального законодавства визнається неправомірним обмеженням права на доступ до суду як елемента права на справедливий суд згідно зі статтею 6 Конвенції» [3]. С. Короєд в одній із своїх наукових праць надає роз'яснення такому правовому явищу як «надмірний формалізм». «Судді, дотримуючись процесуальної форми, часто стають заручниками зайвого формалізму, позбавляючись необхідної дискреції у виправленні допущених учасниками справи неістотних процесуальних порушень. Так, в ряді випадків, неухильно дотримуючись процесуальної форми, судді часто вдаються до буквального або ж обмежувального тлумачення процесуальних норм, що призводить до створення учасникам справи перешкод у доступі до суду (як при зверненні до суду першої інстанції, так й при апеляційному та касаційному оскарженні судових рішень) або спричинення інших негативних наслідків в розвитку процесу, коли останній здійснюється не заради виконання завдання судочинства (адміністративного чи цивільного), а заради самого процесу, без врахування обставин конкретної справи та без оцінки на предмет дотримання права на справедливий судовий розгляд» [4, с. 85]. Як бачимо, надмірний формалізм – це ситуація, коли суд надає формі перевагу над сутністю, а процесуальні вимоги тлумачаться настільки жорстко, що фактично позбавляють особу доступу до суду або можливості ефективного захисту.

Доцільно наголосити на вагомості принципу пропорційності, який вимагає, щоб будь-яке обмеження прав людини було необхідним, розумним та не порушувало сутнісний зміст права. Такий підхід повністю відповідає і логіці оцінки надмірного формалізму у судочинстві.

Порушення принципу пропорційності при тлумаченні процесуальних норм призводить до того, що формальні помилки або несуттєві недоліки позовної заяви створюють непропорційні перешкоди для доступу до суду. Такий підхід суперечить не лише Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, але й самому призначенню адміністративного судочинства, яке спрямоване на захист особи від владних рішень.

Вважаємо, що особливу увагу варто звернути на зв'язок надмірного формалізму з суддівським розсудом. Як наголошується в спеціальній юридичній літературі: «Суддівський розсуд є елементом свободи судді при вчиненні певних процесуальних дій. Межі цієї свободи визначаються завданням суду, рамками закону та права. Суддівський розсуд сприяє забезпеченню здійснення правосуддя. Він є важливим і необхідним елементом судової діяльності. Суддівський розсуд – це інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на законне, об'єктивне, неупереджене і справедливе вирішення спірних питань, що виникають у судочинстві або є предметом розгляду у випадках, дозволених або не врегульованих законом» [5, с. 75]. Як бачимо, суддя має повноваження тлумачити закон, оцінювати докази, визначати достатність підстав для відкриття провадження тощо. Однак суддівський розсуд не є абсолютним: він обмежений принципами розумності, добросовісності та забороною надмірного формалізму.

Застосування формальних критеріїв не повинно стати механічним. Рішення про залишення позову без руху, повернення скарги чи відмову у відкритті провадження повинні прийматися з урахуванням реальної можливості особи виконати вимоги закону, складності життєвих обставин, наслідків для прав людини, принципу пропорційності, стандартів практики ЄСПЛ. Якщо суд застосовує процесуальні норми надто жорстко, тоді наслідком буде приховане обмеження прав людини, яке не має прямого нормативного підґрунтя і є недопустимим у світлі міжнародних стандартів.

Запровадження воєнного стану в Україні суттєво змінило умови функціонування органів судової влади. Частина судів була евакуйована, інші – працюють у дистанційному режимі або під постійною загрозою обстрілів, що не могло не вплинути на швидкість, доступність та якість судових процедур. Зростання кількості справ, пов'язаних із мобілізацією, соціальними виплатами, статусом внутрішньо переміщених осіб, правами військовослужбовців та їхніх сімей, створило додаткові навантаження на суддів та судову систему в цілому. І в такій ситуації вкрай важливо, щоб суди не допускали надмірного формалізму. Проте саме у період воєнного стану виріс ризик того, що суди, прагнучи дотримання процесуальної економії або працюючи в складних умовах, можуть надмірно жорстко тлумачити процесуальні норми.

В умовах війни держава стикається з необхідністю оперативного реагування на загрози, що зумовлює запровадження численних обмежень, а саме, мобілізацію ресурсів, запровадження комендантської години, обмеження пересування, права на вибір місця проживання, права залишати територію держави тощо. У цьому контексті суди повинні діяти особливо чутливо, оскільки будь-яке формальне обмеження доступу до суду у воєнних умовах має значно серйозніші наслідки ніж у мирний час. Пояснюється це тим, що в період збройного конфлікту люди часто об'єктивно не можуть подати позов у визначений строк, додати всі необхідні документи до позовної заяви, з'явитися в судове засідання, скористатися належним чином електронними сервісами, що працюють нестабільно.

В розрізі таких міркувань доцільно звернути увагу на практику Верховного Суду після 2022 року в якій є низка важливих правових позицій, що спрямовані на подолання надмірного формалізму. Особливо це помітно у категоріях справ, пов'язаних із мобілізацією та військовою службою, соціальними гарантіями військовослужбовців; призначенням і виплатою соціальної допомоги. Для прикладу, у постанові Касаційного адміністративного суду у справі № 420/10945/22 від 21.12.2023 року Верховний Суд засвідчив, що відмова від індивідуалізації, технічне тлумачення норм щодо порядку індексації грошового забезпечення військовослужбовців, яке не враховує суті соціальних гарантій та обставин проходження служби, є неприйнятним. Як наслідок, Верховний Суд вимагає від судів нижчих інстанцій переходити від формального застосування норм до змістовного з'ясування правових наслідків для захисту гарантованих прав військових [6].

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене зазначимо, що надмірний формалізм у адміністративному судочинстві виходить за межі суто процесуальної проблематики та набуває конституційно-правового значення, оскільки є однією з найбільш небезпечних форм прихованого обмеження прав людини та впливає на реальність і ефективність здійснення таких прав. Така ситуація прослідковується, коли суд в процесі розгляду справи надає перевагу формі над сутністю, а процесуальні норми застосовуються формально, не враховуючи обставин конкретної справи. Таким чином, надмірний формалізм у діяльності суду може розглядатися не лише як порушення процесуальних стандартів, а як самостійна форма конституційно значущого втручання у сферу прав людини, що не має легітимації у статті 64 Конституції України.

В Україні, в період воєнного стану можливі ризики зростання надмірного формалізму, що викликано об'єктивними перешкодами в процесі реалізації процесуальних прав, зокрема, військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб та осіб, які знаходяться в зоні бойових дій і обмежені у доступі до правосуддя. За таких обставин формальне дотримання процесуальних вимог без урахування реальних можливостей людини набуває непропорційного характеру та суперечить як

принципу верховенства права, так і міжнародним стандартам справедливого судового розгляду. Попри те, з аналізу судової практики можна зробити висновки, що існують непоодинокі випадки подолання надмірного формалізму, зокрема у справах, пов'язаних із соціальними гарантіями військовослужбовців та іншими категоріями осіб, які зазнають особливого впливу воєнного стану. У зв'язку з цим актуальним є формування сталої судової практики, орієнтованої на змістовну оцінку процесуальних вимог з урахуванням умов воєнного стану та вразливого становища окремих категорій осіб в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституційно-правові засади становлення української державності / за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Тодики. Харків: Право, 2003. 328 с.; с. 85. Чуйко З.Д. Конституційно-правовий механізм забезпечення національної безпеки України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 81–89.
2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.12.2025).
3. Постанова Верховного Суду від 05 серпня 2020 року, судова справа № 177/1163/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90847615 (дата звернення: 26.12.2025).
4. Короєд С.О. Надмірний формалізм як перешкода ефективності адміністративного і цивільного судочинства. *Право і суспільство.* 2023. № 4. С. 83-91. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.13.
5. Савенко М.Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2004. Т. 26. С. 75-79.
6. Постанова Верховного Суду від 21 грудня 2023 року, судова справа № 420/10945/22. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=115839409 (дата звернення: 26.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Білоскурська О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.351
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.30

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АДАПТАЦІЇ МИТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Гарбінська-Руденко А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-0971-1234

Глух М.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-6107-5415

Гарбінська-Руденко А.В., Глух М.В. Актуальні питання адаптації митного законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

У статті досліджено процес адаптації митного законодавства України до стандартів Європейського Союзу в умовах реалізації євроінтеграційного курсу держави. Проведено аналіз нормативно-правового забезпечення у митній сфері, зокрема положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, Митного кодексу України та актів, спрямованих на імплементацію норм Митного кодексу ЄС. Особливу увагу приділено розгляду теоретичних підходів вітчизняних науковців правового й економічного спрямування до проблем гармонізації митного законодавства, а також оцінці практичного стану впровадження європейських митних стандартів.

У статті виявлено ключові проблеми адаптації митного законодавства, зокрема недостатню інституційну та кадрову спроможність митних органів, фрагментарність нормативно-правового регулювання, неповну цифровізацію митних процедур, обмежену інтеграцію національних інформаційних систем із митними системами ЄС та наявність корупційних ризиків. Акцентовано увагу на тому, що формальне перенесення норм митного права ЄС без належного організаційного й технічного забезпечення не гарантує їх ефективної імплементації на практиці.

Окремо проаналізовано вплив воєнного стану на функціонування митної системи України, зокрема зростання навантаження на митні органи у зв'язку з переміщенням гуманітарних і критично важливих товарів, руйнуванням інфраструктури та обмеженими фінансовими ресурсами. Обґрунтовано необхідність забезпечення балансу між спрощенням митних процедур і належним рівнем митної та національної безпеки в умовах воєнного часу та післявоєнного відновлення.

На основі аналізу наукових джерел і чинного законодавства сформульовано пропозиції щодо вдосконалення адаптації митного законодавства України до стандартів ЄС, зокрема шляхом ухвалення нового Митного кодексу України на засадах права ЄС, посилення інституційної спроможності митних органів, прискорення цифровізації митних процедур та удосконалення антикорупційних механізмів. Доведено, що реалізація запропонованих заходів сприятиме підвищенню ефективності митної системи, зміцненню економічної безпеки держави та успішній інтеграції України до митного простору Європейського Союзу.

Ключові слова: митне законодавство, Митний кодекс ЄС, зовнішньоекономічна діяльність, корупційні ризики, євроінтеграція, Європейський Союз, цифровізація, митні процедури.

Harbinska-Rudenko A.V., Glukh M.V. Current issues of adapting Ukraine's customs legislation to the legislation of the European Union.

The article examines the process of adapting Ukraine's customs legislation to the standards of the European Union in the context of the country's European integration course. It provides an analysis of the legal and regulatory framework in the customs sphere, including the provisions of the Association Agreement between Ukraine and the EU, the Customs Code of Ukraine, and other legal acts aimed at implementing the EU Customs Code norms. Particular attention is paid to the theoretical approaches of domestic legal and economic scholars regarding the harmonization of customs legislation, as well as the assessment of the practical implementation of European customs standards.

The article identifies the key problems of adapting Ukrainian customs legislation, including insufficient institutional and personnel capacity of customs authorities, fragmented legal regulation, incomplete

digitalization of customs procedures, limited integration of national information systems with EU customs systems, and the presence of corruption risks. It emphasizes that the formal transfer of EU customs law norms without proper organizational and technical support does not ensure their effective practical implementation.

The impact of the martial law situation on the functioning of Ukraine's customs system is also analyzed, particularly the increased workload of customs authorities due to the movement of humanitarian and critical goods, destruction of infrastructure, and limited financial resources. The need to balance the simplification of customs procedures with an adequate level of customs and national security under conditions of war and post-war recovery is substantiated.

Based on the analysis of scientific sources and current legislation, proposals are formulated for improving the adaptation of Ukraine's customs legislation to EU standards, including adopting a new Customs Code of Ukraine based on EU law, strengthening the institutional capacity of customs authorities, accelerating the digitalization of customs procedures, and enhancing anti-corruption mechanisms. It is argued that the implementation of these measures will contribute to increasing the efficiency of the customs system, strengthening the country's economic security, and successfully integrating Ukraine into the European Union's customs space.

Key words: customs legislation, EU Customs Code, foreign economic activity, corruption risks, European integration, European Union (EU), digitalization, customs procedures.

Постановка проблеми. Україна обрала курс на європейську інтеграцію, який юридично закріплений Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС). У структурі цієї угоди значну роль відіграють положення щодо гармонізації митного законодавства, саме тому адаптація національних митних норм до стандартів ЄС – це не вибіркова дія, а обов'язкова умова імплементації Угоди та поглиблення співпраці з ЄС. Це також створює юридичні підстави для лібералізації торгівлі з ЄС та доступу національних товарів на спільний європейський ринок.

Гармонізація митного законодавства також сприяє впровадженню європейських підходів до митного контролю, управління ризиками, цифровізації митних процесів та забезпечення прозорості в діяльності митних органів, що, своєю чергою, зменшує корупційні ризики та покращує засади для ведення зовнішньоекономічної діяльності. В умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення України питання адаптації митного законодавства до стандартів ЄС набуває все більшої актуальності у зв'язку з необхідністю забезпечення економічної безпеки держави, підтримки експорту та інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС.

Метою цієї статті є аналіз сучасного стану та правових засад адаптації національного митного законодавства до стандартів ЄС, а також виявлення основних проблем вказаних процесів, що виникають при реалізації процедур адаптації.

Стан опрацювання проблематики. Науковий інтерес до проблематики адаптації митного законодавства України до стандартів Європейського Союзу в останні роки суттєво зростає, що зумовлено активізацією євроінтеграційних процесів та імплементацією положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Значний внесок у розробку теоретико-правових засад гармонізації митного законодавства зробили такі вітчизняні науковці як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, які досліджували адміністративно-правову природу митної діяльності, механізми державного управління у митній сфері та особливості реформування митних органів відповідно до європейських стандартів. Питання імплементації норм митного права ЄС, принципів митного контролю та управління ризиками висвітлювалися у працях Н.Р. Нижник, С.В. Ківалова, О.М. Музичука.

Економічні аспекти адаптації митного законодавства до стандартів ЄС стали предметом досліджень таких науковців, як А.П. Дзюблюк, Т.І. Єфименко, І.Г. Бережнюк, які акцентували увагу на впливі митної політики на зовнішньоекономічну діяльність, фіскальну ефективність митниці, спрощення торгівлі та зменшення транзакційних витрат для суб'єктів господарювання. У їхніх працях аналізується економічна доцільність запровадження європейських митних процедур, інституту уповноваженого економічного оператора та цифровізації митних процесів.

Вагоме значення для дослідження практичного стану адаптації митного законодавства мають також офіційні джерела, зокрема аналітичні звіти Державної митної служби України, Міністерства фінансів України, Рахункової палати, а також матеріали Європейської Комісії та Міжнародної організації з митних питань (Всесвітньої митної організації), у яких оцінюється рівень наближення національних митних процедур до стандартів ЄС та визначаються ключові проблеми їх реалізації.

Водночас, незважаючи на наявність значної кількості наукових публікацій, проблема адаптації митного законодавства України до стандартів ЄС залишається комплексною та потребує подальших досліджень. Зокрема, недостатньо опрацьованими залишаються питання системної імплементації норм Митного кодексу ЄС у національне законодавство, узгодження правових та економічних

інструментів митної політики, а також виклики, пов'язані з функціонуванням митної системи в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення, що зумовлює необхідність подальшого наукового осмислення зазначеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. З квітня 2025 року вступили в силу законодавчі зміни, що спрямовані на гармонізацію українського митного законодавства з Митним кодексом ЄС, і передбачені Законом України № 3926-IX «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу» (далі - Закон України № 3926-IX) [1].

Як зазначається на офіційному сайті Державної митної служби України (далі – Держмитслужба), шляхи реалізації зазначених змін були закладені у підготовленому Міністерством фінансів України проекті постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2022 р. № 1092», активну участь у розробці яких брали представники Держмитслужби [2]. Керівниками профільних департаментів авторизації, адміністративних послуг та контролю, організації виконання митних формальностей, транзитних процедур, контролю та адміністрування платежів, митного аудиту Держмитслужби була проведена роз'яснювальна нарада для представників митних органів.

Головні зміни Закону України № 3926-IX [1] стосуються, зокрема, і запровадження процедур авторизації на окремі види діяльності, контроль за якими здійснюється митними органами, та авторизацій для поміщення товарів у окремі митні режими. Якщо раніше для певних видів діяльності потрібно було отримувати окремі дозволи, то тепер їх замінили авторизації, які підтверджують відповідність підприємства встановленим критеріям [2].

Як зазначає Держмитслужба, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності детально поінформовані про запроваджені норми щодо розширення кола складських операцій, які можуть проводитися на митних складах, зменшення вимог до облаштування складських об'єктів при запровадженні європейської норми забезпечення гарантування збереження товарів, а також про поступовий перехід від дозвільної системи до авторизацій [2].

Законодавством також передбачено річний перехідний період щодо окремих авторизацій – до 19 квітня 2026 року, протягом якого бізнес матиме можливість адаптуватися до нових митних правил [2].

Однією з найбільш проблемних сфер у процесі практичної адаптації митного законодавства України до стандартів Європейського Союзу залишається інституційна та кадрова спроможність митних органів. Незважаючи на законодавчі зміни, впровадження європейських митних процедур на практиці часто ускладнюється недостатнім рівнем професійної підготовки персоналу та обмеженим досвідом застосування норм митного права ЄС. За результатами аналітичних звітів Рахункової палати України, однією з причин неефективності митних реформ є «дефіцит фахівців, здатних працювати за ризик-орієнтованими та цифровими моделями митного контролю» [3]. Це негативно впливає на швидкість та якість митного оформлення, а також стримує повноцінну імплементацію європейських стандартів.

Як зазначає І.Г. Бережнюк, «формальне перенесення норм митного права ЄС без належної інституційної підготовки митних органів призводить до декларативного характеру реформ та збереження застарілих управлінських практик» [4, с. 100]. У цьому контексті особливої ваги набуває необхідність системного навчання персоналу, адаптації внутрішніх регламентів та зміни управлінської культури в митних органах.

Суттєвою перешкодою для адаптації митного законодавства є також недостатній рівень цифровізації митних процедур та фрагментарність інформаційних систем. Хоча Україна приєдналася до Конвенції про процедуру спільного транзиту та впровадила NCTS, на практиці залишаються проблеми з інтеграцією національних митних ІТ-систем із європейськими інформаційними платформами. За даними Держмитслужби, частина митних процедур досі здійснюється у змішаному (паперово-електронному) форматі, що не відповідає стандартам ЄС [5]. Саме це і ускладнює обмін інформацією, збільшує часові витрати та створює ризики зловживань.

На думку Н. Калюжної та О. Остапенка, «відсутність повної технічної сумісності митних інформаційних систем України з системами ЄС нівелює потенційні переваги спільного транзиту та знижує ефективність митного контролю» [6, с. 74]. Умови воєнного стану додатково загострюють цю проблему, оскільки митна інфраструктура зазнає руйнувань, а фінансові ресурси на її модернізацію є обмеженими.

Окремою проблемою залишається не системність нормативно-правового регулювання у митній сфері. Попри наявність Митного кодексу України та низки законів, спрямованих на імплементацію норм Митного кодексу ЄС, значна кількість підзаконних актів має фрагментарний характер. Це призводить до колізій у правозастосуванні та правової невизначеності для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Вже тривалий час науковцями підкреслюється, що відсутність нового комп-

лексного Митного кодексу України, який побудований за моделлю Митного Кодексу ЄС, ускладнює системну гармонізацію митного законодавства [7].

Крім того, серйозним викликом є корупційні ризики та збереження дискреційних повноважень посадових осіб митниці, що суперечить принципам прозорості та правової визначеності, закріпленим, в тому числі, і у законодавсті ЄС. За висновками експертів, саме митна сфера традиційно залишається однією з найбільш вразливих до корупційних практик, що негативно впливає на інвестиційний клімат та довіру бізнесу [8]. Як зазначає Р. Черкасський, «ефективна адаптація митного законодавства до стандартів ЄС неможлива без одночасного реформування механізмів контролю, відповідальності та антикорупційних запобіжників» [9, с. 112].

Окремо варто звернути увагу і на те, що в умовах воєнного стану проблематика адаптації митного законодавства набуває додаткової гостроти. Масштабне переміщення товарів гуманітарного, військового та критичного призначення потребує спрощених, але водночас контрольованих митних процедур. Проте чинна нормативна база не завжди забезпечує належний баланс між швидкістю оформлення та митною безпекою. За оцінками Міністерства фінансів України, саме у 2022–2024 роках митна система зазнала найбільшого навантаження, що виявило низку структурних проблем, які раніше мали латентний характер [10].

Разом із тим, адаптація митного законодавства до стандартів ЄС створює і позитивні передумови: спрощення процедур, впровадження електронного декларування, розвиток інституту уповноваженого економічного оператора та інтеграцію України до європейського митного простору. Однак, як справедливо зазначається, навіть в умовах надзвичайних викликів «європейські стандарти митного регулювання мають впроваджуватися не фрагментарно, а як цілісна система, підкріплена належним законодавчим та інституційним забезпеченням» [11, с. 89].

Таким чином, наявні проблеми свідчать, що адаптація митного законодавства України до стандартів ЄС є складним та багатоетапним процесом, який потребує не лише формального оновлення нормативної бази, а й глибоких інституційних, кадрових та технологічних змін.

Висновки. Проведений аналіз проблематики адаптації митного законодавства України до стандартів ЄС дає підстави стверджувати, що цей процес має комплексний, багаторівневий і довгостроковий характер. Незважаючи на суттєві законодавчі зрушення та поступове наближення національної митної системи до європейських стандартів, на практиці зберігається низка системних проблем, пов’язаних з інституційною спроможністю митних органів, рівнем цифровізації митних процедур, фрагментарністю нормативно-правового регулювання та наявністю корупційних ризиків.

Саме тому, формальне запозичення норм митного права ЄС без належного організаційного, кадрового та технічного забезпечення не забезпечує їх ефективної імплементації. Особливої уваги потребує питання професійної підготовки та перепідготовки працівників митних органів, оскільки саме кадровий фактор значною мірою визначає результативність впровадження європейських підходів до митного контролю, управління ризиками та сервісної орієнтації митниці.

Окремо слід наголосити, що в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення України адаптація митного законодавства набуває додаткового значення як інструмент забезпечення економічної стійкості держави та підтримки експорту. Водночас чинна нормативна база не завжди дозволяє забезпечити належний баланс між спрощенням митних процедур та гарантуванням національної митної безпеки.

Вважаємо доцільним запропонувати наступні напрями вдосконалення процесів адаптації митного законодавства України до стандартів ЄС:

- завершення формування системної нормативної бази шляхом ухвалення нового Митного кодексу України, побудованого на засадах Митного кодексу ЄС, з системним переглядом і уніфікацією спеціальних підзаконних нормативно-правових актів;
- посилення інституційної спроможність митних органів через запровадження обов’язкових програм навчання та сертифікації персоналу з питань митного законодавства ЄС, управління ризиками та цифрових митних технологій, а також удосконалення внутрішніх процедур управління;
- прискорення цифровізації митних процедур, забезпечення повної інтеграції національних інформаційних систем із митними ІТ-системами ЄС, розширення використання електронного декларування та автоматизованих систем аналізу ризиків;
- зменшення кількості дискреційних повноважень посадових осіб митних органів шляхом чіткого нормативного закріплення митних процедур, розширення автоматизованих рішень та посилення внутрішнього і зовнішнього контролю за діяльністю митних органів;
- удосконалення антикорупційних механізмів у митній сфері, зокрема через запровадження прозорих процедур оцінки діяльності митних посадових осіб, електронного моніторингу митних операцій та ефективних механізмів відповідальності;

- забезпечення гнучкого нормативного регулювання митних процедур в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема воєнного стану, з метою оперативного реагування на виклики, пов'язані з переміщенням гуманітарних та критично важливих товарів, без зниження рівня митної безпеки.

Реалізація зазначених пропозицій може забезпечити не лише формальне наближення митного законодавства України до стандартів Європейського Союзу, а й підвищення ефективності функціонування митної системи загалом, що є необхідною передумовою успішної європейської інтеграції та сталого економічного розвитку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу. Закон України № 3926-IX від 22.08.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3926-20.
2. Державна митна служба України «Перехід на європейські митні правила: бізнес і митні органи спільно адаптуються до змін». URL: https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/perekhid-na-ievropeiski-mitni-pravila-biznes-i-mitni-organi-spilno-adaptuiutsia-do-zmin-2097.
3. Рахункова палата України. Звіт про результати аналізу ефективності реформування митних органів України в умовах євроінтеграції. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Reports/2024/ZVIT_RP_2024.pdf.
4. Бережнюк І.Г. Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти: монографія. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2009. 543 с.
5. Державна митна служба України. Аналітичний звіт щодо стану цифровізації митних процедур та впровадження NCTS. URL: https://customs.gov.ua/news/ncts-26/post/ukrayinskii-biznes-otrimaie-bilshe-chasu-dlia-perekhodu-na-nastupnu-versiiu-mitnogo-bezvizu-ncts-faza-6-2378.
6. Калюжна М.В., Остапенко В.М. Адаптація митного законодавства України до системи спільного транзиту. Інформаційно-аналітичне забезпечення безпеко-орієнтованого управління в умовах глобалізації : тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 листоп. 2022 р. Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2022. С. 74–77. URL: https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/a590c868-2437-4a18-b5a8-1f73954bb334/content.
7. Шонія Б.Г. Адаптація митного законодавства України до норм Європейського Союзу. *Академічні візії.* 2023. Випуск 22. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/599/546.
8. Transparency International Ukraine. Корупційні ризики у сфері митного контролю в Україні. URL: https://ti-ukraine.org/news/klyuchovi-problemy-v-borotbi-z-koruptsiyeyu-z-tinovogo-zvitu-2025.
9. Черкасський Р.А. Адміністративно-правові засади діяльності Державної митної служби як суб'єкта запобігання та протидії злочинності в Україні: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2023. 324 с.
10. Звіт про виконання митних зобов'язань України в межах Угоди про асоціацію з ЄС у 2022–2024 роках. URL:https://eu-ua.kmu.gov.ua/agreement/reports.
11. Биков І.О. Українська митниця та стандарти ЄС (адміністративно-правове дослідження): монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 224 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гарбінська-Руденко А.В., Глух М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.31

КОМІСІЯ, ПСИХОЛОГ ТА ЕКСПЕРТИЗА У СПРАВАХ ПРО БУЛІНГ

Гутник А.В.,
докторка філософії у галузі права, капітан поліції,
старша інспекторка відділу «Служба освітньої безпеки»
Калуського РВП ГУНП в Івано-Франківській області
ORCID: 0000-0002-5447-7256

Гутник А.В. Комісія, психолог та експертиза у справах про булінг.

У статті досліджено окремі аспекти участі поліцейського у роботі комісії з розгляду випадків булінгу, залучення психолога та проведення експертизи у провадженнях, пов'язаних із булінгом (цькуванням) у закладах освіти. Визначено, що комісія створюється з метою профілактики та подолання проявів булінгу у закладі освіти, а тому її рішення мають рекомендаційний характер і не є ключовим доказом у провадженні. Наголошено, що саме поліцейський здійснює первинну юридичну кваліфікацію діяння, а остаточне рішення – приймає суд. Проаналізовано співвідношення строків роботи комісії зі строками складання протоколу про адміністративне правопорушення, що зумовлює необхідність оперативних та обґрунтованих дій поліцейського, його своєчасного та ефективного реагування на факти булінгу без очікування рішення комісії.

Окрему увагу приділено ролі психолога. Зроблено висновок, що залучення психолога у справах про булінг забезпечує дотримання стандартів правосуддя, дружнього до дитини, може сприяти доведенню об'єктивної сторони правопорушення, а також формувати належне доказове підґрунтя. Обґрунтовано доцільність розроблення типового висновку психолога, який би містив уніфіковану назву, структуру, оцінку поведінки учасників конфлікту, а також створення механізму залучення фахівців через систему безоплатної правничої допомоги за прикладом пілотного проєкту залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх і неповнолітніх осіб.

Проаналізовано судову практику щодо призначення експертизи у справах про булінг. Доведено, що експертиза має призначатися лише у виняткових випадках, коли це дійсно необхідно для об'єктивного з'ясування обставин справи. До таких випадків віднесено ситуації, у яких виникають сумніви щодо осудності особи або необхідності визначення здатності дитини усвідомлювати характер своїх дій, зокрема коли дитина не досягла віку, з якого настає адміністративна відповідальність, а протокол складається на одного із законних представників. На основі проведеного дослідження запропоновано внести зміни до ст. 38 КУпАП та збільшити строки накладення адміністративного стягнення за булінг до шести місяців.

Ключові слова: адміністративне правопорушення, неповнолітній, дитина, правосуддя, дружнє до дитини, експертиза, психолог, поліцейський.

Hutnyk A.V. Commission, psychologist and expertise in bullying cases.

The article examines certain aspects of police involvement in the work of commissions investigating cases of bullying, the involvement of psychologists, and the conduct of expert examinations in proceedings related to bullying in educational institutions. It is determined that the commission is created with the aim of preventing and overcoming manifestations of bullying in educational institutions, and therefore its decisions are of a recommendatory nature and are not key evidence in the proceedings. It is emphasised that it is the police officer who carries out the initial legal assessment of the act, and the final decision is made by the court. The correlation between the commission's working period and the period for drawing up a report on an administrative offence is analysed, which necessitates prompt and reasonable action by the police officer, as well as their timely and effective response to incidents of bullying without waiting for the commission's decision.

Particular attention is paid to the role of the psychologist. It is concluded that the involvement of a psychologist in bullying cases ensures compliance with child-friendly justice standards, can help to prove the objective side of the offence, and can also form an adequate evidentiary basis. The expediency of developing a standard psychologist's conclusion, which would contain a unified title, structure, assessment of the behaviour of the parties to the conflict, as well as the creation of a mechanism for involving specialists through a system of free legal aid, following the example of a pilot project involving psychologists in criminal proceedings involving minors and juveniles, is justified.

The article examines certain aspects of the participation of police officers, psychologists and experts in proceedings related to bullying in educational institutions. It is determined that the commission is

created with the aim of preventing and overcoming manifestations of bullying in educational institutions, and therefore its decisions are advisory in nature and are not binding.

The article analyses court practice regarding the appointment of expert examinations in bullying cases. It is proven that expert examinations should only be appointed in exceptional cases when it is really necessary for an objective clarification of the circumstances of the case. Such cases include situations where there are doubts about the sanity of a person or the need to determine a child's ability to understand the nature of their actions, in particular when the child has not reached the age of administrative responsibility and the report is drawn up against one of their legal representatives. Based on the study, it is proposed to amend Article 38 of the Code of Administrative Offences and increase the period for imposing administrative penalties to six months.

Key words: administrative offence, minor, child, justice, child-friendly, examination, psychologist, police officer.

Постановка проблеми. У сфері запобігання та реагування на випадки булінгу в освітньому середовищі вже сформовано основні правові механізми. Водночас, у правозастосовній практиці залишаються неврегульованими питання участі поліцейського у роботі комісії з розгляду випадків булінгу (далі – Комісії), значення рішень Комісії у провадженні у справах про булінг, а також порядку залучення психологів і проведення експертиз. Відсутність чітких законодавчих приписів щодо цих аспектів призводить до різнотлумачень і ускладнює доведення складу правопорушення за ст. 173-4 КУпАП.

Враховуючи те, що попереднє дослідження мало на меті виявити проблеми правозастосування у справах про булінг щодо кваліфікації, складення протоколу та доказування [1], ця робота є логічним продовженням дослідження проблематики булінгу та спрямована на аналіз інших аспектів правозастосування у цій сфері.

Метою дослідження є визначення ролі та повноважень поліцейського у складі Комісії, з'ясування значення рішень Комісії у провадженні у справах про булінг, а також аналіз практики залучення психологів і проведення експертиз у таких справах. На основі виявлених проблем запропонувати напрями вдосконалення нормативно-правових актів і практики їх застосування.

Стан дослідження. На дисертаційному рівні до теми адміністративно-правової відповідальності за булінг звертались: М. Приходько «Адміністративна відповідальність за булінг (цькування) в Україні» (2022 р.), О. Луців «Адміністративно-правова протидія булінгу в Україні» (2023 р.). У 2023 р. вийшла монографія «Адміністративна відповідальність за булінг: теоретико-правове дослідження» за авторством І. Бухтіярової, М. Приходько, О. Стрельченко. Вищезазначені роботи досліджують теоретичні та практичні питання адміністративної відповідальності за булінг.

У 2024 р. опубліковано науково-методичні рекомендації «Діяльність інспекторів Служби освітньої безпеки щодо попередження та реагування на випадки булінгу в закладах загальної середньої освіти» (Н. Ситник, К. Бугайчук, О. Федосова, К. Чишко) [2], а у 2025 р. – методичні рекомендації «Організаційно-правові засади, форми та методи діяльності служби освітньої безпеки Національної поліції України» (кол.авт.ДДУВС), які розроблено з метою надання практичних настанов поліцейським щодо їхньої діяльності в закладах загальної середньої освіти. У 2025 р. також опубліковано методичні рекомендації «Запобігання та протидія булінгу у закладах освіти в умовах воєнного стану» (кол. авт. ДДУВС).

Аналіз судової практики за ст. 173-4 КУпАП та публікацію результатів досліджень за темою булінгу в фахових журналах здійснили Ю. Градова, І. Дрок, М. Колеснікова та Г. Зінченко, Є. Соболь, І. Соколова та А. Філіпова, О. Юшкевич та ін. Вагомий внесок у дослідження судової практики здійснює адвокатка Л. Гретченко, яка роз'яснює особливості доказування у справах про булінг.

Незважаючи на значний науковий доробок у даній сфері, у дослідженнях практично не окреслені питання взаємодії поліцейського із Комісією, використання результатів роботи Комісії для вирішення питання про складення протоколу про булінг, особливості залучення психолога чи проведення експертизи у таких справах, що зумовлює потребу у пошуку відповідей у цьому дослідженні.

Виклад основного матеріалу.

Статус та повноваження поліцейського у роботі Комісії. Заклад освіти та органи Національної поліції мають свої алгоритми дій, та залежно від повноважень – різні способи реагування на повідомлення про булінг.

Згідно з пп. 2 п. 1 Розділу ІІ Інструкції з організації роботи підрозділів Національної поліції України із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти, затвердженої Наказом МВС від 01.10.2024 року № 663, під час забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти ***поліцейські*** в межах компетенції, уживають заходів щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню) учасників освітнього процесу шляхом …

участі в засіданнях Комісій з розгляду випадків булінгу (цькування) та вжиття спільних заходів згідно із законодавством (у разі залучення) [3] (тут і далі курсив авт. – А.В.).

Відповідно до п. 2 Розділу ІІ Наказу МОН від 28.12.2019 р. № 1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» (далі – Наказ МОН №1646), керівник закладу освіти у разі отримання заяви або повідомлення про випадок булінгу (цькування) зобов'язаний, окрім іншого, скликати засідання Комісії не пізніше ніж упродовж трьох робочих днів з дня отримання заяви або повідомлення [4].

Згідно з п. 2 розділу ІІІ Наказу МОН №1646 Комісія складається з голови, заступника, секретаря і не менше 5 членів (педагогічні (науково-педагогічні) працівники, у тому числі практичний психолог та соціальний педагог (за наявності) закладу освіти, представники служби у справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді). ***До участі*** в засіданні Комісії за згодою залучаються батьки або інші законні представники малолітніх або неповнолітніх сторін булінгу (цькування), а також ***можуть*** залучатися сторони булінгу (цькування), ***представники інших суб'єктів реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти*** [4].

Тож, поліцейський є представником ***інших суб'єктів реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти.*** Він є учасником Комісії, а не її членом. Повноваження учасника регламентовані у п. 9 Розділу ІV Наказу МОН №1646 та передбачають можливість (1) ознайомлюватися з матеріалами, поданими на розгляд Комісії; (2) ставити питання по суті розгляду; (3) подавати пропозиції, висловлювати власну думку з питань, що розглядаються [4]. Таким чином, поліцейський може залучатися до роботи Комісії як учасник, однак ні вносити пропозиції щодо порядку денного, ні голосувати він права не має.

Знову ж таки, поліцейського можуть і не запросити до участі у роботі Комісії. Втім, підтримуємо позицію, що у такому випадку доцільно самостійно ініціювати перед керівництвом закладу освіти особисту участь у засіданні відповідної Комісії, якщо інспектора Служби освітньої безпеки не було запрошено [2, с. 9].

Рішення Комісії та його значення у справах про булінг. За результатом проведення засідання Комісії складається протокол, який затверджений Наказом МОН №1646. Відповідно до абз. 2 п. 3 Розділу ІV цього наказу, Комісія приймає рішення про наявність/відсутність обставин, що обґрунтовують інформацію, зазначену у заяві [4].

Втім, аналіз судових рішень показує, що Комісії зазначають не про *«наявність/відсутність обставин, що обґрунтовують інформацію, зазначену у заяві»,* як це передбачено у Наказі МОН №1646, а беруть на себе повноваження кваліфікувати чи не кваліфікувати булінг. Наприклад, «за результатами роботи комісії більшість членів комісії визнали факт булінгу таким, що мав місце» [5], «з висновку комісії з розгляду випадків булінгу вбачається, що дії вчителя математики щодо учнів 5 класів ОСОБА_22, ОСОБА_23, ОСОБА_24, ОСОБА_25, ОСОБА_26 є булінгом (цькуванням)» [6].

Про можливість Комісією «кваліфікувати булінг» зустрічаємо у листі МОН «Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018 р. № 2657-VIII. Так, у абз. 5 п. 3 цього листа зазначено «у разі, якщо Комісія не кваліфікує випадок як булінг (цькування)…» [7].

Натомість, у іншому документі МОН, а саме у Роз'ясненні щодо застосування наказу МОН від 28.12.2019 № 1646, зазначено, що «керівник закладу освіти повідомляє до територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України не про доведений факт вчинення булінгу (цькування), а про випадок булінгу (цькування), який став йому відомим із заяви чи повідомлення, оскільки визначення юридичного складу адміністративного правопорушення, адміністративне розслідування не є компетенцією керівника закладу освіти, комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) в закладі освіти чи інших учасників освітнього процесу» [8]. На це, також, звернено увагу на офіційному сайті освітнього омбудсмена: «Комісія не має повноважень спростовувати або підтверджувати сам факт булінгу – це роблять правоохоронні органи та суд» [9]. Аналогічно зазначено у методичних рекомендаціях для інспекторів Служби освітньої безпеки [2, с. 25].

Комісія у закладі освіти створюється не для «кваліфікації булінгу», а зовсім із іншою метою, яка чітко визначена у Наказі МОН № 1646: (1) припинення випадку булінгу (цькування) в закладі освіти; (2) відновлення та нормалізація стосунків, створення сприятливих умов для подальшого здобуття освіти у групі (класі), де стався випадок булінгу (цькування); (3) з'ясування причин, які призвели до випадку булінгу (цькування), та вжиття заходів для усунення таких причин; (4) оцінка потреб сторін булінгу (цькування) в соціальних та психолого-педагогічних послугах та забезпечення таких послуг [4].

Слід також звернути увагу на різні строки роботи Комісії та складення протоколу. Відповідно до п. 2 Розділу ІІ, п. 11 Розділу ІV Наказу МОН № 1646, керівник закладу освіти скликає засідання Комісії не пізніше ніж упродовж трьох робочих днів з дня отримання заяви або повідомлення. Строк розгляду Комісією заяви або повідомлення про випадок булінгу (цькування) не має перевищува-

ти десяти робочих днів із дня отримання заяви або повідомлення керівником закладу освіти [4]. Отже, за максимальними строками процедура скликання і роботи Комісії може тривати 10 робочих днів з дня отримання заяви чи повідомлення про булінг. Фактична тривалість у календарних днях може становити близько 12–14 днів, залежно від дня тижня отримання заяви чи повідомлення.

Інша ситуація щодо строків у випадку виявлення адміністративного правопорушення. Згідно з ст. 254 КУпАП, протокол про адміністративне правопорушення, у разі його оформлення, складається не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту виявлення особи, яка вчинила правопорушення. Відповідно до ст. 38 КУпАП, накладення стягнення у таких справах судом можливе не пізніше як через три місяці з дня виявлення такого правопорушення. Закінчення строків передбачених ст. 38 КУпАП є підставою для закриття провадження [10]. Очікування ще 14 календарних днів на засідання Комісії та оформлення протоколу забирає час, необхідний суду для розгляду справи. Протокол засідання Комісії одна із сторін може подати вже в суд. Втім, він не є ключовим доказом у такій справі.

З огляду на статистику, другою за кількістю причиною закриття справ по булінгу є закінчення строків накладення адміністративного стягнення [1, с. 75]. Тому, доцільно продовжити строки накладення адміністративного стягнення за булінг до шести місяців.

Очікування рішення Комісії може призвести до пропуску строків накладення адміністративного стягнення, тому поліцейському варто проводити розслідування паралельно, не очікуючи результату засідання Комісії.

Участь психолога у справах про булінг. У кримінальних провадженнях законодавець прямо передбачає обов'язкову участь психолога у діях за участі дитини, проте такої вимоги немає у справах про адміністративне правопорушення. Тобто, під час досудового розслідування домашнього насильства психолог буде залучений обов'язково, а у випадку булінгу – ні. Хоча, в обох випадках є систематичне насильство, яке завдає шкоду дитині.

Насамперед, психолог потрібен задля реалізації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини. Ці стандарти спрямовані на мінімізацію контактів дітей з системою правосуддя і пом'якшенні можливого негативного впливу на дитину внаслідок такого контакту.

По-друге, психолог може допомогти у доведенні об'єктивної сторони булінгу. Ознаками об'єктивної сторони правопорушення є (1) діяння, (2) наслідки, (3) причинно-наслідковий зв'язок між діянням та наслідками. Відсутність одного із трьох компонентів є підставою для закриття відповідного провадження за відсутністю складу правопорушення. Наприклад, в одній із справ суд закрив справу через відсутність медичних або психологічних висновків, які б підтверджували наявність психологічної шкоди [11]. Натомість, залучення психолога може допомогти встановити внутрішній стан дитини та його зв'язок із булінгом. Показовою у цьому контексті є справа, у якій у висновку практичного психолога зафіксовано наявність у потерпілого втоми, виснаження, дратівливості, тривожного очікування, що є типовим для залишкової травматичної симптоматики, та підтверджує наявність емоційного резонансу з подіями, пов'язаними з булінгом [12].

Аналіз судової практики показує, що на підтвердження обстеження дитини подають висновок, консультативний висновок, протокол індивідуального діагностичного обстеження дитини чи інші документи. Як бачимо, ні назва ні форма такого документу у справах про булінг не є уніфікованою. Під час аналізу судової практики не виявлено випадків, коли суд відмовився брати до уваги відповідний документ через його назву чи форму. Однак наявність вимог до назви, структури, оцінки поведінки учасників конфлікту сприятиме виробленню єдиної практики роботи у справах про булінг.

Ще однією проблемою є складність залучення психолога, адже відповідної процедури не існує. До участі у справах про булінг поліцейський може залучити шкільного психолога. Втім, можуть бути сумніви у його об'єктивності, адже психолог може перебувати у родинних, дружніх стосунках із кривдником, особливо якщо це малий населений пункт. Можливий й інший варіант: сім'я дитини звертається до приватного психолога чи лікаря (наприклад, невролога). Однак не кожен може оплатити відповідні послуги.

Для вирішення проблеми і забезпечення участі психолога у всіх справах про булінг доцільно розширити реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів через регіональні/міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги на справи про булінг [13] та розробити типовий висновок психолога у справах про булінг [14, с. 52–54].

Експертиза у справах про булінг. У справах про булінг постає питання: чи є судово-психологічна експертиза обов'язковим елементом доказування, чи лише одним із можливих доказів? Серед порад щодо протидії і документування булінгу на офіційних сторінках сайту безоплатної правової допомоги зустрічаємо пораду «…заявити клопотання про проведення судово-психологічної експертизи жертви булінгу. Протокол і висновок експертизи будуть основною доказовою базою в суді» [15]. Проте, з таким твердженням погодитись складно. Для доведення вчинення булінгу може бути достатньо протоколу, пояснень, фото чи відео, висновку психолога. Перелік доказів не є вичерпним, але проводити щоразу експертизу непотрібно.

Переважно суд відмовляє у клопотанні про проведення експертизи через те, що: поставлені питання не коректні [16] або загалом матеріали справи, які вже досліджені судом, містять достатньо доказів для вирішення справи по суті [17].

З усіх випадків, коли експертизу у справах про булінг було призначено, під час аналізу судової практики виявлено один – з метою встановлення осудності особи. Так, суд призначив експертизу матері малолітньої дитини, яка перебувала на стаціонарному лікуванні у клінічній психоневрологічній лікарні [18]. Втім, жінка так і не прибула на експертизу та на засідання, а провадження закрито за строками [19].

У попередньому дослідженні цієї теми було запропоновано призначати експертизу дитині, яка вчиняє діяння, що має ознаки булінгу та є сумніви щодо здатності усвідомлення своїх дій та керування ними [1, с. 77] (наприклад, коли дитині 7 років), під час вирішення питання про притягнення до відповідальності законного представника дитини.

Загалом призначення експертизи у такій категорії справ може затягнути їх розгляд. Проведення експертизи, з огляду на завантаженість експерта (експертів), кількість питань, можливість потерпілої особи прибути на експертизу може бути тривалим. Закриття справи у такому випадку більш ймовірне. Тому, збільшення терміну накладення адміністративного стягнення за вчинення булінгу до шести місяців є вкрай актуальним.

Отже, експертиза у справах про булінг має бути не обов'язковою, а винятковою процесуальною дією, яка призначається лише у разі наявності сумнівів щодо осудності особи, або здатності дитини, яка не досягла віку з якого настає адміністративна відповідальність за булінгу, усвідомлювати свої дії.

Висновки:

Поліцейський бере участь у роботі Комісії як учасник. Він має право ознайомлюватися з матеріалами, висловлювати власну думку, ставити запитання, надавати пропозиції, однак не бере участі в голосуванні під час ухвалення рішення.

Рішення Комісії має інформаційно-допоміжний характер. Комісія не підтверджує і не спростовує кваліфікацію дій особи як булінг. Остаточну правову оцінку дають уповноважені органи.

Поліцейський не зобов'язаний чекати на висновок Комісії, оскільки строки її роботи не узгоджуються зі строками складення протоколу, визначеними статтею 254 КУпАП.

Залучення психолога у справах про булінг відповідає стандартам правосуддя, дружнього до дитини, і сприяє забезпеченню повного та об'єктивного з'ясування обставин правопорушення.

Необхідно розробити типовий формат висновку психолога у справах про булінг, а також запровадити механізм залучення психологів через систему безоплатної правничої допомоги.

Проведення експертизи у справах про булінг є доцільним лише у виняткових випадках — коли виникають обґрунтовані сумніви щодо осудності особи або здатності дитини, яка не досягла віку адміністративної відповідальності, усвідомлювати характер і наслідки своїх дій.

Продовження строку накладення адміністративного стягнення за вчинення булінгу до шести місяців може сприяти зменшенню кількості закритих проваджень і підвищенню ефективності реагування.

Тема булінгу залишається багатовимірною та динамічною. Подальшого вивчення потребують питання кваліфікації випадків його вчинення поза межами освітнього процесу — зокрема під час канікул або у віртуальному просторі, адже кібербулінг може здійснюватися з будь-якого місця у будь-який час. Зазначені аспекти зумовлюють необхідність подальших наукових розробок у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гутник А.В. Кваліфікація, протокол і докази у справах про булінг. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 3 (частина 2). С. 74-82. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.2.11.
2. Діяльність інспекторів служби освітньої безпеки щодо попередження та реагування на випадки булінгу в закладах загальної середньої освіти: наук.-метод. рек. / Н.В. Ситник, К.Л. Бугайчук, О.В. Федосова, К.О. Чишко. Національна поліція України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2024. 73 с.
3. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів Національної поліції України із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти: наказ МВС України №663 від 01.10.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-24#Text (дата звернення: 29.12.2025).
4. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти: наказ МОН України № 1646 від 28.12.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text (дата звернення: 29.12.2025).
5. Постанова Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 25.01.2022 у справі № 203/5299/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102893074 (дата звернення: 29.12.2025).

6. Постанова Чернівецького апеляційного суду від 22.07.2024 у справі № 725/3073/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120502311 (дата звернення: 29.12.2025).
7. Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 р. № 2657-VIII: лист МОН від 29.01.2019 № 1/11-881. URL: https://osvita.ua/legislation/other/68437/ (дата звернення: 29.12.2025).
8. Роз'яснення щодо застосування наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 №1646: лист МОН України від 13.04.2020 № 1/9-207. URL: https://mon.gov.ua/npa/rozyasnennya-shodo-zastosuvannya-nakazu-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini-vid-28122019-1646 (дата звернення: 29.12.2025).
9. Як має працювати комісія з розгляду випадку булінгу в закладі освіти. Освітній омбудсмен України : веб-сайт. 17.04.2024. URL: https://eo.gov.ua/yak-maie-pratsiuvaty-komisiia-z-rozghliadu-vypadku-bulinhu-v-zakladi-osvity/2024/04/17/ (дата звернення: 29.12.2025).
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України № № 8073-X від 07.12.1984 (редакція 17.04.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 29.12.2025).
11. Постанова Великоолександрівського районного суду Херсонської області від 17.03.2025 у справі № 650/782/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126369678 (дата звернення: 29.12.2025).
12. Постанова Дарницького районного суду м. Києва від 18.07.2025 у справі № 753/10817/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129010734 (дата звернення: 29.12.2025).
13. Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги: Наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 07.02.2023 року № 493/5/67/32. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0247-23#top (дата звернення: 29.12.2025).
14. Гутник А. Роль психолога у справах про булінг: проблеми та перспективи забезпечення правосуддя, дружнього до дитини. Правосуддя, дружнє до дитини, постраждалої від насильства: актуальні питання судової психологічної експертизи: зб. мат-лів Міжнар. наук.- практ. конф. (ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» 26.09.2025). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса», 2025. С. 52–54. URL: https://www.researchgate.net/publication/395955452_Rol_psihologa_u_spravah_pro_buling_problemi_ta_perspektivi_zabezpecenna_pravosudda_druznogo_do_ditini?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7InBhZ2UiOiJwcm9maWxlIiwicHJldmlvdXNQYWdlIjpudWxsLCJwb3NpdGlvbiI6InBhZ2VDb250ZW50In19 (дата звернення: 29.12.2025).
15. Булінг у школі: покрокові дії як цьому протистояти. Безоплатна правнича допомога. Волинська область. 27.02.2020. URL: https://legalaid.gov.ua/novyny/buling-u-shkoli-pokrokovi-diyi-yak-tsomu-protystoyaty/ (дата звернення: 29.12.2025).
16. Постанова Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 26.04.2022 у справі № 333/134/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104145221 (дата звернення: 29.12.2025).
17. Постанова Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 25.01.2022 у справі № 203/5299/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102893072 (дата звернення: 29.12.2025).
18. Постанова Кременецького районного суду Тернопільської області від 07.052025 у справі № 601/29/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127189090 (дата звернення: 29.12.2025).
19. Постанова Кременецького районного суду Тернопільської області від 21.07.2025 у справі № 601/29/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129032389 (дата звернення: 29.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Гутник А.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.34
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.32

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО РЕФЕРЕНДУМУ

Данченко Т.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
проректор з навчально-виховної роботи
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0000-0003-2191-5245

Бісюк О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
директор Навчально-наукового інституту
міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0000-0002-1570-2721

Данченко Т.В., Бісюк О.С. Становлення та перспективи нормативно-правового регулювання інституту місцевого референдуму.

У статті досліджено особливості нормативно-правового регулювання відносин організації місцевого референдуму як конституційного способу залучення громадян до участі в управлінні місцевими справами. Встановлено той факт, що процедура регулювання інституту місцевого референдуму в Україні наразі не має належного нормативно-правового урегулювання, що визначає важливість на актуальність теми дослідження. У сучасній доктрині публічного права наявні дослідження інституту місцевого референдуму та визначення його ефективним інструмент реалізації демократичних відносин у громадах. Для аналізу становлення нормативно-правових засад формування інституту місцевого референдуму та перспектив його, як мети дослідження використано систему методів наукового пізнання (діалектичний, історико-правовий, аналізу і порівняння інші методи. Встановлено, що наразі нормативно-правовою основою функціонування інституту місцевого референдуму, є Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» лише в загальному вигляді окреслює окремі елементи предмету місцевого референдуму та зовсім не врегульовано питання про ініціюванням проведенням місцевого референдуму, а також встановленням та імплементацією його результатів. В історичному розрізі проаналізовано Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», який протягом 1991–2012 рр. врегульовував питання повноважень народовладдя та їх вплив на функціонування органів місцевого самоврядування адміністративно-територіальної одиниці. Розглянуто також приклади: стримування народовладдя у вигляді блокування місцевими радами ініціювання та проведення референдумів; проведення незаконних референдумів з питань, що не належать до компетенції органів місцевого самоврядування. Визначено основні засади регулювання місцевого референдуму, передбачені Керівними принципами щодо проведення референдумів (ПАРЄ). Запропоновано внесення зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо визначення найвищої сили рішення, прийнятого на імперативному місцевому референдумі, також включення до законопроекту про місцевий референдум ряду нововведень по гарантуванню народовладдя на рівні управління територіальними громадами.

Ключові слова: дорадче опитування, ініціювання, законодавство, класифікація, місцеве самоврядування, місцевий референдум, народовладдя, нормативно-правове регулювання, публічна влада, територіальна громада.

Danchenko T.V., Bisyuk O.S. Formation and prospects of regulatory and legal regulation of the institution of local referendum.

The article examines the features of the regulatory and legal regulation of the organization of local referendums as a constitutional way of involving citizens in participation in the management of local affairs. The fact is established that the procedure for regulating the institution of local referendums in Ukraine currently does not have proper regulatory and legal regulation, which determines the importance and relevance of the research topic. In the modern doctrine of public law, there are studies

of the institution of local referendums and their definition as an effective tool for the implementation of democratic relations in communities. To analyze the formation of the regulatory and legal foundations of the formation of the institution of a local referendum and its prospects, a system of methods of scientific knowledge (dialectical, historical and legal, analysis and comparison, other methods) was used as the purpose of the study. It was established that currently the regulatory and legal basis for the functioning of the institution of a local referendum is the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine" only generally outlines individual elements of the subject of a local referendum and does not regulate the issue of initiating and holding a local referendum, as well as establishing and implementing its results. In a historical perspective, the Law of Ukraine "On All-Ukrainian and Local Referendums" was analyzed, which during 1991–2012 regulated the issue of the powers of the people's government and their influence on the functioning of local self-government bodies of an administrative-territorial unit. Examples were also considered: restraint of the people's government in the form of blocking by local councils the initiation and holding of referendums; holding illegal referendums on issues that do not belong to competences of local self-government bodies. The main principles of regulating local referendums, stipulated by the Guiding Principles on Referendums (PACE), are determined. Amendments to the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine" are proposed to determine the supreme force of a decision adopted at an imperative local referendum, as well as the inclusion in the draft law on local referendum of a number of innovations to guarantee democracy at the level of management of territorial communities.

Key words: advisory survey, initiation, legislation, classification, local self-government, local referendum, democracy, regulatory and legal regulation, public authority, territorial community.

Постановка проблеми. Децентралізація влади вимагає вдосконалення системи залучення громадян до участі в управлінні місцевими справами. Особливо актуальним нині є нормативно-правове забезпечення прямого впливу жителів територіальної громади на прийняття рішень та контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування. Забезпечення прав та інтересів мешканців адміністративно-територіальних одиниць, на нашу думку, є можливим за допомогою використання такого інструменту народовладдя як інститут місцевого референдуму.

Проте нині процедура регулювання інституту місцевого референдуму в Україні не має належного нормативно-правового урегулювання. Причиною такого стану справ є визнання неконституційним у 2018 р., ухваленого у 2012 р., Закону України «Про всеукраїнський референдум» [1], яким було скасовано дію Закону «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» від 3 липня 1991 р. [2]. Отже, наразі в Україні сформувалася ситуація відсутності правового підґрунтя для використання такого інструменту народовладдя як місцевий референдум. Неможливість використання місцевого референдуму в Україні, як апробованої у переважній більшості країн світу форми місцевої демократії, позбавляє права наших громадян на участь у вирішенні питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення в межах наданих повноважень Конституцією та законами нашої держави.

Стан опрацювання проблеми. У сучасній доктрині публічного права наявні результати дослідження інституту місцевого референдуму та запропоновані обґрунтування доцільності та дієвості зазначеного інституту народовладдя як дієвої форми місцевої демократії. Зокрема, Дерев'янко С.М., досліджуючи інститут місцевого референдуму в історичному розрізі, визначає його у різні періоди вітчизняного державотворення ефективним інструмент реалізації демократичних відносин. Також дослідник визначає місцевий референдум об'єктом політичних маніпуляцій при вирішенні важливих питань у територіальних громадах та пропонує шляхи нормативного подолання зазначених негативних суспільно-управлінських тенденцій [3, с. 130].

Визначаючи проблеми правового регулювання інституту місцевих референдумів протягом сучасного періоду незалежності нашої держави, Бодрова І.І. та Стешенко Л.С. звертають увагу на конституційно-правові аспекти регламентації зазначеного інституту громадянського суспільства та акцентують увагу наукового загалу на необхідності у найближчій перспективі розробки та прийняття закону про місцевий референдум, а також оновлення ряду правових положень, зокрема, щодо визначення видів референдумів, їх територіальної основи, визначення предмета референдуму та порядку імплементації прийнятих рішень [4, с. 74].

Здійснюючи порівняльно-правову характеристику місцевих референдумів у країнах Європейського Союзу та Україні за період від початку XXI століття, Гудзь Л.В. формулює пропозиції щодо підвищення ефективності правового регулювання інституту місцевого референдуму і залучення громадян до здійснення місцевого самоврядування. Науковець зазначає, що у країнах ЄС на відміну від загальнодержавних референдумів, місцеві референдуми проводяться на території суб'єкта федерації, автономного утворення або адміністративно-територіальної одиниці. На таких референдумах вирішуються питання місцевого значення. Порядок законодавчого закріплення місцевого

референдуму у країнах ЄС можливе на трьох рівнях: конституційному, національного законодавства, місцевому. Спосіб регулювання залежить від розподілу повноважень в конкретній країні [5, с. 46].

Аналізуючи зазначені вище та інші праці щодо правового регулювання інституту місцевого референдуму в порівняльному аспекті у межах сучасної правової доктрини, цілком справедливим буде зазначити, що проблема правової природи формування та розвитку інституту місцевого референдуму як публічно-правової категорії залишається недостатньо дослідженим. Наразі потребує уточнення та деталізація його місця в системі публічних відносин самоуправління в умовах імплементації в Україні передових європейських традицій публічного адміністрування.

Мета статті. Метою даного дослідження є характеристика становлення нормативно-правових засад формування інституту місцевого референдуму в Україні та перспектив розвитку такого публічного інструменту безпосереднього самоуправління у межах окремих територіальних громад на теренах нашої держави.

Методи дослідження. Методологічну основу даного дослідження становлять наступні методи наукового пізнання. Діалектичний метод використано при аналізі понять, внутрішніх змін і взаємодії основних правових категорій функціонування інституту місцевого референдуму. Історико-правовий метод використано при дослідженні послідовності розвитку системи законодавчих актів про місцеве самоуправління як інструментів забезпечення публічної влади засобами народовладдя в межах територіальних громад. Методи аналізу і порівняння були використані для дослідження правових форм, які були та залишаються притаманними інституту місцевого референдуму в їх єдності та взаємозв'язку. Також у даному дослідженні використані інші методи наукового пізнання.

Виклад основного матеріалу. Чинна система адміністративно-територіального устрою та територіальної організації публічної влади в Україні сформована таким чином, що носіями місцевого самоврядування є органи влади саме територіальних громад. Так, відповідно до статті 140 Конституції України місцеве самоврядування визначається як право самостійно вирішувати питання місцевого значення, що надається жителям територіальних громад (а отже, і місцевим радам сіл, селищ, міст) [6].

Аналіз системи нормативно-правового регулювання застосування інституту місцевого референдуму в Україні дає підстави зробити наступні узагальнення. Наразі єдиним нормативно-правовим актом, який регламентує основи функціонування інституту місцевого референдуму, є Конституція України [6]. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР лише в загальному вигляді окреслює предмет місцевого референдуму. Зокрема, визначено коло питань, віднесених до відання органів місцевого самоврядування. Міститься наказовий припис про неможливість проведення референдуму з питань, що відносяться до компетенції центральних органів державної влади. Також встановлюється імперативний характер результатів місцевого референдуму (п. 2–5 статті 7) [7]. Однак, норми зазначеного вище Закону не регламентують жодних процедур, пов'язаних з саме з ініціюванням проведенням місцевого референдуму, а також встановленням та імплементацією його результатів.

З метою законодавчого врегулювання відносин становлення ініціювання інституту проведення місцевих референдумів, доцільно проаналізувати деякі аспекти їх нормативно-правової регламентації у період дії Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (1991–2012 рр.) [2] та в окремих випадках – спроби проведення вже після втрати зазначеним Законом чинності.

Змістом місцевого референдуму, відповідно до статті 6 вказаного вище Закону (втратив чинність), могло бути будь-яке питання, віднесене до компетенції органів місцевого самоврядування відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Важливою складовою повноважень народовладдя на місцевому рівні визначалося питання висловлення недовіри органам місцевого самоврядування. Предметом місцевого референдуму було як прийняття, зміна або скасування рішень у межах дозволеного змісту референдуму, так і прийняття рішень щодо постанов місцевих рад та їхніх виконавчих органів.

Поряд із предметом місцевого референдуму розглянемо визначені вказаним вище Законом типи референдумів за правовими підставами: 1) обов'язковий – проводиться на підставі прямих вимог законодавства з питань, що можуть бути вирішені виключно голосуванням на референдумі; 2) факультативний – проведення якого не є обов'язковим при прийнятті рішень органами місцевого самоврядування з тих чи інших питань.

До предмета обов'язкового референдуму належали наступні питання: перейменування адміністративно-територіальних одиниць, а також їх об'єднання в одну одиницю ідентичного рівня; зміни у базовому рівні адміністративно-територіального устрою; реорганізація або ліквідація дошкільних закладів тощо. Факультативний референдум міг бути проведений з будь-яких інших питань, що становили зміст місцевого референдуму.

Суб'єктом референдумної ініціативи могли виступати як органи місцевого самоврядування, так і громадськість, реалізовуючи повноваження народовладдя. Проте організація референдуму за громадською ініціативою повинна була здійснюватися за складною процедурою. Згадана процедура включала в себе скликання зборів громадян, на яких обиралася ініціативна група. Сформована група підлягала реєстрації та мала зібрати встановлену законом кількість підписів виборців на підтримку проведення референдуму.

За вказаним вище Законом, місцевий референдум формував різні юридичні наслідки, які настають в результаті здійснення такого референдуму. За юридичними наслідками допускалися як імперативний референдум (результати якого є обов'язковими для виконання), так і консультативний. Для останнього різновиду у Законі, який нами аналізується, паралельно вживався інший термін – дорадче опитування. Проте, рішення, яке суперечило результатам дорадчого опитування, могло бути ухвалене місцевою радою лише не менш як двома третинами від визначеного законом складу. Імперативний же референдум визнавався дійсним лише за умови участі у ньому більше ніж половини виборців, включених до списків [2].

Після аналізу нормативно-правового регулювання місцевих референдумних відносин 1991–2012 р.р., звернемо увагу на реалії та проблеми тогочасного функціонування у практичній площині інституту місцевого референдуму. Важливим прикладом стримування народовладдя було блокування ініціювання та проведення референдумів місцевими радами, яким належали повноваження із прийняття остаточного рішення щодо призначення голосування. Така протидія унеможливлювала проведення референдумів по питаннях довіри органам місцевого самоврядування та їхнім керівникам. Найбільш поширеними способами блокування ініціатив була відмова від реєстрації ініціативних груп по причині неправильного оформлення документації щодо проведення зборів громадян із обрання ініціативних груп [8, с. 42].

Розгляд Аналітичної доповіді щодо доцільності та перспектив застосування місцевого референдуму у першому десятилітті XXI століття дає підстави охарактеризувати найбільш поширені підстави відмов для ініціативних груп: 1) недостовірність персональних даних членів ініціативних груп та не підписання ними зобов'язань про дотримання виборчого законодавства; 2) зрив проведення зборів громадян, на яких обиралися члени ініціативної групи; 3) анулювання результатів зборів громадян на підставі окремих (часто сфабрикованих) процедурних порушень; 4) затягування процесу з метою порушення встановлених термінів виконання процедур шляхом оскарження у судах чи затягування судового розгляду скарг ініціаторів місцевих референдумів щодо реєстрації ініціативних груп тощо [9].

Як наслідок, переважна більшість місцевих референдумів, що проводились упродовж 1991–2012 рр., були ініційовані органами місцевого самоврядування, причому у більшості випадків предметом референдуму виступали зміни в адміністративно-територіальному поділі, щодо яких чинне законодавство прямо вимагало проведення голосувань.

Іншим прикладом спотворення такого інструменту народовладдя слід визначити проведення незаконних референдумів (переважно з питань, що не належать до компетенції органів місцевого самоврядування). Зокрема, місцеві референдуми проводилися з питань мовної та зовнішньої політики, форми державного устрою, статусу окремих адміністративно-територіальних одиниць: 1) з питань надання області статусу автономної території утворення етнотериторіальних автономій; 2) стосовно офіційного статусу іншої мови; 3) запровадження федеративного устрою; 4) входження держави до Економічного Союзу держав СНД; спеціального статусу м. Харків; 5) державної приналежності окремих територій. При цьому за організацію незаконних місцевих референдумів до 2014 р. посадові особи не несли відповідальності внаслідок неврегульованості цього питання у законодавстві [9].

Звернемо також увагу на міжнародні вимоги до проведення референдумів. З огляду на політику європейської інтеграції України законодавство стосовно відновлення інституту місцевого референдуму повинно враховувати основні засади регулювання місцевого референдуму, передбачені Керівними принципами щодо проведення референдумів, прийнятих Радою з демократичних виборів ПАРЄ [10].

Згідно із вказаним документом основними європейськими засадами забезпечення народовладдя є: 1) визначення предмета місцевого референдуму виключно у межах повноважень органів місцевого самоврядування, діяльність яких охоплює відповідну територію, а також відповідність винесених на референдум питань національному законодавству; 2) встановлення чітких термінів збирання підписів на підтримку ініціативи та прийняття остаточного рішення щодо проведення голосування; 3) адміністрування процесу референдуму безсторонніми органами; 4) рівне право на агітацію «за» і «проти» запропонованого питання, причому фінансування агітації має здійснюватися в порядку, ідентичному до фінансування політичних партій та виборчих кампаній; 5) уста-

новлення чіткого механізму імплементації результатів референдумів відповідно до їх юридичних наслідків [10].

Визначаючи перспективи нормативно-правового врегулювання місцевих референдумів, звернемо увагу на те, що у Верховній Раді України VIII скликання ще в 2015 р. (з врахуванням Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2019 р. № 333-р. [11]) зареєстровано проект Закону «Про всеукраїнський референдум» (реєстр. № 2145а), а також три альтернативні проекти законів з ідентичною назвою «Про місцевий референдум» (реєстр. № 2145а-1, 2145а-2 та 2145а-3). Однак жоден із зазначених законопроектів не був поставлений на голосування, і по завершенню повноважень Верховної Ради України VIII скликання в 2019 р. їхню реєстрацію було скасовано [12].

Аналіз зазначених вище проектів нормативно-правових актів у галузі місцевого референдуму дає змогу виокремити низку типових для регулювання зазначеного типу суспільно-управлінських відносин недоліків, які не «відповідають принципу соціальної справедливості та сформовані не відповідності до ряду інших конституційно-правових принципів народовладдя» [13, с. 33]. Зокрема: 1) перелік питань, що будуть винесені на місцевий референдум, виходить за межі визначених законодавством повноважень територіальних громад; 2) використання оціночних суджень, що допускають суб'єктивне тлумачення предмета референдуму; 3) визначення класифікацій референдумів за несумісними критеріями; 4) відсутність консультативних місцевих референдумів; 5) порушення балансу між інтересами органів публічної влади та інтересами громадянського суспільства при ініціюванні референдуму; 6) непрозорий механізм фінансування референдуму тощо .

Висновки. Нормативно-правове урегулювання проблеми проведення місцевих референдумів є вкрай необхідним для забезпечення громадянам України повноважень народовладдя у процесі вирішення питань територіальних громад по організації влади. Доцільно наразі внести зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», про те, що рішення, прийняті на імперативному місцевому референдумі у межах повноважень органів місцевого самоврядування, мають вищу юридичну силу стосовно актів цих органів місцевого самоврядування. Надалі у в законопроекті про місцевий референдум передбачити можливість проведення імперативного та консультативного типів референдуму Суб'єктом ініціювання місцевого референдуму при цьому можуть бути: а) офіційно зареєстрована місцева організація політичної партії; б) громадська організація чи громадське об'єднання, що діє на території адміністративної одиниці, або місцеве відділення такої організації (об'єднання); в) ініціативна група, що складається з жителів територіальної громади. Необхідно передбачити можливість виправлення порушень у документах, які подаються до органу, який ухвалює остаточне рішення про призначення голосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 06.11.2012 р. № 5475-VI. (визнаний неконституційним). URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/5475-17#Text.
2. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 03.07.1991 р. № 1286-XII. (втрата чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/ 1286-12#Text.
3. Дерев'янко С. М. Поняття «місцевий референдум» у новітній українській політико-правовій думці. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили.* Сер.: Політологія. 2012. Т. 182, Вип. 170. С. 128–132.
4. Бодрова І.І., Стешенко Л.С. Проблеми правового регулювання інституту місцевих референдумів в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд. та місц. самоврядування. Х.: Право, 2012. Вип. 24. С. 63–75.
5. Гудзь Л.В. Місцеві референдуми у країнах Європейського Союзу та України: порівняльна характеристика. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2022. Вип. 33. С. 44–51. URL: https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/21559.
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon5.rada.gov.ua.
7. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/280/97-%D0%B2%D1 %80.
8. Павленко І.А., Даниляк О.О., Макаров Г.В., Руденко А.В. Розвиток форм безпосередньої демократії в Україні: аналіз доцільності та перспектив застосування: аналіт. доп. / Київ: НІСД, 2019. 65 с.
9. Досвід застосування місцевого референдуму в Україні як складової місцевої демократії. Доповідь Лабораторії законодавчих ініціатив. URL: http://parlament.org.ua/wpcontent/uploads/2017/10/pdfjoiner.pdf.

10. Кодекс належної практики щодо референдумів. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права, за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн. Київ: Логос, 2009. С. 268–289.
11. Концепція реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2019 р. № 333-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1% 80/stru.
12. Місцеві референдуми в Україні: теоретичні та нормопроектні аспекти: матер. «круглого столу», (23 липня 2009 р., м. Київ) / автор. кол.: Федоренко В.Л., Ляшко І.В., Базілевич Д.С., Кузнецова Н.О. та ін.; упоряд.: Пиняк С. І., Гарбуз Ю. П., Степанян Г.С. Київ: СПД Москаленко О.М., 2011. С. 27–55.
13. Мушенок В.В. Формування основних принципів державної податкової політики України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука» Серія «Юридичні науки».* № 5 (5) 2017. С. 30–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjiu_2017_1_9.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Данченко Т.В., Бісюк О.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.33

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ

Кальчук О.М.,
кандидат юридичних наук,
докторант,
Київський університет інтелектуальної власності та права
ORCID: 0009-0002-0582-8168

Кальчук О.М. Поняття та ознаки суб'єктів забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури.

У статті запропоновано обґрунтування поняття та ознак суб'єктів забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури. Запропоновано суб'єктом забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури визначити суб'єкта владних повноважень, який має форму організаційно-структурного утворення із набутими на законних підставах повноваженнями владного характеру, спрямованими на здійснення управлінської функції щодо реалізації кадрової політики шляхом виконання приписів чинного адміністративного законодавства в інтересах формування професійного, компетентного, доброчесного персоналу органів прокуратури. Сформульовані ознаки такого суб'єкта: наявність форми організаційно-структурного утворення, тобто суб'єкта, відокремленого організаційно (за місцем у структурі системи органів прокуратури або за посадою, згідно штатного розпису); наділення чинним адміністративним законодавством владними повноваженнями у межах виконання управлінської функції щодо реалізації кадрової політики; діяльність щодо реалізації має цілеспрямований характер; основу діяльності становить функціональний підхід щодо виконання функцій, які стосуються напрямків (форм) управління кадровою політикою з метою її реалізації; наділені адміністративною правосуб'єктністю у відносинах щодо реалізації кадрової політики. Підкреслено, що конституційно-правовий статус Верховної Ради України та Президента України, з однієї сторони, та змістовний зв'язок управлінських функцій із здійсненням владних повноважень, з іншого, визначає недоцільність розгляду питання про включення Верховної Ради України та Президента України до складу суб'єктів забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури. Конституційне призначення та компетенція Верховної Ради України, Президента України значно ширша за значенням, порівняно із діяльністю щодо реалізації кадрової політики в органах прокуратури. Компетенцію щодо призначення на посаду та звільнення з посади Генерального прокурора можна охарактеризувати як вияв установчої функції Верховної Ради України та ціннісно-функціонального призначення Президента України щодо забезпечення єдності державної влади і державної політики.

Ключові слова: суб'єкт забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури, органи прокуратури, кадрова політика, публічна адміністрація, організація.

Kalchuk O.M. Concept and characteristics of subjects of ensuring the implementation of personnel policy in prosecutor's offices.

The article proposes a justification of the concept and characteristics of subjects of ensuring the implementation of personnel policy in prosecutor's offices. It is proposed to define the subject of ensuring the implementation of personnel policy in prosecutor's offices as a subject of authority, which has the form of an organizational and structural formation with legally acquired powers of an authoritative nature, aimed at exercising a managerial function in the implementation of personnel policy by fulfilling the requirements of current administrative legislation in the interests of forming professional, competent, honest personnel of prosecutor's offices. The characteristics of such a subject are formulated: the presence of a form of organizational and structural formation, that is, a subject separated organizationally (by place in the structure of the system of prosecutor's offices or by position, according to the staffing list); granting by current administrative legislation authority within the framework of the performance of a managerial function in the implementation of personnel policy; implementation activities are purposeful; the basis of the activity is a functional approach to the performance of functions related to the areas (forms) of personnel policy management for the purpose of its implementation; endowed with administrative legal personality in relations regarding the implementation of personnel policy. It is emphasized that the constitutional and legal status of the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine, on the one hand, and the substantive connection

of management functions with the exercise of power, on the other, determines the inexpediency of considering the issue of including the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine in the composition of the subjects of ensuring the implementation of personnel policy in the prosecutor's office. The constitutional designation and competence of the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine are much broader in meaning, compared to the activities regarding the implementation of personnel policy in the prosecutor's office. The competence regarding the appointment to the position and dismissal from the position of the Prosecutor General can be characterized as a manifestation of the constituent function of the Verkhovna Rada of Ukraine and the value-functional designation of the President of Ukraine regarding ensuring the unity of state power and state policy.

Key words: subject of ensuring the implementation of personnel policy in prosecutor's offices, prosecutor's offices, personnel policy, public administration, organization.

Постановка проблеми. Кадрова політика щодо органів прокуратури реалізується через комплекс цілеспрямованих заходів, урегульованих нормами права, які стосуються визначення та впровадження підходів щодо комплектування органів прокуратури професійними, доброчесними, вмотивованими кадрами, організації кадрової роботи, формування та реалізації гарантій належного соціального забезпечення, визначення оптимальних процедур службової кар'єри, гарантій законності проходження служби. Важливе значення для реалізації кадрової політики мають суб'єкти забезпечення реалізації, функції та повноваження яких мають гарантувати впровадження стратегій, заходів і засобів кадрової політики, визначених при її формуванні.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Методологія наукового дослідження визначає звернення до наукових положень науки адміністративного права, присвячених базовим категоріям: управління, організація, публічна адміністрація, суб'єкт: В.Б. Авер'янов, А.І. Берлач, С.К. Гречанюк, В.К. Колпаков, Є.Б. Кубко, В.П. Нагребельний, О.Л. Соколенко та інші. Зміст базових категорій, обґрунтований вченими, є основою поглибленого наукового пошуку предметної спрямованості щодо виділення суб'єктів забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури.

Мета статті – обґрунтувати поняття та ознаки суб'єктів забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури.

Викладення основних положень. З метою встановлення суб'єктів забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури, визначення особливостей організації їх діяльності доцільно проаналізувати такі поняття як «організація», «суб'єкт», які відображають склад та зміст адміністративно-правових відносин, пов'язаних із реалізацією кадрової політики та звернутись до норм чинного законодавства, міжнародних актів з питань врегулювання відносин, пов'язаних із комплектуванням кадрами органів прокуратури, проходженням та припиненням служби, заохоченнями та дисциплінарною відповідальністю. Поняття «організація» виділено, виходячи з його упорядковуючого змісту, який відображає сутність, характер та правову природу діяльності суб'єктів забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури.

Поняття організації є фундаментальним в управлінні, соціології, економіці, юриспруденції та інших суспільних науках.

В.Я. Малиновський у Словнику термінів і понять з державного управління (2005 р.) формулює поняття «організація» як «сукупність процесів чи дій, що полягають у раціональному сполученні та впорядкуванні всіх елементів певного об'єкта у часі та просторі таким чином, щоб кожен із них сприяв успіху його діяльності». [1, с.128]. Наведене визначення передбачає врахування таких аспектів організації як забезпечення єдності функціонування окремого об'єкта з єдиною метою його якісного розвитку. При цьому наголошено на упорядковуючому характері цілеспрямованих процесів чи дій, які відтворюються у цьому понятті. Разом з тим, погоджуючись зі змістом наведеного поняття, можна вказати на необхідність додаткового уточнення виду об'єкта – належить до матеріального світу чи має інше значення (наприклад, як сукупність певних відносин), а також про умовний характер терміну «успіх», який застосовується для позначення кінцевої мети організації.

Юридичне значення категорії «організація» розкрито Є.Б. Кубком та В.П. Нагребельним у Великому енциклопедичному юридичному словникові (2012 р.). Вчені виділяють шість значень категорії «організація» (франц. Organization - упорядкування, від лат. Organum – інструмент, знаряддя): 1) властивість будь-якого матеріального об'єкта, що виявляється у впорядкованості структури, внутрішньої будови та означає сукупність пов'язаних між собою складових частин (елементів) відповідного об'єкта, а також зв'язків (взаємовідносин) між ними та іншими об'єктами, у результаті чого утворюється певне зовнішнє організоване середовище. Організацію розглядають і як об'єктивне явище, притаманне усім керованим соціальним об'єктам. Саме у такому значенні цей термін використовується поряд із поняттям управління; 2) соціальна функція суспільства, завдяки якій створюються виробничо-економічні та інші системи, встановлюється динамічна рівновага між

її елементами, забезпечується сталість і водночас розвиток різних суспільних структур. Функціональні характеристики організації полягають у змінах у системі під впливом зовнішніх і внутрішніх умов, на основі вдосконалення її параметрів; 3) одна з універсальних функцій соціального управління як складова змісту управлінської діяльності щодо впорядкування певних відносин (об'єктів управління), раціональної побудови органів (апарату) управління (суб'єктів управління), а також системи управління в цілому як сукупності відповідних управлінських елементів, що перебувають у відношеннях та зв'язках між собою і утворюють органічну цілісність; 4) вид соціального утворення, сукупність людей, їх груп, формально чи неформально об'єднаних для сумісної діяльності; 5) організація – установа, покликана виконувати задані функції, розв'язувати певне коло завдань у рамках відповідної структури; 6) постійне чи тимчасове об'єднання, союз держав (країн) для реалізації спільних цілей, завдань, інтересів [2, с. 586-587].

З наведених вище шести наукових підходів до визначення змісту терміну «організація» предмету та меті наукового аналізу відповідає його визначення однією з універсальних функцій соціального управління, яке може бути покладено в основу формулювання поняття «організація діяльності суб'єктів щодо реалізації кадрової політики в органах прокуратури», враховуючи змістовний та логічний зв'язок між ними, який виходить із наукових підходів «від загального до конкретного» та «співвідношення спільного і частки».

У такому значенні організація діяльності суб'єктів щодо реалізації кадрової політики в органах прокуратури набуває змісту складової управління реалізацією кадрової політики, діяльності щодо впорядкування відносин, пов'язаних із реалізацією (об'єкт управління реалізацією), раціональною побудовою суб'єктів управління, що забезпечує їх функціонування як єдиної системи за певними напрямками (формами) управління кадровою політикою у зазначених органах.

Визначення організації діяльності суб'єктів щодо реалізації кадрової політики в органах прокуратури на основі підходу до доктринального тлумачення терміну «управління» (наданого у Великій українській юридичній енциклопедії том 5 «Адміністративне право») передбачає встановлення (конкретизацію) кола суб'єктів забезпечення реалізації.

Розкриття змісту терміну «організація» на основі підходу вчених, в основу якого покладено категорію «управління» передбачає також звернення до наукової думки з метою визначення співвідношення категорій «управління» та «публічне адміністрування». Остання широко використовується не тільки у наукових дослідженнях, а й у підручниках з адміністративного права.

Звернення до юридичних енциклопедичних видань для пошуку усталених наукових поглядів на визначення змісту базових юридичних термінів дозволяє вказати наступне.

У Великій українській юридичній енциклопедії том 5 «Адміністративне право» надано доктринальне тлумачення термінів «управління» та «публічна адміністрація». Управління визначено як категорію, що характеризує комплексне соціальне, технологічне, інформаційне, державне, владне явище, спрямоване на упорядкування певних процесів, функцій, ефективного використання ресурсів (як матеріальних, так і людських), подолання кризових ситуацій і створення передумов для розвитку об'єктів приватної або публічної інфраструктури. Соціальне управління як основа для упорядкування соціальних процесів і поведінки людей задля досягнення певної спільної мети розуміється у значенні цілеспрямованого впливу на суспільство для його впорядкування, збереження, удосконалення та розвитку. Організацію визначають однією із управлінських функцій, які у сукупності становлять систему. Організація – це впорядкування суб'єктів і об'єктів управління, системи державного управління в цілому й усього процесу державно-владного впливу з метою вирішення завдань, що стоять перед державою [3, с.915-917].

Спираючись на доктринальне тлумачення терміну «управління», можна зазначити, що управління реалізацією кадрової політики в органах прокуратури слід розглядати у значенні різновиду соціального управління, однією з функцій якого виступає організація діяльності суб'єктів щодо реалізації кадрової політики. За таким підходом критерієм виділення суб'єктів забезпечення реалізації кадрової політики має виходити з державно-владного характеру діяльності певного державного органу (посадової особи), який відповідає його функціям та компетенції. При цьому логічним виникає питання про юридичну характеристику такого державного органу (посадової особи) із використанням конструкції «суб'єкт владних повноважень».

О.Л. Соколенко відзначає, що суб'єктом владних повноважень є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інші суб'єкти, що здійснюють владні управлінські функції (та делеговані управлінські повноваження) згідно з нормами чинного законодавства, в контексті виконання основних завдань держави в усіх сферах та забезпечення законності. Повноваження з реалізації основних завдань і функцій органу обов'язково є владними. В органах виконавчої влади такі повноваження відображають адміністративну правосуб'єктність органу. Управлінські функції - це основні напрями здійснення органами державної влади (в тому числі – без статусу юридичної

особи), органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами та ін. суб'єктами цілеспрямованого впливу на спільну діяльність фізичних та юридичних осіб з метою досягнення попередньо визначених зазначеними суб'єктами загальних результатів такої діяльності. Серед функцій суб'єктів владних повноважень виділено організаційно-розпорядчі – належна спрямованість, узгодженість і сталість їх діяльності, керівництво, організація, регулювання, нагляд, контроль, координація та ін. [4, с. 885].

Спираючись на зазначені наукові підходи щодо розкриття змісту категорій «управління», «організація», «суб'єкт владних повноважень», можна віднести діяльність щодо реалізації кадрової політики в органах прокуратури до управлінської функції та про її належність до державно-владної. Відповідно – визначення кола суб'єктів забезпечення реалізації має виходити з їх відповідності ознакам суб'єкта владних повноважень: належність до суб'єктів публічної влади; здійснення владних управлінських функцій, встановлених чинним законодавством; призначення - виконання основних завдань держави та гарантування законності.

За таким підходом встановити належність Верховної Ради України до суб'єктів реалізації кадрової політики в органах прокуратури неможливо, враховуючи особливе місце Верховної Ради України у системі органів державної влади та неналежність за своєю правовою природою компетенції до управлінських функцій у досліджуваній сфері наукового аналізу.

Такий висновок ґрунтується на нормі ст. 75 Конституції України, якою визначено парламент - Верховну Раду України єдиним органом законодавчої влади в Україні. У Рішенні Конституційного Суду України від 17 жовтня 2002 р. № 17-рп/2022 зазначено, що «Верховна Рада України за своєю природою є представницьким органом державної влади і здійснює законодавчу владу» [5, с. 540-542].

Конституційно-правові основи правового статусу прокуратури стосуються компетенції Верховної Ради України, Президента України щодо призначення на посаду та звільнення з посади Генерального прокурора. Частина третя ст. 131-1 Конституції України дублює норми п. 25 ч. 1 ст. 85 Конституції України стосовно розгляду Верховною Радою України питання про надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора [5, с. 905].

Компетенція Верховної Ради України щодо призначення на посаду та звільнення з посади Генерального прокурора стосується за змістом установчої, а не управлінської функції парламенту.

Установча функція парламенту визначена системою організаційних (інституційних), програмних, номінаційних (кадрових) повноважень у сфері формування державних органів, їх структурних підрозділів, організаційних структур тощо [5, с. 599].

Основними елементами основ конституційно-правового статусу Президента України є його ціннісно-функціональне призначення в державі, суспільстві стосовно інших суб'єктів права, а також основні напрями діяльності – функції Президента України. Ціннісно-функціональне призначення Президента України в державі і суспільстві визначається такими характеристиками: по-перше, наявність особливого, самостійного місця у державному механізмі, але за змістом повноважень наближення до виконавчої влади; по-друге, похідний характер влади Президента України від влади народу України, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні (ч. 2 ст. 15 Конституції України), що забезпечує його формальну незалежність від інших вищих органів державної влади; по-третє, забезпечення єдності державної влади і державної політики, цілісність державного механізму; по-четверте, Президент України є рівноправним органом у системі вищих органів державної влади; по-п'яте, Президента України зобов'язаний діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, які передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції України). Характеристика Президента України як глави держави означає, що Президент України є вищим одноосібним органом державної влади, який є втіленням (уособленням) держави і державної влади в цілому та має повноваження виступати від імені держави [5, с. 707].

Поглиблення наукового аналізу у напрямку окреслення кола суб'єктів реалізації кадрової політики в органах прокуратури забезпечує звернення до публікацій, присвячених розкриттю терміну «публічна адміністрація».

В.К. Колпаков визначив публічну адміністрацію як систему організаційно-структурних утворень, які на законних підставах набули владних повноважень на здійснення публічної влади шляхом виконання чинних нормативно-правових актів та вчинення інших дій у публічних інтересах. Підкреслено наявність двох вимірів публічної адміністрації як правової категорії: функціональний та організаційно-структурний. За функціональним підходом – це діяльність відповідних структурних утворень із виконання функцій, спрямованих на реалізацію публічного інтересу. Системну діяльність усіх структурних утворень, які мають певну функцію (наприклад, правоохоронну) запропоновано позначати терміном «публічне адміністрування». При організаційно-структурному підході

публічна адміністрація – це сукупність органів, які утворюються для здійснення публічної влади [6, с.774-775].

Підхід, запропонований В.К. Колпаковим щодо визначення публічної адміністрації, дозволяє виділити такі її ознаки як: системний характер організації діяльності; організаційна відокремленість відповідних утворень; структурованість побудови системи утворень; законність функціонування; наявність законно набутих владних повноважень; публічний характер спрямованості функціонування.

Положення щодо змісту категорії «публічна адміністрація», запропоноване В.К. Колпаковим, може бути враховане при формулюванні поняття «суб'єкт забезпечення реалізації кадрової політики».

На підставі норм законів України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19.09.2019 № 113-IX [7]; наказів Офісу Генерального прокурора «Про затвердження Положення про організацію кадрової роботи в органах прокуратури України» від 10.02.2022 № 25 [8], «Про затвердження Інструкції з обліку кадрів в органах прокуратури України» від 31.12.2021 № 415 [9] можна визначити напрямки діяльності щодо реалізації кадрової політики в органах прокуратури, які стосуються адміністративної правосуб'єктності суб'єктів забезпечення реалізації щодо: добору та відбору кадрів в органи прокуратури; професійної підготовки та підвищення кваліфікації прокурорів; службової кар'єри в органах прокуратури; застосування правових процедур гарантування законності (застосування заохочень та дисциплінарної відповідальності прокурорів, здійснення антикорупційної діяльності, розгляд звернень громадян).

Висновки. Отже, суб'єктом забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури доцільно визначити суб'єкта владних повноважень, який має форму організаційно-структурного утворення із набутими на законних підставах повноваженнями владного характеру, спрямованими на здійснення управлінської функції щодо реалізації кадрової політики шляхом виконання приписів чинного адміністративного законодавства в інтересах формування професійного, компетентного, доброчесного персоналу органів прокуратури.

До ознак суб'єкта забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури доцільно віднести:

- наявність форми організаційно-структурного утворення, тобто суб'єкта, відокремленого організаційно (за місцем у структурі системи органів прокуратури або за посадою, згідно штатного розпису);
- наділення чинним адміністративним законодавством владними повноваженнями у межах виконання управлінської функції щодо реалізації кадрової політики;
- діяльність щодо реалізації має цілеспрямований характер;
- основу діяльності становить функціональний підхід щодо виконання функцій, які стосуються напрямків (форм) управління кадровою політикою з метою її реалізації;
- наділені адміністративною правосуб'єктністю у відносинах щодо реалізації кадрової політики.

Конституційно-правовий статус Верховної Ради України та Президента України, з однієї сторони, та змістовний зв'язок управлінських функцій із здійсненням владних повноважень, з іншого, визначає недоцільність розгляду питання про включення Верховної Ради України та Президента України до складу суб'єктів забезпечення реалізації кадрової політики в органах прокуратури. Конституційне призначення та компетенція Верховної Ради України, Президента України значно ширша за значенням, порівняно із діяльністю щодо реалізації кадрової політики в органах прокуратури. Компетенцію щодо призначення на посаду та звільнення з посади Генерального прокурора можна охарактеризувати як вияв установчої функції Верховної Ради України та ціннісно-функціонального призначення Президента України щодо забезпечення єдності державної влади і державної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління. К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. 251 с.
2. Кубко Є.Б., Нагребельний В.П. Організація. Великий енциклопедичний юридичний словник. За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученко. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
3. Гречанюк С.К. Управління. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016 Т. 5: Адміністративне право / редкол.: Ю.П. Битяк (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2020. 960 с.

4. Соколенко О.Л. Суб'єкт владних повноважень. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016 Т. 5: Адміністративне право. Редкол.: Ю.П. Битяк (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2020. 960 с.
5. Конституція України. Науково-практичний коментар. Редкол.: Р.О. Стефанчук (співголова), О.В. Петришин (співголова), Ю.Г. Барабаш та ін.; вступ. сл. В. Зеленського]; за заг. ред. Р.О. Стефанчука й О.В. Петришина; Нац. акад. прав. наук України; Конст. Суд України. Харків: Право, 2024. 1176 с.
6. Колпаков В.К. Публічна адміністрація. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016 Т. 5: Адміністративне право. Редкол.: Ю.П. Битяк (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2020. 960 с.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури: Закон України від 19.09.2019 № 113-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20#n401 (дата звернення 16.08.2025).
8. Про затвердження Положення про організацію кадрової роботи в органах прокуратури України: Наказ Офіс Генерального прокурора 10.02.2022 № 25. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0025905-22#Text (дата звернення 16.08.2025).
9. Про затвердження Інструкції з обліку кадрів в органах прокуратури України: Наказ Офіс Генерального прокурора 31.12.2021 № 415. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0415905-21#Text (дата звернення 16.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кальчук О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.34

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ В УКРАЇНІ: ЗАКОНОДАВЧІ ЗМІНИ 2023–2025 РОКІВ

Козакевич О.М.
доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри адміністративної діяльності,
Національна академія
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0002-5528-7008
e-mail:ol.mk.2019@gmail.com

Царук А.В.,
доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри адміністративної діяльності,
Національна академія
Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
Web of Science Researcher ID: ADA-4679-2022
ORCID: 0000-0002-7871-0323
e-mail: caruk333@ukr.net

Козакевич О.М., Царук А.В. Забезпечення доступу до правосуддя у провадженнях про порушення митних правил в Україні: законодавчі зміни 2023–2025 років.

Стаття присвячена системному аналізу забезпечення доступу до правосуддя у справах про порушення митних правил в контексті трансформації митного законодавства та активного впровадження цифрових технологій у митну справу. Обґрунтовується , що право на доступ до правосуддя, гарантоване статтею 55 Конституції України, набуває особливої актуальності в умовах високої правової нормотворчої динаміки та складної юридичної природи митних правовідносин. Визначено , що доступ до правосуддя не завжди є реальним. Оскільки, учасники зовнішньоекономічної діяльності часто стикаються з інформаційною нерівністю, фінансовими бар'єрами, короткими строками оскарження та необхідністю залучення спеціалізованих фахівців.

Проаналізовано суттєві законодавчі зміни 2023–2025 років щодо санкцій за порушення митних правил, їх відповідності принципу пропорційності та індивідуалізації відповідальності. Звернено увагу на правові позиції Конституційного Суду України, які стали каталізатором перегляду санкційної політики, та підкреслено важливість переходу від каральної до збалансованої моделі адміністративної відповідальності. Наголошено, що обмежений доступ до касаційного перегляду та фрагментарність судової практики створюють ризики нерівного застосування митного законодавства судами різних інстанцій.

Окреме місце займає аналіз викликів, пов'язаних із використанням цифрових доказів у митних спорах. Доведено, що сучасні сканувальні комплекси, автоматизовані системи аналізу ризиків і технології штучного інтелекту змінюють традиційні стандарти доведення, водночас породжуючи проблему доступу сторони до технічної інформації, алгоритмів та цифрових журналів подій. Визначено, що без нормативного закріплення процедур збирання й оцінки таких доказів існує небезпека формального, некритичного визнання їх достовірними.

У статті обґрунтовано необхідність перегляду механізмів тимчасового вилучення й зберігання товарів, що нерідко завдають непоправної шкоди правам особи ще до вирішення справи судом. Визначено , що розвиток електронного судочинства та інтеграція цифрових сервісів митних та судових органів здатні істотно підвищити доступність правосуддя. Зроблено висновок, що подальше реформування митного законодавства має здійснюватися з урахуванням європейських стандартів, принципу верховенства права та необхідності забезпечення реального, а не декларативного доступу до правосуддя для всіх учасників митних правовідносин.

Ключові слова: доступ до правосуддя, порушення митних правил, адміністративне провадження, адміністративна відповідність, адміністративні санкції, митне право, адміністративний процес, цифрові докази, митний контроль.

Kozakevych, O.M., Tsaruk A.V. Ensuring access to justice in proceedings concerning customs violations in Ukraine: legislative changes in 2023–2025).

The article is devoted to a systematic analysis of ensuring access to justice in cases of customs violations in the context of the transformation of customs legislation and the active introduction of digital technologies in customs affairs. It is argued that the right to access to justice, guaranteed by Article 55 of the Constitution of Ukraine, is particularly relevant in the context of high legal norm-setting dynamics and the complex legal nature of customs relations. It has been determined that access to justice is not always realistic. This is because participants in foreign economic activity often face information inequality, financial barriers, short appeal deadlines, and the need to engage specialised experts.

The article analyses significant legislative changes in 2023–2025 regarding sanctions for customs violations, their compliance with the principle of proportionality, and the individualisation of liability. Attention is drawn to the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, which have catalysed the revision of the sanctions policy, and the importance of the transition from a punitive to a balanced model of administrative liability is emphasised. It is noted that limited access to cassation review and the fragmentation of judicial practice create risks of unequal application of customs legislation by courts of different instances.

A separate section is devoted to the analysis of challenges related to the use of digital evidence in customs disputes.

It has been proven that modern scanning complexes, automated risk analysis systems and artificial intelligence technologies are changing traditional standards of proof, while at the same time creating the problem of access to technical information, algorithms and digital event logs. It has been determined that without regulatory procedures for collecting and evaluating such evidence, there is a danger of formally and uncritically accepting it as reliable.

The article substantiates the need to review the mechanisms for the temporary seizure and storage of goods, which often cause irreparable damage to a person's rights even before the case is decided by the court. It has been determined that the development of electronic justice and the integration of digital services of customs and judicial authorities can significantly improve access to justice. It is concluded that further reform of customs legislation should be carried out taking into account European standards, the principle of the rule of law and the need to ensure real, rather than declarative, access to justice for all participants in customs legal relations.

Key words: access to justice, customs violations, administrative proceedings, administrative compliance, administrative sanctions, customs law, administrative process, digital evidence, customs control.

Постановка проблеми. Доступ до правосуддя виступає як обов'язок держави у відносинах з громадянами і правова гарантія справедливого судочинства, що базується на фундаментальному принципі верховенства права. У контексті порушення митних правил проблема доступу до правосуддя набуває особливої актуальності, адже специфіка митних правопорушень та процедурні особливості їх застосування створюють численні бар'єри для забезпечення доступу до правосуддя. Особливо гостро проблема доступності правосуддя постає у сфері адміністративних справах про порушення митних правил. Крім того, актуальність зумовлює стрімка цифровізація митного контролю (сканувальні комплекси, системи аналізу ризиків, штучний інтелект), яка, підвищуючи ефективність виявлення порушень, водночас породжує нові виклики у сфері доказування.

Питання забезпечення реальної доступності правосуддя у справах про порушення митних правил залишається актуальним та потребує дослідження.

Метою дослідження є комплексний аналіз сучасних проблем забезпечення права на доступ до правосуддя у провадженнях про порушення митних правил в Україні з урахуванням законодавчих змін 2023–2025 років, оцінка їх впливу на пропорційність адміністративних стягнень та ефективність судового захисту, а також обґрунтування пропозицій щодо подальшого реформування законодавства і судової практики з метою підвищення доступності, справедливості та ефективності розгляду відповідної категорії справ.

Стан опрацювання проблематики. Питання доступу до правосуддя у сфері адміністративної відповідальності неодноразово розглядалися у працях вітчизняних вчених-адміністративістів О.М. Бандурки, В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, О.В. Кузьменка, Є.В. Додіна, а також у рішеннях Конституційного Суду України та постановках Верховного Суду. Водночас комплексного дослідження впливу реалізацію права на доступ до правосуддя у справах про порушення митних правил досі не проводилося. Практичні проблеми коротких строків оскарження, обмеження касаційного перегляду, автоматичного виконання рішень про вилучення товарів та недостатньої цифровізації судового розгляду таких справ залишаються недостатньо висвітленими у науковій літературі.

Виклад основного матеріалу. Доступність правосуддя становить одну з основоположних умов існування правової держави, виконуючи подвійну функцію: запобігання порушенням прав людини та ефективного відновлення вже порушених прав і свобод. В Україні це право має пряме конституційне закріплення у статті 55 Основного Закону й визнається передумовою реалізації всього комплексу суб'єктивних прав особи. Правовим підґрунтям реалізації права на доступ до правосуддя у правовій системі України є ст. 55 Конституції України [1]. За відсутності реального судового захисту будь-яке конституційне чи законодавче право втрачає практичну цінність, перетворюючись на декларацію. У сучасному розумінні доступність правосуддя охоплює не лише формальну можливість звернутися до суду, а й сукупність матеріальних і процесуальних гарантій, які забезпечують реальну, своєчасну та економічно посильну судову процедуру.

Доступність правосуддя є запобіжником порушень прав людини та водночас ефективним засобом відновлення порушених прав і свобод [2, с. 39]. Без доступу до правосуддя неможливою є реалізація комплексу всіх інших прав, оскільки саме судовий захист виступає універсальним механізмом відновлення порушеного правового становища. У сучасних умовах доступність правосуддя розглядається як елемент системи правових гарантій для здійснення і захисту прав, свобод і законних інтересів особи у судовому або позасудовому порядку [2, с. 174]. Вона включає: інституційний компонент (наявність незалежних і неупереджених судів), процесуальний (справедливі процедури, розумні строки, ефективні засоби оскарження), економічний (доступність судового захисту з огляду на судові витрати, витрати на правничу допомогу), а також інформаційний (доступ до правової інформації, розуміння особою своїх прав та обов'язків).

У сфері митних правовідносин проблема доступності правосуддя набуває додаткового виміру. Митна діяльність пов'язана з інтенсивною регламентацією, частими змінами законодавства та складною техніко-юридичною природою норм, що регулюють порядок переміщення товарів, митні режими, особливості декларування, застосування заходів нетарифного регулювання тощо. У такій ситуації суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності або фізична особа, яка переміщує товари через митний кордон України, часто опиняється в умовах інформаційної та процедурної нерівності з митним органом. Це, у свою чергу, безпосередньо впливає на реальний зміст права на доступ до правосуддя: формально воно може бути забезпечене, однак фактично – істотно ускладнене.

Порушення митних правил є адміністративним правопорушенням, яке являє собою протиправні, винні дії чи бездіяльність, що посягають на встановлений Митним кодексом України та іншими актами законодавства України порядок переміщення товарів через митний кордон України, пред'явлення їх митним органам для проведення митного контролю та митного оформлення, і за які передбачена адміністративна відповідальність [3]. Система санкцій за порушення митних правил в Україні характеризується суворістю покарань, що нерідко призводить до непропорційності між тяжкістю вчиненого правопорушення та розміром застосованого стягнення, створюючи додаткові виклики для забезпечення справедливого правосуддя.

Особливістю митних правопорушень є те, що вони нерозривно пов'язані з економічними процесами та зовнішньоекономічною діяльністю, а тому наслідки притягнення до відповідальності можуть виходити далеко за межі самого провадження: блокування поставок, додаткові фінансові витрати, втрата ділової репутації, розірвання зовнішньоекономічних контрактів. Відтак, надмірна суворість санкцій, зокрема у вигляді конфіскації товарів значної вартості та накладення штрафів, які можуть сягати вартості вантажу, фактично набуває карального, а іноді – репресивного характеру, що суперечить принципу пропорційності та загальним засадам адміністративної відповідальності.

Законом України від 21 листопада 2023 року були внесені принципові зміни до статті 483 Митного кодексу України, що набрали чинності 5 січня 2024 року, згідно з якими встановлено накладення штрафу в розмірі від 50 до 100 відсотків вартості товарів з конфіскацією цих товарів, а також товарів, транспортних засобів зі спеціально виготовленими сховищами, що використовувалися для приховування товарів від митного контролю [4]. Таке нормативне рішення, з одного боку, було покликане посилити відповідальність за умисні, системні порушення, пов'язані з контрабандою та ухиленням від сплати митних платежів, а з іншого – спричинило хвилю критики з боку наукової спільноти та бізнес-середовища, які звертали увагу на ризики надмірної репресивності й порушення балансу між фіскальними інтересами держави та правами учасників ЗЕД.

Зазначені зміни стали безпосередньою відповіддю на рішення Конституційного Суду України від 5 липня 2023 року № 5-р(I)/2023, у якому було визнано неконституційним попереднє формулювання абзацу 2 частини 1 статті 483 Митного кодексу України через невідповідність принципу пропорційності покарання [5]. У цьому рішенні Конституційний Суд наголосив, що законодавець, установлюючи вид та розмір стягнення за адміністративні правопорушення, має обов'язок враховувати співвідношення між тяжкістю діяння та суворістю санкцій, а також забезпечити можливість індивідуалізації відповідальності. Ухвалення Верховною Радою України 25 березня 2025

року додаткових змін до Митного кодексу України щодо справедливого розгляду судами справ про порушення митних правил, встановлення верхньої і нижньої межі штрафів замість раніше встановленої фіксованої суми, а також заміна обов'язкової конфіскації на можливість прийняття рішення з конфіскацією або без такої стало логічним продовженням курсу на гуманізацію та європеїзацію митного законодавства [6].

Такі законодавчі зміни покликані створити правові умови для справедливого розгляду судами справ про порушення митних правил та вибору виду і розміру адміністративного стягнення з урахуванням усіх обставин справи: характеру вчиненого протиправного діяння, форми вини, характеристики особи, наявності обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність. Фактично мова йде про формування моделі, за якої суд набуває реальних інструментів для забезпечення пропорційності та індивідуалізації відповідальності, а не виступає лише механічним «затверджувачем» рішень митних органів.

Процедура оскарження рішень митних органів у справах про порушення митних правил регламентована главою 4 Митного кодексу України та процесуальним законодавством, однак на практиці особи, притягнуті до відповідальності, стикаються з численними перешкодами у реалізації свого права на судовий захист [3]. Короткі строки оскарження створюють додаткові труднощі, особливо для суб'єктів господарювання, які ведуть активну зовнішньоекономічну діяльність та не завжди мають можливість оперативно підготувати належне правове обґрунтування своєї позиції та зібрати необхідні докази. До цього додаються складність митного законодавства, часті зміни нормативно-правових актів, а також нерідко – недостатня передбачуваність правозастосовної практики.

Складність митного законодавства та технічний характер багатьох питань, пов'язаних з класифікацією товарів, визначенням митної вартості, застосуванням митних процедур, вимагають залучення кваліфікованих фахівців, що збільшує витрати на судовий захист та робить його менш доступним для малого та середнього бізнесу. Таким чином, економічний аспект доступу до правосуддя проявляється у митній сфері особливо гостро: витрати на оскарження часто співмірні або навіть перевищують суму накладеного штрафу, що демотивує осіб від захисту своїх прав, навіть коли існують реальні підстави для скасування постанови.

Обмеження можливості касаційного оскарження постанов судів першої та апеляційної інстанцій у справах про адміністративне правопорушення, передбачене частиною 10 статті 294 та главою 24-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення, суттєво звужує можливості особи домогтися перегляду судового рішення у вищій інстанції, навіть якщо є підстави вважати, що нижчестоящі суди допустили помилки в застосуванні норм матеріального чи процесуального права [7]. Це створює ризики фрагментації судової практики, коли одні й ті самі норми митного законодавства тлумачаться судами по-різному, а доступ до єдності практики, яку забезпечує Верховний Суд, фактично обмежений.

Верховний Суд у своїх рішеннях неодноразово звертав увагу на необхідність забезпечення балансу між ефективністю митного контролю та захистом прав осіб, притягнутих до відповідальності, підкреслюючи, що суди мають ретельно перевіряти дотримання митними органами процедурних вимог при складанні протоколів про порушення митних правил, повноту та об'єктивність зібраних доказів, а також обґрунтованість висновків про наявність у діях особи складу правопорушення [8]. Практика касаційної інстанції поступово формує стандарти належного здійснення митного контролю, однак обмежений доступ до касаційного перегляду зменшує можливість поширення цих стандартів на широкий масив справ.

Крім того, при дослідженні забезпечення доступу до правосуддя при порушенні митних правил важливо проаналізувати питання, яке стосується доказів. Технологічні інновації в митній справі одночасно створюють нові можливості митного контролю й породжують нові виклики. Розгортання сучасних сканувальних комплексів і систем автоматичного аналізу даних змінює не лише технічний, а й правовий характер митних процедур. У цих умовах виникає потреба переосмислення ролі стандартів доказування. Суд зазначив відсутність законодавчого визначення деталей збирання та оцінки цифрових доказів, що створює небезпеку їх автоматичного визнання достовірними за формальної коректності [9].

Електронні докази набули статусу самостійного процесуального джерела після імплементації у процесуальні кодекси 2017 року. Сучасні технології докорінно трансформують митний контроль, поєднуючи підвищення ефективності з появою нових правових та організаційних викликів. Використання сканувальних комплексів, автоматизованих систем аналізу ризиків і штучного інтелекту зміщує акцент з ручних процедур на цифрову аналітику, водночас породжуючи питання достовірності, інтерпретації та доказової сили електронних даних. За умов стрімкої цифровізації митна справа потребує не лише технічного оновлення, а й адаптації процесуальних стандартів,

удосконалення методів оцінки ризиків та формування нових підходів до забезпечення прозорості й справедливості контролю.

Особливу увагу слід звернути на проблему забезпечення права сторони на ознайомлення з цифровими доказами: алгоритмами роботи систем, журналами подій, технічними характеристиками обладнання. Без доступу до такої інформації сторона фактично позбавляється можливості ефективно спростовувати висновки митних органів, що прямо впливає на реальний зміст права на справедливий суд. Отже, вдосконалення законодавства у сфері електронних доказів у митних спорах є важливою умовою забезпечення доступу до правосуддя.

Також у дослідженні варто звернути увагу на наступне. В Україні практика автоматичного виконання рішень про тимчасове вилучення товарів ще до судового розгляду справи нерідко призводить до ситуацій, коли навіть у разі подальшого виправдання особи або скасування постанови про накладення стягнення, відновлення первісного стану стає неможливим через фізичну втрату або знецінення вилучених товарів. Така ситуація суперечить принципу повного відшкодування шкоди та реального відновлення порушеного права, який є складовою права на ефективний засіб захисту. Отже, механізми тимчасового вилучення та зберігання товарів потребують істотного перегляду з позицій забезпечення прав осіб, щодо яких здійснюється провадження.

Впровадження електронного судочинства у справах про порушення митних правил могло б значно полегшити доступ до правосуддя, особливо для суб'єктів господарювання, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність у різних регіонах України, оскільки дозволило б подавати процесуальні документи, брати участь у судових засіданнях та отримувати судові рішення в електронній формі без необхідності фізичної присутності в суді. Державна антикорупційна програма передбачає розвиток цифрових сервісів у митній сфері, однак необхідна подальша інтеграція митних та судових електронних систем для забезпечення безперебійного обміну інформацією та спрощення процедури оскарження [10]. Цифровізація має супроводжуватися належними гарантіями захисту даних, уніфікацією стандартів електронної комунікації та належним інформуванням учасників митних правовідносин про наявні інструменти захисту.

Розробка нового Кодексу про адміністративні правопорушення, яка активно обговорюється в українському правовому середовищі, має врахувати досвід європейських держав щодо забезпечення пропорційності та індивідуалізації покарань за адміністративні правопорушення, включаючи митні, а також передбачити більш детальне регулювання процедури розгляду справ про такі правопорушення з урахуванням вимог доступу до правосуддя. Йдеться, зокрема, про необхідність перегляду строків притягнення до відповідальності та строків оскарження, запровадження спеціальних гарантій для малого та середнього бізнесу, чіткішої регламентації використання електронних доказів, розширення можливостей касаційного перегляду, визначення стандартів справедливого судового розгляду в митних спорах. Сукупність цих змін має на меті сформувати цілісну модель, у межах якої митна політика держави реалізуватиметься із дотриманням конституційних принципів верховенства права, справедливості та поваги до прав людини.

Висновки. Проведене дослідження показує, що забезпечення доступу до правосуддя у справах про порушення митних правил є комплексним правовим і організаційним завданням, яке потребує системного перегляду чинних процедур та підходів до адміністративної відповідальності у митній сфері. Незважаючи на суттєві позитивні зрушення, спричинені законодавчими змінами 2023–2025 років, ефективна реалізація права на судовий захист залишається обмеженою через сукупність факторів: надмірну складність митного законодавства, стислі строки оскарження, високу вартість правничої допомоги, а також відсутність повноцінного механізму касаційного перегляду.

Застосування цифрових технологій у митному контролі створює нові можливості для підвищення ефективності процедур, однак водночас висуває підвищені вимоги до точності, прозорості цифрових доказів, які сьогодні залишаються недостатньо врегульованими.

Досягнення балансу між публічними інтересами та захистом прав осіб, притягнутих до відповідальності, вимагає удосконалення процесуальних стандартів та адаптації інституту адміністративної відповідальності до європейських принципів пропорційності, справедливості та індивідуалізації покарання. Подальший розвиток електронного судочинства, інтеграція митних та судових інформаційних систем, а також вироблення спеціальних правил щодо роботи з цифровими доказами є критично необхідними для підвищення як доступності, так і якості правосуддя у цій категорії справ. Модернізація процедур розгляду справ про порушення митних правил має відбуватися не лише шляхом формального оновлення законодавства, а й через підвищення інституційної спроможності митних та судових органів забезпечувати реальне, а не декларативне дотримання прав людини та принципу верховенства права.

У цілому, подальші дослідження мають сприяти формуванню цілісної моделі справедливого, пропорційного та технологічно адаптованого механізму притягнення до адміністративної відповідальності у митній сфері

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 01.12.2025).
2. Козакевич О.М. Доступність правосуддя у транзитивному суспільстві: сучасний вимір: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика»2023. 246 с**.**
3. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012. № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n416 (дата звернення: 01.12.2025).
4. Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань розпорядження іноземними товарами, транспортними засобами комерційного призначення, що перебувають на митній території України під митним контролем, а також такими, що незаконно ввезені на митну територію України: Закон України від 21.11.2023 № 3475-IX. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3475-20 (дата звернення: 01.12.2025).
5. Рішення КСУ у справі за конституційними скаргами Душенькевича Анатолія Володимировича, Франка Андрія Володимировича, Ярош Ірини Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу другого частини першої статті 483 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності особи за митне правопорушення)5 липня 2023 року № 5-р(II)/2023.Справа № 3-46/2022(95/22, 170/22, 233/22).URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-23#Text.
6. Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо деяких питань адміністративної відповідальності за порушення митних правил, уточнення порядку виконання окремих митних процедур та усунення термінологічних неузгодженостей: Закон України від 25.03.2025 №4323-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4323-20.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 No 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/80731-10Text.
8. Огляд судової практики Верховного Суду у сфері митної справи. 2020.URL:https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ohliad_mytna_sprava.pdf.
9. Суддя ВС проаналізувала критерії допустимості й достовірності електронних доказів у кримінальному процесі.URL:https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1751385.
10. Як зменшити рівень корупції в митній сфері та оподаткуванні: що пропонує Державна антикорупційна програма. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: https://nazk.gov.ua/uk/yak-zmenshyty-rivenkoruptsiyi-v-mytnij-sferi-ta-opodatkuvanni-shho-proponuye-derzhavnaantykoruptsijna-programa.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Козакевич О.М., Царук А.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.35

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Колеснікова М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0003-3060-158X

Тригуб О.М.,
студентка 3 курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0003-5672-9976
e-mail: ttt050117@gmail.com

Колеснікова М.В., Тригуб О.М. Адміністративна відповідальність в умовах воєнного стану.

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз інституту адміністративної відповідальності в умовах дії особливого правового режиму - воєнного стану. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю забезпечення публічного порядку, державної безпеки та захисту прав і свобод громадян у період збройної агресії проти України. В умовах воєнного стану адміністративні правопорушення набувають особливого значення, адже вони безпосередньо впливають на стабільність функціонування органів державної влади, громадський порядок і належне виконання заходів оборони держави.

Досліджено нормативну базу, що регламентує адміністративну відповідальність у період воєнного стану, зокрема положення Кодексу України про адміністративні правопорушення та спеціальні законодавчі акти. Особливу увагу приділено аналізу змін до законодавства, якими посилено відповідальність за порушення комендантської години, невиконання вимог евакуації та інші дії, що перешкоджають реалізації заходів воєнного стану.

На підставі системного аналізу визначено специфіку суб'єктів адміністративної відповідальності, включно з неповнолітніми, та розкрито проблематику поєднання репресивних і превентивних заходів у цій сфері. Окрему увагу зосереджено на ролі правоохоронних органів у забезпеченні належного застосування адміністративних санкцій та на необхідності їх поєднання з соціальною підтримкою й правопросвітницькими ініціативами.

У роботі розкрито дискусійні аспекти щодо меж і пропорційності адміністративних покарань в умовах воєнного стану, а також проаналізовано підходи до вдосконалення законодавчого регулювання та практики його застосування. Обґрунтовано взаємозв'язок адміністративної відповідальності з іншими правовими інститутами, зокрема кримінальною та дисциплінарною відповідальністю.

На основі проведеного дослідження сформульовано пропозиції щодо підвищення ефективності застосування адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану та запропоновано рекомендації для удосконалення законодавства і практики його реалізації.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, воєнний стан, комендантська година, евакуація, публічний порядок, КУпАП.

Kolesnikova M.V., Trigub O.M. Administrative liability under martial law.

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the institution of administrative liability under a special legal regime—martial law. The relevance of the study is determined by the need to ensure public order, state security, and the protection of citizens' rights and freedoms during the period of armed aggression against Ukraine. Under martial law, administrative offenses take on special significance, as they directly affect the stability of the functioning of state authorities, public order, and the proper implementation of state defense measures.

The regulatory framework governing administrative liability during martial law has been examined, in particular the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and special legislative

acts. Particular attention was paid to the analysis of changes in legislation that strengthen liability for violations of curfew, failure to comply with evacuation requirements, and other actions that impede the implementation of martial law measures.

Based on a systematic analysis, the specifics of subjects of administrative responsibility, including minors, have been identified, and the problems of combining repressive and preventive measures in this area have been revealed. Particular attention is focused on the role of law enforcement agencies in ensuring the proper application of administrative sanctions and the need to combine them with social support and legal awareness initiatives.

The paper reveals controversial aspects regarding the limits and proportionality of administrative penalties under martial law, and analyzes approaches to improving legislative regulation and its application in practice. It substantiates the interconnection between administrative liability and other legal institutions, in particular criminal and disciplinary liability.

Based on the research conducted, proposals have been formulated to improve the effectiveness of administrative liability under martial law, and recommendations have been made to improve legislation and its implementation.

Key words: administrative liability, martial law, curfew, evacuation, public order, Code of Administrative Offenses.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану адміністративна відповідальність відіграє важливу роль у забезпеченні громадського порядку та національної безпеки. Разом із тим виникають труднощі у чіткому розмежуванні адміністративних і кримінальних правопорушень, а також у гарантуванні прав людини. Нерідко спостерігається ризик зловживань із боку органів влади та недостатня узгодженість правових норм. Це зумовлює необхідність удосконалення механізмів адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання. Питання адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану останніми роками стали предметом наукового інтересу таких дослідників, як І. Дрок, О. Блохіна, О. Сачко, О. Розгон, а також низки інших учених. Водночас стан опрацювання адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану продовжує залишатися актуальною та складною проблемою.

Метою статті є аналіз адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану. Також окрему увагу приділено дослідженню правового регулювання цієї відповідальності в Україні, виявленню особливостей притягнення до адміністративної відповідальності різних категорій суб'єктів, включно з неповнолітніми, а також розгляду специфіки застосування адміністративних стягнень у поєднанні з превентивними та соціально-профілактичними заходами. У межах дослідження акцент зроблено на сучасних законодавчих змінах, спрямованих на посилення контролю за дотриманням комендантської години, правил евакуації та інших вимог особливого правового режиму.

Виклад основного матеріалу. Запровадження воєнного стану в Україні у відповідь на збройну агресію Російської Федерації стало безпрецедентним випробуванням для держави, її правової системи та суспільства. Особливий правовий режим воєнного стану передбачає тимчасове обмеження прав і свобод громадян, посилення контролю за забезпеченням публічного порядку та зміцнення національної безпеки. Одним із основних механізмів реалізації цього режиму є адміністративна відповідальність, що має превентивний і каральний характер та спрямована на підтримання правопорядку в умовах підвищених ризиків і загроз [1, с. 74-75].

Питання щодо адміністративної відповідальності регулюються Кодексом України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 року № 8073-X зі змінами та доповненнями [2].

Воєнний стан є спеціальним правовим режимом, який може запроваджуватися на території всієї України або окремих її регіонів у разі збройної агресії чи загрози нападу, що ставить під загрозу державну незалежність і цілісність країни. Його запровадження передбачає надання органам державної влади, військовому керівництву, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування додаткових повноважень, необхідних для відбиття агресії, усунення загрози суверенітету та забезпечення безпеки держави. У період воєнного стану допускається тимчасове обмеження конституційних прав і свобод громадян, а також прав та законних інтересів юридичних осіб, з обов'язковим визначенням строку дії таких обмежень [3].

Хоча основна увага суспільства сьогодні зосереджена на подіях збройного конфлікту, повсякденне життя продовжується у своєму звичному ритмі. При цьому залишаються актуальними такі проблеми, як домашнє насильство, порушення правил дорожнього руху, корупційні діяння, а також правопорушення, скоєні військовослужбовцями чи неповнолітніми. Адміністративні проступки з боку військових охоплюють широкий спектр порушень встановлених норм та правил, що регулюють поведінку у військових умовах [4, с. 309].

До найпоширеніших військових адміністративних правопорушень належать:

відмова від виконання законних вимог командира (ст. 172-10 КУпАП);

самовільне залишення військової частини або місця несення служби (ст. 172-11 КУпАП);

зловживання владою чи службовим становищем військовою службовою особою (ст. 172-13 КУпАП);

перевищення влади або службових повноважень військовою службовою особою (ст. 172-14 КУпАП) [2].

Особливу увагу варто приділити порушенню правил обмеження пересування. До таких дій належать незаконне перебування на території, де діють обмеження на рух, невиконання правил щодо перебування в громадських місцях, порушення режиму світломаскування та інших заходів цивільного захисту. Ці порушення мають значну суспільну небезпеку, оскільки можуть загрожувати життю та здоров'ю громадян, створювати ризики для евакуації населення та знижувати ефективність військових та рятувальних заходів [4, с. 310].

На практиці застосування адміністративної відповідальності під час воєнного стану стикається з низкою проблем, що ускладнюють ефективне забезпечення правового режиму та захисту громадського порядку. Однією з ключових проблем є відсутність окремої норми в Кодексі України про адміністративні правопорушення, яка б прямо передбачала відповідальність за порушення комендантської години, обмежень пересування, спеціального режиму світломаскування та інших заходів правового режиму воєнного стану. Разом із тим це ускладнювало належне забезпечення правового режиму воєнного стану, оскільки одні й ті ж дії потенційно могли підпадати під різні статті КУпАП, що призводило до дублювання норм та ускладнювало роботу правоохоронних органів і судів [5, с. 153-154].

З метою усунення цієї прогалини Кабінет Міністрів України затвердив проєкт Закону «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення», спрямований на посилення відповідальності за порушення правил особливого правового режиму - воєнного стану. Головним завданням законопроекту є закріплення чітких норм, які регулюють поведінку громадян та суб'єктів господарювання під час воєнного стану, зокрема щодо дотримання комендантської години, обмежень пересування, виконання заходів цивільного захисту та дотримання встановленого порядку евакуації населення [6].

На нашу думку, однією з важливих новацій законопроєкту є поява окремої статті, яка встановлює адміністративну відповідальність за незаконний в'їзд, вхід або перебування в населених пунктах, де оголошено загальну обов'язкову евакуацію. Таке положення спрямоване на недопущення випадків, коли люди залишаються чи потрапляють у небезпечні зони всупереч розпорядженням органів влади чи військових адміністрацій, адже це створює загрозу їхньому життю й здоров'ю та може заважати проведенню евакуаційних і рятувальних заходів. У таких ситуаціях адміністративна відповідальність передбачає застосування штрафів та інших заходів впливу, що мають працювати як превентивний механізм і стимулювати громадян дотримуватися правил безпеки.

Крім того, законопроєкт також містить норму про встановлення відповідальності за порушення комендантської години. Це обмеження є надзвичайно важливим інструментом забезпечення безпеки населення, адже дозволяє запобігати можливим загрозам, серед яких можуть бути диверсійні дії, обстріли чи інші небезпечні ситуації у вечірній та нічний час.

Ще однією важливою новелою законопроекту є внесення змін до статті 262 КУпАП, що надає органам поліції право затримувати осіб, які порушують встановлені правила воєнного стану [2]. Це положення є критично важливим для оперативного реагування на порушення, оскільки дозволяє запобігати загрозам безпеці населення та забезпечує реальне виконання адміністративних стягнень. Раніше відсутність чітко визначених повноважень у правоохоронців ускладнювала процес реагування на порушення, створюючи правову невизначеність та ускладнюючи координацію дій між різними органами влади.

Одним із різновидів адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану виступає непокора встановленому режиму, що проявляється у відмові виконувати законні накази військових, представників державної влади чи військових адміністрацій. До подібних дій належить ігнорування вимог щодо евакуації з небезпечних територій, невиконання правил поведінки під час повітряної тривоги або ухилення від участі у заходах цивільного захисту. Подібна поведінка кваліфікується як адміністративні правопорушення, які мають на меті не лише покарання, а й превентивний вплив, спрямований на захист держави та її громадян [4, с. 309-310].

Також, ми вважаємо, що у воєнний час особливої уваги потребує питання незаконного обігу зброї. Закон встановлює суворі правила її носіння та використання, і за їх порушення передбачена адміністративна відповідальність – від штрафів до інших санкцій. Неконтрольоване застосування зброї несе пряму небезпеку для життя та безпеки людей, а також може дестабілізувати громадський порядок. Саме тому правоохоронні органи приділяють цій проблемі підвищену увагу.

Окреме значення має питання незаконного обігу зброї у період воєнного стану. Відповідно до чинного законодавства, її носіння та використання суворо регламентуються спеціальними нормами, а їх порушення тягне за собою адміністративну відповідальність у вигляді штрафів чи інших санкцій. Незаконне застосування зброї створює пряму загрозу життю та безпеці громадян, дестабілізує громадський порядок і, відповідно, перебуває під особливим контролем правоохоронних органів.

Не менш важливою сферою є дотримання правил економічного режиму в умовах воєнного стану. Обмеження на реалізацію товарів першої необхідності, регулювання цін, заборона на експорт або примусове переміщення ресурсів вимагають суворого виконання. Порушення цих правил громадянами чи суб'єктами господарювання тягне адміністративні санкції, що дозволяє державі підтримувати стабільність економіки та запобігати кризовим явищам, зокрема дефіциту товарів чи зростанню соціальної напруженості [4, с. 310].

Важливо також приділити особливу увагу проблемі застосування адміністративної відповідальності до неповнолітніх під час воєнного стану, оскільки саме підлітки опиняються у складних соціальних та психологічних умовах, що значно підвищує ризик девіантної поведінки. Військові дії, постійні повітряні тривоги, евакуації, розруха у населених пунктах, розрив звичних соціальних зв'язків та втрати близьких створюють для дітей і підлітків атмосферу стресу, тривоги та невизначеності. Підлітки, які зазвичай потребують стабільності, підтримки та соціальної інтеграції, у таких умовах часто проявляють хуліганські дії, агресію до ровесників або дорослих, втечі з дому та жебрацтво. Ці дії не лише порушують громадський порядок, а й свідчать про психологічні травми, порушення соціальної адаптації та потребу у спеціалізованій підтримці [4, с. 309].

Питання встановлення адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану є надзвичайно актуальним. Створення ефективного механізму правового регулювання заходів особливого правового режиму воєнного стану має важливе значення для забезпечення верховенства права. Тому будь-які законодавчі ініціативи щодо посилення відповідальності за правопорушення в цих умовах, зокрема за порушення режиму воєнного стану, повинні бути ретельно опрацьованими, обґрунтованими та базуватися на принципах верховенства права і пропорційності у діяльності органів влади [7, с. 195].

Висновки. У дослідженні встановлено, що ефективність адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану безпосередньо залежить від здатності правової системи швидко реагувати на виклики, які створює воєнна ситуація, та забезпечувати баланс між захистом національної безпеки і дотриманням прав громадян. Адміністративні правопорушення у цей період набувають нових форм, зокрема пов'язаних з порушенням комендантської години, правил пересування, обмежень у сфері інформаційної безпеки та публічного порядку.

Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до застосування адміністративної відповідальності, який передбачає не лише каральні, а й превентивні та виховні заходи, особливо у випадках із неповнолітніми. Основною проблемою у цій сфері залишається недосконаліть практичного механізму реалізації норм законодавства, неоднакова правозастосовна практика та ризик зловживань владними повноваженнями. Запропоновано вдосконалення національного законодавства в частині адміністративної відповідальності під час воєнного стану шляхом уточнення складів правопорушень, підвищення гарантій захисту прав осіб, залучення соціальних і просвітницьких програм для профілактики правопорушень та забезпечення належного контролю за діяльністю органів, що застосовують адміністративні стягнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Захарченко А.М. Щодо адміністративної відповідальності за порушення заборон і обмежень, пов'язаних із введенням воєнного стану. *Нова архітектура безпекового середовища України*: збірник тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 грудня, 2022 р.). Харків: Юрайт, 2022. С. 74-75. URL: https://surl.li/awsyan.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: https://surl.li/oglkgk (дата звернення: 05.09.2025).
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: https://surl.li/kfgojj (дата звернення: 05.09.2025).
4. Сірко В.С. Проблемні питання притягнення до адміністративної відповідальності під час воєнного стану в Україні. 2023. *Право та державне управління*. № 3. С. 309-310. URL: https://surl.li/duianv.
5. Яцун В.О., Бухтіярова І.Г. Посилення адміністративної відповідальності за порушення встановлених обмежень в умовах дії воєнного стану. *Синергія права, правоохоронної діяльності та психології, присвячена Дню науки*: збірник матеріалів підсумкової наук.-теорет. конф.

(м. Київ, 15 трав. 2025 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2025. С. 153-154. URL: https://surl.lu/syfcso.
6. Проєкт Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за порушення вимог особливого правового режиму – воєнного стану, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях. № 13633 від 15.08.2025. URL: https://surl.li/mvvval (дата звернення: 10.09.2025).
7. Бевз С.І., Стадник В.Я. Посилення адміністративної відповідальності в умовах воєнного стану: окремі аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 5. С. 195. URL: https://surl.lu/trcipl.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Колеснікова М.В., Тригуб О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:351.82:004.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.36

АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Колпаков В.К.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного і адміністративного права,
Запорізький національний університет,
ORCID: 0000-0002-8580-3261

Колпаков В.К. Адміністративні послуги в умовах цифрової реальності.
У статті досліджено трансформацію інституту адміністративних послуг у середовищі цифрової реальності, де правовий результат дедалі частіше формується платформами, реєстрами та механізмами електронної ідентифікації, а не лише персоніфікованою взаємодією з посадовою особою, що зміщує акцент із «документного пакета» на керовані даними процедурні траєкторії. Обґрунтовано, що цифровізація змінює морфологію адміністративної процедури, посилюючи значення юридичної валідності електронного документа, доказовості реєстрових даних, прозорості автоматизованих компонентів і гарантованої доступності послуги для вразливих груп, а також актуалізуючи вимоги до інтероперабельності та належного процедурного контролю. Проаналізовано нормативні опори української моделі (сервісний закон, платформа «Дія», режими електронних документів, довірчих послуг, персональних даних і публічних електронних реєстрів) та виявлено ключові ризики цифрового сервісу – алгоритмічну непрозорість, розрив доступності, кіберзагрози, а також дефіцит процедурно зрозумілих механізмів виправлення помилок даних і відновлення порушених прав у разі збоїв цифрової інфраструктури. Окремо акцентовано, що гібридність каналів доступу, включно з центрами надання адміністративних послуг, у цифровій моделі набуває значення гарантії рівності та недискримінації, а не лише організаційного компромісу. Порівняльно-правовий аналіз показує, що Німеччина, Франція, Сполучені Штати Америки та Польща розв'язують спільні проблеми різними інструментами: через обов'язок онлайн-доступу до послуг, кодифікацію права електронного звернення, приватнісні оцінки та нормативну інформатизацію публічних завдань, поєднуючи цифровий сервіс із процедурними гарантіями й режимами довіри. Зроблено висновок, що майбутнє цифрових адміністративних послуг в Україні визначатиметься не кількістю сервісів у цифрових каналах, а правовим режимом надійності, який поєднує ідентифікацію, захист даних, підзвітність, процедурну справедливість і інтероперабельність, з урахуванням європейської реформи цифрової ідентичності.

Ключові слова: адміністративні послуги; цифровізація; електронна ідентифікація; довірчі послуги; публічні електронні реєстри; захист персональних даних; кібербезпека; процедурна справедливість.

Kolpakov V.K. Administrative services in the context of digital reality.
The article examines how administrative services are reshaped by a "digital reality" in which legal outcomes are increasingly produced through platforms, registries, and electronic identification tools rather than through purely face-to-face interaction with a public official, with a noticeable shift from document-centred workflows to data-driven procedural pathways. It argues that digitalisation changes the morphology of administrative procedure by elevating the legal validity of electronic documents, the evidentiary value of registry data, the transparency of automated components, and the guaranteed accessibility of services for vulnerable groups, while also intensifying the importance of interoperability and traceable decision-making. The study analyses the legal pillars of the Ukrainian model (the framework law on administrative services, the Diia portal regulations, and the regimes of electronic documents, trust services, personal data, and public electronic registries) and identifies core risks of digital service delivery: algorithmic opacity, accessibility gaps, cybersecurity threats, and an insufficiently clear procedural toolkit for correcting data errors and restoring rights when digital infrastructure fails. It additionally highlights that hybrid access channels, including in-person service centres, function in a digital system not merely as an organisational compromise but as a safeguard of equality and non-discrimination. A comparative perspective shows that Germany, France, the United States, and Poland address similar challenges through different legal and institutional instruments: statutory duties to provide online access, codified rights to communicate electronically with administration, privacy impact assessments within e-government, and legal frameworks for the computerisation of public tasks, coupled with procedural guarantees of review and remedy. The article concludes that

the near-term future of digital administrative services in Ukraine will be defined not by the number of services available via digital channels but by a robust "reliability regime" combining identification, data protection, accountability, procedural fairness, and interoperability, especially in light of the EU's updated digital identity framework and the broader trajectory of cross-border digital trust.

Key words: administrative services; digitalisation; electronic identification; trust services; public electronic registries; personal data protection; cybersecurity; procedural fairness.

Постановка проблеми. Проблема полягає в тому, що цифровізація адміністративних послуг в Україні змінює не лише канал звернення, а саму процедуру вироблення правового результату. Дедалі частіше рішення фактично формується через платформи, реєстри й електронну ідентифікацію, тоді як для особи «процедура» стає невидимою. Це породжує системні ризики алгоритмічної непрозорості, помилок реєстрових даних, нерівності доступу для вразливих груп, кібервразливостей і дефіциту зрозумілих механізмів виправлення помилок та ефективного перегляду результату. Отже, ключове науково-практичне завдання полягає у формуванні правового режиму надійності цифрових послуг, який поєднає ідентифікацію, захист даних, інтероперабельність, процедурну справедливість і підзвітність у відтворювану модель належного публічного адміністрування.

Мета дослідження полягає у теоретико-правовому обґрунтуванні та нормативно-прикладному розкритті трансформації інституту адміністративних послуг в умовах цифрової реальності шляхом встановлення того, яким чином платформи електронних послуг, публічні електронні реєстри, міжвідомча електронна взаємодія та засоби електронної ідентифікації змінюють морфологію адміністративної процедури, а також у визначенні критеріїв і гарантій правового режиму надійності цифрових адміністративних послуг, що забезпечує юридичну визначеність, процедурну справедливість, захист персональних даних, підзвітність і доступність для вразливих груп. Така мета включає зіставлення української моделі з підходами Німеччини, Франції, Сполучених Штатів Америки та Польщі з метою виокремлення релевантних інструментів належного публічного адміністрування та формування обґрунтованих орієнтирів удосконалення національного законодавства і практик надання адміністративних послуг

Стан опрацювання проблематики. Аналітичний огляд стану опрацювання проблематики свідчить, що українська доктрина пройшла шлях від інституційно-організаційного осмислення реформи адміністративних послуг (центри надання адміністративних послуг, стандарти якості, доступність) до фокусу на цифрових каналах, реєстровій взаємодії та електронній ідентифікації як передумовах юридичного результату. Цю еволюцію репрезентують, зокрема, праці Є.В. Михайловської та С.Ю. Влізько, М.В. Дубняка, В.В. Савіцької, Н. Мельника, Г.Б. Яновицької, О.Г. Гуйди та Ю.Д. Музики, П.О. Макаренка, А.В. Денисової, Л.Л. Савранчук, Т.О. Мацелик, В.Г. Захарової, М.С. Ковтуна, А.Є. Досужі, Ю. Костюченка, які по-різному висвітлюють понятійні, процедурні та інфраструктурні аспекти електронних (цифрових) послуг, а також ризики платформізації й використання даних. Водночас у значній частині цього корпусу простежується «процедурний дефіцит»: при належному описі інструментів цифровізації (портальні рішення, реєстри, автоматизація) недостатньо чітко реконструюються механізми перегляду, виправлення та оскарження цифрового результату, тобто те, що робить сервіс юридично надійним для адресата. Порівняльно-правовий контекст підтверджує універсальність цих викликів і водночас показує різні юридичні відповіді: Німеччина закріплює обов'язок онлайн-доступу (OZG), Франція кодифікує електронне спілкування з адміністрацією (CRPA), Сполучені Штати Америки переводять цифровий сервіс у стандарти доступності та безпеки (21st Century IDEA Act), Польща нормативно оформлює інформатизацію публічних завдань і інтероперабельність систем.

Виклад основного матеріалу. Інтерпретація феномена адміністративних послуг у цифровій реальності починається з того, що «цифровізація» не є зовнішнім технологічним «додатком» до вже відомої сервісної моделі, а виступає новим способом існування адміністративно-процедурної форми, у межах якої владний результат (набуття, зміна чи припинення прав і обов'язків) досягається через цифрові канали, цифрові докази, реєстрову взаємодію та стандартизовані інтерфейси.

Класична законодавча дефініція адміністративної послуги як результату здійснення владних повноважень за заявою фізичної або юридичної особи, спрямованого на юридично значимі зміни у статусі адресата, задає «юридичний інваріант» послуги: вирішальним є не канал подання та не формат документа, а владна природа рішення і його правовий ефект.

У цифровій реальності цей інваріант зберігається, однак змінюється операційний контур: «заява» дедалі частіше перетворюється на цифровий запит, «комплект документів» – на потік даних із реєстрів, «вручення результату» – на електронне відображення інформації чи запис у персональному кабінеті, а доказовість процедурної траєкторії забезпечується журналюванням, електронною ідентифікацією та інтероперабельністю.

Нормативна рефлексія виявляє, що український законодавець уже заклав концептуальні підвалини такого зсуву через побудову системної взаємодії Законів України «Про адміністративні послуги» [1] та «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг »[2]. Перший формує загальну рамку інституту, фіксує його дефінітивні ознаки, принципи та організаційні гарантії, тоді як другий – вводить спеціальний цифровий режим реалізації тих самих сервісних повноважень, легалізуючи платформний і реєстровий спосіб «вироблення» правового результату, автоматизовані компоненти, комплексні та проактивні формати надання послуг і особливості електронної комунікації з адресатом.

У такій конструкції базовий закон (Про адміністративні послуги) забезпечує стабільність інваріанта адміністративної послуги як владного результату у сфері публічного адміністрування, а спеціальний – конкретизує та модифікує правила його досягнення в цифровому середовищі, зберігаючи дію загальних принципів юридичної визначеності, доступності, відкритості, захисту персональних даних і раціональної мінімізації документів та процедурних дій, але надаючи їм нового змісту через режими даних, електронної ідентифікації та інтероперабельності.

Другий (Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг) не просто легалізує електронний формат, а переозначує архітектуру надання послуг через категорії «електронна публічна послуга», «автоматичний режим», «комплексні електронні публічні послуги» та механізми надання без подання заяви у разі настання події й підтвердження згоди особи, тобто вводить у правовий обіг проактивність і подієвість як допустимі способи ініціювання владного сервісного результату.

Така модель методологічно зближує адміністративну послугу з адміністративною процедурою як процесом вироблення рішення, але не розчиняє її в процедурі. Послуга залишається «результатом» владного повноваження, тоді як цифрова реальність лише змінює режим відтворення цього результату. Від паперового досьє до даних і реєстрів; від фізичної присутності до цифрової присутності; від локального контакту до розподілених цифрових взаємодій.

Методологічна рефлексія дозволяє уточнити, що «цифрова реальність» у сфері адміністративних послуг має щонайменше три нормативно значущі виміри.

Перший – ідентифікаційно-довірчий. У цьому вимірі цифровий канал потребує надійного встановлення особи та захисту від підміни ідентифікаційних даних, тому Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [3] закріплює електронну ідентифікацію як процес використання ідентифікаційних даних в електронній формі та вводить рівні довіри, а для публічних інформаційних систем орієнтує на застосування засобів із середнім або високим рівнем довіри залежно від оцінки ризиків.

Другий – інтероперабельний. У цьому вимірі цифрова послуга стає масовою лише тоді, коли публічна адміністрація отримує потрібні відомості без повторного «витребування» їх у заявника, що прямо пов’язано з організованим обміном даними між реєстрами. Саме тому постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2016 № 606 інституціоналізує систему «Трембіта» як інструмент автоматизації та технологічного забезпечення обміну даними між суб’єктами електронної взаємодії на основі єдиних правил і протоколів, у тому числі під час надання публічних (електронних публічних) послуг [4].

Третій – інфраструктурний. Тут цифрові послуги залежать від хмарних та дата-центричних рішень, а отже потребують спеціального правового режиму використання хмарних послуг у публічному секторі. Закон України «Про хмарні послуги» [5] визначає сферу дії та встановлює рамку для використання хмарних сервісів органами влади й іншими суб’єктами владних повноважень, одночасно вбудовуючи таке використання в ширший контекст інформаційної безпеки, кібербезпеки та захисту персональних даних.

Доктринальні інтерпретації щодо меж цифровізації показують, що правова легітимність сервісної держави у цифровому середовищі тримається не на кількості «оцифрованих» послуг, а на стабільності принципів їх надання. Закон України «Про адміністративні послуги» прямо фіксує принципи державної політики у цій сфері: верховенство права і юридичну визначеність, відкритість і прозорість, оперативність, доступність інформації, захищеність персональних даних, мінімізацію документів і процедурних дій, неупередженість і справедливість, доступність і зручність для заявників.

У цифровій реальності ці принципи набувають «перекладу» на техніко-правову мову. Так, юридична визначеність вимагає передбачуваних цифрових маршрутів і зрозумілих правил автоматизованих перевірок; прозорість – пояснюваних алгоритмічних рішень та доступу до статусу розгляду; захист персональних даних – мінімізації доступів і контрольованого обміну; мінімізація документів – реалізації логіки «дані замість довідок»; зручність – дизайну послуги як користувацького шляху, а не як відцифрованої черги до віконця.

У цьому сенсі цифрова трансформація є тестом на здатність права зберегти інваріанти справедливості та підзвітності публічної адміністрації в умовах, коли суттєва частина процедурних дій відбувається «всередині системи» і не сприймається заявником як видима юридична процедура.

Розгляд організаційної складової показує, що цифрова реальність не відміняє значення центрів надання адміністративних послуг як фізичних «вузлів доступу», а радше перетворює їх на гібридну інституцію, яка забезпечує рівність доступу та цифрову інклюзію.

Закон України «Про адміністративні послуги» встановлює, що Кабінет Міністрів України затверджує перелік адміністративних послуг, обов'язкових для надання через центри надання адміністративних послуг, – тим самим закладаючи механізм уніфікації фронт-офісу і обмеження «розпорошеного» доступу до послуг через відомчі канали. Реалізацією цієї норми стала постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2025 № 1226, яка затвердила відповідний перелік і водночас замінила попередні акти, що регулювали обов'язковість надання послуг через центри [6].

У цифровому вимірі це означає, що навіть за пріоритету онлайн-каналів центр надання адміністративних послуг виконує компенсаторну функцію: надає доступ тим, хто не має належного засобу електронної ідентифікації, цифрових навичок або технічних можливостей, і тим самим зменшує ризик дискримінації за цифровою ознакою, що є особливо важливим у період нерівномірного розвитку цифрових інфраструктур і різної «цифрової спроможності» громад.

Переосмислення правової природи електронної послуги веде до ключового висновку: цифровізація переносить центр ваги з «паперового пакета» на «дані та довіру», а отже головною юридичною проблемою стає не стільки електронний документ, скільки режим доступу до даних, режим їх обробки, режим взаємодії реєстрів і режим оскарження рішень, прийнятих із використанням автоматизованих процедур.

У цьому контексті система «Трембіта »[7] є не просто технічним рішенням, а елементом правового механізму належного публічного адміністрування: коли адміністрація одержує потрібні відомості через інтероперабельність, вона об'єктивно зменшує адміністративний тягар для особи, наближаючи практику до принципу мінімізації документів і процедурних дій, закріпленого у Законі України «Про адміністративні послуги».

Водночас саме інтероперабельність підвищує правові ризики – від несанкціонованого доступу й надмірної обробки персональних даних до «ефекту доміно» помилки в одному реєстрі, що автоматично мультиплікується у кількох послугах. Тому цифрова реальність посилює вимогу до процедур контролю доступів, аудиту, фіксації підстав запиту та ефективних механізмів виправлення реєстрових даних як передумови справедливого сервісного результату.

Порівняльно-правова перспектива підказує, що українські рішення загалом рухаються у напрямі, який у різних правопорядках уже проявився як «державна послуга за замовчуванням» і «єдиний цифровий доступ», але з відмінностями в юридичному оформленні. Так, Німеччина формалізувала обов'язок забезпечити цифровий доступ до адміністративних послуг через портали та стандартизувати взаємодію рівнів влади, що на практиці означає інституційне з'єднання федеративної багаторівневості з єдиним підходом до цифрового фронт-офісу. Франція розвиває режим «електронного звернення» до адміністрації та паралельно вибудовує довірчу інфраструктуру доступу до послуг через єдиний механізм автентифікації для багатьох сервісів, підкреслюючи саме зв'язок цифрового доступу з гарантіями прав адресата адміністративної дії. Сполучені Штати Америки, не маючи єдиного «закону про адміністративні послуги», розгортають цифровий сервіс через комбінацію адміністративно-процедурної рамки та спеціальних актів про цифрові інтерфейси держави, зокрема через вимоги до федеральних веб-сайтів, цифрових форм і користувацького досвіду. Польща у межах електронного урядування робить ставку на національні платформи доступу до послуг та довірчі інструменти, поєднуючи їх із процедурними гарантіями.

Усі ці моделі підтверджують базову закономірність: цифрова послуга стає реальною лише тоді, коли право одночасно регулює: 1) ідентифікацію і довіру, 2) реєстрову взаємодію, 3) доступність і недискримінацію, 4) оскарження та виправлення помилок. Саме таке «четверикове» регулювання нині складається в Україні через взаємодію законів про адміністративні послуги, електронні публічні послуги, електронну ідентифікацію та хмарні послуги.

Висновки. Концептуалізація майбутнього розвитку адміністративних послуг у цифровій реальності логічно веде до трьох взаємопов'язаних орієнтирів, кожен із яких має безпосередню юридичну «вартість». Перший – перехід від «оцифрування» до «цифрового конструювання» послуги: замість перенесення паперових вимог в електронний кабінет належить будувати послугу як дані-процедуру-результат, де заявник не подає те, що держава вже має, а лише підтверджує релевантні факти або волевиявлення; цей орієнтир прямо узгоджується з принципом раціональної мінімізації документів у Законі України «Про адміністративні послуги» і з концепцією комплексних електронних публічних послуг у Законі України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг». Другий – зміцнення «довірчої екосистеми» через широке застосування засобів електронної ідентифікації середнього/високого рівня довіри та через уніфіковані механізми автентифікації, що зменшує ризики шахрайства й підвищує прийнятність автоматизованих процедур

для правопорядку. Третій – нормативне опрацювання «алгоритмічної адміністрації»: коли окремі послуги або їх частини надаються в автоматичному режимі, юридична визначеність потребує мінімального набору гарантій – фіксації підстав автоматизованого рішення, можливості людиноцентричного перегляду, зрозумілого маршруту оскарження, а також процедур виправлення даних у реєстрах; інакше цифрова швидкість перетворюється на цифрову сваволю, що підриває довіру до сервісної держави сильніше, ніж черги та паперові відмови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text.
2. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг: Закон України від 15.07.2021 № 1689-IX (ред. від 02.09.2024). *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 47. Ст. 383. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1689-20.
3. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 400. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2155-19.
4. Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2016 № 606. *Офіційний вісник України*. 2016. № 72. Ст. 2428. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/606-2016-%D0%BF.
5. Про хмарні послуги: Закон України від 17.02.2022 № 2075-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 31. Ст. 253. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2075-20#Text.
6. Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України; Перелік від 01.10.2025 № 1226. *Офіційний вісник України*. 2025. № 86. Ст. 5935. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1226-2025-%D0%BF.
7. Положення про систему електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта»: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 08.09.2016 № 606. *Офіційний вісник України*. 2016 № 73, ст. 2455. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2016-%D0%BF#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Колпаков В.К., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.37

ПАРАДИГМА ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ ІЗРАЇЛЮ: СИНЕРГІЯ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ТА АНГЛО-САКСОНСЬКОГО ПІДХОДІВ

Крайній П.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-1263-9392

Крайній П.І. Парадигма людиноцентризму в адміністративному праві Ізраїлю: синергія континентального та англосаксонського підходів.

Дослідження передумов формування права як соціального конструкта завжди проходить в атмосфері жвавих дискусій. З огляду на сучасні тенденції накопичення великих масивів інформації та появи інструментів які дозволяють досить швидко їх опрацьовувати, для науковця не має істотних перешкод дослідити особливості права різних країн, знайти схожі та відмінні риси тощо. Ізраїльська правова традиція, з одного боку, має кілька тисячоліть своєї історії. З іншого – саме у ХХ столітті на мапі світу з'явилась незалежна Держава Ізраїль яка впродовж наступних кількох десятиліть змогла досягнути вражаючих результатів у різних сферах. Її батьки-засновники не мали жодних сумнівів в успішній реалізації цього амбітного проєкту. Попри відчайдушний супротив інших країн Близького Сходу який, як правило, призводив до військових конфліктів що завершувались перемогою єврейської держави. Такий результат став можливим завдяки визнанню державою важливості кожної людини яка проживає на території держави. Забезпечення мінімального рівня захисту їх прав та реалізації свобод стало важливим фактором успіху ізраїльської держави.

Проте, однієї військової організованості, патріотизму та винахідливості недостатньо для того щоб бути однією із розвинутіших країн не тільки свого регіону, але й світу. Формування національної правової системи є однією з важливих передумов існування Ізраїлю в умовах постійних збройних конфліктів. У нашому дослідженні ми зупинимось на висвітленні окремих аспектів рецепції, а в подальшому – інтеграції людиноцентризму в адміністративне право ізраїльської держави за допомогою якої діяльність органів публічної влади, їх взаємодія з індивідом та судовий контроль утворюють унікальну систему яка забезпечує функціонування єврейського суспільства.

Досвід, що його отримали правники які працювали в Підмандатній Палестині, емігранти зі Сполучених Штатів Америки та Східної Європи, вплинув на формування правової системи яка досить швидко допомогла вибудувати не лише систему органів публічної влади, але й забезпечила відповідний рівень публічного врядування, надання публічних послуг, забезпечення діяльності органів публічної влади, належного рівня судового захисту. Використання кращого досвіду американської, британської та німецької правових традицій закріпило за судовою системою вирішальну роль у здійсненні контролю за діяльністю органів публічної влади у відносинах з приватною особою. У цьому аспекті, використання ізраїльського досвіду з розвитку та вдосконалення адміністративного права може бути корисним для використання українським законодавцем через існуючу необхідність забезпечувати додержання прав людини, налагоджувати діяльність публічної влади та судових органів в період тривалої російсько-української війни. Встановлено, що поряд із впливом загального права, розвиток людиноцентризму в адміністративному праві Ізраїлю здійснювався під впливом німецької правової традиції яку, в тій чи іншій формі, використовували у своїй діяльності юристи що здобули освіту на початку ХХ століття у провідних правничих вишах Німеччини.

Ключові слова: людиноцентризм; адміністративне право; органи публічної влади; Декларація незалежності Держави Ізраїль; Основні закони; Верховний Суд Ізраїлю.

Krainii P.I. The human-centered paradigm in Israeli administrative law: synergy between the continental and Anglo-Saxon approaches.

Research into the prerequisites for the formation of law as a social construct always takes place in an atmosphere of lively debate. Given the current trends in the accumulation of large amounts of information and the emergence of tools that allow it to be processed fairly quickly, it is not particularly difficult for researchers to study the characteristics of law in different countries, identify similarities and differences, etc. On the one hand, the Israeli legal tradition has several millennia of history. On the other hand, it was in the 20th century that the independent State of Israel appeared on the world map and,

over the next few decades, achieved impressive results in various fields. Its founding fathers had no doubts about the successful implementation of this ambitious project, despite the desperate resistance of other Middle Eastern countries, which usually led to military conflicts that ended in victory for the Jewish state and its heroic people. However, military organization, patriotism, and ingenuity alone are not enough to be one of the most developed countries not only in its region but also in the world. The formation of a national legal system is one of the important prerequisites for Israel's existence in conditions of constant armed conflict. In our study, we will focus on highlighting certain aspects of the reception and, subsequently, the integration of human-centeredness into the administrative law of the Israeli state.

The experience gained by lawyers who worked in Mandatory Palestine, immigrants from the United States and Eastern Europe, formed a unique legal system that quickly helped to build not only a modern system of public authorities, but also to ensure an appropriate level of public governance, the provision of public services, the functioning of public authorities, and an adequate level of judicial protection. The use of the best practices of American, British, and German legal traditions has given the judicial system a decisive role in controlling the activities of public authorities in their relations with private individuals. In this regard, the use of Israeli experience in the development and improvement of administrative law may be useful for Ukrainian legislators due to the existing need to ensure respect for human rights and to improve the functioning of public authorities and judicial bodies during the ongoing Russian-Ukrainian war. It has been established that, along with the influence of common law, the development of human-centeredness in Israeli administrative law was influenced by the German legal tradition, which, in one form or another, was used in their work by lawyers who were educated in the early 20th century at leading German law schools.

Key words: human-centeredness; administrative law; public authorities; Declaration of Independence of the State of Israel; Basic Laws; Supreme Court of Israel.

Постановка проблеми. Бурхливий розвиток законодавства у сфері захисту прав людини став наслідком незворотних змін що відбулись після завершення Другої світової війни. Для Сполучених Штатів Америки та Великої Британії, необхідно було вирішити ключові завдання які виникли з початком формування нового світового порядку. Німеччина потребувала значної економічної допомоги. Франція та ряд інших європейських держав мали своє бачення щодо надання такої підтримки. З іншого боку, Радянський Союз вбачав зовсім інший варіант відновлення європейських країн, зокрема – Німеччини. Економічна та соціальна ситуація на європейському континенті в перше повоєнне десятиліття була складною. Як слушно зауважував Т. Джадт «… настрій на континенті хитнувся від полегшення, яке давала сама перспектива миру й нового початку, до безжального усвідомлення та зростання розчарування» [1, с. 84]. Для порятунку повоєнних європейських держав було прийнято відомий «План Маршала», суть якого, за словами його автора – генерала Дж. Маршала «Потрібно зруйнувати зачароване коло і повернути європейцям упевненість в економічному майбутньому їхніх країн та Європи загалом» [2].

Для забезпечення сталого відновлення європейських економік, такий план передбачав надходження великих обсягів нафти з країн близькосхідного регіону що передбачало підтримку, в першу чергу, арабських держав як зі сторони США так й Великобританії. Вирішення ж іншого питання яке стосувалось створення на території Підмандатної Палестини окремої держави (держав) не перебувало на порядку денному у перші повоєнні роки. Населення цієї території впродовж тривалого часу знаходилось під владою Великої Британії, яка поширювала, крім іншого, свою систему права та законодавства. Євреї та араби що проживали на цій території послуговувались правилами що їх визначало османське та британське загальне право, релігійні норми та звичаї.

Оскільки, британське панування відбувалось понад три десятеліття в рамках мандатної системи Ліги Націй, за такий відносно невеликий проміжок часу, було підготовлено основу для формування, того, що після проголошення незалежності Ізраїлю стане правовою системою новоствореної держави. Завдяки тому що британці поширили застосування доктрини прецеденту, як вказують дослідники історії права ізраїльської держави, процес «англіцизації» відбувався доволі активно яка мала наслідком заміни османського комерційного права, заміну цивільного та кримінального процесуального кодексу. Було впроваджено основи британського публічного права [3]. В подальшому, завдяки активній діяльності Верховного Суду Ізраїлю впроваджувались нові підходи у вирішенні публічно-правових спорів між приватними особами та державою, між органами влади різного рівня які використовували, крім іншого, не лише американські чи британські теоретичні напрацювання загального права, але й надбання німецької правової доктрини.

Використання цих двох підходів мало наслідком формування унікальної правової системи загалом, та адміністративного права зокрема. Формування змішаної правової системи мало іще один

важливий результат – створення належного правового регулювання що забезпечує захист прав людини та свобод. При цьому такий розвиток відбувався під час неодноразових воєн та військових конфліктів. Навіть сьогодні, забезпечення необхідного рівня правового регулювання публічно-правових відносин здійснюється завдяки визнанню принципу верховенства права, здійснення судового контролю судовими органами, діяльністю окремих органів публічної влади якими забезпечується перевірка додержання законодавства під час надання публічних послуг (наприклад, діяльність Державного контролера).

Вивчення ізраїльського досвіду формування адміністративного права, його інститутів в умовах дії воєнного стану, а також, досвіду використання доктринальних положень закріплення принципу верховенства права, обмеження свавілля зі сторони органів публічної влади під впливом англо-саксонської та континентальної правових сімей може бути корисним для української адміністративного права. В своїй сукупності це дасть змогу зрозуміти яким чином забезпечити реалізацію українських конституційних положень які визначають вищість людини над державою, особливо, в умовах дії воєнного стану та майбутньої повоєнної відбудови.

Мета дослідження: вивчення наукових публікацій ізраїльських та українських дослідників щодо розвитку окремих інститутів адміністративного права під впливом англо-саксонської та континентальної правових сімей є метою нашого дослідження. Для цього нами опрацьовано актуальні публікації, що стосуються окремих історичних аспектів формування адміністративного права Ізраїлю, яке тісно пов'язано із конституційним правом. Крім цього, окрему увагу зосереджено на персональному складі суддів Верховного Суду Ізраїлю які у перші десятиліття своєї діяльності неодноразово посилались на конституційні положення німецького законодавства. Завдяки їх діяльності, ізраїльське публічне право збагатилось окремими положеннями які були сформовані німецькими правниками до часу, коли нацистський режим повністю поглинув ліберальні та демократичні основи що були сформовані в період Веймарської республіки. Хоча в Державі Ізраїль до цього часу не має писаної конституції, вищеперераховані зміни вплинули на прийняття у 1992–1994 рр. двох Основних законів: про свободу професійної діяльності та про гідність і свободу особистості [4, 5].

Вони стали каталізаторами «конституційної революції» правового статусу людини та громадянина що відкрило шлях, в тому числі, для перегляду парламентського законодавства, актів органів публічної влади. Цього не могло відбутись без впливу доктрини та практики що формувалась попередні кілька десятиліть яка, в тому числі й парадигми людиноцентризму. Вивчення ізраїльського кейсу дозволяє зробити висновок про те що навіть в умовах необхідності запровадження правового режиму воєнного стану, захист прав людини може бути забезпеченим не лише формально але й реально.

Стан опрацювання проблематики. Наукові дослідження які розкривають окремі аспекти впливу континентальної та англо-саксонської правових сімей здійснюються як ізраїльськими так й зарубіжними вченими, правниками, суддями. Існуючі на сьогодні публікації розкривають окремі аспекти історії розвитку правової системи Держави Ізраїль (П. Лахав, Р. Харріс, А. Ліховскі, А. Кедар та ін); становлення та розвитку ізраїльського публічного права (А. Мейдані, Й. Рабін, С. Навот, Р. Гавісон та ін.); впливу німецького права на формування судової практики суддями Верховного Суду Ізраїлю (Е. Рубінштейн, Л. Дональд, Ф. Оз-Сальцбергер, Е. Сальцбергер та ін.). Під час дослідження сформульованої теми вивчено та проаналізовано спогади та наукові праці суддів Верховного Суду Ізраїлю (Г. Кона, М. Ландау, А. Віткона, А. Барака) які впливали на формування сучасного публічного права Ізраїлю. Вітчизняні наукові дослідження, переважно, стосуються вивчення єврейської правової системи (М.Т. Гартман), секуляризації та десикуляризації правових систем релігійного типу (Ю.А. Піх), забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян в умовах війни адміністративно-правовими засобами (О.П. Махмурова-Дишлюк). Проте, системних досліджень впливу людиноцентризму на адміністративне право Ізраїлю вітчизняною наукою адміністративного права не проводилось.

Виклад основного матеріалу. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй у своєму рішенні про поділ Палестини від 29 листопада 1947 року вказала на те, що «Установчі збори кожної держави (єврейської та арабської) розробляють демократичну Конституцію» [6]. Незадовго до проголошення створення Держави Ізраїль, конституційною комісією, що її сформувала Тимчасова державна рада, до складу якої увійшли представники різних політичних партій, до 1 жовтня 1948 року мало бути напрацьовано Проєкт Конституції. Між членами комісії існувала принципова згода щодо необхідності прийняття Конституції, але в міру наближення виборів до Установчих зборів почали виявлятися розбіжності – як щодо термінів прийняття Конституції, так і щодо її змісту. Перша арабо-ізраїльська війна тривала паралельно із процесом формування конституційних основ ізраїльської держави. До вказаної дати проєкту закону підготовлено не було. Це й не дивно, адже мешканців нещодавно проголошеної держави це мало хвилювало, бо тоді йшлося у буквальному сенсі

слова про її виживання. Після свого обрання Установчі збори 15 лютого 1949 року (згодом, їх буде перейменовано на «Кнесет першого скликання» – авт.). прийняли Закон про перехідний період що встановлював особливості діяльності органів влади та судових органів на території держави.

Триваючі дискусії щодо Конституції Ізраїлю зумовили необхідність обрання одного із кількох можливих варіантів що його пропонували представники різних політичних сил. Компромісним варіантом стала пропозиція, запропонована депутатом Кнесету І. Харарі. Її суть полягала у тому, що окремий розділ Основного Закону вводитиметься у дію окремим законом. Такі розділи повинні передаватись на затвердження майбутнього II Кнесету по мірі завершення роботи над ними. По завершенню, усі розділи повинні буди включені до Конституції держави [7]. Таке консенсусне рішення приймалось під впливом континентальної правової сім'ї.

Наприклад, з доктрини німецького публічного права використано поняття «Основний Закон», оскільки лише за кілька місяців до цього у Федеративній республіці Німеччина було прийнято її Конституцію яка мала назву Основний Закон Федеративної республіки Німеччина (23 травня 1949 р.). Щодо способу прийняття Конституції, то вона схожа на застосовану французьким законодавцем модель. З 1873 по 1926 рр. Конституція Франції, зовнішньо, являла собою серію конституційних, останнім з яким став конституційний закон яким завершилась Третя Республіка у липні 1950 року.

Перехід від органів влади Ішува (єврейська громада в підмандатній Палестині – авт.) та пов'язаних з ними певними політичними рухами до створення органів публічної влади, як не дивно, розпочався іще до того моменту, поки британський мандат закінчить свою дію та проголошення незалежності Ізраїлю. У період часу, який охоплює прийняття рішення ООН про поділ Палестини і прийняття Декларації про проголошення незалежності Держави Ізраїль14 травня 1948 року, було вжито певних заходів для формування необхідних державних та політичних інститутів, що значно полегшило перехід від Ішува до Держави Ізраїль. Всього лише через кілька днів з моменту проголошення незалежності, було прийнято перший нормативний акт в історії країни – Закон про право і адміністрацію, 5708-1948». У розділі 17 проголошувалось: «… закони, що діяли в країні до проголошення незалежності, залишаються в силі, якщо вони не суперечать принципам, закріпленим у Декларації незалежності, і не вступають у конфлікт із законами, що приймаються Кнесетом (парламентом)» [8]. Таким чином, правова система Ізраїлю має елементи османського права (що діяло до 1917 року), законів які були прийняті під час поширення дії британського мандату та містять велику частину англійського загального права, елементи єврейського релігійного права та деякі аспекти інших систем (континентальної).

Особливістю, яка визначила риси сучасного ізраїльського публічного права, є великий корпус прецедентного права, яке розвивається з 1948 року, тобто, з початку функціонування судової системи загалом та Верховного Суду Ізраїлю зокрема. Авторитет та важливість останньої формувалась, в першу чергу, суддями які започаткували діяльність найважливішої судової інституції ізраїльської держави. Кожен із них отримав належну правничу освіту у різних країнах: Німеччина, Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Східна Європа. Така розмаїта географія, не меншою мірою вплинула на той статус Верховного Суду Ізраїлю який він має сьогодні. Це не лише найвищий судовий орган. Він виконує роль судового контролю що вкрай необхідно як для забезпечення належного рівня захисту прав людини і громадянина у відносинах з органами публічної влади (здобуття освіти; вчинення реєстраційних дій; проходження публічної служби та ін.) так й належне функціонування механізму стримувань та противаг між Урядом та Кнесетом.

Довіра ізраїльтян до органів публічної влади, загалом, погіршується. Проте, Верховний Суд Ізраїлю має один із найвищих показників довіри. Згідно щорічного опитування, проведеного Ізраїльським інститутом демократії (Israel Democracy Institute), лише 35 відсотків людей досить сильно або дуже довіряють інституціям, з 65 відсотків у 2012 році. Верховний Суд Ізраїлю має порівняно високий рейтинг довіри: 42 відсотки євреїв-ізраїльтян заявили, що довіряють йому минулого року – 3 місце після Армії оборони Ізраїлю та Президента Ізраїлю. Цей показник був значно вищим, ніж довіра до уряду (24 відсотки) та Кнесету, парламенту Ізраїлю (19 відсотків). Для арабських ізраїльтян, які взяли участь у опитуванні, репрезентативному для населення країни, Верховний Суд Ізраїлю, залишається установою, якій найбільше довіряють з усіх, тоді як довіра для цієї групи була нижчою загалом [9]. Такі результати свідчать про те, що для населення Ізраїлю має вагоме значення діяльність найвищої судової інституції. В чому полягає феномен такого рівня довіри? Чому з-поміж інших органів влади, крім ЦАХАЛу та Президента Ізраїлю який володіє номінальними функціями, Верховний Суд Ізраїлю має такий рівень авторитету? На нашу думку, такий результат обумовлюється не лише тим що Ізраїль є демократичною та єврейською державою, згідно Декларації незалежності, якою закладено правові начала щодо захисту прав і свобод людини, але й істотним впливом англо-саксонської та континентальної правових сімей, безпосередньо, на суддів

які отримали правничу освіту в різних країнах. І це стало одним із тих важливих факторів які допомогли «вплести» у матерію ізраїльського адміністративного права людиноцентризм.

На початку свого функціонування, майже 30 відсотків суддів Верховного Суду Ізраїлю здобули юридичну освіту в Німеччині. Вони були важливою частиною масової міграції яка розпочалась після приходу нацистів до влади та поширенні нацизму. З-поміж інших мігрантів які прибули в Підмандатну Палестину, вони сформували окрему групу яка вирізнялась акцентом та характером з усіх інших численних мігрантів з Східної Європи. Вони навіть отримали колективне прізвисько – «екке». Цей сленговий термін, який використовується досі, протягом років асоціювався як з позитивними, так і з негативними рисами, від пунктуальності до надмірної жорсткості [10].

Юридична професія приваблювала багатьох німецьких євреїв в останні роки Другої імперії та протягом усього періоду існування Веймарської республіки. На момент приходу А. Гітлера до влади, за підрахунками, до 40 відсотків адвокатів у Берліні та Франкфурті були євреями. Багато з сотень тих, хто емігрував до Палестини в 1930-х роках, були змушені покинути свою професію через мовні труднощі, суворі вступні іспити та тенденцію британського мандатного режиму відхиляти заявки єврейських юристів на державні посади. Емігранти, які подолали мовні та реєстраційні бар'єри (а також загальну зацікавленість у тому, щоб стати піонерами землеробства), зайнялися приватною практикою.

Важливо, що під час мандатного режиму було призначено лише невелику кількість єврейських суддів. Гад Фрумкін (один із суддів Верховного суду Підмандатної Палестини) був єдиним євреєм у Верховному суді мандату, а Моше Ландау був одним з небагатьох єврейських суддів нижчої інстанції (в майбутньому, був головуючим на судовому процесі по справі А. Ейхмана). Перші п'ять суддів, призначених до Суду, відображають цікаву культурну рівновагу: двоє з них були випускниками австрійських або німецьких університетів: президент Смойра та Менахем Дункельблюм, який був уродженцем Кракова, Галичина (1889) і, отже, підданим Австро-Угорщини. Поряд із двома «німецькими» суддями було призначено двох випускників британських або американських університетів – Іцхака Ольшана, уродженця Ковна, та Шнеора Залмана Чешина, народженого в Палестині. П'ятий суддя, рабин Сімха Асаф, не був юристом [11].

Навіть у 1970-х роках, коли з очевидних демографічних причин було менше кандидатів німецького походження, троє з десяти призначених до Верховного суду все ще були уродженцями Німеччини: Бен-Ціон Шершевський, Шломо Ашер і Менахем Елон, який працював у Верховному суді з 1977 по 1993 рік, останні роки як заступник голови суду**.** Загалом 36 відсотків перших суддів Верховного суду (призначених до 1978 року) були вихідцями з Німеччини, 40 відсотків народилися в Східній Європі, 8 відсотків народилися у Великій Британії або США, а 16 відсотків народилися в Палестині.

Юридична та академічна система, в якій більшість молодих юристів сподівалися розпочати свою кар'єру, була цікавим поєднанням стабільності та неспокою, традицій та змін. Веймарська республіка, ліберально-демократична конституція якої була розроблена єврейським юристом Г. Прейссом, викликала велику ворожість з боку багатьох німецьких академіків. Вона базувалася на Версальському договорі, який багато німців вважали примусовим і гнітючим, що робило саму республіку незаконною або, принаймні, морально нелегітимною. З ретроспективи легко вказати, наскільки ненависною була короткочасна республіка для багатьох її юристів. Історики часто зосереджуються на випадках, коли судді, адвокати та професори публічно ганьбили режим і його конституцію. Наприклад, веймарські суди були поблажливими до правих ворогів республіки і виносили суворі вироки соціалістам і комуністам [12].

На початку XX століття більшість німецьких юридичних факультетів становили осередки консерватизму. Правознавство залишалося однією з найдавніших академічних дисциплін, що зберегла традицію інституційної окремішності з часів середньовічного університету. Крім того, на той момент фундаментальні суперечки щодо природи німецького права та конфігурації правової системи були, загалом, остаточно врегульовані.

В Німеччині домінував юридичний формалізм, що передбачав бачення суду як лояльного та некреативного виконавця букви закону. Цей період був також добою Rechtswissenschaft – розуміння права як «юридичної науки», яка претендує на методологічну строгість, зіставну з природничими дисциплінами, а її практики – на технічну точність при застосуванні встановлених процедур. Подібний «науковий» підхід, однак, був радше академічною абстракцією: в реальних умовах судова практика змушено адаптувала тлумачення норм до стрімких змін, зумовлених війною, поразкою та конституційними трансформаціями.

Попри це, від університетського середовища не вимагалася така адаптивність. Професори переважно утримувалися від сприйняття нових політичних або інтелектуальних викликів, а навчальні плани ставали дедалі більш «історичними», часто нехтуючи філософськими інноваціями попередніх

десятиліть, включно з новітніми напрямами філософії права. Такий підхід був особливо характерним для Берлінського університету, де в 1930-х роках навчалися п'ятеро майбутніх суддів Верховного суду Ізраїлю. Водночас, німецький лібералізм історично був пов'язаний з державою; він часто був «колективістським» і набагато менш орієнтованим на індивідуума, ніж його західні аналоги [13].

Ліберальне законодавство у свій розквіт, у другій половині XIX століття, дійсно визнавало індивідуальні права, але не на універсальній основі. На думку Д. Блекборна та Г. В. Елея, таке законодавство зосереджувалося на правах бургера, приватного громадянина, що володіє майном, а не на політичних правах штатсбургера, повноправного політично активного громадянина. У дусі римського права, та, відповідно, до традиції природного права, індивідуальна особа розглядалася насамперед як юридична особа. Індивідуальна свобода розумілася передусім як свобода укладення договорів [14].

Економічний лібералізм не був єдиною доктриною громадянської свободи, яка сформувалася в Німеччині XIX століття. Поряд з нею розвивалася інша традиція – колективістський і націоналістичний лібералізм, що наголошував на спільних громадянських зобов'язаннях. Саме ця течія думки, тимчасово поєднавшись із соціалістичними ідеями, спонукала Німеччину стати піонером у сфері законодавства про соціальні права, гарантування доходів, національне та медичне страхування. Однак такий підхід не враховував інших аспектів захисту особистості. Він не підтримував громадянські права, які могли б суперечити інтересам національної держави, такі як свобода думки, слова та об'єднання.

Свій істотний вплив, крім іншого, для поширення людиноцентричної парадигми здійснило поширення поняття «Rechtsstaat» – німецької концепції правничої держави. Цей термін, не має точного відповідника в англійській мові. Він є частиною німецького політичного словника з XIX століття і вважався унікально німецьким як у самій Німеччині, так і за її межами. У перекладі з івриту, цей термін має назву «medinat chok». Він використовувався в декількох важливих судових рішеннях і був поширений в юридичній та політичній дискусії Ізраїлю з 1930-х років. Він не використовувався виключно німецькими суддями, оскільки не відрізнявся чітко від англо-американського терміна «rule of law» (верховенство права). Проте «medinat chok» може асоціюватися виключно з німецькою традицією [11, с. 180]. Поняття «medinat chok» сьогодні широко використовується, завжди в позитивному сенсі. Воно вважається ідеологічно та політично нейтральним.

Спадкоємність була традиційною та ресурсозберігаючою альтернативою, коли мова йшла про інші галузі права, але не про конституційне та адміністративне право. Конституційні рамки підмандатної Палестини не могли підтримати функціонування незалежної держави, оскільки нова Держава Ізраїль відрізнялася від колонії в кількох важливих аспектах: вона була проголошена єврейською державою; вона була створена як представницька демократія; її демографія різко змінилася через депортацію і втечу арабів, які стали біженцями, а також через масову єврейську імміграцію з Європи та арабських країн; вона була втягнута в збройний конфлікт з сусідніми країнами. Ці та інші зміни поставили нову державу перед необхідністю прийняття важливих конституційних рішень протягом перших кількох років після її створення що сформувало сучасну правову систему Ізраїлю у якій окреме місце належить конституційному та адміністративному праву, діяльності Уряду та судовому активізму Верховного Суду Ізраїлю.

Висновки. Отже, дослідження доктринальних та нормативних джерел розвитку ізраїльського адміністративного права дозволяє зробити висновок про те що людиноцентризм як світоглядна парадигма була рецепійована ізраїльською державою. Такий процес відбувався як під впливом дії загального права яке було відоме для палестинських правників до здобуття Ізраїлем незалежності, так й особистісного світогляду суддів Верховного Суду Ізраїлю який формувався у демократичних країнах Європи, Великої Британії та Сполучених Штатів Америки. Вплив німецької доктрини «Rechtsstaat», з часом, знайшов відображення в окремих рішеннях Верховного Суду Ізраїлю. Поряд із цим, правники які одержали юридичну освіту у країнах загального права, вирішували справи застосовуючи категорію «Rule of Law». Незважаючи на відсутність писаної конституції, діючі Основні Закони, діяльність Кнесету та Уряду, а також, судовий контроль, що його здійснює судова система, Ізраїль залишається єдиною демократичною країною свого регіону. Крім значних військових, економічних, демографічних та наукових досягнень, такий результат став можливим із поширенням людиноцентризму. Забезпечення належного рівня захисту прав і свобод людини в Державі Ізраїль забезпечується, навіть у найскладніші часи військових конфліктів що не перетворює її на тоталітарну державу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Джадт Тоні. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. Катерина Заремба. – 4-те вид. Київ: Наш Формат, 2023. 912 с. іл.

2. The Marshall Plan Speech "The whole world hangs in the balance…". *The George C. Marshall Foundation.*URL: https://www.marshallfoundation.org/the-marshall-plan/speech/ (date of access: 11.01.2026).
3. Pnina Lahav, Ron Harris, Assaf Likhovski & Alexandre Kedar. Israeli Legal History: Past and Present. Ashgate. 2002. P. 1-34. URL: https://scholarship.law.bu.edu/faculty_scholarship/2672 (date of access: 11.01.2026).
4. Basic-law: Freedom of Occupation. (Originally adopted in 5754-1994). URL: https://m.knesset.gov.il/EN/activity/Documents/BasicLawsPDF/BasicLawOccupation.pdf (date of access: 11.01.2026).
5. Basic-law: Human Dignity and Liberty. (Originally adopted in 5752 – 1992). URL: https://m.knesset.gov.il/EN/activity/documents/BasicLawsPDF/BasicLawLiberty.pdf (date of access: 11.01.2026).
6. United Nations General Assembly A/RES/181(II) of 29 November 1947. *Wayback Machine*. URL: https://web.archive.org/web/20171010090147/https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/7F0AF2BD897689B785256C330061D253 (date of access: 11.01.2026).
7. Harari Proposal Passes, Ending Prospects for an Israeli Constitution. Center of Israel Education. URL: https://israeled.org/harari-proposal-constitution/ (date of access: 11.01.2026).
8. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Supreme Court of Israel. CDL-JU(2006)036. 7 September 2006. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU(2006)036-e (date of access: 11.01.2026).
9. Israel Protests. Trust in Institutions Has Diminished in Israel. URL: https://www.statista.com/chart/29577/trust-in-state-institutions-israel/?srsltid=AfmBOoq1riR52l6v2QhcyxHM3PDuiuAqW-u3CBuHCmBh8vdbR9rfp064 (date of access: 11.01.2026).
10. Lahav P. The Power and the Office: The Supreme Court during its First Decade. Iyunei Mishpat. 1989. 14. 479 p.
11. Oz-Salzberger F., Oz-Salzberger E.The Secret German Sources of the Israeli Supreme Court. Israel Studies. 1998. Volume 3, Number 2. pp. 159-192. URL: https://www.researchgate.net/publication/236717442_The_Secret_German_Sources_of_the_Israeli_Supreme_Court.
12. Ringer F. K. The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933. Wesleyan University Press, 1990. 528 p.
13. Sheehan James J. German liberalism in the nineteenth century. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press. 411 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Крайній П.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 351.741
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.38

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ МІЖВІДОМЧОЇ ВЗАЄМОДІЇ У СФЕРІ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ ЯК УМОВА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ

Кубаєнко А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри оперативно-розшукової та поліцейської діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-6648-9764

Кубаєнко А.В. Інституціоналізація міжвідомчої взаємодії у сфері ювенальної превенції як умова її результативності.

У статті здійснено комплексний аналіз інституціоналізації міжвідомчої взаємодії у сфері ювенальної превенції як ключової умови її результативності в сучасних безпекових умовах. Актуальність обраної проблематики зумовлена тривалим правовим режимом воєнного стану, зростанням соціальних ризиків для дітей, посиленням процесів внутрішнього переміщення населення та підвищенням рівня соціальної дезадаптації неповнолітніх, що потребує якісно нових підходів до організації превентивної діяльності органів публічної влади.

Метою статті є з'ясування сутності та змісту інституціоналізації міжвідомчої взаємодії у сфері ювенальної превенції, обґрунтування її системоутворюючого значення для підвищення ефективності превентивної діяльності Національної поліції України та визначення основних напрямів удосконалення організаційно-правових механізмів взаємодії в умовах воєнного та поствоєнного періодів.

У роботі проаналізовано сучасний стан міжвідомчої взаємодії між підрозділами ювенальної превенції, органами місцевого самоврядування, службами у справах дітей, закладами освіти, соціальними та медичними установами. На основі узагальнення статистичних даних Національної поліції України та наукових підходів вітчизняних учених доведено, що фрагментарність і несистемність взаємодії істотно знижують результативність превентивних заходів щодо неповнолітніх.

Запропоновано авторське визначення інституціоналізації міжвідомчої взаємодії у сфері ювенальної превенції як цілеспрямованого адміністративно-правового процесу нормативного, організаційного та процедурного закріплення стійкої, обов'язкової та скоординованої співпраці суб'єктів превентивної діяльності з метою забезпечення ефективного захисту прав і законних інтересів дитини. Обґрунтовано, що така інституціоналізація забезпечує перехід від реактивної до проактивної моделі ювенальної превенції, орієнтованої на раннє виявлення ризиків та недопущення віктимізації неповнолітніх.

Сформульовано практичні пропозиції щодо нормативного закріплення обов'язковості міжвідомчої взаємодії, розвитку координаційних механізмів на місцевому рівні, цифровізації інформаційного обміну та посилення відповідальності суб'єктів превентивної діяльності. Зроблено висновок, що інституціоналізація міжвідомчої взаємодії є базовою передумовою формування ефективної системи ювенальної превенції, здатної функціонувати в умовах воєнного та поствоєнного розвитку держави.

Ключові слова: ювенальна превенція, міжвідомча взаємодія, інституціоналізація, превентивна діяльність поліції, поліцейська діяльність, захист прав дитини, воєнний стан.

Kubaienko A.V. Institutionalization of interagency interaction in the field of juvenile prevention as a condition for its effectiveness.

The article provides a comprehensive analysis of the institutionalization of interagency interaction in the field of juvenile prevention as a key condition for its effectiveness in contemporary security circumstances. The relevance of the selected topic is obusловлена the prolonged legal regime of martial law, the growth of social risks for children, the intensification of internal displacement processes, and the increasing level of social maladjustment of minors, all of which require qualitatively new approaches to the organization of preventive activities of public authorities.

The purpose of the article is to clarify the essence and content of the institutionalization of interagency interaction in the field of juvenile prevention, to substantiate its system-forming significance for enhancing the effectiveness of the preventive activities of the National Police of Ukraine, and to identify the main directions for improving organizational and legal mechanisms of interaction under martial law and in the post-war period.

The study analyzes the current state of interagency interaction between juvenile prevention units, local self-government bodies, child protection services, educational institutions, social and medical

establishments. Based on the generalization of statistical data of the National Police of Ukraine and scientific approaches of domestic scholars, it is proven that the fragmentation and lack of systemic coordination in interagency interaction significantly reduce the effectiveness of preventive measures aimed at minors.

An author's definition of the institutionalization of interagency interaction in the field of juvenile prevention is proposed as a purposeful administrative and legal process of normative, organizational, and procedural consolidation of stable, mandatory, and coordinated cooperation among subjects of preventive activity in order to ensure effective protection of the rights and legitimate interests of the child. It is substantiated that such institutionalization ensures a transition from a reactive to a proactive model of juvenile prevention, focused on early risk identification and the prevention of secondary victimization of minors.

Practical proposals are formulated regarding the normative consolidation of the mandatory nature of interagency interaction, the development of coordination mechanisms at the local level, the digitalization of information exchange, and the strengthening of responsibility of subjects of preventive activity. It is concluded that the institutionalization of interagency interaction constitutes a fundamental prerequisite for the formation of an effective juvenile prevention system capable of functioning under conditions of martial law and in the post-war development of the state.

Key words: juvenile prevention, interagency interaction, institutionalization, police preventive activity, policing, protection of the rights of the child, martial law.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку превентивної діяльності органів поліції в Україні характеризується суттєвим ускладненням соціальних процесів, зумовлених тривалим правовим режимом воєнного стану, масштабними внутрішніми переміщеннями населення, зростанням рівня соціальної дезадаптації дітей та підвищенням ризиків їх втягнення у протиправну поведінку. За таких умов ювенальна превенція набуває особливого значення як один із ключових напрямів забезпечення публічної безпеки та захисту прав дитини, водночас виявляючи низку системних проблем, пов'язаних із фрагментарністю та несистемністю міжвідомчої взаємодії суб'єктів, залучених до превентивної діяльності.

Незважаючи на наявність нормативно визначених повноважень органів поліції, служб у справах дітей, закладів освіти, соціального захисту та охорони здоров'я, відсутність належного рівня інституціоналізації міжвідомчої взаємодії призводить до дублювання функцій, розмитості відповідальності та зниження результативності превентивних заходів щодо неповнолітніх. Особливої гостроти ця проблема набуває в контексті поствоєнного відновлення, коли держава стикається з необхідністю формування стійких механізмів соціальної реінтеграції дітей, які зазнали наслідків воєнного стану.

У зв'язку з цим актуалізується потреба у науковому осмисленні інституціоналізації міжвідомчої взаємодії як цілісного організаційно-правового механізму, здатного забезпечити підвищення результативності ювенальної превенції в умовах трансформації правоохоронної та соціальної політики держави.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності та змісту інституціоналізації міжвідомчої взаємодії у сфері ювенальної превенції, обґрунтуванні її значення для підвищення результативності превентивної діяльності органів поліції та визначенні напрямів удосконалення відповідних організаційно-правових механізмів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика міжвідомчої взаємодії у превентивній діяльності Національної поліції України, зокрема у сфері ювенальної превенції, посідає важливе місце у сучасних адміністративно-правових дослідженнях. У працях О.Ю. Салманової розкрито адміністративно-правові засади міжвідомчої взаємодії поліції з іншими суб'єктами протидії домашньому насильству, що має безпосереднє значення для захисту прав дітей. Дисертаційне дослідження В.В. Дудченка присвячене нормативному та організаційному забезпеченню взаємодії органів ювенальної превенції з органами місцевого самоврядування, що дозволяє окреслити інституційні межі такої співпраці.

Праці К.А. Гурковської, О.В. Кузніченко та А.О. Стариченко зосереджені на практичних проблемах взаємодії поліцейських підрозділів у сфері захисту прав дітей. Значний внесок у дослідження ювенальної превенції в умовах воєнного стану зроблено Є. Кобком, В. Ортинським та О.В. Крижановською, які наголошують на зростанні ролі міжвідомчої координації у кризових безпекових умовах. Водночас питання інституціоналізації міжвідомчої взаємодії як умови результативності ювенальної превенції потребує подальшого комплексного наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. Практика реалізації ювенальної превенції в Україні в умовах воєнного стану переконливо засвідчує, що її результативність безпосередньо залежить від рівня інституціоналізації міжвідомчої взаємодії між органами поліції, органами місцевого самоврядування, закладами освіти, службами у справах дітей, соціальними та медичними інституціями. Так, за даними Звіту Національної поліції України про результати роботи у 2024 році, превентивна діяль-

ність у дитячому середовищі набула системного характеру та охопила як безпековий, так і соціально-гуманітарний виміри [1].

Зокрема, упродовж 2024 року за безпосередньої участі поліцейських евакуйовано понад 22 тис. осіб, серед яких майже 4 тис. дітей, що свідчить про виконання поліцією не лише правоохоронних, а й соціально-захисних функцій. Окремим прикладом міжвідомчої координації є діяльність поліцейських груп «Білі янголи», які здійснювали евакуацію дітей, надання першої медичної допомоги, доставку гуманітарних вантажів та взаємодію з медичними й соціальними службами [1].

Важливим індикатором ефективності інституційної взаємодії є реалізація проєкту «Безпечна школа», у межах якого проведено десятки тисяч обстежень безпекової інфраструктури закладів освіти та створено службу освітньої безпеки, що функціонує на міжвідомчих засадах. Сукупність наведених показників підтверджує, що саме інституціоналізована, нормативно й організаційно закріплена взаємодія виступає ключовою умовою результативності ювенальної превенції в сучасних безпекових умовах.

Важливим емпіричним підґрунтям для оцінювання результативності ювенальної превенції є статистичні дані щодо динаміки правопорушень, учинених дітьми, а також кримінальних правопорушень, вчинених стосовно неповнолітніх. Згідно зі Звітом Національної поліції України про результати роботи у 2024 році, упродовж зазначеного періоду зафіксовано зниження кількості кримінальних правопорушень, учинених дітьми, на 4% – з 3,0 тис. у 2023 році до 2,9 тис. у 2024 році [1]. Особливо показовим є скорочення кількості тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених неповнолітніми, на 8 %, що свідчить про певний стабілізаційний ефект превентивних заходів.

Структурний аналіз правопорушень засвідчує, що у 2024 році переважали майнові кримінальні правопорушення, зокрема крадіжки, які становили близько третини від загальної кількості, а також шахрайства та злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. Водночас фіксується зменшення кількості грабежів та розбоїв за участю неповнолітніх [1].

Показовою є й позитивна динаміка щодо кримінальних правопорушень, учинених стосовно дітей: їх кількість зменшилася на 26 %, а кількість потерпілих дітей – майже на 45% [1]. Така статистика дозволяє дійти висновку, що системна превентивна діяльність, реалізована на засадах міжвідомчої взаємодії, сприяє не лише зниженню криміногенного навантаження у дитячому середовищі, а й посиленню реального захисту прав дитини.

Наведені статистичні показники свідчать не лише про кількісні зміни у стані правопорядку в дитячому середовищі, а й актуалізують питання якісного виміру превентивної діяльності, зокрема з погляду організаційно-правових механізмів її забезпечення. У цьому контексті особливого значення набуває наукове осмислення міжвідомчої взаємодії як системного явища, що виходить за межі епізодичної координації дій окремих суб’єктів та потребує належного інституційного закріплення. Саме на цю обставину звертає увагу О.Ю. Салманова, яка обґрунтовує необхідність розгляду міжвідомчої взаємодії як складової адміністративно-правового механізму державної політики у сфері протидії соціально небезпечним явищам, що безпосередньо впливають на реалізацію та захист прав дітей. Вчена вважає, що ключовою проблемою ефективної протидії домашньому насильству є недостатній рівень міжвідомчої взаємодії між Національною поліцією та іншими суб’єктами публічної влади і громадянського суспільства. Вона наголошує, що попри наявність розгалуженої нормативно-правової бази, міжвідомча координація часто має формальний характер, що зумовлено прогалинами у правовому регулюванні, відсутністю персоналізованої відповідальності посадових осіб, а також недосконалістю механізмів обміну інформацією. Окрему увагу приділено необхідності цифровізації міжвідомчої взаємодії та адаптації її процедур до умов воєнного стану як обов’язкової умови підвищення результативності державної політики у цій сфері [2, с. 326].

Підтримуючи загальні висновки О.Ю. Салманової, вважаємо, що інституціоналізація міжвідомчої взаємодії має виходити за межі сфери протидії домашньому насильству та розглядатися як базова умова результативності ювенальної превенції загалом. У сучасних умовах воєнного та поствоєнного періодів особливої актуальності набуває створення єдиного, нормативно закріпленого механізму взаємодії між поліцією, освітніми, соціальними та медичними інституціями, орієнтованого на раннє виявлення ризиків, захист прав дитини та попередження повторної віктимізації. Без такої системної моделі превентивна діяльність залишатиметься фрагментарною та ситуаційною.

На думку В.В. Дудченка, ефективність ювенальної превенції безпосередньо залежить від системної адміністративно-правової взаємодії підрозділів ювенальної превенції Національної поліції з органами місцевого самоврядування, яка має ґрунтуватися на принципі пріоритетності інтересів дитини, чітко визначених повноваженнях, договірних формах співпраці та запровадженні спільних профілактичних програм на регіональному рівні [3, с. 135].

На нашу думку, підходи, запропоновані В.В. Дудченком, є концептуально обґрунтованими та актуальними, однак в умовах воєнного і поствоєнного періодів вони потребують подальшого розвитку шляхом чіткого нормативного закріплення обов’язковості міжвідомчої взаємодії та посилення

відповідальності суб'єктів за її неналежну реалізацію. Особливо важливим є поєднання організаційних механізмів із цифровими інструментами координації, що дозволить забезпечити оперативність реагування, системність превентивних заходів і реальний захист прав дитини.

Важливі теоретико-прикладні орієнтири інституціоналізації міжвідомчої взаємодії у сфері запобігання насильству щодо дітей сформульовані С.В. Альошкіною, К.Л. Бойчук, О.В. Даценко та О.В. Ковальовою, які розглядають поліцію як системоутворюючий елемент місцевої моделі протидії домашньому насильству. Автори наголошують, що ефективність превентивної діяльності на локальному рівні забезпечується не стільки ізольованими правоохоронними заходами, скільки включенням поліції до сталої мережі міжвідомчої взаємодії з органами місцевого самоврядування, соціальними службами, закладами освіти та інститутами громадянського суспільства. Такий підхід акцентує на необхідності чіткого нормативного визначення ролей суб'єктів, процедур координації та спільної відповідальності за результати захисту прав дитини, що повністю кореспондує з концепцією інституціоналізації міжвідомчої взаємодії як умови результативності ювенальної превенції [4, с. 178].

У літературі зазначається, що ефективність запобігання правопорушенням серед неповнолітніх безпосередньо залежить від рівня узгодженості дій органів місцевого самоврядування та підрозділів ювенальної превенції, системності профілактичних заходів, налагодженого обміну інформацією та інституційного закріплення механізмів міжвідомчої взаємодії [5, с. 38].

Продовжуючи наукове осмислення проблематики інституціоналізації міжвідомчої взаємодії у сфері ювенальної превенції, доцільно звернутися до положень дисертаційного дослідження Н.В. Семікоп, у якому комплексно проаналізовано адміністративно-правове забезпечення діяльності Національної поліції України щодо захисту дітей від домашнього насильства. Авторка обґрунтовано виходить з того, що ефективність захисту прав дитини у цій сфері не може бути забезпечена виключно зусиллями поліції як окремого суб'єкта публічної влади, а потребує функціонування розгалуженої системи суб'єктів запобігання та протидії, об'єднаних сталими механізмами міжвідомчої взаємодії. У дисертації підкреслюється, що саме міжсекторальна координація дій поліції, служб у справах дітей, органів місцевого самоврядування, закладів освіти, охорони здоров'я та громадських організацій створює реальні передумови для раннього виявлення ризиків, своєчасного реагування та мінімізації негативних наслідків для дитини. Важливим є висновок Н.В. Семікоп про дуалістичний характер взаємодії Національної поліції з іншими суб'єктами у сфері захисту дітей, яка поділяється на внутрішню (в межах поліцейської системи) та зовнішню (з іншими державними і недержавними інституціями). При цьому саме зовнішня взаємодія, на думку дослідниці, залишається найбільш уразливою ланкою адміністративно-правового механізму через фрагментарність нормативного регулювання, відсутність єдиних стандартів обміну інформацією та недостатній рівень персоніфікованої відповідальності за результати спільної діяльності [6, с. 139]. Особливої актуальності ці проблеми набувають в умовах воєнного стану, коли традиційні канали комунікації між суб'єктами ускладнені, а потреба у швидкому реагуванні на загрози правам дитини суттєво зростає.

На наш погляд, принциповим для розвитку сучасної моделі ювенальної превенції є усвідомлення того, що її ефективність не може ґрунтуватися виключно на реактивних заходах, спрямованих на фіксацію та припинення вже вчинених правопорушень. Натомість ключовим має стати нормативне закріплення цілісної моделі міжвідомчої взаємодії у сфері захисту прав дитини, яка поєднує превентивні, соціально-орієнтовані та реабілітаційні компоненти в єдину систему скоординованих дій. Саме така модель здатна забезпечити попереднє виявлення факторів ризику, своєчасне втручання та подальший супровід дитини з боку відповідних інституцій. За відсутності інституційно оформлених механізмів міжвідомчої взаємодії діяльність у сфері ювенальної превенції набуває фрагментарного та ситуативного характеру, що зумовлює дублювання функцій, розпорошення ресурсів і зниження загальної результативності превентивних заходів. У таких умовах окремі суб'єкти діють ізольовано, без єдиної стратегії та узгоджених процедур, що унеможливлює досягнення сталого превентивного ефекту. Отже, інституціоналізація міжвідомчої взаємодії має розглядатися не як допоміжний організаційний інструмент, а як базова умова формування системної, орієнтованої на інтереси дитини ювенальної превенції, здатної ефективно функціонувати як у звичайних, так і в умовах воєнного та поствоєнного періодів.

Логічним продовженням зазначених підходів є наукові положення, сформульовані О.В. Крижановською, яка досліджує форми реалізації взаємодії Національної поліції з органами публічної влади у сфері забезпечення правопорядку. Хоча предмет її дослідження має ширший характер, запропоновані авторкою теоретичні висновки є повністю релевантними для сфери ювенальної превенції. Зокрема, О.В. Крижановська обґрунтовує, що взаємодія поліції з органами публічної влади повинна здійснюватися у чітко визначених організаційних та процесуальних формах, які забезпечують узгодженість дій, недопущення дублювання повноважень і підвищення загальної результативності превентивної діяльності [7, с. 80]. Науково значущим є висновок дослідниці про те, що ефективна взаємодія у сфері забезпечення правопорядку має ґрунтуватися на принципі чіткого

«поділу повноважень» між органами державної влади, місцевого самоврядування та громадськими інституціями, поєднаному з механізмами координації та інформаційного обміну [7, с. 82]. У контексті ювенальної превенції це означає необхідність законодавчо визначити роль кожного суб'єкта у системі захисту прав дитини, закріпити процедури спільного планування та реалізації профілактичних заходів, а також створити умови для постійної комунікації між ними.

Таким чином, узагальнення наукових підходів Н.В. Семікоп та О.В. Крижановської дозволяє дійти висновку, що інституціоналізація міжвідомчої взаємодії є не допоміжним, а системоутворюючим елементом адміністративно-правового механізму ювенальної превенції. Саме вона забезпечує перехід від фрагментарних превентивних заходів до цілісної моделі захисту прав дитини, адаптованої до умов воєнного стану та орієнтованої на довгострокову стабілізацію безпекового середовища.

Розвиваючи ідею системності ювенальної превенції, О.В. Кузніченко та А.О. Стариченко обґрунтовують, що діяльність Національної поліції у сфері охорони прав дітей за своєю сутністю не може бути ефективною поза межами розгалуженої системи внутрішньої та зовнішньої взаємодії. Автори наголошують, що саме багатосуб'єктний характер ювенальних правовідносин зумовлює необхідність переходу від відомчо-ізольованої моделі до партнерської моделі взаємодії, у межах якої поліція виступає не лише суб'єктом правозастосування, а й активним учасником спільної діяльності з іншими інституціями. Науковці слушно підкреслюють, що лише через постійну та інституційно оформлену взаємодію можливе досягнення сталого превентивного ефекту, зміцнення правової культури та зниження рівня протиправної поведінки у дитячому середовищі [8, с. 320].

Інший важливий аспект міжвідомчої взаємодії у сфері ювенальної превенції розкрито у дослідженні Т. Я. Назар, яка зосереджується на практичних методах співпраці підрозділів ювенальної превенції Національної поліції та центрів соціальних служб. Вчена виходить з того, що профілактика правопорушень серед дітей є багаторівневим процесом, який потребує поєднання владно-розпорядчих, координаційних та соціально-психологічних впливів. Особливого значення, на її думку, набувають саме координаційні методи, що забезпечують узгодженість дій суб'єктів профілактики, обмін релевантною інформацією та спільне прогнозування ризиків. Водночас дослідниця справедливо констатує, що відсутність комплексного нормативного оформлення механізмів такої взаємодії знижує її результативність та перешкоджає реалізації повного превентивного потенціалу ювенальної превенції [9, с. 80].

Наведені наукові підходи переконливо свідчать, що результативність ювенальної превенції визначається не окремими заходами, а ступенем нормативно й організаційно забезпеченої міжвідомчої взаємодії. Саме її інституціоналізація дозволяє забезпечити системність превентивного впливу, орієнтацію на інтереси дитини та сталість позитивних результатів у довгостроковій перспективі.

У контексті посилення ролі громад у забезпеченні прав дитини заслуговує на увагу позиція К.А. Гурковської, яка розглядає взаємодію дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громади з підрозділами ювенальної превенції як ключовий елемент локальної моделі захисту прав дітей. Авторка підкреслює, що наближеність цих поліцейських до населення, їх постійна комунікація з органами місцевого самоврядування та соціальними службами створюють передумови для ефективної профілактики правопорушень серед дітей [10, с. 58]. Такий формат взаємодії, дозволяє трансформувати ювенальну превенцію з реактивної діяльності у проактивну систему захисту прав дитини на рівні громади.

Подальше поглиблення наукового аналізу інституціоналізації ювенальної превенції в умовах воєнного стану потребує звернення до досліджень, у яких відповідна проблематика розглядається крізь призму трансформації функцій і місця ювенальної поліції у системі публічного адміністрування та забезпечення прав дитини. У цьому контексті особливий інтерес становлять наукові підходи Є. Кобка та В. Ортинського, які акцентують увагу на різних, але взаємодоповнювальних аспектах функціонування ювенальної превенції в кризових безпекових умовах.

Так, Є. Кобко розглядає підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України як повноцінних суб'єктів публічного адміністрування, діяльність яких у період воєнного стану набуває комплексного міжгалузевого характеру. Автор обґрунтовує, що сучасна ювенальна превенція поєднує правоохоронні, управлінські та соціально-превентивні функції. Воєнний стан, на думку дослідника, актуалізує необхідність посилення координаційної ролі підрозділів ювенальної превенції, які мають забезпечувати узгодженість дій суб'єктів захисту прав дитини та оперативне реагування на нові ризики і загрози [11, с. 51].

Натомість В. Ортинський зосереджує увагу не стільки на інституційному статусі підрозділів ювенальної превенції, скільки на їх функціональній трансформації в умовах воєнного стану. Учений підкреслює, що в період збройного конфлікту діяльність ювенальної превенції має бути зорієнтована насамперед на забезпечення безпеки дитини, збереження її життя та здоров'я, а також на реалізацію принципів міжнародного гуманітарного права у національній правозастосовній практиці. На думку В. Ортинського, ювенальна превенція в умовах війни набуває посиленої превентивної

спрямованості, поєднуючи класичні правоохоронні функції з соціально-захисними, реабілітаційними та координаційними заходами. Автор наголошує, що саме комплексний характер діяльності органів ювенальної превенції, спрямований на запобігання правопорушенням серед дітей, виявлення причин і умов девіантної поведінки та усунення відповідних ризиків, створює підґрунтя для реального гарантування прав і свобод неповнолітніх у кризових безпекових умовах [12, с. 5].

О.В. Крижановська зазначає, що в умовах воєнного стану функціональне навантаження на Національну поліцію України, зокрема на підрозділи ювенальної превенції, істотно зростає, оскільки саме ці суб'єкти забезпечують першочерговий захист прав дітей у кризових безпекових ситуаціях. Дослідниця наголошує, що ефективність такої діяльності має ґрунтуватися на дотриманні міжнародних стандартів захисту прав дитини, насамперед положень Конвенції ООН про права дитини, а також на активній міжвідомчій взаємодії з соціальними, медичними й освітніми інституціями. Вчена підкреслює, що правоохоронна діяльність у сфері ювенальної превенції не повинна обмежуватися виключно реагуванням на правопорушення, а має охоплювати комплекс превентивних і реабілітаційних заходів, спрямованих на недопущення віктимізації неповнолітніх та формування безпечного середовища їх розвитку. Окрему увагу приділено необхідності підвищення професійної підготовки поліцейських у питаннях прав дитини та впровадження гуманістичних, дитиноцентрованих підходів у щоденну правоохоронну практику [13, с. 156].

Наведені наукові підходи у своїй сукупності засвідчують, що ювенальна превенція в умовах воєнного стану трансформується у комплексний адміністративно-правовий механізм, ефективність якого визначається не лише обсягом формально закріплених повноважень, а й здатністю забезпечити скоординовану, міжвідомчу та дитиноцентровану діяльність. У сучасних безпекових умовах пріоритет має надаватися превентивній складовій ювенальної діяльності, зорієнтованій на раннє виявлення ризиків, запобігання віктимізації та мінімізацію негативних соціальних наслідків для дитини. Вважаємо, що саме поєднання управлінського, правоохоронного та соціально-захисного компонентів, підкріплене належним рівнем професійної підготовки поліцейських і впровадженням гуманістичних підходів у практику, створює передумови для формування стійкої моделі захисту прав дитини, адаптованої до викликів воєнного та поствоєнного періодів.

Розвиваючи наукові підходи до розуміння міжвідомчої взаємодії, О.В. Крижановська розглядає її як складову адміністративно-правового механізму забезпечення правопорядку, яка в умовах воєнного стану набуває підвищеної регулятивної та координаційної значущості. Авторка обґрунтовує, що саме інституційне закріплення форм взаємодії, процедур прийняття узгоджених управлінських рішень і механізмів інформаційного обміну створює передумови для стабільності публічного адміністрування та унеможливлює фрагментацію дій суб'єктів влади [14, с. 403]. Застосування такого підходу у сфері ювенальної превенції дозволяє розглядати міжвідомчу взаємодію не як допоміжний організаційний інструмент, а як необхідну умову забезпечення безперервного та системного захисту прав дитини. В умовах воєнного стану інституціоналізована взаємодія поліції з освітніми, соціальними та медичними інституціями виступає ключовим чинником результативності превентивної діяльності, забезпечуючи узгодженість правоохоронних, соціально-захисних і реабілітаційних заходів та їх адаптацію до змінного безпекового середовища.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати авторський підхід до розуміння інституціоналізації міжвідомчої взаємодії у сфері ювенальної превенції як цілеспрямованого адміністративно-правового процесу нормативного, організаційного та процедурного закріплення стійкої, обов'язкової та скоординованої співпраці між підрозділами ювенальної превенції Національної поліції України, органами місцевого самоврядування, службами у справах дітей, освітніми, соціальними, медичними установами та інститутами громадянського суспільства з метою запобігання правопорушенням серед неповнолітніх і забезпечення ефективного захисту прав дитини. Така інституціоналізація виходить за межі епізодичної координації дій і формує системний адміністративно-правовий механізм ювенальної превенції.

Результати аналізу свідчать, що саме відсутність інституційно оформлених механізмів міжвідомчої взаємодії зумовлює фрагментарність превентивної діяльності, дублювання функцій, розпорошення ресурсів та зниження її результативності, особливо в умовах воєнного стану. Натомість інституціоналізована взаємодія забезпечує узгодженість управлінських рішень, чіткість розмежування повноважень і створює передумови для переходу від реактивної до проактивної, моделі ювенальної превенції, орієнтованої на забезпечення та пріоритетний захист прав і законних інтересів дитини.

З огляду на це, доцільним є: по-перше, нормативне закріплення обов'язковості міжвідомчої взаємодії у сфері ювенальної превенції з визначенням єдиних стандартів координації та обміну інформацією; по-друге, інституційне оформлення постійно діючих координаційних механізмів на регіональному та місцевому рівнях; по-третє, впровадження цифрових інструментів міжвідомчої взаємодії з урахуванням умов воєнного та поствоєнного періодів; по-четверте, посилення персоніфікованої відповідальності суб'єктів за неналежну реалізацію спільних превентивних заходів.

Реалізація зазначених пропозицій сприятиме формуванню цілісної, стійкої та ефективної системи ювенальної превенції, здатної забезпечити реальний захист прав дитини й стабілізацію безпекового середовища в сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2024 році. URL: https://npu.gov.ua/static-objects/npu/sites/1/planu2024/Zvit_pf_2024.pdf.
2. Салманова О.Ю. Адміністративно-правові засади міжвідомчої взаємодії Національної поліції України з іншими суб'єктами протидії домашньому насильству в умовах сьогодення. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. № 2(35). частина 2. С. 314-329. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2025.2.57.
3. Дудченко В.В. Адміністративно-правові засади взаємодії органів ювенальної превенції та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання правопорушенням у дитячому середовищі: дис. ... д-ра філософії: 081. Суми, 2022. 238 с.
4. Роль і завдання поліції в місцевій системі запобігання та протидії домашньому насильству: посіб. / С.В. Альошкін, К.Л. Бойчук, О.В. Даценко, О.В. Ковальова / за заг. ред. А.Б. Благої. К., 2023. 221 с.
5. Кубаєнко А., Ульянов О., Крижановська О. Превентивна діяльність підрозділів Національної поліції України: навчально-методичний посібник Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Юридична література, 2024. 128 с.
6. Семікоп Н.В. Адміністративно-правове забезпечення діяльності Національної поліції України щодо захисту дітей від домашнього насильства: дис. … д-ра філос. за спец. 081 «Право». Одеса, 2024. 248 с.
7. Крижановська О.В. Форми реалізації взаємодії Національної поліції з органами публічної влади у сфері забезпечення правопорядку. *Право і державне управління*. 2020. № 1. Т. 1. С. 78–84. DOI https://doi.org/10.32840/pdu.2020.1-1.12.
8. Кузніченко О.В., Стариченко О.О. Проблеми взаємодії в діяльності Національної поліції по охороні прав дітей*. Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 317-321. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/80.
9. Назар Т.Я. Методи взаємодії підрозділів ювенальної превенції національної поліції та центрів соціальних служб у профілактиці правопорушень серед дітей. *Приватне та публічне право*. 2020. № 3. С. 78-81. DOI https://doi.org/10.32845/2663-5666.2020.3.15.
10. Гурковська К.А. Взаємодія дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громади з підрозділами ювенальної превенції у сфері захисту прав дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 74, ч. 2. С. 55–59. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.42.
11. Кобко Є. Підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України в системі органів публічного адміністрування в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 47-52. DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2023.6.
12. Ортинський В. Ювенальна превенція в Україні: функціональні особливості в період воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2024. Т. 11, № 3. С. 1-8. http://doi.org/10.23939/law2024.43.001.
13. Крижановська О.В. Діти в умовах війни: роль Національної поліції у забезпеченні прав та захисті дітей. *Захист прав дитини в умовах військової агресії*: матеріали міжнар. наук.практ. конф. (м. Одеса, 23 червня 2022 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 153-157.
14. Крижановська О.В. Взаємодія Національної поліції з силами безпеки та оборони як основа правопорядку в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 7. С. 401-405. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/93.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Кубаєнко А.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.39

ПРАВОВІ НОРМИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Ладиченко В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-7823-7572

Потьомкін С.О.,
аспірант,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0009-0009-6800-7018

Ладиченко В.В., Потьомкін С.О. Правові норми як елемент правового механізму судового контролю в адміністративному судочинстві.

У статті здійснено комплексне теоретико-методологічне дослідження правових норм як ключового елементу структури правового механізму судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві. Актуальність теми зумовлена серед іншого, відсутністю єдиного підходу до розуміння суті та змісту даного правового явища як в наукових дослідженнях, так і в правозастосовній практиці. На теоретико-методологічному рівні судовий контроль за виконанням судових рішень можна розглядати не лише як інструмент перевірки законності дій суб'єктів владних повноважень у виконавчому провадженні (процес, правовий інститут, функція правосуддя чи форма її реалізації), але і як механізм правового регулювання. Методи дослідження було обрано з урахуванням мети та завдань дослідження. Використовувались, серед іншого, діалектичний, формально-логічний, герменевтичний, дедуктивний, порівняльний методи. За результатами дослідження встановлено зміст поняття та характерні ознаки правових норм як елемента судового контролю, їх роль і функції в структурі правового механізму судового контролю в адміністративному процесі. Охарактеризовано взаємозв'язок правових норм з іншими елементами даного механізму правового регулювання, такими як юридичні факти, правовідносини, правозастосування. Окреслено правові норми, що формують нормативний базис для існування правового механізму судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві, як ті, що закріплені в Кодексі адміністративного судочинства України, так і передбачені іншими нормативно-правовими актами, зокрема, Конституцією України, Законом України «Про судоустрій і статус суддів», Законом України «Про виконавче провадження» та іншими. Досліджено співвідношення судового контролю як правового інституту та судового контролю як механізму правового регулювання. Матеріали дослідження можуть стати у нагоді при подальшому дослідженні теми судового контролю як механізму правового регулювання, а також при формуванні пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання правовідносин у сфері виконання судових рішень.

Ключові слова: правова норма, норма права, судовий контроль, виконання судових рішень, правосуддя, правовий механізм, структура правового механізму.

Ladychenko V.V., Potomkin S.O. Legal norms as an element of the legal mechanism of judicial control in administrative judicial proceedings.

The article carries out a comprehensive theoretical and methodological study of legal norms as a key element of the structure of the legal mechanism of judicial control over the execution of judicial decisions in administrative proceedings. The relevance of the topic is due, among other things, to the lack of a unified approach to understanding the essence and content of this legal phenomenon both in scientific research and in law enforcement practice. At the theoretical and methodological level, judicial control over the execution of judicial decisions can be considered not only as a tool for verifying the legality of the actions of subjects of power in executive proceedings (process, legal institution, function of justice or form of its implementation), but also as a mechanism of legal regulation. The research methods were chosen taking into account the purpose and objectives of the study. The author used, inter alia, dialectical, formal and logical, hermeneutical, deductive, and comparative methods. Dialectical, formal-logical, hermeneutic, deductive, comparative methods were used, among others.

According to the results of the study, the content of the concept, the characteristic features of legal norms as an element of judicial control, it's role and functions in the structure of the legal mechanism of judicial control in administrative proceedings were established. The relationship of legal norms with other elements of this mechanism of legal regulation, such as legal facts, legal relations, and law enforcement, is characterized. The legal norms that form the normative basis for the existence of the legal mechanism of judicial control over the execution of court decisions in administrative proceedings are outlined, both those enshrined in the Code of Administrative Procedure of Ukraine and those provided for by other regulatory and legal acts, in particular, the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Judicial System and the Status of Judges", the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings" and others. The correlation of judicial control as a legal institution and judicial control as a mechanism of legal regulationis studied. The research materials may be useful in further research on the topic of judicial control as a mechanism of legal regulation, as well as in the formation of proposals for improving the legal regulation of legal relations in the field of execution of court decisions.

Key words: legal norm, rule of law, judicial control, enforcement of court decisions, justice, legal mechanism, structure of the legal mechanism.

Постановка проблеми. Проблема ефективного виконання судових рішень залишається однією з найгостріших для вітчизняної правової системи. Наявність судового рішення не гарантує його фактичного виконання, що підриває довіру громадян до судової системи та держави в цілому. Саме на подолання цієї проблеми законодавцем запроваджено і активно вдосконалюється інститут судового контролю за виконанням судових рішень в межах процесуальних галузей права.

Водночас, судовий контроль як правовий механізм та його структурні елементи є недостатньо дослідженими. Вбачається, що одним з таких елементів є правові норми. Викладене зумовлює потребу в ґрунтовному теоретико-методологічному дослідженні, яке дозволило б чітко визначити місце та роль цих елементів у правовому механізмі судового контролю.

Таким чином, дослідження правових норм як складової правового механізму судового контролю є актуальним і необхідним для вдосконалення теоретичних підходів та практичної реалізації судового контролю в Україні.

Мета дослідження: провести комплексне теоретико-методологічне осмислення правових норм як елемента правового механізму судового контролю в адміністративному процесі, їх ознак, змісту, взаємозв'язку з іншими елементами даного механізму правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній українській юридичній науці питання механізму правового регулювання в цілому та правових норм як його елементу є ґрунтовно дослідженим і опрацьованим. До даної теми у своїх роботах звертались такі вчені, як Тарахонич Т.І., Кривицький Ю.В, Скакун О.Ф., Куракін О.М., Мельник О.М., Мазур В.В. та інші.

У свою чергу, і судовий контроль як правове явище також активно досліджується Авер'яновим В.Б., Фокіною А.О., Кайдашевим Р.П., Кравчуком В.М., Сасевичем О.М., Стукаленком О.В., іншими науковцями.

Пропозиції розглядати судовий контроль саме як механізм правового регулювання та, відповідно, наукові напрацювання в цьому напрямку наявні у Андрєєвої І.О., Верби-Сидора О.Б., Задираки Н. Ю., Велікова С. Г., Ладиченка В.В., Потьомкіна С.О. Водночас, комплексні дослідження судового контролю саме як механізму правового регулювання наразі відсутні. Тому зазначена тема потребує подальшої наукової розвідки та осмислення.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі судовий контроль пропонується розглядати не лише як процедуру, функцію правосуддя чи форму її реалізації, правовий інститут тощо, а і як правовий механізм. На думку низки авторів судовий контроль є правовим механізмом діяльності судової влади, направленим на забезпечення обов'язковості виконання судового рішення як конституційної засади правосуддя, що реалізовується за допомогою комплексу нормативно визначених правових засобів та процедур у межах окремих процесуальних форм [1, с. 193; 2, с. 556]. Більше того, останнім часом поступово змінюється й підхід правозастосовчої практики до розуміння поняття судового контролю. Зокрема, Верховний Суд у п.30 Постанови від 20.02.2025 року у справі № 440/8929/24 зазначив, що судовий контроль за виконанням судового рішення є юридичним механізмом діяльності суду, який покликаний забезпечити виконання судового рішення як невід`ємної складової права кожного на судовий захист та який реалізовується за допомогою комплексу нормативно визначених правових засобів і процедур у межах окремих форм судочинства. [3] Тому в даній статті судовий контроль розглядатиметься саме як правовий механізм.

Термін правовий механізм (чи механізмом правового регулювання) науковці зазвичай тлумачать як систему взаємопов'язаних юридичних засобів (способів, методів тощо), необхідних та достатніх для досягнення певної мети (цілі), - регулювання суспільних відносин, з дотриманням визначеної процедури [4, с. 378; 5, с. 26; 6, с. 14].

У наукових колах існує два підходи до розуміння структури правового механізму [7, с. 105; 8, с. 337]. За широкого підходу до структури включається значна кількість структурних елементів, при чому їх конкретний перелік безпосередньо залежить від погляду автора, що досліджує тему. Зазвичай, прихильники цього підходу виокремлюють: 1) норми права; 2) юридичні факти; 3) правовідносини; 4) правозастосування (чи правозастосовчі акти); 5) нормативно-правові акти; 6) акти тлумачення; 7) законність; 8) правосвідомість; 9) правову культуру; 10) правомірну поведінку; 11) юридичну відповідальність; тощо. Натомість, вузький підхід передбачає включення до структури трьох-чотирьох основних елементів, які безпосередньо формують зміст поняття правового механізму і без яких досягнення мети і завдань правового механізму є неможливим. Під такими елементами маються на увазі: правові норми, правовідносини, правозастосування, юридичні факти.

Відзначимо, що прихильники обох підходів неодмінно включають до структури правового механізму правові норми. Така одностайність є цілком зрозумілою, оскільки правові норми є первинним елементом системи права, передумовою та фундаментом для існування будь-якого правового механізму в цілому. Недарма деякі науковці при поясненні сутності поняття «правова норма» використовують образні порівняння з «цеглинкою», з якої побудована будівля (система) права, «первиннною клітинкою права», «клітинкою правової матерії» тощо.

Деякі дослідники вважають правову норму ледь не ключовим елементом правового механізму. [9, с. 159]. Кривицький Ю.В., аналізуючи деяких авторів радянської доби, приходить до висновку, що норму права слід досліджувати саме крізь призму механізму правового регулювання, оскільки система норм – лише одна із підсистем правового механізму. Такий підхід, на думку автора, дозволяє з'ясувати функціональний потенціал норм права, що, відповідно, дозволяє краще зрозуміти як механізм правового регулювання, так і саму норму права [10, с. 12].

Категорія правової норми як загальнотеоретичного поняття у правовій науці є ґрунтовно дослідженою та усталеною. Зокрема, Котюк В.О. визначає норму права як офіційне, формально визначене і загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою, яке охороняється нею від порушень, спрямовується на регулювання найбільш важливих суспільних відносин та охорону соціальних цінностей шляхом встановлення юридичних прав та обов'язків суб'єктів права [11, с. 131].

На думку Рабіновича П.М. правова норма є формально-визначеним правилом фізичної поведінки, встановленим і забезпеченим державою з метою регулювання, охорони і захисту суспільних відносин [12, с. 128].

За визначенням Скакун О.Ф. норма права є загальнообов'язковим правилом поведінки, сформованим в суспільстві відповідно до визнаної в ньому справедливої міри свободи і рівності та формально визначене (встановлене чи санкціоноване) і забезпечене державною з метою регулювання, охорони і захисту суспільних відносин [13, с. 275].

Вбачається, що відмінності між визначеннями поняття не є суттєвими. Автори розкривають зміст поняття норми права через низку характерних ознак, які дозволяють виокремити зазначений термін від інших понять. До таких ознак вчені відносять:

– Регулятивний характер. Правові норми є правилами поведінки, спрямованими на врегулювання відносин між суб'єктами права та впорядкування суспільних зв'язків;

– Загальнобов'язковість, що проявляється в неперсоніфікованості та невичерпності. Неперсоніфікованість означає відсутність вказівки в нормі на конкретного суб'єкта та її зверненість до одразу багатьох поіменно неперелічених суб'єктів. Під невичерпністю мається на увазі можливість багаторазової реалізації норми. Тобто, правова норма встановлює правило поведінки для нескінченної кількості життєвих ситуацій певного виду та необмеженої кількості осіб певної категорії [14, с. 227]. Норма права не є ситуативною (казуальною).

– Формальна визначеність. Правова норма є формою, в якій закріплюються права і обов'язки, можливість певної поведінки, необхідність вчинити певні дії чи утриматись від їх вчинення [15, с. 56]. Правова норма закріплюється в письмовій формі у формах (джерелах) права та є офіційно визначеною.

– Забезпеченість державним примусом. Обов'язковість норми права досягається завдяки гарантії з боку держави застосувати певні заходи впливу у разі порушення правової норми. Водночас, більшість вчених відзначає, що в умовах правової держави основним має бути формат не примусового, а добровільного виконання правової норми як легітимної і авторитетної вимоги [16, с. 128].

– Системність, оскільки норма права є первинним елементом системи права та утворює взаємоузгоджену внутрішню структуру та ієрархію з правовими інститутами, галузями права та іншими нормами права [15, с. 56].

Серед інших ознак правової норми в науковій літературі називаються: представницько-зобов'язуючий характер; встановлюється або санкціонується компетентними державними органами; абстрактність; владний характер; функціональність; ясність тощо.

Норми права прийнято класифікувати за широким колом критеріїв, зокрема:

– класичні та спеціалізовані. Під класичними маються на увазі норми-правила поведінки, які безпосередньо встановлюють еталон правомірної поведінки. Натомість, спеціалізовані норми права (норми-дефініції, норми-принципи, норми-строки, колізійні норми тощо) не містять у собі правила поведінки, однак здійснюють субсидіарну (допоміжну) функцію у правовому регулюванні.

– за функціональною спрямованістю – регулятивні (правовстановлюючі) та охоронні.

– за способом правового регулювання – зобов'язувальні, заборонні та уповноважувальні;

– за методом правового регулювання – імперативні та диспозитивні;

– за ступенем визначеності – абсолютно визначені та відносно визначені;

– норми матеріального права та норми процесуального права;

– за галузевою ознакою – конституційні, адміністративні, кримінальні, цивільні тощо [14, с. 308].

В контексті значення правової норми в структурі правового механізму вчені відзначають його основоположну роль як головного засобу правового регулювання. Саме з норм розпочинається дія права на суспільні відносини [17, с. 308].

Норма права як елемент правового механізму виконує низку завдань, зокрема: визначає правовідносини, на які поширюється вплив інструментів правового механізму, встановлює склад учасників таких правовідносин, визначає, власне, правило поведінки та умови його реалізації [18, с. 38].

З викладеного вбачається, що норма права в межах правового механізму виконує, в першу чергу, регулятивну функцію – встановлює правило поведінки, а також формує і формально закріплює усі інші правові засоби, що є елементами правового механізму. Отже, є підстави стверджувати про правову норму як про системоутворюючий елемент правового механізму.

В той же час, правова наука за функціональною спрямованістю вирізняє охоронні (правоохоронні) норми – норми, що здійснюють правове регулювання суспільних відносин шляхом визначення складів правопорушень та санкцій. Зокрема, у ч. 3 ст. 382-2 Кодексу адміністративного судочинства України передбачено накладення судом штрафу на керівника суб'єкта владних провноважень у разі відмови у прийнятті звіту. Таким чином, окрім правовстановлюючої, правові норми в межах правового механізму судового контролю виконують також і правоохоронну функцію.

Кривицький Ю.В. відзначає, що характер регулюючої дії нормативної основи правового механізму безпосередньо залежить від виду правової норми: зобов'язуюча норма права передбачає активну поведінку зобов'язаної осіб, заборонна норми накладає пасивні обов'язки на суб'єкта, а дозвільна норма надає можливість носію суб'єктивного права вчиняти активні дії, направлені на його реалізацію. У свою чергу, від виду норми права залежить виникнення тієї чи іншої стадії юридичного регулювання суспільних відносин. Зокрема, первинна реалізація заборонних норм завершується на початковій стадії правового регулювання, і лише у разі недодержання встановлених заборон розпочинають дію інші юридичні засоби правового механізму. Тобто, між елементами правового механізму існує взаємозв'язок, за якого попередній елемент породжує (змінює) наступний та одночасно реалізується в ньому. Норми права в цілому зумовлюють успішність функціонування правового механізму, виступаючи первинним елементом у процесі правового регулювання [19, с. 63].

Переходячи до аналізу правових норм, які становлять нормативну основу правового механізму судового контролю в адміністративному процесі, насамперед, відзначимо, що з прийняттям Закону України № 4094-IX від 21.11.2024 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень»[20]. законодавцем було доповнено Кодекс адміністративного судочинства України статтями 381-1, 382-1, 382-2, 382-3, а також викладено в новій редакції статтю 382, внаслідок чого в цілому було вдосконалено положення про судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративному процесі.

На конституційному рівні нормативне підґрунтя судового контролю закріплене у статті 129-1 Конституції України, відповідно до якої судове рішення є обов'язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд [21]. Норми-принципи, що містяться в зазначеній статті Основного закону, фактично закладають підґрунтя для існування і розвитку судового контролю у процесуальних галузях права, покладають на державу обов'язок створити дієві механізми реалізації принципи обов'язковості судових рішень та визначають суб'єкт здійснення такого контролю.

З огляду на позицію Конституційного Суду України, викладену у Рішенні від 15 травня 2019 р. № 2-р(II)/2019 за результатами аналізу ст. ст. 3, 8, ч.ч. 1, 2 ст. 55, ч..ч. 1, 2 ст. 129-1 Конституції України, обов'язковість виконання судового рішення є необхідною умовою реалізації конституційного права кожного на судовий захист, тому держава не має ухилятись від виконання свого позитивного обов'язку щодо забезпечення виконання судового рішення задля реального захисту та відновлення захищених судом прав і свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави [22]. З викладеного можна стверджувати, що оскільки принцип обов'язково-

сті виконання судового рішення є складовою права на судовий захист, то конституційно-правові норми, закріплені у положеннях ст.ст. 3, 8, чч. 1, 2 ст. 55 Конституції України, також входять до групи правових норм правового механізму судового контролю як норми конституційного рівня.

Окрім того, у ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [23] також, серед іншого, закріплено принцип обов'язковості судових рішень усіма учасниками правовідносин (ч. 2), покладено здійснення судового контролю на суд у межах наданих законом повноважень (ч. 3), передбачено установлену законом юридичну відповідальність внаслідок невиконання судових рішень (ч.4). Варто відзначити, що дія цього Закону поширюється на усі процесуальні галузі права, а отже можна стверджувати, що зазначені норми здійснюють регуляторний вплив на правовий механізм судового контролю в адміністративному процесі зокрема. Окрім того вбачається, що закріплена у ч. 4 ст. 13 Закону правоохоронна норма направлена на виконання покладеного на державу конституційного обов'язку, оскільки її бланкетна диспозиція відсилає до нормативних актів, якими закріплено відповідну юридичну відповідальність. Мова, зокрема, йде про ст. 382 Кримінального кодексу України [24], якою передбачено кримінальну відповідальність за умисне невиконання судових рішень, що набрали законної сили. Тобто, дані норми в цілому виконують правоохоронну функцію в правовому механізмі судового контролю.

Варто згадати також про положення Закону України «Про виконавче провадження», що встановлює засади і процедуру здійснення виконавчого провадження як завершальної стадії судового процесу і примусового виконання рішення. Зокрема, статтею 74 зазначеного Закону визначено право оскарження в судовому порядку учасниками виконавчого провадження рішень, дій і бездіяльності державних виконавців та інших посадових осіб ДВС. Тобто, дані норми, фактично відсилають учасників виконавчого провадження до форми судового контролю, визначеної ст. 287 КАС України.

Безпосередньо у адміністративному судочинстві нормативне підґрунтя судового контролю за виконання судових рішень складають адміністративно-процесуальні норми, закріплені у статтях 14, 287, 381-1, 382, 382-1, 382-2, 382-3, 383 Кодексу адміністративного судочинства України (далі по тексту – КАС України, Кодекс) [25].

Зокрема, ч.ч. 2, 3 ст. КАС України містить норми, аналогічні за змістом нормам ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

У ст. 381-1 КАС України визначено, який саме суд має повноваження здійснювати судовий контроль за виконанням судових рішень. Окрім того, у ч. 2 зазначеної статті міститься норма, якою закріплено форми, в який здійснюється судовий контроль. Тобто, дана норма визначає інший елемент структури механізму судового контролю – процесуальні форму як складову правозастосування. Більше того, норма ч. 2 ст. 381-1 КАС України є своєрідним «містком» між групами норм, які регулюють порядок реалізації трьох процесуальних форм судового контролю, що дозволяє говорити про їх однорідність та внутрішню узгодженість.

Група статей 382, 382-1, 382-2, 382-3 КАС України встановлює умови та порядок здійснення судового контролю у формі зобов'язання суб'єкта владних повноважень, не на користь якого ухвалено судове рішення, подати звіт про виконання судового рішення. Правовстановлюючі норми, що містяться в зазначених статтях, окрім виконання основної їх функції, яка полягає у встановленні правил поведінки, також визначають й інші елементи правового механізму, що, в свою чергу, дає змогу чітко прослідкувати взаємозв'язок між складовими його структури. Зокрема, статтями закріплено: повноваження суду при здійсненні даної форми судового контролю, права і обов'язки сторін (як передумови для виникнення і існування процесуальних правовідносин як іще однієї складової правового механізму), умови і строки, за яких судовий контроль може бути реалізований (тобто, наявний зв'язок з юридичними фактами як елементом правового механізму), порядок розгляду судом заяви про зобов'язання подати звіт, розгляду поданого звіту та прийняття судових рішень за наслідками його розгляду (тобто, мова йде про правозастосовчі акти зокрема і правозастосування в цілому як елемент правового механізму) тощо.

Стаття 383 КАС України регламентує другу процесуальну форму судового контролю - визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності, вчинених суб'єктом владних повноважень - відповідачем на виконання рішення суду. Нормами даної статті також законодавчо закріплено усі інші структурні складові даної форми судового контролю: від юридичних фактів (вчинені рішення, дії, бездіяльність суб'єкта владних повноважень як підстава для ініціювання судового контролю, ч. 1) до правозастосовчих актів у форму ухвал за наслідками розгляду відповідної заяви (ч. 6 статті).

При цьому в другому реченні частини 6 зазначеної статті зазначено, що в разі встановлення судом підстав для задоволення заяви суд постановляє ухвалу в порядку, передбаченому статтею 249 Кодексу. У свою чергу, ст. 249 визначає механізм реагування судом на виявлені під час розгляду справи порушення закону через постановлення окремих ухвал. Отже, через відсильний характер

закріпленої у ч. 6 ст. 383 норми простежується в цілому взаємозв'язок і узгодженість судового контролю з іншими інститутами адміністративного процесуального права.

Норми статті 287 КАС України визначають третю форму судового контролю, яка, на відміну від двох вище розглянутих форм, за напрямком впливу спрямована вже не на суб'єкта владних повноважень – боржника, а на органи і посадових осіб, що здійснюють примусове виконання судових рішень. Зміст даної форми полягає у оскарженні їх рішень, дій чи бездіяльності, вчинених під час виконавчого провадження. У ч. 1 ст. 287 визначено, що зазначена форма судового контролю здійснюється у позовному провадженні. Окрім того, стаття містить низку норм-строків, якими врегульовано: строк звернення до суду з позовною заявою, строк розгляду справи, строк апеляційного оскарження та строк перегляду справи в апеляційному порядку. Однак в цілому норми статті 287 КАС України не розкривають процедуру і порядок здійснення судом судового контролю в зазначеній формі. Натомість, зі змісту ст.ст. 268-272 КАС України вбачається, що адміністративні справи визначені ст. 287 відносяться до категорії термінових адміністративних справ, а отже особливості їх розгляду врегульовані положеннями зазначених статей.

В цілому з викладеного вбачається, що нормативна складова правового механізму судового контролю не обмежується виключно нормами, закріпленими законодавцем в статтях 287, 381-1 – 383 Кодексу під заголовком «судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративних справах», а органічно запозичує і використовує нормативний інструментарій інших правових інститутів внутрішньої системи процесуального права. Подібний зв'язок можна простежити ледь не з будь-яким інститутом галузі. Наприклад, у ч. 3 ст. 383 КАС України визначено, що на підтвердження обставин, якими обґрунтовуються вимоги, позивач зазначає докази, про які йому відомо і які можуть бути використані судом. Однак дана норма не регулює предмет і межі доказування, процесуальні форми доказів, процедуру подання доказів тощо, оскільки ці питання врегульовані нормами Глави 5 Кодексу, і які утворюють окремий правовий інститут – доказів і доказування. Закріплена у ч. 4 ст. 383 КАС України передбачає процесуальний строк, протягом якого позивач може реалізувати право на застосування заходу судового контролю. Однак норма не містить визначення процесуального строку, порядку його обчислення, зупинення, продовження, поновлення, тощо. Дані питання регулюються інститутом процесуальних строків, закріпленим у Главі 6 Кодексу. Третім прикладом є вже згадане раніше посилання на ст. 249 у ч. 6 ст. 383 Кодексу.

В юридичний науці існує підхід до розуміння судового контролю як правового інституту. Зокрема, Сасевич О.М. визначає судовий контроль як самостійний правовий інститут, тобто, відокремлену систему правових норм, що врегульовують суспільні відносини, які виникають з приводу контролю за виконанням рішення, визначають учасників контролю, повноваження органів державної влади, права і обов'язки фізичних та юридичних осіб, процедуру та відповідальність за невиконання розпоряджень суду, спрямованих на здійснення контролю [26].

Якщо аналізувати судовий контроль із точки зору системи права, то із зазначеною думкою важко не погодитись з огляду на те, що закріплена у ст.ст. 287, 381-1 – 383 Кодексу група правових норми є дійсно однорідною, внутрішньо узгодженою і послідовною, направленою на упорядкування конкретного виду процесуальних правовідносин (що складаються в процесі здійснення судового контролю), відзначається наявністю самостійних юридичних заходів впливу, та зв'язком з іншими правовими інститутами галузі.

В той же час, правові норми є лише одним з елементів структури правового механізму, - хоч ключовим, але не єдиним. Правовий механізм судового контролю на нормативному рівні представлений не однією чи декількома розрізненими нормами, а внутрішньо узгодженим комплексом норм, які за рівнем структурованості можна назвати правовим інститутом. Однак правовий механізм судовий контроль включає і інші елементи, а отже є ширшим поняттям. З огляду на викладене, наявні підстави стверджувати, що судовий контроль як правовий інститут охоплюється поняттям правового механізму судового контролю та являє собою його нормативну складову.

Висновки. За результатами проведеного дослідження визначено роль і місце правової норми в структурі правового механізму судового контролю. Встановлено, що правова норма є первинним, системоутворюючим елементом правового механізму судового контролю, в якому знаходять відображення і формальне закріплення інші його складові.

Визначено, що норми права в межах правового механізму правового контролю виконують правовстановлюючу та правоохоронну функції.

Окреслено правові норми, що формують нормативне підґрунтя для існування правового механізму судового контролю за виконанням судових рішень. Зокрема, на конституційному рівні такими є норми, закріплені в статтях 3, 8, 55, 129-1 Конституції України. Адміністративно-процесуальне нормативне ядро правового механізму визначене у статтях 14, 287, 381-1, 382, 382-1, 382-2, 382-3, 383 Кодексу адміністративного судочинства України, які завдяки своїй однорідності, внутрішній

узгодженості і послідовності, спільному предмету регулювання, пов'язаності з іншими інститутами утворюють самостійний правовий інститут судового контролю в адміністративному процесуальному праві. Окрім зазначених статей, безпосередній регулятивний вплив на правовий механізм судового контролю здійснюють також норми статей 249, 268-272 КАС України. Встановлено, що нормативна складова правового механізму судового контролю не обмежується виключно зазначеними вище нормами, а також органічно запозичує і використовує нормативний інструментарій інших правових інститутів галузі адміністративного процесуального права. Окрім того, встановлено вплив норм права і інших нормативно-правових актів на правовий інститут судового контролю, зокрема, положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінального кодексу України, Закону України «Про виконавче провадження» тощо. При цьому зазначені норми не входять до правового інституту судового контролю адміністративного процесу.

Досліджено співвідношення судового контролю як правового інституту та судового контролю як правового механізму. Доведено, що судовий контроль як правовий механізм є більш широким поняттям, яке охоплює поняття судового контролю як правого інституту, співвідноситься з ним як ціле і структурний елемент.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ладиченко В.В., Потьомкін С.О. Поняття і суть судового контролю за виконанням судових рішень. *Часопис Київського університету права*. 2023, (3). С. 190-198. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2023.39.
2. Задирака Н.Ю., Веліков С.Г. Розвиток правничої думки щодо здійснення судового контролю в сфері містобудування*. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*, Випуск № 02, 2025. С. 553-558. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.82.
3. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного суду від 20.02.2025 року у справі № 440/8929/24 https://reyestr.court.gov.ua/Review/125342952 (дата звернення: 08.09.2025).
4. Рогова О.Г. Механізми правові. Енциклопедія держ. упр.: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук. ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 2: Методологія державного управління. наук.ред. колегія: Ю.П. Сурмін (співголова), П.І. Надолішній (співголова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. 692 с.
5. Корженко В.В. Теоретико-методологічні засади державного управління : формування понятійного апарату: [метод. рекомендації] / В.В. Говоруха, О.Ю. Амосов та ін. / За заг. ред. В. В. Корженка. – Київ: НАДУ, 2009. – 56 с.
6. Тарахонич Т.І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право*, Випуск 50, С. 12-18. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/1e88fda6-b925-4f61-be45-0554d7c71f02/content.
7. Тарахонич Т.І. Механізм правового регулювання: теоретико-правові аспекти. *Правова держава*. Вип. 13. К.: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 105-106.
8. Осадчий В.І. Механізм правового регулювання. *Митна справа*. 2013. № 5 (2.2.). С. 336-340.
9. Тимченко С.М. Теорія держави та права : [посіб. для підготов. до іспитів] / С.М. Тимченко, Р.А. Калюжний, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша. – 3-є вид. стереотип. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2007. – 176 с.
10. Кривицький Ю.В. Норма права у механізмі правового регулювання: теоретико-правовий аспект. *Юридична Україна*. 2008. № 10. С. 8–13 https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/52761813-9a1c-4ad4-b6bf-3e73f6620f6e/content.
11. Котюк В.О. Теорія права. Курс лекцій: навч. посіб. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
12. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Вид. 6-те. Харків: Консум. – 2002. 189 с.
13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. – 656 с.
14. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права: підпручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. / Цвік М.В. Петришин О.В., Авраменко Л.В. та ін.; за ред. Цвіка М.В., Петришина О.В. – Харків: Право – 2009. 584 с.
15. Пильгун Н.В. Особливості та значення норми права. Юридичний науковий електронний журнал. С55-57. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/11.
16. Козюбра М.І. Загальна теорія права: підручник. за заг. ред. М.І. Козюбри. К., 2015. 392 с
17. Тарахонич Т.І.. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч./ за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер. 2006. 688 с. URL: https://www.scribd.com/document/474387072/%D0%97%D0%B0%D0%B9%D1%87%D1%83%D0%BA-%D0%9E-%D0%92-%D0%9E%D0%BD%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%9D-%D0%9C-

%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B8-%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0-2006.
18. Томко В.М. Місце норми права в механізмі правового регулювання суспільних відносин у сфері праці / В.М. Томко // *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*: серія: Право / гол. ред. Ю.М. Бисага. – Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – Т. 2. Вип. 35; Ч. 2. – С. 36–39. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/33362.
19. Кривицький Ю.В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 260 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0410U004837.
20. Закон України № 4094-IX від 21.11.2024 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4094-20#n233 (дата звернення: 07.09.2025).
21. Конституція України: від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 11.05.2025).
22. Рішення Конституційного Суду України від 15 травня 2019 р. № 2-р(II)/2019 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-19#Text (дата звернення 07.09.2025).
23. Закон України №1402-VIII від 02.06.2015 року «Про судоустрій і статус суддів». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 07.09.2025).
24. Кримінальний кодекс України, №2341-III від 05.04.2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2729 (дата звернення 07.09.2025).
25. Кодекс адміністративного судочинства України, № 2747-IV від 06.07.2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#n12550 (дата звернення 07.09.2025).
26. Сасевич О.М. Поняття та правова природа судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія: Юрид. Науки, 2014. Вип. 1. Т. 2. С. 235–239.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ладиченко В.В., Потьомкін С.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:351.74
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.40

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОВАДЖЕННЯ У ДИСЦИПЛІНАРНИХ СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Лепіш Н.Я.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5754-3511

Лепіш Н.Я. Правова характеристика провадження у дисциплінарних справах Національної поліції.

У статті розглянуто правову характеристику провадження у дисциплінарних справах Національної поліції. Актуальність теми зумовлена особливим місцем інститут дисциплінарної відповідальності серед правових заходів забезпечення законності у діяльності поліції. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають під час провадження у дисциплінарних справах поліції. Предметом є адміністративно-правові норми, що формують підстави та порядок притягнення поліцейських до дисциплінарної відповідальності. У процесі дослідження застосовувалися загальнонаукові методи, приватні методи суспільних наук, спеціальні методи юридичних досліджень. Зазначено, що сучасний рівень розвитку теорії адміністративного процесу і законодавства про дисциплінарну відповідальність дозволяють розглядати провадження у дисциплінарних справах поліції як вид процесуальної діяльності та структурний елемент адміністративного процесу, правове регулювання якого здійснюється адміністративно-процесуальним законодавством. Провадження з дисциплінарних справ як структурний елемент адміністративного процесу – це врегульований процесуальними нормами порядок діяльності суб'єкта дисциплінарної влади щодо порушення, розгляду та вирішення справ за фактами порушення службової дисципліни особами, підпорядкованими по службі. Цілями провадження у дисциплінарних справах Національної поліції є: розгляд і вирішення у порядку, встановленому законодавством про службу в Національній поліції, індивідуальної справи за фактом порушення поліцейським службової дисципліни; запобігання порушенням службової дисципліни та законності серед особового складу Національної поліції. Вказано, що система принципів провадження у дисциплінарних справах поліції обумовлена принципами дисциплінарної відповідальності та принципами адміністративного процесу, включає три групи принципів: загальні, юрисдикційні та спеціальні. Службове розслідування, що проводиться у межах дисциплінарного провадження, доцільно розглядати як факультативний вид процесуальної діяльності на етапі встановлення фактичних обставин справи на стадії порушення провадження у дисциплінарній справі.

Ключові слова: адміністративний процес, дисциплінарний проступок, цілі, принципи, стадії.

Lepish N.Ya. Legal characteristics of disciplinary proceedings in the National Police.

The article examines the legal characteristics of disciplinary proceedings in the National Police. The relevance of the topic is due to the special place of disciplinary responsibility among legal measures to ensure legality in police activities.

The object of the study is the social relations that arise during disciplinary proceedings in the police.

The subject is the administrative and legal norms that form the grounds and procedure for bringing police officers to disciplinary responsibility.

In the course of the study, general scientific methods, specific methods of social sciences, and special methods of legal research were used. It is noted that the current level of development of the theory of administrative process and legislation on disciplinary responsibility allows us to consider proceedings in disciplinary cases of the police as a type of procedural activity and a structural element of the administrative process, the legal regulation of which is carried out by administrative procedural legislation. Proceedings in disciplinary cases as a structural element of the administrative process are a procedure regulated by procedural norms for the activities of the disciplinary authority regarding the initiation, consideration, and resolution of cases involving violations of official discipline by subordinate persons. The objectives of disciplinary proceedings in the National Police are: to consider and resolve, in accordance with the procedure established by the legislation on service in the National Police, individual cases of violations of official discipline by police officers; to prevent violations of official discipline and legality among the personnel of the National Police. It is stated that the system of principles for

disciplinary proceedings in the police is based on the principles of disciplinary responsibility and the principles of administrative procedure and includes three groups of principles: general, jurisdictional, and special. An official investigation conducted within the framework of disciplinary proceedings should be considered as an optional type of procedural activity at the stage of establishing the facts of the case at the stage of initiating disciplinary proceedings.

Key words: administrative process, disciplinary offense, objectives, principles, stages.

Постановка проблеми. Національна поліція в умовах воєнного стану виконує важливу державну функцію захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян. Ефективне виконання цієї функції безпосередньо залежить від рівня службової дисципліни серед поліцейських. В умовах воєнного стану одним з пріоритетних напрямів є підвищення рівня службової дисципліни. Особливе місце серед спрямованих на це організаційно-правових заходів займає інститут дисциплінарної відповідальності. Існуюче правове регулювання надає можливість широкого використання суб'єктом дисциплінарної влади розсуду при притягненні поліцейських до дисциплінарної відповідальності, призводить до зниження ролі інституту дисциплінарної відповідальності у зміцненні дисципліни серед особового складу.

Метою дослідження є наукова розвідка правової характеристики дисциплінарного провадження Національної поліції.

Стан опрацювання проблематики. Питання підвищення ефективності дисциплінарної відповідальності розглядали науковці: В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, Н. Бортник, В. Гаращук, С. Гончарук, Є. Додін, В. Зуй, В. Квіткін, М. Ковалів, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, О. Кузьменко, О. Остапенко, В. Середа, Х. Ярмакі і інші. Сучасні умови службової діяльності Національної поліції потребують високої ефективності у забезпечення прав і свобод людини і громадянина, що вимагає проведення наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Дослідження провадження необхідно починати з визначення його нормативної основи, цілей, завдань і принципів, визначення кола суб'єктів і стадій. Дисциплінарне провадження у поліції ведеться щодо осіб, які перебувають на службі або працюють у поліції України. які вчинили дисциплінарні проступки,

Служба у поліції відповідно до закону «Про Національну поліції» визначається як державна служба, яка представляє професійну службову діяльність громадян України на посадах у поліції України, а також на посадах державних службовців та працівників поліції [1].

Служба в поліції охоплює правовідносини, пов'язані з: надходженням на службу до поліції її проходженням та припиненням. Правовий статусу поліцейського регулюється законом «Про Національну поліцію». Проходженням у поліції державної служби регулюється законом «Про державну службу» [2].

Дисциплінарне провадження у поліції ведеться щодо трьох категорій осіб, які вчинили дисциплінарні проступки: поліцейських – відповідно до законодавства про службу в поліції; державних службовців – відповідно до законодавства про державну службу; працівників – відповідно до трудового законодавства.

Дисциплінарне провадження в поліції за фактами вчинення поліцейськими дисциплінарними проступками регулюється різними за юридичною силою нормативно-правовими актами, що регламентують дисциплінарну відповідальність поліцейських та порядок застосування дисциплінарних стягнень. До них належать: закон «Про Національну поліцію»; Дисциплінарний статут Національної поліції України; накази МВС України, які регулюють порядок здійснення процесуальних дій у дисциплінарному провадженні це – Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України, Положення про дисциплінарні комісії в Національній поліції України [3; 4].

З погляду правової основи дисциплінарного провадження представлених у поліції видів державної служби та осіб, які притягуються до дисциплінарної відповідальності, можна виділити два різновиди дисциплінарного провадження: за законодавством про службу в поліції; за законодавством про державну службу (щодо державних службовців).

Відмінності в процесуальному режимі даних дисциплінарних проваджень визначаються видами дисциплінарних стягнень, що накладаються, правовим статусом осіб, що притягуються до відповідальності, переліком і ступенем деталізації передбачених законодавством процесуальних дій.

Оскільки служба в поліції визначається як професійна службова діяльність громадян України на посадах у Національній поліції, правову характеристику провадження у дисциплінарних справах у поліції розглянемо на основі законодавства про службу, предметом регулювання якого є правовідносини, пов'язані з надходженням на службу у поліцію, її проходженням та припиненням.

Формулюючи поняття дисциплінарного провадження у поліції України, автори наукової статті «Дисциплінарне провадження в органах Національної поліції як вид адміністративно-юрисдикційної

діяльності» вважають, що це врегульована відомчими правовими нормами діяльність компетентних посадових осіб щодо виявлення дисциплінарних проступків, розгляду справ про проступки, застосування до винних справедливих заходів впливу та їх виконання з метою виховання та зміцнення службової дисципліни [5, с. 130].

У цьому визначенні відмітними ознаками провадження зазначені його правова основа – відомчі правові норми і з цілей виховання поліцейських.

А.П. Сахно вважає, що дисциплінарне провадження в поліції представляє вид адміністративно-юрисдикційної діяльності, що здійснюється в порядку, встановленому законодавством про службу в Національній поліції, щодо вирішення дисциплінарної справи та застосування уповноваженим керівником заходів дисциплінарної відповідальності з метою зміцнення та забезпечення службової дисципліни [6, с. 253].

Як відмітна ознака даного провадження зазначена його правова основа – законодавство про службу в поліції.

На думку Б.О. Логвиненко, дисциплінарне провадження, що здійснюється в поліції, є одним з видів адміністративно-юрисдикційного провадження, що виділяється в структурі адміністративного процесу, представляє регламентовану нормами адміністративного права цілеспрямовану діяльність уповноважених посадових осіб Національної поліції з приводу вирішення питання про притягнення поліцейських до дисциплінарної відповідальності [7, с. 70].

У цьому визначенні на належність до поліції вказує згадка посадових осіб, які ведуть провадження, та осіб, щодо яких воно ведеться.

Аналіз наведених визначень показує, що дослідники виходять із вузького розуміння дисциплінарного провадження у поліції, як провадження, яке ведеться щодо поліцейських.

На нашу думку, якщо розглядати дисциплінарне провадження як вид адміністративно-юрисдикційної процесуальної діяльності, мову треба вести про дисциплінарні провадження поліції, під якими слід розуміти врегульований законодавством про службу в поліції порядок діяльності суб'єкта дисциплінарної влади щодо вирішення індивідуальних справ за фактами порушення.

Провадження з дисциплінарних справ як окремий вид процесуальної діяльності та різновид процесуальної форми характеризують його цілі, завдання, принципи та стадії, в яких відображається специфіка провадження. Процес це владна діяльність виключно юридична по змісту та за метою і результатом. Це означає, що зміст і його цілі та результати визначаються (нормами права. Слід звернути увагу на нерозривний зв'язок між цілями та результатами.

Процес як юридична категорія спрямовано на досягнення передбаченого законом юридичного результату, модель якого закладено у відповідній матеріальній нормі. У наукових дослідженнях цілі дисциплінарного провадження поділяються на найближчі та перспективні.

Цілі провадження у дисциплінарних справах не повинна зводиться до накладення дисциплінарного стягнення, а визначатися необхідністю: розгляду та вирішення в установленому порядку справи за фактом порушення підлеглим службової дисципліни, попередження порушень службової дисципліни та законності серед поліцейських. Перелічені цілі досягаються незалежно від цього, накладено дисциплінарне стягнення, або накладено. Ці цілі необхідно закріпити в законодавстві.

З цілями дисциплінарного провадження тісно пов'язані завдання, під якими слід розуміти проблемні ситуації, вирішення яких необхідне досягнення заданої мети. У чинному законодавстві про державну службу, у тому числі службі в поліції, завдання провадження у дисциплінарних справах не закріплені. Вони сформульовані у науковій та навчальній літературі за аналогією із завданнями провадження у справах про адміністративні правопорушення, перераховані в Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), з окремими несуттєвими редакційними відмінностями [8, с. 508].

Даний підхід до формулювання завдань провадження у дисциплінарних справах виправданий з двох причин. По-перше, йдеться про види правоохоронних проваджень, які є процесуальними формами правозастосовної діяльності щодо реалізації двох видів юридичної відповідальності, передбачених адміністративним законодавством: адміністративною та дисциплінарною. По-друге, військовослужбовці, особи, які мають спеціальні звання, у тому числі поліцейські, за адміністративні правопорушення, за винятком адміністративних правопорушень, передбачених статтею 15 КУпАП, несуть дисциплінарну відповідальність відповідно до законів та інших нормативно-правових актів.

Відповідно до статті 15 КУпАП, підставою для притягнення поліцейських до дисциплінарної відповідальності та приводом для порушення провадження у дисциплінарній справі може бути не тільки вчинення поліцейським дисциплінарного проступку, але й адміністративного правопорушення.

У науковій літературі можна зустріти варіанти класифікації завдань дисциплінарного провадження у поліції з урахуванням наявності різних елементів, що характеризують його зміст. Виділяють такі групи завдань:

– стратегічні, зокрема: забезпечення та зміцнення службової дисципліни в поліції, виховання дисциплінованості; своєчасне, всебічне, повне та об'єктивне встановлення обставин кожної справи про дисциплінарну проступок; дотримання законності у процесі здійснення дисциплінарного провадження тощо;

– тактичні завдання: виявлення причин і умов, що сприяють здійсненню дисциплінарного проступку; запобігання дисциплінарним проступкам (попередження вчинення нових порушень порушником і іншими) тощо;

- оперативні завдання: встановлення події дисциплінарного проступку; забезпечення виконання винесених у справі рішень тощо.

Законодавчо доцільно закріпити лише завдання, які вирішуються на рівні дисциплінарного провадження та стадій.

Завдання провадження з дисциплінарних справ у поліції можуть бути сформульовані та закріплені у Дисциплінарному статуті Національної поліції України у редакції: «Завданнями провадження у дисциплінарних справах є: всебічне, повне, об'єктивне та своєчасне з'ясування обставин кожної справи; дозвіл його відповідно до закону; забезпечення виконання прийнятого наказу про накладення дисциплінарного стягнення; виявлення причин і умов, що сприяли здійсненню дисциплінарних проступків». Перелічені завдання можна об'єднати у два блоки: юрисдикційний та профілактичний. Юрисдикційний блок представлений першими трьома завданнями, профілактичний включає четверте завдання.

Дисциплінарна відповідальність є одним із традиційних правових засобів, використання яких спрямоване на підвищення ефективності управління державною службою. Процесуальна реалізація норм дисциплінарної відповідальності відбувається при веденні провадження у дисциплінарних справах, під якими слід розуміти врегульовану нормами адміністративного та адміністративно-процесуального права діяльність суб'єктів дисциплінарної влади щодо вирішення справ про дисциплінарні проступки та накладення дисциплінарних стягнень.

Провадження у дисциплінарних справах поряд з іншими видами проваджень, що входять до складу адміністративного процесу, ґрунтується на певних принципах, що визначають характер і закріплюють вихідні положення, що відображають його особливості. Принципи дисциплінарного провадження характеризують д динаміку, а чи не статику дисциплінарної відповідальності, формулюються через призму реалізації принципів дисциплінарної відповідальності та принципів адміністративного процесу.

Дисциплінарне провадження включає принципи: загальні: законності, рівності перед законом, охорони інтересів особи і держави; юрисдикційні: невідворотність реагування на порушення дисципліни; презумпція невинності; спеціальні: обов'язковість порушення дисциплінарного провадження за фактом порушення поліцейським службової дисципліни або корупційного правопорушення; свободи вибору виду дисциплінарного стягнення; достатності доказів, що підтверджують винність особи у вчиненні дисциплінарного проступку.

Стадійність юридичного процесу необхідно дослідити з методологічних позицій, що розглядають процесуальну діяльність: з погляду функціонального прояву як правозастосовну; з точки зору мети, спрямованої на досягнення необхідного результату, передбаченого відповідною нормою матеріального права.

Правозастосовний юрисдикційний процес, виходячи з логічної послідовності правозастосування, включає:

– стадію, на якій встановлюється склад правопорушення, ознаки якого фіксуються у процесуальному документі та підтверджуються доказами,

– стадію, де визначається норма, яка встановлює відповідальність, і міра відповідальності, прийняте рішення оформляється у відповідному юрисдикційному акті. З погляду досягнення необхідного юридичного результату, передбаченого відповідною нормою матеріального права, юрисдикційний процес включає стадію, де забезпечується виконання прийнятого рішення, реалізація санкції правової норми.

Вищевказані стадії юрисдикційного процесу правозастосування повною мірою відповідають логіко-функціональній послідовності розв'язання задач дисциплінарного провадження та визначають зміст та динаміко-часову характеристику як форми реалізації дисциплінарної відповідальності.

Провадження у дисциплінарній справі в поліції включає стадії: порушення провадження у дисциплінарній справі; розгляд дисциплінарної справи та прийняття щодо неї рішення; виконання наказу призначення дисциплінарного стягнення та одну факультативну стадію – перегляд рішення про дисциплінарне стягнення [9, с. 172-173].

Перегляд прийнятого у дисциплінарній справі рішення, незважаючи на предметну єдність з дисциплінарною справою, здійснюється у самостійному процесуальному провадженні – провадження

за скаргою, або провадження з розгляду судом справи про оскарження наказу про накладення дисциплінарного стягнення [10, с. 228].

Висновки. Завершуючи правову характеристику провадження з дисциплінарних справ у поліції, сформулюємо висновки:

З погляду правової основи дисциплінарного провадження представлених у поліції видів державної служби та осіб, які притягуються до дисциплінарної відповідальності виділяють два різновиди дисциплінарного провадження за законодавством: про службу в поліції; про державну службу. Провадження з дисциплінарних справ у поліції це врегульований законодавством про службу в поліції порядок діяльності суб'єкта дисциплінарної влади щодо вирішення індивідуальних справ за фактами порушення службової дисципліни поліцейськими, включаючи проведення службового розслідування та розгляд справи, ухвалення рішення та виконання прийнятого рішення.

Цілями провадження у дисциплінарних справах у поліції є: розгляд і вирішення у порядку, встановленому законодавством про службу в поліції, індивідуальної справи за фактом порушення службової дисципліни; попередження порушень службової дисципліни і законності серед поліцейських.

Завдання провадження у дисциплінарних справах у поліції можуть бути сформульовані та закріплені у Дисциплінарному статуті Національної поліції України у редакції: «Завданнями провадження у дисциплінарних справах є: всебічне, повне, об'єктивне та своєчасне з'ясування обставин кожної справи; дозвіл його відповідно до закону; забезпечення виконання прийнятого наказу про накладення дисциплінарного стягнення; виявлення причин та умов, що сприяли здійсненню дисциплінарних проступків».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/580-19.
2. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.
3. Про дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15.03.2018 р. № 2337-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2337-19/conv.
4. Про реалізацію окремих положень Дисциплінарного статуту Національної поліції України: Наказ МВС України від 07.11.2018 р. № 893. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1355-18#Text.
5. Середа В.В., Ковалів М.В., Єсімов С.С. Дисциплінарне провадження в органах Національної поліції як вид адміністративно-юрисдикційної діяльності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 129-133. URL. https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7590/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2.pdf.
6. Сахно А. П. Деякі особливості дисциплінарного провадження в Національній поліції в умовах дії воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 250-253. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.42.
7. Логвиненко Б.О. Науково-практичний коментар до Дисциплінарного статуту Національної поліції України. Київ: ВД «ДАКОР», 2022. 218 с. URL. https://jurkniga.ua/contents/naukovo-praktichniy-komentar-do-distsiplinarnogo-statutu-natsionalnoi-politsii-ukraini.pdf?srsltid=AfmBOorFf7mbj9qU8uTh6MxXIunvEdvS7D0JTJqlpdBCGaUCf2FRH1Z3.
8. Остапенко О.І., Ковалів М.В., Єсімов С.С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с. URL. http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3866.
9. Шевченко О.О. стадії дисциплінарного провадження в органах Національної поліції щодо притягнення до дисциплінарної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 171-174. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-5/40.
10. Kovaliv, M., Yesimov, S., Hryshchuk, A., Pavlovych-Seneta, Y., Uliianov, O.. Public law disputes in the field of public service: Interdisciplinary approaches to prevention and settlement. *Social and Legal Studios*. 2025. № 8(1). P. 224-237. DOI: 10.32518/sals1.2025.224.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Лепіш Н.Я., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:349.41
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.41

ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ВИДІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Луцьо В.В.,
аспірант спеціальності 081 – Право
кафедри адміністративного, фінансового
та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0002-5318-079X

Луцьо В.В. Особливості окремих видів адміністративної процедури у сфері земельних відносин.

У статті досліджено особливості правового регулювання окремих видів адміністративної процедури у сфері земельних відносин в Україні з урахуванням сучасних трансформацій публічного управління та реформування земельного законодавства. Зосереджено увагу на значенні адміністративних процедур як ключового інструменту реалізації та захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у земельній сфері. Проведено комплексний аналіз сучасного стану законодавчого забезпечення адміністративної процедури надання земельної ділянки у власність або користування, державної реєстрації речових прав на земельні ділянки, зміни цільового призначення земель, а також здійснення державного контролю за використанням та охороною земель.

У ході дослідження встановлено, що адміністративна процедура у сфері земельних відносин є важливим правовим механізмом, який забезпечує належну реалізацію прав на землю, прозорість діяльності органів публічної адміністрації та дотримання принципів верховенства права, законності, рівності та правової визначеності. Особливу увагу приділено аналізу впливу Закону України «Про адміністративну процедуру», який сформував нову універсальну правову основу для впорядкування взаємодії між органами публічної адміністрації та приватними суб'єктами, у тому числі у сфері земельних правовідносин.

Визначено склад учасників адміністративної процедури у сфері земельних відносин, їх процесуальний статус, права та обов'язки, а також роль органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади у прийнятті адміністративних актів. Окремо проаналізовано особливості проведення електронних земельних торгів як різновиду адміністративної процедури, що спрямований на підвищення відкритості, конкурентності та ефективності розпорядження земельними ресурсами.

Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення законодавства з метою спрощення процедур, усунення колізій та забезпечення ефективної реалізації положень Закону України «Про адміністративну процедуру». Запропоновано напрями покращення правового регулювання адміністративної процедури у сфері земельних відносин з урахуванням сучасних європейських стандартів публічного адміністрування.

Ключові слова: адміністративна процедура, земельні відносини, земельна ділянка, державна реєстрація, цільове призначення земель, державний контроль, земельні торги, органи публічної адміністрації.

Lutso V.V. Features of certain types of administrative procedures in the field of land relations.

The article examines the features of legal regulation of certain types of administrative procedures in the field of land relations in Ukraine, taking into account modern transformations of public administration and reform of land legislation. The focus is on the importance of administrative procedures as a key tool for the implementation and protection of the rights and legitimate interests of individuals and legal entities in the land sector. A comprehensive analysis of the current state of legislative support for the administrative procedure for granting a land plot for ownership or use, state registration of property rights to land plots, changes in the purpose of land, as well as state control over the use and protection of land is carried out.

The study found that the administrative procedure in the field of land relations is an important legal mechanism that ensures the proper implementation of land rights, transparency of the activities of public administration bodies and compliance with the principles of the rule of law,

legality, equality and legal certainty. Particular attention is paid to the analysis of the impact of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure», which has formed a new universal legal basis for regulating the interaction between public administration bodies and private entities, including in the field of land relations.

The composition of the participants in the administrative procedure in the field of land relations, their procedural status, rights and obligations, as well as the role of local government bodies and executive authorities in adopting administrative acts are determined. The features of conducting electronic land auctions as a type of administrative procedure aimed at increasing openness, competitiveness and efficiency of land resource management are separately analyzed.

The conclusion is made about the need for further improvement of legislation in order to simplify procedures, eliminate conflicts and ensure effective implementation of the provisions of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure». Directions for improving the legal regulation of administrative procedure in the field of land relations are proposed, taking into account modern European standards of public administration.

Key words: administrative procedure, land relations, land plot, state registration, land purpose, state control, land auctions, public administration bodies.

Постановка проблеми. Земельні відносини – це основа функціонування будь-якої держави. Земля є не тільки головним природним ресурсом, але й основою для реалізації економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства. Враховуючи, що в державі відбуваються трансформаційні процеси у сфері земельних відносин, то особливої актуальності набуває питання правового регулювання адміністративної процедури.

Необхідно переосмислити існуючі підходи до правового регулювання адміністративної процедури через такі чинники, як впровадження земельної реформи, децентралізація влади, запровадження ринку землі сільськогосподарського призначення. Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022 року становить нову правову основу, яка дає можливість нормувати відносини між державою та приватними особами у сфері земельних відносин.

Дослідження є актуальним через те, що під час реалізації адміністративної процедури у сфері земельних відносин виникає значна кількість проблем практичного характеру. Зокрема, це надання ділянок у власність та користування, зміна цільового призначення землі, реєстрація речових прав на землю та державний контроль за використанням та охороною земель.

Мета дослідження полягає в аналізі особливостей правового регулювання окремих видів адміністративної процедури у сфері земельних відносин та розробці пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Проблематикою адміністративної процедури займалися В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, В.В. Галунько, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельник, С.Г. Стеценко, В.П. Тимощук та ін. Питаннями земельних правовідносин займалися І.І. Каракаш, В.І. Курило, А.М. Мірошниченко, В.В. Носік. Враховуючи це все, питання адміністративної процедури у сфері земельних відносин потребує комплексного дослідження, оскільки перебуває в умовах реформування земельного законодавства та впровадження закону про адміністративну процедуру.

Виклад основного матеріалу. Дослідження окремих видів адміністративної процедури в сфері земельних відносин передбачає визначення поняття та правової природи адміністративної процедури як загальноправової категорії. В статті 2 Закону України «Про адміністративну процедуру» встановлено, що адміністративна процедура визначається як визначений законодавством порядок адміністративного провадження [1]. Адміністративне провадження трактується як сукупність послідовно вчинюваних адміністративним органом процедурних дій і прийнятих процедурних рішень з розгляду та вирішення адміністративної справи, що завершується прийняттям і виконанням адміністративного акта.

Адміністративна процедура у сфері земельних відносин визначається як порядок діяльності органів публічної влади щодо розгляду та вирішення адміністративних справ індивідуального характеру, які завершуються прийняттям адміністративного акта та регулюються нормами земельного та адміністративного права. Така правова природа характеризується комплексністю.

Важливе теоретичне та практичне значення займає класифікація адміністративних процедур у сфері земельних відносин. Дана класифікація систематизує різноманітні процедури, визначає їх відмінності і встановлює особливості правового регулювання кожного виду процедур.

Найважливішою адміністративною процедурою у сфері земельних відносин є надання земельної ділянки у власність або користування. Це надає змогу реалізувати конституційне право громадян на землю та є юридичною підставою виникнення права власності чи права користування земельною ділянкою.

Надання земельних ділянок у власність або користування регулюється Земельним кодексом України, Законом України «Про адміністративну процедуру», Законом України «Про землеустрій», Законом України «Про Державний земельний кадастр» та іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до статті 116 Земельного кодексу України: «громадяни та юридичні особи набувають права власності та права користування земельними ділянками із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень, визначених цим Кодексом, або за результатами аукціону» [2]. Статтею 134 Земельного кодексу України передбачено випадки отримання земельних ділянок із державної або комунальної форми власності без проведення земельних торгів (аукціону).

Процедура надання земельної ділянки без проведення земельних торгів складається в декілька етапів, кожен з яких забезпечує законність прийнятого рішення. Етапи процедури надання земельної ділянки наведено на рисунку 1.

Рис. 1. Етапи процедури надання земельної ділянки

Важливим етапом процедури є погодження проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки. Відповідно до статті 186-1 Земельного кодексу України проєкт землеустрою підлягає погодженню з територіальним органом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, у разі, якщо земельна ділянка формується із земель державної власності [2].

Особливістю процедури надання земельних ділянок є встановлення граничних строків для вчинення окремих процедурних дій. Дотримання строків розгляду забезпечує захист прав заявників та ефективність адміністративної процедури. Строки здійснення адміністративних процедур у сфері земельних відносин наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Строки здійснення адміністративних процедур у сфері земельних відносин

Вид процедурної дії	**Строк**	**Нормативна підстава**
Надання дозволу на розроблення проєкту землеустрою	1 місяць	ст. 118 ЗК України
Погодження проєкту землеустрою	10 робочих днів	ст. 186-1 ЗК України
Затвердження проєкту землеустрою	2 тижні	ст. 118 ЗК України
Державна реєстрація речових прав	5 робочих днів	ст. 19 Закону №1952
Державна реєстрація земельної ділянки	14 календарних днів	ст. 24 Закону №3613
Розгляд скарги на рішення реєстратора	45 календарних днів	ст. 37 Закону №1952

Окремо слід розглянути процедуру набуття права на земельну ділянку на конкурентних засадах (земельних торгах). Земельні торги проводяться у формі аукціону або конкурсу. Глава 21 Земельного кодексу України передбачає порядок проведення земельних торгів.

Процедура проведення земельних торгів складається з таких етапів:

- прийняття рішення щодо проведення торгів;
- підготовка лота;
- повідомлення про проведення торгів;
- реєстрація учасників;
- проведення торгів;
- оформлення результатів;
- укладення цивільно-правової угоди.

Електронні земельні торги – це важливий інструмент, який забезпечує прозорість та конкурентність при наданні земельних ділянок [3, с. 287]. Проведення електронних земельних торгів передбачено Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель».

Державна реєстрація речових прав на землю є наступною важливою адміністративною процедурою. Вона забезпечує публічність та достовірність відомостей про права на земельні ділянки. Державна реєстрація одночасно є умовою виникнення прав на земельні ділянки та засобом захисту цих прав.

Правове регулювання процедури державної реєстрації речових прав на земельні ділянки здійснюється Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [4], Законом України «Про Державний земельний кадастр» [5], а також відповідними підзаконними нормативно-правовими актами.

Статтею 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» передбачено, що державній реєстрації підлягають:

- право власності на земельну ділянку;
- право постійного користування земельною ділянкою;
- право оренди земельної ділянки; право суперфіцію;
- право емфітевзису;
- право земельного сервітуту;
- право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис);
- право забудови земельної ділянки (суперфіцій);
- обтяження речових прав на земельні ділянки [4].

Виділяють дві основні групи суб'єктів адміністративних процедур у сфері земельних відносин: особи та адміністративні органи. Схему суб'єктного складу учасників адміністративних процедур наведено на рисунку 2.

Рис. 2. Суб'єкти адміністративних процедур у сфері земельних відносин

Державні реєстратори – це суб'єкти державної реєстрації речових прав, а саме: нотаріуси; посадові особи виконавчого органу сільських, селищних чи міських рад, які набули статус державного реєстратора.

Виділяють наступні етапи державної реєстрації речових прав на земельну ділянку:

Подання заяви про державну реєстрацію;

Прийняття заяви та документів;

Перевірка документів та відомостей Державного реєстру речових прав;

Прийняття рішення про державну реєстрацію або про відмову в реєстрації;

Внесення відомостей до Державного реєстру речових прав;

Видача витягу з Державного реєстру речових прав.

Особливість процедури державної реєстрації речових прав - зв'язок з реєстрацією земельної ділянки у Державному земельному кадастрі. Статтею 24 Закону України «Про Державний земельний кадастр» передбачено, що державна реєстрація земельної ділянки здійснюється під час її формування [5].

Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» регламентує загальний строк розгляду заяви, який становить п'ять робочих днів з дня її реєстрації. У випадках, передбачених законом, строк може бути продовжено до п'ятнадцяти робочих днів. Дотримання строків є важливою гарантією прав осіб у адміністративних процедурах [6].

Відповідно до вищезгаданого Закону відмовою в державній реєстрації речових прав є:

- невідповідність заявника вимогам закону;
- відсутність документів, необхідних для державної реєстрації;
- невідповідність поданих документів вимогам законодавства;
- наявність суперечностей між заявленими та зареєстрованими правами тощо.

Оскарження рішення державного реєстратора проводиться в адміністративному порядку до Міністерства юстиції або о суду. Строк розгляду становить сорок п'ять календарних днів з дня її надходження.

Зміна цільового призначення земельної ділянки є наступною важливою адміністративною процедурою. Дана процедура – це важливий механізм адаптації землекористування до потреб суспільства. Цільове призначення визначає можливі види використання земельної ділянки і є обов'язковим для дотримання.

Процедура зміни цільового призначення здійснюється відповідно до Земельного кодексу України, Закону України «Про землеустрій», Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» та постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку зміни цільового призначення земельних ділянок приватної власності».

Відповідно до статті 20 Земельного кодексу України зміна цільового призначення земельних ділянок здійснюється за проєктами землеустрою щодо відведення земельних ділянок [2]. Зміна цільового призначення земельних ділянок провадиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які приймають рішення про затвердження проєктів землеустрою щодо відведення земельних ділянок та передачу цих ділянок у власність або користування.

На земельні ділянки приватної форми власності процедура спрощена тим, що власник землі розробляє проєкт землеустрою щодо відведення земельної ділянки самостійно. Проєкт землеустрою погоджується з територіальним органом Держгеокадастру та затверджується обласною, Київською чи Севастопольською міською державною адміністрацією або виконавчим органом сільської, селищної, міської ради.

Процедура зміни цільового призначення земельної ділянки включає такі етапи: звернення до сертифікованого інженера-землевпорядника для розроблення проєкту землеустрою; розроблення проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки; погодження проєкту землеустрою; затвердження проєкту землеустрою; внесення відомостей до Державного земельного кадастру.

Важлива умова зміни цільового призначення землі – це відповідність нового цільового призначення містобудівній та землевпорядній документації. Для земельних ділянок, які розташовані у межах населених пунктів зміна цільового призначення проводиться лише у відповідності до генерального або детального плану території.

Впливає на особливість зміни цільового призначення земельних ділянок категорія земель. Наприклад зміна цільового призначення на особливо цінних землях не дозволяється для несільськогосподарських потреб. Це обмеження спрямоване на збереження продуктивних земель [7].

Процедурні дії при зміні цільового призначення земельної ділянки строкові та визначені законодавством. Погодження проєкту землеустрою здійснюється протягом 10 робочих днів. Затвердження проєкту – протягом 2 тижнів з дня подання документів.

Державний контроль за використанням та охороною земель є четвертою адміністративною процедурою, що потребує дослідження. Державний контроль за використанням та охороною земель – важлива функція держави, яка забезпечує дотримання земельного законодавства та сприяє раціональному використанню земельних ресурсів. Контрольно-наглядовий характер є особливістю процедури державного контролю.

Державний контроль за використанням та охороною земель проводиться відповідно до Земельного кодексу України [2], Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [8], Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [9] та іншими нормативно-правовими актами.

Стаття 188 Земельного кодексу України регламентує, що державний контроль за використанням та охороною земель здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері здійснення державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі (Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів)[2].

Основним завданням державного контролю за використанням та охороною земель є забезпечення пов’язаними суб’єктами дотримання земельного законодавства, яке регулює реалізацію земельної політики у сфері охорони та раціонального використання земель.

Етапами адміністративної процедури державного контролю є:

- планування перевірки або отримання інформації про можливе порушення;
- прийняття рішення про проведення перевірки;
- повідомлення суб’єкта перевірки;
- проведення перевірки;
- оформлення результатів перевірки; прийняття рішення за результатами перевірки.

Планові та позапланові перевірки є особливістю процедури державного контролю. Планові перевірки затверджуються центральним органом виконавчої влади та здійснюються відповідно до річного плану. Позапланові перевірки проводяться відповідно до законодавства та на підставі звернення фізичних та юридичних осіб про порушення земельного законодавства.

Виявлені порушення під час перевірки підтверджуються складеним актом. Державний інспектор, відповідно до земельного законодавства, у разі виялення порушень має право

- видати обов’язковий для виконання припис про усунення порушень;
- скласти протокол про адміністративне правопорушення;
- передати матеріали до правоохоронних органів у разі виявлення ознак кримінального правопорушення.

Висновки. Після проведеного аналізу правового регулювання адміністративних процедур слід наголосити на наявності таких проблем, як:

– недостатня узгодженість між загальним та спеціальним законодавством, оскільки Закон України «Про адміністративну процедуру» встановлю загальні правила, але багато норм земельного законодавства не повністю відповідають цим правилам;

– складність та тривалість окремих адміністративних процедур. Надання земельної ділянки триває понад декілька місяців.

– недостатня прозорість та відкритість адміністративних процедур у сфері земельних відносин;

– недостатній рівень цифровізації адміністративних процедур;

– наявність корупційних ризиків.

Для ефективного та всебічного вирішення зазначених проблем необхідно вжити наступні заходи:

здійснити адаптацію земельного законодавства відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру».

спростити окремі адміністративні процедури шляхом скорочення етапності та суб'єктів, які беруть участь у їх здійсненні.

прискорити цифровізацію адміністративних процедур у сфері земельних відносин.

збільшити прозорість адміністративних процедур.

мінімізувати корупційні ризики за допомогою визначення умов прийняття рішень.

Отже, в ході проведення дослідження особливостей окремих видів адміністративної процедури у сфері земельних відносин, можна зробити такі висновки:

по-перше, адміністративна процедура у сфері земельних відносин – важливий правовий механізм, який забезпечує реалізацію земельних прав фізичних та юридичних осіб. Основні адміністративні процедури – це надання земельних ділянок у власність та користування, державна реєстрація речових прав на земельні ділянки, зміна цільового призначення землі та державний контроль за використанням та охороною земель;

по-друге, у кожної з досліджених процедур специфічний суб'єктний склад, відмінний порядок виконання та правові наслідки. Але усі ці процедури забезпечують належну реалізацію та захист земельних прав;

по-третє, основними проблемами правового регулювання даних процедур є неузгодженість загального та спеціального законодавства, складність та тривалість процедур, недостатня прозорість та корупційні ризики. Для реалізації вирішення цих проблем необхідно адаптувати земельне законодавство та спростити адміністративні процедури;

по-четверте, подальші дослідження правового законодавства у сфері регулювання адміністративної процедури у сфері земельних відносин необхідно почати з вивчення зарубіжного досвіду та можливості його впровадження в українське законодавство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.
2. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text.
3. Мірошниченко А.М. Земельне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2013. 512 с
4. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.
5. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 07.07.2011 № 3613-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text.
6. Тимощук В.П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. Київ: Факт, 2003. 496 с.
7. Земельне право: підручник / М.В. Шульга, Н.О. Багай, В.І. Гордєєв та ін.; за ред. М.В. Шульги. Харків: Право, 2013. 520 с.
8. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 № 963-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text.
9. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 № 877-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text.
10. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. К.: Ваіте, 2014. 376 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Луцьо В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.951:37.014.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.42

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ШЛЯХОМ НАДАННЯ ОСВІТИ ОСОБАМ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

Магдаліна І.В.,
кандидат технічних наук, доцент,
т.в.о. ректора
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-1550-9083

Магдаліна І.В. Особливості реалізації освітньої функції держави шляхом надання освіти особам з особливими освітніми потребами.

В статті досліджено особливості реалізації освітньої функції держави шляхом надання освіти особам з особливими освітніми потребами. В результаті дослідження встановлено, що реалізація освітньої функції держави для осіб з особливими освітніми потребами полягає у створенні інклюзивного та спеціального середовища через фінансування, матеріально-технічну підтримку, універсальний дизайн та розумне пристосування, що базується на індивідуальній програмі розвитку для забезпечення рівного доступу до освіти, адаптованої до їхніх потреб, та інтеграції у суспільство.

З'ясовано, що ключові напрямки розвитку інклюзивної освіти в Україні включають створення безбар'єрного середовища, підвищення кваліфікації педагогів, удосконалення фінансування та механізмів оцінювання, розробку індивідуальних програм розвитку, забезпечення психолого-педагогічного супроводу (асистент вчителя), залучення батьків та використання ресурсів громади для забезпечення рівних можливостей у навчанні для дітей з особливими освітніми потребами.

Визначено, що стратегічними пріоритетами держави у сфері інклюзивної освіти мають стати: 1) виявлення та оцінка осіб з особливими освітніми потребами - якісна діагностика потреб конкретного здобувача освіти; 2) забезпечення можливості навчатися за індивідуальною програмою у своєму районі/громаді; 3) підвищення рівня підготовленості педагогів для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами та залучення батьків до освітнього процесу; 4) проходження курсів підвищення кваліфікації викладачів закладах вищої освіти з метою вивчення методики роботи з відповідними категоріями здобувачів вищої освіти; 5) удосконалення механізмів фінансування інклюзивної освіти (запровадження державно-приватного партнерства); 6) розробка індивідуальної освітньої траєкторії навчання та закріплення знань на практиці; 7) запровадження прогнозованих механізмів працевлаштування для осіб з особливими освітніми потребами, які здобувають фахову освіту; 8) популяризації культури толерантності та рівності осіб з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: освітня функція держави, реалізації освітньої функції держави, інклюзивна освіта, освітні послуги особам з особливими освітніми потребами, напрямки розвитку інклюзивної освіти в Україні.

Magdalina I.V. Peculiarities of the implementation of the educational function of the state by providing education to persons with special educational needs.

The article examines the features of the implementation of the educational function of the state by providing education to persons with special educational needs. As a result of the study, it was found that the implementation of the educational function of the state for persons with special educational needs consists in creating an inclusive and special environment through financing, material and technical support, universal design and reasonable accommodation, which is based on an individual development program to ensure equal access to education adapted to their needs, and integration into society.

It was found that the key areas of development of inclusive education in Ukraine include the creation of a barrier-free environment, advanced training of teachers, improvement of financing and assessment mechanisms, development of individual development programs, provision of psychological and pedagogical support (teacher assistant), involvement of parents and use of community resources to ensure equal opportunities in education for children with special educational needs.

It was determined that the strategic priorities of the state in the field of inclusive education should be: 1) identification and assessment of persons with special educational needs - high-quality diagnostics of the needs of a particular education seeker; 2) ensuring the opportunity to study according to an

individual program in one's district/community; 3) increasing the level of preparedness of teachers to work with children with special educational needs and involving parents in the educational process; 4) taking advanced training courses for teachers in higher education institutions in order to study the methodology of working with relevant categories of higher education seekers; 5) improving mechanisms for financing inclusive education (introduction of public-private partnership); 6) developing an individual educational trajectory of learning and consolidating knowledge in practice; 7) introducing predictable mechanisms for employment for persons with special educational needs who are receiving professional education; 8) promoting a culture of tolerance and equality for persons with special educational needs.

Key words: educational function of the state, implementation of the educational function of the state, inclusive education, educational services for persons with special educational needs, directions for the development of inclusive education in Ukraine.

Постановка проблеми. Мета освіти полягає у всебічному розвитку особистості, наданні знань, навичок та цінностей, необхідних для успішної самореалізації, формування відповідальних громадян та створення продуктивних членів суспільства. Освіта має на меті розвиток інтелектуальних і творчих здібностей, формування світогляду, цінностей та компетентностей, а також забезпечення можливості жити повноцінним життям та робити внесок у суспільство. Право громадян України на здобуття освіти є найвищою соціальною гарантією реалізації її прав гарантованих Конституцією України, яка в статті 53 закріплює положення, відповідно до якого «Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» [1]. Реалізація права громадян на освіту здійснюється засобом врегулювання суспільних відносин у сфері освіти, які урегульовані системою нормативно-правових актів, в яких визначені механізми реалізації такого права в тому числі через створення інституційних форм реалізації права на освіту особам з особливими освітніми потребами (далі - особами з ООП) відповідно до Європейських стандартів розвитку освітнього середовища. Європейські стандарти освіти для осіб з ООП базуються на принципах інклюзії, рівного доступу та індивідуалізації, передбачаючи комплексну підтримку (адаптовані програми, асистента, спеціальні умови), розширене визначення ООП (не лише інвалідність) та обов'язок освітніх закладів забезпечувати ці умови, що відображено в національних законодавствах країн-членів, що впроваджують ці європейські норми. В Україні ці стандарти інтегруються в національну систему освіти, яка має структуру європейського типу і включає різні рівні освіти від дошкільної до вищої.

Значний вплив на ефективність освітньої функції держави впливає раціональність побудови та ефективність діяльності системи закладів освіти для осіб з ООП. Виходячи з цього актуальною є необхідність комплексного узагальнюючого аналізу реалізації освітньої функції держави шляхом надання освіти особам з особливими освітніми потребами, що і зумовило вибір тематики нашої роботи.

Стан дослідження тематики статті. Аналіз наукових досліджень освітянських проблем виявив, що найбільш актуальні суспільні відносини в галузі освіти, як правило, стають предметом дослідження у різних науках майже одночасно, зокрема проблеми державної освітньої політики аналізуються в працях цілого ряду українських вчених: Андрущенко В.П., Гаєвської Т.О., Губерської Н.Л., Курко М.Н., Кременя В.Г., Лукіної Л.А., Легенького М.І., Ніколаєнка С.М., Шаповала Р.В., Шинкарука В.Д., Савіщенко В.М., Щокіна Р.Г. та інших авторів.

Особливості реалізації освітньої функції держави шляхом надання освіти особам з особливими освітніми потребами досліджувались в роботах таких авторів, як: Бондаренко Д.В., Заярнюк О.В., Колупаєва А.А., Коробкіна О.Г., Порошенко М.А., Таранченко О.М., Хомишин І.Ю. та ін. [2; 3; 4; 5; 6; 7]. При цьому кожен науковець досліджує проблему з позицій відповідної науки, що здатне забезпечити всеохоплюваність вивчення того, чи іншого суспільного явища. У них здійснено аналіз формування та реалізації державної політики в галузі інклюзивної освіти, запропоновано авторське бачення сутності державної освітньої політики у галузі інклюзивної освіти. Проте, не зважаючи на значну кількість наукових праць, невирішеною проблемою залишається наявність цілого ряду дискусійних питань щодо правового забезпечення надання освіти особам з особливими освітніми потребами, інституційних змін в діяльності закладів освіти в яких навчаються особи з ООП, модернізації освітніх програм та методики навчання, ефективності підтримки діяльності системи закладів освіти держави, які надають освітні послуги особам з ООП, та ін.

Предметом дослідження є реалізація освітньої функції держави шляхом надання освіти особам з особливими освітніми потребами. **Задачами дослідження** є: з'ясування правового забезпечення надання освіти особам з особливими освітніми потребами в Україні та відповідність міжнародним стандартам; визначення інституційних особливостей діяльності закладів освіти в яких навчаються особи з ООП; виокремлення напрямів модернізації освітніх програм та методики нав-

чання осіб з ООП; з'ясування стану ефективності підтримки діяльності системи закладів освіти держави, які надають освітні послуги особам з ООП та виокремлення напрямків удосконалення освітнього процесу для даної категорії осіб, яким надаються освітні послуги.

Виклад основних положень статті. На виконання задач дослідження нижче доцільно з'ясувати міжнародні стандарти надання освіти особам з ООП, а також стан його правового забезпечення в Україні.

Міжнародні стандарти надання освіти особам з ООП визначені в наступних міжнародних актах: 1) Конвенції про права дитини 1989 року, ратифікованій Постановою Верховної Ради Украї ни № 789XII від 27 лютого 1991 року, яка набула чинності для України 27 вересня 1991 року і з цього моменту її норми є частиною національного законодавства України. А саме, відповідно до ст. 29 Конвенції про права дитини 1989 року освіта дитини має бути спрямована, зокрема, на: розвиток особи, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі; підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, тощо [8]; 2) Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, що передбачає рівність перед законом, заборону дискримінації, розумне пристосування та забезпечення прав у сферах життя, включаючи освіту, роботу, доступ до інформації та участі в суспільному житті, а також на Резолюції ООН 48/96 (1993), що встановлює Стандартні правила забезпечення однакових можливостей для інвалідів, зосереджуючись на чотирьох основних сферах: доступність, участь, професійна реабілітація та правовий захист. Дана Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю гарантує право на інклюзивну освіту на всіх рівнях без дискримінації, забезпечує розумне пристосування, підтримує використання жестових мов та шрифту Брайля, сприяє навчанню в доступних середовищах та підготовці кваліфікованих вчителів з інвалідністю, щоб особи з інвалідністю могли розвивати свій потенціал нарівні з іншими, включаючи вищу освіту, професійне навчання та навчання протягом життя [9]. Серед інших міжнародних нормативних актів у цій сфері слід виділити: Всесвітню декларацію «Освіта для всіх» та Рамкову основу для задоволення базових потреб у навчанні (1990 р.), Стандартні правила ООН щодо забезпечення рівних можливостей для інвалідів (1993 р.), Саламанську декларацію та Програму дій (1994 р.), Дакарську Декларацію (2000 р.), Інчхонську декларацію «Освіта- 2030» (2015 р.) та Римське міністерське комюніке (2020 р.).

В цілому слід зазначити, що європейські стандарти освіти для осіб з ООП ґрунтуються на принципах інклюзії – навчанні всіх дітей разом у звичайних школах, з наданням індивідуальної підтримки та адаптацією програм для забезпечення рівного доступу, хоча реалізація різна і є зсув від медичної моделі до прав людини. Ключові аспекти включають розвиток інклюзивної політики, практики та організаційної культури закладів, а також створення команд психолого-педагогічного супроводу. В основу цих стандартів закладені такі основні принципи та тенденції: 1) інклюзивний підхід – усі діти, незалежно від відмінностей, мають навчатися разом, сприяючи соціалізації та толерантності; 2) права людини – акцент зроблено на визнання освіти ООП як права, а не привілею, з ухилом на обов'язках закладів щодо забезпечення підтримки; 3) індивідуалізація – розробка персоналізованих освітніх траєкторій та адаптація навчальних матеріалів під потреби дитини; 4) командний супровід – залучення команди фахівців (психологів, корекційних педагогів) для забезпечення підтримки дитини; 5) уникнення термінологічної плутанини – важливість чіткого визначення термінів, що охоплюють не тільки інвалідність, але й ширший спектр потреб. Слід зазначити, що Європейський Парламент підтримує стандарти інклюзивної освіти через резолюції, а країни ЄС проходять процес адаптації систем, відходячи від суто медичної моделі до більш комплексної, що включає соціально-педагогічні аспекти. В цьому сенсі основними завдання для України щодо імплементації освітніх стандартів для осіб з ООП є: розробка внутрішньої політики та нормативних документів, що відповідають європейським вимогам; формування інклюзивного середовища в закладах освіти через зміну культури та практики; забезпечення системної підготовки педагогів до роботи в інклюзивних класах.

Стосовно національних стандартів надання освіти особам з ООП, то вони протягом останніх десяти років значно змінились в сторону поліпшення правового забезпечення.

Поштовхом для запровадження інклюзивної освіти та освіти для осіб з ООП стало затвердження у жовтні 2010 року Міністерством освіти і науки України (далі – МОН України) «Концепції розвитку інклюзивної освіти» [10], а у серпні 2011 року затвердження Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) «Порядку організації інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» [11].

Спеціальними освітніми законами (зокрема, Законами України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про вищу освіту») урегульовано правові засади та гарантії надання освітніх послуг для осіб з ООП. Так, відповідно до ч. 6 ст. 3 Закону України «Про освіту» держава створює умови для здобуття освіти особами з ООП з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, а також забезпечує виявлення та усунення

факторів, що перешкоджають реалізації прав і за доволенню потреб таких осіб у сфері освіти [12]. В статті 1 Закону дано визначення інклюзивного навчання, як «системи освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників» та визначення інклюзивного освітнього середовища, як «сукупності умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей» [12], окремо визначено, що «особою з особливими освітніми потребами є особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту». Більше того правові засади особливостей інклюзивної освіти визначені в окремих нормах, так, в статті 19 Закону «Освіта осіб з особливими освітніми потребами» виокремлено гарантії забезпечення прав і можливостей осіб з особливими освітніми потребами для здобуття ними освіти на всіх рівнях освіти з урахуванням їхніх індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів. Тут же зазначено, що «категорії осіб з особливими освітніми потребами визначаються актами Кабінету Міністрів України з урахуванням міжнародних норм і стандартів» [12]. Окремо в статті 20 «Інклюзивне навчання» визначено особливості інклюзивного навчання здобувачів освіти, яке базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників. Також зазначено, що «організація інклюзивного навчання у закладах освіти на відповідних рівнях освіти здійснюється відповідно до порядків, затверджених Кабінетом Міністрів України» [12]. Аналогічні норми але з деякими особливостями містяться в профільних Законах України, які регулюють складники та рівні освіти, зокрема в Законах «Про дошкільну освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про вищу освіту». Зокрема, в статті 3 Закону «Про вищу освіту» визначено, що «формування і реалізація державної політики у сфері вищої освіти забезпечуються шляхом, в тому числі, створення та забезпечення рівних умов доступу до вищої освіти, у тому числі забезпечення додатковою підтримкою в освітньому процесі осіб з особливими освітніми потребами, зокрема психолого-педагогічним супроводом, створення для них вільного доступу до інфраструктури закладу вищої освіти» [13]. В свою чергу Закон України «Про дошкільну освіту» конкретизує норми Закону України «Про освіту», закріплюючи можливість створення у закладах дошкільної освіти інклюзивних груп із обмеженням не більше трьох дітей з особливими освітніми потребами в такій групі [14]. Таке обмеження є необхідним для забезпечення ефективності навчання та догляду за дітьми у окремих закладах. Однак, як зазначають окремі дослідники «прогалиною вбачається той факт, що кількісне обмеження не підкріплене обмеженням якісним: якщо у інклюзивній групі навчатимуться три дитини з ООП, проте в них будуть різні нозології – це може викликати труднощі для організації навчального та виховного процесу у такій групі» [7, с. 53–55]. Окрім того на законодавчому рівні як у дитячих садках, так і у школах впроваджено таку посаду як асистент вихователя або вчителя відповідно, а також посаду асистента дитини. З аналізу норм Закону України «Про повну загальну середню освіту» випливає, що «асистент вчителя – це особа, яка належить до педагогічних працівників закладу освіти на відміну від асистента дитини, що є окремим учасником освітнього процесу і може бути представлена соціальним робітником, одним з батьків або уповноваженою на це особою» [15], в той же час, на нашу думку, перелік функціональних повноважень та обов'язків даних осіб варто більш детально, за відсутності в Законі, визначити на підзаконному рівні, зокрема у відповідних Порядках організації інклюзивного навчання у закладах освіти на відповідних рівнях освіти, про які буде йти мова нижче. Таким чином слід відмітити, що на законодавчому рівні вітчизняна правова система використовує різні рівні особливих форм навчання, як інклюзивну освіту так і освіту для осіб з особливими освітніми потребами, таким чином уникаючи деструктивного терміну «інвалідність» і в цьому є більш прогресивною від міжнародних правових актів у цій сфері.

Більш детально особливості забезпечення надання освіти особам з ООП в Україні визначені на підзаконному рівні. Зокрема, Постановою КМУ від 14 листопада 2018 р. № 952 «Про деякі категорії осіб з особливими освітніми потребами» затверджено перелік деяких категорій осіб з особливими освітніми потребами, якій не є сталий та може змінюватись [16].

Як було вище зазначено, організація інклюзивного навчання у закладах освіти на відповідних рівнях освіти здійснюється відповідно до порядків, затверджених Кабінетом Міністрів України, до них можна віднести: 1) Постанову КМУ від 10 липня 2019 р. № 635 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» [17]; 2) Постанову КМУ від 15 вересня 2021 р. № 957 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти» [18]. Інклюзивне навчання на інших рівнях освіти здійснюється за порядками, визначеними аналогічними постановами КМУ, щодо: організації діяльності інклюзивних груп у закладах дошкільної освіти; інклюзивного навчання осіб з особливими освітніми потребами в закладах професійної (професійно-технічної) освіти; інклюзивного навчання в закладах позаш-

кільної освіти. Ці документи регулюють організаційні засади інклюзивного навчання осіб з ООП за очною, заочною та дуальною формою здобуття освіти. Зокрема, основні правові засади даних нормативних актів визначають: організаційні засади вступу та навчання осіб з особливими освітніми потребами та створення інклюзивного середовища; можливості для навчання в доступних форматах; вимоги щодо адаптації територій, будівель, споруд і приміщень гуртожитків для осіб з інвалідністю та маломобільних груп населення; права на спеціальний навчально-реабілітаційний супровід і розумне пристосування; створення навчально-реабілітаційних підрозділів або команд психолого-педагогічного супроводу; можливості для забезпечення на території закладу фахової передвищої освіти соціальних послуг, зокрема супроводу під час інклюзивного навчання, фізичного супроводу осіб з інвалідністю та навчання жестовою мовою.

Суттєвим кроком у адміністративно-правовому регулюванні інклюзивної освіти стало прийняття 12 липня 2017 року Постанови КМУ № 545 «Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр». Відповідно до даного Положення інклюзивно- ресурсний центр (далі – ІРЦ) є установою, що утворюється з метою забезпечення права дітей з особливими освітніми потребами віком від 2 до 18 років на здобуття дошкільної та повної загальної середньої освіти шляхом проведення комплексної оцінки розвитку дитини, надання психолого- педагогічних, корекційно-розвиткових послуг та забезпечення їх системного кваліфікованого супроводу [19]. Саме ІРЦ надає батькам (одному з батьків) або законним представникам дитини з ООП, за заявою яких (якого) її проведено, висновок про комплексну оцінку фізично-психологічного стану дитини, що є юридичною підставою для відкриття інклюзивної групи або класу в освітньому закладі.

На підзаконному рівні важливим нормативним регулятивним актом щодо регулювання інклюзивної освіти в Україні є Концепція розвитку інклюзивної освіти (далі – Концепція), затверджена наказом МОН від 1 жовтня 2010 року. Основним програмним завданням цієї Концепції була розробка Типового положення про порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, а також внесення змін до актів, що регулюють порядок здійснення психолого-медико-педагогічних консультацій [10]. Однак слід відмітити, що попри наявність розробленого такого Типового положення не у всіх закладах загальної середньої освіти розроблені та затверджені належним чином дані положення, свідченням чого є моніторинг сайтів цих закладів, що в подальшому породжує правові спори, пов’язані з відповідальністю закладів освіти щодо недотримання законодавства про рівний доступ осіб з ООП до здобуття повноцінної освіти.

Слід відмітити, що у нормативному сегменті правового регулювання доступу осіб з ООП до здобуття повноцінної освіти та в цілому забезпечення організації інклюзивної освіти великий масив займають нормативні акти (розпорядження, рішення, рекомендації) МОН, як центрального органу виконавчої влади, що реалізує освітню політику. До них слід віднести: Лист МОН від 28 березня 2022 року № 1/3710-22 «Про роботу інклюзивно-ресурсних центрів та організацію освітнього процесу для осіб з особливими освітніми потребами у період воєнного стану», Лист МОН від 15.06.2022 № 1/6435-22 «Щодо забезпечення освіти осіб з особливими освітніми потребами», Лист МОН № 1/18593-25 від 08.09.2025 «Щодо організації дошкільної освіти дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивних групах», Лист МОН № 1/17666-25 від 26.08.2025 «Про організацію освітнього процесу осіб з особливими освітніми потребами в закладах загальної середньої освіти у 2025/2026 навчальному році» та ін. Дані листи містять, зокрема, інструктивно-методичні рекомендації щодо організації дистанційного навчання в інклюзивних класах, дотримання закладами освіти умов архітектурної доступності, деталі проведення комплексної оцінки ІРЦ, проведення корекційно-розвиткових занять.

Отже слід резюмувати, що великий масив норм мають рекомендаційний характер і, фактично, певне коло досить важливих питань залишаються за межами адміністративно-правового регулювання даної сфери суспільних відносин, видання даних рекомендацій є відволіканням кадрового і ресурсного забезпечення самого профільного Міністерства, витратою значного часу та підготовку, розсилку таких листів та необхідності їх обробки закладами освіти, крім того слід ще враховувати, що заклади середньої освіти підпорядковані органам місцевого самоврядування, від яких надходить теж великий масив нормативних вказівок обов’язкових до виконання. Тому, на нашу думку, єдиним вірним виходом із даної ситуації є розробка та затвердження закладом освіти Положення про організацію інклюзивного навчання та доступу до отримання освітніх послуг особами з особливим освітніми потребами в закладі освіти» на основі розробленого МОН типового Положення, з подальшим внесенням в нього змін та доповнень в процесі необхідності урегулювання потреб такої особливої форми освіти.

Висновки. В підсумку слід зазначити, що в межах однієї публікації не можливо визначити всі концептуальні засади (завдання, форми, засоби та способи) розвитку системи інклюзивної освіти та надання освітніх послуг особам з ООП, кожна концепція має досліджуватись з урахуванням видів та рівнів освіти.

Встановлено, що реалізація освітньої функції держави для осіб з ООП полягає у створенні інклюзивного та спеціального середовища через фінансування, матеріально-технічну підтримку, універсальний дизайн та розумне пристосування, що базується на індивідуальній програмі розвитку (ІПР) для забезпечення рівного доступу до освіти, адаптованої до їхніх потреб, та інтеграції у суспільство.

З'ясовано, що ключові напрямки розвитку інклюзивної освіти в Україні включають створення безбар'єрного середовища, підвищення кваліфікації педагогів, удосконалення фінансування та механізмів оцінювання, розробку індивідуальних програм розвитку (ІПР), забезпечення психолого-педагогічного супроводу (асистент вчителя), залучення батьків та використання ресурсів громади для забезпечення рівних можливостей у навчанні для дітей з ООП.

Визначено, що стратегічними пріоритетами держави у сфері інклюзивної освіти мають стати: 1) виявлення та оцінка осіб з особливими освітніми потребами - якісна діагностика потреб конкретного здобувача освіти; 2) забезпечення можливості навчатися за індивідуальною програмою у своєму районі/громаді; 3) підвищення рівня підготовленості педагогів для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами та залучення батьків до освітнього процесу; 4) проходження курсів підвищення кваліфікації викладачів закладах вищої освіти з метою вивчення методики роботи з відповідними категоріями здобувачів вищої освіти; 5) удосконалення механізмів фінансування інклюзивної освіти (запровадження державно-приватного партнерства); 6) розробка індивідуальної освітньої траєкторії навчання та закріплення знань на практиці; 7) запровадження прогнозованих механізмів працевлаштування для осіб з особливими освітніми потребами, які здобувають фахову освіту; 8) популяризації культури толерантності та рівності осіб з особливими освітніми потребами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст.141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Бондаренко Д. Становлення інклюзивної освіти в ЄС, наслідки впровадження та методи інтеграції в Україні. Київ, 2018. 17 с.
3. Інклюзивна освіта в Україні: шляхи від теорії до практики: реком. бібліогр. покажч. / Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди, наукова бібліотека; уклад. Л.Г. Айдарова; відп. ред. О.Г. Коробкіна. Харків: ХНПУ, 2017. 57 с.
4. Заярнюк О.В. Інклюзивна освіта в Україні: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Економіка і менеджмент: зб.наук. пр. Одеса, 2015. Вип. 11. С. 190-193. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2015_11_45.
5. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. Інклюзивна освіта: від основ до практики: *Монографія.* К.: ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).
6. Порошенко М. Інклюзивна освіта: *навчальний посібник*. Київ: ТОВ «Агенство Україна». 2019. 300 с.
7. Хомишин І.Ю. Адміністративно-правове регулювання інклюзивної освіти в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 28. С. 53–55. URL: http://www. vestnik- pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc28/15.pdf.
8. Конвенція про права дитини: міжнародний документ, ратифіковано Постановою ВР України № 789-XII від 27.02.91. Редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
9. Конвенція про права інвалідів від 13.12.2006: Ратифікована Україною 16.12.2009, набрала чинності для України 06.03.2010. *Офіційний вісник України офіційне видання.* 2010. № 17. Стор. 93. Ст. 799. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
10. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання: Наказ Міністерства освіти і науки Украї ни від 01.10.2010 № 912. URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya.
11. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: Постанова Кабінету Міністрів Украї ни від 15 серпня 2011 р. № 872. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/872–2011-п.
12. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст. 380. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.
13. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37-38. Ст. 2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18.
14. Про дошкільну освіту: Закон України від 6 червня 2024 року № 3788-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2024. № 42. Ст. 258. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20.
15. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. *Відомості Верховної Ради.* 2020. № 31. Ст. 226. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20.

16. Про деякі категорії осіб з особливими освітніми потребами: Постанова КМУ від 14 листопада 2018 р. № 952. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-kategoriyi-osib-z-osoblivimi-osvitnimi-potrebami.
17. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 635. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-%D0%BF.
18. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2021 р. № 957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF.
19. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр : постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 р. № 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Магдаліна І.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 336.17
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.43

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ВПЛИВУ НЕПРАЦЮЮЧИХ БАНКІВСЬКИХ АКТИВІВ НА СТАБІЛЬНІСТЬ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Мушенок В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії права,
міжнародного права та приватного права,
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0000-0003-0411-7567

Суббот А.І.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри європейського та публічного права,
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
ORCID: 0000-0002-1453-9379

Мушенок В.В., Суббот А.І. Адміністративно-правове забезпечення протидії впливу непрацюючих банківських активів на стабільність банківської системи України.

У статті здійснено дослідження особливостей адміністративно-правового забезпечення протидії впливу непрацюючих (дефолтних) банківських активів на стабільність банківської системи України в умовах воєнного стану та встановлено, що такі активи є вагомою проблемою для сучасного регулювання банківських правовідносин. Накопичення значного обсягу зазначених активів підриває фінансову стабільність та інвестиційну привабливість банків, довіру населення до банківської системи та загрожує економічній стабільності та розвитку країни. Встановлено, що за своєю суспільно-економічною змістовною наповненістю досліджувані активи міжнародною науковою та громадською спільнотою позначають NPL від «Non-Performing Loans», що перекладається як «непрацюючі (прострочені) кредити» або «непрацюючі активи». Проаналізовано наявні статистичні (звітні) дані щодо частки NPL у банківському секторі встановлено їх високий обсяг та значний загальний обсяг кредитного портфеля внаслідок війни, економічної кризи та енергетичного терору нашої держави з боку агресора. Визначено соціально-економічні виклики наявності високого рівня непрацюючих активів в умовах воєнного стану. Встановлено, що політика НБУ спрямовується на запровадження європейських нормативно-правових засад регулювання відносин щодо непрацюючих активів та підвищення прозорості вітчизняного фінансового та банківського сектору. Прикладом такого запровадження визначено реалізацію ініціативи Європейського Союзу "Ukraine Facility", запровадженої Регламентом (ЄС) Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 29.02. 2024 р. № 2024/792, а також Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) № 575/2013 від 26.06.2013 р. про пруденційні вимоги для кредитних установ. Обґрунтовано пропозиції (моніторинг кредитних портфелів, реструктуризація заборгованості, продаж активів, вдосконалення фінансових інструментів, впровадження передових практик тощо) щодо удосконалення відносин адміністративно-правового забезпечення управління непрацюючими активами шляхом внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 15.04.2020 р. № 281 та постанови Правління Національного банку України від 18.07.2019 р.

Ключові слова: адміністративно-правовий механізм, банківська діяльність, дефолтні активи, законодавство, Національний банк України, непрацюючі (проблемні) активи, непрацюючі (прострочені) кредити, нормативно-правове регулювання, регламенти ЄС, стабільність.

Mushenok V.V., Subbot A.I. Non-performing bank assets as an object of regulatory and legal regulation in the sphere of financial relations of Ukraine.

The article studies the features of administrative and legal support for counteracting the impact of non-performing (default) bank assets on the stability of the banking system of Ukraine under martial law and establishes that such assets are a significant problem for modern regulation of banking relations. The accumulation of a significant amount of these assets undermines the financial stability and investment attractiveness of banks, public confidence in the banking system and threatens the economic stability and development of the country. It is established that, due to their socio-economic content, the assets

under study are designated by the international scientific and public community as NPL from «Non-Performing Loans», which translates as «non-performing (overdue) loans» or «non-performing assets». The available statistical (reporting) data on the share of NPL in the banking sector are analyzed, their high volume and a significant total volume of the loan portfolio as a result of the war, economic crisis and energy terror of our state by the aggressor. The socio-economic challenges of the presence of a high level of non-performing assets under martial law are identified. It is established that the NBU policy is aimed at introducing European regulatory and legal principles for regulating relations with non-performing assets and increasing the transparency of the domestic financial and banking sector. An example of such introduction is the implementation of the European Union initiative "Ukraine Facility", introduced by Regulation (EU) of the European Parliament and of the Council (EU) of 29.02. 2024 No. 2024/792, as well as Regulation of the European Parliament and of the Council (EU) No. 575/2013 of 26.06.2013 on prudential requirements for credit institutions. Proposals (monitoring of credit portfolios, debt restructuring, asset sales, improvement of financial instruments, implementation of best practices, etc.) are substantiated to improve the relations of administrative and legal support for the management of non-performing assets by amending the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 15, 2020 No. 281 and the Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated July 18, 2019.

Key words: administrative and legal mechanism, banking, defaulted assets, legislation, National Bank of Ukraine, non-performing (problem) assets, non-performing (overdue) loans, regulatory and legal regulation, EU regulations, stability.

Постановка проблеми. Як складова частина суспільно-економічних відносин, банківські відносини в Україні являють собою взаємодію між суб'єктами банківського права (Національним банком України (надалі – НБУ), комерційними банками, фізичними та юридичними особами (клієнтами)), що виникають у процесі здійснення різних видів банківської діяльності: залучення вкладів на депозити, кредитування та розрахунки тощо. Зазначені відносини містять елементи публічного та приватного характеру, тому регулюються нормами такої комплексної галузі права як фінансове право з домінуванням елементів банківського права, а також інших галузей права (адміністративного, цивільного).

Банківські правовідносини мають владно-організаційний (реєстрація банків НБУ) та майновий (кредитні угоди) аспекти, базуються на принципах добровільності, взаємної заінтересованості, банківської таємниці та конкуренції. Серед об'єктів таких відносин є банківські операції з різними видами активів (працюючі, оборотні, позаоборотні тощо). Непрацюючі банківські активи є вагомою проблемою для сучасного регулювання банківських правовідносин, особливо в умовах глобальних викликів воєнного стану. Накопичення значного обсягу зазначених активів підриває фінансову стабільність та інвестиційну привабливість банків, довіру населення до банківської системи та загрожує економічній стабільності та розвитку країни.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження особливостей нормативно-правового регулювання таких об'єктів банківських правовідносин як непрацюючі банківські активи є предметом дослідження певної кількості вітчизняних науковців таких як Алексеєнко М.Д., Банк Р.О., Берлач А.І., Гетманцев Д.О., Дзюблюк О.В., Корнєєв В.В., Костюченко О.А., Крегул Ю.І., Курило В.І., Олійник А.В., Сокольницький Ю.І., Шукліна Н.Г. та ін.

Зокрема, Гетманцев Д.О. та Шукліна Н.Г. визначаючи банківське право підгалуззю (фінансового, цивільного або господарського) права, до об'єктів банківських правовідносин відносить поряд із діями громадян та юридичних осіб (здійснення платежів, операцій з іноземною валютою, купівля-продаж цінних паперів), різні види активів (кошти, цінні папери, майно). [1, с. 67]. Досліджуючи природу та сутність проблемних активів, їх класифікацію, Юрченко В.І. акцентує увагу на необхідності адміністративно-правового регулювання відносин управління проблемними активами банківських установ у банківській системі України [2, с. 47]. Аналізуючи особливості адміністративно-правового забезпечення фінансової безпеки банків, Надьон О.В. робить обґрунтоване узагальнення про те, що збільшення обсягів проблемних кредитів є серйозною загрозою для фінансової стабільності вітчизняних банків та безпеки банківського сектору і пропонує нові підходи до регулювання такого типу безпекових відносин [3, с. 19].

Однак, не зважаючи на те, що існуючі наукові доробки мають теоретико-правове та прикладне значення для регуляторів, банківських установ та інших учасників банківського сектору, а також сприяють кращому розумінню й управлінню ризиками, пов'язаними з непрацюючими банківськими активами, значно меншу уваги у царині сучасної правової науки було приділено фахівцями дослідженню правового регулювання непрацюючих (проблемних, дефолтних) банківських активів, які входять до широкої категорії банківських активів та безпосередньо впливають на збереження фінансової стабільності банківської системи у період глобальних викликів для країни та суспільства.

Мета дослідження. Виходячи із загальної окресленої проблематики у даній роботі пропонуються результати дослідження особливостей адміністративно-правового забезпечення протидії впливу непрацюючих банківських активів на стабільність банківської системи України в умовах воєнного стану, а також пропозиції щодо удосконалення публічного регулювання відносин банківського регулювання.

Виклад основного матеріалу. У межах окресленого дослідження, у першу чергу, доцільно звернути увагу на характеристику окремих елементів банківських відносин періоду запровадження правового режиму воєнного стану як глобального виклику українському суспільстві. Адже протидія України відкритій ворожій агресії протягом останніх чотирьох років призвела до зниження доходів держави та її населення, а також сприяла погіршенню платоспроможності позичальників, руйнуванню структури банківських активів.

Усі перелічені та інші фактори сприяли ускладненню обслуговування банківських кредитів, погіршило якість кредитних портфелів банків і зумовило значні відрахування у резерви. На сучасному етапі діяльність комерційних банків підлягає впливу посилених макроекономічних ризиків, таких як інфляція та девальвація національної валюти тощо. Все це в умовах воєнного стану впливає на здатність позичальників виконувати свої фінансові зобов'язання перед банками та формує різного роду негативні фінансово-економічні тенденції для кожної фінансово-кредитної установи.

Переходячи до сутності дослідження, у першу чергу, звернемо увагу на особливості сучасної уніфікації окремих категорій проблематики та зазначимо, що непрацюючі банківські активи наразі в наукових та публіцистичних дослідженнях позначаються англійською абревіатурою NPL від «Non-Performing Loans», що перекладається як «непрацюючі (прострочені) кредити» або «непрацюючі активи» [4, с. 34].

Отже, за своєю суспільно-економічною змістовною наповненістю NPL є вагомою проблемою для банківського сектору України в сучасних умовах глобальних викликів. Поряд з іншими негативними факторами, високий рівень NPL підриває фінансову стабільність та інвестиційну привабливість банків, довіру громадян-вкладників до банківської системи та загрожує подальшому економічному розвитку нашої держави та її поступу до європейських соціально-економічних приорітетів.

В обґрунтування визначеної мети даного дослідження авторський колектив звернув увагу на наявні статистичні (звітні) дані станом на 01.01.2025 р., які визначають частку NPL у банківському секторі на рівні 37,4%, що на 0,8% нижче від показника на 01.01.2024 р. Проте, попри активну роботу банків із урегулювання непрацюючих кредитів, їхня частка залишається високою. Від початку повномасштабної війни обсяги відрахувань в резерви під кредити перевищили 100 млрд грн, що становить понад 12% загального обсягу кредитного портфеля, який банки мали наприкінці лютого 2022 року. Водночас потенційні втрати кредитного портфеля внаслідок війни, економічної кризи та енергетичного терору можуть сягнути 30% [5].

Звернувши увагу на NPL як соціально-економічну проблему та проаналізувавши статистичну інформацію щодо їх рівня, зазначимо, що з 2023 р. Україна активно працює над скороченням обсягу NPL, застосовуючи заходи нормативно-правового регулювання зазначених відносин. Зокрема, політика НБУ спрямовується на запровадження європейських нормативно-правових засад регулювання відносин щодо непрацюючих активів та підвищення прозорості вітчизняного фінансового в цілому та, зокрема банківського сектору.

З метою реалізації ініціативи Європейського Союзу "Ukraine Facility", запровадженої Регламентом (ЄС) Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 29.02. 2024 р. № 2024/792, Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 18.03.2024 р. № 244-р **«**Про схвалення Плану України» затвердив документ під назвою «План України для Ukraine Facility», у якому визначив заходи задля вирішення проблеми високого рівня NPL у банках, що сприятиме зміцненню стійкості банківської системи та підвищенню довіри з боку інвесторів [6].

У продовження реалізації відносин забезпечення стабільності банківської системи у відносинах державної фінансової політики, з 01.01.2025 р. постановою Правління НБУ «Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України**»** №52 від 02.05.2024 р. [4] запроваджено заміну терміну «непрацюючий актив» на «дефолтний актив» у Положенні про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями [7].

Для загального обґрунтування доцільності зазначених вище змін, звернемо увагу на теоретико-правове регулювання категорії «дефолт». Отже, дефолт – це невиконання боржником (позичальником, державою чи компанією) своїх фінансових зобов'язань перед кредитором, зокрема невиплата боргу чи відсотків у встановлені терміни [8]. У практиці регулювання банківських відносин Боровик С.В. ключовою підставою для класифікації активу як дефолтного визначає факт виникнення при простроченних платежах понад 90 днів, неможливості погашення без реалізації застави [9].

Проведений нами компаративістський аналіз доктринального тлумачення поняття дефолтних активів повністю узгоджується із нині наявним нормативно-правовими визначеннями даної категорії банківської діяльності:

1) Постанова Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями» 30.06.2016 р. № 351, згідно з якою дефолтний актив – актив, за яким визнано дефолт боржника/контрагента, який, у свою чергу, визначається як настання події/наявність ознаки дефолту, за якими банк на підставі судження довів те, що немає дефолту боржника/контрагента [8].

2) Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) № 575/2013 від 26.06.2013 р. про пруденційні вимоги для кредитних установ та про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 648/2012, згідно з яким, дефолтні активи формують основу непрацюючих експозицій (NPL) за статтею 47а, до яких додатково входять придбані/створені знецінені активи та реструктуризовані з повторними проблемами, а припинення статусу дефолтного вимагає виконання всіх зобов'язань та підтвердження платоспроможності боржника [11].

На нашу думку, доцільно звернути увагу на той факт, що державні банки у своїй діяльності щодо управління проблемними активами діють із врахуванням вимог, визначених постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження критеріїв та умов визначення банками, в яких державі належить 75 і більше відсотків статутного капіталу, заходів з управління проблемними активами» від 15.04.2020 р. № 281, яка, хоч і характеризує проблемні активи у значенні, визначеному відповідними нормативно-правовими актами НБУ, проте визначає порядок їх продажу і випади дисконтування проблемних активів, виставлених на продаж державними банками [12].

Звернувши увагу на закріплені у вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актах визначення та характеристику дефолтних активів, проаналізуємо прописані у вітчизняних підзаконних актах базові принципи, яким має відповідати процес правового регулювання відносин управління проблемним банківським активом. У постанові правління НБУ «Про затвердження Положення про організацію процесу управління проблемними активами в банках України» від 18.07. 2019 р. № 97 регулятор визначив такі принципи: 1) економічна доцільність; 2) пріоритетність; 3) своєчасність; 4) структурованість; 5) адекватність; 6) усебічність та комплексність; 7) ефективність; 8) моніторинг (аналіз стану процесу) [13].

Звернемо увагу на більш детальний аналіз окремих принципів шляхом аналізу позиції експерта банківської діяльності Усатюк Л.М., яка зазначає про те, що відповідно до принципу ефективності банк забезпечує скорочення рівня (у відсотках до відповідного обсягу активів) та обсягу проблемних активів (в абсолютних значеннях) з досягненням оптимального балансу між часом та обсягом повернення заборгованості за такими активами/обсягом надходжень від продажу/відступлення права вимоги за такими активами відповідно до затвердженої банком стратегії управління проблемними активами [5].

Надавши характеристику загального стану відносин та принципів правової протидії NPL у банківській системі України, звернемо увагу на соціально-економічні виклики наявності високого рівня непрацюючих активів в умовах воєнного стану:

- зростання кредитних ризиків як закономірна реакція суб'єктів господарювання та громадян на сформовану економічну невизначеність, що впливає на їх здатність виконувати зобов'язання за кредитами;
- правова невизначеність сформована хаотичними та невиправданими змінами в законодавстві та занадто жорсткі нові регуляторні вимоги, що створюють додаткові труднощі для банків у врегулюванні NPL (здійснення судових процедур, виконання рішень судів);
- порушення економічної діяльності банків та їх позичальників у період тривалих військових дій шляхом створення значних ризиків для економіки та безпосередньо банківського сектору, погіршуючи платоспроможність позичальників і підвищуючи рівень NPL;
- наявність ряду інших макроекономічних ризиків: інфляція, коливання валютного курсу, зниження економічної активності банків, погіршення фінансового становища позичальників тощо.

Проведені дослідження передумов виникнення та сучасного стану NPL, як впливової категорії на стабільність фінансової системи України, дають підстави надати пропозиції щодо удосконалення відносин адміністративно-правового забезпечення управління непрацюючими активами шляхом внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 15.04.2020 р. № 281 [12] та постанови Правління Національного банку України від 18.07.2019 р. № 97 [13].

Впровадження системи постійного моніторингу кредитних портфелів для раннього виявлення проблемних кредитів, що забезпечить можливість оперативного реагування на потенційні проблеми та вживання необхідних заходів для мінімізації ризиків.

Реструктуризація заборгованості шляхом пропонування позичальникам варіантів реструктуризації боргу шляхом: 1) продовження термінів погашення; 2) зниження процентних ставок; 3) часткове списання боргу.

Ведення претензійно-позовної роботи для забезпечення примусового стягнення заборгованості, в т. ч. за рахунок звернення стягнення на заставу.

Продаж портфеля проблемної заборгованості або окремих кредитів, з метою уникнення ситуації, коли непрацюючі активи на балансах банків ставлять під загрозу інвестиційну привабливість банків та негативно впливають на їхній капітал, що є дієвим способом вирішення проблеми непрацюючих активів є їх реалізація, яку банк не може повернути, на користь третіх осіб.

Розвиток та вдосконалення фінансових інструментів і створення державних ініціатив із підтримки банків може полягати у запровадженні програм фінансової підтримки банків, які стикаються з проблемою NPL. Зазначене державне регулювання та підтримка зможе зменшити ризики для банків та стимулювати їх до активнішого кредитування.

Продаж та реструктуризація активів через використання державних платформ для продажу та активне залучення інвесторів до їх викупу дозволяє. Такий вид банківського регулювання сприятиме зменшенню навантаження проблемними активами на банківську систему.

Впровадження світових передових практик використання аналітичних інструментів для оцінки рівня ризику позичальників допоможе банкам уникати надання кредитів з високим ризиком неповернення.

Співпраця з міжнародними фінансовими інститутами полягає в залученні міжнародних організацій, таких як МВФ і Світовий банк, для надання технічної допомоги, фінансової підтримки, експертних консультацій щодо впровадження передових практик зменшення рівня NPL.

Отже, реформи, спрямовані на зниження рівня NPL, є важливими для зміцнення банківської системи та підвищення довіри інвесторів, що у свою чергу, є запорукою відновлення та зростання економіки держави в цілому. Ефективне адміністративно-правове регулювання рівня NPL в умовах воєнного стану вимагає комплексного підходу, що включає законодавчі зміни, фінансову підтримку та впровадження передових управлінських практик. Спільні зусилля держави, банківського сектору та міжнародних партнерів є ключовими для забезпечення стабільності та стійкого економічного розвитку України.

Висновки. Виходячи із економічної сутності діяльності банківської системи, яка спрямована на забезпечення фінансування та обслуговування суб'єктів підприємницької діяльності та громадян, накопичення NPL на балансі банку знижує ефективність основних видів діяльності банків. В умовах воєнного стану, можливості банків щодо врегулювання окремих проблемних активів досить обмежені та зводяться до стандартних дій, які досить часто не приносять бажаного результату. Необхідність законодавчого врегулювання досліджуваних відносить посилять ефективність системи управління непрацюючими активами в банках та процесу врегулювання боргових зобов'язань. Це насамперед позитивно вплине на подальше зниження обсягів непрацюючих кредитів у банках та доступність банківського кредитування. Зміни до законодавства стануть підґрунтям для розроблення стратегії врегулювання непрацюючих кредитів в Україні, що сприятиме, зокрема, збільшенню інвестиційної привабливості банківського сектору. Спрощення процесів банкрутства та ліквідації підприємств дає змогу банкам ефективніше управляти проблемними активами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гетманцев Д.О., Шукліна Н.Г. Г 44 Банківське право України: К.: Центр учбової літератури, 2007. 344 с.
2. Юрченко В.І., Аксьонова О.Б. Управління проблемними активами у банківській установі. *Економічний вісник ДВНЗ УДХТУ*. 2019. № 1(9). С. 72–78. URL: http://ek-visnik.dp.ua/wp-content/uploads/pdf/2019-1/Yurchenko.pdf. DOI: 10.32434/2415-3974-2019-9-1-72-78.
3. Надьон О.В. Адміністративно-правове забезпечення фінансової безпеки банків: поняття та необхідні ознаки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, *Серія «Право»*. 2016.Вип. 39. Том 2. С. 17–21. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/529195ac-a121-41ff-bc9c-c9685bee6ab8.
4. Завадський Й.С., Осовська Т.В., Юшкевич О.Ю. Економічний словник. К.: Кондор, 2006. 356 с.
5. Усатюк Людмила. Особливості роботи з npl в умовах воєнної агресії. 5.08.2024. Вид-во «Юридична практика». URL: https://pravo.ua/osoblyvosti-roboty-z-npl-v-umovakh-voiennoi-ahresii/ (дата звернення: 12.01.2026).
6. Рамкова угода між Україною та ЄС щодо спеціальних механізмів реалізації фінансування Союзу для України згідно з інструментом «UKRAINE FACILITY» від 21.05.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-24#Text (дата звернення: 12.01.2026).

7. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України: Постанова Правління Національного банку України №52 від 02.05.2024 р. URL : https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_02052024_52. (дата звернення: 12.01.2026).
8. Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями: Постанова Правління Національного банку України від 30.06.2016 р. № 351. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0351500-16#Text (датазвернення: 5.01.2026).
9. Економічний дискус: міжнародний збірник наукових праць. відпов. ред. Н.В. Семенишена. Тернопіль: Крок, 2014. Вип. 3. 307 с.
10. Боровик С.В. Проблеми теорії держави і права: сучасний вимір для України. Київський університет права. К.: Вид-во КУП, 2024. 235 с.
11. Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) № 575/2013 від 26.06.2013 р. про пруденційні вимоги для кредитних установ та про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 648/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_043#Text (дата звернення: 12.01.2026).
12. Про затвердження критеріїв та умов визначення банками, в яких державі належить 75 і більше відсотків статутного капіталу, заходів з управління проблемними активами: Постановою Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2020 р. № 281. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2020-%D0%BF#Text. (дата звернення: 12.01.2026).
13. Положення про організацію процесу управління проблемними активами в банках України: Постанова Правління Національного банку України від 18.07.2019 р. № 97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0097500-19#Text. (дата звернення: 12.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Мушенок В.В., Суббот А.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:351.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.44

АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО У СПРАВАХ ПРО ОСКАРЖЕННЯ ВІДМОВИ У НАДАННІ СТАТУСУ ДИТИНИ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Назар Ю.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
Львівського державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-8059-4413

Назар Ю.С. Адміністративне судочинство у справах про оскарження відмови у наданні статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

У статті проаналізовано проблеми вирішення адміністративними судами справ про оскарження відмови у наданні статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Відзначено, що в адміністративному судочинстві склалася практика розгляду та вирішення справ про оскарження відмови у наданні статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, з урахуванням правової позиції Верховного Суду, висловленої у справі №360/3668/18 (постанова від 24.01.2023). Зміни норм Закону України «Про охорону дитинства» (14 травня 2025 року) та Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (01 вересня 2025 року) зумовили нерелевантність положень цієї постанови Верховного Суду щодо необхідності дитині мати статус внутрішньо переміщеної особи і подавати представниками заяву за місцем реєстрації як такої особи, однак правова позиція щодо наявності причинно-наслідкового зв'язку між моральними та психологічними стражданнями дитини і воєнними діями, збройним конфліктом та іншими пов'язаними з цим обставинами не лише не втратила актуальності. Вона набула більш важливого значення у зв'язку з необхідністю доведення наявності щодо дитини психологічного насильства, зумовленого воєнними діями та збройним конфліктом.

Наголошено, що для ефективного функціонування публічно-правового механізму надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, і захисту адміністративними судами прав дітей у випадку їх порушень з боку суб'єктів публічної адміністрації важливим є узгодженість нормативно-правових актів. Зокрема, потребують узгодженості норми Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, прийнятого на підставі Закону України «Про охорону дитинства», і Закону України «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат» щодо змісту поняття «психологічне насильство».

Ключові слова: адміністративне судочинство, адміністративний суд, судова практика, дитина, психологічне насильство, захист прав дитини, оскарження відмови у наданні статусу, дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Nazar Yu.S. Administrative judicial proceedings in cases of appeal against the refusal to granting status to a child who has suffered as a result of war actions and armed conflict.

The article analyzes the problems encountered by administrative courts in resolving cases concerning appeals against refusals to grant the status of a child affected by hostilities and armed conflicts.

It is noted that in administrative judicial proceedings a consistent practice has developed for the consideration and resolution of cases involving appeals against refusals to grant the status of a child affected by hostilities and armed conflicts, taking into account the legal position of the Supreme Court expressed in case No. 360/3668/18 (judgment of 24 January 2023). Amendments to the Law of Ukraine "On the Protection of Childhood" (14 May 2025) and to the Procedure for Granting the Status of a Child Affected by Hostilities and Armed Conflicts (1 September 2025) have rendered irrelevant the provisions of this Supreme Court judgment concerning the requirement for a child to have the status of an internally displaced person and for an application to be submitted by representatives at the place of registration as such a person. However, the legal position regarding the existence of a causal link between the child's moral and psychological suffering and hostilities, armed conflict, and other related circumstances has not only retained its relevance, but has gained increased importance in view of the

need to prove that the child was subjected to psychological violence caused by hostilities and armed conflict.

The article emphasizes that the effective functioning of the public-law mechanism for granting the status of a child affected by hostilities and armed conflicts, as well as the protection of children's rights by administrative courts in cases of their violation by public administration bodies, requires coherence and consistency of regulatory legal acts. In particular, there is a need to harmonize the provisions of the Procedure for Granting the Status of a Child Affected by Hostilities and Armed Conflicts, adopted on the basis of the Law of Ukraine "On the Protection of Childhood", with the Law of Ukraine "On Social Protection and Support of Children Affected by the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine, and Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Streamlining the Provision of Social Services and Payments" with regard to the content of the concept of "psychological violence."

Key words: administrative judicial proceedings, administrative court, case law, child, psychological violence, protection of the rights of the child, appeal against the refusal to grant status, child who suffered as a result of hostilities and armed conflicts.

Постановка проблеми. Воєнна агресія росії проти України, яка у різних формах триває з 2014 року, зумовлює необхідність посиленого захисту однієї з найбільш вразливих категорій осіб – дітей. За даними сайту «Діти війни» лише з 24 лютого 2022 року до 18 січня 2026 року поранено 2334, депортовано або примусово переміщено понад 20000 дітей [1]. Одним із способів захисту прав дітей за цих умов є надання посиленого соціального захисту, у тому числі й у межах реалізації правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Станом на вересень минулого року такий статус отримали понад 412 тисяч дітей [2], але це далеко не остаточна цифра. Частина дітей ще не отримала відповідного статусу, а частині було відмовлено органами опіки та піклування.

Причиною відмов були як прогалини у законодавстві, нечіткість окремих нормативних положень, так і неналежне виконання своїх обов'язків суб'єктами публічної адміністрації у сфері захисту прав дітей. Можливість отримати належний захист у таких випадках реалізується шляхом звернення до адміністративного суду, що актуалізує важливість дослідження проблем адміністративного судочинства у справах про оскарження відмови у наданні статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Метою статті є на підставі аналізу судової практики розгляду адміністративними судами справ про оскарження відмови у наданні статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, з'ясувати основні проблеми у наданні такого статусу у сучасних умовах та сформулювати пропозиції щодо удосконалення розгляду цієї категорії справ і законодавства про захист прав дітей.

Стан опрацювання проблематики. Питання розгляду та вирішення адміністративними судами соціальних спорів, у тому числі й справ щодо захисту соціальних прав дітей, були предметом досліджень Я.О. Берназюка, Б.Л. Василюка, С.С. Єсімова, Ю.В. Іщенка, М.В. Коваліва, В.М. Кравчука, С.М. Мельничук, М.І. Смоковича та інших науковців. Проте наукового аналізу питань надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, захисту прав таких дітей адміністративними судами після зміни законодавства здійснено не було.

Виклад основного матеріалу. У Законі України «Про охорону дитинства» визначено поняття дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, (стаття 1) і основні процедурні умови надання особі такого статусу (стаття 30-1). Так, статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, надається органом опіки та піклування за місцем звернення або за місцем виявлення такої дитини місцевими органами виконавчої влади та (або) органами місцевого самоврядування [3]. А сам порядок надання такого статусу закріплений на підзаконному рівні – у постанові Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2017 року № 268 «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» (далі – Порядок) [4].

Відповідно до п. 3 Порядку право на отримання статусу має дитина, а також особа, яка під час воєнних дій та збройних конфліктів не досягла віку 18 років (повноліття), що: 1) отримала поранення, контузію, каліцтво; 2) зазнала фізичного, сексуального насильства; 3) була викрадена, депортована або примусово переміщена; 4) залучалася до участі у військових формуваннях; 5) незаконно утримувалася, у тому числі в полоні; 6) зазнала психологічного насильства; 7) її батьки або один з них, інший законний представник зникли безвісти за особливих обставин або померли (загинули) через отримані внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів поранення, контузії або каліцтва на території України чи за кордоном; 8) була позбавлена батьківського піклування внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Найбільше спірних питань виникає щодо надання статусу дитині, яка зазнала психологічного насильства. Попередня редакція ч. 6 статті 30-1 Закону України «Про охорону дитинства» передбачала, що статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, надається органом опіки та піклування за місцем реєстрації дитини як внутрішньо переміщеної особи. Тобто обов'язковими умовами для отримання такого статусу було звернення за місцем реєстрації дитини саме як внутрішньо переміщеної особи, і безпосередня наявність статусу внутрішньо переміщеної особи.

У судовій практиці, яка склалася до внесення змін до ч. 6 статті 30-1 Закону України «Про охорону дитинства», наголошувалося на необхідності дотримання цих умов, а їх відсутність була підставою для відмови в отримання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів. Верховний Суд у постанові від 24.01.2023 у справі №360/3668/18 вказав, що у вирішенні питання щодо можливості надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, слід виходити з наявності у дитини статусу внутрішньо переміщеної особи [5]. Посилаючись на таку позицію Верховного Суду, адміністративні суди першої та апеляційної інстанцій не задовольняли вимоги позивачів і відмовляли у визнанні протиправними рішень органів опіки та піклування про відмову у наданні статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів [6; 7].

Неналежне місце звернення з заявою про надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, також було підставою для відмови в отриманні цього статусу. Заяви подавалися за фактичним місцем проживання дитини, а не за зареєстрованим як внутрішньо переміщеної особи. У таких випадках суди констатували, що відповідний орган опіки та піклування не мав компетенції щодо надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів [8].

Змінами до статті 30-1 Закону України «Про охорону дитинства», внесеними Законом України від 14 травня 2025 року (введені в дію 06 липня 2025 року) були виключені умови і щодо наявності у дитини статусу внутрішньо переміщеної особи, і щодо необхідності подання заяви за місцем реєстрації дитини як такої особи. Відповідно органи опіки та піклування після 06 липня 2025 року, отримавши повний пакет документів, не можуть відмовити у наданні статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, з міркувань відсутності територіальної компетенції чи реєстрації як внутрішньо переміщеної особи. Щодо цих умов адміністративними судами та суб'єктами публічної адміністрації не можуть використовуватися й положення постанови Верховного Суду від 24.01.2023 у справі №360/3668/18. Тому особам, які отримали відмову у наданні статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, з цих підстав доцільно повторно звернутися до органів опіки та піклування.

Відповідно до зміненого правового механізму надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, зокрема, дитині, яка зазнала психологічного насильства, основними умовами для надання такого статусу стають наявність моральних та психологічних страждань (травм) дитини, яких вона зазнала внаслідок воєнних дій, збройних конфліктів й інших пов'язаних з цим обставин (тимчасової окупації, депортації, примусового переміщення та інших). При цьому, якщо у попередній редакції підпункту 3 пункту 2 Порядку наявність моральних та психологічних страждань не потребували доведення, то чинна редакція такого положення не містить. Натомість для надання статусу тепер необхідно подати до органу опіки та піклування копію одного з документів (чи кілька, якщо є різні підстави), в яких міститься інформація про наявність моральних та психологічних страждань дитини – висновок лікаря-психолога, лікаря-психотерапевта або лікаря-психіатра, лікаря-психіатра дитячого, що підготовлений за результатами індивідуального психологічного або психіатричного обстеження дитини або особи з числа дітей відповідно до вимог законодавства за формою, затвердженою МОЗ; висновок судово-психологічної або комплексної психолого-психіатричної експертизи, проведеної відповідно до Кримінального процесуального кодексу України або за рішенням суду, що встановлює наявність у дитини або особи з числа дітей ознак моральних страждань або психологічної травми внаслідок пережитих подій під час воєнних дій та збройних конфліктів (або ж інших документів відповідно до Порядку). Тобто суб'єктам публічної адміністрації та адміністративним судам відповідно до нової редакції Порядку необхідно встановлювати наявність моральних та психологічних страждань (травм) дитини.

Іншу обставину, яку слід встановити, є наявність причинно-наслідкового зв'язку між моральними та психологічними стражданнями дитини і воєнними діями, збройним конфліктом та іншими пов'язаними з цим обставинами. У постанові від 24.01.2023 у справі №360/3668/18 Верховний Суд наголосив на необхідності такого зв'язку між воєнними діями, збройним конфліктом на території населеного пункту, включеного до Переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, та фактом настання обставин (насильство, каліцтво тощо), які мали

негативний вплив на стан здоров'я та розвиток дитини, оскільки, виходячи із поняття дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, то саме внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту така дитина мала зокрема зазнати психологічного насильства [5]. Цю правову позицію Верховного Суду неодноразово використовували адміністративні суди, і в подальшому її слід використовувати як судами, так й органами опіки та піклування.

Аналіз судової практики свідчить про існування певної проблеми щодо розуміння та визначення території, на якій відбуваються воєнні дії та збройний конфлікт. Суди для цього використовують залежно від моменту виникнення спірних відносин розпорядження Кабінету Міністрів України, накази Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерства розвитку громад та територій України, якими затверджені переліки територій, на яких ведуться (велися) бойові дії [9]. У судових рішеннях саме наявність чи відсутність конкретного населеного пункту у відповідному переліку є тією первинною обставиною, що зумовлює висновок про факт ведення воєнних (бойових) дій (за умови доведення причинно-наслідкового зв'язку між воєнними діями та моральними і психологічними стражданнями). Наприклад, Київський окружний адміністративний суд у рішенні від 29.04.2025 у справі № 320/3149/25 відзначив, що дитина, яка проживала на вказаних переліком територіях під час бойових дій або окупації, має право на статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів [10].

Однак, до органів опіки та піклування, а після їх відмови у наданні статусу й до адміністративних судів, звертаються представники в інтересах дітей, які зазнали моральних та психологічних страждань (дитина боялась вибухів, ховалися в ванній кімнаті, в тому числі кілька разів на ніч, в дитини розвинулось порушення сну, з'явилось відчуття тривоги) внаслідок збройної агресії російської федерації, чисельних вибухів в місті, яке піддавалося ракетним обстрілам, але не належить до переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії (місто Кривий Ріг). Обґрунтовують такі вимоги тим, що законодавець наводить перелік можливих документів, що є доказами підтвердження місця проживання дитини на території, на якій ведуться (велися) безпосередньо бойові дії, серед яких відсутнє посилання на будь-який законодавчо затверджений перелік таких територій і не визначає обов'язковість віднесення місця проживання дитини виключно до територій, визначених переліком, для отримання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів [11]. Суди першої та апеляційної інстанцій відмовили у задоволенні позову. Але як аргументи позивача заслуговують на увагу, так і потребує однозначного законодавчого урегулювання проблема захисту прав дітей (у тому числі й шляхом надання певного правового статусу), які зазнали психологічного насильства у наслідок збройної агресії російської федерації, не в населених пунктах, віднесених на рівні підзаконних нормативно-правових актів до території воєнних дій. Законом України «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат» психологічним насильством серед іншого визнаються й страждання, зумовлені тим, що дитина стала свідком жорстоких подій (ракетних обстрілів, травмування чи загибелі людей), спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України [12]. Однак, у сучасних умовах для надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, використовуються лише норми Закону України «Про охорону дитинства» та Порядку.

Висновки. В адміністративному судочинстві склалася практика розгляду та вирішення справ про оскарження відмови у наданні статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, з урахуванням правової позиції Верховного Суду, висловленої у справі №360/3668/18 (постанова від 24.01.2023). Зміни норм Закону України «Про охорону дитинства» (14 травня 2025 року) та Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (01 вересня 2025 року) зумовили нерелевантність положень цієї постанови Верховного Суду щодо необхідності дитині мати статус внутрішньо переміщеної особи і подавати представниками заяву за місцем реєстрації як такої особи, однак правова позиція щодо наявності причинно-наслідкового зв'язку між моральними та психологічними стражданнями дитини і воєнними діями, збройним конфліктом та іншими пов'язаними з цим обставинами не лише не втратила актуальності. Вона набула більш важливого значення у зв'язку з необхідністю доведення наявності щодо дитини психологічного насильства, зумовленого воєнними діями та збройним конфліктом.

Для ефективного функціонування публічно-правового механізму надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, і захисту адміністративними судами прав дітей у випадку їх порушень з боку суб'єктів публічної адміністрації важливим є узгодженість нормативно-правових актів. Зокрема, потребують узгодженості норми Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, прийнятого на підставі Закону України «Про охорону дитинства», і Закону України «Про соціальний захист та підтримку

дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат» щодо змісту поняття «психологічне насильство». Це може бути першим кроком щодо систематизації законодавства про захист дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діти війни. URL: https://childrenofwar.gov.ua.
2. Уряд розширив можливості для надання статусу дитини, яка постраждала від війни. URL: https://www.msp.gov.ua/press-center/news/uryad-rozshyryv-mozhlyvosti-dlya-nadannya-statusu-dytyny-yaka-postrazhdala-vid-viyny.
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#n383.
4. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text.
5. Постанова Верховного Суду від 24.01.2023 у справі № 360/3668/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108594040.
6. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 26.08.2024 у справі № 320/13020/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121224538.
7. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 03.11.2025 у справі № 320/3149/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131478601.
8. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 18.03.2025 у справі № 620/12874/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125931022.
9. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2015 № 1275-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1275-2015-%D1%80#Text; Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 28.02.2025 № 376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#n16 та інші.
10. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 29.04.2025 у справі №320/3149/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126987547.
11. Постанова Третього апеляційного адміністративного суду від 11.03.2025 у справі № 160/18185/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126004933.
12. Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат : Закон України від 08.10.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Назар Ю.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.45

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ

Наливайко О.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад
навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту
Донецького державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-2911-2108

Наливайко О.І. Трансформація системи поліцейських послуг в умовах воєнного стану: виклики для публічної безпеки та прав людини.

Наукова стаття присвячена комплексному адміністративно-правовому аналізу трансформації системи поліцейських послуг в Україні в умовах воєнного стану та визначенню ключових викликів, котрі така трансформація породжує для забезпечення публічної безпеки та дотримання прав людини. Актуальність дослідження зумовлена тривалим функціонуванням правового режиму воєнного стану, що об'єктивно змінив зміст, форми та пріоритети діяльності Національної поліції України, а також посилив напруження між потребами національної безпеки та стандартами верховенства права.

У статті обґрунтовується теза про те, що воєнний стан виступає системоутворюючим чинником, котрий трансформує поліцейські послуги з елементу сервісної моделі публічного управління у комплексний безпековий механізм, орієнтований на забезпечення стабільності публічного порядку в умовах збройної агресії. На основі аналізу положень Конституції України, Закону України «Про Національну поліцію» (2015), Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (2015) та підзаконних нормативно-правових актів встановлено, що чинне правове регулювання діяльності поліції у воєнний період має фрагментарний характер і не формує цілісної нормативної моделі поліцейських послуг воєнного часу.

Особлива увага приділяється проблемі розширення дискреційних повноважень Національної поліції та відсутності належної процедурної конкретизації їх реалізації. Доведено, що така ситуація негативно впливає на принцип правової визначеності, ускладнює здійснення судового та громадського контролю за діяльністю поліції, а також створює підвищені ризики непропорційного втручання у сферу прав і свобод людини.

У підсумку доводиться, що ефективність поліцейських послуг в умовах воєнного стану має оцінюватися не лише з позицій досягнення публічної безпеки, а й з точки зору дотримання принципів законності, пропорційності та мінімально необхідного втручання у права людини. Сформульовані у статті положення можуть бути використані для подальшого наукового опрацювання проблематики поліцейських послуг воєнного часу, а також у процесі вдосконалення законодавства України у сфері публічної безпеки.

Ключові слова: трансформація поліцейських послуг, правоохоронна діяльність, воєнний стан, публічна безпека, права людини, законність і пропорційність обмежень, адміністративні повноваження поліції, кризове управління безпекою, військова взаємодія правоохоронних органів, превентивна політика.

Nalyvaiko O.I. Transformation of the police service system under martial law: challenges for public safety and human rights.

The scientific article is devoted to a comprehensive administrative and legal analysis of the transformation of the system of police services in Ukraine under the conditions of martial law and to the identification of key challenges that this transformation poses for ensuring public security and the protection of human rights. The relevance of the study conditioned the prolonged functioning of the legal regime of martial law, which has objectively altered the content, forms, and priorities of the activities of the National Police of Ukraine, while also intensifying tensions between the imperatives of national security and the standards of the rule of law.

The article substantiates the thesis that martial law acts as a system-forming factor that transforms police services from an element of a service-oriented model of public administration into

a comprehensive security mechanism aimed at ensuring the stability of public order in the context of armed aggression. Based on an analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On the National Police» (2015), the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law» (2015), and subordinate normative legal acts, it is established that the current legal regulation of police activities during the wartime period is fragmented in nature and does not form a coherent normative model of police services under martial law.

Particular attention is paid to the issue of the expansion of discretionary powers of the National Police and the lack of proper procedural specification of their exercise. It is demonstrated that this situation negatively affects the principle of legal certainty, complicates the exercise of judicial and public oversight over police activities, and creates heightened risks of disproportionate interference with the sphere of human rights and freedoms.

In conclusion, it is argued that the effectiveness of police services under conditions of martial law should be assessed not only in terms of achieving public security objectives but also from the perspective of compliance with the principles of legality, proportionality, and minimally necessary interference with human rights. The provisions formulated in the article may be used for further scholarly research on wartime police services, as well as in the process of improving Ukrainian legislation in the field of public security.

Key words: transformation of police services, law enforcement, martial law, public safety, human rights, legality and proportionality of restrictions, administrative powers of the police, crisis security management, military interaction of law enforcement agencies, preventive policy.

Постановка проблеми. Запровадження та тривале функціонування правового режиму воєнного стану в Україні зумовили докорінну трансформацію системи публічної безпеки, у межах котрої Національна поліція України виконує не лише традиційні правоохоронні функції, а й низку нетипових для мирного часу завдань, пов'язаних із забезпеченням обороноздатності держави, контрдиверсійною діяльністю, евакуаційними заходами, контролем за дотриманням спеціальних режимних обмежень, взаємодією з військовими формуваннями та органами військового управління.

У цих умовах змінюється сама природа поліцейських послуг – від сервісно-орієнтованої моделі, закріпленої Законом України «Про Національну поліцію» (2015), до безпеково-превентивної та репресивно-охоронної, що об'єктивно підсилює втручання держави у сферу прав і свобод людини. Воєнний стан, з одного боку, легітимує тимчасові обмеження окремих конституційних прав (статті 64, 92 Конституції України; Закон України «Про правовий режим воєнного стану»), а з іншого – створює підвищені ризики непропорційного або невмотивованого застосування поліцейських повноважень, зокрема у сфері свободи пересування, недоторканності житла, приватності, свободи зібрань, права на справедливу процедуру.

Проблема полягає в тому, що чинна модель правового регулювання поліцейських послуг не була концептуально адаптована до тривалого воєнного стану, а більшість нормативних змін мають фрагментарний, реактивний характер. Це породжує низку системних суперечностей: між публічною безпекою та стандартами прав людини; між розширеними повноваженнями поліції та належними механізмами демократичного контролю; між необхідністю оперативного реагування та вимогами правової визначеності й пропорційності.

У результаті трансформація поліцейських послуг відбувається швидше на практичному, ніж на доктринальному й нормативному рівнях, що актуалізує потребу в науковому осмисленні цієї трансформації саме крізь призму балансу між публічною безпекою та правами людини.

Мета дослідження – комплексний адміністративно-правовий аналіз трансформації системи поліцейських послуг в умовах воєнного стану в Україні, визначення основних викликів для публічної безпеки та прав людини, а також формулювання авторських висновків щодо напрямів удосконалення правового регулювання діяльності Національної поліції з урахуванням принципів законності, пропорційності та верховенства права.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика діяльності поліції та надання поліцейських послуг у системі публічної безпеки є предметом активного наукового аналізу як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій доктрині. Упродовж останніх десятиліть особливо інтенсивно досліджуються адміністративно-правові засади поліцейської діяльності, сервісна модель поліції, питання адміністративного примусу, а також стандарти дотримання прав людини у правоохоронній сфері. Значну увагу приділено й трансформації поліції в умовах демократичних реформ та євроінтеграційних процесів.

Водночас аналіз наукових публікацій свідчить, що дослідження діяльності поліції переважно здійснювалися в умовах мирного часу, а правовий режим воєнного стану розглядався фрагментарно – здебільшого в межах конституційно-правового або безпекового дискурсу. Саме питання

трансформації системи поліцейських послуг в умовах тривалого воєнного стану залишається недостатньо опрацьованим у вітчизняній юридичній науці.

У працях українських науковців, зокрема В. Авер'янова, О. Андрійка, Ю. Битяка, В. Галунька, І. Голосніченка, О. Дрозда, Р. Калюжного, А. Комзюка, О. Кузьменко, Т. Коломоєць висвітлено загальні засади адміністративно-правового статусу поліції, її повноваження, принципи діяльності та гарантії прав людини. У цих дослідженнях сформульовано концептуальні підходи до розуміння поліції як сервісного інституту публічної влади, діяльність якого має грунтуватися на засадах законності, пропорційності та підзвітності суспільству.

Разом із тим, у зазначених працях воєнний стан розглядається або як винятковий, короткострокoвий правовий режим, або взагалі не враховується як самостійний фактор трансформації поліцейської діяльності. Окремі наукові публікації, що з'явилися після 2022 року, стосуються проблем взаємодії поліції з військовими формуваннями, забезпечення правопорядку на деокупованих територіях, застосування превентивних заходів та адміністративного примусу в умовах збройної агресії. Однак такі дослідження мають переважно прикладний або описовий характер і не формують цілісного теоретико-правового бачення змін у системі поліцейських послуг.

У зарубіжній правовій доктрині (зокрема в працях Д. Бейлі, К. Вокера, Л. Зеднера, Т.Джонса) проблематика діяльності поліції в умовах надзвичайних і кризових режимів аналізується крізь призму прав людини, сек'юритизації публічної безпеки та ризиків «нормалізації надзвичайності». Водночас ці напрацювання ґрунтуються на досвіді демократичних держав і не враховують специфіки правового режиму воєнного стану в умовах повномасштабної збройної агресії, що обмежує можливості їх прямої імплементації в український правопорядок.

Таким чином, попри наявність значного масиву наукових досліджень у сфері поліцейської діяльності та правового режиму воєнного стану, відсутнє комплексне доктринальне осмислення трансформації системи поліцейських послуг саме в умовах тривалого воєнного стану. Особливо недостатньо розробленими залишаються питання зміни змісту поліцейських послуг, меж допустимого обмеження прав людини під час їх надання, а також відповідності розширених повноважень поліції принципам верховенства права та правової визначеності. Зазначене обумовлює необхідність формування цілісного наукового підходу до аналізу трансформації поліцейських послуг як елемента сучасної системи публічної безпеки, що функціонує в умовах воєнного стану, та визначає наукову новизну й практичну значущість цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Концепція поліцейських послуг була закріплена в українському праві із прийняттям Закону України «Про Національну поліцію» (2015), що визначив діяльність поліції як таку, що спрямована на надання послуг у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, протидії злочинності та надання допомоги особам, які її потребують [1]. Такий підхід відповідав європейській моделі сервісно-орієнтованої поліції, у котрій держава виступає не лише каральним, а передусім захисним суб'єктом [2].

Запровадження воєнного стану істотно змінило функціональне навантаження поліції. В умовах збройної агресії поліцейські послуги фактично трансформуються з сервісної діяльності у комплекс безпекових заходів, спрямованих на нейтралізацію загроз національній безпеці. Це знаходить своє нормативне відображення у положеннях Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (2015), що передбачає можливість залучення органів Національної поліції до виконання завдань оборонного характеру, посилення охорони стратегічних об'єктів, участі у забезпеченні режимних обмежень [3].

У результаті відбувається зміщення акценту з індивідуалізованого підходу до особи як отримувача послуг на пріоритет колективної безпеки [4]. Така трансформація має об'єктивний характер, однак вона супроводжується ризиком розмивання поняття «поліцейська послуга», коли будь-яка владно-примусова дія поліції фактично виправдовується умовами воєнного стану.

Отже, воєнний стан зумовлює зміну змісту поліцейських послуг від сервісно-орієнтованої моделі до безпеково-превентивної, однак така трансформація потребує чіткого нормативного окреслення меж, інакше існує загроза підміни публічної служби розширеним адміністративним примусом.

Окремо слід зазначити про розширення повноважень Національної поліції в умовах воєнного стану. Так, чинне законодавство України надає Національній поліції низку додаткових повноважень у період воєнного стану. Зокрема, йдеться про участь у забезпеченні комендантської години, перевірці документів, огляді транспортних засобів, обмеженні свободи пересування, тимчасовому вилученні майна, а також про взаємодію з військовими адміністраціями та Збройними Силами України [5].

Особливістю цих повноважень є те, що вони реалізуються в умовах спрощених процедур та підвищеної дискреції поліцейського. Формально такі заходи мають правову підставу у статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (2015) [3], однак механізми їх практичної реалізації часто не деталізовані на рівні підзаконних актів.

Це створює ситуацію, коли межа між законним обмеженням прав і свавільним втручанням стає нечіткою. Наприклад, законодавство не завжди визначає критерії «необхідності» та «пропорційності» застосування обмежувальних заходів, що ускладнює подальший судовий або громадський контроль за діями поліції [6].

Відтак, розширення повноважень поліції в умовах воєнного стану є об'єктивно необхідним, однак відсутність деталізованих процедур їх реалізації може підвищувати ризики правової невизначеності та зловживань, що негативно впливає на довіру до інституту поліції [7].

У контексті впливу воєнного стану на дотримання прав людини у процесі надання поліцейських послуг, то Конституція України допускає можливість обмеження окремих прав і свобод в умовах воєнного стану, проте такі обмеження мають відповідати принципам законності, необхідності та пропорційності [8]. На практиці діяльність поліції в цей період часто пов'язана з інтенсивним втручанням у сферу особистих прав людини [9], зокрема права на свободу пересування, недоторканність житла, приватність та свободу мирних зібрань.

Особливої уваги потребує проблема фактичної асиметрії між обсягом повноважень поліції та можливостями особи захистити свої права в умовах воєнного стану. Обмежений доступ до судів, складність фіксації порушень, психологічний тиск воєнної ситуації – усе це знижує ефективність правових гарантій.

Водночас міжнародні стандарти прав людини, зокрема згідно положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), навіть у випадку воєнного стану, права, що забезпечують доступ до незалежного суду й право на справедливий розгляд, мають бути ефективно імплементовані у внутрішнє законодавство та практику держави [10]. Також слід зазначити, що Європейський суду з прав людини, оцінює обмеження прав під час воєнного стану з огляду на принцип пропорційності, необхідності та верховенства права [11]. Проте в українському законодавстві відсутній чіткий механізм імплементації цих стандартів саме у сфері поліцейських послуг воєнного часу.

Отже, воєнний стан об'єктивно знижує рівень реалізації окремих прав людини у сфері поліцейських послуг, однак держава зобов'язана забезпечити мінімальні гарантії правового захисту [12], що наразі реалізується недостатньо системно.

Стосовно викликів для системи публічної безпеки та ефективності поліцейських послуг, то трансформація поліцейських послуг в умовах воєнного стану супроводжується не лише правовими, а й інституційними викликами [13]. Поліція змушена діяти в умовах кадрового дефіциту, підвищеного психологічного навантаження, постійної загрози життю особового складу. Це безпосередньо впливає на якість надання поліцейських послуг та дотримання професійних стандартів [14].

Крім того, відбувається інституційне зближення поліції з військовими структурами, що поступово змінює характер поліцейської діяльності. У довгостроковій перспективі це створює ризик «мілітаризації» поліції та втрати її сервісної природи, що суперечить задекларованим принципам реформування правоохоронної системи [15].

Водночас воєнний стан продемонстрував і позитивні аспекти трансформації – зростання оперативності, підвищення ролі превенції, розвиток міжвідомчої взаємодії. Проблема полягає в тому, що ці здобутки наразі не закріплені на рівні чіткої правової моделі. Так система публічної безпеки в умовах воєнного стану функціонує в режимі підвищеної ефективності, однак без належного правового осмислення це може призвести до деформації поліцейських послуг у поствоєнний період.

Розуміння зазначених трансформацій неможливе без звернення до ширшого теоретико-правового контексту забезпечення демократичного контролю за діяльністю органів публічної влади.

У науковій доктрині обґрунтовано, що навіть в умовах надзвичайних правових режимів ключового значення набувають принципи відкритості, прозорості та підзвітності державних інституцій як передумови збереження довіри суспільства та мінімізації ризиків зловживання владними повноваженнями. Зокрема, у працях Л. Наливайко та співавторів акцентується увага на значенні доступу до публічної інформації як інструменту громадського контролю за діяльністю держави, а також на ролі прозорості як базового демократичного стандарту функціонування публічної влади [16, 17].

У цьому контексті діяльність неурядових правозахисних організацій розглядається як важливий елемент правозахисного механізму, що сприяє фіксації порушень прав людини та формуванню суспільного запиту на дотримання принципу верховенства права навіть за умов кризових та воєнних викликів [18]. Зазначені теоретичні підходи мають методологічне значення і для осмислення трансформації системи поліцейських послуг у воєнний період, оскільки дозволяють оцінювати розширення поліцейських повноважень крізь призму необхідності збереження демократичних стандартів публічної безпеки та прав людини.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що запровадження та тривале застосування правового режиму воєнного стану призвели до системної трансформації поліцейських послуг в Україні, що має не ситуативний, а структурний характер. У сучасних умовах по-

ліцейські послуги фактично вийшли за межі класичної сервісної концепції, закріпленої в Законі України «Про Національну поліцію» (2015), та набули ознак комплексного безпекового механізму, спрямованого на забезпечення обороноздатності держави і стабільності публічного порядку в умовах збройної агресії.

Аналіз чинного законодавства засвідчує відсутність цілісної нормативної моделі поліцейських послуг воєнного часу. Норми Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (2015) та підзаконні акти лише фрагментарно регламентують участь Національної поліції у реалізації заходів правового режиму воєнного стану, не визначаючи ані спеціального статусу поліцейських послуг, ані особливостей їх правової природи в умовах обмеження конституційних прав і свобод. Така фрагментарність зумовлює правову невизначеність, у межах котрої розширення поліцейських повноважень здійснюється без належної процедурної конкретизації.

Особливу проблему становить трансформація дискреційних повноважень поліції. У воєнний період дискреція набуває розширеного характеру, що об'єктивно знижує ефективність традиційних механізмів правового контролю. Відсутність законодавчо закріплених критеріїв необхідності, адекватності та пропорційності застосування поліцейських заходів унеможливлює повноцінну оцінку законності таких дій, як у судовому порядку, так і в межах громадського контролю. Це суперечить принципу верховенства права, що зберігає свою дію незалежно від правового режиму.

Воєнний стан істотно трансформував співвідношення між публічною безпекою та правами людини у сфері поліцейських послуг. Обмеження прав і свобод, передбачені Конституцією України, на практиці часто реалізуються без належного процедурного супроводу, що призводить до фактичного зниження стандартів правового захисту особи. За таких умов поліцейські послуги перестають виконувати гарантійну функцію щодо прав людини і набувають виключно інструментального характеру, орієнтованого на досягнення безпекового результату.

Окремої уваги потребує інституційна трансформація Національної поліції в умовах воєнного стану. Посилення взаємодії з військовими формуваннями та органами військового управління об'єктивно змінює характер поліцейської діяльності, формуючи тенденцію до її мілітаризації. За відсутності чітких правових запобіжників така тенденція створює ризик інституційної деформації поліції як цивільного органу виконавчої влади та ускладнює повернення до сервісно-орієнтованої моделі у поствоєнний період.

За цих умов особливого значення набуває забезпечення інституційної прозорості та підзвітності діяльності поліції, а також збереження ефективних механізмів доступу до публічної інформації і громадського контролю, включно з діяльністю правозахисних організацій. Саме ці елементи виступають необхідною запобіжною ланкою проти надмірної дискреції та деформації поліцейських послуг, дозволяючи поєднати потреби публічної безпеки з дотриманням демократичних стандартів і принципу верховенства права навіть в умовах воєнного стану.

У підсумку слід констатувати, що ефективність поліцейських послуг в умовах воєнного стану не може оцінюватися виключно з позицій досягнення публічної безпеки. Критерієм їх правомірності має залишатися відповідність принципам законності, правової визначеності, пропорційності та мінімально необхідного втручання у права людини. Відсутність нормативно закріпленої концепції поліцейських послуг воєнного часу створює загрозу консервації надзвичайних практик у звичайному правопорядку, що є несумісним із засадами демократичної, правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.
2. Naeyé, J., & David, H. (1997). Bayley: Future for the police. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice, 5(4),* 427-430. URL: https://doi.org/10.1163/157181797x00257.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
4. Бандурка О.М. Теорія і практика управління органами внутрішніх справ України: монографія. Харків: НУВС, 2004. 780 с.
5. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text.
6. Rule of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11-12 March 2016): no. CDL-AD(2016)007. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-ad(2016)007-e.
7. Присяжнюк О. Дискреційні повноваження правоохоронних органів України як один із механізмів реалізації правоохоронної функції держави. *Форум Права*. 2024. № 3(80). С. 56-64. URL: https://forumprava.pp.ua/files/056-064-2024-3-FP-Prysyazhnyuk_8.pdf.

8. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
9. Кучер В.О. Права людини: втручання у сферу приватного життя в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Юридична.* 2024. № 1. С. 92-100. URL: http://journals. lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/845/825.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_004#Text.
11. Летнянчин Л., Яворський В. Обмеження в реалізації прав людини та основоположних свобод в умовах воєнного стану через призму практики європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2025. № 1(86). С. 220-225. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320146/310735.
12. International Covenant on Civil and Political Rights: Resolution of 16.12.1966 no. 2200A (XXI). URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights.
13. Sheptycki, J.W.E. (2002). In Search of Transnational Policing. *The European Legacy, 10(1),* 83-129. URL: https://www.researchgate.net/publication/343525048_JWE_Sheptycki_In_Search_of_Transnational_Policing_Towards_a_Sociology_of_Global_Policing_book_review.
14. Guidebook on Democratic Policing. Senior Police Adviser to the OSCE Secretary General. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), 2009. 42 p. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/ documents/OSCE.pdf.
15. Rivas, J. (2013). Militarization of the Police Force: Causes and the Alternative. URL: https://www.researchgate.net/publication/304163217_Militarization_of_the_Police_Force_Causes_and_the_Alternative.
16. Наливайко Л.Р., Вітвіцький С. С. Право на доступ до публічної інформації в контексті контролю громадян за діяльністю держави. *Право і суспільство.* 2014. № 5(2). С. 28-33.
17. Nalyvaiko, L.R. (2014). Transparency as a democratic standard of the government functioning. *Evropský Politický a Právní Diskurs, 1(4),* 51-62. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2014/2014-1-4/05.pdf.
18. Наливайко Л.Р., Грицай І., Дніпров О.С. Неурядові правозахисні організації України: навч. посібник. К.: Хай-Тек Прес, 2014. 432 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Наливайко О.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.46

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА МИТНИХ ПРОЦЕДУР

Пай І.І.,
аспірантка кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0009-0000-1512-4346

Пай І.І. Поняття та правова характеристика митних процедур.

Стаття присвячена виявленню теоретичних і практичних проблем визначення поняття та здійснення структурно-змістовної характеристики митних процедур у межах правового забезпечення. Актуальність вибору теми зумовлена відсутністю уніфікованого підходу до визначення митних процедур у національному митному законодавстві та науковій доктрині митного права, що негативно позначається на єдності правозастосовної практики. Наявність такої проблематики може слугувати передумовою для зловживання дискреційними повноваженнями посадових осіб митних органів, а також одним із чинників зростання рівня корупційних ризиків. Метою статті є формування теоретико-правового підходу до визначення поняття митних процедур, з'ясування їх правової природи, а також розкриття змісту і структури митних процедур у системі митного права України. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, зокрема: діалектичний метод, формально-юридичний аналіз, системно-структурний метод, порівняльно-правовий та логіко-семантичний методи, що дозволяють всебічно дослідити правову природу митних процедур і встановити їх структурні елементи. Визначено критерії розмежування дефініцій, а саме: «юридична процедура» та «правова процедура», та розкрито основні ознаки правової процедури, до яких віднесено: регламентованість нормами національного та міжнародного законодавства; участь у таких процедурах суб'єкта публічно-владних повноважень; здійснення процедури у формі сукупності послідовних дій; спрямованість на досягнення визначеного правового результату. Наведено дефініції понять «митна процедура», «митні правила», «митний режим», «митні формальності» та «митне оформлення», передбачені Митним кодексом України та висвітлені в наукових джерелах. В результаті дослідження запропоновано обґрунтування авторського підходу до визначення митної процедури як правозастосовчої діяльності митних органів, спрямованої на реалізацію вимог митного законодавства у межах обраного митного режиму та мети переміщення товарів через митний кордон України. Виокремлено основні структурні елементи митних процедур, зокрема митний контроль, митне оформлення та справляння (стягнення) митних платежів, а також визначено їх змістовне наповнення. Окреслено термін «митні платежі», їх види, а також зазначено, що діяльність зі справляння митних платежів є однією зі складових частин митної справи, що передбачено статтею 7 Митного кодексу України. З'ясовано, що відносини, пов'язані із справлянням митних платежів, регулюються Митним кодексом України, Податковим кодексом України та іншими законами України з питань оподаткування. Наголошено на необхідності подальшого вдосконалення теоретичних засад та нормативного закріплення митних процедур з метою забезпечення правової визначеності, підвищення ефективності діяльності митних органів.

Ключові слова: митні органи, процедура, митні процедури, структура, митні формальності, митний контроль, митне оформлення, справляння (стягнення) митних платежів, адміністративно-правове забезпечення.

Pai I.I. The concept and legal characteristics of customs procedures.

The article is devoted to identifying theoretical and practical problems of defining the concept and implementing the structural and substantive characteristics of customs procedures within the framework of legal support. The relevance of the choice of topic is due to the lack of a unified approach to defining customs procedures in national customs legislation and the scientific doctrine of customs law, which negatively affects the unity of law enforcement practice. The presence of such problems may serve as a prerequisite for the abuse of discretionary powers of customs officials, as well as one of the factors increasing the level of corruption risks. The purpose of the article is to form a theoretical and legal approach to defining the concept of customs procedures, clarifying their legal nature, as well as revealing the content and structure of customs procedures in the system of customs law of Ukraine. The methodological basis of the research is made up of general scientific and special legal methods

of cognition, in particular the dialectical method, formal legal analysis, system-structural method, comparative legal and logical-semantic methods, which allowed us to comprehensively investigate the legal nature of customs procedures and establish their structural elements. Criteria for distinguishing between the definitions of «legal procedure» and «legal procedure» have been determined, and also reveals the main features of the legal procedure, which include: regulation by national and international legislation; participation in such procedures of a subject of public authority; implementation of the procedure in the form of a set of sequential actions; aiming at achieving a specific legal result. The definitions of the concepts of «customs procedure», «customs rules», «customs regime», «customs formalities» and «customs clearance» provided for by the Customs Code of Ukraine and covered in scientific sources are given. As a result of the study, a justification of the author's approach to defining a customs procedure as a law enforcement activity of customs authorities aimed at implementing the requirements of customs legislation within the framework of the selected customs regime and the purpose of moving goods across the customs border of Ukraine was proposed. The main structural elements of customs procedures are identified, in particular customs control, customs clearance and collection (collection) of customs payments, and their content is also determined. The term «customs payments» is defined, their types are defined, and it is also noted that the activity of collecting customs payments is one of the components of customs affairs, which is provided for by Article 7 of the Customs Code of Ukraine. It was found that relations related to the payment of customs payments are regulated by the Customs Code of Ukraine, the Tax Code of Ukraine and other laws of Ukraine on taxation. The need for further improvement of theoretical foundations and regulatory consolidation of customs procedures was emphasized in order to ensure legal certainty and increase the efficiency of customs authorities.

Key words: customs authorities, procedure, customs procedures, structure, customs formalities, customs control, customs clearance, collection (collection) of customs payments, administrative and legal support.

Постановка проблеми. Митний кодекс України не містить уніфікованої дефініції митної процедури, що зумовлює існування різних доктринальних підходів до її розуміння як правового інституту, процесуальної форми чи різновиду правозастосовчої діяльності митних органів. Проблемним залишається також співвідношення понять «митна процедура», «митні правила» «митний режим», «митні формальності» та «митне оформлення» [1, с. 194], що у практиці правозастосування діяльності митних органів нерідко призводить до їх ототожнення або неправильного тлумачення. Крім того, неоднозначним є питання структурної побудови митних процедур, зокрема щодо складу їх елементів, та ролі митних органів. Така невизначеність у митному законодавстві негативно впливає на ефективність реалізації митних процедур, створює передумови для зловживання дискреційними повноваженнями посадових осіб митних органів та підвищує рівень корупційних ризиків при здійсненні митних процедур. Вищенаведене вказує на актуальність вибраної теми.

Мета дослідження – це виявлення теоретичних та практичних проблем визначення поняття, змісту та структури митних процедур. Виконання цієї мети дозволить нам систематизувати наукові підходи, уточнити категоріальний апарат митного права та сформувати напрямки вдосконалення правового забезпечення митних процедур і практики їх застосування.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання здійснення митних процедур досліджували такі вчені як Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, Б.А. Кормич, О.П. Рябченко, А.В. Мазур, О.М. Шевчук, М.Г. Шульга та ін. Незважаючи на активність вчених щодо вивчення сутності митних процедур та їх структури, ця проблематика має низку дискусійних підходів науковців та потребує додаткового наукового осмислення в межах адміністративно-правового забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Спочатку розглянемо термін «процедура» в юридичній науці та його правові ознаки. Термін «процедура» (франц. procedure, від лат. procedo – просуваюсь) означає «проходжу, або просуваюсь» [2, с. 234]. У юридичних підходах дефініція «процедура» – це порядок здійснення суб'єктами правовідносин юридично значущих дій, сукупність яких становить юридичний процес [3, с. 15], чи порядок, наступність, послідовність у вчиненні певних дій для досягнення очікуваного результату [4]. У науковій доктрині переважає підхід, за яким терміни «юридична процедура» і «правова процедура» ототожнюються, водночас окремі науковці зазначають, що ці категорії не є тотожними [5, с. 117], оскільки «юридична процедура» є більш ширшим поняттям і може мати неправовий характер у разі порушення норм права. У юридичній енциклопедії термін «процедура» вказаний як порядок, установлений законодавчими та іншими нормативно-правовими актами, що складається з послідовних дій і спрямований на досягнення визначеного правового результату [6, с. 8]. Тобто, процедура – це встановлений порядок дій, який має на меті отримання певного результату. До основних ознак правової процедури нале-

жать такі риси: 1) вона регламентується нормами національного та міжнародного законодавства; 2) учасником юридичних процедур є суб'єкт публічно-владних повноважень; 3) процедура являє собою сукупність послідовних дій; 4) вона спрямована на досягнення правового результату [7, с. 134].

Стосовно поняття «митні процедури». Уперше зміст «митні процедури» була визначена наказом Держмитслужби України № 828 від 30 грудня 1998 р., у якому це поняття регламентувалося як «…контроль за дотриманням порядку переміщення товарів, їх огляд, оформлення документів, накладення митного забезпечення, перевірка правильності заповнення вантажної митної декларації, нарахування сум, що підлягають сплаті, підготовка статистичних даних та інші дії, що виконуються митними органами України відповідно до законодавства України в галузі митної справи» [8]. У пункті 19 ст. 1 Митного кодексу України 2002 р. (який втратив чинність) визначалося, що «…митні процедури – це операції, пов'язані із здійсненням митного контролю за переміщенням товарів і транспортних засобів через митний кордон України, митного оформлення цих товарів і транспортних засобів, а також зі справлянням передбачених законом податків і зборів» [9].

Чинний МК України визначає термін «митна процедура» як зумовлені метою переміщення товарів через митний кордон України сукупність митних формальностей та порядок їх виконання (п. 21 ч. 1 ст. 4); а дефініцію «митні формальності» – як сукупність дій, що підлягають виконанню відповідними особами та митними органами з метою дотримання вимог законодавства України з питань державної митної справи (п. 29 ч. 1 ст. 4) [10]. Вкажімо, що митні формальності у Міжнародній конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур визначаються як «…сукупність дій, що підлягають виконанню відповідними особами та митною службою з метою дотримання вимог митного законодавства» [11].

У літературі з митного права відсутній єдиний підхід до визначення поняття «митні процедури», їх ознак і критеріїв класифікації, а також триває наукова дискусія щодо співвідношення понять «митні процедури», «митні правила», «митні режими» і «митні формальності». Зокрема, Д.В. Приймаченко й В.В. Прокопенко підкреслюють, що поняття «митні процедури» визначені законодавцем є більш ширшим поняттям за «митні формальності», оскільки включає не лише сукупність необхідних дій, а й регламентований офіційно порядок їх виконання [1, с. 194]. МК України визначає «митні правила» – як встановлений МК України та іншими нормативно-правовими актами України порядок переміщення товарів і транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх митним органам для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій із товарами, що перебувають під митним контролем або контроль за якими покладено на митні органи цим МК України та іншими законами України (п. 28 ч. 1 ст. 4) [10]. МК України «митний режим» визначає як комплекс взаємопов'язаних правових норм, що відповідно до заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України визначають митну процедуру щодо цих товарів, їх правовий статус, умови оподаткування і обумовлюють їх використання після митного оформлення (п. 25 ч. 1 ст. 4)[10].

Ю.Д. Кунєв та Л.Р. Баязітов наголошують, що у чинному митному законодавстві поняття «митна процедура» трактується неправильно, що порушує логічне співвідношення з поняттям «митний режим». На думку авторів, митний режим є ширшим поняттям, а процедура – це конкретні дії в рамках певного режиму, порушуючи їх ієрархічне співвідношення. Митний режим визначає загальні умови, а процедура – порядок виконання операцій (митний транзит, склад, переробка), і ця різниця важлива, на думку авторів для правильного розуміння митного регулювання [12, с. 7].

Єдиного підходу у митному праві не існує щодо визначення дефініції «митні процедури». М.Г. Шульга трактує дане поняття як технічні нормативи залежно від категорії товарів, видів транспорту, митних режимів, заходів нетарифного регулювання, осіб, які переміщують товари [13, с. 475]. П.В. Пашко цей термін висвітлює як операції, пов'язані зі здійсненням митного контролю за переміщенням товарів і транспортних засобів через митний кордон, їх митного оформлення, а також зі справлянням передбачених законом податків і зборів [14, с. 651]. Подібний підхід є І.Г. Бережнюка [15, с. 33]. Такий підхід вчених виходить із визначенням митних процедур у Митному кодексі України 2002 року.

І.М. Резнік вказує, що через митну процедуру законодавець установлює порядок діяльності митних органів і як результат митна процедура покликана вирішити питання, чи може бути конкретний товар або транспортний засіб переміщений через митний кордон певним способом у межах обраного декларантом митного режиму [16, с. 68]. Як зазначалось раніше, митна процедура – це правозастосовча діяльність митних органів та їх посадових осіб, яка полягає у здійсненні сукупності передбачених митним законодавством дій, спрямованих на організацію та забезпечення переміщення товарів і транспортних засобів фізичними та юридичними особами через митний кордон України відповідно до обраного митного режиму [17, с. 146].

В подальшому встановимо структуру митних процедур. Вона складається з трьох основних елементів, а саме: 1) митного контролю; 2) митного оформлення; 3) справляння (стягнення) митних платежів [18, с. 34, 4, с. 18]. Надамо їх характеристику в межах правового забезпечення. Згідно положень МК України митний контроль здійснюється у місцях розташування митних органів, а також в інших місцях, визначених законодавством. Зокрема, ч. 4 ст. 318 МК України передбачає, що митний контроль товарів, транспортних засобів комерційного призначення у пунктах пропуску через державний кордон України здійснюється відповідно до типових технологічних схем митного контролю, що затверджуються КМ України [10].

Розглянемо зміст митного контролю як складового елементу митних процедур. МК України вказує, що митний контроль – це сукупність заходів, що здійснюються з метою забезпечення додержання норм МК України, законів та інших нормативно-правових актів з питань митної справи, міжнародних договорів України, укладених у встановленому законом порядку (п. 24 ч. 1 ст. 4) [10]. У Кіотській конвенції митний контроль визначається як сукупність заходів, що здійснюються митною службою з метою забезпечення дотримання митного законодавства (розд. 2 Загального додатку) [11].

Митний контроль має різні тлумачення вчених. Це пов'язано з напрямками дослідження науковців. Зокрема, І.Г. Бережнюк пропонує розуміти митний контроль – як встановлені дії митних органів щодо товарів і транспортних засобів, які переміщуються через митний кордон, а також осіб, причетних до такого переміщення, для гарантування реалізації митних правил» [15, с. 132]. О.М. Шевчук при визначені досліджуваного митного контролю акцентує увагу на сукупності перевірних спеціальних дій митних органів, спрямованих на дотримання юридичними і фізичними особами митного законодавства України, її міжнародних договорів, а також правил, які регулюють порядок переміщення досліджуваного товару [19, с. 104].

Митний контроль товарів та транспортних засобів здійснюється з метою додержання норм, що складають законодавство України з питань державної митної справи [10]. Організації митного контролю присвячена гл. 47 (ст.ст. 321–328) МК України, а питанням регламентації здійснення митного контролю - гл. 49 МК України. В ній визначено, що здійснення митного контролю включає подання суб'єктами переміщення товарів через митний кордон документів та відомостей, необхідних для митного контролю, та виконання посадовими особами митних органів комплексу перевірних дій, що виражаються у формах митного контролю [10].

В подальшому розглянемо зміст митного оформлення як складового елементу здійснення митних процедур. МК України вказує, що митне оформлення – це виконання митних формальностей, необхідних для випуску товарів, транспортних засобів комерційного призначення (п. 23 ч. 1 ст. 4) [10]. Митне оформлення у митному праві має різні тлумачення науковців. На думку М.Г. Шульги, митне оформлення – це сукупність взаємообумовлених організаційно-правових та технічних процедур, здійснюваних митними органами в порядку та на умовах, встановлених митним законодавством [20]. На думку Д.С. Цаліної митне оформлення – це виконання митним органом дій, які пов'язані з документальним закріпленням результатів митного контролю товарів і транспортних засобів, переміщуваних через митний кордон України [21]. Фактично використано підхід П.В. Пашка [23, с. 22].

З позицій міжнародного права Ф.Г. Клян розглядає термін митне оформлення як здійснення юридично значущих дій (митних формальностей), виражених у фіксації перебігу та результатів певного виду або комплексу заходів митного контролю, що розпочинаються з прийняттям чи отриманням уповноваженою посадовою особою митного органу митної декларації та/або необхідних документів [24, с. 18]. Д.С. Цаліна відносить митне оформлення до неюрисдикційного адміністративного провадження, яке включає в себе інші організаційно-розпорядчі дії та супроводжується документуванням результатів митного контролю [21, с. 8].

Стосовно галузевого розуміння категорії митне оформлення О.М Шевчук пропонує розуміти як виконання посадовими особами митних органів сукупності дій, спрямованих на забезпечення порядку переміщення досліджуваного товару через митний кордон України із закріпленням результатів їх митного контролю. Автор досліджував такий товар як лікарські засоби [15. с. 209]. Регламентування митного оформлення товарів, які переміщуються через митний кордон розпочинається після подання до митного органу митної декларації та врегульовано ст.ст. 246–256 МК України [10].

В подальшому розглянемо правові підстави справляння (стягнення) митних платежів як складового елементу митних процедур. Визначення терміну «митні платежі» у МК України не існує. Згідно МК України, відносини, пов'язані із справлянням митних платежів, регулюються МК України, Податковим кодексом України та іншими законами України з питань оподаткування (ч. 2 ст. 1). Також діяльність зі справляння митних платежів є однією зі складових частин митної справи, що визначено ст. 7 МК України [10]. Одним з завдань митних органів яке передбачено МК України – це забезпечення справляння митних платежів, контроль правильності обчислення, своєчасності

та повноти їх сплати, застосування заходів щодо їх примусового стягнення у межах повноважень, визначених цим МК України, ПК України та іншими актами законодавства України, організація застосування забезпечення сплати митних платежів (ст. 544 МК України) [10].

МК України до митних платежів відносять: а) мито; б) акцизний податок із ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції); в) податок на додану вартість із ввезених на митну територію України товарів (продукції) (п. 27 ч. 1 ст. 4) [10]. Митні платежі визначені у ПК України – як податки, що відповідно до цього Кодексу або митного законодавства справляються під час переміщення чи у зв'язку з переміщенням товарів через митний кордон України та контроль за справлянням яких покладено на органи контролю (підпункт14.1.113 ст.14) ПК України передбачено, що правила оподаткування товарів митом встановлюються МК та іншими законами з питань митної справи (ст.2) [24]. Згідно приписів ст. 9 ПК України визначає мито, акцизний податок і податок на додану вартість, які адмініструються митними органами із товарів, які перетинають митний кордон України, як загальнодержавні податки і збори. Відносини, пов'язані з установленням та справлянням мита, регулюються митним законодавством [24].

Зокрема, мито – це загальнодержавний податок, встановлений ПК України та МК України, який нараховується та сплачується відповідно до МК України, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 217 МК України). В Україні застосовуються такі види мита: а) ввізне, б) вивізне, в) сезонне, г) особливі види мита (спеціальне, антидемпінгове, компенсаційне) (ч. 2 ст. 217 МК) [10]. Митні органи є суб'єктами державного контролю щодо мита, акцизного податку, ПДВ, які згідно з податковим законодавством справляються у разі ввезення (пересилання) товарів і предметів на митну територію України або територію спеціальної митної зони або їх вивезення (пересилання) з них (ст. 4 ПК України) [24].

Митний тариф України містить перелік ставок загальнодержавного податку - ввізного мита на товари, що ввозяться на митну територію України і систематизовані згідно з УКТ ЗЕД. Структура Митного тарифу України включає код товару УКТ ЗЕД, точне найменування й детальний опис товару, ставку ввізного мита, одиницю виміру та обліку. На вибір ставки ввізного мита впливає походження товару, а також залежить митна вартість товару [25]. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 289 МК України обов'язок зі сплати митних платежів виникає у разі ввезення товарів на митну територію України – з моменту фактичного ввезення цих товарів на митну територію України [10].

Висновок. Митні процедури є інститутом митного права, який має чітко виражену правозастосовчу природу та відіграє провідну роль у забезпеченні реалізації митної політики держави. Аналіз наукових підходів і норм МК України дозволив дійти висновку про відсутність єдиного доктринального підходу до визначення поняття митної процедури, та законодавчу невизначеність з врахуванням міжнародних документів що зумовлює неоднозначність її тлумачення у правозастосовній практиці. Обґрунтовано доцільність розмежування митних процедур із суміжними правовими категоріями, зокрема митними режимами, митними формальностями та митним оформленням, що сприяє підвищенню правової визначеності у сфері митного регулювання. Встановлено, що чітка структурна побудова митних процедур має принципове значення для забезпечення законності, прозорості та ефективності діяльності митних органів, а також для мінімізації корупційних ризиків у митній сфері. З'ясування структурно-змістовних характеристик митних процедур в межах правового забезпечення дало змогу виокремити їх основні елементи, а також визначити роль митних органів у процесі їх реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Приймаченко Д.В. Прокопенко В.В. Митні формальності: правова природа та зміст поняття (міжнародно-правовий аспект). *Адміністративне право і процес.* 2019. № 3 (Ювілейний). С. 186-197. URL. https://applaw.net/index.php/journal/article/view/402.
2. Юридичні терміни: тлумачний словник / В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. К.: Либідь, 2003. 320 с.
3. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2006. 32 с.
4. Брачук А.О. Категорія «митні процедури" в українському законодавстві: поняття та типологія. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 58. С. 241-250.
5. Середа О.О. Деякі аспекти співвідношення понять «правова процедура» та «юридична процедура» у контексті сучасної юридичної науки. *Держава і право*. 2003. Вип. 34. С. 117-121.
6. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: С. Шемшученко та ін. К.: «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5. 736 с.
7. Щербатюк, Н. Процедури зовнішньої торгівлі в Україні. *Часопис Київського університету права.* 2021. № 2. С. 134-137.DOI: 10.36695/2219-5521.2.2021.25.

8. Про затвердження Типової технології митного контролю та митного оформлення товарів та інших предметів (втратив чинність): наказ Державної митної служби України від 30.12.1998 р. № 828. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0032-99#Text.
9. Митний кодекс країни: Закон України від 11.07.2002 р. № 92-IV(втратив чинність). URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92-15#Text.
10. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 44-45. № 46-47. № 48. Ст. 552.
11. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (Кіотська конвенція): міжн. док. від 18.05.1973 р. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_643#Text.
12. Кунєв Ю.Д., Баязітов Л.Р. Визначення сутності та змісту основних митно-правового понять: «митна процедура». *Вісник АМСУ. Серія: "Право"*. 2014. № 2 (13). С. 7-23.
13. Шульга М.Г. Переміщення і пропуск товарів через митний кордон України. *Право та управління*. 2012. № 3. С. 475-486.
14. Основи митної справи в Україні: підручн. за ред. П.В. Пашка. Київ: Знання, 2008. 651 с.
15. Бережнюк І.Г. Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти: монографія. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2009. 543 с.
16. Резнік І.М. Правове регулювання переміщення товарів через митний кордон України: монографія / за ред. М. Г. Шульги. Харків: Оберіг, 2015. 192 с.
17. Pai I.I. Prevention of corruption risks when performing customs procedures: types and concepts. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. № 6. С. 146-160. DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2023.6.23.
18. Гаращук В.М. Дмитрик О.О., Федчишин С.А. Переміщення товарів через митний кордон України: окремі пропозиції щодо удосконалення. *Наука і техніка сьогодні.* 2023. №12 (26). С. 27- 39. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-12(26)-27-39.
19. Шевчук О. М. Контроль та нагляд за переміщенням лікарських засобів через митний кордон України: монографія. Харків: Право, 2014. 272 с. DOI: 10.5281/zenodo.17683135. URL. https://zenodo.org/records/17683135.
20. Шульга М.Г. Правовий механізм митного оформлення переміщення товарів. *Теорія і практика правознавства.* 2013. Вип. 1. № 3. URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62861/(дата звернення: 04.01.2025).
21. Цаліна Д.С. Порядок митного оформлення товарів при їх переміщенні через митний кордон України: автореф. канд. юрид. наук: спец.: 12.00.07. Харків, 2009. 19 с.
22. Митне оформлення автотранспортних засобів/за ред. П. В. Пашка. Київ: Знання, 2004. 237 с.
23. Клян Ф.Г. Міжнародно-правове регулювання переміщення товарів через митний кордон: дис. канд. юрид. наук: спец.: 12.00.11 «Міжнародне право». Київ, 2011. 197 с.
24. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20230208#Text.
25. Про Митний тариф України (Групи 01-49):Закон України від 19.10.2022 р. № 2697-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 30-45. Ст. 113.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Пай І.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.47

ЕФЕКТИВНІСТЬ СПОСОБІВ СУДОВОГО ЗАХИСТУ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

Ростовська К.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-6478-9114
e-mail: Karina.rostovskaya84@gmail.com

Ростовська К.В. Ефективність способів судового захисту в контексті практики ЄСПЛ.
Вказується, право особи на справедливий судовий розгляд і дієвий засіб юридичного захисту належить до фундаментальних засад правової держави. У статті 55 Конституції України проголошено, що кожна особа має можливість оскаржувати в судовому порядку рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб

Стаття присвячена комплексному аналізу ефективності способів судового захисту в адміністративному судочинстві крізь призму усталеної практики Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ). Акцент зроблено на змістовних критеріях, за допомогою яких ЄСПЛ оцінює дієвість національних механізмів захисту, зокрема: реальність та результативність поновлення порушеного права, здатність засобу усунути наслідки неправомірного втручання, відповідність обраного способу характеру правопорушення, доступність і достатність процедури, обов'язковість та своєчасність виконання судових рішень, а також дотримання розумного строку провадження. У статті підкреслено, що формальне існування можливості звернення до суду не може вважатися ефективним засобом захисту, якщо воно не забезпечує практичних результатів. На основі рішень у справах Kudła v. Poland, Hornsby v. Greece, Frydlender v. France, Scordino v. Italy (No. 1), Volkov v. Ukraine, Rysovskyy v. Ukraine, Shmalko v. Ukraine та ін. сформульовано вимоги до національних способів захисту, які мають бути здатними повністю відновити попередній правовий статус особи, а також містити гарантії виконання рішення у розумний строк. Показано, що саме такі критерії узгоджуються з положеннями статей 6 §1 і 13 Конвенції та повинні застосовуватися адміністративними судами відповідно до Конституції України й Закону України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ». Доведено, що врахування практики ЄСПЛ під час вибору способу судового захисту забезпечує реальне, а не декларативне поновлення прав, усуває правову невизначеність, підсилює дієвість судового контролю над органами публічної влади та сприяє утвердженню принципу верховенства права в адміністративному судочинстві України.

Ключові слова: ЄСПЛ, ефективний засіб захисту, адміністративне судочинство, способи судового захисту, ефективність правосуддя, адміністративний суд.

Rostovska K.V. Effective remedies in the context of the European Court of Human Rights case-law.
It is indicated that the right of a person to a fair trial and an effective remedy for legal protection belongs to the fundamental principles of a state governed by law. Article 55 of the Constitution of Ukraine declares that every person has the opportunity to challenge in court the decisions, actions or inaction of state authorities, local self-government bodies, officials and service personnel.

The article provides a comprehensive analysis of the effectiveness of judicial remedies in administrative proceedings through the lens of the well-established case-law of the European Court of Human Rights (ECtHR). Particular attention is given to the substantive criteria employed by the ECtHR to assess the efficiency of national protection mechanisms, including the practical capability to restore the violated right, the ability of the remedy to eliminate the consequences of unlawful interference, the substantive correlation between the chosen remedy and the nature of the violation, the accessibility and adequacy of the procedure, the mandatory and timely enforcement of judicial decisions, and compliance with the reasonable-time requirement. The study emphasizes that the mere formal possibility to apply to a court cannot be regarded as an effective remedy if it does not ensure practical and enforceable outcomes. Based on key judgments such as Kudła v. Poland, Hornsby v. Greece, Frydlender v. France, Scordino v. Italy (No. 1), Volkov v. Ukraine, Rysovskyy v. Ukraine, and Shmalko v. Ukraine, the article outlines essential standards that national remedies must meet to fully restore the individual's prior legal status

and guarantee timely enforcement. It is demonstrated that these criteria align with Articles 6 §1 and 13 of the Convention and must be considered by Ukrainian administrative courts in accordance with the Constitution of Ukraine and the Law on the Enforcement of ECtHR Judgments. Integrating ECtHR standards into judicial practice ensures genuine, rather than merely declaratory, protection of rights, eliminates legal uncertainty, strengthens judicial oversight over public authorities, and reinforces the rule of law within Ukraine's administrative justice system.

Key words: ECtHR, effective remedy, administrative proceedings, judicial remedies, effectiveness of justice, administrative court.

Постановка проблеми. Право особи на справедливий судовий розгляд і дієвий засіб юридичного захисту належить до фундаментальних засад правової держави. У статті 55 Конституції України проголошено, що кожна особа має можливість оскаржувати в судовому порядку рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [1]. Ефективність способів судового захисту порушених прав у адміністративному судочинстві є важливим критерієм функціонування правової держави та верховенства права.

У системі європейських стандартів відповідний принцип ефективного судового захисту отримав особливої ваги завдяки стало сформованим підходам Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях послідовно розкриває зміст права на ефективний засіб юридичного захисту, гарантований статтею 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також пов'язує його зі статтею 6 Конвенції щодо права на справедливий суд. Для держав, що імплементують європейські стандарти під час здійснення адміністративного судочинства, практика ЄСПЛ виступає орієнтиром, який визначає як мінімальні вимоги до ефективності способів судового захисту, так і межі допустимого судового розсуду в їх обранні і застосуванні.

В адміністративному судочинстві проблема ефективності способів захисту має як теоретичний, так і практичний характер. З одного боку, ефективний спосіб захисту є елементом змісту права на справедливий судовий розгляд. З іншого боку, відсутність чітких критеріїв оцінки ефективності, а також неоднакове застосування судами різних способів судового захисту призводять до порушення прав учасників публічно-правових спорів і створюють правову невизначеність у питаннях обрання та застосування ефективного способу судового захисту. Саме тому аналіз правових позицій ЄСПЛ щодо ефективного судочинства є необхідним для оцінки дієвості обраного способу захисту та узгодження практики адміністративних судів із рішеннями ЄСПЛ у цій сфері.

Метою дослідження є з'ясування змісту правових позицій Європейського суду з прав людини щодо ефективності способів захисту порушених прав у публічно-правових спорах, визначення критеріїв, за якими ЄСПЛ оцінює дієвість та результативність засобів судового захисту, а також встановлення їхнього значення для вдосконалення адміністративного судочинства та забезпечення реального відновлення порушених прав особи.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика ефективності судового захисту в адміністративному судочинстві перебуває в полі зору багатьох вчених. Питання природи публічно-правового спору, завдань адміністративного судочинства, повноважень суду та змісту способів захисту порушених прав розглядали у своїх працях Ю.П. Битяк, Я.О. Берназюк, В.В. Бавзенко, В.В. Ільков, Т.О. Коломоєць, О.В. Кузьменко, Т.Є Кагановська, Т.П. Мінка, Л.Р. Наливайко, О.П. Рябченко та інші. Окремі аспекти ефективності засобів юридичного захисту, аналізують також А.Г. Гулик, В.В. Горбалінський, Р.А. Майданик, Н.С. Кузнєцова, Ю.Д. Притика, А.Г. Ярема та інші.

Водночас більшість робіт зосереджені на загальних засадах права на справедливий суд, доступі до правосуддя та окремих процесуальних інститутах. Спеціальний аналіз рішень ЄСПЛ саме з точки зору оцінки ефективності конкретних способів захисту в публічно-правових спорах і їхнього впливу на практику адміністративних судів залишається недостатньо розробленим, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Право на ефективний засіб юридичного захисту, закріплене у статті 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, становить один із фундаментальних інструментів охорони прав особи від незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів публічної влади. Європейський суд з прав людини послідовно підкреслює, що ефективний засіб захисту повинен забезпечувати реальну можливість відновлення порушеного права, а не зводитися до формальної чи суто декларативної процедури. У низці рішень Суд наголошує, що «ефективність» включає доступність механізму, його здатність впливати на ситуацію та створювати реальні юридичні наслідки для усунення порушень з боку органів публічної влади.

В науковій літературі виділяють таку систему критеріїв «ефективності» засобу правового захисту, розроблену ЄСПЛ у процесі розгляду справ, а саме:

1) правовий засіб захисту має бути ефективним, співмірним (adequate) та доступним;

2) засіб є ефективним, якщо його можна застосувати для прискорення ухвалення рішення судом, який нині розглядає справу, або якщо цей засіб надає учаснику процесу адекватну компенсацію за затримку, яка вже мала місце.

3) суд позитивно відзначив практику деяких країн, які застосували поєднання двох типів засобів захисту (одного – спрямованого на пришвидшення процесу, а іншого – для забезпечення компенсації). При цьому превентивні механізми, на переконання ЄСПЛ, є найкращим варіантом вирішення проблеми надмірної тривалості провадження;

4) найбільш ефективним рішенням, на переконання Суду, є правовий механізм, націлений саме на прискорення судового провадження, що має беззаперечні переваги порівняно і засобами правового захисту компенсаторного характеру, оскільки попереджує порушення, а не надає відшкодування a posteriori;

5) рівень компенсації має бути адекватним та відповідати рівню компенсації, що присуджується ЄСПЛ [2, с. 786–787];

6) якщо судовий розгляд вже був надмірно тривалим, засобів правового захисту для прискорення провадження «може бути недостатньо для виправлення ситуації. У таких справах має існувати засіб компенсаторного характеру для відшкодування шкоди, спричиненої надмірною тривалістю провадження;

7) компенсація має включати відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди;

8) засіб правового захисту має бути доступним як у справах, що ще перебувають на розгляді, так і щодо завершених проваджень [3, с. 13–14; 4].

Право на справедливий суд і ефективний засіб юридичного захисту, як слушно зазначають В.В. Комаров, В.А. Бігун та В.В. Баранков, може тлумачитися у двох значеннях – широкому та вузькому. У широкому значенні положення пункту 1 статті 6 Конвенції охоплює право особи на доступ до суду з дотриманням усіх вимог, що містяться у цій нормі. У вузькому значенні таке право нерідко зводять до гарантій «справедливої судової процедури», що включає незалежність і неупередженість суду, відкритість розгляду та дотримання розумного строку провадження [5, с. 71].

Аналіз змісту пункту 1 статті 6 Конвенції дає підстави виокремити кілька складових права на судовий захист і юридичний засіб реагування на порушення прав. До них належать: право на розгляд справи судом; вимоги справедливості судового розгляду; відкритість судового процесу та проголошення рішення; дотримання розумного строку; здійснення правосуддя судом, утвореним відповідно до закону; гарантії незалежності та неупередженості суддів [6].

З огляду на зміст і цілі пункту 1 статті 6 Конвенції, право на справедливий суд і ефективний засіб юридичного захисту слід розуміти як складне явище, що об'єднує низку взаємопов'язаних елементів. До них належать: можливість звернення до суду без надмірних юридичних чи фінансових перепон; належна судова процедура, що забезпечує рівність сторін; відкритий розгляд справи; дотримання розумних строків; вирішення справи судом, який є незалежним, неупередженим та створений на підставі закону. Як зазначають Карпенко М.В., Котова Л.В. саме такий підхід вироблений у практиці Європейського суду з прав людини і становить усталене тлумачення змісту права, гарантованого Конвенцією [6].

Отже ми бачимо, що в науковій літературі маються певні дослідження практики ЄСПЛ щодо ефективності правосуддя та способів судового захисту.

Правові позиції Суду свідчать, що ефективний засіб захисту не може зводитися до формальної можливості звернення до суду, а повинен забезпечувати реальне відновлення порушеного права. Такий засіб має бути здатним виправити наслідки втручання, усунути незаконні дії або бездіяльність органу влади, а також запобігти повторенню подібних порушень у майбутньому.

У справі Kudła v. Poland Суд наголосив на обов'язку держави створити такі механізми, які дозволяють особі не лише заявити про порушення, а й домогтися практичних результатів. У цьому зв'язку Суд робить висновок, що тривале провадження або неможливість виконання судового рішення несумісні з вимогами Конвенції, оскільки позбавляють особу можливості отримати відновлення порушеного права [7].

Питання виконання судових рішень отримало подальший розвиток у справі Hornsby v. Greece (заява № 18357/91, рішення від 19.03.1997). ЄСПЛ констатував порушення статті 6 Конвенції, оскільки органи влади систематично не виконували рішення національного суду. У цьому рішенні Суд зробив висновок, що право на суд охоплює не тільки доступ до суду та отримання рішення, а й обов'язок держави забезпечити його виконання протягом розумного строку. Невиконання рішення прирівнюється до «заперечення самого права на суд» [8].

У справі Frydlender v. France (заява № 30979/96, рішення від 27.06.2000) ЄСПЛ зазначив, що надмірна тривалість провадження позбавляє спосіб захисту його ефективності. Суд підкреслив, що затягування розгляду публічно-правових спорів є особливо небезпечним, оскільки особа може

залишатися у стані правової невизначеності роками. Таким чином, своєчасність судового розгляду є невід'ємною складовою ефективного судового захисту [9].

ЄСПЛ звертає увагу і на змістовну відповідність обраного способу захисту характеру порушення. У рішенні Kingsley v. the United Kingdom (заява № 35605/97, рішення від 07.11.2000) Суд вказав, що рішення суду має забезпечувати можливість усунення порушення, а не бути формальним. Згідно з висновком Суду, якщо механізм захисту не дає можливості виправити наслідки втручання органу влади, він не може вважатися ефективним, навіть якщо формально існує [10].

Подібну правову позицію Суд висловив у справі Scordino v. Italy (заява № 36813/97, рішення від 29.03.2006), у якій підкреслено, що ефективним визнається лише той засіб, який забезпечує «адекватне та достатнє» усунення порушення. Якщо держава пропонує спосіб захисту, що не здатний компенсувати шкоду або відновити правовий статус особи, такий засіб не відповідає вимогам статті 13 Конвенції [11].

У справах, пов'язаних з оскарженням рішень органів влади, ЄСПЛ також вимагає, щоб спосіб захисту був достатньо визначеним. У рішенні Association Les Témoins de Jehovah v. France (заява № 8916/05, рішення від 30.06.2011) Суд зазначив, що право на ефективний засіб захисту порушується, якщо процедури є надто складними, непередбачуваними або створюють ситуацію, у якій орган влади фактично уникає відповідальності. У таких випадках спосіб захисту не може забезпечити відновлення порушеного права [12].

Застосування рішень Європейського суду з прав людини в діяльності адміністративних судів слугує підставою для забезпечення повного відновлення порушеного права. Відповідно до статті 9 Конституції України та Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди зобов'язані враховувати рішення ЄСПЛ. Це означає, що адміністративні суди мають застосовувати правові позиції ЄСПЛ під час здійснення адміністративного судочинства та обирати такі способи захисту, які здатні усунути наслідки порушення та забезпечити належне поновлення правового статусу особи.

З огляду на характер адміністративного судочинства, Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях підкреслює, що застосування положень Конвенції має забезпечувати не формальне реагування, а практичне відновлення порушеного права. У справі Volkov v. Ukraine (заява № 21722/11, рішення від 09.01.2013) Суд дійшов висновку, що поновлення судді на посаді є єдиним способом усунути порушення, оскільки інші заходи, такі як виплата компенсації чи повторний розгляд справи органом влади, не здатні відновити попередній правовий статус особи. Враховуючи таку правову позицію, адміністративний суд, обираючи спосіб захисту, повинен визначати той варіант рішення, який реально усуває наслідки втручання та відновлює права особи, а не обмежується лише фіксацією факту незаконності дій органу влади [13]. У справі Volkov v. Ukraine ЄСПЛ також підкреслив, що спосіб захисту повинен відповідати природі порушення та гарантувати усунення його наслідків.

Значення для адміністративних судів має і рішення у справі Rysovskyy v. Ukraine, у якому ЄСПЛ підкреслив, що систематичне затягування виконання судових рішень органом публічної влади позбавляє особу можливості отримати належне відновлення її прав. У зв'язку з цим адміністративний суд не може обмежуватися лише проголошенням рішення, а повинен враховувати, чи передбачає обраний спосіб захисту механізм контролю за його виконанням. Тривале невиконання рішення фактично є порушенням права на судовий та ефективний захист [14].

Особливо показовою є правова позиція Суду у справі Shmalko v. Ukraine (заява № 60750/00, рішення від 20.07.2004), де зазначено, що тривала невизначеність статусу особи, спричинена затягуванням виконання судового рішення, є несумісною з вимогами статей 6 та 13 Конвенції. У цьому контексті адміністративні суди повинні враховувати, що забезпечення виконання рішення є складовою відновлення порушеного права, а тому способи захисту повинні містити не лише вимогу визнати акт незаконним, але й механізм усунення його наслідків [15].

Зобов'язання судів застосовувати правові позиції ЄСПЛ у їх змістовному аспекті також підкріплене рішенням Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom (заяви № 26766/05 і 22228/06, рішення від 15.12.2011), у якому Суд підкреслив, що імплементація Конвенції вимагає не формального, а змістовного врахування її норм і висновків Суду. Отже, адміністративні суди при виборі способу захисту повинні оцінювати, чи здатне рішення змінити правовий статус особи, відновити її права та усунути наслідки порушення [16].

Аналіз практики Європейського суду з прав людини дозволяє виокремити таку систему критеріїв, за якими національний засіб судового захисту визнається ефективним у розумінні статті 6 § 1 та статті 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Ці критерії утворюють єдину систему вимог, яку національні суди (зокрема адміністративні) зобов'язані враховувати при визначенні та обранні способу захисту порушеного права відповідно до статей 6 § 1 та 13 Конвенції.

По перше, це практична результативність і реальність відновлення права Ефективний засіб захисту не може обмежуватися формальною можливістю звернення до суду, а має забезпечувати реальне та повне поновлення порушеного права (Kudła v. Poland [GC], № 30210/96, § 157–158; Kingsley v. the United Kingdom, № 35605/97, § 40; Scordino v. Italy (No. 1) [GC], № 36813/97, § 184–186).

По-друге, це здатність усунути наслідки порушення та відновити попередній правовий статус особи Засіб захисту визнається ефективним лише тоді, коли він здатен повністю усунути наслідки незаконного втручання. У певних випадках (зокрема при незаконному звільненні чи дисциплінарному покаранні) єдиним адекватним способом відновлення є поновлення на посаді, а не лише грошова компенсація чи повторний розгляд (Volkov v. Ukraine, № 21722/11, § 196–201; Scordino v. Italy (No. 1) [GC], § 195). Адміністративний суд зобов'язаний обирати такий спосіб захисту, який містить реальні гарантії виконання, а не обмежуватися декларативним визнанням незаконності дій суб'єкта владних повноважень (Rysovskyy v. Ukraine, Shmalko v. Ukraine, № 60779/00; Volkov v. Ukraine).

По-третє, це обов'язковість і своєчасність виконання судового рішення державними органами Правосуддя не можна вважати ефективним, якщо судове рішення не виконано. Систематичне невиконання або тривале відкладання виконання рішення національного суду прирівнюється до відмови у правосудді (Hornsby v. Greece, № 18357/91, § 40–45; Rysovskyy v. Ukraine, № 29979/04, § 76–80; Burdyuk v. Ukraine, № 10135/02).

По-четверте, це дотримання розумного строку судового розгляду Надмірна тривалість провадження, особливо у публічно-правових спорах, сама по собі нівелює ефективність засобу захисту (Frydlender v. France, № 30979/96, § 43; Kudła v. Poland, § 157).

По-п'яте, адекватність обраного способу захисту змісту і характеру правопорушення. Засіб захисту має бути пропорційним характеру та тяжкості порушення. Якщо національний механізм не забезпечує достатнього відшкодування шкоди або повного відновлення прав, він не відповідає вимогам статті 13 Конвенції і не є ефективним (Scordino v. Italy (No. 1) [GC], § 184–186).

Висновки. Узагальнюючи викладене, практика Європейського суду з прав людини сформувала цілісну систему критеріїв ефективності способів судового захисту, яка включає їх практичну результативність, здатність до повного відновлення порушеного права (restitutio in integrum), обов'язковість і своєчасність виконання судових рішень, дотримання розумного строку провадження, адекватність та достатність відшкодування, а також відповідність обраного способу захисту характеру правопорушення. Для адміністративного судочинства України ці критерії мають важливе значення та підлягають обов'язковому врахуванню при визначенні способу судового захисту. Застосування критеріїв ефективного способу захисту забезпечує реальне, а не декларативне поновлення прав особи, відповідає конституційному обов'язку безпосереднього застосування Конвенції (ч. 2 ст. 9 Конституції України) та положенням Закону України від 23.02.2006 «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», сприяючи тим самим утвердженню принципів верховенства права, справедливого та ефективного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. No 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. No 30. Ст. 141.
2. Kuijer M. The Right to a Fair Trial and the Council of Europe's Efforts to Ensure Effective Remedies on a Domestic Level for Excessively Lengthy Proceedings. Human Rights Law Review 13(4): 777–794. URL: https://www.ejtn.eu/Documents/About%20EJTN/Independent%20 Seminars/Human%20Rights%20BCN%2028-29%20April%202014/KUIJER_Fair_Trial_Lengthy_Proc_CoE_2013.pdf.
3. Надання ефективних засобів правового захисту, що забезпечать дотримання розумного строку розгляду кримінальних справ: порівняльне дослідження URL: https://rm.coe.int/2020-06-18-comparative-study-ukr-final-clean/16809ec20a.
4. Бойчук Д.С., Панаід Я.А. Ефективність засобів правового захисту права на судовий розгляд у розумний строк у контексті практики ЄСПЛ: досвід Польщі. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/147.pdf.
5. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.
6. Карпенко М.В., Котова Л.В. Право на справедливий суд та ефективний засіб юридичного захисту в практиці ЄСПЛ. Актуальні проблеми права: теоріяі практика No1(47), 2024. URL: https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/815/778.

7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кудла проти Польщі» (Kudła v. Poland) [Велика палата] від 26 жовтня 2000 року, заява № 30210/96. ECHR 2000-XI. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-7174.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» (Hornsby v. Greece) від 19 березня 1997 року, заява № 18357/91. Reports of Judgments and Decisions 1997-II. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Фрідлендер проти Франції» (Frydlender v. France) від 27 липня 2000 року, заява № 30979/96. ECHR 2000-VII. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58762.
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кінгслі проти Сполученого Королівства» (Kingsley v. the United Kingdom) від 28 травня 2002 року, заява № 35605/97. ECHR 2002-IV. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59121.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Скордіно проти Італії (№ 1)» (Scordino v. Italy (No. 1)) [Велика палата] від 29 березня 2006 року, заява № 36813/97. ECHR 2006-V. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-3358.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Асоціація «Свідки Єгови» проти Франції» (Association Les Témoins de Jéhovah v. France) від 30 червня 2011 року, заява № 8916/05 (остаточне від 6 жовтня 2011 року). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-495.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Волков проти України» (Volkov v. Ukraine) від 9 січня 2013 року, заява № 21722/11 (остаточне від 27 травня 2013 року). ECHR 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-115871.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Рисовський проти України» (Rysovskyy v. Ukraine) від 20 жовтня 2011 року, заява № 29979/04. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107088.
15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шмалько проти України» (Shmalko v. Ukraine) від 20 липня 2006 року, заява № 60779/00. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_226#Text.
16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Аль-Хаважа і Тахері проти Сполученого Королівства» (Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom) [Велика палата] від 15 грудня 2011 року, заяви № 26766/05 та 22228/06. ECHR 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-262.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ростовська К.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.951:351.74
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.48

ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ ЯК ГАРАНТІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Старенький О.С.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінальної юстиції
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4517-726X

Старенький О.С. Інституційний розвиток Національного агентства з питань запобігання корупції як гарантія реалізації антикорупційної політики в Україні.

У статті досліджуються окремі питання інституційного розвитку Національного агентства з питань запобігання корупції як ключового елементу національної системи превенції корупції та інституційної гарантії реалізації державної антикорупційної політики України. Обґрунтовується, що в умовах воєнного стану, ліквідації його наслідків і виконання міжнародних зобов'язань у межах європейської інтеграції ефективність антикорупційної політики визначається не лише якістю нормативного регулювання, а насамперед рівнем інституційної спроможності органів, відповідальних за її формування, координацію та моніторинг.

Проаналізовано реалізацію Антикорупційної стратегії на 2021-2025 роки та Державної антикорупційної програми, виявлено інституційні обмеження, пов'язані з розривом між стратегічним плануванням і практикою виконання антикорупційних заходів. Обґрунтовано необхідність подальшого стратегічного оновлення антикорупційної політики в межах Антикорупційної стратегії на 2026-2030 роки із посиленням системоутворюючої ролі Національного агентства з питань запобігання корупції.

Особливу увагу приділено організаційному, кадровому та нормативному вимірам інституційного розвитку Національного агентства з питань запобігання корупції. Аргументовано доцільність створення його територіальних органів як інструменту посилення превентивної складової антикорупційної політики на регіональному та місцевому рівнях, особливо в умовах відбудови зруйнованої інфраструктури та реалізації публічних проєктів з підвищеними корупційними ризиками. Доведено значення кадрового посилення цього органу для забезпечення ефективного фінансового контролю, проведення повних перевірок декларацій і моніторингу способу життя суб'єктів декларування.

Окремо обґрунтовано необхідність нормативного закріплення обов'язкового характеру підзаконних нормативно-правових актів Національного агентства з питань запобігання корупції та інституціоналізації системної антикорупційної експертизи законопроєктів у сферах із підвищеним рівнем корупційних ризиків як передумови підвищення якості правотворчої діяльності та запобігання відтворенню корупційних ризиків.

Ключові слова: Національне агентство з питань запобігання корупції, антикорупційна політика, інституційний розвиток, превенція корупції, територіальні органи, антикорупційна експертиза.

Starenkyi O.S. Institutional development of the National Agency on Corruption Prevention as a guarantee for the implementation of anti-corruption policy in Ukraine.

The article examines selected issues of the institutional development of the National Agency on Corruption Prevention as a key element of the national system of corruption prevention and as an institutional guarantee for the implementation of the state anti-corruption policy of Ukraine. It is substantiated that under the conditions of martial law, the elimination of its consequences, and the fulfilment of international obligations within the framework of European integration, the effectiveness of anti-corruption policy is determined not only by the quality of regulatory frameworks, but primarily by the level of institutional capacity of the bodies responsible for its formulation, coordination, and monitoring.

The implementation of the Anti-Corruption Strategy for 2021–2025 and the State Anti-Corruption Programme is analysed, and institutional limitations related to the gap between strategic planning and the practical execution of anti-corruption measures are identified. The necessity of further strategic

renewal of anti-corruption policy within the framework of the Anti-Corruption Strategy for 2026–2030, with a strengthened system-forming role of the National Agency on Corruption Prevention, is substantiated.

Special attention is paid to the organisational, human resources, and regulatory dimensions of the institutional development of the National Agency on Corruption Prevention. The expediency of establishing its territorial bodies is argued as a tool for strengthening the preventive component of anti-corruption policy at the regional and local levels, particularly in the context of rebuilding destroyed infrastructure and implementing public projects with increased corruption risks. The importance of strengthening the Agency's human resources capacity is demonstrated for ensuring effective financial control, conducting comprehensive asset declaration verifications, and monitoring the lifestyle of declaration subjects.

Additionally, the necessity of legislatively enshrining the binding nature of subordinate regulatory legal acts of the National Agency on Corruption Prevention and institutionalising systematic anti-corruption expertise of draft laws in areas with heightened corruption risks is substantiated as a prerequisite for improving the quality of law-making activities and preventing the reproduction of corruption risks.

Key words: National Agency on Corruption Prevention, anti-corruption policy, institutional development, corruption prevention, territorial bodies, anti-corruption expertise.

Постановка проблеми. Сучасна антикорупційна політика України формується в умовах поєднання глибоких безпекових, соціально-економічних та інституційних трансформацій, зумовлених повномасштабною збройною агресією Російської Федерації та об'єктивною необхідністю ліквідації її наслідків, зокрема відновлення зруйнованої інфраструктури, забезпечення прозорого й цільового використання бюджетних і міжнародних фінансових ресурсів, відновлення системи публічного управління на деокупованих територіях, а також виконання міжнародних зобов'язань України у межах європейської інтеграції. За таких умов корупція постає не лише як окреме правопорушення чи сукупність деліктних проявів, а як системне явище, що підриває ефективність публічного управління та стійкість державних інституцій, ускладнює процеси відновлення й реконструкції, підвищує ризики нецільового та непрозорого використання публічних і міжнародних фінансових ресурсів та негативно впливає на рівень суспільної довіри до органів державної влади.

У відповідь на зазначені виклики держава послідовно формує стратегічний підхід до запобігання та протидії корупції, який ґрунтується на поєднанні нормативно-правових, інституційних і управлінських інструментів. Визначальною рисою такого підходу є орієнтація на превентивні механізми, стратегічне планування та ризик-орієнтоване управління, що відповідає сучасним європейським стандартам доброчесного врядування. У цій моделі ключового значення набуває не лише формальне закріплення антикорупційних вимог у національному законодавстві, а й здатність уповноважених суб'єктів протидії корупції забезпечувати їх узгоджену, передбачувану та результативну практичну реалізацію.

Практика впровадження антикорупційних стратегічних документів переконливо доводить, що ефективність державної антикорупційної політики значною мірою визначається рівнем інституційної спроможності органів, відповідальних за її формування, координацію та моніторинг. За відсутності належного організаційного, кадрового й аналітичного забезпечення навіть комплексні нормативні рішення ризикують залишатися декларативними та не трансформуватися у стійку управлінську практику. Водночас концентрація значних фінансових ресурсів у сферах оборони, відбудови, енергетики, інфраструктури та публічних закупівель істотно підвищує вимоги до якості антикорупційного управління й превентивного контролю як елементів загальної інституційної стійкості держави.

За таких умов особливої уваги набуває питання подальшого розвитку та вдосконалення інституційних механізмів антикорупційної політики в Україні, здатних забезпечити її цілісність, системність і практичну результативність у середньо- та довгостроковій перспективі. Визначальною у цьому процесі є роль Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, на який згідно частини першої статті 4 Закону України «Про запобігання корупції» покладено завдання щодо забезпечення формування та реалізації державної антикорупційної політики [1]. Саме інституційний розвиток НАЗК, його організаційне, кадрове та аналітичне посилення, а також здатність забезпечувати єдину управлінську рамку антикорупційної політики розглядаються як ключова умова й водночас гарантія ефективної реалізації антикорупційної політики України в умовах сучасних безпекових, управлінських і соціально-економічних трансформацій.

Отже, **метою дослідження** є висвітлення питання щодо інституційного розвитку НАЗК та обґрунтування його ролі як інституційної гарантії реалізації державної антикорупційної політики в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на те, що окремі аспекти формування та реалізації державної антикорупційної політики в Україні, нормативно-правового забезпечення й інституційної побудови антикорупційної системи, превентивних і контрольних механізмів, організаційно-правові засади діяльності НАЗК та його місце у системі суб'єктів антикорупційної політики досліджувалися у працях В.С. Волика, М.О. Грищука, О.М. Костенка, А.В. Денисової, О.Ю. Дрозда, О.В. Іванова, В.В. Луцика, Я.І. Маслової, В.В. Ноніка, І.Д. Пастуха, М.А. Погорецького, Є.Ю. Соболя, Т.І. Созанського, З.М. Топорецької, Т.В. Хабарової, М.І. Хавронюка, С.С. Чернявського, А.В. Шевчишена та інших учених, питання інституційного розвитку НАЗК як гарантії реалізації антикорупційної політики в Україні залишається не в повній мірі розкритим, що зумовлює доцільність і наукову спрямованість цієї статті.

Виклад основного матеріалу. 20 червня 2022 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки» № 2322-IX [2], яким затверджено Антикорупційну стратегію на 2021-2025 роки [3] та внесено комплексні зміни до Закону України «Про запобігання корупції», спрямовані на нормативне забезпечення її реалізації. Прийняття зазначеного Закону стало ключовим етапом інституціоналізації стратегічного підходу до протидії корупції та заклало правові засади для переходу від фрагментарного регулювання до системної державної антикорупційної політики.

На виконання положень статей 17, 18 Закону України «Про запобігання корупції» 4 березня 2023 року Кабінетом Міністрів України було розроблено та затверджено Державну антикорупційну програму на 2023-2025 роки [4], яка конкретизувала стратегічні цілі Антикорупційної стратегії шляхом визначення відповідальних суб'єктів, заходів, строків реалізації та очікуваних результатів. У такий спосіб було сформовано цілісну модель стратегічного планування у сфері запобігання корупції, що поєднує нормативний, інституційний та управлінський рівні. Водночас, як підкреслюється у Звіті Європейської Комісії щодо України за 2025 рік, ефективність цієї моделі була частково обмежена наявністю розриву між ухваленням стратегічних документів і практикою їх реалізації, що свідчить про недостатній рівень міжвідомчої залученості до виконання антикорупційної політики [5, с. 37].

Реалізація Антикорупційної стратегії [3] та державної антикорупційної програми [4] на період до 2025 року засвідчила ефективність переходу від фрагментарних і ситуативних рішень до комплексної, системної та проактивної моделі антикорупційної політики, заснованої на стратегічному аналізі корупційних ризиків і поєднанні превентивних та юридичних механізмів. Визначальну роль у забезпеченні цієї трансформації відіграло Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, на який згідно частини першої статті 4 Закону України «Про запобігання корупції» покладено завдання щодо забезпечення формування та реалізації державної антикорупційної політики. Послідовне посилення ролі НАЗК у цей період сприяло загальному зростанню інституційної спроможності антикорупційної системи та підвищенню практичної результативності превентивних механізмів, що проявилося у здатності держави забезпечувати узгодженість антикорупційних заходів, системність їх реалізації та належні передумови для невідворотності юридичної відповідальності за корупційні правопорушення.

Разом із тим досягнутий прогрес не усуває об'єктивної потреби у подальшому стратегічному оновленні антикорупційної політики з урахуванням специфічних викликів воєнного стану, необхідністю ліквідації наслідків збройної агресії Російської Федерації в Україні, а також істотного зростання обсягів міжнародної фінансової допомоги, спрямованої на відновлення цивільної інфраструктури та економіки держави. За таких умов стратегічне планування набуває визначального значення як інструмент забезпечення узгодженості державних рішень і концентрації ресурсів на напрямах із підвищеним корупційним ризиком.

У цьому контексті завершення розроблення та прийняття Антикорупційної стратегії на 2026-2030 роки і державної антикорупційної програми з її реалізації має розглядатися як необхідна передумова формування єдиної управлінської рамки антикорупційної політики в Україні. Європейська Комісія у Звіті щодо України за 2025 рік прямо наголошує на необхідності ухвалення цих документів без зволікань, у прозорий та інклюзивний спосіб, із визначенням амбітних, але реалістичного переліку пріоритетних заходів [5, с. 37].

Відсутність такої стратегічної рамки об'єктивно підвищує ризики фрагментації антикорупційних заходів, дублювання функцій між суб'єктами реалізації державної політики та неефективного використання організаційних і фінансових ресурсів. Водночас програмний характер антикорупційної стратегії та державної програми з її реалізації зумовлює необхідність виходу за межі декларатив-

ного визначення цілей та пріоритетів і передбачає чітке нормативне закріплення відповідальних суб'єктів, очікуваних результатів, системи показників ефективності, а також дієвих механізмів моніторингу, оцінки та коригування управлінських рішень.

У цьому контексті Антикорупційна стратегія на 2026-2030 роки має бути побудована на ризик-орієнтованій та аналітично-обґрунтованій моделі антикорупційної політики, що передбачає системний збір, узагальнення й комплексне опрацювання статистичних, соціологічних і правозастосовних даних, регулярне оновлення переліку сфер із підвищеним рівнем корупційної вразливості, а також інтеграцію результатів стратегічного аналізу корупційних ризиків у процес формування та коригування державних і галузевих політик. Важливим структурним елементом такої моделі має стати інституціоналізація регулярного моніторингу виконання Антикорупційної стратегії та державної антикорупційної програми, що передбачає забезпечення прозорості, повноти та своєчасності звітування про досягнення визначених стратегічних результатів і фактичний вплив реалізованих заходів.

Реалізація зазначених підходів є об'єктивно неможливою без послідовного та системного посилення інституційної спроможності НАЗК як центрального елементу національної системи превенції корупції та ключового суб'єкта стратегічної координації, аналітичного забезпечення і методологічного супроводу державної антикорупційної політики. Саме НАЗК, яке вже наділене законодавчими повноваженнями щодо формування, координації та моніторингу державної антикорупційної політики, виступає інституційною гарантією її реалізації, забезпечуючи розвиток єдиної управлінської рамки, ефективну міжвідомчу взаємодію, системну оцінку результативності стратегічних і програмних документів та ініціювання їх своєчасного коригування з урахуванням динаміки політико-правового, безпекового та соціально-економічного контексту.

Одним із ключових напрямів посилення інституційної спроможності НАЗК є розвиток його організаційної структури, зокрема шляхом формування територіальних органів. Запровадження регіонального рівня діяльності НАЗК дало б змогу забезпечити більш системний і сталий вплив на процеси формування та реалізації антикорупційної політики на місцях, а також істотно підвищити ефективність координації з органами місцевого самоврядування і територіальними органами центральних органів виконавчої влади. Такий підхід відповідає логіці децентралізованого публічного управління та дозволяє враховувати регіональну специфіку корупційних ризиків у процесі реалізації превентивних антикорупційних заходів.

Нормативні передумови для створення територіальних органів НАЗК уже закладені в чинному законодавстві України. Зокрема, частина третя статті 8 Закону України «Про запобігання корупції» наділяє Голову НАЗК повноваженням утворювати обмежену кількість територіальних органів – не більше шести, територія діяльності яких може не збігатися з адміністративно-територіальним поділом. Водночас практична реалізація цього повноваження на поточному етапі стримується об'єктивними фінансово-безпековими чинниками, зокрема дією правового режиму воєнного стану та необхідністю оптимізації бюджетних видатків в умовах обмежених ресурсів. За таких умов пріоритет у діяльності НАЗК обґрунтовано було надано розвитку цифрових інструментів антикорупційного контролю, а також розбудові мережі уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції (стаття 13-1 Закону України «Про запобігання корупції») [1], які функціонують у системі органів державної влади, на державних підприємствах, в установах та організаціях. Зазначені структурні елементи виконують функцію внутрішнього антикорупційного контролю, забезпечуючи первинний рівень запобігання корупційним проявам у межах відповідних суб'єктів публічного сектору та сприяючи формуванню культури доброчесності на інституційному рівні.

Разом із тим, така модель має об'єктивні функціональні обмеження, оскільки не передбачає постійної фізичної присутності представників НАЗК у регіонах і не дозволяє повною мірою враховувати локальну специфіку корупційних ризиків та управлінських практик. Усвідомлення цих обмежень відображене й у стратегічних документах самого НАЗК. Так, пункт 1.4 Стратегії інституційного розвитку Національного агентства з питань запобігання корупції на 2026-2030 роки, затвердженої наказом НАЗК від 30 вересня 2025 року № 297/25, у межах розвитку НАЗК як стійкої, ефективної та інноваційної інституції прямо передбачено створення територіальних органів НАЗК, повністю забезпечених ресурсами для ефективної роботи [6, с. 9].

У цьому контексті створення територіальних органів НАЗК має розглядатися не лише як довгостроковий інституційний орієнтир, а як нагальна потреба поточного етапу реалізації антикорупційної політики України в умовах воєнного стану. Концентрація значних фінансових ресурсів на місцевому рівні з урахуванням реалізації програм післявоєнної відбудови, відновлення зруйнованої критичної та соціальної інфраструктури, проведення ремонтних і реконструкційних робіт, а також реалізації інфраструктурних проєктів за рахунок бюджетних і міжнародних коштів об'єктивно під-

вищує корупційні ризики саме на регіональному та місцевому рівнях. За відсутності постійної інституційної присутності НАЗК у регіонах такі ризики складно виявляти та нейтралізувати на ранніх стадіях. У зв'язку з цим територіальні органи НАЗК мають забезпечити безперервний превентивний антикорупційний супровід процесів відбудови, посилити координацію з органами місцевого самоврядування та територіальними органами виконавчої влади, а також сприяти мінімізації зловживань, конфлікту інтересів і неефективного використання публічних та міжнародних фінансових ресурсів.

Окремої уваги потребує питання кадрового забезпечення НАЗК як необхідної складової його інституційного розвитку. Збільшення чисельності й професійного потенціалу працівників НАЗК безпосередньо визначає спроможність цього органу здійснювати повні перевірки декларацій осіб із підвищеним рівнем корупційного ризику, проводити ефективний моніторинг способу життя суб'єктів декларування, а також забезпечувати належну аналітичну обробку інформації, отриманої з різних державних реєстрів та відкритих джерел тощо. Зазначені процедури є одними з ключових інструментів фінансового контролю у системі превенції корупції та за своєю природою не можуть бути повністю автоматизованими. Повні перевірки декларацій передбачають не лише використання автоматизованих інструментів ризик-орієнтованого відбору, а й застосування поглиблених аналітичних і ручних процедур, спрямованих на виявлення прихованих активів, непрямих форм володіння майном, складних фінансових конструкцій і схем незаконного збагачення, які об'єктивно залишаються поза межами стандартних автоматизованих механізмів фінансового моніторингу. В умовах розширення кола суб'єктів декларування, ускладнення фінансових інструментів і зростання обсягів майнових операцій саме людський аналітичний ресурс набуває вирішального значення для забезпечення повноти та якості фінансового контролю. У цьому зв'язку кадрове посилення НАЗК має розглядатися не як допоміжний організаційний захід, а як базовий елемент його інституційної спроможності, без якого є неможливим досягнення стратегічних результатів державної антикорупційної політики у сферах фінансового контролю, управління корупційними ризиками та забезпечення невідворотності юридичної відповідальності за корупційні правопорушення.

Подальше посилення інституційної, кадрової та організаційної спроможності НАЗК об'єктивно створює правові передумови для перегляду чинного підходу до визначення кола суб'єктів фінансового контролю та його поступового законодавчого розширення. Такий підхід узгоджується з функціональним призначенням системи електронного декларування як превентивного інструменту, ефективність якого залежить не лише від формального нормативного охоплення відповідних суб'єктів, а насамперед від реальної спроможності НАЗК здійснювати повноцінну, всебічну та ризик-орієнтовану перевірку поданих декларацій.

Доцільність розширення кола декларантів ґрунтується на принципі ризик-орієнтованості антикорупційного контролю, відповідно до якого обов'язок декларування має поширюватися на осіб, діяльність яких пов'язана з прийняттям рішень, що створюють підвищені корупційні ризики або можуть істотно впливати на публічні інтереси. У цьому контексті обґрунтованим є включення до кола суб'єктів декларування окремих категорій осіб, зокрема членів наглядових рад суб'єктів публічного сектору, які беруть участь у формуванні стратегічних рішень щодо управління публічними активами, а також представників військово-лікарських комісій, рішення яких мають безпосередні й значні правові наслідки для забезпечення обороноздатності держави.

Водночас з позицій принципів правової визначеності, пропорційності та належного адміністрування розширення кола суб'єктів декларування не може здійснюватися ізольовано без розширення інституційних можливостей НАЗК. Запровадження нових обов'язків для суб'єктів декларування за відсутності достатнього кадрового, організаційного та технічного забезпечення НАЗК неминуче призведе до перевантаження системи, формалізації перевірочних процедур і зниження їх ефективності, що суперечило б цілям послідовної антикорупційної політики в Україні.

З огляду на це, законодавче розширення кола декларантів має здійснюватися поетапно, у тісному взаємозв'язку з посиленням інституційної спроможності НАЗК та впровадженням ризик-орієнтованих механізмів перевірки декларацій. Такий підхід забезпечить баланс між обсягом антикорупційного контролю та його якістю, дозволить зберегти превентивний характер системи електронного декларування й сприятиме підвищенню рівня прозорості публічної служби без створення надмірного адміністративного навантаження.

З метою належного виконання покладених на НАЗК завдань у сфері формування, координації та моніторингу державної антикорупційної політики, а також забезпечення принципу правової визначеності у процесі реалізації антикорупційної політики, об'єктивно необхідним є законодавче закріплення обов'язкового характеру підзаконних нормативно-правових актів НАЗК, ухвалених у межах його компетенції. Такий підхід відповідає стратегічній орієнтації антикорупційної політи-

ки України на забезпечення єдності правозастосування, передбачуваності управлінських рішень і підвищення якості виконання антикорупційних обов'язків усіма суб'єктами публічного сектору, а також узгоджується з рекомендаціями Європейської Комісії, викладеними у Звіті щодо України за 2025 рік, щодо необхідності переходу від використання необов'язкових рекомендацій до застосування обов'язкових підзаконних актів у діяльності НАЗК [5, с. 39].

Чинна модель правового регулювання, за якої значна частина актів НАЗК має рекомендаційний або консультативний характер, не повною мірою відповідає завданням системної координації та методологічного забезпечення державної антикорупційної політики. Відсутність загальнообов'язкової юридичної сили таких актів об'єктивно зумовлює фрагментарність практики їх застосування, створює передумови для вибіркового виконання вимог антикорупційного законодавства України та ускладнює формування єдиних стандартів реалізації антикорупційних обов'язків у діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів, залучених до виконання державної антикорупційної програми.

З позицій принципів верховенства права, правової визначеності та належного врядування нормативні приписи, які конкретизують вимоги антикорупційного законодавства України та спрямовані на його практичну імплементацію, мають мати загальнообов'язковий характер. Надання підзаконним актам НАЗК обов'язкової юридичної сили не означає розширення його дискреційних повноважень поза межами закону, а, навпаки, забезпечує чітке нормативне окреслення способів реалізації антикорупційних обов'язків, підвищує рівень правової визначеності для суб'єктів правозастосування та створює належні передумови для ефективного моніторингу, оцінки результативності й коригування антикорупційних заходів у межах єдиної управлінської рамки антикорупційної політики.

Важливим напрямом подальшого посилення інституційного розвитку НАЗК як гарантії реалізації антикорупційної політики в Україні є нормативне закріплення на законодавчому рівні обов'язку НАЗК здійснювати антикорупційну експертизу законопроєктів, що стосуються сфер із підвищеним рівнем корупційних ризиків, зокрема оборонної, енергетичної, земельної, містобудівної та інших суспільно чутливих сфер. Такий підхід безпосередньо відповідає превентивній природі антикорупційної експертизи, визначеній у статті 55 Закону України «Про запобігання корупції» [1], як інструменту раннього виявлення та нейтралізації корупціогенних факторів на стадії нормотворення – до моменту їх інституціоналізації у правовій системі та подальшого правозастосування.

Необхідність посилення ролі антикорупційної експертизи на цьому етапі також підтверджується оцінками Європейської Комісії у Звіті щодо України за 2025 рік, яка звертає увагу, що антикорупційна експертиза законопроєктів, які здійснюється НАЗК або профільним комітетом Верховної Ради України, не має системного характеру, а її рекомендації не завжди враховуються у подальшому законодавчому процесі [5, с. 37]. Така ситуація об'єктивно знижує превентивний потенціал антикорупційної експертизи, перетворюючи її з інструменту управління корупційними ризиками на факультативний елемент нормотворчої діяльності, що не забезпечує належного впливу на зміст законодавчих рішень.

Водночас необхідність систематизації та інституційного посилення антикорупційної експертизи відображена і в стратегічних документах самого НАЗК. Так, пункт 6.1 Стратегії інституційного розвитку Національного агентства з питань запобігання корупції на 2026-2030 роки, затвердженої наказом НАЗК від 30 вересня 2025 року № 297/25, визначає НАЗК провідним органом антикорупційної експертизи та аналізу корупційних ризиків і передбачає забезпечення систематичної антикорупційної експертизи проєктів нормативно-правових актів, а також періодичного перегляду чинного законодавства з метою виявлення та усунення корупціогенних норм [6, с. 10]. Включення зазначених завдань до стратегічних пріоритетів інституційного розвитку НАЗК підтверджує об'єктивну потребу у переході від фрагментарного застосування антикорупційної експертизи до її системної інтеграції у нормотворчий процес як обов'язкового елементу законодавчої діяльності.

У цьому контексті доцільною є інституціоналізація правового механізму, за яким наявність негативного висновку НАЗК, обґрунтованого виявленням корупціогенних факторів у відповідному законопроєкті, зумовлює його обов'язкове повернення на доопрацювання та унеможливлює подальший рух такого законопроєкту в парламентській процедурі до повного усунення виявлених ризиків. При цьому йдеться не про обмеження дискреції законодавчого органу, а про встановлення додаткової інституційної гарантії якості законодавчого процесу, спрямованої на запобігання закріпленню корупційних ризиків у правовій системі ще на стадії нормотворення.

Впровадження відповідної правової вимоги сприятиме підвищенню якості правотворчої діяльності, посиленню системної реалізації принципу превентивності державної антикорупційної політики,

а також мінімізації ризиків ухвалення нормативно-правових актів, які потенційно створюють умови для виникнення або відтворення корупційних практик у публічному управлінні. У ширшому вимірі це забезпечить трансформацію антикорупційної експертизи з дорадчого інструменту у дієвий елемент інституційної гарантії реалізації антикорупційної політики в Україні.

Висновки. Реалізація антикорупційної політики України в умовах воєнного стану потребує переходу від переважно нормативного підходу до системної моделі інституційного забезпечення. У таких умовах ефективність антикорупційних заходів визначається не стільки формальним закріпленням стратегічних документів, скільки здатністю уповноважених органів забезпечувати їх узгоджену, послідовну та результативну реалізацію.

Проведений аналіз засвідчив, що НАЗК відіграє системоутворюючу роль у національній системі превенції корупції та фактично виступає інституційною гарантією реалізації державної антикорупційної політики в Україні. Концентрація у компетенції НАЗК функцій стратегічного планування, координації, аналітичного забезпечення та моніторингу зумовлює його ключове значення для забезпечення єдиної управлінської рамки антикорупційної політики. Разом із тим реалізація Антикорупційної стратегії на 2021-2025 роки та Державної антикорупційної програми виявила наявність інституційних обмежень, зокрема розрив між ухваленням стратегічних рішень і практикою їх виконання. Це підтверджує необхідність подальшого стратегічного оновлення антикорупційної політики та одночасного посилення інституційної спроможності НАЗК у межах Антикорупційної стратегії на 2026-2030 роки.

Обґрунтовано, що інституційний розвиток НАЗК має здійснюватися комплексно та охоплювати організаційний, кадровий і нормативний виміри. Створення територіальних органів НАЗК слід розглядати не як факультативний елемент організаційної структури, а як необхідну умову ефективної реалізації антикорупційної політики в Україні на регіональному та місцевих рівнях, особливо в контексті відбудови зруйнованої інфраструктури, реалізації інфраструктурних проєктів і управління значними фінансовими ресурсами на місцях.

Невід'ємною складовою інституційної спроможності НАЗК є належне кадрове забезпечення. Здатність здійснювати повні перевірки декларацій, моніторинг способу життя, виявляти приховані активи та складні схеми незаконного збагачення безпосередньо залежить від наявності достатнього людського аналітичного ресурсу. У цьому зв'язку кадрове посилення НАЗК має розглядатися як базова передумова ефективного функціонування системи фінансового контролю.

Важливим напрямом інституційного розвитку НАЗК є нормативне посилення його ролі шляхом закріплення обов'язкового характеру підзаконних нормативно-правових актів, ухвалених у межах його компетенції. Такий підхід забезпечує правову визначеність, єдність правозастосування та підвищує результативність реалізації антикорупційних обов'язків усіма суб'єктами публічного сектору.

Окреме значення має інституціоналізація системної антикорупційної експертизи законопроєктів у сферах із підвищеним рівнем корупційних ризиків. Надання негативному висновку НАЗК обов'язкового правового значення як підстави для доопрацювання відповідних законопроєктів сприятиме трансформації антикорупційної експертизи з консультативного інструменту на дієвий механізм превенції корупції на стадії нормотворення.

Таким чином, інституційний розвиток НАЗК має розглядатися як ключова гарантія реалізації антикорупційної політики в Україні. Саме послідовне посилення організаційної, кадрової та нормативної спроможності НАЗК створює необхідні передумови для забезпечення цілісності, передбачуваності та практичної результативності антикорупційної політики в умовах сучасних безпекових і соціально-економічних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
2. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022 № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text.
3. Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки, затверджена Законом України від 20.06.2022 № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text.
4. Державна антикорупційна програма на 2023-2025 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 04.03.2023 № 220. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-п#Text.
5. European Commission. Ukraine 2025 report: Commission staff working document (SWD(2025) 623 final). Brussels, 2025. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/17115494-8122-4d10-8a06-2cf275eecde7_en?filename=ukraine-report-2025.pdf.

6. Стратегія інституційного розвитку Національного агентства з питань запобігання корупції на 2026-2030 роки, затвердженої наказом НАЗК від 30.09.2025 № 297/25. URL: https://nazk.gov.ua/pdfjs/?file=/wp-content/uploads/Pages/81/9c/819c5dc6609af9e441b3718f9ce6290f7c3743b917947ee52c4bf4bac6ca3177201349.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Старенький О.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.49

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА МОНІТОРИНГУ ЯКОСТІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

Тимофеєв В.В.,
аспірант
Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0009-0008-8028-7334

Тимофеєв В.В. Поняття та правова природа моніторингу якості надання адміністративних послуг.

Стаття присвячена дослідженню поняття та правової природи моніторингу якості надання адміністративних послуг в Україні в умовах формування моделі сервісної держави та впровадження принципів належного врядування. Актуальність теми зумовлена зростанням значення якості адміністративних послуг як критерію ефективності діяльності публічної адміністрації, рівня довіри громадян до органів публічної влади та показника реалізації людиноцентричного підходу у публічному управлінні. Особливого значення моніторинг якості адміністративних послуг набуває в умовах цифровізації публічних сервісів, розвитку мережі центрів надання адміністративних послуг та запровадження електронних адміністративних послуг.

Метою дослідження є з'ясування поняття та правової природи моніторингу якості надання адміністративних послуг в Україні. У статті проаналізовано підходи до розуміння якості адміністративних послуг як правової категорії та обґрунтовано її значення для забезпечення прав і законних інтересів отримувачів адміністративних послуг. Розкрито зміст моніторингу як особливої форми діяльності суб'єктів публічної адміністрації, що має системний, інформаційно-аналітичний і превентивний характер, та здійснено його відмежування від контролю і нагляду у сфері публічного адміністрування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні моніторингу якості адміністративних послуг як самостійного адміністративно-правового явища, яке не зводиться до традиційних контрольних механізмів, а також у визначенні особливостей його правової природи в системі публічного управління.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх використання під час удосконалення нормативно-правового регулювання моніторингу якості адміністративних послуг, у діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та центрів надання адміністративних послуг, а також під час розроблення локальних регламентів і методик оцінювання якості адміністративних сервісів та у навчальному процесі при викладанні дисциплін адміністративно-правового спрямування.

Ключові слова: адміністративні послуги; якість адміністративних послуг; моніторинг якості; публічна адміністрація; належне врядування; центри надання адміністративних послуг.

Tymofeiev V.V. The concept and legal nature of monitoring the quality of provision of administrative services.

The article is devoted to the study of the concept and legal nature of monitoring the quality of the provision of administrative services in Ukraine in the context of the formation of a service-oriented state model and the implementation of the principles of good governance. The relevance of the topic is determined by the growing importance of the quality of administrative services as a criterion for assessing the effectiveness of public administration, the level of public trust in public authorities, and an indicator of the implementation of a human-centered approach in public governance. Monitoring the quality of administrative services acquires particular significance in the context of the digitalization of public services, the development of a network of administrative service centers, and the introduction of electronic administrative services.

The purpose of the research is to clarify the concept and legal nature of monitoring the quality of the provision of administrative services in Ukraine. The article analyzes approaches to understanding the quality of administrative services as a legal category and substantiates its importance for ensuring the rights and legitimate interests of recipients of administrative services. The content of monitoring is revealed as a special form of activity of public administration entities that has a systemic, information-analytical, and preventive character, and its distinction from control and supervision in the field of public administration is substantiated.

The scientific novelty of the obtained results lies in substantiating the monitoring of the quality of administrative services as an independent administrative and legal phenomenon that cannot be reduced to traditional control mechanisms, as well as in identifying the specific features of its legal nature within the system of public governance.

The practical significance of the research results consists in the possibility of their application in improving the regulatory framework governing the monitoring of the quality of administrative services, in the activities of executive authorities, local self-government bodies, and administrative service centers, as well as in the development of local regulations and methodologies for assessing the quality of administrative services and in the educational process when teaching administrative law–related disciplines.

Key words: administrative services; quality of administrative services; quality monitoring; public administration; good governance; administrative service centers.

Постановка проблеми. Формування в Україні моделі сервісної держави зумовлює переосмислення ролі публічної адміністрації та переорієнтацію її діяльності на забезпечення потреб і прав приватних осіб. Одним із ключових індикаторів ефективності такої діяльності є якість адміністративних послуг, що надаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. У цьому контексті особливого значення набуває моніторинг якості адміністративних послуг як інструмент системного спостереження, оцінювання та вдосконалення процесів їх надання. В умовах реалізації принципів належного врядування, відкритості та підзвітності публічної влади моніторинг якості адміністративних послуг постає не лише управлінським механізмом, а й важливим елементом забезпечення прав і законних інтересів отримувачів таких послуг.

Актуальність дослідження зумовлена також активними процесами цифровізації публічних сервісів, розвитком мережі центрів надання адміністративних послуг, запровадженням електронних адміністративних послуг та необхідністю забезпечення їх відповідності встановленим стандартам якості. За відсутності чітко сформованого та нормативно закріпленого підходу до моніторингу якості адміністративних послуг виникають проблеми фрагментарності, формальності та низької ефективності відповідних заходів. Це, у свою чергу, негативно впливає на рівень довіри громадян до публічної адміністрації та ускладнює реалізацію концепції людиноцентризму в публічному управлінні.

Метою дослідження є з'ясування поняття та правової природи моніторингу якості надання адміністративних послуг в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика моніторингу якості адміністративних послуг характеризується наявністю ґрунтовних досліджень, присвячених інституту адміністративних послуг загалом та окремим аспектам забезпечення їх якості. Значний внесок у формування теоретичних засад адміністративних послуг зробили Г.М. Писаренко, І.Б. Коліушко та В.П. Тимощук, у працях яких обґрунтовано поняття, ознаки та принципи надання адміністративних послуг, а також інституційні моделі їх організації. Питання оцінювання якості адміністративних і публічних послуг розглядалися у роботах В.П. Тимощука, А.В. Кірмача та В.М. Сороко, які запропонували критерії та індикатори якості публічних сервісів. Водночас у зазначених дослідженнях основна увага приділяється організаційним і управлінським аспектам оцінювання якості. Моніторинг якості адміністративних послуг у більшості випадків розглядається як складова контролю або управління якістю, без виокремлення його як самостійного адміністративно-правового явища. Недостатньо дослідженими залишаються питання правової природи моніторингу, його місця у системі форм діяльності публічної адміністрації та співвідношення з іншими контрольними механізмами.

Виклад основного матеріалу. У сучасному адміністративному праві інститут адміністративних послуг розглядається як одна з ключових форм реалізації публічно-владних повноважень, спрямованих на забезпечення прав, свобод і законних інтересів приватних осіб. Законодавче визначення адміністративної послуги закріплено у статті 1 Закону України «Про адміністративні послуги», відповідно до якої «адміністративна послуга – результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або здійснення обов'язків такої особи відповідно до закону» [1].

У науковій літературі адміністративна послуга розглядається як специфічний правовий інститут публічного права, що репрезентує перехід від традиційної владної діяльності до клієнтоорієнтованого сервісу держави. Наприклад, правова доктрина визначає адміністративну послугу як правовідносини, що виникають під час реалізації суб'єктивних прав фізичної чи юридичної особи за їх заявою у процесі публічно-владної діяльності адміністративного органу для досягнення певного результату [2]. Таким чином, як у законодавстві, так і в доктрині адміністративна послуга розуміється передусім як правовий результат діяльності публічної адміністрації, що обумовлює можливість застосування до неї критеріїв правової якості та ефективності.

Стаття 7 Закону України «Про адміністративні послуги» прямо встановлює вимоги щодо якості надання адміністративних послуг, що включають забезпечення доступності, своєчасності, повноти та прозорості процедур - дані вимоги мають правове значення та повинні дотримуватися суб'єктами надання адміністративних послуг [1].

У правовій доктрині виділяють також загальні принципи надання адміністративних послуг, серед яких законність, доступність, неупередженість та ефективність, що прямо випливають із загальних принципів адміністративного права та належного врядування [3].

Правова категорія «якість адміністративних послуг» виходить за межі чисто технічних чи організаційних характеристик і тісно пов'язана з правами отримувачів послуг, встановленими законом. Нормативно це закріплено у вимогах щодо якості, включених до Закону України «Про адміністративні послуги»: суб'єкт надання адміністративних послуг зобов'язаний забезпечити надання послуги відповідно до затверджених адміністративних регламентів, дотримуючись вимог доступності, своєчасності, повноти, прозорості та інших стандартів якості [1].

З позицій правової доктрини якість адміністративних послуг є критерієм ефективності публічної адміністрації, оскільки вона впливає на ступінь реалізації прав отримувачів і рівень довіри до публічної влади. Так, сучасні дослідження підкреслюють, що надання адміністративних послуг має бути клієнтоорієнтованим, тобто спрямованим на повне та своєчасне задоволення обґрунтованих очікувань громадян відповідно до встановлених правових стандартів [4]. Отже, саме правове визначення та стандарти якості створюють підґрунтя для подальшого моніторингу якості адміністративних послуг як окремого механізму оцінювання та забезпечення належного рівня публічних сервісів.

У науці публічного управління та адміністративного права поняття «моніторинг» традиційно використовується для позначення систематичного, безперервного або періодичного спостереження за певними процесами з метою отримання інформації про їх стан, динаміку та відповідність установленим цілям і стандартам. У правовому вимірі моніторинг набуває значення особливої форми діяльності суб'єктів публічної адміністрації, спрямованої на інформаційне забезпечення управлінських рішень та вдосконалення правозастосовної практики.

Відповідно до п. 2 Загальної частини Порядку проведення моніторингу якості надання адміністративних послуг та оприлюднення інформації про результати моніторингу якості надання адміністративних послуг, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2021 р. № 864, «моніторинг – це збір, обробка та аналіз оціночних даних, зокрема шляхом їх порівняння з показниками моніторингу» [5]. На відміну від разових оцінок або соціологічних опитувань, моніторинг якості адміністративних послуг має розглядатися як тривалий, системний і процедурно впорядкований процес, який охоплює не лише результат, а й процедуру надання адміністративної послуги, дотримання строків, стандартів, принципів законності та правової визначеності. Такий підхід узгоджується з положеннями Закону України «Про адміністративні послуги», який акцентує увагу на процедурних гарантіях та вимогах до якості надання послуг.

Метою моніторингу якості адміністративних послуг є забезпечення належного рівня реалізації прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у процесі взаємодії з публічною адміністрацією. На відміну від контролю, який орієнтований на виявлення порушень, моніторинг має превентивний і коригувальний характер, спрямований на запобігання системним недолікам у наданні послуг.

Нормативно-правове підґрунтя моніторингу якості адміністративних послуг формують, по-перше, Закон України «Про адміністративні послуги», який закріплює загальні рамки надання адміністративних послуг та передбачає можливість встановлення суб'єктами надання власних вимог щодо якості (зокрема параметрів прийому, часу очікування тощо) [1]. По-друге, розвиток інституційної моделі центрів надання адміністративних послуг та процедурної організації їх діяльності деталізовано актами Кабінету Міністрів України: Примірним положенням про центр надання адміністративних послуг (Постанова Кабінету Міністрів України № 118 від 20.02.2013 р.) [6] та Примірним регламентом центру надання адміністративних послуг (Постанова Кабінету Міністрів України № 588 від 01.08.2013 р.) [7], які окреслюють організаційні стандарти роботи центрів і тим самим задають базові стандарти якості обслуговування.

Спеціальною нормативною основою моніторингу є Постанова Кабінету Міністрів України № 864 від 11.08.2021 р. «Питання організації моніторингу якості надання адміністративних послуг», якою затверджено Порядок проведення моніторингу якості надання адміністративних послуг та оприлюднення інформації про результати моніторингу якості надання адміністративних послуг [5]. Важливо, що цей акт інституціоналізує моніторинг саме як окрему діяльність (а не як різновид контролю), а також пов'язує його з цифровими інструментами, зокрема, через систему онлайн-моніторингу та оцінки якості послуг як модуль Порталу Дія.

Нормативну операціоналізацію якості обслуговування забезпечує Наказ Міністерства цифрової трансформації України № 173 від 10.12.2021 р., яким затверджено Основні вимоги до якості обслуговування суб'єктів звернення (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 23 грудня 2021 р. за №1664/37286) [8], що дозволяє перевести абстрактну вимогу якості у систему конкретних критеріїв і стандартів поведінки фронт-офісу. Додатково актуалізують нормативний контекст рішення Кабінету Міністрів України щодо мережі й переліків послуг у центрах надання адміністративних послуг, зокрема Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг» №1226 від 01.10.2025 р. [9], прийнята на виконання Закону й спрямована на унормування питань надання послуг через центри надання адміністративних послуг.

Практична реалізація моніторингу якості адміністративних послуг має багаторівневий характер. На центральному рівні ключова роль належить органам, що формують політику й методологію у сфері адміністративних послуг та цифрових сервісів: вони визначають рамкові правила моніторингу (Постанова Кабінету Міністрів України № 864), стандарти якості обслуговування (Наказ Міністерства цифрової трансформації України № 173), а також забезпечують інфраструктуру збору та обробки оціночних даних через модулі Порталу Дія.

На місцевому рівні органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації фактично виступають «власниками процесу якості» у центрах надання адміністративних послуг: вони затверджують локальні регламенти, організовують роботу фронт-офісу, забезпечують доступність і сервісні параметри, а також впроваджують внутрішні процедури самооцінювання та реагування на результати моніторингу. Практика показує, що такі регламенти часто оформлюються рішеннями місцевих рад/виконкомів (прикладом є оприлюднені регламенти центрів надання адміністративних послуг на сайтах органів місцевого самоврядування [10]).

На рівні самого центру надання адміністративних послуг моніторинг реалізується через поєднання інструментів: фіксацію та аналіз операційних показників (строки, навантаження, час очікування), збір зворотного зв'язку від суб'єктів звернення (оцінювання сервісу), експертні/аудиторські оцінки організації роботи. З практичного боку, методики оцінювання діяльності центрів надання адміністративних послуг і критерії якості неодноразово описувалися в навчально-методичних матеріалах і посібниках для громад та адміністраторів центрів надання адміністративних послуг, що свідчить про наявність «м'якого» (soft law) компонента регулювання, який доповнює обов'язкові норми [11].

Висновки. Таким чином, якість надання адміністративних послуг має самостійне правове значення та виступає критерієм ефективності діяльності публічної адміністрації й рівня довіри до неї з боку суспільства. Моніторинг якості адміністративних послуг розглянуто як окрему форму діяльності публічної адміністрації, що не зводиться до контролю чи нагляду та має інформаційно-аналітичний, превентивний і коригувальний характер. Нормативно-правові засади моніторингу якості адміністративних послуг формуються положеннями Закону України «Про адміністративні послуги», актами Кабінету Міністрів України та підзаконними нормативно-правовими актами у сфері цифровізації та діяльності центрів надання адміністративних послуг. Чинна модель моніторингу характеризується наявністю інституційної основи, однак залишається фрагментарною через відсутність уніфікованих стандартів якості та чітких механізмів реагування на його результати. Ефективність моніторингу значною мірою залежить від узгодженої діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та центрів надання адміністративних послуг, а також від рівня цифрової спроможності територіальних громад. Подальший розвиток правового механізму моніторингу якості адміністративних послуг має бути спрямований на уніфікацію мінімальних стандартів якості, посилення обов'язковості управлінського реагування та інституціоналізацію участі громадськості у процесах оцінювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text.
2. Адміністративне право. Загальна частина: мультимедійний навчальний посібник. Тема 9. Адміністративні послуги / Національна академія внутрішніх справ, кафедра адміністративного права і процесу. URL: https://arm.navs.edu.ua/books/adm_pravo_zch/nm/lec9.html.
3. Циганов О.Г., Бойко І.В. Принципи надання адміністративних послуг. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 4(6). 2013. С. 35-45.
4. Опанасюк Ю.А., Романченко Я.О. Державне управління у сфері надання адміністративних послуг. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка»***.** 2020. № 2. URL: https://visnyk.fem.sumdu.edu.ua/issues/2_2020/18.pdf.

5. Порядок проведення моніторингу якості надання адміністративних послуг та оприлюднення інформації про результати моніторингу якості надання адміністративних послуг: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 11 серп. 2021 р. № 864. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2021-%D0%BF#n32.
6. Про затвердження Примірного положення про центр надання адміністративних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 20 лют. 2013 р. № 118. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118-2013-%D0%BF#Text.
7. Про затвердження Примірного регламенту центру надання адміністративних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2013 р. № 588. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2013-%D0%BF#Text.
8. Про затвердження Основних вимог до якості обслуговування суб'єктів звернення: наказ Міністерства цифрової трансформації України від 10 груд. 2021 р. № 173, зареєстр. в М-ві юстиції України 23 груд. 2021 р. за № 1664/37286. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1664-21#Text.
9. Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовт. 2025 р. № 1226. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1226-2025-%D0%BF#Text.
10. Про затвердження Регламенту Центру надання адміністративних послуг-Коломийської міської ради у новій редакції: рішення Коломийської міської ради (2 сесія) 8 демократичного скликання від 11 груд. 2020 р. № 15-2/2020-2. URL: https://nbkolrada.gov.ua/dt/267465.
11. Діяльність ЦНАП та оцінка якості надання адміністративних послуг: практичний посібник / авт. І. Бригілевич; упоряд. І. Лепьошкін; Проект міжнар. техн. допомоги «Партнерство для розвитку міст» (ПРОМІС). Київ, 2017. URL: https://decentralization.ua/uploads/library/file/15/Posibniik_CNAP.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Тимофеєв В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.731-042.2:378.4(477+430)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.50

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ АВТОНОМІЇ УНІВЕРСИТЕТІВ НІМЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ

Тимчак В.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9739-1914

Тимчак В.В. Порівняльний аналіз адміністративно-правового забезпечення фінансової автономії університетів Німеччини та України.

У статті здійснено комплексний порівняльно-правовий аналіз адміністративно-правового забезпечення фінансової автономії університетів Німеччини та України з урахуванням сучасних тенденцій розвитку систем вищої освіти. Досліджено конституційні засади, спеціальне законодавство та адміністративні механізми реалізації фінансової автономії закладів вищої освіти в обох державах, а також їх вплив на ефективність управління університетами та якість освітніх і наукових послуг. Проаналізовано німецьку модель глобальних бюджетів (Globalhaushalte) та систему цільових угод (Zielvereinbarungen), які забезпечують високий рівень фінансової самостійності університетів за умови збереження стратегічного державного контролю за досягненням визначених результатів діяльності.

Розглянуто особливості правового статусу німецьких університетів як публічно-правових корпорацій та державних установ одночасно, що створює правові передумови для гнучкого управління фінансовими ресурсами, розвитку підприємницької діяльності та залучення позабюджетного фінансування. Проаналізовано українську модель фінансового забезпечення закладів вищої освіти, яка характеризується переважанням кошторисного фінансування, жорстким казначейським обслуговуванням власних надходжень і обмеженими можливостями автономного розпорядження фінансовими ресурсами.

Виявлено ключові відмінності в адміністративно-правовому регулюванні фінансової автономії університетів обох країн, зокрема щодо рівня децентралізації управління, механізмів розподілу бюджетних коштів, правового режиму власних надходжень, форм і методів державного контролю та можливостей залучення альтернативних джерел фінансування. Особливу увагу приділено аналізу федеративної моделі Німеччини, у межах якої компетенція у сфері вищої освіти розподілена між федерацією та землями, і унітарної моделі України з переважно централізованим управлінням. Обґрунтовано доцільність та можливі шляхи адаптації позитивного німецького досвіду в українських реаліях з урахуванням особливостей національної правової системи, економічних умов і традицій університетського врядування. Запропоновано конкретні напрями вдосконалення адміністративно-правового забезпечення фінансової автономії українських університетів на основі німецького досвіду.

Ключові слова: фінансова автономія, університети, адміністративно-правове регулювання, глобальні бюджети, цільові угоди, Німеччина, Україна, порівняльний аналіз, вища освіта, державне управління.

Tymchak V.V. Comparative analysis of administrative and legal provision of financial autonomy of universities in Germany and Ukraine.

The article carries out a comprehensive comparative legal analysis of the administrative and legal support of the financial autonomy of universities in Germany and Ukraine, taking into account modern trends in the development of higher education systems. The constitutional principles, special legislation and administrative mechanisms for implementing the financial autonomy of higher education institutions in both countries are studied, as well as their impact on the efficiency of university management and the quality of educational and scientific services. The German model of global budgets (Globalhaushalte) and the system of target agreements (Zielvereinbarungen) are analyzed, which ensure a high level of financial independence of universities while maintaining strategic state control over the achievement of certain activity results.

The peculiarities of the legal status of German universities as public law corporations and state institutions at the same time are considered, which creates legal prerequisites for flexible management of financial resources, development of entrepreneurial activity and attraction of extrabudgetary

financing. The Ukrainian model of financial support for higher education institutions is analyzed, which is characterized by the predominance of budget financing, strict treasury maintenance of own revenues and limited opportunities for autonomous management of financial resources. Key differences in the administrative and legal regulation of the financial autonomy of universities in both countries are identified, in particular regarding the level of decentralization of management, mechanisms for distributing budget funds, the legal regime of own revenues, forms and methods of state control and opportunities for attracting alternative sources of financing.

Particular attention is paid to the analysis of the federal model of Germany, within which competence in the field of higher education is distributed between the federation and the states, and the unitary model of Ukraine with predominantly centralized management. The feasibility and possible ways of adapting the positive German experience to Ukrainian realities are substantiated, taking into account the peculiarities of the national legal system, economic conditions and traditions of university governance. Specific directions for improving the administrative and legal support of the financial autonomy of Ukrainian universities based on the German experience are proposed.

Key words: financial autonomy, universities, administrative and legal regulation, global budgets, target agreements, Germany, Ukraine, comparative analysis, higher education, public administration.

Постановка проблеми. Фінансова автономія університетів є ключовою передумовою забезпечення академічної свободи, підвищення якості освіти та наукових досліджень, ефективного використання публічних ресурсів. У сучасних умовах глобалізації освітнього простору та зростання конкуренції між університетами особливої актуальності набуває пошук оптимальних моделей адміністративно-правового забезпечення фінансової автономії закладів вищої освіти.

Німеччина та Україна представляють різні підходи до регулювання фінансової діяльності університетів. Німецька модель, сформована в результаті реформ початку 2000-х років, характеризується високим рівнем фінансової автономії університетів, гнучкістю в управлінні ресурсами, орієнтацією на результати діяльності. Українська модель, незважаючи на декларування принципів університетської автономії в законодавстві, залишається переважно централізованою з жорстким державним контролем за фінансовими потоками. Порівняльний аналіз адміністративно-правового забезпечення фінансової автономії університетів цих двох країн дозволяє виявити переваги та недоліки кожної моделі, визначити можливості адаптації позитивного досвіду з урахуванням національних особливостей. Це особливо важливо для України в контексті євроінтеграційних процесів та необхідності модернізації системи вищої освіти відповідно до європейських стандартів.

Актуальність дослідження підсилюється викликами, що постали перед українською системою вищої освіти в умовах воєнного стану. Необхідність забезпечення стійкості університетів, їх здатності оперативно реагувати на кризові ситуації вимагає перегляду підходів до адміністративно-правового регулювання фінансової діяльності ЗВО. Німецький досвід управління університетами в умовах федералізму та децентралізації може бути корисним для України в контексті реформи місцевого самоврядування та розширення повноважень територіальних громад у сфері освіти.

Мета дослідження. Метою статті є проведення комплексного порівняльного аналізу адміністративно-правового забезпечення фінансової автономії університетів Німеччини та України для виявлення ключових відмінностей, переваг та недоліків кожної моделі, а також розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення українського законодавства на основі позитивного німецького досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика адміністративно-правового забезпечення фінансової автономії університетів є предметом активних наукових досліджень як в Україні, так і за кордоном, особливо у контексті реформування систем вищої освіти, децентралізації управління та імплементації європейських стандартів університетського врядування. У період 2020–2025 років спостерігається зростання кількості наукових праць, присвячених аналізу правових, фінансових та управлінських аспектів автономії закладів вищої освіти, однак комплексні порівняльні адміністративно-правові дослідження фінансової автономії університетів Німеччини та України залишаються обмеженими.

В українській науковій доктрині значний внесок у дослідження фінансової автономії університетів зробили В. Огнев'юк, В. Опарін, К. Павлюк, Т. Фініков, Л. Шевченко та інші. Значний внесок у дослідження правових аспектів фінансування вищої освіти зробили В. Авер'янов, В. Бакуменко, Н. Губерська, Р. Калюжний, Т. Коломоєць, І. Литвин, О. Музика-Стефанчук, Н. Нижник, О. Орлюк та інші. Серед зарубіжних дослідників питаннями фінансування вищої освіти займалися Б. Джонстоун, Н. Барр, Г. Вільямс, П. Друкер, Р. Патора, Дж. Салмі та інші.

Виклад основного матеріалу. Конституційні засади регулювання вищої освіти в Німеччині та Україні суттєво відрізняються, що зумовлено різним державним устроєм та правовими традиціями.

Основний закон Німеччини (Grundgesetz) [1] у статті 91b гарантує свободу науки та досліджень, що інтерпретується Федеральним конституційним судом як основа університетської автономії. Важливим є розподіл компетенцій між федерацією та землями: згідно зі статтею 30 Основного закону, організація та фінансування вищої освіти належить переважно до компетенції земель, що створює децентралізовану систему управління. Конституція України [2] в статті 53 гарантує право на освіту та встановлює, що держава забезпечує доступність і безоплатність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах. При цьому конституційні норми не містять прямих положень про університетську автономію, що послаблює правові гарантії фінансової самостійності ЗВО. Унітарний характер держави зумовлює централізоване регулювання системи вищої освіти.

На законодавчому рівні в Німеччині діють рамкові федеральні закони, зокрема Рамковий закон про вищу освіту (Hochschulrahmengesetz) [3], який після конституційної реформи 2006 року має обмежене значення. Основне регулювання здійснюється законами земель про вищу освіту (Landeshochschulgesetze), які суттєво різняться між собою. Наприклад, Закон про вищу освіту землі Північний Рейн-Вестфалія (Hochschulgesetz NRW) [4] надає університетам статус публічно-правових корпорацій з широкою автономією.

В Україні базовим є Закон «Про вищу освіту» [5] від 2014 року, який декларує принцип автономії закладів вищої освіти. Стаття 32 Закону визначає автономію як самостійність, незалежність і відповідальність у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної діяльності. Однак реалізація цих положень обмежується нормами бюджетного законодавства, зокрема Бюджетним кодексом України, який встановлює жорсткі правила використання бюджетних коштів.

Принципова відмінність полягає в правовому статусі університетів. У Німеччині університети мають подвійний статус: вони є одночасно державними установами (staatliche Einrichtungen) та публічно-правовими корпораціями (Körperschaften des öffentlichen Rechts). Це дозволяє поєднувати державне фінансування з корпоративною автономією. Університети мають правосуб'єктність, можуть володіти майном, укладати договори, залучати кредити.

В Україні державні ЗВО мають статус бюджетних установ, що суттєво обмежує їх фінансову самостійність. Вони не можуть вільно розпоряджатися бюджетними коштами, відкривати рахунки в комерційних банках, залучати кредити. Навіть власні надходження підлягають казначейському обслуговуванню, що унеможливлює оперативне управління фінансами.

Ключовою відмінністю між німецькою та українською моделями є механізм бюджетного фінансування університетів. У Німеччині з початку 2000-х років впроваджено систему глобальних бюджетів (Globalhaushalte), яка надає університетам широку свободу в розпорядженні державними коштами.

Глобальний бюджет означає, що університет отримує загальну суму коштів без детального розпису за статтями видатків. Адміністрація університету самостійно вирішує, скільки витратити на заробітну плату, обладнання, комунальні послуги, наукові дослідження. Єдиним обмеженням є загальний обсяг бюджету та необхідність дотримання стратегічних цілей, узгоджених із земельним урядом. Університети можуть вільно перерозподіляти кошти між статтями видатків протягом бюджетного року без додаткових погоджень.

Важливим елементом є можливість перенесення невикористаних коштів на наступний бюджетний період. Якщо університет заощадив кошти завдяки ефективному управлінню, він може використати їх у майбутньому на стратегічні проекти. Це стимулює економне та раціональне використання ресурсів. Університети також можуть створювати резерви для непередбачених витрат або масштабних інвестицій.

В Україні зберігається система кошторисного фінансування, успадкована з радянських часів. Кошторис детально визначає обсяги фінансування за кожною економічною класифікацією видатків: заробітна плата, нарахування на заробітну плату, предмети та матеріали, оплата послуг, видатки на відрядження тощо. Університети не можуть самостійно перерозподіляти кошти між статтями без погодження з Міністерством освіти і науки [6, с. 56].

Процес внесення змін до кошторису є тривалим та бюрократичним. Навіть переміщення коштів між підстаттями в межах однієї статті потребує офіційного звернення до головного розпорядника, підготовки обґрунтувань, отримання погодження. Це унеможливлює оперативне реагування на зміни в освітньому процесі чи непередбачені обставини.

Особливо проблематичним є питання залишків коштів. Формально українське законодавство дозволяє використовувати залишки коштів спеціального фонду в наступному році, але на практиці це право обмежується численними бюрократичними процедурами. Залишки коштів загального фонду взагалі повертаються до бюджету, що демотивує університети економити.

Німецька система фінансування базується на формулах (formelgebundene Mittelzuweisung), які враховують кількість студентів, випускників, обсяги наукових досліджень, залучені третьої сторо-

ни кошти. Формула забезпечує прозорість та передбачуваність фінансування. Кожен університет знає, як розраховується його бюджет, і може планувати діяльність для збільшення фінансування.

В Україні формально також діє формула розподілу коштів між ЗВО, затверджена постановою Кабінету Міністрів. Однак на практиці формула часто коригується суб'єктивними рішеннями, враховує переважно кількісні показники (контингент студентів) без належної уваги до якості та результативності. Це не створює стимулів для підвищення ефективності діяльності університетів.

Унікальним елементом німецької моделі є система цільових угод (Zielvereinbarungen) між університетами та земельними урядами. Ці угоди укладаються на 3-5 років і визначають стратегічні цілі університету, показники ефективності та відповідне фінансування [6, с. 67].

Цільові угоди є результатом переговорів між університетом та міністерством науки землі. Університет презентує свій стратегічний план розвитку, обґрунтовує потребу в ресурсах, пропонує конкретні показники, яких планує досягти. Міністерство оцінює реалістичність планів, їх відповідність стратегії розвитку вищої освіти землі, узгоджує цілі та показники. Угода фіксує взаємні зобов'язання сторін: держава гарантує фінансування, університет зобов'язується досягти визначених результатів.

Типові показники в цільових угодах включають: кількість випускників, що закінчили навчання в нормативний термін; обсяги залучених коштів на дослідження; кількість докторських дисертацій; показники інтернаціоналізації; гендерну рівність; енергоефективність. Важливо, що університет має свободу у виборі шляхів досягнення цих показників.

Система цільових угод забезпечує баланс між автономією та підзвітністю. Університети отримують свободу в оперативному управлінні, але несуть відповідальність за результати. Держава не втручається в поточну діяльність, але контролює досягнення стратегічних цілей. Це створює стимули для підвищення ефективності без обмеження академічної свободи.

В Україні відсутній механізм договірних відносин між державою та університетами. Відносини будуються на основі адміністративного підпорядкування: Міністерство освіти і науки видає накази, університети їх виконують. Хоча Закон «Про вищу освіту» передбачає можливість укладання контракту між засновником та керівником ЗВО, цей контракт стосується лише особистих зобов'язань ректора, а не інституційних зобов'язань університету [7, с. 720].

Спроби запровадити елементи договірних відносин, зокрема через державне замовлення на підготовку фахівців, не створюють реальної автономії. Державне замовлення детально регламентує кількість студентів за спеціальностями, форми навчання, вартість підготовки. Університети не мають свободи в перерозподілі місць між спеціальностями, визначенні вартості навчання, встановленні власних пріоритетів.

Суттєві відмінності спостерігаються в правовому режимі власних надходжень університетів. У Німеччині університети мають широкі можливості отримання доходів з різних джерел та вільно розпоряджаються цими коштами.

Німецькі університети можуть отримувати доходи від: плати за навчання (Studiengebühren), хоча в більшості земель навчання в державних університетах безкоштовне; надання освітніх послуг, включаючи програми підвищення кваліфікації, літні школи, підготовчі курси; наукових досліджень на замовлення приватних компаній; консалтингових послуг; оренди приміщень та обладнання; комерціалізації інтелектуальної власності; участі в господарських товариствах; фандрейзингу та спонсорства.

Важливо, що ці доходи не включаються до державного бюджету і не підлягають бюджетним обмеженням. Університети можуть вільно використовувати зароблені кошти на власний розсуд: виплачувати премії співробітникам, закуповувати обладнання, фінансувати дослідження, створювати резерви. Кошти зберігаються на рахунках університету в комерційних банках, що забезпечує оперативність розпоряджання ними. Німецьке законодавство дозволяє університетам створювати комерційні підрозділи, дочірні компанії, участвувати в капіталі інноваційних підприємств. Це створює можливості для комерціалізації наукових розробок, трансферу технологій, розвитку підприємницької діяльності. Прибутки від такої діяльності залишаються в розпорядженні університету.

В Україні можливості отримання власних надходжень жорстко обмежені. Перелік платних послуг, які можуть надавати державні ЗВО, затверджений постановою Кабінету Міністрів і є вичерпним. Університети не можуть надавати інші види послуг, навіть якщо мають для цього ресурси та компетенції. Це обмежує можливості диверсифікації доходів та адаптації до ринкових потреб.

Критичною проблемою є включення власних надходжень до спеціального фонду державного бюджету та їх казначейське обслуговування. Це означає, що університети не можуть вільно розпоряджатися заробленими коштами. Кожна операція має бути передбачена в кошторисі, проходити через систему казначейства, супроводжуватися численними документами. Процедура використання власних коштів така ж складна, як і бюджетних.

Університети не можуть відкривати рахунки в комерційних банках, отримувати відсотки від розміщення тимчасово вільних коштів, інвестувати в цінні папери чи нерухомість. Залишки коштів на кінець року формально переносяться на наступний період, але їх використання часто блокується контролюючими органами. Це демотивує ЗВО активно заробляти кошти.

Принципові відмінності між німецькою та українською моделями проявляються в системах контролю за фінансовою діяльністю університетів. Німеччина перейшла від попереднього (ex-ante) до наступного (ex-post) контролю, тоді як в Україні домінує попередній контроль з елементами поточного та наступного.

У Німеччині основний акцент робиться на контролі результатів, а не процесів. Університети самостійно приймають фінансові рішення, але несуть відповідальність за їх наслідки. Контроль здійснюється через: щорічні фінансові звіти, які перевіряються незалежними аудиторами; звіти про виконання цільових угод; внутрішній аудит, який функціонує як консультативна служба; зовнішню оцінку якості освіти та досліджень.

Земельні рахункові палати (Landesrechnungshöfe) проводять вибіркові перевірки ефективності використання публічних коштів, але не втручаються в оперативне управління. Їх рекомендації мають консультативний характер і спрямовані на вдосконалення менеджменту, а не на покарання за формальні порушення.

Важливим елементом є система управлінського обліку (Controlling), яка дозволяє відстежувати фінансові показники в реальному часі, аналізувати відхилення від плану, приймати коригуючі рішення. Університети використовують сучасні інформаційні системи управління ресурсами (ERP-системи), які інтегрують фінансовий облік, управління персоналом, матеріальними ресурсами [8, с. 10-15].

В Україні система контролю характеризується надмірністю, дублюванням функцій різних органів, акцентом на дотриманні формальних процедур. Університети підлягають контролю з боку: Державної казначейської служби - попередній та поточний контроль кожної операції; Державної аудиторської служби - планові та позапланові перевірки; Рахункової палати - перевірки використання бюджетних коштів; Міністерства освіти і науки - відомчий контроль; інших контролюючих органів.

Казначейський контроль є особливо обтяжливим. Кожен платіж перевіряється на відповідність кошторису, наявність підтверджуючих документів, дотримання процедур закупівель. Це призводить до затримок платежів, неможливості оперативно реагувати на потреби. Університети часто не можуть вчасно розрахуватися з постачальниками, що підриває їх репутацію та ускладнює господарську діяльність [9, с. 70-72].

Контроль зосереджується на формальному дотриманні процедур, а не на оцінці ефективності. Перевіряється правильність оформлення документів, відповідність видатків кошторису, дотримання норм законодавства. При цьому питання якості освіти, результативності досліджень, задоволеності стейкхолдерів залишаються поза увагою. Така система не стимулює інновації та розвиток, а навпаки, спонукає до консервативної поведінки.

Аналіз німецької моделі показує можливості та обмеження її адаптації в Україні. Пряме копіювання неможливе через відмінності в державному устрої, правових системах, економічному розвитку, управлінських традиціях. Однак окремі елементи можуть бути успішно впроваджені з урахуванням національного контексту.

Першочерговим кроком має бути перехід від кошторисного до блокового фінансування. Це не потребує федералізму чи значних додаткових ресурсів, але вимагає зміни філософії бюджетного регулювання. Університети повинні отримати право самостійно розподіляти кошти між статтями видатків в межах загального бюджету. Це підвищить ефективність використання ресурсів та оперативність управління [10, с. 40].

Можливим є впровадження елементів цільових угод між МОН та університетами. Пілотні проекти з кількома провідними ЗВО дозволили б відпрацювати механізми договірних відносин, визначити оптимальні показники ефективності, оцінити результати. Успішний досвід можна поступово поширювати на всю систему [11, с. 150].

Необхідно вивести власні надходження університетів з-під казначейського обслуговування. Це технічне питання, яке не потребує значних змін у законодавстві, але суттєво розширить фінансову автономію. ЗВО повинні отримати право відкривати рахунки в банках, оперативно використовувати зароблені кошти. Важливим є розвиток конкурсного фінансування досліджень з повним відшкодуванням непрямих витрат. Національний фонд досліджень України може стати аналогом німецького DFG, якщо отримає достатнє фінансування та операційну незалежність. Це стимулюватиме наукову активність університетів.

Потребує вдосконалення правове регулювання співпраці університетів з бізнесом. Розширення переліку платних послуг, спрощення процедур укладання договорів, можливість створення спін-

оф компаній відкриють нові джерела фінансування. Податкові стимули для бізнесу могли б заохотити інвестиції в університетську науку та освіту. Необхідна зміна системи контролю з акцентом на результати, а не процедури. Скасування попереднього казначейського контролю, перехід до річного аудиту, оцінка ефективності за показниками діяльності знизять адміністративне навантаження та утворять простір для інновацій [12, с. 160].

Важливим є розвиток управлінських компетенцій університетського менеджменту. Запровадження посади канцлера або професійного фінансового директора, навчання ректорів та проректорів сучасним методам управління, впровадження інформаційних систем підвищать якість фінансового менеджменту. У довгостроковій перспективі можлива зміна правового статусу університетів з бюджетних установ на автономні установи або публічно-правові організації. Це потребує комплексних змін у законодавстві, але створить правову основу для реальної автономії. Пілотні проекти з окремими університетами дозволили б відпрацювати нову модель.

Висновки. Проведений порівняльний аналіз адміністративно-правового забезпечення фінансової автономії університетів Німеччини та України виявив фундаментальні відмінності в підходах до регулювання фінансової діяльності закладів вищої освіти. Ці відмінності зумовлені не лише різним державним устроєм та правовими системами, але й різним розумінням ролі університетів у суспільстві, балансу між автономією та підзвітністю, ефективністю та контролем.

Німецька модель, побудована на принципах децентралізації, договірних відносин та орієнтації на результати, довела свою ефективність у забезпеченні конкурентоспроможності університетів, якості освіти та досліджень, раціонального використання публічних ресурсів. Глобальні бюджети, цільові угоди, широкі можливості залучення додаткових коштів створюють стимули для розвитку та інновацій. Водночас, система забезпечує належний рівень підзвітності через контроль результатів та регулярний аудит. Українська модель, незважаючи на декларування принципів автономії в законодавстві, залишається переважно централізованою та забюрократизованою. Кошторисне фінансування, казначейський контроль, обмежені можливості отримання та використання власних коштів створюють бар'єри для ефективного управління та розвитку університетів. Система контролю, зосереджена на формальних процедурах, не стимулює підвищення якості та інновації.

Адаптація німецького досвіду в Україні можлива та необхідна, але потребує системного підходу та поетапної реалізації. Першочерговими кроками мають бути: перехід до блокового фінансування, виведення власних надходжень з-під казначейського контролю, запровадження елементів договірних відносин між державою та університетами, розвиток конкурсного фінансування досліджень, спрощення співпраці з бізнесом. Успішна реформа потребує не лише змін у законодавстві, але й трансформації управлінської культури, розвитку компетенцій університетського менеджменту, подолання патерналістських очікувань. Важливим є політична воля до реальної, а не декларативної децентралізації, готовність держави довіряти університетам та оцінювати їх за результатами, а не процедурами.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з детальним аналізом окремих аспектів фінансової автономії, розробкою конкретних механізмів впровадження реформ, оцінкою їх потенційного впливу на різні типи університетів. Особливої уваги потребує дослідження досвіду інших європейських країн, які успішно трансформували свої системи вищої освіти, та можливостей створення гібридних моделей, що поєднують кращі практики різних країн з урахуванням національного контексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основний закон Німеччини (Grundgesetz): від 23 травня 1949 р. останні зміни внесено 19 грудня 2022 р. URL: https://www.bundestag.de/resource/ blob/1033364/grundgesetz_ uk.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 No 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print (дата звернення: 12.01.2026).
3. Рамковий закон про вищу освіту (Hochschulrahmengesetz): Дата оприлюднення: 26 січня 1976 р. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/hrg/BJNR001850976.html (дата звернення: 12.01.2026).
4. Gesetz über die Hochschulen des Landes Nordrhein-Westfalen (Hochschulgesetz – HG). Vom 16. September 2014. URL: https://recht.nrw.de/lmi/owa/br_text_anzeigen?v_id= 10000000000000000654 (дата звернення: 12.01.2026).
5. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 No 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 12.01.2026).
6. Калашнікова, С., Власова, І. Розширення фінансової автономії університетів як інструмент підвищення їх соціальної відповідальності. Міжнародний науковий журнал «Університети

і лідерство». № 13. 2022. С. 55-69. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/Vlasova_25-11-2020_disser.pdf.
7. Тимчак В.В., Тимчак М.В. Фінансова автономія закладів вищої освіти: адміністративно-правові межі та можливості. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* № 2. 2025. С. 720-725. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/327683/317485.
8. Sabina Auhunas. Perspectives on Academic Freedom in the Context of Transformation (insights Ukraine and Germany). *International Scientific Journal of Universities and Leadership.* № 18. 2024. P. 8-21. URL: https://ul-journal.org/index.php/journal/article/view/260.
9. Лютий І.О., Білявська О.Б., Поляновський Г.А. Фінансова автономія університетів: історичний огляд та міжнародний досвід. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Економіка».* № 18(46). 2020. С. 68-78. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8446.
10. Тоцька О.Л., Титаренко І.О. Фінансування освіти України з бюджетів різних рівнів в умовах війни. *Освітня аналітика України*. 2023. № 3 (24). С. 34–44. URL: https://science.iea.gov.ua/wp-content/uploads/2023/10/3_Totska_Tytarenko_324_2023_34-44.pdf
11. Коваленко Ю.М., Вітренко Л.О. Фінансування закладів вищої освіти в Україні та пошук альтернативних джерел. *Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України.* Випуск 1-2. 2020. С. 141-153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnudps_2020_1-2_13.
12. Сас С.П. Європейські тенденції та перспективи фінансування вищої освіти і науки. *Економічний форум*. 2022. Вип. 1. С. 152–161. URL: https://e-forum.com.ua/uk/journals/tom-12-1-2022/yevropeyski-tendentsiyi-ta-perspektivi-finansuvannya-vishchoyi-osviti-i-nauki.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Тимчак В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:37.014.52
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.51

ПРАВОВА ТА ІНСТИТУЦІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ДОБРОЧЕСНОСТІ 2026-2030

Хохлова І.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-9631-712X

Хохлова І.В. Правова та інституційна трансформація освітнього середовища в Україні: аналіз Стратегії розвитку доброчесності 2026–2030.

У представленій науковій статті здійснено комплексний та ретельний аналіз Стратегії розвитку доброчесності в освітній галузі на період 2026–2030 років. Цей стратегічний документ визначається автором як фундаментальна та засаднича дорожня карта, призвана забезпечити глибоку культурну та правову трансформацію всього національного освітнього середовища. Актуальність проведеного дослідження обґрунтовується через призму нагальної необхідності подолання критичного розриву, що тривалий час існував між теоретичними засадами академічної етики та їх безпосереднім практичним втіленням у повсякденну діяльність закладів освіти. Системний характер цієї проблеми зумовлений тривалою культурною легалізацією недоброчесності, через яку корупційні практики сприймалися як допустимі соціальні стратегії. Автор наголошує, що інтеграція етичних норм є не лише внутрішньою потребою системи, а й стратегічною вимогою у контексті євроінтеграційних процесів та гармонізації українського законодавства із міжнародними стандартами.

Особливу увагу у роботі зосереджено на дослідженні динамічної еволюції концепту доброчесності: від його сприйняття як суто декларативного морального принципу до статусу чіткої юридичної норми. Цей перехід передбачає встановлення конкретних правових наслідків за порушення стандартів чесності та формування системного антикорупційного ефекту на всіх ієрархічних рівнях управління. В основі наукового пошуку лежить методологічний розгляд логічної моделі «Теорії змін», яка пропонує взаємодію трьох ключових стратегічних векторів розвитку. Перший вектор фокусується на розробці та впровадженні інноваційної методологічної бази та сучасного дидактичного інструментарію, що виходить за межі традиційної дидактики та передбачає створення адаптивних навчальних ресурсів. Другий вектор спрямований на суттєве зміцнення професійної спроможності, розширення автономії та підвищення відповідальності освітян як головних носіїв інтелектуального капіталу держави та етичних орієнтирів. Третій вектор охоплює розбудову та впровадження цифрових, прозорих моделей управління закладами освіти, що базуються на засадах відкритості та підзвітності перед громадськістю.

У статті окремо проаналізовано вплив наказу МОН № 842, який закріплює нетерпимість до корупції як обов'язкову загальну компетентність для всіх спеціальностей. Автор доводить, що це перетворює доброчесність із формального лозунгу на обов'язковий фундамент підготовки фахівців, особливо у сферах права, міжнародних відносин та публічного управління. Особлива увага приділяється тривалому 15-річному циклу перебування особистості в системі освіти, який розглядається як унікальне вікно можливостей для формування стійкого «етичного імунітету». Дослідження також охоплює питання використання інструментів самооцінки, таких як система EvaluED та проєкт «Прозора школа», що дозволяють закладам самостійно виявляти корупційні ризики. Автор робить висновок, що успішна реалізація Стратегії до 2030 року дозволить виховати нове покоління громадян, здатних діяти етично не через страх санкцій, а через сформоване внутрішнє переконання. Це є критично важливою умовою для сталого розвитку України як європейської правової держави, де академічна чесність стає базовим інструментом державотворення та суспільної довіри.

Ключові слова: доброчесність, антикорупційна політика, Стратегія 2026–2030, Теорія змін, освітні стандарти, нульова толерантність до корупції.

Kokhlova I.V. Legal and institutional transformation of the educational environment in Ukraine: analysis of the Integrity Development Strategy 2026–2030.

This scientific article provides a comprehensive and thorough analysis of the Strategy for the Development of Integrity in Education for the period 2026–2030. The author defines this strategic document as a fundamental and essential roadmap designed to ensure a profound cultural and legal transformation of the entire national educational environment. The relevance of the study is justified by the urgent need to overcome the critical gap that has long existed between the theoretical foundations of academic ethics and their direct practical implementation in the daily activities of educational institutions. The systemic nature of this problem is due to the long-standing cultural legalization of dishonesty, through which corrupt practices were perceived as acceptable social strategies. The author emphasizes that the integration of ethical norms is not only an internal need of the system, but also a strategic requirement in the context of European integration processes and the harmonization of Ukrainian legislation with international standards.

The work focuses in particular on the study of the dynamic evolution of the concept of integrity: from its perception as a purely declarative moral principle to its status as a clear legal norm. This transition involves establishing specific legal consequences for violations of integrity standards and forming a systemic anti-corruption effect at all hierarchical levels of management. The scientific research is based on a methodological consideration of the logical model of the "Theory of Change," which proposes the interaction of three key strategic vectors of development. The first vector focuses on the development and implementation of an innovative methodological base and modern didactic tools that go beyond traditional didactics and involve the creation of adaptive learning resources. The second vector is aimed at significantly strengthening professional capacity, expanding autonomy, and increasing the responsibility of educators as the main bearers of the state's intellectual capital and ethical guidelines. The third vector covers the development and implementation of digital, transparent models of educational institution management based on the principles of openness and accountability to the public.

The article separately analyzes the impact of MES Order No. 842, which establishes intolerance to corruption as a mandatory general competency for all specialties. The author argues that this transforms integrity from a formal slogan into a mandatory foundation for training specialists, especially in the fields of law, international relations, and public administration. Particular attention is paid to the long 15-year cycle of an individual's stay in the education system, which is seen as a unique window of opportunity for the formation of sustainable "ethical immunity." The study also covers the use of self-assessment tools, such as the EvaluED system and the Transparent School project, which enable institutions to identify corruption risks independently. The author concludes that the successful implementation of the Strategy until 2030 will enable the cultivation of a new generation of citizens capable of acting ethically not out of fear of sanctions, but out of a formed internal conviction. This is a critical condition for the sustainable development of Ukraine as a European state governed by the rule of law, where academic integrity becomes a basic tool for state-building and public trust.

Key words: integrity, anti-corruption policy, Strategy 2026–2030, Theory of Change, educational standards, zero tolerance for corruption.

Постановка проблеми Сучасна система освіти України перебуває на етапі критичної трансформації, де ключовим викликом є глибокий розрив між теоретичними засадами академічної етики та їх практичним втіленням у повсякденну діяльність освітніх інституцій. Системний характер цієї проблеми зумовлений передусім тривалою культурною легалізації не доброчесності, через яку списування та корупційні практики сприймалися як допустимі соціальні стратегії, що сформувало стійкі стереотипи у свідомості учасників освітнього процесу. Ситуація ускладнюється тривалою декларативністю етичних принципів, які через відсутність чіткої юридичної фіксації та дієвих механізмів відповідальності сприймалися лише як моральні побажання, а не обов'язкові норми права. Водночас інституційна неготовність і брак прозорих моделей управління створюють простір для корупційних маневрів, що в поєднанні з кризою внутрішньої мотивації та домінуванням зовнішнього контролю перешкоджає формуванню у здобувачів освіти справжнього «етичного імунітету». Таким чином, постає гостра необхідність у деконструкції вкорінених поведінкових моделей та переходу до комплексної системи, де Стратегія розвитку доброчесності на 2026–2030 роки виступає не просто регуляторним документом, а інструментом фундаментальної культурної трансформації, що забезпечує невід'ємність правової норми від внутрішнього переконання особистості.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні правових та інституційних засад трансформації українського освіти через аналіз Стратегії розвитку доброчесності на 2026–2030 роки як фундаментальної дорожньої карти для системної перебудови освітньої середовища. Дослідження

спрямоване на обґрунтування еволюції концепту доброчесності від моральної декларації до чіткої юридичної норми, розкриття логіки «Теорії змін» через синхронізацію методологічних, професійних та управлінських векторів, а також оцінку впливу нових стандартів МОН щодо формування антикорупційної компетентності у здобувачів освіти. Особлива увага приділяється деконструкції системних бар'єрів та соціальних стереотипів з метою висвітлення механізмів створення такого етичного простору, де доброчесне поведінка стає внутрішнім переконанням особистості та безальтернативною нормою соціальної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Розвиток доброчесності в українській освітній системі переходить від етапу морального виховання до етапу глибокої інституціалізації та нормативного регулювання. Ухвалення Стратегії розвитку доброчесності в освіті на 2026–2030 роки (далі – Стратегія) є логічним продовженням державної антикорупційної політики, що базується на Конституції України та Законі «Про запобігання корупції» [2].

Трансформація доброчесності з декларативного морального принципу у чітко визначену юридичну норму є стратегічним кроком у розбудові антикорупційної системи держави, оскільки це перетворює етичне побажання на обов'язкове вимогу з реальними правовими наслідками. Процес переходу до нормативного регулювання забезпечує системний антикорупційний ефект через кілька ключових механізмів, першим з яких є інституціоналізація та нормативне закріплення. Раніше доброчесність сприймалася переважно як внутрішня риса особистості, проте її закріплення в законодавстві (зокрема в статті 42 Закону України «Про освіту») визначило її як сукупність етичних принципів та чітких правил [1]. Це дало змогу запровадити доброчесність як критерій оцінки якості освіти та обов'язкову умову для акредитації освітніх програм, встановивши юридичну відповідальність за порушення, що робить нечесне поведінку чи плагіат високим юридичним ризиком.

Важливим інструментом цього переходу стало впровадження обов'язкових стандартів компетентності , закріплених наказом МОН № 842 від 2024 року [3]. Завдяки цій новації здатність діяти на основі нетерпимості до корупції стала загальною компетентністю, яку має опанувати кожен фахівець. Таким чином, протидія корупції перестає бути питанням особистого вибору та переходити до площини обов'язкового результату навчання. Це, у свою чергу, стимулює заклади до розбудови внутрішньої «етичної інфраструктури» . Юридичне визначення доброчесності зобов'язує установи розробляти локальні акти: кодекси етики, антикорупційні комплаєнс-процедури та положення про академічну доброчесність. Завдяки впровадженню системи стримувань та протигань досягається прозорість прийняття рішень, мінімізуються ризики виникнення конфлікту інтересів та суттєво посилюється механізм підзвітності керівництва.

Крім регуляторної функції, перетворення доброчесності на правову норму сприяє формуванню культури «нульової толерантності» . Спираючись на ці норми, система освіти виховує у молоді світогляд, в якому корупційні моделі поведінки стають неприйнятними, що поступово руйнує практику «нормалізації» побутової корупції чи списування. Нарешті, правове регулювання забезпечує перехід від зовнішнього контролю до внутрішнього переконання . Хоча юридична норма передбачає санкції за порушення, її кінцева мета полягає у створенні надійних етичних меж, всередині яких формується особистість, здатна діяти доброчесно за будь-яких обставин, навіть за відсутності прямого нагляду, відповідальності чи загрози покарання.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 842 від 13 червня 2024 року, до стандартів вищого освіти було запроваджено нову загальну компетентність, яка визначає здатність майбутніх фахівців приймати рішення та діяти на основі принципу нетерпимості до корупції та будь-яких інших проявів не доброчесності [3]. Суть цієї норми полягає у формуванні відповідального підходу до професійної діяльності, що ґрунтується на принципі нульової толерантності до корупційних ризиків. В межах освітнього процесу студенти мають опанувати теоретичні засади запобігання корупції, а також засвоїти засади соціальної та академічної доброчесності на рівні, достатньому для виховання стійкого внутрішнього неприйняття будь-яких форм нечесної поведінки.

Впровадження цієї компетентності зумовило трансформацію навчальних програм, спонукаючи заклади вищого освіти до розробки та впровадження спеціалізованих курсів, спрямованих на розвиток етичної свідомості та прикладних антикорупційних навичок. Така ініціатива є стратегічною відповіддю на сучасні виклики суспільства та запити ринку праці, оскільки вона перетворює доброчесність із формального лозунгу на обов'язковий фундамент «архітектури підготовки» сучасних кадрів. Закріплення цієї норми на нормативному рівні гарантує, що випускники університетів володітимуть не лише фаховим інструментарієм, а й високою громадянською відповідальністю, яка дозволить їм ефективно чинити опір корупційним практикам у майбутній професійній діяльності. Хоча нова компетентність є обов'язковою для всіх без винятку спеціальностей, особливого значення вона набуває в галузях із підвищеними соціальними ризиками. Насамперед це стосується сфери «Права» та «Міжнародних відносин», де випускники готуються до роботи в судовій та пра-

воохоронній системах, де доброчесність є базовою умовою професійної придатності. Аналогічно, в галузі «Публічного управління та адміністрування» ця норма стає запобіжником для майбутніх держслужбовців у питаннях конфлікту інтересів. У секторах «Управління та адміністрування» акцент зміщується на розвиток корпоративної етики та комплаєнсу, а у «Педагогічній освіті» – на формування культури академічної чесності, яку вчителі мають транслювати наступним поколінням.

Таким чином, інтеграція принципу нетерпимості до корупції в освітні стандарти є відповіддю на глобальні виклики та запит суспільства на справедливість. Юридичне закріплення цієї норми гарантує, що випускники закладів вищого освіти будуть виходити у професійний світ, маючи не лише диплом, а й сформований етичний імунітет. Це дозволить їм ефективно протидіяти корупційним практикам, забезпечуючи стале розвиток держави та зміцнення довіри до інститутів влади та бізнесу.

Стратегія розвитку доброчесності в освіті на 2026–2030 роки, ініційована Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК), постає не просто як черговий регуляторний документ, а як дорожня мапа фундаментальної культурної трансформації [4]. В основу Стратегії покладено концепцію «Теорії змін», яка передбачає, що системні інституційні перетворення та цілеспрямоване розвиток компетенцій неминуче призводять до якісних зрушень у поведінці людей. Кінцевою місією документа є створення такого освітнього середовища, де доброчесність та етична поведінка стають природною та єдиною можливою нормою життя для всіх учасників процесу – від першокласника до ректора університету.

Реалізація стратегічних цілей документу базується на трикомпонентній структурі трансформації. Пріоритетним вектором є формування інноваційного методологічного простору, що виходить за межі традиційної дидактики. Завдяки створенню адаптивних навчальних ресурсів – від цифрових платформ до наглядних моделей – здобувачі освіти отримують можливість практичного опрацювання життєвих сценаріїв. Такий підхід забезпечує перехід від репродуктивного засвоєння етичних норм до формування суб'єктної здатності приймати складні рішення, трансформуючи поняття доброчесності у сталий комплекс практичних компетентностей.

Друга стратегічна мета фокусується на розбудові професійної спроможності освітян, оскільки вчителі та викладачі є головними ретрансляторами цінностей. Стратегія передбачає масштабну трансформацію педагогічної діяльності: від підвищення кваліфікації через цикли спеціалізованих тренінгів до інтеграції компетенції доброчесності до професійних стандартів педагога. Особлива роль відводиться створенню живих професійних спільнот, таких як мережа «Хабів доброчесності» та проект «Прозора школа». Це дозволяє масштабувати кращі практики, де викладач стає для студента не просто джерелом знань, а етичним орієнтиром та прикладом для наслідування.

Третій напрям стосується інституційного рівня та впровадження прозорих моделей управління. Для того щоб етичні цінності не залишалися лише на папері, заклади освіти мають розбудувати власну етичну інфраструктуру. Це включає впровадження внутрішнього антикорупційного комплаєнсу, забезпечення прозорості у розподілі ресурсів та прийняття кадрових рішень. Використання інструментів самооцінки, таких як система EvaluED чи «Освітній навігатор», дозволяє закладам самостійно проводити «аудит доброчесності», виявляти приховані корупційні ризики та оперативно їх усувати, переходячи від моделі зовнішнього контролю до моделі внутрішньої відповідальності.

Загалом, об'єднання цих трьох напрямів має забезпечити глобальний перехід в громадській свідомості: від сприйняття доброчесності як формального обмеження до її усвідомлення як глибокого внутрішнього переконання. Успішна реалізація Стратегії до 2030 року дозволить виховати нове покоління громадян, здатних діяти етично не через страх покарання, а через сформований внутрішньої доброчесності, що є критично важливим для сталого розвитку демократичної держави.

«Теорія змін», покладена в основу Стратегії розвитку доброчесності в освіті на 2026–2030 роки, є не просто технічним документом, а глибоко продуманою логічною моделлю, яка детально описує механіку перетворення конкретних ресурсів та заходів на масштабний громадський результат[4]. Головна мета цієї моделі полягає у створенні цілісного освітнього середовища, яке здатне системно генерувати та підтримувати культуру етичної поведінки. Такий підхід базується на розумінні того, що доброчесність не виникає стихійно — вона є продуктом тривалого впливу на кілька критичних точок освітньої системи одночасно.

Центральним елементом цієї теорії є стратегічна тріада впливу , яка постулює, що реальні зміни можливі лише за умови синхронної роботи у трьох напрямках: методологічному, людському та системному. По-перше, учасники освітнього процесу мають бути забезпечені сучасною дидактичною базою, де теоретичні знання про доброчесність інтегровані у практичні кейси. По-друге, ключова роль відводиться педагогам, які розглядаються не просто як транслятори інформації, а як живі носії цінностей та етичні орієнтири для молоді. По-третє, сама система управління закладами має пройти через інституціоналізацію прозорості та підзвітності, що робить антикорупційний комплаєнс природним елементом щоденної діяльності адміністрації.

Логічна послідовність цих перетворень ґрунтується на низці імплікацій (умовних конструкцій) , що забезпечують перехід від формальних алгоритмів до практично значущих результатів. Зокрема, розробка інтерактивних матеріалів та оновлення освітніх програм мають на меті вивести вивчення доброчесності із плоскості сухої теорії до площини реальної соціальної практики. Водночас створення дієвої системи підтримки та мотивації вчителів та викладачів має забезпечити появу справжніх амбасадорів змін – людей, здатних власним прикладом долати вкорінені стереотипи у своїх громадах. На рівні управління логіка змін передбачає, що впровадження прозорих процедур неминуче призведе до зростання довіри з боку батьків та студентів, створюючи середовище, природно захищене від корупційних ризиків.

Особлива увага в Теорії змін приділяється тривалому циклу перебування особистості в системі освіти, що триває в середньому 15 років. Цей період розглядається як унікальне вікно можливостей для глибокої трансформації особистості та її оточення. Мета полягає у зміні базових поведінкових моделей: здобувачі освіти мають пройти шлях від механічного списування до розвитку критичного мислення та об'єктивного самооцінювання. У такому контексті доброчесність еволюціонує із зовнішньої вимоги, підкріпленої страхом перед санкціями, у стійке внутрішнє переконання діяти етично за будь-яких обставин. Важливо, що в цей процес активно було залучено родинне середовище як первинна ланка формування правосвідомості. Завдяки створенню вдома атмосфери довіри досягається синергія між сімейними цінностями та суспільно-значущими установками освітніх інституцій, що мінімізує ризик виникнення ціннісних конфліктів у процесі становлення особистості.

У глобальному вимірі ця модель спрямована на фундаментальне довготривале вплив на суспільство та подолання історичної спадщини легалізації корупції. Стратегія 2026–2030 років ставити за мету зруйнувати старі стереотипи, де не доброчесність вважалася допустимим способом досягнення мети, і замінити їх парадигмою нульової толерантності [4]. Це перетворює систему освіти на потужний інструмент державотворення, де підготовка фахівця нерозривно пов'язана з вихованням доброчесного громадянина, що є базовою умовою розвитку сучасної правової держави та її успішної інтеграції у світову спільноту. Також Стратегія створює цілісну систему, де правова норма, професійний стандарт та інституційний контроль взаємодоповнюють один одного, мінімізуючи простір для корупційного маневру.

Висновки. Дослідження підтверджує, що Стратегія на 2026–2030 роки трансформує етичні засади у дієву систему юридичних норм, де антикорупційна компетентність (наказ МОН № 842) стає обов'язковим критерієм професійної придатності. Застосування моделі «Теорії змін» дозволяє системно мінімізувати корупційні ризики через синергію оновленої методології, розвитку людського капіталу та впровадження внутрішнього комплаєнсу. Пріоритетом реформи є усунення культурної нормалізації не доброчесності та формування внутрішньої доброчесності, що базується на внутрішніх переконаннях особистості, а не на страху перед санкціями. У підсумку розбудова цілісної етичної інфраструктури до 2030 року є фундаментальною умовою сталого розвитку України як європейської правової держави, де академічна чесність стає базовим інструментом державотворення та суспільної довіри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (Дата звернення: 21.12.2025).
2. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18(Дата звернення: 21.12.2025).
3. Про затвердження змін до стандартів вищого освіти щодо загальної компетентності «Здатність приймати рішення та діяти на основі принципів нетерпимості до корупції та будь-яких інших проявів недоброчесності»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 13.06.2024 р. № 842. URL:https://mon.gov.ua/(Дата звернення: 21.12.2025).
4. Стратегія розвитку доброчесності в освіті на 2026–2030 роки: проект / Національне агентство з питань запобігання корупції. URL https://nazk.gov.ua/uk/novyny/antykoruptsiyna-prosvita-nazk-prezentuvalo-strategiyu-rozvytku-dobrochesnosti-v-osviti-na-2026-2030-roky.
5. Методичні рекомендації з розбудови доброчесності в закладах вищої освіти, НАЗК. https://drive.google.com/file/d/1n0-D5GcS-6rXA3i0QaI89Km41uVnRZEw/view.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Хохлова І.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 336.74:004.738.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.52

ЗАРУБІЖНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОТУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Цукан С.В.,
аспірант кафедри фундаментальної юриспруденції та конституційного права
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0003-2306-5704

Цукан С.В. Зарубіжні підходи до визначення принципів регулювання обороту віртуальних активів.

Віртуальні активи стали важливим елементом фінансових ринків, але їх правовий статус, регулювання та інтеграція в економічну систему викликають численні дискусії. У багатьох випадках це зумовлює формування нових, концептуально переосмислених підходів до фінансового регулювання та визначення принципів, на яких воно має базуватися. З огляду на це, набувають актуальності питання дослідження зарубіжних підходів до визначення принципів регулювання обороту віртуальних активів.

У статті проаналізовано ризик-орієнтований підхід регулювання віртуальних активів, за умов застосування якого, інтенсивність і періодичність наглядових заходів та правозастосування визначаються рівнем ризику, притаманного відповідній діяльності у секторі.

Досліджено принцип саморегулювання, який передбачає надання права усій галузі або окремим групам суб'єктів, що надають послуги, пов'язані з віртуальними активами, самостійно впорядковувати власну діяльність без безпосереднього втручання державних органів.

Розглянуто підхід регулювання через примус, який реалізовуються шляхом застосування регуляторними органами примусових заходів, зокрема штрафів, стягнень та судових позовів.

Виокремлено ключові групи принципів IOSCO, які мають визначальний вплив на формування підходів до регулювання віртуальних активів. Зауважено, що принципи IOSCO сприяють гармонізації регуляторних підходів у різних країнах, що сприяє інтеграції ринків віртуальних активів у світову фінансову систему.

Проаналізовано принцип технологічної нейтральності як підхід до визначення принципів та засад державного регулювання правовідносин, пов'язаних із віртуальними активами, який у тому числі передбачає, що законодавче регулювання має бути спрямоване на зміст операції з віртуальними активами, а не технологію, за допомогою якої такі операції здійснюються.

Сформульовано висновок, що міжнародна практика регулювання віртуальних активів демонструє різноманітність підходів до формування принципів, які забезпечують безпеку, прозорість та стабільність фінансових систем та є результатом адаптації міжнародних стандартів, функціональних вимог і потреб локальних ринків.

Ключові слова: підхід, принцип, віртуальні активи, регулювання обороту віртуальних активів.

Tsukan S.V. Foreign approaches to defining the principles of regulating the circulation of virtual assets.

Virtual assets have become an important element of financial markets, but their legal status, regulation, and integration into the economic system are the subject of much debate. In many cases, this leads to the formation of new, conceptually rethought approaches to financial regulation and the definition of the principles on which it should be based. In view of this, it is becoming increasingly relevant to study foreign approaches to defining the principles of regulating the circulation of virtual assets.

The article analyses a risk-based approach to virtual asset regulation, under which the intensity and frequency of supervisory measures and law enforcement are determined by the level of risk inherent in the relevant activity in the sector.

The principle of self-regulation has been studied, which provides for granting the right to the entire industry or individual groups of entities providing services related to virtual assets to independently regulate their own activities without direct intervention by state authorities.

The approach of regulation through coercion, which is implemented by regulatory authorities through the use of coercive measures, including fines, penalties and legal action, is considered.

Key groups of IOSCO principles that have a decisive influence on the formation of approaches to the regulation of virtual assets have been identified. It has been noted that IOSCO principles contribute to

the harmonisation of regulatory approaches in different countries, which promotes the integration of virtual asset markets into the global financial system.

The principle of technological neutrality is analyzed as an approach to determining the principles and foundations of state regulation of legal relations related to virtual assets, which, among other things, provides that legislative regulation should be directed at the content of a transaction with virtual assets, and not at the technology by which such transactions are carried out.

The conclusion is that international practice in regulating virtual assets demonstrates a variety of approaches to forming principles that ensure the security, transparency and stability of financial systems and is the result of adapting international standards, functional requirements and the needs of local markets.

Key words: approach, principle, virtual assets, regulation of virtual asset circulation.

Постановка проблеми. Активне поширення технології розподіленого реєстру та зростаюча роль віртуальних активів у економічних відносинах істотно трансформують традиційні фінансові ринки. У цих умовах світова спільнота стикається з потребою вироблення узгоджених і технологічно нейтральних регуляторних підходів, які б забезпечували правову визначеність для учасників фінансових ринків та ефективний нагляд з боку національних регуляторів. Ключове значення при цьому набуває закріплення базових принципів регулювання обороту віртуальних активів, зокрема прозорості, пропорційності, доцільності, ефективності, захисту інвесторів і публічних інтересів, що мають стати підґрунтям для побудови збалансованої та послідовної системи правового регулювання у цій сфері. У цьому контексті дослідження зарубіжних підходів до визначення принципів регулювання обороту віртуальних активів є особливо актуальним і важливим з огляду на стрімкий розвиток ринку віртуальних активів та зростання їх ролі в сучасних фінансово-економічних відносинах.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання віртуальних активів досліджені в роботах таких науковців: В. Іванюк, С. Грицай, Д. Погрібного, Я. Корнаги, А. Кудь, В. Логойди, О. Бондаренка, М. Старинського, Р. Самсіна та багатьох інших. В той же час, питання зарубіжних підходів до визначення принципів регулювання обороту віртуальних активів є недостатньо висвітленими. У зв'язку з цим, дана проблематика потребує додаткового розгляду та дослідження.

Метою статті є виокремлення та аналіз зарубіжних підходів до визначення принципів регулювання обороту віртуальних активів.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна стурбованість станом фінансової стабільності зумовлена суттєвими ризиками у функціонуванні ринків віртуальних активів, істотно впливає на розвиток міжнародної співпраці у сфері їх регулювання. У багатьох випадках це зумовлює формування нових, концептуально переосмислених підходів до фінансового регулювання та визначення принципів, на яких воно має базуватися.

Заснований на принципах підхід до регулювання віртуальних активів активно впроваджується в окремих зарубіжних країнах. Досить успішним прикладом реалізації такого підходу є Гібралтар, який продемонстрував можливість формування ефективного та стійкого регуляторного середовища у сфері віртуальних активів і блокчейн-технологій. Гібралтар став першою державою, яка запровадила спеціально розроблену нормативну базу і згодом Комісія з фінансових послуг (GFSC) здійснила ліцензування низки компаній, що провадять діяльність із використанням технології розподіленого реєстру (DLT).

Прогресивність обраного регуляторного підходу забезпечила успішну практичну реалізацію значної кількості проєктів. Зокрема, група GSX на власному прикладі продемонструвала переваги сприятливої та гнучкої нормативно-правової бази, ставши першою у світі фондовою біржею, що володіє та управляє біржею цифрових активів. Упровадження принципоорієнтованого, адаптивного регулювання сприяло підтримці інноваційної діяльності як провідних платформ, так і перспективних стартапів. Тісна взаємодія між державними органами та бізнесом, заснована на спільному баченні розвитку децентралізованих технологій, дала змогу утвердити Гібралтар як одну з найбільш розвинених і привабливих у світі країн для ринку віртуальних активів. Зазначений приклад є успішним зразком регулювання обороту віртуальних активів на основі принципів права [1].

На підставі такої практики, у зарубіжних країнах сформувався підхід, відповідно до якого регулювання сфери віртуальних активів може здійснюватися виключно на основі принципів. Цей процес розглядається як тип регуляторного підходу, що спирається на загальні, комплексні правила, ідеї та принципи, за допомогою яких спрямовується поведінка учасників і регулюються відповідні правовідносини, на відміну від детально прописаних норм із жорсткими приписами. Ідея полягає в тому, щоб встановити основні зобов'язання та очікування для учасників сфери віртуальних активів, надаючи їм певну гнучкість у дотриманні цих стандартів.

У практиці зарубіжних країн доволі поширеним є застосування до регулювання обороту віртуальних активів таких підходів, як ризик-орієнтований принцип регулювання, принцип саморегулювання та принцип регулювання через примус. Детальніше зупинимося на характеристиці кожного з них далі.

Ризик-орієнтований принцип регулювання віртуальних активів. За умов застосування ризик-орієнтованого підходу інтенсивність і періодичність наглядових заходів та правозастосування визначаються рівнем ризику, притаманного відповідній діяльності у секторі. Така модель дає змогу регуляторним органам раціонально розподіляти наявні ресурси, концентруючи увагу на сегментах підвищеного ризику, здатних спричинити істотну шкоду публічним інтересам. Ризик-орієнтований підхід фокусується на аналізі потенційних загроз, таких як шахрайство, відмивання грошей чи фінансування тероризму. Зазначений підхід використовується у процесі нагляду за надавачами фінансових послуг з метою своєчасного виявлення, оцінки та належного розуміння ризиків, притаманних їхній діяльності. На основі результатів такої оцінки регулятор застосовує пропорційні наглядові заходи, спрямовані на мінімізацію виявлених ризиків, враховуючи їхню специфіку діяльності, суттєвість, масштаб, рівень ризиковості та бізнес-модель відповідного надавача фінансових послуг [2, с. 73].

Запровадження ризик-орієнтованого підходу в системі фінансового моніторингу, а також його використання як підходу до визначення принципів регулювання обороту віртуальних активів є вагомим чинником підвищення ефективності протидії злочинам, пов'язаним із легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванням тероризму та іншими правопорушеннями у фінансовій сфері. Реалізація цього підходу забезпечує своєчасне виявлення суб'єктів господарювання та фінансових операцій із підвищеним ступенем ризику, що дозволяє спрямовувати регуляторну увагу й ресурси на запобігання потенційним правопорушенням [3, с. 129].

Принцип саморегулювання. Саморегулювання у сфері віртуальних активів означає надання права усій галузі або окремим групам суб'єктів, що надають послуги, пов'язані з віртуальними активами, самостійно впорядковувати власну діяльність без безпосереднього втручання державних органів. Реалізація цього принципу передбачає формування та запровадження власних кодексів професійної поведінки, визначення внутрішніх стандартів ведення бізнесу, управління ризиками й захисту прав користувачів, а також створення ефективних механізмів вирішення спорів між учасниками ринку віртуальних активів.

Водночас, зважаючи на те, що саморегулювання зазвичай ґрунтується на більш адаптивних і менш жорстких вимогах, ніж державне регулювання, його результативність не можна оцінювати як безумовну. Брак прямого регуляторного впливу з боку держави може створювати ризики недостатнього нагляду за дотриманням установлених стандартів і правил, що, у свою чергу, здатне негативно позначатися на рівні захисту інвесторів та споживачів послуг у сфері віртуальних активів.

Разом із тим, міжнародна практика підтверджує можливість успішного застосування принципу саморегулювання у цій сфері. Зокрема, Агентство з фінансових послуг Японії (FSA) надало Японській асоціації бірж віртуальних валют (Japan Virtual Currency Exchange Association, JVCEA) статус саморегулятивної організації, наділивши її повноваженнями з нагляду за діяльністю учасників ринку, розроблення обов'язкових правил функціонування та забезпечення контролю за їх дотриманням суб'єктами ринку віртуальних активів, що перебувають під регуляторним наглядом FSA.

Принцип регулювання через примус. Даний підхід реалізовуються шляхом застосування регуляторними органами примусових заходів, зокрема штрафів, стягнень та судових позовів. За такого підходу, замість того, щоб створювати нові правила або керівні принципи через звичайний процес нормотворчості, регулятори використовують примусові інструменти як спосіб донесення своїх очікувань та інтерпретацію чинного законодавства.

Зазначений підхід поступово втрачає підтримку, оскільки його застосування формує серед учасників ринку віртуальних активів відчуття правової невизначеності та недовіри. У звіті Всесвітнього економічного форуму не рекомендується застосовувати примусове регулювання віртуальних активів, адже воно створює конфронтаційне середовище, у якому унеможливлюється співпраця та конструктивний діалог між державними органами та суб'єктами господарювання, що здійснюють діяльність у цій сфері [4].

У міжнародній практиці доволі поширеною є концепція віднесення віртуальних активів до бездокументарних цінних паперів. Основним аргументом на користь такого підходу є те, що і бездокументарні цінні папери, і віртуальні активи за своєю природою являють собою записи в облікових системах: перші обліковуються в межах депозитарної системи цінних паперів, другі - функціонують у децентралізованому середовищі блокчейну [5, с.78]. Зокрема, у низці держав, таких як Об'єднані Арабські Емірати та Швейцарія, операції з віртуальними активами за своїм правовим режимом прирівнюються до операцій з розміщення цінних паперів.

Відповідно, у міжнародній практиці сформувався підхід, за яким принципи, що застосовуються до регулювання ринку цінних паперів у зарубіжних країнах, поширюються також на сферу регулювання віртуальних активів. Враховуючи зазначене, доцільним є огляд принципів, розроблених Міжнародною організацією комісій з цінних паперів (IOSCO) у сфері регулювання операцій з цінними паперами, оскільки вони безпосередньо впливають на формування підходів до правового регулювання обігу віртуальних активів.

Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO) займає провідне місце у формуванні стандартів та принципів регулювання фінансових ринків. Запропоновані нею принципи слугують підґрунтям для забезпечення прозорості, добросовісності, ефективності функціонування ринків та належного рівня захисту інвесторів у цифровому середовищі.

Особливу увагу IOSCO приділяє управлінню ризиками, протидії ринковим маніпуляціям, запобіганню зловживанням інсайдерською інформацією та гарантуванню рівних умов доступу і конкуренції для всіх учасників ринку. Окрім цього, організація напрацьовує рекомендації щодо запровадження ефективних механізмів нагляду за постачальниками послуг, пов'язаних із віртуальними активами, а також встановлює підходи до розкриття інформації, ліцензування та дотримання стандартів доброчесної поведінки. Таким чином, IOSCO виконує роль ключового координатора міжнародних ініціатив, спрямованих на зниження системних ризиків, що виникають у процесі стрімкого розвитку ринку віртуальних активів.

З урахуванням зростання популярності віртуальних активів, IOSCO здійснила адаптацію своїх рекомендації, щоб відповідати сучасним викликам і ризикам. До ключових груп принципів IOSCO, які мають визначальний вплив на формування підходів до регулювання віртуальних активів, належать:

Принципи, що стосуються регуляторних органів.

Засади саморегулювання.

Принципи забезпечення дотримання законодавства.

Принципи співпраці у сфері регулювання.

Принципи для емітентів.

Принципи для аудиторів, кредитно-рейтингових агентств та інших постачальників інформаційних послуг.

Принципи схем спільного інвестування.

Принципи для посередників ринку [6, с. 4-11].

Принципи IOSCO сприяють гармонізації регуляторних підходів у різних країнах, що сприяє інтеграції ринків віртуальних активів у світову фінансову систему. Водночас вони створюють основу для досягнення балансу між стимулюванням інновацій та необхідністю зниження ризиків для інвесторів і забезпечення фінансової стабільності. Застосування та дотримання зазначених принципів забезпечує передумови для сталого розвитку індустрії віртуальних активів, формує довіру інвесторів і позитивно впливає на розвиток глобальної економіки.

Майже кожен законодавчий проект або публічна консультація щодо віртуальних активів, які розглядаються у світі, використовують принцип технологічної нейтральності. Згідно з цим принципом, законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти не повинні надавати переваг або встановлювати дискримінаційні умови щодо окремих технологій.

Принцип технологічної нейтральності як підхід до визначення принципів та засад державного регулювання правовідносин, пов'язаних із віртуальними активами, означає наступне: жодні процеси, що стосуються створення, передачі, обігу та зберігання віртуальних активів, не можуть набувати меншої чи більшої юридичної сили лише на підставі того, що вони:

– базуються (чи не базуються) на певній конкретній технології.

– мають (чи не мають) фізичний носій (наприклад, є повністю цифровими, а не паперовими).

Тобто, законодавче регулювання має бути спрямоване на зміст операції з віртуальними активами, а не технологію, за допомогою якої такі операції здійснюються.

Функціональний підхід до регулювання ґрунтується на розгляді віртуальних активів з точки зору їхньої ролі у фінансовій системі, а не на основі технології їх створення. Це дозволяє створити універсальні правила, що охоплюють різні типи цифрових активів - від платіжних токенів до інвестиційних чи товарних активів.

Інноваційний підхід є важливою складовою багатьох систем регулювання, особливо в країнах, які прагнуть стимулювати розвиток технологій. У цьому контексті створення «регуляторних пісочниць» дозволяє компаніям і стартапам тестувати свої інноваційні рішення у контрольованих умовах. Підхід співпраці з приватним сектором також набуває дедалі більшого значення. Регулятори часто залучають до розробки норм представників індустрії віртуальних активів, які допомагають сформувати більш збалансовану політику.

Також доцільно виокремити гнучкий підхід до регулювання, що дозволяє швидко адаптувати нормативні вимоги відповідно до нових умов. Такий підхід забезпечує динамічність та гнучкість законодавства і знижує ризики, пов'язані зі стрімким розвитком технологій.

Комплексний підхід до регулювання віртуальних активів передбачає врегулювання не тільки фінансових відносин, а й питань кібербезпеки, захисту персональних даних та взаємодії з іншими секторами економіки.

Зарубіжні підходи до визначення принципів регулювання обороту віртуальних активів свідчать про формування глобальної тенденції до створення технологічно нейтральних і збалансованих правових систем, які поєднують розвиток інновацій із забезпеченням публічних інтересів та фінансової стабільності. У більшості країн світу принципи регулювання базуються на таких засадах, як справедливість, прозорість, ризик-орієнтований підхід, технологічна нейтральність, запобігання відмиванню коштів і захист інвесторів.

Висновки. Міжнародна практика регулювання віртуальних активів демонструє різноманітність підходів до формування принципів, які спрямовані на забезпечення безпеки, прозорості та стабільності фінансових систем. Ці принципи є результатом адаптації міжнародних стандартів, функціональних вимог і потреб локальних ринків, що дозволяє створювати сприятливе середовище для розвитку інновацій, зниження ризиків, належного захисту прав споживачів та підтримання глобальної фінансової стабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Principles Based Regulation – Raising the Glass Ceiling on the Blockchain Industry. URL: https://www.gibraltarfinance.com/articles/fintech/principles-based-regulation-raising-the-glass-ceiling-on-the-blockchain-industry.
2. Бичков К.В. Ризики обігу віртуальних фінансових активів. *Держава та регіони*. Серія: Економіка та підприємництво, 2025 р., № 2 (136). С. 70–75. URL: http://www.econom.stateandregions.zp.ua/journal/2025/2_2025/12.pdf.
3. Уткіна М. С. Впровадження ризик-орієнтованого нагляду в системі фінансового моніторингу України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2023. № 2. С. 127–131. URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2023/20.pdf.
4. The 5 Approaches To Regulating Crypto Assets. URL: https://www.token-city.com/resources/the-5-approaches-to-regulating-crypto-assets.
5. Чаплян С. Правова природа криптовалют. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 4. С. 74–88. URL: http://zt.knute.edu.ua/files/2018/04(99)/11.pdf.
6. Objectives and Principles of Securities Regulation. URL: https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/ioscopd561.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Цукан С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:351:340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.53

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ОСОБЛИВИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ ЯК ФАКТОРІВ МОДИФІКАЦІЇ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

Юрченко В.В.,
кандидат юридичних наук,
приватний нотаріус, м. Київ
ORCID: 0009-0004-4980-4859

Юрченко В.В. Поняття та ознаки особливих адміністративно-правових режимів як факторів модифікації інструментального забезпечення публічного адміністрування.

Вказується, сучасний етап розвитку адміністративного права України характеризується функціонуванням публічної адміністрації в умовах повномасштабної збройної агресії та дії правового режиму воєнного стану, що зумовлює істотну трансформацію механізмів публічного адміністрування. У статті на підставі доктринальних та нормативних джерел автором визначено поняття та окреслено ознаки особливих адміністративно-правових режимів як факторів модифікації інструментального забезпечення публічного адміністрування. Підкреслено, що актуальність порушеної проблеми посилюється тим, що в умовах воєнного стану відбувається якісна зміна характеру адміністративно-правового впливу, що опосередковується посиленням імперативного методу правового регулювання, розширенням дискреційних повноважень суб'єктів публічної адміністрації, зміною співвідношення між адміністративними актами, актами-діями та адміністративними договорами. Водночас у науковій доктрині проблематика особливих адміністративно-правових режимів і надалі розглядається переважно крізь призму їх нормативного закріплення або переліку заходів, без належного аналізу їх впливу на інструментальне забезпечення публічного адміністрування.

Обґрунтовано, що ознаками таких адміністративно-правових режимів є: нормативно визначений характер; запровадження особливого правового режиму на підставі чітко визначених законом умов; тимчасовий характер дії особливого правового режиму; територіальна визначеність дії особливого правового режиму; зміна обсягу повноважень суб'єктів публічної влади; допустимість тимчасового обмеження прав і свобод людини і громадянина; спеціальний порядок введення та припинення дії режиму.

Доведено, що особливий правовий режим – це встановлений Конституцією України та спеціальним законом тимчасовий порядок правового регулювання, що вводиться на всій території України або в окремих її місцевостях у разі виникнення чи загрози виникнення обставин, які становлять небезпеку для основоположних публічних інтересів, і передбачає надання суб'єктам публічної влади додаткових повноважень, а також допустимість тимчасового обмеження прав і свобод людини і громадянина з метою усунення таких обставин, забезпечення безпеки та відновлення належного конституційного правопорядку.

Ключові слова: адміністративне право; адміністративно-правовий режим; воєнний стан; інструменти; надзвичайний стан; особливий порядок; правове регулювання; правовий режим; правові засоби; публічне адміністрування.

Yurchenko V.V. The concept and features of special administrative and legal regimes as factors in the modification of the instrumental framework of public administration.

It is indicated that the current stage of development of administrative law in Ukraine is characterized by the functioning of public administration in conditions of full-scale armed aggression and the operation of the legal regime of martial law, which entails a significant transformation of public administration mechanisms. Based on doctrinal and normative sources, the article defines the concept and outlines the features of special administrative and legal regimes as factors modifying the instrumental framework of public administration. It is emphasized that the relevance of the issue under consideration is heightened by the fact that, under conditions of martial law, there is a qualitative transformation in the nature of administrative and legal influence, manifested through the strengthening of the imperative method of legal regulation, the expansion of discretionary powers of public administration entities, and changes in the correlation between administrative acts, acts-actions, and administrative contracts. At the same time, in legal doctrine the problem of special administrative and legal regimes continues to be addressed

predominantly through the prism of their normative consolidation or the enumeration of measures, without adequate analysis of their impact on the instrumental framework of public administration.

It is substantiated that the features of such administrative and legal regimes include: a normatively defined character; the introduction of a special legal regime on the basis of conditions clearly specified by law; the temporary nature of the special legal regime; territorial determination of its operation; changes in the scope of powers of public authorities; the permissibility of temporary restrictions on human and civil rights and freedoms; and a special procedure for the introduction and termination of the regime.

It is proven that a special legal regime is a temporary order of legal regulation established by the Constitution of Ukraine and a special law, introduced throughout the entire territory of Ukraine or in certain localities in the event of the emergence or threat of circumstances that pose a danger to fundamental public interests. Such a regime provides for the granting of additional powers to public authorities, as well as the permissibility of temporary restrictions on human and civil rights and freedoms, with the aim of eliminating such circumstances, ensuring security, and restoring the proper constitutional legal order.

Key words: administrative law; administrative and legal regime; martial law; instruments; state of emergency; special order; legal regulation; legal regime; legal means; public administration.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний етап розвитку адміністративного права України характеризується функціонуванням публічної адміністрації в умовах повномасштабної збройної агресії та дії правового режиму воєнного стану, що зумовлює істотну трансформацію механізмів публічного адміністрування. У таких обставинах особливі адміністративно-правові режими набувають не тимчасового чи виняткового, а фактично системоутворюючого значення, визначаючи порядок реалізації публічно-владних повноважень, межі втручання держави у сферу прав і свобод людини та характер застосування адміністративно-правових інструментів. Водночас у науковій доктрині проблематика особливих адміністративно-правових режимів і надалі розглядається переважно крізь призму їх нормативного закріплення або переліку заходів, без належного аналізу їх впливу на інструментальне забезпечення публічного адміністрування.

Актуальність порушеної проблеми посилюється тим, що в умовах воєнного стану відбувається якісна зміна характеру адміністративно-правового впливу, що опосередковується посиленням імперативного методу правового регулювання, розширенням дискреційних повноважень суб'єктів публічної адміністрації, зміною співвідношення між адміністративними актами, актами-діями та адміністративними договорами. У свою чергу, практичний вимір цієї проблеми полягає в тому, що органи публічної влади змушені діяти в ситуації підвищеної правової невизначеності, поєднуючи вимоги оперативності управлінських рішень із необхідністю дотримання принципів законності, пропорційності та підконтрольності. У зв'язку з цим наукове дослідження поняття та ознак особливих адміністративно-правових режимів як факторів модифікації інструментального забезпечення публічного адміністрування є важливим завданням сучасної адміністративно-правової науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання. Проблематика адміністративно-правових режимів та окремих їх різновидів посідає вагоме місце в науковому дискурсі українських адміністративістів. Значний внесок у її розроблення внесли В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, А.В. Баб'як, В.В. Бєлєвцева, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, В.О. Голуб, Д.А. Власенко, Ю.В. Дем'янчук, В.М. Завгородня, В.В. Зуй, С.В. Ківалов, Н.В. Коваленко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, М.В. Корнієнко, А.Т. Комзюк, В.В. Конопльов, О.О. Крестьянінов, С.О. Кузніченко, С.О. Магда, О.В. Маковська, Т.П. Мінка, В.Я. Настюк, В.В. Новіков, П.С. Пацурківський, С.В. Пєтков, О.М. Пилип'юк, В.М. Плішкін, С.К. Поповчук, А.С. Славко, Д.Б. Ступак, М.М. Тищенко, І.Я. Хитра, В.В. Юр'єв та інші вчені, чиї праці заклали методологічне підґрунтя для сучасного розуміння цього інституту.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цієї публікації є визначення поняття та окреслення ознак особливих адміністративно-правових режимів як факторів модифікації інструментального забезпечення публічного адміністрування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнення доктринальних підходів до класифікації адміністративно-правових режимів дозволяє виокремити стійку тенденцію до мультикритеріальності таких побудов. У наукових моделях вказані правові режими, як правило, групуються з урахуванням ступеня впливу на правовий статус і обсяг правосуб'єктності (звичайні / надзвичайні; пільгові / обмежувальні), просторово-часових параметрів їх дії, а також предметно-функціональної спрямованості. Очевидно, що такий підхід засвідчує прагнення дослідників охопити адміністративно-правовий режим як складне, багатовимірне явище, що не зводиться ані до сукупності норм, ані

до окремого управлінського інструменту, а проявляється через специфічний порядок правового регулювання у публічно-правовій сфері.

Водночас у всіх без винятку доктринальних класифікаціях чітко простежується виокремлення особливої групи адміністративно-правових режимів, запровадження яких пов'язується з наявністю надзвичайних, екстраординарних або особливих обставин. Як слушно зазначає у цій площині дискусії В.О. Голуб: «…у юридичній літературі до адміністративно-правових режимів, як заходів реагування на існуючі та потенційні загрози, можуть застосовуватись різні назви: «спеціальні адміністративно-правові режими», «особливі адміністративно-правові режими», «виключні адміністративно-правові режими», «екстраординарні адміністративно-правові режими», «спеціальні правові режими публічного права», «спеціальні публічно-правові режими», «надзвичайні адміністративно-правові режими». Різноманітність підходів пояснюється «прив'язуванням» найменування поняття до розуміння умов застосування (введення) правового режиму. Одні дослідники пов'язують їх з «особливими умовами», інші – з «надзвичайними ситуаціями», треті – з «екстраординарними обставинами» тощо. Однак усі вони, зазвичай, сходяться в одному: їхнє застосування (введення) передбачає використання у встановленому законом порядку певних правових обмежень поведінки та діяльності суб'єктів правовідносин, з метою усунення тих обставин, що стали підставою для їхнього застосування (введення)» [1, с. 26-27].

Погоджуючись в цілому із вказаним твердженням, додамо, що відсутність єдності серед вчених у найменуванні адміністративно-правових режимів, що запроваджуються у зв'язку з реагуванням на загрози публічним інтересам, потребує не стільки додаткової фіксації наявних підходів, скільки їх концептуального осмислення, оскільки за відсутності усталеного термінологічного стандарту в доктрині вирішального значення набуває питання обґрунтованості вибору конкретного терміну, який використовується для позначення відповідної групи режимів.

У цьому контексті, на наше переконання, принципово важливим є те, що різні прикметникові характеристики адміністративно-правових режимів не є нейтральними з точки зору змісту. Кожне з них фіксує певний аспект правової реальності: умови запровадження режиму, ступінь відхилення від загального правового порядку, інтенсивність публічно-владного впливу або характер обмежень прав і свобод. Відтак, цілком логічно, що вибір такого терміна не зводиться до питання стилістики чи авторської традиції, а має безпосереднє методологічне значення, оскільки визначає, так би мовити, кут зору на юридичну природу відповідних режимів.

З огляду на це доцільним є звернення не лише до доктринальних інтерпретацій, а й до загальномовного значення прикметників, що використовуються для характеристики таких режимів. Саме у цьому аспекті виникає потреба послідовно зіставити зміст таких прикметників, як «надзвичайний», «екстраординарний», «виключний», «спеціальний» та «особливий», з'ясувавши, який із них найбільш адекватно відображає адміністративно-правову сутність відповідних режимів як особливого порядку правового регулювання.

Так, слово «екстраординарний» тлумачиться як – відмінний від звичайного; винятковий, незвичайний [2, с. 342]. З наведеного тлумачення вбачається, що семантичне навантаження цього прикметника зосереджується передусім на фіксації відхилення від звичного стану речей, наголошуючи на незвичайності або винятковості відповідного явища. Водночас таке значення має радше загальнооціночний характер і не містить вказівки на юридичну природу цього відхилення, способи його нормативного оформлення чи правові наслідки для суб'єктів правовідносин.

У площині адміністративно-правового регулювання використання терміна «екстраординарний» не дозволяє чітко відмежувати правовий режим як структурований порядок правового впливу, що ґрунтується на визначеному законом поєднанні правових засобів, від будь-яких інших нетипових або нестандартних управлінських ситуацій. Фактично такий прикметник лише констатує незвичність умов, але не розкриває їхнього нормативного наповнення та не акцентує на режимному характері правового регулювання. Саме тому застосування поняття «екстраординарний» для узагальненого позначення цієї групи адміністративно-правових режимів видається недостатньо точним і методологічно вразливим, оскільки воно не фіксує ключових ознак правового режиму як особливої форми організації адміністративно-правового впливу.

Логічним продовженням цього аналізу є звернення до прикметника «надзвичайний», який значно частіше використовується як у доктрині, так і в нормативних текстах для характеристики режимів, пов'язаних із реагуванням на загрози публічним інтересам.

Надзвичайний – за своїм змістом це: 1) дуже сильний ступенем свого виявлення та не схожий на інші; винятковий; 2) не такий, як звичайно, як завжди, чимось відмінний; особливий; 3) який рідко зустрічається, викликає почуття захоплення; незвичайний, чудовий; 4) який має особливе значення, заслуговує на виняткову увагу; 5) непередбачений, викликаний певною необхідністю, спеціально призначений для чого-небудь; екстрений, позачерговий [3, с. 66].

На нашу думку, зміст наведеного тлумачення свідчить, що прикметник «надзвичайний» акцентує увагу насамперед на інтенсивності, винятковості та непередбачуваності обставин, за яких виникає відповідне явище. Тому цілком логічно, що у мовному сенсі цей термін справді здатний охопити правові режими, що вводяться в умовах різкого загострення суспільно небезпечних процесів, зокрема у зв'язку зі збройною агресією чи масштабними кризами. Однак у контексті адміністративно-правового регулювання його використання як узагальнюючої категорії для всієї групи таких режимів є, у нашому баченні, досить проблематичним. Це зумовлено тим, що чинне законодавство України вже містить самостійний і чітко визначений правовий інститут надзвичайного стану, який має власні підстави введення, процедуру, правові наслідки та межі обмеження прав і свобод. За таких умов застосування терміна «надзвичайний» для позначення біль широкої групи адміністративно-правових режимів неминуче призводить до термінологічного ототожнення, а іноді й до змішування загальної наукової категорії з конкретним законодавчо закріпленим режимом, що не є методологічно коректним.

У цьому зв'язку доцільно звернутися до аналізу прикметника «спеціальний», який також доволі активно використовується в юридичній доктрині для позначення адміністративно-правових режимів, пов'язаних із відхиленням від загального порядку правового регулювання. Слово «спеціальний» тлумачиться як: 1) призначений виключно для кого-, чого-небудь; який має особливе призначення; 2) який чимось вирізняється з-поміж інших; не такий, як інші; особливий; 3) який відзначається більшою, ніж звичайно, мірою свого вияву; 4) який стосується окремої галузі науки, техніки, мистецтва і т. ін.; призначений для спеціалістів у цій галузі [2, с. 1364].

Інакше кажучи, у загальномовному значенні прикметник «спеціальний» акцентує передусім на цільовій спрямованості, функціональній відокремленості та призначеності для конкретного кола осіб, об'єктів або видів діяльності. Саме ця семантика зумовлює його широке використання в адміністративному праві для характеристики спеціальних процедур, спеціальних повноважень, спеціальних правових статусів тощо.

Проте, слід зауважити, що у контексті адміністративно-правових режимів така термінологія має певні обмеження. По-перше, прикметник «спеціальний» у праві традиційно використовується для позначення відокремленості за предметом або функцією, а не для фіксації якісної зміни порядку правового регулювання, що супроводжується можливістю тимчасового обмеження прав і свобод або істотним перерозподілом владних повноважень. По-друге, прикметник «спеціальний» не несе у собі експліцитної вказівки на наявність загроз публічним інтересам чи кризовий характер умов, за яких запроваджується відповідний режим, що є концептуально значущим саме для аналізованої групи адміністративно-правових режимів. За таких умов, як нам видається, використання прикметника «спеціальний» для позначення окремої, концептуально самостійної групи адміністративно-правових режимів не забезпечує належної термінологічної визначеності та не дозволяє чітко відмежувати ці режими від інших форм правового регулювання.

Саме це зумовлює необхідність звернення до інших прикметникових характеристик, зокрема до терміна «виключний», який на перший погляд також може видаватися придатним для опису режимів, що виходять за межі загального адміністративно-правового порядку. Виключний, тобто такий, який становить виняток серед загальних правил; винятковий; надзвичайний у якомусь відношенні; який поширюється тільки на кого-, що-небудь; єдиний [4, с. 409].

Наведене тлумачення дозволяє констатувати, що прикметник «виключний» акцентує увагу насамперед на виведенні певного явища за межі загального правила або на унікальності сфери його застосування. Такий смисловий акцент є релевантним для характеристики окремих адміністративно-правових режимів, однак не є універсальним для всієї групи режимів, запроваджуваних у зв'язку з загрозами публічним інтересам. Адже далеко не всі з них мають характер винятку із загального правового порядку – у багатьох випадках ідеться про тимчасову трансформацію цього порядку, а не про його повне виключення.

Крім того, використання прикметника «виключний» у даному контексті створює додаткові термінологічні ризики, зумовлені його вже усталеним нормативним значенням у чинному законодавстві. Так, Закон України «Про виключну (морську) економічну зону України» оперує категорією «виключна» для позначення чітко окресленого просторово-об'єктного адміністративно-правового режиму, що є самостійним різновидом адміністративно-правового регулювання. За таких умов застосування терміна «виключний» для узагальненого позначення всієї групи режимів кризового чи загрозового характеру неминуче призводило б до семантичного нашарування та термінологічної невизначеності.

Отже, на наше переконання, прикметник «виключний», хоча й може коректно характеризувати окремі адміністративно-правові режими, не відображає їх спільної адміністративно-правової природи та не дозволяє чітко відмежувати ці режими від інших різновидів спеціалізованого правового

регулювання. Саме тому його використання як базового узагальнюючого терміна у межах даного дослідження видається методологічно недоцільним.

На цьому тлі найбільш обґрунтованим, у нашому баченні, видається звернення до прикметника «особливий», який у доктрині та законодавстві використовується для характеристики адміністративно-правових режимів, що запроваджуються у зв'язку з загрозами публічним інтересам, державі, суспільству.

Слово «особливий» в тлумачних словниках української мови інтерпретується як: 1. Який чимось виділяється серед інших, не такий, як інші, не схожий на інші; незвичайний, винятковий. 2. Характерний лише для певного предмета, явища, певної особи і т. ін.; своєрідний, специфічний. 3. Який відзначається більшою, ніж звичайно, мірою свого вияву. 4. Який має спеціальне завдання, призначення [3, с. 779]. Отже, семантично прикметник «особливий» фіксує не винятковість як таку, а відмінність за способом організації, інтенсивністю та спрямованістю правового регулювання, що повністю відповідає адміністративно-правовій природі режиму як особливого порядку адміністративно-правового впливу.

Показовим у цьому контексті дискусії є те, що саме цей прикметник обраний законодавцем для легального визначення такого роду правових режимів. Так, стаття 1 Закону України від 16 березня 2000 року «Про надзвичайний стан» визначає надзвичайний стан як особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [5].

Аналогічний підхід закріплено й у статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де воєнний стан також визначається як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [6].

Принагідно зауважимо, що законодавець свідомо уникає використання прикметників «екстраординарний», «виключний» чи «спеціальний» у легальних дефініціях цих режимів. Натомість застосування саме терміна «особливий» дозволяє одночасно підкреслити по-перше, відмінність відповідного режиму від загального адміністративно-правового порядку, а по-друге – його інституційну вбудованість у систему публічного права на тимчасовий основі.

Отже, на наше переконання, прикметник «особливий» є найбільш адекватним для позначення адміністративно-правових режимів, запроваджуваних у зв'язку з загрозами публічним інтересам, оскільки він не абсолютизує винятковість, не створює термінологічних колізій із чинним законодавством та найповніше відображає сутність правового режиму як особливого порядку правового регулювання, що функціонує в межах адміністративного права.

Варто підкреслити, що такий результат аналізу співвідношення вищенаведених суміжних прикметників узгоджується із окремими найбільш поширеними з цього приводу підходами в правовій доктрині. Так, О.В. Петришин, О.М. Буханевич та А.М. Мерник вказують, що особливий правовий режим – це визначений надзвичайними обставинами порядок функціонування суб'єктів права, спрямований на регулювання суспільних відносин у державі або в її окремій адміністративно-територіальній одиниці шляхом застосування специфічних методів і засобів, передбачених правовими нормами [7, с. 76]. У свою чергу, Н.В. Коваленко у цій площині відзначає, що конструкція особливого адміністративно-правового режиму є адекватною формою стану суспільних відносин в екстремальних ситуаціях, що дає змогу застосовувати суб'єктам публічного управління надзвичайні засоби правового регулювання й водночас зобов'язує гарантувати відповідність указаних засобів конституційним вимогам щодо правового статусу особи [8, с. 331].

А.С. Дем'янченко цілком слушно пропонує розглядати категорію «особливий правовий режим» в окремих значеннях, що звертають увагу на його фундаментальні ознаки:

1) особливий правовий режим – це стан організації суспільства в кризові періоди, коли суспільні відносини регулюються з використанням комплексу виняткових правових засобів;

2) особливий правовий режим – це протилежність свавіллю та беззаконню, що пропонує правовий механізм тимчасового обмеження прав і свобод людини й громадянина за умови настання екстраординарних станів (війна, надзвичайні обставини тощо);

3) особливий правовий режим – це система універсальних інструментів: норм, методів, принципів та гарантій, за допомогою яких регулюються відносини між конкретною людиною, спільнотою та органами влади в кризові періоди;

4) особливий правовий режим – це процес здійснення державного управління, що передбачає використання надзвичайних повноважень владними інституціями з метою відвернення виняткової загрози або подолання її наслідків для звичайного конституційного правопорядку з використанням специфічних забороняючих, зобов'язуючих, уповноважуючих (дозволяючих) та установчих норм, що сприймаються та легітимізуються суспільством;

5) особливий правовий режим – це динамічне явище, що відображає підхід до побудови взаємовідносин довіри між людиною та державою в періоди небезпеки звичайному суспільному режиму, за якого керівними залишаються основоположні цінності: свободи, рівності, справедливості та гуманізму [9, с. 58].

Висновки. Отже, завершуючи проведене на підставі аналізу доктринальних та нормативних джерел дослідження проблематики особливих адміністративно-правових режимів як фактору модифікації інструментального забезпечення публічного адміністрування, слід резюмувати, що ознаками таких адміністративно-правових режимів є:

1. Нормативно визначений характер. Особливий правовий режим є юридично закріпленим порядком правового регулювання, який встановлюється виключно на підставі Конституції України та спеціального закону. Його існування не може ґрунтуватися на підзаконних актах або управлінській доцільності, а має чітку законодавчу основу, що забезпечує формальну визначеність та передбачуваність правового регулювання.

2. Запровадження особливого правового режиму на підставі чітко визначених законом умов. Запровадження особливого правового режиму зумовлюється виникненням або реальною загрозою виникнення обставин, що створюють небезпеку для основоположних публічних інтересів держави та суспільства, зокрема для державної незалежності, територіальної цілісності, конституційного ладу, безпеки населення. Саме наявність таких обставин є юридичним фактом, з яким закон пов'язує можливість введення режиму.

3. Тимчасовий характер дії особливого правового режиму. Особливий правовий режим запроваджується на визначений строк або до усунення обставин, що стали підставою для його введення. Тимчасовість є його іманентною ознакою та відрізняє особливий правовий режим від загального адміністративно-правового порядку, який діє постійно.

4. Територіальна визначеність дії особливого правового режиму. Дія особливого правового режиму поширюється на всю територію України або на окремі її місцевості, що прямо визначається у відповідному акті про його введення. Така ознака забезпечує диференційований підхід до правового регулювання залежно від масштабу та характеру загрози.

5. Зміна обсягу повноважень суб'єктів публічної влади. В умовах особливого правового режиму законом передбачається надання органам державної влади, органам місцевого самоврядування, а у визначених випадках – військовому командуванню та військовим адміністраціям додаткових повноважень, необхідних для реагування на загрозу та забезпечення публічної безпеки.

6. Допустимість тимчасового обмеження прав і свобод людини і громадянина. Особливий правовий режим передбачає можливість тимчасового обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, у межах і в порядку, прямо встановлених законом, із обов'язковим зазначенням строку дії таких обмежень.

7. Спеціальний порядок введення та припинення дії режиму. Введення та припинення дії особливого правового режиму здійснюється за спеціальною процедурою, визначеною Конституцією України та відповідним законом, що передбачає участь вищих органів державної влади та забезпечує демократичну легітимацію такого рішення.

Таким чином, особливий правовий режим – це встановлений Конституцією України та спеціальним законом тимчасовий порядок правового регулювання, що вводиться на всій території України або в окремих її місцевостях у разі виникнення чи загрози виникнення обставин, які становлять небезпеку для основоположних публічних інтересів, і передбачає надання суб'єктам публічної влади додаткових повноважень, а також допустимість тимчасового обмеження прав і свобод людини і

громадянина з метою усунення таких обставин, забезпечення безпеки та відновлення належного конституційного правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голуб В.О. Становлення та розвиток інституту адміністративно-правового режиму воєнного стану: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2017. 248 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голова ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь, 2001. 1440 с.
3. Словник української мови [в 11 т.] / [АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні]; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ: Наукова думка 1974. Т. 5. 850 с.
4. Словник української мови: [в 11 т.] / [АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні] ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. - Київ : Т. 1. 1970. 799 с.
5. Про надзвичайний стан: Закон України від 16 березня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text.
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
7. Bukhanevych O., Mernyk A., Petryshyn O. Approaches to understanding the category «special legal regimes». *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.* 2021. No. 28 (1). P. 71–78. URL: https://www.researchgate.net/publication/352304352_Approaches_to_understanding_the_category_special_legal_regimes. DOI:10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78.
8. Коваленко Н.В. Адміністративно-правові режими: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2017. 529 с.
9. Дем'янченко А.С. Право на доступ до державної служби в періоди запровадження особливих правових режимів: дис. ... докт. філософ. у галузі права: 081. Київ, 2025. 244 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Юрченко В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.343.3+916(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.54

ВОЄННІ ТА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ, ТАДЖИКИСТАНУ ТА УЗБЕКИСТАНУ

Артемов В.Ю.,
доктор педагогічних наук, професор
ORCID: 0000-0002-5290-4496
e-mail: vuk_karadzic@ukr.net

Калінін О.В.,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0004-6250-0040
e-mail: Aleksaleks989898@gmail.com

Картавцев А.В.,
ORCID: 0009-0002-5498-0596
e-mail: kartavtcev.a@gmail.com

Артемов В.Ю., Калінін О.В., Картавцев А.В. Воєнні та військові злочини у кримінальному законодавстві України, Таджикистану та Узбекистану.

Вказується, в умовах довготривалої війни України з рф вкрай актуальною стає проблема термінологічного розмежування понять: «військовий» та «воєнний» злочин. Захист суверенітету, недоторканності і територіальної цілісності нашої держави від будь-яких агресивних посягань, також забезпечення її воєнної безпеки є обов'язком всіх українців. Особливо актуальним це безумовно стає в контексті неприхованого геноциду московії.

Стаття присвячена особливостям розмежування «військових» та «воєнних» злочинів в Україні, Таджикистані та Узбекистані. Вказується, в умовах розгорнутого збройного конфлікту з рф, кримінальна відповідальність за вчинення «військових» та «воєнних» злочинів потребує нових філософських комплексних підходів, особливо з огляду на звірячі душогубства росіян.

«Воєнний» злочин визначається є поняттям зі сфери міжнародного гуманітарного права, що має глобальний та всеохоплюючий масштаб. Відзначається, що Римський статут прямо визначає, що «воєнні» злочини реалізуються як під час міжнародного збройного конфлікту між двома і більше країнами.

У статті розглянуто особливості організації кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки в Україні, Таджикистані та Узбекистані. Визначаються особливості розмежування «військових» та «воєнних» злочинів у зазначених державах. Аналіз Кримінальних кодексів Таджикистану та Узбекистану засвідчив, що місце військових кримінальних правопорушень та «воєнних» у цих країнах та Україні дещо різняться.

Відтак, вбачається за необхідне удосконалити існуючи в Україні підходи до розмежування «військових» та «воєнних» злочинів. Структурування Кримінального кодексу України з огляду на агресію рф і введений правовий режим воєнного стану повинно стати запорукою вдосконалення кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки нашої держави.

Також, пропонуємо розглянути доцільність не лише змістовної, але й формальної імплементації «воєнних» злочинів північної «сусідки» у чинний КК України, зокрема, на нашу думку, з огляду на російську агресію було б доцільно додати до Особливої частини чинного КК XXI Розділ – «Воєнні злочини рф», де «воєнні» правопорушення росії будуть відмежовані від «кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

Ключові слова: воєнні, військові злочини, кримінально-правове забезпечення воєнної безпеки, структурний аналіз, юридична техніка

Artemov V.Yu., Kalinin O.V., Kartavtsev A.V. War and war crimes in the criminal legislation of Ukraine, Tajikistan and Uzbekistan.

It is indicated that in the conditions of the long-term war between Ukraine and the Russian Federation, the problem of terminological distinction between the concepts of «military» and «war» crime becomes extremely relevant. The protection of the sovereignty, inviolability and territorial integrity of our state from any aggressive encroachments, as well as ensuring its military security is the duty of all Ukrainians. This certainly becomes especially relevant in the context of the undisguised genocide of Muscovy.

The article is devoted to the peculiarities of the distinction between «military» and «war» crimes in Ukraine, Tajikistan and Uzbekistan. It indicates, in the conditions of the unfolding armed conflict with the Russian Federation

A "war" crime is defined as a concept from the field of international humanitarian law that has a global and all-encompassing scope.

The article examines the peculiarities of the organization of criminal-legal support for military security in Ukraine, Tajikistan, and Uzbekistan. The peculiarities of the distinction between «military» and «war» crimes in these states are determined. An analysis of the Criminal Codes of Tajikistan and Uzbekistan showed that the place of military criminal offenses and «war» offenses in these countries and Ukraine is somewhat different. We propose to consider the feasibility of not only the substantive, but also the formal implementation of the «war» crimes of our northern «neighbor» into the current Criminal Code of Ukraine. In particular, in our opinion, in view of Russian aggression, it would be appropriate to add to the Special Part of the current Criminal Code Section XXI - «War Crimes»

Key words: war, war crimes, criminal-legal support of military security, structural analysis, legal technique

Постановка проблеми. В умовах довготривалої війни України з рф вкрай актуальною стає проблема термінологічного розмежування понять: «військовий» та «воєнний» злочин. Захист суверенітету, недоторканності і територіальної цілісності нашої держави від будь-яких агресивних посягань, також забезпечення її воєнної безпеки є обов'язком всіх українців. Особливо актуальним це безумовно стає в контексті неприхованого *геноциду* московії.

Відтак, кримінальна відповідальність за вчинення «військових» та «воєнних» злочинів потребує нових філософських комплексних підходів. Адже, останнім часом, з огляду на звірячі душогубства росіян ми дедалі більше чуємо про необхідність притягнення рф до відповідальності за «військові злочини», а це вкрай помилковий підхід, оскільки відповідальність за «військові» та «воєнні» злочини суттєво відрізняються, в т.ч. і в міжнародному гуманітарному праві. Очевидно, що в умовах російської навали особливої актуальності набуває не просто вдосконалення чинних законодавчих норм, але й принципове понятійне розмежування «військових» та «воєнних» злочинів.

Саме тому, вбачаємо за доцільне здійснити спробу порівняльного аналізу «військових» та «воєнних» злочинів у кримінальному законодавстві нашої держави та колишніх середньоазійських республік срср – Таджикистану та Узбекистану.

Стан опрацювання проблеми питань вчинення злочинів під час війни загалом, а також розмежувань «військових» та «воєнних» злочинів, з огляду на неспровоковану агресію рф, характеризується значним зростанням. Так, в Україні останнім часом активізувалися юридичні дослідження щодо упорядкування суспільних відносин в сфері воєнної безпеки, загалом, і військового права, зокрема. Відзначимо наукові праці вітчизняних вчених О. Волощука [2], Малетової О.С., Тригуба О.М. [2], В. Артемова [4], Глушка А.М. [5], Маньгора В.В., Горобець Л.С, Забелін Г.Т. [7] та багатьох ін. В той же час, наукових досліджень присвячених належному юридичному та термінологічному дослідженню особливостей розмежування «військових» та «воєнних» злочинів в таких країнах як Таджикистан і Узбекистан ще й досі не було.

Метою статті є особливості розмежування «військових» та «воєнних» злочинів у Таджикистані та Узбекистані в контексті кримінально-правового порівняння з Україною.

Виклад основного матеріалу. Експансивна політика рф дедалі більше проявляє свою загарбницьку сутність і це в той час, коли світова та європейська спільнота тримають курс у напрямі прагнення миру і обмеженні насильства. Всьому світу очевидно, що вторгнення рф – злочин проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку або, якщо говорити конкретніше, неприхований геноцид.

Термін «воєнний» злочин, як зазначалося в ході постановки проблеми, є поняттям зі сфери міжнародного гуманітарного права, а відтак має глобальний та всеохоплюючий масштаб. Римський статут прямо визначає, що «воєнні» злочини реалізуються як під час міжнародного збройного конфлікту між двома і більше країнами [8].

В українському кримінальному законодавстві питання правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку охоплює XX Розділ «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» чинного Кримінального Кодексу України [9]. Статті 438 «Воєнні злочини», 441 «Екоцид» та 442 «Геноцид» зазначеного розділу передбачає правопорушення, які безпосередньо пов'язані та здійснюються протягом збройного конфлікту та вчиняються у рамках політики держави-агресора.

Окрім того, статті 436[1] «Виготовлення та поширення комуністичної і неонацистської символіки…» та 436[2] «Виправдування, визнання правомірною, забезпечення збройної агресії рф, глорифікація її учасників» [9], які були додані у КК після збройної агресії рф у 2014 та 2022 роках, передбачають кримінальну відповідальність за:

- виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного, нацистського тоталітарних режимів (у тому числі у вигляді сувенірної продукції), публічне виконання гімнів срср, урср (усрр);
- виправдування збройної агресії рф проти України;
- заперечення збройної агресії рф проти України;
- виправдування тимчасової окупації частини території України тощо.

Натомість, всі склади «військових» злочинів прописані в єдиному джерелі національного кримінального права – Кримінальному кодексі, а саме в XIX Розділі, який складається з 37 статей і має назву «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (Військові кримінальні правопорушення)». Поняття «військового» злочину визначається у ст. 401 і передбачає правопорушення, які можуть відбутися в ході несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів [9].

З метою порівняльного аналізу «військових» та «воєнних» злочинів у кримінально-правовому законодавстві колишніх середньоазійських республік срср, здійснимо структурний аналіз Кримінальних Кодексів Таджикистану та Узбекистану в контексті дотримання юридичної техніки. Зокрема, в КК Таджикистану [10] (Особливій частині), вміщено два розділи у яких передбачено «військові» та «воєнні» правопорушення. Це, зокрема, Розділ XIV «Злочини проти військової служби», яка включає однойменну главу, що місить 27 статей та Розділ XIV «Злочини проти миру і безпеки людства», яка також включає однойменну главу, що місить 12 статей.

Глава 33 «Злочини проти військової служби» містить 27 статей:

366 «Поняття злочинів проти військової служби»;

367 Виключена;

368 «Невиконання наказу»;

369 «Опір начальнику або примус його до порушення службових обов'язків»;

370 «Застосування сили стосовно начальника»;

371 «Погроза начальнику»;

372 «Образа військовослужбовця»;

373 «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості»;

374 «Самовільне залишення частини або місця служби»;

375 «Дезертирство»;

376 «Ухиляння від виконання обов'язків або від військової служби шляхом членоушкодження»;

377 «Порушення правил несення бойового чергування»;

378 «Порушення правил несення прикордонної служби»;

379 «Порушення статутних правил вартової служби»;

380 «Порушення статутних правил несення внутрішньої служби та патрулювання у гарнізоні»;

381 «Порушення статутних правил несення служби з охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки»;

382 «Добровільна передача військовослужбовцем вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв і бойової техніки»;

383 «Здача або залишення ворогу засобів ведення війни»;

384 «Самовільне залишення поля бою або відмова від застосування зброї»;

385 «Добровільна здача у полон»;

386 «Знищення або пошкодження військового майна»;

387 «Порушення правил поводження зі зброєю і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточуючих»;

388 «Втрата військового майна»;

389 «Порушення правил володіння або експлуатації автомобілів»;

390 «Порушення правил польотів або підготовки до них»;

391 «Зловживання владою або службовим становищем, перевищення посадових або службових повноважень, або бездіяльність влади»;

392 «Недбале ставлення до служби»;

393 «Викрадення вогнепальної зброї, боєприпасів і бойової техніки;

394 Виключена.

Глава 34 «Злочини проти миру і безпеки людства» містить 12 статей:

395 «Агресивна війна»;

396 «Публічні заклики до розв'язування війни»;

397 «Виробництво та поширення зброї масового ураження»;

398 «Геноцид»;

399 «Біоцид»;

400 «Екоцид»;

401 «Найманство»;

401¹ «Незаконне залучення і участь громадян Республіки Таджикистан та осіб без громадянства у збройних підрозділах, збройному конфлікті або військових діях на території інших держав»;

402 «Напад на осіб та установи, які користуються міжнародним захистом»

403 «Умисне порушення норм міжнародного права, вчинене у ході збройного конфлікту»;

404 «Умисне порушення норм міжнародного права, вчинене у ході внутрішнього збройного конфлікту із загрозою здоров'ю або каліцтва»;

405 «Інші порушення норм міжнародного гуманітарного права».

Також, розглянемо і структуру Кримінального Кодексу Узбекистану [11], де також представлено два розділи у яких передбачено «військові» та «воєнні» правопорушення. Це, зокрема, Розділ XII «Злочини проти миру і безпеки» Особливої частини, яка включає дві глави: VIII «Злочини проти миру і безпеки людства» і IX «Злочини проти Республіки Узбекистан», а також Розділ VII «Злочини проти прядку несення військової служби» Особливої частини, який включає чотири глави, зокрема: XXI «Злочини проти прядку підпорядкованості та дотримання військової честі», XXII «Злочини проти порядку проходження військової служби», XXIII «Злочини проти порядку збереження або експлуатації військового майна» та XXIV «Військові посадові злочини».

Глава VIII «Злочини проти миру і безпеки людства» містить 11 статей:

150 «Пропаганда війни»;

151 «Агресія»;

152 «Порушення законів та звичаїв війни»;

153 «Геноцид»;

154 «Найманство»;

154¹ «Вступ, вербування на військову службу, на службу до органів безпеки, поліції, військової юстиції або інших подібних органів іноземних держав»;

155 «Тероризм»

155¹ «Неповідомлення відомостей і фактів про підготовлювані або скоєні терористичні акти»;

155² «Проходження навчання, виїзд або пересування з метою здійснення терористичної діяльності»;

155³ «Фінансування тероризму»;

156 «Поширення національної, расової, етнічної або релігійної ворожнечі.

Глава IX «Злочини проти Республіки Узбекистан» містить 7 статей:

157 «Зрада державі»;

158 «Посягання на Президента Республіки Узбекистан»;

159 «Посягання на конституційний лад Республіки Узбекистан»;

160 «Шпигунство»;

161 «Диверсія»;

162 «Розголошення державних секретів»;

163 «Втрата документів, що містить державну або військову таємницю»

Глава XXI «Злочини проти прядку підпорядкованості та дотримання військової честі»

279 «Непокора»;

280 «Невиконання наказу»;

281 «Опір начальнику або примушування його до порушення службових обов'язків»;

282 «Погроза начальнику»;

283 «Заподіяння тілесних ушкоджень»;

284 «Образа підлеглим начальника або начальником підлеглого»;

285 «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості»;

286 «Мародерство».

Глава XXII «Злочини проти порядку проходження військової служби» містить 8 статей:

287 «Самовільне залишення частини або місця служби»;

288 «Дезертирство»;

289 «Залишення гинучого військового корабля»;

290 «Ухиляння від військової служби шляхом членоушкодження»;

291 «Порушення правил несення вартової служби»;

292 «Порушення статутних правил несення внутрішньої служби або патрулювання у гарнізоні»;

293 «Порушення правил несення бойового чергування»;

294 «Порушення правил несення прикордонної служби».

Глава XXIII «Злочини проти порядку збереження або експлуатації військового майна» містить 6 статей:

295 «Втрата або пошкодження військового майна»;

296 «Знищення або пошкодження військового майна»;

297 «Порушення правил поводження зі зброєю, а також речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточуючих»;

298 «Порушення правил володіння або експлуатації автомобілів»;

299 «Порушення правил польотів або підготовки до них»;

300 «Порушення правил управління військовими суднами».

Глава XXIV «Військові посадові злочини» містить 2 статті:

391 «Зловживання владою, перевищення або бездіяльність влади»;

392 «Недбале ставлення до служби».

393 «Викрадення вогнепальної зброї, боєприпасів і бойової техніки;

394 Виключена.

Глава 34 «Злочини проти миру і безпеки людства» містить 27 статей:

395 «Агресивна війна»;

396 «Публічні заклики до розв'язування війни»;

397 «Виробництво та поширення зброї масового ураження»;

398 «Геноцид»;

399 «Біоцид»;

400 «Екоцид»;

401 «Найманство»;

401[1] «Незаконне залучення і участь громадян Республіки Таджикистан та осіб без громадянства у збройних підрозділах, збройному конфлікті або військових діях на території інших держав»;

402 «Напад на осіб та установи, які користуються міжнародним захистом»

403 «Умисне порушення норм міжнародного права, вчинене у ході збройного конфлікту»;

404 «Умисне порушення норм міжнародного права, вчинене у ході внутрішнього збройного конфлікту із загрозою здоров'ю або каліцтва»;

405 «Інші порушення норм міжнародного гуманітарного права».

Цікавим для України є досвід включення до КК Узбекистану [11] (Глава IX «Злочини проти Республіки Узбекистан») низки статей, зокрема: «Зрада державі» (ст. 157); «Посягання на Президента Республіки Узбекистан» (ст. 158); «Посягання на конституційний лад Республіки Узбекистан» (ст. 159); «Шпигунство» (ст. 160); «Диверсія» (ст. 161); «Розголошення державних секретів» (ст. 162) та «Втрата документів, що містить державну або військову таємницю» (ст. 163). Нам такий підхід видається дискусійним. Адже, у Розділі I «Злочини проти національної безпеки України» Особливої частини вітчизняного КК [9] передбачено 11 статей, які визначають карні дії, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують суверенітет, територіальну цілісність, недоторканість, обороноздатність, державну, економічну, інформаційну безпеку України. Натомість, як зазначалося вище XX Розділ «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» чинного КК України [9] передбачає правопорушення, які безпосередньо пов'язані та здійснюються протягом збройного конфлікту та вчиняються у рамках політики держави-агресора.

Висновки. Таким чином, вбачається, що розрізнення «військових» та «воєнних» злочинів у Таджикистані та Узбекистані (до речі, країнах-членах ОДКБ та ЄврАЗЕС) у порівнянні з Україною значно ускладнено і гірше структуровано з позицій юридичної техніки. В даному випадку вітчизняний підхід, де чітко розмежовані «злочини проти національної безпеки України», «кримінальні правопорушеня проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» та конкретно визначені «військові кримінальні правопорушення», на нашу думку є оптимальним.

В той же час, вбачається за необхідне удосконалити існуючи в Україні підходи до розмежування «військових» та «воєнних» злочинів. Відтак, на нашу думку, структурування КК України з огляду

на агресію рф і введений правовий режим воєнного стану може стати запорукою вдосконалення кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки нашої держави.

Також, пропонуємо розглянути доцільність не лише змістовної, але й формальної імплементації «воєнних» злочинів північної «сусідки» у чинний КК України, зокрема, на нашу думку, з огляду на російську агресію було б доцільно додати до Особливої частини чинного КК XXI Розділ – «Воєнні злочини рф», де «воєнні» правопорушення росії будуть відмежовані від «кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волощук О. Воєнні злочини під час війни: поняття, ключові ознаки та відмежування від інших кримінальних правопорушень. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2024.6.
2. Малетова О.С., Тригуб О.М.. Кримінальна відповідальність за воєнні злочини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.127.
3. Артемов В.Ю. Порівняльний аналіз кримінально-правового забезпечення воєнної безпеки в Україні, Грузії та республіки Польщі. *«Аналітично-порівняльне правознавство». Ужгородський національний університет.* Випуск 4. 2024. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.81.
4. Глушко А.М. Особливості кримінально-правової кваліфікації дій особи за порушення законів і звичаїв війни. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 164–167. URL: http:// surl. li/revbuh. Коломієць Н.В., Лугина Є.Ю. Проблемні аспекти кваліфікації воєнних злочинів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство. 2*024. № 3. С. 466–470. URL: http:// surl.li/oaxadb.
5. Антонюк Н.О. Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст і необхідність встановлення. *Право України*. 2023. № 5. С. 30–38. URL: http://surl.li/ewzdnn.
6. Загиней-Заболотенко З.А., Гладун О.З. Порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 Кримінального кодексу України): особливості кваліфікації з урахуванням контекстуальних обставин. *Право України*. 2023. № 5. С. 117–132. URL: http:// surl.li/tktpvj.
7. Маньгора В.В., Горобець Л.С, Забелін Г.Т. Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права. *Інформація і право*. 2024. № 1 (48). С. 210–218. URL: http://surl.li/whygtt.
8. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https// zakon.rada.gov.ua.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
10. Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан. перекл. О.В. Коротюк. К.: ОВК, 2019. 288 с.
11. Кримінальний кодекс Республіки Узбекистан. перекл. О.В. Коротюк. К.: ОВК, 2019. 194 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Артемов В.Ю., Калінін О.В., Картавцев А.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.01:343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.55

УЧАСТЬ У ЗЛОЧИННИХ ОБ'ЄДНАННЯХ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІ ПІДХОДИ В УКРАЇНІ ТА ІТАЛІЇ

Бахуринська О.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-1470-5250

Бахуринська О.О. Участь у злочинних об'єднаннях: теоретичні та правозастосовні підходи в Україні та Італії.

У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз поняття «участь у злочинному об'єднанні» за кримінальним правом України та Італії. На основі аналізу положень українського та італійського кримінального законодавства щодо криміналізації дій, пов'язаних з участю у злочинному об'єднанні, а також судової практики та експертних висновків, автором відзначається наявність проблем тлумачення цього поняття. Кримінальне законодавство Італії, як і Кримінальний кодекс України, не визначають поняття участі у злочинному об'єднанні. Італійською доктриною та Об'єднаною палатою Касаційного Суду Італії були розроблені кілька інтерпретаційних підходів для роз'яснення, яка поведінка вважається кримінально караною участю у простій (ст. 416 КК) та мафіозній злочинній організації (ст. 416-bis КК). За пануючим у літературі підходом, найбільш обгрунтованою вважається «змішана» модель, яка поєднує організаційну та причино-наслідкову інтерпретаційні концепції. Вона вимагає доказування як формального членства особи в об'єднанні, так і активної тривалої участі в його злочинній діяльності. Автором наводяться критичні зауваження вчених щодо непослідовного і суперечливого відхилення Касаційного Суду Італії від змішаної моделі у його актуальній практиці. Зокрема, наголошується на ризиках повернення до виключно організаційної інтерпретаційної моделі, яка сприяє широкому тлумаченню, спрямованому на розширення меж кримінальної відповідальності за участь у мафіозному об'єднанні. Згідно з цією моделлю, формальний вступ до злочинного об'єднання і подальша постійна готовність нового учасника бути в розпорядженні об'єднання може бути достатнім доказом участі, навіть без необхідності для особи здійснювати конкретні акти запланованої незаконної діяльності. Зроблено висновок, що в Україні на теоретичному та практичному рівні в цілому використовується підхід до тлумачення участі у злочинному об'єднанні, подібний до італійської «змішаної» моделі, але існують розбіжності щодо змісту активного внеску учасника у діяльність об'єднання. У зв'язку з цим відповідна інтерпретаційна практика українського Верховного Суду є необхідною для забезпечення єдності та узгодженості наявних тлумачень.

Ключові слова: організована злочинність, злочинне об'єднання, участь у злочинному об'єднанні, злочинна організація, злочинна організація мафіозного типу, учасник злочинного об'єднання, кримінальне законодавство України, кримінальне законодавство Італії, судова практика Італії.

Bakhurynska O.O. Participation in criminal associations: theoretical and practical approaches in Ukraine and Italy.

The article presents a comparative legal analysis of the concept of «participation in a criminal association» under the criminal law of Ukraine and of Italy. Based on an analysis of the provisions of Ukrainian and Italian criminal legislation regarding the criminalization of actions related to participation in a criminal association, as well as judicial practice and expert opinions, the author highlights problems in interpreting this concept. Italian criminal law, like the Criminal Code of Ukraine, does not define the concept of participation in a criminal association. Italian doctrine and the Italian Court of Cassation (United Sections) have proposed different interpretative approaches to clarify what behavior is considered participation in a criminal association (Article 416 of the Criminal Code) and mafia-type associations (Article 416-bis of the Criminal Code). According to the majority of the literature, the most justified is considered to be the mixed model, which combines «organizational» and «causal» interpretative models. It requires providing evidence of both a person's formal membership in the association and active and long-term engagement in its criminal activities. The author presents critical observations by scholars regarding the inconsistent and contradictory rejection of the Italian Court of Cassation from the mixed model in its current practice. In particular, the risks of reverting to an exclusively

organizational interpretative model that fosters broad interpretation, aimed at expanding the scope of punishment for participation in a mafia association, are emphasized. According to this model, formal initiation into a criminal organization and the new member's subsequent willingness to be available to it may be sufficient evidence of participation without the need for the individual to carry out specific acts of planned illegal activity. It is concluded that in Ukraine, at both the theoretical and practical levels, an approach to interpreting associative participation similar to the Italian "mixed" model is generally employed. However, there are differences regarding the content of a participant's active contribution to the association's activities. In this regard, the relevant interpretative practice of the domestic Supreme Court is necessary to ensure the unity and consistency of existing interpretations.

Key words: organized crime, criminal association, participation in a criminal association, criminal organization, mafia-type associations, member of a criminal association, criminal law of Ukraine, criminal law of Italy, case law of Italy.

Постановка проблеми. В умовах постійної уваги та поєднання зусиль різних країн у протидії організованій злочинності важливого значення набуває відповідний досвід правотворчої та правозастосовної практики кожної з них. Однією з держав, яка має тривалу й непросту історію протидії організованій злочинності, чий досвід у цій сфері являє дослідницький інтерес, є Італійська Республіка. Італійська організована злочинність і у 2025 році залишається потужною силою, в якій домінують історичні мафіозні організації, які ставлять під загрозу правопорядок через транснаціональні мережі, складну систему змов та угод з проникненням у сфери політики, економіки та фінансів [1].

В Україні, на виконання зобов'язань з протидії організованій злочинності, криміналізація суспільно небезпечних проявів, пов'язаних зі створенням та функціонуванням стійких злочинних об'єднань (створення, керівництво, участь у злочиних об'єднаннях, участь у вчинюваних ними злочинах, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності злочинного об'єднання тощо) здійснена у статтях 255, 257, 258[3], 260 КК України. Серед зазначених діянь одним з найпроблемніших визнається участь у злочинному об'єднанні. Українські дослідження показують, що на практиці це є одним із найбільш поширених і складних для кваліфікації діянь об'єктивної сторони злочинів, передбачених вказаними вище статтями КК [2 с. 215]. При цьому вчені наголошують, що до кримінальної відповідальності найчастіше притягуються саме за участь у стійких злочинних об'єднаннях [3, с. 183].

У кримінальному законодавстві Італії участь у злочинному об'єднанні, як самостійний протиправний прояв поведінки (поряд із заснуванням, організацією та керівництвом), криміналізована у ст. 416 КК «Злочинне об'єднання» (абз. 2), ст. 416-bis КК «Злочинні мафіозні об'єднання, у т.ч. зарубіжні» (абз. 1), ст. 270 КК «Підривні об'єднання» (абз. 2), ст. 270-bis КК «Об'єднання з метою тероризму, включаючи міжнародний тероризм, або підрив демократичного ладу» (абз. 2) [4], а також у п. 2 ст. 74 «Об'єднання з метою незаконного обігу наркотичних або психотропних речовин» Декрету Президента Республіки № 390 від 9 жовтня 1990 р. [5]. Італійські правники також відзначають проблемний характер такого діяння як участь у злочинному об'єднанні [15, с.1].

На доктринальному рівні проблематика участі у злочинному об'єднанні також серед дискусійних. В Україні певної динаміки дискусії додали положення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою» № 671-IX від 4.06.2020 р., згідно з якими, зокрема, участь у злочинній організації виокремлена на рівні самостійного основного складу злочину (ч. 2 ст. 255 КК України), а обсяг санкції засвідчив нижчий ступінь суспільної небезпечності цього діяння порівняно зі створенням чи керівництвом. Окрім того, увівши в кримінально-правову площину нову категорію «злочинна спільнота», законодавець у ст. 255 КК не встановлює відповідальності за участь у злочинній спільноті як самостійне кримінально протиправне діяння. Водночас за відсутності конкретизації форм участі в злочинних об'єднаннях у КК України, а так само сучасної інтепретаційної практики Верховного Суду щодо роз'яснення змісту цього поняття, і на теоретичному рівні немає єдиного науково обґрунтованого підходу до його тлумачення. Це зумовлює необхідність подальших досліджень, у тому числі й звернення до зарубіжних інтерпретаційних підходів.

Метою дослідження є порівняльний аналіз нормативних, правозастосовних та наукових підходів до визначення поняття «участь у злочинному об'єднанні» в Україні та Італії; дослідження внеску кримінально-правової доктрини та прецедентного права Італії у вирішення проблем роз'яснення аналізованого поняття.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці кримінально-правового аналізу участі у стійких злочинних об'єднаннях в Україні присвячено чимало наукових праць та коментарів, серед яких доробки А. Вознюка, О. Околіта, Л. Демидової, О. Дудорова, С. Чернявського, В. Ковальчука,

С. Шапченка та багатьох інших правників. Суттєвий внесок у розробку питання про особливості кримінальної відповідальності за створення та участь у злочинних об'єднаннях зробив А.А. Вознюк, який, підкресливши проблемний характер участі у злочинних об'єднаннях у теоретичному і в практичному аспекті, аргументовано доводить, що дане діяння, як самостійно криміналізоване у КК України, необхідно розглядати у вузькому значенні, тобто такі дії не мають охоплюватись змістом інших діянь об'єктивної сторони (зокрема, створенням та керівницвом) складів злочинів, передбачених статтями 255, 257, 258[3], 260 КК України [2, с. 216].

Питання участі у злочинному об'єднанні є актуальними і для італійської кримінально-правової доктрини. Ця проблематика стала предметом дослідження для багатьох італійських вчених, зокрема, Ч. Гранді, К. Вісконті, І. Меренди, Дж. Туроне, І. Джуні, Дж. Амареллі, А. Альберіко, А. Інгрої. Вагомим підгрунтям для наукового інтересу та обгрунтованої критики правників є вельми поширена та неоднозначна практика Касаційного Суду Італії в частині тлумачення поняття участі у злочинному об'єднанні.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, КК України не конкретизує форми участі в злочинному об'єднанні того чи іншого виду, тому вихідним орієнтиром визначення змісту поняття участі залишаються положення постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – ПВСУ) № 13 від 23 грудня 2005 р. «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями», згідно з якими вступ особи до організованої групи чи злочинної організації (участь у ній) означає надання цією особою згоди на участь у такому об'єднанні за умови, що вона усвідомлювала факт його існування і підтвердила певними діями реальність своїх намірів (п. 13). Уточнюючи дане положення у контексті бандитизму, ПВСУ у п. 23 цієї ж постанови роз'яснив, що участь в озброєній банді слід розуміти не тільки як безпосереднє здійснення нападів, а й сам факт вступу особи до неї чи вчинення будь-який дій, спрямованих на створення сприятливих умов для її функціонування (надання транпорту, приміщень, здійснення фінансування та матеріально-технічного забезпечення, постачання зброї, підшукання об'єктів для нападу, зберігання зброї, злочинно набутого майна, коштів тощо). Головне, що у будь-якому разі участь у банді обов'язково передбачає членство особи у цьому об'єднанні, яке набувається шляхом вступу до останнього [6]. Наведені положення постанови ПВСУ не дають чіткого уявлення про зміст участі у злочинному об'єднанні у сенсі підстави кримінальної відповідальності за таке діяння, і зумовлюють постановку низки питань: по-перше, чи можна вважати тотожними поняття вступу та участі, судячи з формулювання п. 13 постанови «...*вступ особи до організованої групи чи злочинної організації (участь у ній)*...»; по-друге, якими саме діями має бути підтвердженна реальність намірів особи, яка надала згоду на участь в злочинному об'єднанні, з обов'язковим усвідомленням факту його існування; по-третє, якщо судити з альтернативи у формулюванні п. 23 постанови «*....а й сам факт вступу особи до неї чи вчинення будь-який дій...*», чи вважається участю у такому злочинному об'єднанні як банда сам факт вступу особи до неї, без вчинення будь-який дій, що підтверджують реальність її намірів та спрямовані на створення сприятливих умов для функціонування банди.

На розвиток визначених ПВСУ підходів у теорії кримінального права існує ряд наукових позицій щодо змісту та форм участі у стійких злочинних об'єднаннях. В цілому участь тлумачиться як характерні для рядових учасників різноманітні прояви діяльності, обумовлені особливостями структури злочинного об'єднання, встановлених відносин та правил поведінки у ньому, цілями, предметом та способами його кримінально протиправної діяльності [7, с. 94]. Як визначається в юридичній літературі, участю в злочинному об'єднанні слід вважати будь-які дії (за винятком створення та керівництва ним), учинені учасниками злочинного об'єднання в його інтересах та пов'язані з його злочинною діяльністю [8, с. 411]. На практиці цей момент завжди супроводжується покладенням на такого учасника певних обов'язків, що відповідають меті та/або плану діяльності злочинного об'єднання [9, с. 91]. Учасник виконує дії в інтересах організації разом з іншими її учасниками чи самостійно; на його потенційне сприяння розраховують уся організація та окремі її члени. Він може бути виконавцем злочинів, планувати їх, здійснювати допоміжні дії, виконувати доручення керівників [10, с. 868]. Вчені наголошують на обов'язковому суб'єктивному елементі діяння участі – усвідомлення особою факту існування злочинного об'єднання та своєї приналежності до нього, і принаймні в загальних рисах – його кримінально-правові ознаки та цілі.

Наріжним каменем серед дослідників є питання можливості відповідальності за так звану супутню участь у злочинних об'єднаннях, яка безпосередньо не повязана з участю у злочинах. Тому вчені ставлять питання конкретніше – участь у злочинному об'єднанні має місце лише у зв'язку зі злочинами, які вчинюються або готуються його учасниками, чи така участь можлива і без безпосередньої участі у вчиненні об'єднанням злочинів? [2, с. 217; 11, с. 14]. Як зазначає А.Вознюк, участь у злочинному об'єднанні – це фактично належність до нього, підкріплена певними діями, однак не обов'язково участю у конкретних злочинах [8, с. 411, 416]. На переконання М.К. Гнєт-

нєва та А.О. Данилевського, відповідальність за участь у банді можлива лише за умови участі у злочинах, вчинюваних бандою [11, с.20].

Узагальнення актуальної слідчої та судової практики свідчать, що участь у злочинних об'єднаннях полягає як у виконанні його учасниками відведених їм функцій щодо забезпечення функціонування об'єднання, так і у вчиненні в його складі кримінальних правопорушень, наприклад: дотримання встановлених у злочинному об'єднанні правил поведінки та виконання вказівок його керівника; участь в обговоренні планів злочиннної діяльності об'єднання, підготовка та вчинення кримінальних правопорушень у його складі згідно з планами; забезпечення приміщеннями, знаряддями, транспортними та іншими засобами вчинення кримінальних правопорушень; ведення бухгалтерсько-фінансової документації; передача коштів до злочинного фонду; співпраця з представниками правоохоронних органів, засобами масової інформації тощо; охорона окремих об'єктів та/чи осіб; приховування незаконно здобутих активів, ужиття інших заходів із прикриття кримінально протиправної діяльності злочинного об'єднання; проведення тренувань членів злочинного об'єднання для отримання та розвитку необхідних навичок тощо [9, с. 92-95; 12, с. 98-99].

Звернімося до італійської юридичної практики. У нормативних положеннях зазначених вище статей італійського кримінального законодавства, подібно українському, точного юридичного визначення поняття участі не міститься, що обумовило певні інтерпретаційні труднощі, для подолання яких були запропоновані різні моделі інтерпретації участі у злочинній організації, які уже тривалий час активно дискутуються у правовій теорії та судовій практиці Італії [13; 14; 15]. Особливого значення ця дискусія набула в контексті розмежування постійного, т. зв. «внутрішнього» членства в злочинній організації та т. зв. «зовнішньої участі» у діяльності злочинної організації. Перша із запропонованих інтерпретаційних моделей, «психологічна», відображала тенденцію визначення змісту участі, перш за все у злочинній організації загального типу, як простого вираження бажання особи приєднатися до злочинного об'єднання. Однак ця концепція була визнана неспроможною, оскільки створювала ризик надання доказової значимості лише суб'єктивному прояву волі на основі оцінки *affectio societatis* – усвідомленого прагнення та наміру кількох осіб об'єднати зусилля для спільної діяльності та досягнення спільної мети, без матеріального вияву об'єктивних ознак участі в об'єднанні [15, с. 17].

Під тиском кримінально-правової доктрини, починаючи з другої половини 1980-х років, «психологічна» концепція участі поступилася місцем розробленій судовою практикою «причинно-наслідковій» моделі, за якою простого виявлення наміру особи на членство у злочинній організації недостатньо; необхідно, щоб новий учасник зробив мінімальний, але при цьому важливий (значущий) практичний внесок у існування або зміцнення об'єднання, для досягнення його цілей. Саме такий внесок розглядався як ключовий елемент підстави відповідальності за участь у злочинному об'єднанні [15, с. 17; 16, с. 20]. Правники визнали перевагу нової «причинно-наслідкової» концепції в тому, що вона зробила кримінально-значуще поняття асоціативної участі більш змістовним та зрозумілим, подолавши невизначеності, пов'язані з суто «психологічною» концепцією. Втім, і «причинно-наслідковий» підхід, хоча й більше відповідав таким фундаментальним принципам як притягнення до відповідальності тільки за суспільно небезпечне діяння та пропорційність покарання, був розкритикований принаймні у двох важливих аспектах: (1) він, так само як і психологічний, не повністю виражав сутність участі саме у мафіозних злочинних організаціях, що випливає з формулювання п.1 статті 416-bis КК «*будь-яка особа*, *яка <u>є частиною</u> мафіозної організації....*», не випадково використаного італійським законодавцем для позначення більш тісного взаємозв'язку учасника з організацією, (2) неточність поняття мінімального, але значущого внеску сприяла занадто широкому розумінню участі в злочинній організації і обумовлювала можливість притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які не є постійними членами об'єднання, однак надають йому певне сприяння, яке також можна вважати корисним внеском у діяльність об'єднання (феномен т. зв. «зовнішньої участі») [13, с. 211-212; 14, с. 3; 15, с. 17].

За змістом ще однієї моделі інтерпретації участі в злочинних об'єднаннях – «організаційної», щоб поведінка вважалася участю, вона повинна відповідати низці релевантних показників: факт вступу особи до організації та набуття членства, підпорядкування й відданість організації, прийняття обов'язків, що випливають із членства, та факт одностайного визнання об'єднанням нового члена і його включення в структуру організації [14, с. 5]. «Організаційна» інтерпретаційна модель тривалий час застосовувалася в судовій практиці у низці касаційних проваджень щодо злочинних організацій мафіозного типу, за висновками яких для встановлення відповідальності особи за участь в такому об'єднанні не потрібно доводити, що вона фактично здійснювала діяльність з використанням мафіозного методу (застосовувала погрози, насильство, примус до мовчання та підкорення). Навпаки, доказове значення надавалося саме членству в організації, передбаченій ст. 416-bis КК Італії [17, с. 151]. Ці висновки були підтверджені Об'єднаною палатою Касаційного Суду

Італії у справі Demitry від 5.10.1994, яким Суд, на основі «організаційної» моделі, постановив, що участь повинна «відображати певний ступінь взаємозв'язку особи зі злочинною організацією, який дозволяє стверджувати, що учасник фактично є її частиною і наділений певними постійними функціями у ній. Поведінка повинна поєднуватися з конкретним наміром, що полягає у «свідомому бажанні бути частиною злочинної організації, поділяючи її діяльність та її злочинні цілі» [17, с. 197]. Таке тлумачення, на думку правників, чіткіше демонструє функціональність взаємовідносин між учасником та мафіозним об'єднанням і, на відміну від «причинно-наслідкової» моделі, полегшила розмежування між учасником та особою, яка сприяє об'єднанню «ззовні», але не бажає бути його частиною та яку об'єднання не запрошує стати його членом, чия поведінка може полягати навіть у одноразовому внеску, за умови, що таке сприяння дозволяє злочинній організації досягати своїх цілей [15, с. 18; 14, с. 5-6].

Хоча «організаційний» підхід випливає з нормативних конструкцій участі, передбачених зокрема у п. 2 ст. 416 та п. 1 ст. 416-bis КК Італії, його критики застерігають від визнання участю у злочинному об'єднанні лише самої приналежності до нього, без будь-якого конкретного матеріального внеску на користь об'єднання, що власне наближає «організаційну» модель до суто психологічної [13, с.211-213; 14 с. 5-6]. Як наслідок, це спонукало до використання судовою практикою змішаної моделі тлумачення поведінки участі, застосовуючи яку суди намагаються зберегти та узгодити особливості як «організаційної» моделі – з необхідністю доказування наявного членства як формальної приналежності до злочинної організації, постійної та стабільної інтеграції учасника в її структуру, та «причинно-наслідкової» моделі – з необхідністю визначення конкретного матеріального внеску учасника, без якого об'єднання не досягає своїх цілей або досягає їх недостатньо швидко. Зокрема, у даному контексті значимим у судовій практиці Італії вважається рішення Об'єднаної палати Касаційного Суду у справі Mannino № 231670 від 12.07.2005, згідно з яким поведінка, що полягає в участі в злочинному об'єднанні мафіозного типу, вимагає стабільного становища у внутрішній структурі об'єднання; окрім статусу членства, який дозволяє розглядати учасника як такого, що перебуває в постійному розпорядженні організації з метою досягнення її цілей, необхідною є його стабільна динамічна роль (внесок) у діяльності організації [14, с. 7; 16, с. 20]. Така правова позиція в цілому підтверджена й іншими рішеннями, зокрема, Об'єднаної палати Касаційного Суду № 36958 від 11.10.2021 [18]; 1-ї Судової палати Касаційного Суду № 46336 від 5.06.2023 [17]. Так, Дж. Амареллі наводить висновок Касаційного Суду Італії у рішенні № 35695 від 10.07.2024, що «участь у мафіозному об'єднанні насправді не обмежується лише одностороннім проявом волі чи підтвердженням статусу члена, а радше вимагає активної участі на користь об'єднання, що характеризується динамізмом та конкретністю, і передбачає впізнаваність, якщо не визнання, іншими його членами [13, с.220]. З іншого боку, у справі «кур'єрів у наркоторгівлі» (рішення 6-ї Судової палати Касаційного Суду № 44153 від 2.11.2023) у контексті участі у злочинній організації, спрямованій на незаконний обіг наркотичних речовин, згідно зі ст. 74 Указу Президента Республіки № 309 від 15.11.1990, Касаційний Суд Італії відхилив рішення суду першої інстанції і задовольнив апеляцію обвинуваченого, мотивуючи це тим, що здійснення «кур'єрської» діяльності від імені злочинного об'єднання саме по собі та автоматично не є доказом участі у такому об'єднанні, і що оцінка асоціативної участі обвинуваченого була здійснена без урахування стабільності його ролі. Як зазначає Суд, асоціативний зв'язок виникає з постійних відносин постачання наркотиків, хоча сторони можуть переслідувати і власні корисливі інтереси та мати різні особисті цілі. Важливо і необхідно, щоб усі сторони усвідомлювали, що вони діють в рамках організації, в якій діяльність окремих осіб функціонально інтегрована для досягнення поставленої організацією мети [19].

Попри належне визнання «змішаної» інтерпретаційної моделі, суди все ж не уникли певних суперечностей та коливань, надаючи кваліфікуючу перевагу то «причинно-наслідковому», то «організаційному» підходу. Це передбачувано викликало критику з боку науковців, які обгрунтовано вказували на не завжди послідовні висновки Касаційного Суду Італії щодо доказової ваги того чи іншого елемента участі у злочинному об'єднанні [13; 14; 15; 17]. Зокрема, італійські дослідники підкреслюють поширеність суддівських позицій, що внесок у життєдіяльність злочинного об'єднання не обов'язково має полягати в конкретних, матеріальних діях, вчинюваних особою на підтвердження свого реального членства та активної участі в об'єднанні. Так, наприклад, у ранніх процесах щодо сицилійської мафії зазначалося, що ритуал ініціації та надання звання «людини честі» свідчить не тільки про вступ, особисту інтеграцію особи в об'єднання і підпорядкування його правилам. Це також є вагомим доказом взятого перед іншими членами організації формального зобов'язання бути в повному її розпорядженні, готовою надавати свої особисті зусилля чи ресурси для реалізації мети організації, тим самим посилюючи її суспільну небезпеку та операційну спроможність [14, с. 3; 16, с. 20-21]. Об'єднана палата Касаційного Суду Італії у справі Modaffari,

2021 р. [18], з'ясовуючи питання, чи є просте приєднання (вступ) до злочинної організації мафіозного типу, зокрема «Ндрангети», хоч і здійснюване за встановленим ритуалом (ритуальна ініціація, присяга на вірність), достатньою підставою для відповідальності за участь згідно зі ст. 416-біс КК Італії, констатував, що таке приєднання вважається участю в організації мафіозного типу, якщо буде доведено стабільний, постійний та тривалий характер доступності нового члена для організації та підтримки її цілей. Оскільки злочин участі у ст. 416-біс КК Італії сконструйований як злочин небезпеки, заявлене членство в організації, разом із такою «доступністю», є суспільно небезпечним і без необхідності в подальшому вчиняти певні злочинні дії, бо це саме по собі збільшує потенційну загрозу та можливості злочинної організації. На думку Дж. Амареллі, Суд, начебто проголосивши прихильність до правової позиції Об'єднаної палати у справі Mannino, 2005 р. (згідно зі «змішаною» моделлю інтерпретації), у висновках повертається до поняття кримінально караної асоціативної участі, близького до «організаційної» моделі [13, с. 213].

За висновком І. Джуні, в цілому співзвучного з багатьма науковими позиціями, варіант тлумачення поняття участі у злочинному об'єднанні, прийнятий Касаційним Судом у справі Mannino у 2005 р., найбільше відповідає кримінально-правовим засадам відповідальності тільки за винне суспільно небезпечне діяння, доцільності та пропорційності покарання [14, с. 9].

Висновки. Як свідчать здійснені італійськими вченими дослідження рішень Касаційного Суду Італії, актуальна судова практика у справах щодо участі у злочинних об'єднаннях є надзвичайно багатогранною і не завжди послідовною, особливо у випадках, коли певна протиправна поведінка потрапляє в «сіру зону» між участю в злочинному об'єднанні та більш невизначеним поняттям «зовнішньої» участі у діяльності такого об'єднання. Такі випадки за суттю можна порівняти з проблемними випадками сприяння злочинній діяльності злочинного об'єднання особами, що не є його учасниками, в українській юридичній практиці.

Для теоретичних підходів, а також для практики судів України із застосування норм, що передбачають кримінальну відповідальність за участь у злочинних об'єднаннях (насамперед, злочинних організацій) певних видів, в цілому характерним є тлумачення цього виду суспільно небезпечного діяння подібно до італійської «змішаної» інтерпретаційної моделі. При встановленні ознак об'єктивної сторони участі врахуванню підлягає як її статичний (організаційний) елемент – факт вступу особи до об'єднання та набуття членства через визначення місця в його структурі та прийняття на себе зобов'язань згідно з його цілями, так і динамічний (функціональний) елемент – активну, конкретну діяльність на користь та від імені злочинного об'єднання, що орієнтована на невизначений період часу та може проявлятися в різноманітних діях, в т.ч. вчиненні кримінальних правопорушень. Водночас існуючі розбіжності у роз'яснювальних позиціях правників відображають потребу в інтерпретаційній діяльності Верховного Суду, що має стати відповіддю на ключові питання кваліфікації поведінки учасі в стійких злочинних об'єднаннях та їх відмежування від суміжних проявів кримінально протиправної діяльності (напр., участь у злочинах, вчинених злочинним об'єднанням, пособництво у таких злочинах). У зв'язку з цим у перспективі пропонується продовжувати розробку критеріїв такого відмежування, а також дослідження інших аспектів порушеної у цій статті проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Global organized crime index 2025. Italy. URL: https://ocindex.net/assets/downloads/2025/english/ocindex_profile_italy_2025.pdf (дата звернення: 23.12.2025).
2. Вознюк А.А. Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь в них як посягання на громадську безпеку: дис... докт. юрид. наук. 12.00.08. НАВСУ, Київ, 2018. 652 с.
3. Околіт О.В. Кримінальна відповідальність за участь у злочинній організації: актуальні питання теорії та практики. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу* (Київ, 24.11.2022 р.). Київ, 2022. С. 182–187. URL: https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/22640 (дата звернення: 27.12.2025).
4. REGIO DECRETO 19 ottobre 1930, n. 1398. Approvazione del testo definitivo del Codice Penale. (030U1398). URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:regio.decreto:1930-10-19;1398 (дата звернення: 23.12.2025).
5. Decreto del presidente della repubblica, 9 ottobre 1990, n. 309. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.del.presidente.della.repubblica:1990-10-09;309!vig (дата звернення: 23.12.2025).
6. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: постанова Пленуму ВСУ № 13 від 23 грудня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05#Text (дата звернення: 27.12.2025).

7. Околіт О.В. Кримінальна відповідальність за створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній: дис... доктора філософії за спец. 081 Право. НАВСУ, Київ, 2018. 265 с.
8. Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них: *монографія*. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 928 с.
9. Околіт О.В., Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за створення злочинної організації чи злочинної спільноти та участь у них: проблеми теорії і практики: *монографія* /за ред А. Вознюка. Київ: вид-во «Норма права», 2025. 324 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: Дакор, 2018. 1368 с.
11. Кримінальне право (Особлива частина): підручник/ за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Т. 1. Луганськ, вид-во Елтон-2, 2012. 704 с.
12. Рубель А.М. Типові способи створення, керівництва злочинною спільнотою чи злочинною організацією, а також участі у ній. *Правові новели.* № 13. Том 2. 2021. С. 95-101. DOI https://doi.org/10.32847/ln.2021.13.2.13 (дата звернення: 3.01.2026).
13. Giuseppe Amarelli. Gli elementi costitutivi della condotta associativa. *Penale Diritto e Procedura*. № 2. 2025. P. 207-222. URL: https://www.penaledp.it/wp-content/uploads/2025/07/2025_2-PenaleDP.pdf (дата звернення: 3.01.2026).
14. Ilaria Giugni. La nozione di partecipazione associativa penalmente rilevante tra legalità penale e disorientamenti ermeneutici. *Archivio penale.* 2018, n. 3. P.1-22. URL: https://archiviopenale.it/partecipazione-associativa--cass-sez-ii-31-maggio-2017-(ud-10-maggio-2017)-con-nota-di-i-giugni/contenuti/6914 (дата звернення: 27.12.2026).
15. Metodo mafioso e partecipazione associativa nell'art. 416 bis tra teoria e diritto vivente di Ilaria Merenda e Costantino Visconti. *Diritto Penale Contemporaneo: Rivista Trimestrale.* № 1. 2019. P. 1-24. URL: https://archiviodpc.dirittopenaleuomo.org/foto/2396DPC_trim_2_2014.pdf (дата звернення: 27.12.2026).
16. Grandi Ciro. The contribution of Italian Case Law in defining the notion of "mafia". *La legislazione penale*. 11/2016. 24 p. URL: https://www.lalegislazionepenale.eu/wp-content/uploads/2016/11/internazionale_grandi_2016.pdf (дата звернення: 3.01.2026).
17. Andrea Alberico. Participation, External Complicity, and Vote Buying: The Perennial Need for the Reconstruction of Actus Reus. Nota a Cass., Sez. I, sentenza 5 giugno 2023 (dep. 16/11/2023), n. 46336. *Diritto penale contemporaneo – Rivista trimestrale*. №1. 2024. P. 195-206. URL: https://dpc-rivista-trimestrale.criminaljusticenetwork.eu/pdf/DPC%20Riv.%20Trim._1_24_alberico.pdf (дата звернення: 4.01.2026).
18. Cassazione Penale, Sezioni Unite, 11 ottobre 2021 (ud. 27 maggio 2021), n. 36958, Modaffari. URL: https://www.giurisprudenzapenale.com/wp-content/uploads/2021/10/P_36958_2021_SENTENZA.pdf)(дата звернення: 5.01.2026).
19. Cassazione penale, Sez. VI, sentenza n. 44153 del 2 novembre 2023. URL: https://simpliciter.ai/app/search/public/giurisprudenza/b0500701-1c3c-5e5f-ab5c- (дата звернення: 5.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Бахуринська О.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.98:347.9(479.22)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.56

НОРМАТИВНА МОДЕЛЬ КОНФІСКАЦІЇ НЕЗАКОННИХ І НЕОБҐРУНТОВАНИХ АКТИВІВ У ЗАКОНОДАВСТВІ ГРУЗІЇ

Будік І.М.,
доктор філософії в галузі права,
начальник відділу
Головного слідчого управління
Національної поліції України
ORCID: 0000-0002-6319-8590

Будік І.М. Нормативна модель конфіскації незаконних і необґрунтованих активів у законодавстві Грузії.

У статті здійснено комплексний аналіз нормативної моделі цивільної конфіскації незаконних та необґрунтованих активів у Грузії як сучасного інструменту протидії корисливій, організованій та корупційній протиправній діяльності. Обґрунтовано, що в умовах високої латентності окремих кримінальних правопорушень, складності доказування їх конкретних епізодів і активного використання фінансових та корпоративних механізмів для маскування походження доходів традиційні кримінально-правові засоби виявляються недостатньо ефективними. У цьому контексті інститут цивільної конфіскації набуває самостійного значення як майновий механізм реагування, спрямований на усунення матеріальної основи протиправної діяльності.

Проаналізовано нормативні засади грузинської моделі, сформовані насамперед Законом Грузії «Про організовану злочинність та рекет» від 20 грудня 2005 р. № 2354-RS у системному зв'язку з положеннями Цивільного процесуального кодексу Грузії. Показано, що ця модель вирізняється процесуальною автономністю від кримінального судочинства, комплексністю та високим рівнем нормативної деталізації. Встановлено, що законодавство Грузії поєднує широке функціональне розуміння майна, яке може бути об'єктом конфіскації, розширений суб'єктний склад, диференційовані правові режими активів (рекетирських, незаконних і необґрунтованих), а також багаторівневу модель доказування.

Окрему увагу приділено аналізу переліку протиправних діянь, у зв'язку з якими допускається цивільна конфіскація, зокрема рекету, діяльності «злодійського світу», наркоторгівлі та пособництва в ній, незаконного й необґрунтованого збагачення посадових осіб, торгівлі людьми, легалізації доходів та фінансування тероризму. Доведено, що такий перелік відображає ризик-орієнтований підхід, спрямований на вилучення економічної вигоди від стійких форм корисливої протиправної діяльності.

Розкрито зміст поняття та обсягу майна, що підлягає конфіскації, яке охоплює не лише первинні активи, а й похідні доходи, корпоративні права та майно третіх осіб – членів сім'ї, близьких родичів і пов'язаних осіб. Показано, що ключовим критерієм є не встановлення конкретного складу кримінального правопорушення, а відсутність доказів законного походження активів. Проаналізовано процесуальні особливості цивільної конфіскації, зокрема розподіл тягаря доказування залежно від правового режиму майна та роль суду в забезпеченні пропорційності втручання у право власності.

Зроблено висновок, що грузинська модель цивільної конфіскації є репрезентативним прикладом сучасного майнового механізму протидії корисливій злочинності, який поєднує ефективність вилучення активів із процесуальними гарантіями прав людини. Обґрунтовано, що окремі елементи цього досвіду можуть бути використані іншими державами, зокрема Україною, під час удосконалення власних механізмів вилучення незаконних та необґрунтованих активів з урахуванням національних правових традицій і стандартів захисту прав людини.

Ключові слова: цивільна конфіскація; кримінальне провадження; необґрунтовані активи; незаконне збагачення; організована злочинність; «злодій в законі»; корупція; наркотичні засоби та психотропні речовини; доказування; право власності; повернення активів.

Budik I.M. Normative model of confiscation of illegal and unjustified assets in Georgian legislation.

The article provides a comprehensive analysis of the Georgian model of civil confiscation of illegal and unjustified assets as a modern instrument for combating profit-driven, organised and corruption-related criminal activity. It is argued that under conditions of high latency of certain criminal offences,

difficulties in proving individual criminal episodes, and the widespread use of financial and corporate mechanisms to conceal the origin of income, traditional criminal-law instruments often prove insufficient. In this context, civil confiscation acquires independent significance as a property-based response aimed at eliminating the material foundation of unlawful activity.

The normative framework of the Georgian model is examined, primarily on the basis of the Law of Georgia on Organised Crime and Racketeering of 20 December 2005 No. 2354-RS in systematic connection with the Civil Procedure Code of Georgia. It is shown that this model is characterised by procedural autonomy from criminal proceedings, a high level of normative detail, and a complex legal structure. Georgian legislation combines a broad functional understanding of property subject to confiscation, an expanded circle of subjects, differentiated legal regimes of assets (racketeering, illegal and unjustified), and a multi-level system of proof.

Special attention is paid to the analysis of unlawful acts that allow the application of civil confiscation, including racketeering, activities of the «thieves' world», drug trafficking and aiding in its distribution, illegal and unjustified enrichment of public officials, human trafficking, money laundering and terrorist financing. It is demonstrated that this list reflects a risk-oriented approach aimed at depriving organised and profit-driven criminal activity of its economic basis.

The concept and scope of property subject to confiscation are analysed. It is shown that confiscation covers not only primary criminal assets but also derivative income, corporate rights and the property of third parties – family members, close relatives and associated persons. The decisive criterion is not the proof of a specific criminal offence but the absence of evidence of the lawful origin of the assets. Procedural features of civil confiscation are examined, including the distribution of the burden of proof depending on the legal regime of property and the role of courts in ensuring the proportionality of interference with property rights.

The article concludes that the Georgian model of civil confiscation represents a modern and effective mechanism for combating organised, profit-driven and corruption-related criminality, combining the efficiency of asset recovery with procedural guarantees of human rights. Certain elements of this experience – in particular, the functional approach to defining confiscatable property, the expanded circle of subjects and the flexible system of proof – may be used by other states, including Ukraine, in improving their own mechanisms for confiscating illegal and unjustified assets in accordance with national legal traditions and human-rights standards.

Key words: civil confiscation; criminal proceedings; unjustified assets; illicit enrichment; organised crime; «thief in law»; corruption; narcotic drugs and psychotropic substances; proof; right to property; asset recovery.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток кримінально-правової політики держав дедалі більше свідчить про поступовий перехід від виключної зосередженості на кримінально-правовому переслідуванні правопорушників до застосування щодо них майнових заходів впливу, спрямованих на вилучення активів, пов'язаних із незаконним або економічно необґрунтованим збагаченням. В умовах високої латентності окремих кримінально протиправних діянь, зокрема вчинених учасниками організованих злочинних об'єднань, корупційних правопорушень, складності доказування їх окремих епізодів, а також активного використання фінансових інструментів для маскування незаконного походження доходів традиційні кримінально-правові засоби дедалі частіше виявляються недостатньо ефективними. У цьому контексті інститут цивільної конфіскації набуває самостійного значення як інструмент майнового реагування, спрямований на позбавлення правопорушників незаконно одержаних доходів.

Особливий науковий інтерес у цьому аспекті становить грузинська модель цивільної конфіскації, нормативні засади якої сформовано передусім Законом Грузії «Про організовану злочинність та рекет» від 20 грудня 2005 р. № 2354-RS [1] (далі – Закон Грузії від 20 грудня 2005 р.) у системному зв'язку з положеннями Цивільного процесуального кодексу Грузії [2](далі – ЦПК Грузії). Зазначена модель вирізняється комплексністю, нормативною деталізацією та чіткою процесуальною автономністю щодо кримінального судочинства. Законодавство Грузії поєднує широке розуміння майна, що підлягає вилученню, розширений суб'єктний склад, диференційовані правові режими активів (рекетирських, незаконних і необґрунтованих), а також гнучку модель доказування, адаптовану до специфіки протиправної діяльності, пов'язаної з одержанням незаконних доходів. Водночас така конструкція порушує складні питання співвідношення ефективності державного втручання та гарантій права власності й права на справедливий суд.

Мета дослідження. Метою цієї статті є комплексний аналіз нормативної моделі конфіскації незаконних та необґрунтованих активів у Грузії, а також окреслення потенціалу використання окремих елементів грузинського досвіду в правових системах інших держав у контексті вдоскона-

лення механізмів протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним із одержанням незаконних доходів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика конфіскації незаконних та необґрунтованих активів протягом останнього десятиліття набула значної уваги в європейській і національній науковій доктрині. У працях зарубіжних дослідників цивільна конфіскація розглядається передусім як інструмент протидії організованій та корисливій злочинності, здатний компенсувати обмежену ефективність класичного кримінального переслідування таких деліктів (З. Хамін, М.М. Абдул Хакім, С. Камаруддін, В.Р. Ван Рослі [3]; С. Бікеліс, В. Лейбл [4]; Є. Лагідзе [5]; Т. Трінчера [6]). У цьому контексті досліджуються питання стандартів доказування, перенесення тягаря доказування, пропорційності втручання у право власності та відповідності відповідних механізмів європейським стандартам захисту прав людини.

В українській науці відповідні дослідження зосереджуються переважно на матеріально-правових підставах вилучення майна, процесуальних гарантіях, а також проблемах доведення незаконного походження активів (О.О. Дудоров [7], О.О. Колотило [8]; Д.Г. Михайленко [9]; А.А. Вознюк, А.В. Титко, С.С. Чернявський [10; 11]). Інтерес до некримінальної (цивільної конфіскації) посилився у зв'язку із запровадженням інституту стягнення необґрунтованих активів і розвитком антикорупційного законодавства.

У цьому контексті важливого значення набуває досвід інших держав, зокрема Грузії. Водночас аналіз грузинської моделі має фрагментарний характер і зазвичай обмежується загальними порівняльними зауваженнями (Є. Лагідзе) [5].

Отже, у доктрині бракує комплексних досліджень, присвячених нормативній архітектурі конфіскації незаконних та необґрунтованих активів у Грузії та потенціалу використання цього досвіду іншими державами. Це зумовлює актуальність подальшого наукового аналізу зазначеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Цивільна конфіскація в законодавстві Грузії характеризується комплексним і функціонально орієнтованим підходом, оскільки спрямована на стійкі форми протиправної діяльності, пов'язані з одержанням або утриманням економічної вигоди та здатні до акумулювання значних активів. Саме наявність корисливого мотиву є спільною ознакою більшості діянь, у зв'язку з якими допускається застосування цивільної конфіскації.

У грузинській правовій моделі перелік таких діянь формується шляхом відсилання до кримінального законодавства, Закону Грузії від 20 грудня 2005 р. та ЦПК Грузії, а також через поєднання матеріально-правових і процесуальних критеріїв, що дає змогу застосовувати конфіскаційні заходи незалежно від результатів кримінального переслідування. Такий підхід узгоджується із сучасними європейськими тенденціями розвитку інститутів вилучення активів, орієнтованих на реагування щодо доходів від корисливої та організованої злочинності, а також іншої кримінально протиправної діяльності, навіть за умов відсутності кримінального переслідування (Е. Гриневич-Лах) [12].

У законодавстві Грузії до кримінальних правопорушень, за які може застосовуватися цивільна конфіскація, належать: рекет; злочини, пов'язані з діяльністю «злодійського світу»; наркоторгівля та пособництво у розповсюдженні наркотичних засобів; набуття незаконного та необґрунтованого майна посадовими особами; торгівля людьми; легалізація незаконних доходів (відмивання коштів); а також фінансування тероризму та інша матеріальна підтримка терористичної діяльності [1; 2].

Рекет. Грузинське законодавство визначає *рекет* як повторювану та організовану діяльність, спрямовану на отримання доходу або майнової вигоди, пов'язану з умисними злочинами, якщо така діяльність здійснювалася щонайменше двічі протягом п'яти років [1; 2]. Таким чином, законодавче визначення рекету в праві Грузії свідчить про відхід від його традиційного сприйняття як одиничного кримінального правопорушення та перехід до розуміння рекету як стійкої, повторюваної й організованої корисливої діяльності. Ключовими ознаками такого підходу є систематичність, тривалість у часі, зв'язок з умисними злочинами та спрямованість на отримання майнової вигоди.

Злочини, пов'язані із «злодійським світом». Значне місце в системі цивільної конфіскації посідають злочини, пов'язані з діяльністю «злодійського світу». Це не випадково, адже цивільну конфіскацію розглядають як важливий інструмент протидії організованій злочинності (С. Бікеліс, В. Лейбл [4]; Є. Лагідзе [5]; Dragusha [13]). Водночас А.А. Вознюк пропонує застосовувати цивільну конфіскацію у контексті протидії організованій злочинності в Україні [14].

У Законі Грузії від 20 грудня 2005 р. «злодійський світ» тлумачиться як об'єднання осіб (члена «злодійського світу»/«злодія в законі»), що домовилися про здійснення діяльності з використанням насильства, погроз, примусу, умови мовчання чи інших незаконних дій з метою отримання вигоди або контролю над ресурсами. Визначення охоплює різні форми діяльності – від участі у «злодійських зібраннях» і «розбираннях» до підбурювання і здійснення протиправних дій, що

спрямовані на здобуття влади чи впливу [1]. Аналіз наукової літератури свідчить, що зазначені прояви «злодійського світу» є своєрідним аналогом злочинного впливу за КК України [15; 16; 17].

Організований характер та виражена корислива спрямованість діяльності «злодійського світу» визначають його як джерело незаконних доходів, що підлягають цивільній конфіскації. Визнання цього явища як соціальної системи з власними правилами та ієрархією дозволяє законодавцю обґрунтовано розширити сферу застосування конфіскації за межі традиційних кримінальних складів. У такому разі підставою для майнового реагування стає не лише доведення конкретного злочинного епізоду (наприклад, вимагання чи шахрайства), а й встановлення факту належності особи до «злодійського світу», її участі в його функціонуванні та користування його економічними ресурсами, навіть без доказування кожного окремого акту кримінальної поведінки.

Наркоторгівля та пособництво в ній. Грузинське законодавство концентрує увагу саме на незаконному збуті наркотичних і психотропних речовин, оскільки саме збут формує основні потоки прибутків у наркобізнесі. Такий фокус узгоджується із сучасними кримінологічними підходами, які підкреслюють центральну роль нелегальної торгівлі наркотиками у генеруванні прибутків, що використовуються для корупції, відмивання коштів та розширення впливу злочинних мереж [18]. Грузинські норми також розширюють коло осіб, майно яких підлягає конфіскації, за рахунок пособників у розповсюдженні наркотичних засобів, що дає змогу реагувати не лише на безпосередніх продавців, а й на осіб, які забезпечують функціонування злочинних ланцюгів.

Набуття незаконного та необґрунтованого майна посадовими особами. Визнання набуття незаконного та необґрунтованого майна посадовими особами підставою для цивільної конфіскації узгоджується із європейськими тенденціями, спрямованими на необов'язковість доведення конкретного складу корупційного злочину для застосування майнових заходів реагування. Мають рацію вчені в тому, що цивільні механізми дозволяють ефективніше реагувати на економічно необґрунтований майновий стан посадових осіб без необхідності доведення конкретного складу злочину (А.А. Вознюк, А.В. Титко [10]; С.С. Чернявський, А.А. Вознюк [11]).

Такий підхід базується на визнанні того, що кримінальне переслідування корупційних правопорушень часто ускладнене високими стандартами доказування та процедурними бар'єрами, тоді як цивільна конфіскація дає змогу реагувати оперативно та ефективно на непропорційний майновий стан посадових осіб.

Торгівля людьми. Торгівля людьми визнається однією з найбільш прибуткових форм транснаціональної злочинності, де доходи від експлуатації часто маскуються через законні підприємницькі практики або фінансові інструменти [19]). У грузинському законодавстві торгівця людьми визнають особою, яка вчинила злочин, передбачений ст. 143-1 та/або 143-2 КК Грузії [2; 20], що дозволяє застосовувати механізми цивільної конфіскації до його активів без необхідності доводити кожен епізод кримінально протиправної діяльності окремо.

Легалізація незаконних доходів та фінансування тероризму. Включення легалізації незаконних доходів і фінансування тероризму до підстав цивільної конфіскації відображає усвідомлення того, що контроль фінансових потоків є ключовим елементом протидії як організованим кримінальним ринкам, так і мережам, діяльність яких має виразно насильницький характер. Такий підхід зумовлений різноманіттям і високим рівнем адаптивності механізмів приховування доходів від злочинної діяльності, серед яких у науковій літературі виокремлюють вивезення готівки за кордон, придбання підприємств для маскування та перерозподілу коштів, інвестування в цінності, що легко транспортуються, використання схем трансфертного ціноутворення, а також функціонування так званих «підпільних банків» [21]. За таких умов цивільна конфіскація постає не лише як реакція на конкретні злочини, а як інструмент системного фінансового контролю, спрямований на унеможливлення інтеграції незаконних доходів у легальну економіку та підрив матеріальної основи злочинної й терористичної діяльності.

У підсумку перелік протиправних діянь, за які передбачено цивільну конфіскацію у Грузії, відображає системний та ризик-орієнтований підхід, спрямований на вилучення майнової вигоди від корисливої протиправної діяльності та подолання її економічної основи, що є центральним елементом сучасної політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Одним із ключових елементів ефективності інституту цивільної конфіскації є визначення обсягу майна, яке може бути вилучене в дохід держави. Саме через визначення кола активів, що можуть бути вилучені, законодавець окреслює межі втручання у право власності та визначає, яку майнову вигоду, пов'язану з протиправною діяльністю, держава має право забрати. У цьому сенсі цивільна конфіскація в законодавстві Грузії ґрунтується не на формальному зв'язку між конкретним кримінальним правопорушенням і конкретним активом, а на економічній оцінці походження та використання майна.

Відповідно до ст. 256-1 ЦПК Грузії та положень Закону Грузії від 20 грудня 2005 р., грузинська модель цивільної конфіскації охоплює широкий спектр майна, пов'язаного як із окремими формами організованої злочинності, так і з незаконним чи необґрунтованим збагаченням. До сфери конфіскації включаються не лише активи, безпосередньо отримані внаслідок протиправних діянь, але й похідні доходи, корпоративні права, а також майно третіх осіб – членів сім'ї, близьких родичів і пов'язаних осіб.

Законодавець прямо передбачає можливість конфіскації таких основних категорій майна:

рекетирського майна;

майна посадових осіб, законність походження якого не підтверджена;

майна членів «злодійського світу»;

майна торговців людьми;

майна пособників розповсюдження наркотичних засобів;

майна осіб, засуджених за легалізацію незаконних доходів або фінансування тероризму, а також пов'язаних із ними осіб [2].

Правове значення такого підходу полягає у свідомому відході від вузького, формально-кримінального розуміння злочинних доходів та переході до ширшої, економічно орієнтованої концепції, у межах якої об'єктом конфіскації стає будь-яка майнова вигода, пов'язана з протиправною діяльністю або збагаченням, що не має підтверджених законних джерел.

Усі передбачені законодавством категорії майна мають низку спільних характеристик. По-перше, вони охоплюють не лише первинні активи, отримані внаслідок протиправної діяльності, але й доходи від такого майна, а також активи, набуті за рахунок цих доходів. По-друге, режим цивільної конфіскації поширюється не лише на майно безпосереднього правопорушника, але й на активи членів його сім'ї, близьких родичів та пов'язаних осіб. По-третє, ключовим критерієм є відсутність доказів законного походження майна, а не встановлення конкретного складу кримінального правопорушення.

Таким чином, законодавець розглядає майно у максимально широкому економічному значенні. До сфери конфіскації можуть бути включені грошові кошти, нерухомість, транспортні засоби, корпоративні права, а також вторинні економічні вигоди – дивіденди, проценти, орендна плата, приріст вартості активів. Метою такого підходу є усунення повного економічного результату протиправної діяльності, а не лише її безпосереднього продукту.

Зазначений підхід узгоджується з сучасними європейськими стандартами у сфері повернення та конфіскації активів. Зокрема, Директива (ЄС) 2024/1260 передбачає широке визначення доходів від злочинної діяльності, яке охоплює не лише прямі доходи, але й усі непрямі вигоди, включно з реінвестуванням, трансформацією та змішуванням активів з майном законного походження. При цьому доходами визнається будь-яке майно, повністю або частково трансформоване, конвертоване чи змішане, а також прибутки й інші вигоди, отримані від таких активів [22].

Важливим елементом грузинської моделі цивільної конфіскації є розширений суб'єктний склад. Закон прямо визначає чотири групи осіб, майно яких може підпадати під режим цивільної конфіскації: безпосередній правопорушник; члени його сім'ї; близькі родичі; пов'язані особи.

Розширення суб'єктного складу має принципове значення для подолання поширених схем приховування активів шляхом формального переоформлення на родичів або довірених осіб. Уведення категорії пов'язаної особи дозволяє враховувати фактичний контроль над майном, а не лише формальне право власності, що наближує грузинську модель до функціонального підходу, характерного для сучасних європейських практик повернення активів.

Найбільш дискусійним і водночас концептуально значущим елементом визначення обсягу конфіскації є критерій відсутності доказів законного походження активів. Саме цей критерій трансформує класичну модель доказування, властиву кримінально-процесуальному праву. Закон не вимагає доведення прямого причинно-наслідкового зв'язку між конкретним кримінальним правопорушенням і конкретним активом. Достатнім є встановлення зв'язку особи з відповідною категорією спеціальних суб'єктів та економічної необґрунтованості її майнового стану.

За таких умов активи визнаються такими, що пов'язані з протиправною діяльністю, якщо особа не спроможна надати документи чи інші докази, що підтверджують законність джерел їх набуття. Зазначений підхід істотно підвищує ефективність державного втручання в умовах латентності окремих проявів злочинності та складності документування незаконних фінансових потоків, водночас спрямований на подолання практик приховування доходів через третіх осіб.

Ефективність та легітимність інституту цивільної конфіскації безпосередньо залежать від його процесуального оформлення, насамперед від стандартів доведеності, розподілу тягаря доказування та механізмів судового контролю. Саме на цьому рівні вирішується питання, чи здатна держава реалізувати модель вилучення активів, пов'язаних із протиправною діяльністю, без порушення фундаментальних прав особи, зокрема права власності та права на справедливий суд.

Порядок конфіскації незаконного та необґрунтованого майна в Грузії врегульовано нормами цивільного процесуального законодавства. Визначальною рисою відповідної моделі є її чітка процесуальна автономність від кримінального судочинства, яка реалізується через спеціальний розділ XLIV-1 ЦПК Грузії. Законодавець свідомо конструює окремий вид судового провадження, спрямований не на притягнення особи до кримінальної відповідальності, а на встановлення правового статусу активів та їх подальшу передачу державі.

Такий підхід узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини, який неодноразово наголошував, що конфіскація, застосована в межах окремого цивільного провадження і спрямована на повернення активів незаконного походження, становить контроль за користуванням майном у розумінні другого абзацу статті 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ, а не кримінальне покарання [23]. Процедура, суворість, природа і цілі визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави не збігаються з процедурою, суворістю, природою та цілями покарання. Визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави не можна вважати покаранням, адже ні за правом Конвенції, ні відповідно до національного права воно не відповідає ознакам та цілям покарання (Т. Хутор) [24].

Процесуальна ініціатива у справах про цивільну конфіскацію належить прокурору, який уповноважений звернутися до суду з відповідним позовом. Важливою рисою грузинської моделі є те, що предметом такого позову може бути майно не лише безпосереднього правопорушника, але й активи членів його сім'ї, близьких родичів та пов'язаних осіб [2].

Розширення кола потенційних відповідачів має принципове значення з огляду на поширені практики формального відчуження або переоформлення активів з метою уникнення їх вилучення. Законодавець виходить із того, що ефективна протидія корисливій протиправній діяльності неможлива без урахування фактичного контролю над майном, а не лише формального правового титулу.

Центральним елементом процесуальної архітектури цивільної конфіскації є багаторівнева модель доказування, закріплена в ст. 356-3 ЦПК Грузії. У її межах законодавець розмежовує три самостійні правові режими майна: рекетирське, незаконне та необґрунтоване.

Перший режим стосується рекетирського майна, яке визнається таким за умови доведення його зв'язку з рекетом. У цьому випадку зберігається класичний розподіл тягаря доказування: саме позивач (прокурор) зобов'язаний надати суду належні та допустимі докази того, що майно було отримане внаслідок рекету або є доходом від такої діяльності. Такий підхід зумовлений підвищеним рівнем суспільної небезпеки рекету та необхідністю забезпечення посиленого захисту права власності у випадках, коли втручання має репресивно-відновний характер.

Другий правовий режим охоплює незаконне майно. Йдеться про активи, набуті з порушенням вимог закону, незалежно від доведення конкретного складу кримінального правопорушення. І в цьому випадку тягар доказування покладається на прокурора, який повинен встановити факт незаконного походження майна або коштів, використаних для його придбання. Така конструкція забезпечує баланс між ефективністю майнового реагування та процесуальними гарантіями, оскільки втручання ґрунтується на доведеному порушенні правових норм.

Принципово іншу правову природу має третій режим – необґрунтоване майно. У цих справах суд визнає активи необґрунтованими у разі, якщо відповідач не надав документів, що підтверджують законне та економічно обґрунтоване походження майна або сплату передбачених законом податків. Тут не вимагається доведення незаконності; вирішальним є факт відсутності підтверджених законних джерел.

У таких випадках відбувається перенесення тягаря доказування на відповідача, а правовий режим конфіскації набуває виразної превентивної спрямованості. Метою втручання стає не реагування на доведене правопорушення, а усунення майнової вигоди, яка не має легітимного економічного підґрунтя.

У підсумку цивільно-процесуальна модель конфіскації в Грузії характеризується високим рівнем нормативної деталізації, диференційованою системою доказування та чітко вираженою превентивною спрямованістю. Вона поєднує ефективність вилучення активів, пов'язаних із протиправною діяльністю, з механізмами судового контролю, що дозволяє розглядати грузинський досвід як репрезентативний приклад сучасної моделі цивільної конфіскації в європейському правовому просторі.

Висновки. Проведений аналіз нормативної моделі цивільної конфіскації незаконних та необґрунтованих активів у Грузії засвідчує формування цілісного, внутрішньо узгодженого та функціонально орієнтованого механізму вилучення майна, пов'язаного з корисливою протиправною діяльністю. Грузинський підхід ґрунтується на поєднанні матеріально-правових і процесуальних інструментів, що дозволяє реагувати не лише на встановлені злочинні доходи, а й на приховані форми незаконного збагачення, які залишаються поза межами традиційного кримінального переслідування.

Ключовою особливістю досліджуваної моделі є розширене розуміння об'єкта конфіскації, яке охоплює первинні та похідні активи, корпоративні права, а також майно членів сім'ї, близьких родичів і пов'язаних осіб. Такий підхід відображає усвідомлення системного характеру організованої та корисливої протиправної діяльності та спрямований на усунення її матеріальної основи, а не лише на реагування на окремі кримінальні епізоди.

Не менш важливим є процесуальний вимір цивільної конфіскації в Грузії, який характеризується автономністю від кримінального судочинства, диференційованими режимами доказування та активною роллю суду у забезпеченні пропорційності втручання у право власності. Запровадження категорії необґрунтованого майна та перенесення тягаря доказування на відповідача у відповідних випадках істотно підвищують ефективність майнового реагування, водночас зберігаючи ключові гарантії прав людини за умови належного судового контролю.

У сукупності ці елементи дозволяють розглядати грузинську модель цивільної конфіскації як репрезентативний приклад сучасного інструменту протидії корисливій, організованій та корупційній протиправній діяльності. Окремі її компоненти – зокрема функціональний підхід до визначення майна, розширений суб'єктний склад і гнучка система доказування – можуть бути використані іншими державами, зокрема й Україною під час вдосконалення власних механізмів вилучення незаконних та необґрунтованих активів з урахуванням національних правових традицій і стандартів захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон Грузії «Про організовану злочинність та рекет» від 20 грудня 2005 р. № 2354-RS (станом на 2 липня 2025 р.). URL: https://matsne.gov.ge/ka/document/view/27814?publication=2.
2. Цивільний процесуальний кодекс Грузії від 14 листопада 1997 р. № 1106. (станом на 9 грудня 2025 р.). URL: https://matsne.gov.ge/ka/document/view/29962?publication=177.
3. Hamin Z., Abdul Hakim M.M., Kamaruddin S., Wan Rosli W.R. The legal framework of asset forfeiture for money laundering in the United Kingdom and Malaysia. *International Journal of Research and Innovation in Social Science (IJRISS).* 2025. Vol. 9. No. 02. P. 4404–4414. DOI: https://doi.org/10.47772/IJRISS.2025.9020345.
4. Bikelis S. Label v. Content: The problem of non-recognition of civil confiscation orders in Europe. *Baltic Journal of Law & Politics.* 2022. Vol. 15. No. 1. P. 54–70. DOI: https://doi.org/10.2478/bjlp-2022-0003.
5. Laghidze E. Seizure and confiscation as an effective means of combating transnational organized crime. *Law and World.* 2023. Vol. 9. No. 25. P. 146–155. DOI: https://doi.org/10.36475/9.1.15.
6. Trinchera T. Fighting crime in non-criminal proceedings: A comparative study of American civil forfeiture and Italian preventive confiscation. *The American Journal of Comparative Law.* 2025. Vol. 73. No. 3. P. 579–625. DOI: https://doi.org/10.1093/ajcl/avaf027.
7. Дудоров О.О., Коломоєць Т.О., Кушнір С.М., Макаренков О.Л. Загальнотеоретичні, адміністративно- та кримінально-правові основи концептуалізації антикорупційної реформи в Україні: колективна монографія. Запоріжжя, 2019. 476 с.
8. Колотило О.О. Конфіскація поза межами кримінального переслідування (цивільна конфіскація): міжнародно-правовий аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2019. № 3. С. 81–88. DOI: https://doi.org/10.32886/instzak.2019.03.08.
9. Михайленко Д.Г. Протидія корупційним злочинам засобами кримінального права: концептуальні основи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 582 с.
10. Вознюк А., Титко А. Кримінально-правова модель протидії незаконному збагаченню в Україні. *Вісник Пенітенціарної асоціації України.* 2019. № 2 (8). С. 46–62. DOI: https://doi.org/10.34015/2523-4552.2019.2.05
11. Cherniavskyi S., Vozniuk A. Foreign experience of legal counteraction to illegal enrichment: Conceptual foundations. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs.* 2019. Vol. 9. No. 1. P. 79–89. URL: https://elar.navs.edu.ua/items/88389d6a-1e8c-4369-a399-f6fdc81ecfd6.
12. Hryniewicz-Lach E. Improving asset confiscation: In the quest for effective and just solutions. *ERA Forum.* 2024. Vol. 25. P. 231–247. DOI: https://doi.org/10.1007/s12027-024-00806-8
13. Dragusha F. The confiscation system of unjustified wealth in the Republic of Kosovo and its compatibility with European law: master's thesis. Lisboa: Universidade Católica Portuguesa, 2021. URL: https://repositorio.ucp.pt/bitstreams/9f528af8-af2b-4c6f-8b01-f91a38f0eb50/download.
14. Вознюк А.А. Досвід Вірменії та Грузії у забезпеченні кримінально-правової протидії організованій злочинності. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Випуск 4. Частина 3. С. 131–140. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.20.

15. Вознюк А. Злочинний вплив: проблеми правозастосування та напрями вдосконалення підстав кримінальної відповідальності. *Наука і правоохорона.* 2025. Вип. 3 (69). С. 20–30. DOI: 10.33270/0525693.2.
16. Вознюк А. Кваліфікуючі (особливо кваліфікуючі) ознаки злочинів, пов'язаних із злочинним впливом: сучасні виклики та шляхи оптимізації кримінально-правової протидії. *Архів кримінології та судових наук.* 2025. № 1 (11). С. 65-74. DOI: https://doi.org/10.32353/acfs.11.2025.03.
17. Околіт О.В., Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за створення злочинної організації чи злочинної спільноти та участь у них: проблеми теорії і практики: монографія / за наук. ред. А.А. Вознюка. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 324 с.
18. UNODC. (2023). *World drug report*. URL: https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/world-drug-report.html.
19. United Nations Office on Drugs and Crime. (2022). Global Report on Trafficking in Persons 2022. URL: https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/glotip.html.
20. Кримінальний кодекс Грузії від 22 липня 1999 р. № 2287-нд. (станом на 16 жовтня 2025 р.). URL: https://surl.li/qcbvow.
21. Levi M., Reuter P. Money laundering. *Crime and Justice.* 2006. Vol. 34. P. 289–375. DOI: https://doi.org/10.1086/501508.
22. Directive (EU) 2024/1260 of the European Parliament and of the Council of 24 April 2024 on asset recovery and confiscation. Official Journal of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1260/oj/eng.
23. Case of Gogitidze and others v. Georgia / The European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-154398%22]}.
24. Хутор Т. Стягнення активів у дохід держави в результаті визнання їх необґрунтованими: прихований вид покарання? *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2021. Вип. 7. С. 61–70. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.7.61-70.

Дата першого надходження рукопису до видання: 2.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Будік І.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.9; 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.57

КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ І ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Волобуєв А.Ф.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9419-7446

Орлова Т.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7635-1160

Волобуєв І.Р.,
здобувач вищої освіти факультету прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0008-2607-0548

Волобуєв А.Ф., Орлова Т.А., Волобуєв І.Р. Корупція в Україні: соціально-економічне підґрунтя і шляхи подолання.

Стаття присвячена визначенню соціально-економічних детермінантів корупції в Україні на основі аналізу концепції співвідношення держави і громадянського суспільства, що ґрунтується на ринковій економіці. Констатується, що корупція є вродженою соціальною хворобою, притаманною державному апарату. Висловлюється та обґрунтовується ідея, що в сучасних умовах поряд з удосконаленням механізму притягнення винних до відповідальності (зокрема, кримінальної) більш важливим є визначення соціально-економічного підґрунтя появи, живлення і зростання корупції. Чітке та глибоко усвідомлене визначення детермінуючих соціально-економічних факторів є необхідною передумовою їх усунення чи нейтралізації негативного впливу на розвиток українського суспільства.

Стверджується, що основою живлення і зростання корупції в Україні є постсоціалістичне уявлення про функції держави в суспільстві, яке обрало шлях ринкового економічного розвитку. Коли держава має забезпечувати розвиток усіх сфер і зростання добробуту населення, що властиве тоталітарним режимам, неминучим стає панування державного апарату над громадянським суспільством і процвітання корупції. Така держава завжди прагне поставити під контроль громадян за своїми правилами, які визначаються не громадянськими інститутами. Такі правила встановлюються в закритих для суспільства бюрократичних нетрях, що неминуче породжує свавілля і корупцію державного апарату. Саме наслідком свавілля державного апарату є сучасний стан стагнації України, її відставання в економічному і соціальному розвитку в порівнянні з іншими постсоціалістичними країнами, в яких пріоритет отримали інститути громадянського суспільства. У статті пропонуються шляхи подолання найбільш впливових чинників корупції. Вони пов’язані з обмеженням сфер державного управління і повноважень державного апарату, які негативно впливають на розвиток суспільства. Констатується, що їх реалізація буде мати труднощі, пов’язані не тільки з усвідомленням їх необхідності, але й з супротивом бюрократії.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, детермінанти корупції, корупційне мародерство, державний апарат, громадянське суспільство, постсоціалістичні уявлення, ринкова економіка.

Volobuev A.F., Orlova T.A., Volobuev I.R. Corruption in Ukraine: socio-economic background and ways to overcome.

The article is devoted to the definition of socio-economic determinants of corruption in Ukraine based on the analysis of the concept of the relationship between the state and civil society. This concept is based on the requirements of a market economy. It is stated that corruption is an innate social disease inherent in the state apparatus. The idea is expressed and substantiated that in modern conditions, along with improving the mechanism for bringing the guilty to criminal responsibility, it is more important to determine the socio-economic basis for the emergence, maintenance and growth of corruption. A clear

and deeply understood definition of the determining socio-economic factors is a necessary prerequisite for their elimination and neutralization of the negative impact on the development of Ukrainian society.

It is argued that the basis for the nourishment and growth of corruption in Ukraine is the post-socialist idea of the functions of the state in society, which has chosen the path of market economic development. When the state must ensure the development of all spheres and the growth of the population's well-being, which is characteristic of totalitarian regimes, the domination of the state apparatus over civil society and the flourishing of corruption become inevitable. Such a state always seeks to put citizens under control according to its rules, which are not determined by civil institutions. Such rules are established in bureaucratic slums closed to society, which inevitably gives rise to arbitrariness and corruption of the state apparatus. It is precisely the consequence of the arbitrariness of the state apparatus that is the current state of stagnation of Ukraine, its lag in economic and social development compared to other post-socialist countries, in which civil society institutions have received priority. The article proposes ways to overcome the most influential factors of corruption. They are associated with the limitation of the spheres of state administration and the powers of the state apparatus, which negatively affect the development of society. It is stated that their implementation will have difficulties associated not only with the awareness of their necessity, but also with the resistance of the bureaucracy.

Key words: criminal responsibility, determinants of corruption, corrupt looting, state apparatus, civil society, post-socialist ideas, market economy.

Постановка проблеми. Останнього часу Україну, яка майже чотири роки знаходиться у стані екзистенціальної війни, стрясають корупційні скандали на величезні суми, у тому числі розкрадання коштів оборонного бюджету при закупівлях продуктів харчування для ЗСУ, військового спорядження, озброєння і боєприпасів, будівництві захисних споруд тощо. Зумовлена обставинами воєнного стану закритість такої інформації для громадянського суспільства сприяла формуванню у державних високопосадовців відчуття вседозволеності і безкарності, що ставить Україну на межу існування, як суверенної держави. На цьому тлі досить популярним у суспільстві стало використання терміну «корупційне мародерство». Вжиті у 2022 році заходи впровадження у кримінальне законодавство щодо окремих корупційних злочинів (але не всіх) кваліфікуючої обставини «вчинення в умовах воєнного або надзвичайного стану» не надали відчутного результату [1]. Та, мабуть, вони й не могли дати очікуваного позитиву при відсутності системного підходу до застосування кримінально-правових заходів у протидії корупції, дотриманні принципу верховенства права. Прогалини у кримінально-правовій політиці щодо реалізації принципу невідворотності кримінальної відповідальності й адекватного покарання за корупційні діяння нівелюють усі гучні декларативні положення і гасла. Шкода від цього є очевидною – падіння мотивації особового складу ЗСУ, ухилення військовозобов'язаних від мобілізації, зневіра цивільного населення у можливості перемоги на полі бою тощо. Не менш значущим в негативному аспекті є й вплив наслідків масштабної корупції на скорочення фінансової допомоги країн-союзників у протистоянні агресії. Наразі очевидною є потреба у терміновому визначенні соціально-економічного підґрунтя, яке живить і стимулює корупцію, та шляхів її подолання.

Метою статті є визначення соціально-економічних детермінантів корупції в Україні та шляхів їх нейтралізації на основі аналізу концепції співвідношення держави і громадянського суспільства, які ґрунтуються на ринковій економіці.

Стан опрацювання проблематики. Проблема корупції в Україні та вироблення ефективних способів протидії їй, зокрема в уже існуючих умовах збройного конфлікту була предметом дослідження багатьох авторів-правників. Переважно увага зосереджувалася на кримінально-правовому і кримінологічному аспекті корупції, а саме визначенні її детермінантів та підвищенні ефективності роботи антикорупційних органів (А.А. Вознюк – 2019 [2], Ю.В. Орлов– 2019 [3], О.В. Легка – 2020 [4], М.Ю. Шуп'яна – 2023 [5] та ін. Сформульовані положення безумовно представляють інтерес, але вони не торкаються соціально-економічних передумов корупції, пов'язаних з виконанням державним апаратом функцій, неприйнятних в умовах ринкової економіки та формування громадянського суспільства. Уявляється, що саме цей аспект дослідження корупції є одним із найбільш актуальних в сучасних умовах.

Викладення основного матеріалу. Корупція (лат. *corruption* – продажність, підкуп) є соціальною хворобою, перш за все, державного апарату, яка у кожній країні має своє соціально-економічне і психологічне коріння, зумовлене особливостями історичного розвитку. Її сутність полягає у прагненні державного посадовця до використання наданих публічних повноважень не для виконання нормативно визначених суспільно-корисних функцій, а для особистої або корпоративної вигоди, збагачення. Законом України «Про запобігання корупції» введено в юридичний обіг поняття «корупційне правопорушення» і «правопорушення, пов'язане з корупцією» [6]. За їх вчинення,

зокрема встановлено кримінальну відповідальність (*примітка* до ст. 45 КК України). Їх суспільна небезпека полягає у руйнуванні системи державного управління, яке перестає спиратися на встановлені правовими нормами правила і процедури, а реалізується за поняттями, сформованими у бюрократичному середовищі.

Проте уявлення, що найбільш ефективним засобом протидії корупції є притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб, виглядає досить поверхневим підходом «пожежного» характеру. Видається, що немає контраргументів стосовно позиції Ю.В. Орлова, відповідно до якої нагромадження спеціалізованих державних антикорупційних органів (НАБУ, САП, НАЗК та ін.) з метою притягненні винних до юридичної відповідальності само по собі є лише засобом фіксації поверхневих проявів аберацій суспільного розвитку [3, с. 122-123]. Звичайно, можна цілком погодитися з пропозицією про посилення кримінальної відповідальності за корупцію в умовах воєнного стану і розроблення ефективного механізму контролю та прозорості у сфері оборонних закупівель і фінансування [7, с. 8]. Але поряд з цим більш важливим в стратегічному аспекті є визначення соціально-економічного підґрунтя появи, живлення і зростання корупції та його усунення або нейтралізації. Видається, що для України таким підґрунтям є постсоціалістичне уявлення про функції держави в суспільстві, яке обрало шлях ринкового (капіталістичного) розвитку. Після розпаду Радянського союзу і набуття Україною статусу суверенної держави у свідомості багатьох державних діячів, правників і цивільного населення залишалося стійке уявлення, що саме держава має забезпечувати економічний і соціальний розвиток, зростання добробуту. Є очевидним, що така парадигма є родимою плямою соціалізму, коли на державу покладалося регулювання і забезпечення усіх сфер життя. І нажаль вона знайшла правове закріплення в Конституції України 1996 р., яку правник конституціоналіст В.В. Речицький цілком обґрунтовано оцінює як таку, що робить акцент на державі, але не на громадянському суспільстві, свободах і приватній ініціативі його членів. Українська конституція на відміну від американської, яка сфокусована на праві кожного вільно чинити власною долею, фіксує державну патерналістську орієнтацію-парадигму, коли на державі сконцентровується й народний добробут, й егалітаризм, й колективна безпека [8, с. 48]. Видається, що саме така парадигма призвела до стагнації українського суспільства, коли воно, маючи набагато більший економічний і науково-технічний потенціал в порівнянні з іншими постсоціалістичними країнами, наразі у своєму економічному розвитку опинилася позаду багатьох із них (Польщі, Латвії, Литви, Естонії та ін). Відтворення цієї парадигми в конституційних положеннях створює правові передумови відродження авторитаризму, навколо якого, як видається, й точиться сучасна політична боротьба в Україні, підживлюючи корупцію.

Українцям, які протягом десятиліть привчалися до всеохоплюючого та авторитарного державного управління усіма сферами життя, досить важко було у своїй масі дійти розуміння, що несоціалістична держава повинна виконувати досить обмежені функції і має контролюватися громадянським суспільством. Біда полягає у повільному і непослідовному відході від закритості і непідконтрольності державної влади, що безумовно породжує корупцію. Їй сприяє й фактичне поєднання державної влади й економіки, властиве тоталітарним режимам з централізованою державною системою управління економічними процесами. Доволі гострою проблемою є й призначення на відповідальні державні посади некваліфікованих осіб, які демонструють лише безмежну особисту відданість «верхньому начальнику». У цьому сенсі звертається увага на висловлювання Вацлава Гавела про те, що на вищі публічні посади необхідно залучати успішних і чесних людей, які зазвичай таких посад уникають. Навпаки, такі посади з окладом у 10 тисяч євро при мінімальній зарплаті 200 євро, активно намагаються зайняти люди при відсутності у них зазначених чеснот [9, с. 75]. Тому й потрібні системні зміни, оскільки навіть чесна людина, яка потрапляє на публічну посаду не може змінити систему уже зацементованих корупційних стосунків, вона примушується стати такою ж як усі, або система виштовхне її.

Є підстави для констатації, що природний для ринкової економіки розподіл функцій між державним апаратом і вільними суб'єктами ринку та громадянськими інституціями в Україні досі не сформувався чи навіть став ще гіршим в останні роки. Державні органи управління в Україні продовжують функціонувати за минулими правилами, які суперечать вимогам ринкової економіки, що є нонсенсом. Адже ринкові відносини – це конкуренція не тільки у виробництві і збуті продукції, але й в обміні ідеями, у тому числі щодо розвитку окремих соціальних сфер.

Держава завжди прагнула і прагне своїми правилами поставити під контроль поведінку своїх громадян, використання ними прав і свобод, зумовлених ринковими відносинами. Але ж сталося так, що ці правила виробляються не громадянським суспільством, а визначаються в закритих для здійснення контролю бюрократичних нетрях, що неминуче породжує корупцію. Провали ж та неефективність державного управляння офіційно й неофіційно пояснюється недосконалістю законодавства, прогалини і суперечності якого нерідко умисно закладаються у нормативно-правові акти зацікавленими державними посадовцями. Й усувати такі прогалини і суперечності ніхто особливо

не прагне, оскільки в «правовому тумані» державний апарат має можливість безконтрольно отримувати приховані «дивіденди». У зв'язку з цим державні високопосадовці категорично не бажають відмовлятися й від свого впливу на розподіл бюджетного «пирога» на основі домовленостей у бюрократичному середовищі.

Видається, що головною у протидії корупції має стати ідея, що державний апарат (бюрократія) повинен виконувати тільки ті функції, які він здатний ефективно виконувати за правовими нормами і під контролем інститутів громадянського суспільства (наприклад, оборона, правоохоронна сфера і судочинство, податкова і фінансово-кредитна політика). Всі інші сфери мають управлятися на основі реалізації свобод, приватної ініціативи членів та інститутів громадянського суспільства, яке розвивається на основі ринкових відносин. З урахуванням цього видаються перспективними наступні шляхи усунення корупційних загроз, що мають бути реалізовані громадянським суспільством України.

1. Кардинальне скорочення кількості державних підприємств, через які і здійснюється розкрадання державних коштів і збагачення державних посадовців при здійсненні ними закупівель товарів, робіт і послуг. Саме державні підприємства схильні робити закупівлі за завищеними цінами і з залученням різного роду посередників, здійснювати «відкати» учасникам оборудок і різним державним контролерам. Парадокс полягає у тому, що приватний підприємець прагне щось побудувати чи купити з найменшими витратами ресурсів, а державний управлінець навпаки – зробити те ж саме, але якнайдорожче.

Тому не потребує доказів теза, що держава з її бюрократичним апаратом є неефективним підприємцем, оскільки державні посадовці не зацікавлені в ефективності очолюваних ними підприємств, вони не вкладають у них власні ресурси і не ризикують ними. Згідно даних Департаменту політики власності Міністерства економіки у 2024 році в Україні налічувалося понад 3 тисячі держпідприємств, з яких тільки 15% були прибутковими [10]. Тобто 85% державних підприємств не заробляють кошти. Вони існують тільки за рахунок фінансової підтримки з боку державного бюджету (дотацій, субсидій, субвенцій, кредитів чи податкових пільг), фактично «проїдаючи» кошти платників податків, які б мали витрачатися в інших суспільно важливих сферах, стимулюючи їх розвиток.

2. Збалансування податкового законодавства таким чином, щоби підприємці мали норму прибутку, яка б стимулювала розширення бізнесу і підвищення його ефективності, формування впевненості у можливості передачі його у спадок своїм нащадкам. Загальновідомо, що існуюче податкове законодавство містить занадто багато зборів і платежів, які змушують суб'єктів підприємницької діяльності ухилятися від їх сплати і йти в «тіньову» економіку. А велика кількість різного роду перевірок з боку державних структур зумовлює сплату «данини», розмір якої потім закладається у ціну товарів, робіт і послуг, що перманентно підвищує вартість життя населення. Тому ціни в Україні суттєво вищі у порівнянні з цінами у багатьох постсоціалістичних країнах. Важливим у цьому аспекті є й захищеність приватної власності від різного роду рейдерських захоплень підприємств, що покликаний забезпечувати незалежний і справедливий суд з орієнтацією на верховенство права, як вказує Європейська комісія [11].

3. Скорочення галузей, управління якими здійснюється центральними органами державної влади (міністерствами, відомствами). Уявляється порочним прагнення держави централізовано управляти всіма сферами життя суспільства, збільшуючи кількість міністерств і роблячи розвиток таких сфер залежним від волі держчиновників з відповідними витратами бюджету. Існує низка сфер, функціонування яких з великою користю можна було б віднести до компетенції місцевих органів самоврядування, громадських організацій і структур за прикладом США (культура, освіта, наука, спорт, сільське господарство тощо).

4. Ліквідація інституту державних суб'єктів у сфері медіа. Незалежні суб'єкти медіа повинні бути засобами контролю за функціонуванням державного апарату з боку громадянського суспільства, який здійснюється шляхом інформування про суспільно значущі події. Не повинно бути засобів масової інформації, які фінансуються з державного бюджету, оскільки це надає можливість державним управлінцям різного рівня маніпулювати суспільно значущою інформацією за рахунок платників податків і приховувати провали та неефективність державного управління. Неприйнятним є й державний контроль за незалежними (суспільними, приватними) суб'єктами медіа, наприклад, шляхом відмови у реєстрації та акредитації чи іншого обмеження доступу до суспільно значущої інформації. Потрібно зазначити, що ці ідеї знайшли певне відображення в Законі України «Про медіа» № 2849-IX від 13 грудня 2022 року [12], але, нажаль, без визначення чіткого механізму притягнення до відповідальності за порушення прав суб'єктів у сфері медіа. Тобто журналістика має стати незалежним від держави інститутом громадянського суспільства, покликаним повідомляти про різного роду чиновницькі зловживання, зокрема у формі журналістських розслідувань [13].

Висновки. Звичайно, автори усвідомлюють, що наведені міркування і пропозиції не вичерпують всієї проблематики формування та реалізації антикорупційної політики в Україні. Існують й інші ас-

пекти запобігання корупційних правопорушень, які стосуються визначення детермінуючих факторів, що знаходяться у площині антикорупційної правотворчості та діяльності антикорупційних органів в окремих соціальних сферах (економіки, правоохоронної діяльності, судоустрою тощо). Але видається, що головна проблема полягає у зміні конституційної парадигми щодо ролі держави у житті українського суспільства, яке все ще знаходиться в процесі переходу від авторитарної до демократичної системи управління. Видається, що саме на цій основі можливе розроблення ефективного механізму притягнення до юридичної відповідальності винних у корупції осіб. Складнощі такого переходу зумовлені не тільки соціалістичним «отруєнням» багатьох українців, але й супротивом бюрократичного апарату, який звик до владних неконтрольованих суспільством повноважень. Проте цю дорогу здолає тільки той, хто вперто і цілеспрямовано йде до усвідомленої бажаної мети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство: Закон України № 2117-IX від 3 березня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#n10.
2. Вознюк А.А. Реальні причини топ-корупції в України та нереальні способи протидії їй. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12 груд. 2019 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 44–45. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e787b420-224b-4080-969c-f4cc9d44124f/content.
3. Орлов Ю.В. Корупція як криза соціальної ідентичності. *Особливості застосування антикорупційного законодавства:* від розслідування до вироку суду. Харків. 2019. С. 122-125. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_10_2019/pdf/39.pdf.
4. Легка О.В. Основні детермінанти, які зумовлюють корупційні правопорушення в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 3. С. 44-49. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.3.6.
5. Шуп'яна М.Ю. Корупційна злочинність: до питання детермінації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 5. С. 157-162. DOI https://doi.org/10.32782/39221567
6. Про запобігання корупції: Закон України № 1700-VII від 14.10.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
7. Ганжа Олександр. Кримінально-правова протидія корупції в правоохоронних органах під час дії воєнного стану. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ.* 2024. Спеціальний випуск № 1. С. 7-14. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/15800/1/1.pdf.
8. Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм – ІІ. Друге доповнене видання. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2021. 440 с.
9. Речицький Всеволод. Парадокс наслідків Макса Вебера в контексті українського конституціоналізму. *Філософія права і загальна теорія права.* 2021. № 2. С. 54-82. DOI: https://doi.org/10.31359/2227-7153-54.
10. В Україні лише 15% державних підприємств є прибутковими. URL: https://biz.ligazakon.net/news/226721_v-ukran-lishe-15-derzhavnikh-pdprimstv--pributkovimi.
11. Єврокомісія вимагатиме від України повернутись до антикорупційного курсу та посилити верховенство права – Reuters. *Дзеркало тижня* 04.11.2025. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/jevrokomisija-vimahatime-vid-ukrajini-povernutis-do-antikoruptsijnoho-kursu-ta-posiliti-verkhovenstvo-prava-reuters.html.
12. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 року, № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20?find=1&text=%D0%B0%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F#w1_1.
13. Волобуєв А.Ф. Кримінальне провадження і журналістське розслідування: конкуренція чи взаємодія. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2024. Т. 31. № 1. С. 266-283. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-31-1-266.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Волобуєв А.Ф., Орлова Т.А., Волобуєв І.Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.3/.7-057.36
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.58

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ (СТ. 407 КК УКРАЇНИ)

Голець В.В.,
кандидат історичних наук, доцент,
директор Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»
ORCID: 0000-0001-9308-1361

Попович А.С.,
здобувач вищої освіти,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0009-0006-6145-8009

Голець В.В., Попович А.С. Особливості кваліфікації самовільного залишення частини або місця служби (ст. 407 КК України).

Стаття присвячена дослідженню особливостей кваліфікації самовільного залишення військової частини або місця служби, що передбачено ст. 407 КК України. Автори аналізують специфіку військових кримінальних правопорушень, які регламентуються розділом XIX Особливої частини Кримінального кодексу України та вказують на їх вплив на обороноздатність держави. В умовах збройного конфлікту подібні правопорушення становлять пряму загрозу обороноздатності країни, здатні спричинити катастрофічні наслідки для національної безпеки та територіальної цілісності. Саме тому дослідження зосереджено безпосередньо на одному з таких злочинів, як самовільне залишення військової частини (далі - СЗЧ). В результаті аналізу норм Кримінального кодексу встановлено, що для кваліфікації діяння як військового кримінального правопорушення, зокрема, самовільного залишення військової частини, необхідна наявність наступних обов'язкових ознак: спеціальний об'єкт посягання (порядок несення військової служби), спеціальний суб'єкт (військовослужбовець, військовозобов'язаний) та відповідність складу злочину, передбаченого розділом XIX Особливої частини КК України. Розглянуто об'єктивну сторону, яка охоплює дві форми діяння, а також суб'єктивну сторону, що включає вину у формі умислу чи необережності залежно від обставин. Автори наголошують на важливості врахування заздалегідь обдуманого умислу під час кваліфікації діянь за ст. 407 КК України, що дозволяє встановити глибше розуміння мотивів та істот правопорушення. Дослідження комплексно аналізує склад кримінального правопорушення, охоплюючи об'єкт, суб'єкт, об'єктивну та суб'єктивну сторони СЗЧ. Окрема увага приділяється умовам, за яких СЗЧ кваліфікується як кримінальне правопорушення, зокрема в умовах воєнного стану або бойової обстановки. На основі аналізу чинного законодавства України зосереджено увагу на обґрунтуванні доцільності застосування обтяжуючих ознак до окремих складів злочинів. Розглянуто ознаку вчинення злочину в умовах особливого періоду, зокрема, як природну характеристику, що підвищує відповідальність та обтяжує покарання. Практичне значення дослідження полягає в актуалізації проблем масового самовільного залишення частини або місця служби.

Ключові слова: військові кримінальні правопорушення, самовільне залишення військової частини або місця служби, склад кримінального правопорушення, військовослужбовець, воєнний стан.

Holets V.V., Popovych A.S. Peculiarities of qualification of absence without leave or place of service (Article 407 of the Criminal Code of Ukraine).

The article is devoted to the study of the peculiarities of qualification of absence without leave or place of service under Article 407 of the Criminal Code of Ukraine. The authors analyze the specifics of military criminal offenses regulated by Chapter XIX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine and point out their impact on the defense capability of the State. All of these crimes pose a threat of loss of the state's ability to defend itself, which can lead to catastrophic consequences in wartime. That is why the study focuses directly on one of these crimes, namely, absence without leave or place of service (hereinafter - AWOL). As a result of the analysis of the provisions of the Criminal Code, it is established that in order to qualify an act as a military criminal offense, in particular, absence without leave or place of service, the following mandatory features are required: a special object of

the offense (the procedure for military service), a special subject (a serviceman, a person liable for military service) and compliance with the corpus delicti provided for in Chapter XIX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. The author examines the objective side, which covers two forms of an act, as well as the subjective side, which includes guilt in the form of intent or negligence, depending on the circumstances. The authors emphasize the importance of taking into account the premeditated intent when qualifying acts under Article 407 of the Criminal Code of Ukraine, which allows for a deeper understanding of the motives and substance of the offense. The study comprehensively analyzes the elements of a criminal offense, covering the object, subject, objective and subjective sides of AWOL. Special attention is paid to the conditions under which AWOL is qualified as a criminal offense, in particular, in martial law or a combat situation. Based on the analysis of the current legislation of Ukraine, the author focuses on the justification of the expediency of applying aggravating features to certain corpus delicti. The author considers the feature of committing a crime in a special period, in particular, as a natural characteristic which increases liability and aggravates punishment. The practical significance of the work lies in the actualization of the problems of mass absence without leave or place of service.

Key words: military criminal offenses, unauthorized leaving of a military unit or place of service, corpus delicti, military personnel, martial law.

Постановка проблеми. У спектрі протиправних діянь, які підлягають кримінальній відповідальності, військові кримінальні правопорушення становлять унікальну та надзвичайно важливу групу злочинів, які мають особливе значення для національної безпеки та обороноздатності держави. Актуальність вивчення особливостей кваліфікації самовільного залишення частини або місця служби, передбаченої статтею 407 Кримінального кодексу України, обумовлюється як значення належного виконання військових обов'язків для забезпечення національної безпеки держави, так і забезпечення встановленого справедливого балансу між покаранням за порушення військової дисципліни та врахуванням фактичних обставин, що впливають на поведінку військовослужбовців. З огляду на зростання кількості військових конфліктів і реформування системи правосуддя в Україні, вимагається детальний аналіз складу цього злочину, врахування його об'єктивних і суб'єктивних ознак, а також характеристики, які можуть пом'якшувати або обтяжувати відповідальність. Особливої уваги потребують питання відмежування самовільного залишення служби від суміжних складів злочинів, таких як дезертирство (ст. 408 КК України) або ухилення від військової служби іншим способом (ст. 409 КК України).

Розділ XIX Особливої частини Кримінального кодексу України являє собою вичерпний каталог військових кримінальних правопорушень, який визначає правові межі відповідальності за протиправні діяння у військовій сфері. Передбачені в цьому розділі правові норми слугують дієвим інструментом протидії злочинності серед військовослужбовців, забезпечуючи не лише юридичну оцінку протиправної поведінки, але й профілактичний вплив на потенційних правопорушників. Серед сукупності передбачених законодавством військових кримінальних правопорушень особливе місце посідає склад злочину, визначений статтею 407 Кримінального кодексу України, який кваліфікує самовільне залишення військової частини або місця служби (СЗЧ). Ця норма є важливим механізмом забезпечення дисципліни та правопорядку в системі військової служби, спрямованим на запобігання дезорганізації військових підрозділів та підтримання боєздатності Збройних сил України.

Подвійний характер відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби (СЗЧ) - кримінальної та адміністративної - беззаперечно свідчить про винятково високий рівень суспільної небезпечності такого діяння. Комплексний підхід законодавця вимагає глибокого наукового аналізу сутнісних характеристик цього злочину, що дозволить не лише точно ідентифікувати його склад, але й забезпечити чітке розмежування з іншими протиправними діяннями у військовій сфері.

Мета дослідження. Комплексний аналіз складу самовільного залишення частини або місця служби (ст. 407 КК України) через призму характеристик військових кримінальних правопорушень, що передбачає всебічне вивчення нормативно-правових актів у військовій та оборонній сферах. Основне завдання полягає в науковому визначенні поняття, змісту та особливостей кваліфікуючих ознак злочину, встановленні його місця в структурі протиправних діянь проти порядку проходження військової служби, розкритті рівня та характеру суспільної небезпечності самовільного залишення частини або місця служби.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження військових кримінальних правопорушень має вагоме місце в українській правничій науці, особливо в контексті еволюції військового законодавства та забезпечення обороноздатності держави. Проблематика кваліфікації самовільного залишення частини або місця служби (СЗЧ) привертає увагу правознавців, серед яких вирізня-

ються обґрунтовані напрацювання М.І. Карпенка, Н.А. Орловської, Ю.П. Степанової, О.В. Ленди, М.М. Сенька, А.А. Павловської, Т.О. Тригуба та інших вчених. Беручи до уваги суттєві трансформації в законодавчому регулюванні, постає нагальна потреба здійснити всебічний аналіз кваліфікації самовільного залишення частини або місця служби, який би повною мірою відповідав актуальним нормативно-правовим вимогам та сучасній юридичній комплексній практиці.

Виклад основного матеріалу. У розділі XIX Особливої частини Кримінального кодексу України йдеться про військові злочини. Відповідно до статті 401 Кримінального кодексу ці злочини спрямовані саме на порушення встановленого законом порядку проходження військової служби. Для глибокого розуміння теми військових кримінальних правопорушень принципово важливо чітко розділити поняття суб'єкта кримінального правопорушення. До осіб, що несуть відповідальність за військові кримінальні правопорушення, належать: військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом. Також зазначається, що особи, які не були зазначені вище, за співучасть у військових кримінальних правопорушеннях також підлягають відповідальності за відповідними статтями кримінального кодексу [1].

В свою чергу безпосереднім об'єктом правопорушень, передбачених розділом XIX Особливої частини КК України, є суспільні відносини, що складаються між державою та особами, які проходять військову службу або збори. Це стосується виконання обов'язків військової служби або тих, що представлені під час зборів. Є можливість чітко окреслити межі цих правопорушень і відокремити склади злочинів, що стосуються порушення порядку несення військової служби, від складів невійськових правопорушень [2, с. 109].

Щоб суспільно небезпечне діяння кваліфікувалось як військове кримінальне правопорушення, воно повинно мати всі із зазначених ознак, як от: по-перше, таке діяння має бути прямо передбачене Кримінальним кодексом України; по-друге це діяння, яке є суспільно небезпечним і порушує порядок несення військової служби; по-третє, його вчиняють спеціальні суб'єкти - військовослужбовці, військовозобов'язані або резервісти під час зборів. Закон чітко визначає, які дії військовослужбовців є злочинними і несуть за собою кримінальну відповідальність. Надалі дослідження буде зосереджене саме на одному з видів військових кримінальних правопорушень - самовільне залишення військової частини (далі – СЗЧ), передбачене статтею 407 Кримінального кодексу України, що є серйозним правопорушенням, яке тягне за собою кримінальне покарання.

Структура статті 407 КК України, яка передбачає відповідальність за самовільне залишення військової частини, досить складна і включає п'ять частин, кожна з яких має свої особливості. Згідно зі статтею 407 КК України, самовільне залишення військової частини або місця служби має різні форми та ступені відповідальності залежно від умов та статусу військовослужбовця. У свою чергу в ч. 1 ст. 407 визначено покарання для військовослужбовців строкової служби самовільне залишення або нез'явлення вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад три доби, але не більше місяця (для військовослужбовців контрактної передбачена диференційована служба); ч. 2 ст. 407 передбачає СЗЧ або нез'явлення вчасно на службу без поважних причин понад десять діб, але не більше місяця або менше десяти, але більше трьох діб, вчинене повторно протягом року; ч. 3 ст. 407 передбачає СЗЧ або нез'явлення вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад один місяць; ч. 4 ст. 407 передбачає покарання в період особливого періоду, крім воєнного стану, СЗЧ, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад три роки. Найбільше суворо карається СЗЧ або місця служби в бойовій обстановці або в умовах воєнного стану за ч. 5 ст. 407 [1]. Умови воєнного стану або бойова обстановка є тими обставинами, які обтяжують відповідальність за СЗЧ [3]. Перебування в зоні бойових дій характеризується постійним ризиком для життя, обмеженістю ресурсів та обов'язковістю миттєвого прийняття критично важливих рішень. Саме тому законодавство і передбачає посилення відповідальності за правопорушення, вчинені в таких умовах.

У кримінальному праві України кожне протиправне діяння, передбачене Особливою частиною Кримінального кодексу, характеризується сукупністю конкретних ознак, що становлять склад кримінального правопорушення та дають можливість юридичної кваліфікації конкретного діяння як кримінально протиправного, а саме об'єктивні і суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення. Об'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення формують його зовнішню характеристику, включаючи два ключові елементи: об'єкт та об'єктивну сторону. Саме ці структурні компоненти дозволяють комплексно та повністю оцінити зовнішні властивості вчиненого діяння, розкрити його суть та встановити наявність або визначити відповідність кримінального правопорушення.

На підставі думок вчених, родовий об'єкт кримінального правопорушення проти встановленого порядку нанесення військової служби розглядається як багатогранне правове явище, що включає:

– спеціальні суспільні відносини між державою та військовослужбовцями, які характеризуються спільністю учасників та соціальних інтересів у процесі нанесення та проходження військової служби.

– суспільні відносини, що формуються під час виконання військової служби, а також службової та бойової діяльності.

– суспільні відносини, пов'язані з регулюванням порядку проходження військової служби та забезпечення військової безпеки держави.

– сукупність відносин, що формуються в процесі функціонування військових формувань і закріплені в законах, військових статутах та інших нормативно-правових актах [4, с. 594].

Тому погодимось з цією думкою О. В. Ленди, що визначає встановлений порядок несення та проходження військової служби, як родовий об'єкт кримінальних правопорушень, пов'язаних із порушенням цього порядку, є сукупністю правовідносин, що регулюються низкою нормативно-правових актів, які визначають функціонування Збройних Сил України [4, с. 596]. Цей порядок, що може бути порушений виключно військовослужбовцями зсередини, охоплює як проходження, так і несення військової служби, оскільки ці аспекти є тісно взаємопов'язаними та взаємозалежними. Родовий об'єкт військових кримінальних правопорушень, зокрема діянь, передбачених ст. 407 КК України, включає обидва ці елементи. Науковиця вбачає, що вчиняючи кримінальне правопорушення, передбачене статтею 407 КК України, винна особа посягає на суспільні відносини, пов'язані з проходженням військової служби. До цього порядку належать не тільки виконання обов'язків під час служби, але й порядок виникнення таких відносин, строки служби, система військових звань і правила їх присвоєння, процедури атестації військовослужбовців, порядок переміщення за посадою та пересування по службі, відрядження, відпустки, а також умови та порядок припинення військової служби [4, с. 595].

Діяння, яке утворює об'єктивну сторону злочину самовільного залишення військової частини, може мати різні форми, зокрема:

– СЗЧ або місця служби військовослужбовцем строкової служби нез'явлення вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрядження, відпустки або з лікувального закладу тривалістю понад три доби, але не більше місяця;

– СЗЧ або місця служби військовослужбовцем (крім строкової служби), а також нез'явлення його вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад десять діб, але не більше місяця, або хоч і менше десяти діб, але більше трьох діб, вчинені повторно протягом року;

– СЗЧ або місця служби, а також нез'явлення військовослужбовця вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад один місяць;

– СЗЧ або місця служби військовослужбовцем, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад три доби, вчинені в умовах особливого періоду (крім воєнного стану)

– СЗЧ або місця служби військовослужбовцем, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин, вчинені в бойовій обстановці, а так само ті самі дії тривалістю понад три доби, вчинені в умовах воєнного стану [1].

Для того щоб кваліфікувати діяння як кримінальний злочин, необхідно встановити наявність усіх елементів складу злочину, серед яких важливе місце посідають суб'єктивні ознаки. Саме вони дозволяють визначити, яка саме особа вчинила злочин та з яким саме умислом. Суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення включає в себе суб'єкта і суб'єктивну сторону.

Як правило, в Україні кримінально відповідальні лише осудні особи, яким виповнилося 16 років. Однак, для деяких злочинів закон встановлює спеціальні вимоги до особи злочинця. М.М. Сенько ж підкреслює викладене в законі, зазначаючи, що мінімальний вік, з якого настає кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби, має співпадати з віком, з яким громадяни України можуть бути призвані або зараховані на військову службу [5, с. 162].

Оскільки, стаття 407 КК України передбачає декілька складів злочину, то суб'єктом самовільного залишення військової частини може бути як військовослужбовець строкової служби, так і контрактної, або ж будь-який інший військовослужбовець, залежно від конкретних обставин справи. При самовільному залишенні військової частини суб'єктивна сторона переважно характеризується умисною формою вини. Як зазначає А.А. Павловська, при цьому умисел може бути реалізований як у прямій, так і в непрямій формі. Водночас допускається вчинення такого правопорушення і з необережності – через злочинну самовпевненість або злочинну недбалість. Важливо відзначити, що мотиви та ціль такого вчинку можуть бути абсолютно різноманітними [6, с. 330]. Посилаючись на думку Т.О. Тригуба, можна стверджувати, що суб'єктивна сторона самовільного залишення військової частини або місця служби має певні особливості. Таким чином, для самовільного залишення характерна переважно умисна форма вини, тоді як нез'явлення вчасно може бути вчинене як умисно, так і з необережності. Військове правопорушення, передбачене статтею 407 Кримінального кодексу України, вважається

закінченим безпосередньо після самовільного залишення військової частини та продовжує тривати протягом усього періоду переховування військовослужбовця від військової служби. При цьому кожен день ухилення фактично обтяжує вину військовослужбовця. Варто підкреслити, що незважаючи на спробу уникнути відповідальності, особа все одно буде притягнута до кримінальної відповідальності. Кожен день ухилення від слідства збільшує відповідальність військовослужбовця. Навіть якщо вдасться деякий час уникнути правосуддя, це не звільнить від кримінальної відповідальності. Навпаки, добровільна явка з зізнанням та активна допомога слідству можуть стати підставою для застосування більш м'яких заходів покарання або навіть звільнення від нього згідно із законом [7, с. 72].

Зазначимо з вищесказаного, що юристи сходяться на думці, що відсутність військовослужбовця на службі без поважних причин може бути кваліфікована як умисне або необережне правопорушення. Умисне ухилення передбачає свідоме бажання не виконувати свої обов'язки, тоді як необережність пов'язана з ненаданням належного значення своїм обов'язкам або не передбаченням наслідків своїх дій.

Висновки. Самовільне залишення частини (СЗЧ) є одним із видів військових кримінальних правопорушень, передбачених статтею 407 КК України. Нез'явлення військовослужбовця вчасно на службу без поважних причин, коли його звільнено з частин, призначено або переведено, або якщо він не повернувся з відрядження, відпустки чи лікувального закладу, є повністю протиправним, а відповідно до закону, кримінальна відповідальність посилюється, якщо СЗЧ було вчинено в умовах особливого стану, військового стану або в бойовій обстановці. Об'єктивна сторона ст. 407 КК України включає самовільне залишення військової частини або місця служби та нез'явлення на службу вчасно без вагомих причин. Аналізуючи статтю 407 КК України, можна дійти висновку, що СЗЧ вважається закінченим з моменту вчинення суспільно-небезпечного діяння, незалежно від наслідків. Це правопорушення передбачає суб'єктом військовослужбовців будь-якого виду служби. З суб'єктивної сторони діяння характеризується в основному умисною формою, хоча можлива й необережність. Розмір кримінальної відповідальності залежить від конкретних особливостей правопорушення, особи правопорушника та умов його вчинення, з можливим посиленням відповідальності за скоєння в особливих умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 21 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 23.11.2024).
2. Ободовський О.В. Загальна характеристика військових кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2021. № 51. С. 108–114. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.51.22. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc51/24.pdf.
3. Самовільне залишення військової частини (СЗЧ). Адвокати ЗСУ – Адвокати ЗСУ – правова допомога. URL: https://pravo-ua.com/crime/samovilne-zalyshennya-vijskovoyi-chastyny/ (дата звернення: 23.11.2024).
4. Ленда О.В. Об'єкт самовільного залишення військової частини або місця служби: доктринальні проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник ДДУВС*. 2022. С. 593–597. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-593-597. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvdv_s_2022_2_92.
5. Сенько М.М. Суб'єкт самовільного залишення військової частини або місця служби. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права.* 2003. С. 161-171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2003_1_28.
6. Павловська А.А. Питання кваліфікації самовільного залишення військової частини та дезертирства в умовах воєнного стану. *Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації*. 2022. С. 329–331. URL: http://www.matmodel.puet.edu.ua/files/advanced_training_OLA.pdf.
7. Тригуб Т.О. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби. *Законодавство України: реалії та перспективи*. 2023. № 2023. С. 70–73. URL: https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/download/ 62/991/2058-1.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Голець В.В., Попович А.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.77
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.59

УМИСНЕ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ЧУЖОГО МАЙНА: ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

Дудоров О.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4860-0681

Мовчан Р.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0003-2074-8895

Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Умисне знищення або пошкодження чужого майна: питання кваліфікації та вдосконалення кримінального закону.

Статтю присвячено розкриттю окремих проблемних аспектів кримінально-правової характеристики умисного знищення або пошкодження чужого майна, передбаченого ст. 194 Кримінального кодексу України, і деяких суміжних кримінальних правопорушень.

Розглянуто питання про перспективи кримінально-правових заборон, присвячених відповідальності за знищення або пошкодження майна, належного «спеціальним» потерпілим. Констатовано різновекторність відповідних теоретичних пропозицій, проаналізовано ті з них, які спрямовані на виключення з кримінального закону відповідних спеціальних норм, з'ясовано недоліки таких пропозицій. Піддано критиці окремі положення проєкту нового Кримінального кодексу України.

Висвітлено проблему кваліфікації вчиненого загальнонебезпечним способом умисного знищення або пошкодження чужого майна, що не заподіяло шкоду у великих розмірах. Здійснено аналіз наукових підходів щодо розв'язання цієї проблеми. З'ясовано чинники, які призвели до формулювання Верховним Судом правозастосовного орієнтиру, завдяки якому вдалось уніфікувати судову практику із вказаного питання кваліфікації. Водночас показано уразливість логіки, покладеної в основу відповідного правового висновку. Висловлено міркування щодо оптимальних варіантів вирішення цієї проблеми у законодавчій площині.

Розглянуто питання кваліфікації перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань у формі умисного знищення або пошкодження майна, що має військове призначення. На підставі аналізу матеріалів судової практики констатовано розповсюдженість такої кваліфікаційної помилки, як неповна кваліфікація, коли у скоєному безпідставно не вбачається ідеальна сукупність злочинів, передбачених ч. 1 ст. 114-1 і ч. 2 ст. 194 Кримінального кодексу України. З'ясовано обставини, які можуть виключати зазначений прояв множинності злочинів. Розкрито особливості досліджуваного прояву перешкоджання законній діяльності військових формувань, пов'язані з наявністю фактичної помилки, вчиненням незакінченого злочину і злочину у співучасті. Висловлено рекомендації щодо кваліфікації вчиненого у таких правозастосовних ситуаціях.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти власності, знищення або пошкодження майна, перешкоджання законній діяльності військових формувань, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, сукупність кримінальних правопорушень, верховенство права, правова визначеність, співучасть у кримінальному правопорушенні, незакінчене кримінальне правопорушення.

Dudorov O.O., Movchan R.O. Intentional destruction or damage to another's property: issues of qualification and improvement of criminal legislation.

The article is devoted to examining certain problematic aspects of the criminal-law characterization of intentional destruction or damage to another's property, as provided for in Article 194 of the Criminal Code of Ukraine, as well as several related criminal offenses.

The authors consider the prospects of criminal-law prohibitions relating to liability for the destruction or damage of property belonging to "special" victims. They note the diverse nature of existing theoretical proposals and analyze those aimed at eliminating specific special norms from criminal legislation, outlining the shortcomings of such approaches. Some provisions of the draft of the new Criminal Code of Ukraine are critically evaluated.

The paper highlights the issue of qualification of intentional destruction or damage to another's property committed in a generally dangerous manner when the damage caused does not constitute a large-scale loss. The authors analyze scholarly approaches to this problem, identify factors that led the Supreme Court to formulate an interpretative guideline that has helped unify judicial practice on this issue, while also demonstrating the vulnerability of the logic underlying that legal conclusion. Suggestions are offered regarding optimal legislative solutions to this issue.

Additionally, the article addresses qualification of acts that obstruct the lawful activity of the Armed Forces of Ukraine and other military formations through intentional destruction or damage to property of military purpose. Based on analysis of judicial practice, the authors note the widespread occurrence of qualification errors, particularly incomplete qualification where ideal concurrence of crimes under Part 1 of Article 114-1 and Part 2 of Article 194 of the Criminal Code of Ukraine is unjustifiably ignored. At the same time, circumstances that may exclude such concurrence are identified. The study reveals particular features of such obstruction: when a factual mistake is present, in cases of attempted offenses, and in complicity. Recommendations are provided on qualification in such law-enforcement situations.

Key words: criminal offenses against property, destruction or damage to property, obstruction of lawful activity of military formations, criminal offenses against the foundations of Ukraine's national security, concurrence of criminal offenses, rule of law, legal certainty, complicity, attempted criminal offense.

Постановка проблеми. Аксіоматичним є положення про те, що благополуччя громадян та економічна стабільність у суспільстві значною мірою залежать від захищеності власності. Значущість останньої як економічної основи розвитку суспільства і показника добробуту його членів підтверджується закріпленням права власності як основоположним міжнародно-правовим документом із питань прав і свобод людини і громадянина – Загальною декларацією прав людини (ст. 17), так і Конституцією України (ст. 41). Важливою гарантією реалізації конституційного права володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю виступає передбачена Кримінальним кодексом України (далі – КК) відповідальність за кримінальні правопорушення проти власності.

Суспільна небезпека умисного знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК) зумовлена багатьма чинниками, зокрема тим, що таке посягання може призводити до припинення права власності, виступати способом ведення протиправної конкурентної боротьби, примушування підприємців, політичних і громадських діячів до певних поступок чи, навпаки, засобом помсти за їх непоступливість. Слід враховувати і те, що не завжди випадки умисного знищення або пошкодження чужого майна є деліктами проти (чи лише проти) власності, через що виникають складнощі при кваліфікації. Так, повномасштабна війна РФ проти України призвела до поширення практики підпалів транспортних засобів ЗСУ та інших сил оборони, що актуалізує питання належної кримінально-правової оцінки такої резонансної поведінки.

Хоч завдяки зусиллям Верховного Суду (далі – ВС) внесено ясність із дискусійного в науці кримінального права питання про (не)обов'язковість шкоди у великих розмірах для кваліфікації вчиненого за ч. 2 ст. 194 КК у випадках умисного знищення або пошкодження майна загальнонебезпечним способом, бажано, щоб кримінальний закон у цьому аспекті був удосконалений (для усунення прояву правової невизначеності). Адже окремі дослідники, вочевидь, небезпідставно вказують на те, що, сформулювавши відповідні висновки щодо застосування ст. 194 і ст. 365 КК, ВС відкрив своєрідну «скриньку Пандори», поставивши під сумнів наявну систему кваліфікуючих ознак як одного із засобів диференціації кримінальної відповідальності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика кримінально-правової характеристики умисного знищення або пошкодження чужого майна належить до числа активно досліджуваних. Вагомий внесок в її опрацювання внесли такі автори, як Н. Антонюк, Р. Боднарчук, Р. Бориславський, Т. Возна, А. Вознюк, О. Володіна, І. Газдайка-Василишин, В. Гальцова, Ю. Дзюба, Д. Каменський, М. Мартишко, М. Мельник, С. Миронюк, Т. Михайліченко, В. Навроцький, Є. Письменський, А. Сакун, А. Семенюк-Прибатень, Ю. Філей, М. Хавронюк, О. Шармар та ін.

Своє бачення вирішення проблеми кримінальної відповідальності за умисне знищення та пошкодження чужого майна запропонувала робоча група з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президентові України, яка, фіналізувавши свої високоінте-

лектуальні зусилля, представила на суд професійної спільноти підсумковий варіант проєкту нового Кримінального кодексу України [1] (далі – проєкт КК). Оптимальність формулювань потенційного кримінального закону (його статей 6.1.14–6.1.17, в яких мовиться про знищення чи пошкодження чужого майна, і статей 6.1.2 і 6.1.3, присвячених обставинам, які підвищують тяжкість злочинів проти власності), як й інші напрацьовані наукою пропозиції *de lege ferenda* у частині законодавчого забезпечення кримінально-правової протидії умисному знищенню чи пошкодженню чужого майна, потребують теоретичного осмислення. Тим більше, що відповідні пропозиції відзначаються контраверсійністю. Так, задля унеможливлення скорочення сфери застосування розглядуваної кримінально-правової заборони одні дослідники висловлюються за законодавче зменшення розміру шкоди як криміноутворювальної ознаки некваліфікованого умисного знищення або пошкодження чужого майна, другі пропонують обов'язково враховувати майнове становища потерпілої особи, треті ж наполягають на поверненні шкоді у великих розмірах як ознаці складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 194 КК, статусу оцінного поняття.

Відповідно, **метою статті** є з'ясування (на підставі вивчення матеріалів актуальної судової практики та з урахуванням здобутків правничої науки) проблемних аспектів кримінально-правової характеристики умисного знищення або пошкодження чужого майна та деяких суміжних кримінальних правопорушень і формулювання на цій основі пропозицій, спрямованих на вдосконалення КК і практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. Передусім варто зазначити, що в юридичній літературі України суперечливо визначається доля кримінально-правових заборон, присвячених відповідальності за знищення або пошкодження майна «спеціальних» потерпілих. Показово, що, якщо, наприклад, А. Семенюк-Прибатень виступила за розширення переліку таких заборон за рахунок включення до КК норм про відповідальність за знищення чи пошкодження майна начальника у зв'язку з виконанням ним обов'язків з військової служби, а також за знищення чи пошкодження майна державного чи громадського діяча у зв'язку з його державною чи громадською діяльністю [2, с. 6, 11, 16], то у проєкті КК [1] наступники (аналоги) заборон щодо знищення або пошкодження майна «спеціальних» потерпілих відсутні, а А. Боровик запропонував виключити з КК ст. 347 «Умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, працівника органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця» [3, с. 494], вбачаючи у цій забороні прояв зайвого «розмноження» кримінально-правових норм.

Загалом погоджуючись із тезою про хаотичність і безсистемність конструювання заборон, присвячених кримінально-правовій охороні законної діяльності правоохоронців та інших представників влади, водночас звернемо увагу на те, що ч. 1 ст. 347 КК, на відміну від загальної норми (ч. 1 ст. 194 КК), не містить вказівки на таку криміноутворювальну ознаку, як заподіяння шкоди у великих розмірах. Крім цього, А. Боровику імпонує теоретична позиція, згідно з якою безпосереднім об'єктом умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу є передусім авторитет правоохоронних органів, через що для кваліфікації за ст. 347 КК достатньо самого факту посягання на майно працівника правоохоронного органу у зв'язку з виконанням службових обов'язків незалежно від вартості такого майна [3, с. 236].

Отже, у разі виключення з КК спеціальної норми (ст. 347 КК) застосування такого способу поліпшення кримінального закону, як доповнення загальної норми (ст. 194 КК) кваліфікуючою ознакою, розрахованою на «спеціальних» потерпілих, не дасть змоги врахувати згаданий нюанс кримінально-правової характеристики умисного знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, працівника органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, а це означатиме навряд чи своєчасне послаблення (зниження рівня) відповідної кримінально-правової охорони.

Зазначене, до слова, стосується й інших кримінально-правових заборон, присвячених відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна «спеціальних» потерпілих. Адже, як слушно зазначається в юридичній літературі, при конструюванні таких заборон законодавцем взята до уваги соціальна роль осіб, власність яких піддається неправомірному впливу; відмінністю цих кримінальних правопорушень є властивості предмета, який зазнає знищення або пошкодження та не пов'язаний із розміром заподіяної шкоди, на відміну від кримінального правопорушення проти власності, передбаченого ч. 1 ст. 194 КК [4, с. 190, 191]. І такий стан речей, до речі, схвально уможливлює звернення до норми про малозначність (ч. 2 ст. 11 КК).

Особливість розвитку закону України про кримінальну відповідальність М. Мартишко вбачає у доповненні його низкою спеціальних норм про відповідальність за умисне знищення або пошкодження чужого майна. Така правова ситуація, на думку дослідника, створює зайву диференціацію законодавчих положень, призводить до конкуренції кримінально-правових норм, ускладнює процес кваліфікації кримінальних правопорушень, створює умови для порушення конституційного

положення щодо неприпустимості подвійного притягнення до кримінальної відповідальності. Для розв'язання позначеної проблеми запропоновано виключити статті 347, 347-1, 352, 378, 399 з КК, а ч. 2 його ст. 194 доповнити згадуванням про спеціального потерпілого – про особу, яка виконує службові повноваження чи професійні обов'язки [5, с. 19, 22]. Положення про зайвість розглядуваного прояву диференціації кримінальної відповідальності через звернення до конституційного принципу *non bis in idem* та інших аргументів обстоює й О. Шармар [6, с. 164–165].

Раніше подібну пропозицію озвучував Р. Бориславський, ініціюючи доповнення ст. 194 КК ч. 3, в якій би йшлося про «злочин, передбачений частиною першою або другою цієї статті, вчинений щодо майна особи у зв'язку з її службовою, громадською або професійною діяльністю…». Статті ж 347, 347-1, 378, 399 із КК пропонувалося виключити [7, с. 191, 192]. Щоправда, із формулювання, висунутого Р. Бориславським, залишалося не до кінця зрозумілим те, чи буде обов'язковою ознакою умисного знищення чи пошкодження майна «спеціального» потерпілого заподіяння шкоди в значному розмірі, передбачене ч. 1 авторської редакції ст. 194 КК.

Видається, що зворот «протиправне умисне знищення або пошкодження чужого майна, вчинене… щодо особи у зв'язку з виконанням нею службових повноважень чи професійних функцій», пропонований М. Мартишком до включення у ч. 2 ст. 194 КК, не охопить всі можливі випадки умисного знищення або пошкодження чужого майна, карані нині за спеціальними (щодо ст. 194 КК) нормами – статтями 347, 347-1, 352, 378, 399 КК. Зокрема, як бути з громадянином, який виконує громадський обов'язок, а також із близькими родичами «спеціальних» потерпілих? З іншого боку, згаданий зворот дозволить визнавати потерпілими від злочину, передбаченого ч. 2 поліпшеної ст. 194 КК, і тих осіб, які на сьогодні в спеціальних (щодо ст. 194 КК) нормах не фігурують.

Через це не може не поставати питання, чи входили такі змістовні зміни кримінального закону у наміри М. Мартишка, коли він формулював свої пропозиції *de lege ferenda*? Принаймні відшукати аргументи на користь цих законодавчих змін у тексті його наукової кваліфікаційної роботи не вдалося. Відсутнє у ній і дослідження практики застосування статей 347, 347-1, 352, 378, 399 КК, результати якого засвідчили б зайвість наявної диференціації кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження чужого майна різних категорій потерпілих, її (диференціації) неефективність і порушення при цьому конституційних принципів *non bis in idem* і рівності перед законом. Наведена аргументація на користь виключення з КК статей 347, 347-1, 352, 378, 399 як спеціальних норм, які, мовляв, недоречно дублюють загальну заборону (ст. 194 КК), носить суто теоретичний (щоб не сказати – умоглядний) характер, а отже, явно потребувала посилення у спосіб звернення до матеріалів релевантної судової практики, яка б підтвердила (чи, навпаки, спростувала) неефективність або колізійність чинних кримінально-правових заборон.

Як уже зазначалось, у проєкті КК немає аналогів (наступників) заборон, присвячених відповідальності за знищення або пошкодження майна, належного «спеціальним» потерпілим. При цьому до ознак, які підвищують тяжкість умисного знищення чи пошкодження чужого майна, що спричинило суттєву, значну або тяжку майнову шкоду, на один ступінь (п. 3 ст. 6.1.3), віднесено вчинення злочину «щодо людини (чи близької їй людини), у зв'язку зі здійсненням нею службових повноважень чи виконанням професійних обов'язків, виконанням нею юридичного обов'язку або використанням її суб'єктивного права в публічних інтересах» [1]. Наведене формулювання, будучи позбавленим непотрібної казуїстичності, дасть змогу усунути конкретні недоліки, які вбачаються у згаданих вище пропозиціях науковців, спрямованих на поліпшення кримінального закону в частині відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна «спеціальних» потерпілих.

Водночас не може не поставати питання про дотримання у цьому разі такого складника верховенства права, як правова визначеність. Якщо у попередніх версіях проєкту КК його розробники (услід за постановою Великої Палати ВС) визначали публічний інтерес як важливі для значної кількості фізичних та юридичних осіб потреби, які відповідно до законодавчо встановленої компетенції забезпечуються суб'єктами публічної адміністрації, то у ст. 1.1.1 «Значення термінів Кримінального кодексу» варіанту проєкту КК, актуального на момент підготовки цієї статті до друку [1], визначення поняття публічних інтересів відсутнє. З одного боку, очевидно, що обстоюване ВС розуміння публічного інтересу загалом неприйнятне для кримінально-правових потреб, у зв'язку з чим відмова розробників проєкту КК від нього заслуговує на підтримку; з іншого, зворот «використання суб'єктивного права в публічних інтересах» у проєкті КК є наскрізним, через що це, мабуть, не той випадок, коли укладачам потенційного кримінального закону вдасться «кваліфіковано промовчати».

Оскільки мова вже зайшла про проєкт КК, вважаємо за доцільне нагадати, що раніше нами аргументувалось положення про доцільність вилучення із наведеної у проєкті КК системи ознак, які підвищують тяжкість злочинів проти власності, згадування про вчинення злочину «щодо близької людини або колишнього подружжя» [8, с. 25–37]. Проте ця кваліфікуюча ознака (якщо використа-

ти термінологію чинного КК), на жаль, продовжує фігурувати у переліку обставин, які підвищуватимуть тяжкість злочину на один ступінь (зокрема за умисне знищення або пошкодження чужого майна) (п. 2 ст. 6.1.3 проєкту КК).

До формулювання Касаційним кримінальними судом Верховного Суду (далі – ККС ВС) відомої правової позиції [9] з питання кваліфікації вчиненого загальнонебезпечним способом умисного знищення або пошкодження чужого майна, що не заподіяло шкоду у великих розмірах, в юридичній літературі панував інший підхід. Більшість дослідників висвітлюваної проблематики (наприклад, Н. Антонюк, І. Газдайка-Василишин, А. Семенюк-Прибатень) виходили з того, що кваліфікувати діяння за ч. 2 ст. 194 КК можна лише за наявності двох обов'язкових умов: 1) установлення хоча б однієї з кваліфікуючих ознак, передбачених у ч. 2 ст. 194 КК; 2) якщо у діях винного є склад злочину, передбаченого ч. 1 цієї статті. Випадки ж кваліфікації у судовій практиці підпалів чужого майна, що не заподіяли шкоду у великих розмірах, за ч. 2 ст. 194 КК розцінювались як помилкове застосування кримінального закону, засноване на його поширювальному тлумаченні, прийнятному, щоправда, з погляду соціальної справедливості.

Фактично цей підхід відтворюється М. Мартишком, який пише: «Враховуючи той факт, що ч. 1 ст. 194 КК України є основним складом по відношенню до ч. 2 ст. 194 КК України, то для застосування за ч. 2 ст. 194 КК України необхідна наявність обов'язкових ознак основного складу злочину, наприклад, умисне знищення чужого майна, що спричинило шкоду у великих розмірах, і ознаку, яка міститься в кваліфікуючих ознаках, передбачених у ч. 2 ст. 194 КК України» [5, с. 63–64]. Подібна думка з варіаціями наводиться і на інших сторінках наукової кваліфікаційної роботи М. Мартишка [5, с. 88 159]. Щоправда, демонструючи суперечливість у своїх судженнях і водночас спираючись на правозастосовний орієнтир, сформульований ККС ВС, дослідник зазначає: «Словосполучення "те саме діяння", вжите в диспозиції ч. 2 ст. 194 КК України, указує на те, що до дії, передбаченої цією статтею, слід відносити тільки знищення (пошкодження) майна, а шкода у великих розмірах є наслідком, який виступає криміноутворюючою ознакою лише для ч. 1 ст. 194 КК і не є необхідною для кваліфікації за ч. 2 цієї статті» [5, с. 155].

Некритично повторює М. Мартишко і висловлювання Р. Бориславського про те, що в окремих аспектах регулювання кримінальної відповідальності за знищення чи пошкодження майна у КК 2001 р. стало «кроком назад» порівняно з КК 1960 р. Передусім це стосується редакції ч. 2 ст. 194 КК: незначні зміни у формулюванні цієї правової норми (порівняно з ч. 2 ст. 145 КК 1960 р.), мовляв, призвели до того, що умисне знищення чи пошкодження чужого майна, що не спричинило шкоди у великих розмірах, перестало бути кримінально караним навіть за умови, коли воно вчинене загальнонебезпечним способом [5, с. 63]. По-перше, це твердження суперечить наявній судовій практиці, уніфікованій завдяки позиції ККС ВС, про що йшлось вище. По-друге, уточнимо таке: первісно КК 2001 р. встановлював, що шкода у великих розмірах, яка заподіюється через знищення або пошкодження майна, є оцінною ознакою, а отже, розмір такої шкоди визначався залежно від обставин справи за углядом правозастосувача. Цілком очевидно, що за такого законодавчого підходу проблем із кваліфікацією за ч. 2 ст. 194 КК не виникало: оскільки конкретний розмір шкоди був нормативно невизначеним, на перший план виходили небезпечний спосіб вчинення знищення або пошкодження майна та наслідки, які в результаті наставали. Зміни, внесені до примітки ст. 185 КК на підставі Закону від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності», утворили дисбаланс у ст. 194 КК, а диспозиція її ч. 2 залишилась без належного коригування.

На цю «історичну» обставину слушно звернув увагу член Науково-консультативної ради при ВС Є. Письменський, який розглядувану проблему кваліфікації умисного знищення або пошкодження чужого майна за умов суперечливого тлумачення КК (філологічного, системного, історичного тощо) запропонував розв'язувати на підставі конституційного положення про верховенство права (дозволяє в порядку судової правотворчості у певних ситуаціях виходити за межі буквального змісту кримінально-правових норм). Безкарність умисного знищення або пошкодження майна, яке не заподіяло шкоду у великих розмірах, але вчиненого у загальнонебезпечний спосіб або такого, що спричинило тяжкі наслідки, включаючи загибель людей, є однією із правозастосовних ситуацій, яка уможливлює звернення до положення, закріпленого у ч. 1 ст. 129 Конституції України. Безкарність (повна чи часткова) згаданої поведінки не виключається з огляду на те, що не всі дії, описані в ч. 2 ст. 194 КК, здатні знайти свою кримінально-правову оцінку за іншими статтями КК, якщо заподіяння майнової шкоди у великих розмірах вважати обов'язковою ознакою складу цього злочину. Несправедливість ситуації, про яку йдеться, на думку вченого, з-поміж іншого проявляється у тому, що кримінальна відповідальність особи, яка, наприклад, шляхом підпалу знищила автомобіль, вартість якого не перевищує 250 НМДГ, виключається. Натомість особа, яка незаконно заволоділа автомобілем тієї ж вартості, підлягатиме кримінальній відповідальності при тому, що

саме у першому випадку: шкода заподіюється декільком об'єктам (власність, громадська безпека тощо), виникає загроза життю чи здоров'ю людей або заподіяння великих матеріальних збитків, загроза знищення інших матеріальних об'єктів; виключається можливість повернення знищеного майна власнику (його вартість може бути лише компенсована) [10, с. 291–294].

Врешті-решт викладений підхід ККС ВС сприйняв у 2019 р. [9] і послідовно дотримується його у подальшому [11; 12]. Водночас зрозуміло, що: 1) до такого підходу суддів ВС схилила (чи не вирішальним чином) та обставина, що законодавчо закріплений параметр шкоди у великих розмірах як криміноутворювальної ознаки некваліфікованого умисного знищення або пошкодження чужого майна (ч. 1 ст. 194 КК) є невиправдано високим (наприклад, у 2025 р. це 378 500 грн.); 2) сформульовані ВС правові позиції (правозастосовні орієнтири) щодо ст. 194 і ст. 365 КК «сигналізують» про потребу комплексного вдосконалення КК із тим, щоб сформувати належну систему кваліфікуючих ознак, які б узгоджувались з ознаками основних складів кримінальних правопорушень і відповідали сучасним здобуткам науки кримінального права.

Для кращого усвідомлення проблеми, породженої «добудовою кримінального права» у виконанні ВС, наведемо лише один красномовний приклад. Ст. 212 КК передбачає відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, якщо це призвело до фактичного ненадходження до бюджетів коштів у значних розмірах. Нині йдеться про шкоду від такого ухилення у розмірі 4 542 000 грн. Саме ця ознака є криміноутворювальною. Якщо ж тлумачити термін «діяння», використаний у ч. 2 і ч. 3 ст. 212 КК, керуючись логікою, сповідуваною ВС, то, наприклад, ухилення від сплати податкового внеску на одну копійку чи в іншому символічному розмірі, але вчинене за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше судимою за відповідне кримінальне правопорушення, доведеться кваліфікувати за ч. 2 або ч. 3 ст. 212 КК. Але це ж нонсенс, причому такий, який не може подоланий за рахунок тлумачення кримінального закону, подібного до задіяного у випадку із ст. 194 КК: оскільки підпал є різновидом загальнонебезпечного способу, знищення або пошкодження майна вогнем, що не створило загрози пожежі (наприклад, спалення чужої речі на безлюдному асфальтованому майданчику), не повинне кваліфікуватися за ч. 2 ст. 194 КК. «… підпал у розумінні пожежі слід відмежовувати від пошкодження майна вогнем, яке підконтрольне особі, що його вчиняє, і не виходить за межі, що запобігають його переростанню в загальнонебезпечну, руйнівну силу» [4, с. 192].

Для того, щоб, так би мовити, легалізувати обстоюваний ККС ВС підхід до розглядуваного питання кваліфікації, чимало дослідників пропонують замінити у ч. 2 ст. 194 КК словосполучення «те саме діяння» зворотом «умисне знищення або пошкодження чужого майна», завдяки чому розмір заподіяної шкоди не матиме юридичного значення при вчиненні цього злочину загальнонебезпечним способом, спричиненні загибелі людей або інших тяжких наслідків [13, с. 198; 14, с. 214; 15, с. 159].

Близький до цього, однак більш прийнятний варіант вирішення проблеми – законодавча реалізація пропозиції повернути шкоді у великих розмірах як ознаці основного складу злочину «умисне знищення або пошкодження чужого майна» статус оцінного поняття [16, с. 137–139]. Цей варіант вдосконалення КК ґрунтується на тому, що у спосіб звернення до оцінних понять кримінально-правовим нормам надається гнучкість, яка розширює можливості їх застосування до максимальної кількості життєвих ситуацій, а тому повністю відмовитися від цих понять при законодавчій фіксації суспільно небезпечних наслідків як ознаки об'єктивної сторони недоцільно. Як слушно зазначає З. Загиней-Заболотенко, невизначеність у тексті КК може проявлятися двояко: 1) йдеться про своєрідний дефект правового регулювання, який підлягає усуненню; 2) прояв невизначеності може бути й позитивним, коли відносна невизначеність кримінально-правового припису використовується законодавцем цілеспрямовано як своєрідний прийом нормотворчої техніки, що дає змогу кримінально-правовій нормі бути гнучкою і знизити рівень невизначеності кримінально-правового регулювання [17, с. 78].

Водночас зрозуміло, що, якби великі розміри (криміноутворювальна ознака некваліфікованого умисного знищення або пошкодження чужого майна) були адекватними до сьогоднішніх соціально-економічних реалій, ККС ВС взагалі не був би змушений вдаватися до вельми неоднозначного тлумачення ст. 194 КК. Відповідно, ще один варіант розв'язання проблеми *de lege ferenda* – законодавче зменшення мінімального розміру шкоди для уможливлення кваліфікації вчиненого за ч. 1 ст. 194 КК.

Ясність із розглядуваного питання кваліфікації у законодавчому порядку пропонують внести і розробники проєкту КК, які до ознак, що підвищують тяжкість умисного знищення чи пошкодження чужого майна, що спричинило суттєву, значну або тяжку майнову шкоду, на один ступінь (п. 8 ст. 6.1.3 проєкту КК), відносять вчинення злочину загальнонебезпечним способом [1] (питання про не(обґрунтованість) та (не)виправдану уніфікацію кількісних показників майнової шкоди у проєкті КК – тема окремої розмови).

Далі висвітлимо питання кваліфікації перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК) у формі умисного знищення або пошкодження майна, що має (може мати) військове призначення. Справа в тому, що з 2024 р. почали фіксуватися перші випадки застосування ст. 114-1 КК до осіб, які вчиняли підпали транспортних засобів ЗСУ та інших сил оборони. Але якщо в 2024 р. за вказані посягання було засуджено всього близько 10 осіб, то вже в 2025 р. відповідна практика набула масового характеру: з 371 вироку, винесеного за ст. 114-1 КК (станом на жовтень 2025 р.), 63 (тобто 16,9 % від загального масиву) стосувалися саме цієї резонансної поведінки. О. Букрєєв інформує, що майже всі пошкоджені та знищені автівки мали такі зовнішні ознаки, як колір «олива», наліпки на лобовому склі та кузові у вигляді декоративно-інформаційних елементів підрозділів ЗСУ. У переважній більшості власниками автомобілів були військовослужбовці та волонтери, також це були автівки, зареєстровані за конкретними підрозділами ЗСУ [18, с. 33]. У 2024 р. навіть було підготовлено законопроєкт, яким ст. 114-1 пропонувалось доповнити окремою ч. 3, спеціально присвяченою відповідальності за перешкоджання законній діяльності ЗСУ в особливий період, що виражається в умисному знищенні або пошкодженні майна, що використовується в діяльності ЗСУ, інших військових формувань, структурних підрозділів або окремих військовослужбовців, шляхом підпалу, підриву або іншими суспільно небезпечними способами. Щоправда, цей законопроєкт був жорстко і справедливо розкритикований парламентськими експертами [19].

Практика застосування ст. 114-1 КК демонструє розповсюдженість такої кваліфікаційної помилки, як неповна кваліфікація, наявність якої є підстави констатувати навіть за презюмування правильності кримінально-правової оцінки певної поведінки як перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (далі – перешкоджання законній діяльності ЗСУ). Вивчення судової практики дає змогу стверджувати, що різнооб'єктну ідеальну сукупність можуть утворювати кримінальні правопорушення, вчинення яких поєднується з таким перешкоджанням та які полягають, зокрема, у: підробленні та/або використанні підроблених документів; наданні/одержанні неправомірної вигоди; посяганнях на авторитет органів державної влади; умисному знищенні або пошкодженні майна військового призначення. Як відомо, ідеальну сукупність кримінальних правопорушень утворює одне діяння однієї і тієї самої особи, яке містить ознаки двох або більше самостійних складів кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК. На відміну від конкуренції кримінально-правових норм, для сукупності кримінальних правопорушень (причому як реальної, так і ідеальної) характерним є те, що жодна із кримінально-правових заборон не охоплює вчинене повністю – воно може отримати належну кримінально-правову оцінку лише у спосіб застосування декількох статей (частин статей) Особливої частини КК.

Враховуючи озвучені усталені підходи, підпали відповідних автомобілів, вчинювані тими, кому виповнилось 16 років, слід, за загальним правилом, кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 114-1 і ч. 2 ст. 194 КК. Хоч більшість судів (52 із 63 випадків) дотримуються цього кваліфікаційного правила, було виявлено 11 випадків постановлення судових рішень, коли підпали транспортних засобів ЗСУ та інших сил оборони отримували кримінально-правову оцінку тільки за ч. 1 ст. 114-1 КК.

Наведемо типовий приклад неповної, а отже, неправильної кваліфікації.

Перебуваючи у м. Миколаєві, Особа-1, діючи за попередньою змовою з Особою-2, підійшов до автомобіля, який був пофарбований у колір «хакі», що є характерною належністю до транспортних засобів ЗСУ, і знаходився у користуванні однієї з військових частин. Взявши заздалегідь підготовлену пляшку з легкозаймистою речовиною, Особа-1 почав наносити її на вказаний автомобіль, після чого здійснив його підпал, що на відео зафіксувала Особа-2 [20].

Застереження «за загальним правилом» зроблене нами недаремно. Має рацію Є. Письменський, який, не заперечуючи правильність кваліфікації підпалів відповідного майна за сукупністю злочинів, передбачених ст. 114-1, ст. 194 КК, водночас не виключає того, що з урахуванням конкретних обставин (зокрема, якщо палій діє за вказівкою представника спецслужби держави-агресора) дії громадян України, які вчиняють підпали автомобільного транспорту, що використовується за військовим призначенням, можуть кваліфікуватися за іншою сукупністю – за ч. 2 ст. 194 КК і ч. 2 ст. 111 КК (надання представникам іноземної держави допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, вчинене в умовах воєнного стану) [21, с. 172–173].

Підривна діяльність з погляду кримінальної відповідальності за державну зраду справді може полягати з-поміж іншого у зниженні обороноздатності України. Водночас підкреслимо, що така «альтернативна» кваліфікація буде правильною за умови встановлення у вчиненому всіх ознак складу злочину «державна зрада», зокрема того, що суб'єкт усвідомлює те, що шляхом підпалу певної автівки він надає державі-агресору допомогу в проведенні підривної діяльності проти

України (діє з прямим умислом). З урахуванням того, що замовники відповідних підпалів зазвичай залишаються «у тіні» і у відповідних вироках фігурують як особи, невстановлені органами досудового розслідування, а домінуючим мотивом поведінки паліїв майна військового призначення є корисливий, інкримінування порушення ст. 111 КК «Державна зрада» у розглядуваних випадках видається проблемним.

А. Гутник, хоч і поділяє думку про помилковість кваліфікації аналізованої поведінки лише за ч. 1 ст. 114-1 КК, без покликання при цьому на ч. 2 ст. 194 КК (така неповна кваліфікація безпідставно не враховує факт умисного знищення (пошкодження) чужого майна), водночас висловлює сумнів у доречності інкримінування порушення ст. 114-1 КК, наприклад, у випадках підпалів приватного транспорту, що не перебуває на обліку у ЗСУ, не використовується для ведення бойових дій [22, с. 69]. Подібним чином розмірковує О. Пащенко, на думку якого знищення або пошкодження автівки військовослужбовця, який проходить військову службу не у районі бойових дій чи у прифронтовій місцевості, не завдає шкоди обороноздатності України на тому рівні, щоб визнавати це посягання злочином, передбаченим ст. 114-1 КК, а тому вчинене має визнаватись лише злочином проти власності (ст. 194 КК) [23, с. 153].

На наш погляд, та обставина, кому на праві власності належав знищений (пошкоджений) автомобіль, який мав військове призначення, як і те, наприклад, чи використовувався він безпосередньо для ведення бойових дій, для кваліфікації вчиненого як перешкоджання законній діяльності ЗСУ вирішального значення не має. Інший підхід ми розцінюємо як невиправдано обмежувальне тлумачення ст. 114-1 КК, у ч. 1 якої мовиться про перешкоджання в особливий період законній діяльності ЗСУ; остання може здійснюватись і у відносно мирних (тилових) населених пунктах України і, до того ж, не обмежується веденням бойових дій проти ворога.

До речі, існує судова практика визнання закінченим перешкоджанням законній діяльності ЗСУ дій осіб, котрі підпалювали автівки, які, перебуваючи у користуванні військовослужбовця, належали не ЗСУ або іншими військовим формуванням, а благодійним організаціям [24]. Таку кримінально-правову оцінку ми вважаємо виправданою за умови встановлення того, що «постраждалий» транспортний засіб використовувався військовослужбовцем не в особистих цілях, а для виконання завдань, поставлених перед ЗСУ чи іншими силами оборони України. Інакше кажучи, кваліфікація за ст. 114-1 КК буде правильною, якщо вчинене негативно вплинуло на здатність ЗСУ, інших військових формувань виконувати покладені на них завдання. Ця важлива обставина зайвий раз демонструє доречність зробленого вище застереження «за загальним правилом» щодо сукупності злочинів, передбачених ст. 114-1, ст. 194 КК.

Відзначимо також, що на практиці трапляються випадки, коли суб'єкт, маючи намір здійснити підпал транспортного засобу, належного ЗСУ, через певні обставини вчиняє таку дію щодо іншого автомобіля.

Наприклад, Особа-1 та Особа-2 на замовлення особи, невстановленої органом досудового розслідування, спалили автомобіль «KIA CARNIVAL», що перебував у користуванні колишнього військовослужбовця ЗСУ. Той станом на день підпалу був звільнений із військової служби, а тому вказаний автомобіль у діяльності ЗСУ та інших військових формувань не використовувався, про що Особа-1 та Особа-2 (як і замовник) не знали [25].

Подібну похибку допустив Особа-3, який, маючи намір підпалити транспортний засіб військовослужбовця ЗСУ, здійснив підпал автомобіля «Mitsubishi Carisma», не знаючи про те, що на момент вчинення злочину володілець цього автомобіля вже не був військовослужбовцем, і що автомобіль, відповідно, не використовувався для виконання завдань із захисту Батьківщини [26].

У цих двох випадках мала місце фактична помилка (неправильна оцінка властивостей предмета злочину, передбаченого ст. 114-1 КК), що дає змогу констатувати наявність закінченого замаху на непридатний об'єкт (вчинене підлягає кваліфікації не лише за ч. 2 ст. 194, а й за ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 114-1 КК).

Цікаво, що в другій зі згаданих справ протиправна поведінка обвинуваченого складалась із двох епізодів. Крім дій, описаних вище, Особа-3 відшукав інший автомобіль, який мав візуальні ознаки належності до ЗСУ, та, діючи з метою подальшого підпалу цього транспортного засобу, зафіксував його на відеозапис, після чого переслав відеоматеріал невстановленій особі, яка за грошову винагороду замовила підпали транспортних засобів ЗСУ. Особа-3, однак, не зміг довести злочинний намір до кінця, бо його поведінка була викрита працівниками поліції. Як наслідок, Особа-3 був правильно визнаний винуватим також у готуванні до перешкоджання законній діяльності ЗСУ (ч. 1 ст. 14, ч. 1 ст. 114-1 КК) [26].

На відміну від розглянутих вище, деякі інші судові рішення, якими певні дії обвинувачених також визнавалися незакінченим перешкоджанням законній діяльності ЗСУ, мають розцінюватися критично.

Так, Особа-1 отримав від невстановленого суб'єкта обіцянку того, що у разі підтвердження відеозаписом вчинення підпалів автомобілів ЗСУ він отримає грошову винагороду в розмірі 700 доларів США за підпал одного або 1 500 доларів США за підпал двох автомобілів. 30 грудня 2024 р., прагнучи реалізувати відповідний намір, Особа-1 спочатку погодив із замовником автомобілі, які мали бути спалені, а згодом закупив частину з необхідних для підпалу компонентів (зокрема, дві пляшки легкозаймистих розчинників), які переніс до гаражного приміщення. Поведінка Особи-1 не залишилася непоміченою для сторонніх осіб, які повідомили про неї співробітників СБУ, якими подальшу протиправну діяльність Особи-1 було припинено [27].

Як бачимо, Особа-1 вчинив лише підготовчі дії (підшукав знаряддя) до перешкоджання законній діяльності ЗСУ і ще не встиг розпочати виконання об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 114-1 КК Попри ці обставини, які вказують на те, що поведінка Особи-1 мала бути визнана готуванням, суд погодився з помилковою позицією органу досудового розслідування, який оцінив дії Особи-3 як незакінчений замах на перешкоджання законній діяльності ЗСУ (ч. 3 ст. 15, ч. 1 ст. 114-1 КК). Зауважимо, що у діях Особи-1 вбачаються й ознаки караного за ч. 1 ст. 14, ч. 2 ст. 194 КК готування до знищення чужого майна шляхом підпалу (ідеальна сукупність злочинів).

Інші мотиви змушують нас не погодитись із кваліфікацією як замаху на перешкоджання законній діяльності ЗСУ дій осіб, які обливали транспортні засоби ЗСУ легкозаймистими речовинами, намагались їх підпалити, проте не доводили свій умисел до кінця через те, що «пляшка відрекошетила від капота автомобіля та перелетіла його, розбившись на асфальті, через що відповідна суміш, яка була у пляшці, згоріла» [28], «обвинувачений був виявлений одним із військових, який припинив його протиправні дії» [29], «автомобіль не зайнявся з причин, які не залежали від волі обвинуваченого» [30], тощо.

Оцінюючи правильність визнання зазначеної поведінки закінченим (два перших випадки) і незакінченим (третій випадок) замахом на перешкоджання законній діяльності ЗСУ, відзначимо, що злочин, передбачений ст. 114-1 КК, переважною більшістю дослідників останньої визнається закінченим із моменту виконання дій, спрямованих на відповідне перешкоджання, незалежно від того, чи вдалося винному унеможливити або ускладнити діяльність військових підрозділів і формувань [31, с. 142; 32, с. 131–132].

Якщо дотримуватись цього (домінуючого в кримінально-правовій науці) підходу, то суб'єкти описаних вище дій, які не лише скоювали підготовчі акти, а й розпочинали виконання об'єктивної сторони перешкоджання законній діяльності ЗСУ, мали бути визнані винуватими не у замаху на вчинення злочину, передбаченого ст. 114-1 КК, а в закінченому перешкоджанні законній діяльності ЗСУ. Щодо оцінки вчиненого у згаданих ситуаціях за ст. 194 КК, то слід виходити з того, що, якщо внаслідок підпалу чи дій, спрямованих на його вчинення, майно не було знищено чи пошкоджено з причин, що не залежали від волі винного, скоєне має розглядатись як замах (закінчений або незакінчений) на знищення або пошкодження майна шляхом підпалу.

В абсолютній більшості випадків перешкоджання законній діяльності ЗСУ у формі умисного знищення або пошкодження майна військового призначення кваліфікувалось з покликанням на ч. 2 ст. 28 КК, присвячену кримінальному правопорушенню, вчиненому за попередньою змовою групою осіб.

Наприклад, налагодивши зв'язок із невстановленою досудовим розслідуванням особою й отримавши від неї пропозицію здійснити підпал наперед визначеного автомобіля ЗСУ, Особа-1 погодився на таку пропозицію. Для реалізації свого наміру обвинувачений підійшов до відповідного автомобіля, облив його капот легкозаймистою рідиною і за допомогою запальнички підпалив його. Вказані дії Особа-1 фіксував на свій мобільний телефон і в подальшому відзвітував про них замовнику [30].

Як і в багатьох інших подібних випадках, дії обвинуваченого, який на замовлення «таємного» суб'єкта одноособово вчинив підпал, були кваліфіковані за ч. 2 ст. 28, ч. 1 ст. 114-1, ч. 2 ст. 28, ч. 2 ст. 194 КК. Однак чи мало місце тут вчинення злочину (-ів) за попередньою змовою групою осіб?

Питання про якісний склад такої групи як форми співучасті достатньою мірою висвітлене в навчальній літературі [33, с. 612–614]. Тому, не занурюючись у відповідну проблематику, зазначимо, що ми дотримуємось традиційної і, до того ж, панівної у практиці ККС ВС позиції, згідно з якою при вчиненні кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб щонайменше два співучасники (учасники групи) повинні діяти як співвиконавці.

Із матеріалів вивченої судової практики слідує, що замовники підпалів автівок ЗСУ не брали участі у виконанні об'єктивної сторони як складу злочину, передбаченого ст. 114-1, так і складу злочину, описаного у ст. 194 КК. З огляду на це, вважаємо, що підстав для оцінки зазначених дій як вчинених за попередньою змовою групою осіб не було. Натомість тут мала місце співучасть з розподілом ролей, за якої особи, які безпосередньо вчиняли замовлені підпали (виконували об'єктивну сторону), мали визнаватися виконавцями перешкоджання законній діяльності ЗСУ та знищення/пошкодження чужого майна, вчиненого загальнонебезпечним способом (ч. 1 ст. 114-1,

ч. 2 ст. 194 КК), тоді як замовники – організаторами цих злочинів (ч. 3 ст. 27, ч. 1 ст. 114-1, ч. 3 ст. 27, ч. 2 ст. 194 КК).

З огляду на сказане, прикладом правильного застосування кримінального закону є декілька рішень одного з районних судів м. Харкова, який дії осіб, котрі на замовлення невстановлених суб'єктів погоджувалися за грошову винагороду вчинити підпали транспортних засобів ЗСУ у м. Харкові, послідовно кваліфікує лише за ч. 1 ст. 114-1 і ч. 2 ст. 194 КК, без зайвого покликання на ч. 2 його ст. 28 [26; 34].

Водночас група осіб за попередньою змовою вбачається не лише у тих очевидних випадках, коли декілька осіб спільно обливають автомобіль запальною сумішшю і здійснюють його подальший підпал [35], а й, наприклад, тоді, коли одна особа підпалює відповідну автівку, а інша особа, діючи за попередньою домовленістю і знаходячись на місці вчинення злочину, фіксує цю подію з метою подальшого направлення відзнятих відеоматеріалів замовнику [36; 37; 38].

Тут, мабуть, варто пригадати, що Є. Фесенко та І. Туркевич, відмежовуючи групу осіб за попередньою змовою від співучасті особи, яка не входить до складу такої групи, підкреслювали, що в ч. 2 ст. 28 йдеться не про участь у злочині, а про спільне його вчинення. Дії групи осіб, у складі якої не всі є виконавцями, можуть кваліфікуватись як діяння, вчинені за попередньою змовою, тоді, коли вони були заздалегідь домовленими і фактично здійснені на етапах безпосереднього вчинення злочину. За своїм характером це дії, що істотно допомагають виконавцю, є внеском у досягнення загального результату саме на цих етапах [39, с. 84–85]. В. Ткаченко, розвиваючи цю теоретичну позицію, водночас слушно наполягає на тому, що злочином (нині кримінальним правопорушенням), вчиненим за попередньою змовою групою осіб, не повинен вважатись злочин (кримінальне правопорушення), який (яке) є результатом діяльності одного виконавця та інших співучасників одного чи декількох видів, які не здійснювали свою діяльність під час безпосереднього вчинення злочину (кримінального правопорушення) виконавцем, і необхідності в їх діяльності для вчинення злочину (кримінального правопорушення) виконавцем на момент його вчинення не було [40, с. 185–186]. У ситуації з відеофіксацією підпалу автівки військового призначення потреба в такій поведінці безпосередньо під час знищення (пошкодження) специфічного майна виконавцем, навпаки, є, а це засвідчує наявність групової форми співучасті, описаної в ч. 2 ст. 28 КК.

Враховуючи як значну поширеність, так і істотне підвищення суспільної небезпеки проявів перешкоджання законній діяльності ЗСУ, вчинених за попередньою змовою групою осіб, доцільно диференціювати (посилити) кримінальну відповідальність за таку поведінку. Свого часу відповідну пропозицію *de lege ferenda* сформулював П. Ясиновський [41, с. 200].

У світлі розглядуваної проблематики не можна оминути і питання, як наявність групи осіб за попередньою змовою повинна відображатись при кваліфікації дій винних осіб, зокрема, чи має фігурувати у формулі кваліфікації ч. 2 ст. 28 КК, як на цьому зазвичай наполягають суди, даючи кримінально-правову оцінку випадкам перешкоджання законній діяльності ЗСУ у формі умисного знищення або пошкодження майна військового призначення (при тому, що у чинних редакціях ст. 114-1 і ст. 194 КК не передбачено таку кваліфікуючу ознаку, як вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою). Така поширена у сьогоднішній судовій практиці кваліфікація, з одного боку, дає змогу відобразити специфіку вчинення не одноособового, а групового кримінального правопорушення, а, з іншого, суперечить тенденції практики ККС ВС, яка простежується останніми роками та у межах якої дії співвиконавців кваліфікуються лише за статтею (частиною статті) Особливої частини КК і кваліфікації за нормами розділу VI Загальної частини КК «Співучасть у кримінальному правопорушенні» не потребують. Так, в одній з нещодавніх постанов ККС ВС можна прочитати, що у формулі кримінально-правової кваліфікації, крім інкримінованої особі статті Особливої частини кримінального закону, вказуються статті Загальної частини кримінального закону лише у випадках зазначення стадії вчинення кримінального правопорушення (готування або замах) або ж для вказівки на роль особи, крім ролі виконавця (організатор, підбурювач або пособник). Вказівка у формулі кримінально-правової кваліфікації на інші статті Загальної частини кримінального закону (зокрема на форму співучасті) є зайвою [42].

В юридичній літературі з цього приводу зустрічається інша рекомендація, яка нам імпонує. Йдеться про те, що при співвиконавстві, у разі вчинення кримінального правопорушення групою осіб або групою осіб за попередньою змовою, діяння кожного співвиконавця кваліфікується з інкримінуванням йому відповідної кваліфікуючої ознаки, якщо остання передбачена у складі кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті. Якщо за подібних фактичних обставин співвиконавства у складі відповідного кримінального правопорушення зазначені кваліфікуючі ознаки не передбачені, то дії співвиконавців кваліфікуються з посиланням на ч. 1 або ч. 2 ст. 28 КК. «Такий підхід забезпечує конкретизацію обвинувачення особи згідно з фактичними обставинами вчиненого за відсутності інших відповідних законодавчих способів» [33, с. 630]. Таким чином, якщо склад відповідного кримінальн-

ного правопорушення не передбачає його вчинення «за попередньою змовою групою осіб» (як це і має місце у випадках зі ст. 114-1 і ст. 194 КК), то кваліфікація вчиненого учасниками такої групи має здійснюватись з покликанням у формулі кваліфікації на ч. 2 ст. 28 КК із включенням до юридичного формулювання обвинувачення характеристики «вчинене за попередньою змовою групою осіб».

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки.

1. Висловлені в теорії кримінального права пропозиції щодо визначення перспектив кримінально-правових заборон, присвячених відповідальності за знищення або пошкодження майна, належного «спеціальним» потерпілим, відзначаються контраверсійністю: якщо одні науковці виступають за розширення переліку таких заборон, то інші, навпаки, наводять аргументи на користь виключення цих спеціальних (щодо ст. 194 КК) норм із кримінального закону. Попри вагомість зазначеної аргументації, вона у проаналізованих наукових джерелах носить суто теоретичний характер і не підкріплюється зверненням до матеріалів судової практики, яка б засвідчила зайвість наявної диференціації кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження чужого майна різних категорій потерпілих, її (диференціації) неефективність і порушення при цьому конституційних принципів *non bis in idem* і рівності перед законом.

2. Хоч завдяки правозастосовному орієнтиру, сформульованому ККС ВС у 2019 р. і послідовному дотримуваному ним у подальшому, вдалось уніфікувати судову практику з дискусійного у теорії кримінального права питання кваліфікації вчиненого загальнонебезпечним способом умисного знищення або пошкодження чужого майна, що не заподіяло шкоду у великих розмірах, покладена в основу цього орієнтиру логіка «підважує» закріплену в КК систему кваліфікуючих ознак як одного з основних засобів диференціації кримінальної відповідальності. Проведений аналіз наукових підходів схиляє до думки про те, що оптимальними варіантами розв'язання цієї кримінально-правової проблеми у законодавчій площині є або зменшення мінімального розміру шкоди для уможливлення кваліфікації вчиненого за ч. 1 ст. 194 КК, або повернення шкоді у великих розмірах як ознаці основного складу злочину «умисне знищення або пошкодження чужого майна» статусу оцінного поняття.

3. Перешкоджання законній діяльності ЗСУ у формі умисного знищення або пошкодження транспортних засобів, що мають військове призначення, вчинюване тими, кому виповнилось 16 років, слід, за загальним правилом, кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 114-1 і ч. 2 ст. 194 КК. Водночас не виключаються винятки з цього загального правила, які зумовлені обставинами конкретного кримінального провадження та які, зокрема, можуть (а) давати підстави для додаткового інкримінування винному порушення ч. 2 ст. 111 КК (замість ч. 1 ст. 114-1 КК) або (б) виключати оцінку скоєного як перешкоджання законній діяльності ЗСУ. Аналіз судової практики дав змогу переконатись у тому, що розглядуваний прояв перешкоджання законній діяльності ЗСУ може мати особливості, які пов'язані з наявністю фактичної помилки, вчиненням незакінченого злочину та злочину у співучасті та які формують особливості кваліфікації, наведені вище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України. Контрольний текст проєкту (станом на 15.10.2025 року). URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/11/12/00-kontrolnyj-proyekt-kk-15-10-2025-eksperty-frn.pdf (дата звернення: 10.12.2025).
2. Семенюк-Прибатень А.В. Кримінально-правова характеристика знищення та пошкодження майна за Кримінальним кодексом України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2016. 19 с.
3. Боровик А.В. Кримінальні правопорушення проти представників влади: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2024. 545 с.
4. Гальцова В.В., Володіна О.О. Окремі проблеми кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження чужого майна за кримінальним законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 189–194. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2022.35.
5. Мартишко М.В. Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження майна: дис. … д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Київ, 2025. 239 с.
6. Шармар О.М. Особливості кримінальної відповідальності за умисне знищення чи пошкодження чужого майна. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2024. Вип. 83. Ч. 3. С. 163–168. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.25.
7. Бориславський Р.А. Диференціація кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження майна за кримінальним правом України: дис. … д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Львів, 2020. 237 с.
8. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Ознаки, що підвищують тяжкість злочинів проти власності на речі, за проєктом Кримінального кодексу України. *Ампаро*. 2023. № 1. С. 25–37. DOI: https://doi.org/10.26661/2786-5649-2023-1-04.

9. Ухвала колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 березня 2019 р. у справі № 1-8/2012. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/80889416 (дата звернення: 10.12.2025).
10. Письменський Є.О. Чи є заподіяння шкоди у великих розмірах обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 194 КК України? *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності:* матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Хмельницький, 1 берез. 2019 р.). Хмельницький, 2019. С. 291–294.
11. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 5 листопада 2020 р. у справі № 536/621/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92765517 (дата звернення: 10.12.2025).
12. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 28 серпня 2024 р. у справі № 748/2489/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121383402 (дата звернення: 10.12.2025).
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: Злочини проти власності / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2017. 448 с.
14. Максимів О.Д., Угрин Ж.П. Проблеми кваліфікації знищення або пошкодження чужого майна шляхом підпалу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 212–214. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2019/59.pdf (дата звернення: 10.12.2025).
15. Шармар О.М., Мартишко М.В. Характеристика кваліфікуючих ознак злочину умисного знищення або пошкодження чужого майна. *Вісник ЛННІ імені Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип. 1. С. 155–163. DOI: 10.33766/2786-9156.105.155-163.
16. Чугуніков І.І. Позитивізьке праворозуміння і оціночні поняття кримінального права. *Правові новели*. 2018. № 5. С. 136–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prno_2018_5_20 (дата звернення: 10.12.2025).
17. Загиней-Заболотенко З. Невизначеність vs визначеність кримінального закону України. *Право України*. 2020. № 2. С. 67–80. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001108680 (дата звернення: 10.12.2025).
18. Букрєєв О. Щодо поширення нових форм злочинних посягань на важливі об'єкти інфраструктури, техніку військовослужбовців та їх майно. *Протидія злочинності в умовах довготривалої війни:* збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 20 травня 2025 р.). Харків: Юрайт, 2025. С. 31–37.
19. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до статті 114-1 розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України щодо відповідальності за знищення або пошкодження майна, що використовується в діяльності Збройних Сил України, інших військових формувань, структурних підрозділів або окремих військовослужбовців, шляхом підпалу, підриву або іншими суспільно небезпечними способами» (реєстр. № 12042 від 18.09.2024). URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/1495a5b8-a238-4f47-b837-271ef123b40f (дата звернення: 10.12.2025).
20. Вирок Заводського районного суду м. Миколаєва від 10 жовтня 2025 р. у справі № 487/843/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130894625 (дата звернення: 10.12.2025).
21. Письменський Є.О. Кримінально-правова протидія перешкоджанню законній діяльності військових формувань: аналіз поточних тенденцій практики правозастосування. *Українська кримінальна юстиція у пост/воєнній парадигмі:* матеріали X (XXIII) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 19–20 вересня 2024 року) / упорядник І.Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2024. С. 168–175.
22. Гутник А.В. Кримінально-правова кваліфікація підпалів автомобілів неповнолітніми в умовах воєнного стану. *Протидія злочинності в умовах довготривалої війни:* збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 20 травня 2025 р.). Харків: Юрайт, 2025. С. 68–71.
23. Пащенко О.О. Деякі питання застосування ст. 114-1 КК України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2025. № 1. С. 146–162. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2025.23.327399.
24. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 28 січня 2025 р. у справі № 686/1176/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124838897 (дата звернення: 10.12.2025).
25. Вирок Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 11 квітня 2025 р. у справі № 705/741/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126541188 (дата звернення: 10.12.2025).

26. Вирок Салтівського районного суду м. Харкова від 16 червня 2025 р. у справі № 643/12887/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128135217 (дата звернення: 10.12.2025).
27. Вирок Вінницького міського суду Вінницької області від 23 липня 2025 р. у справі № 127/12529/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129029761 (дата звернення: 10.12.2025).
28. Вирок Рівненського міського суду Рівненської області від 3 червня 2025 р. у справі № 569/6534/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128027506 (дата звернення: 10.12.2025).
29. Вирок Хмельницькому міськрайонного суду Хмельницької області від 29 квітня 2025 р. у справі № 686/5648/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126972788 (дата звернення: 10.12.2025).
30. Вирок Чечелівського районного суду м. Дніпра від 10 листопада 2025 р. у справі № 204/10902/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131654735 (дата звернення: 10.12.2025).
31. Пилипенко Є.В. Перешкоджання діяльності у кримінальному праві України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Сєвєродонецьк, 2018. 281 с.
32. Сичевський В.В., Харитонов Є.І., Олєйніков Д.О. Науково-практичний коментар до Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків: Право, 2016. 232 с.
33. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.
34. Вирок Салтівського районного суду м. Харкова від 11 листопада 2025 р. у справі № 643/12296/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131675980 (дата звернення: 10.12.2025).
35. Вирок Фортечного районного суду м. Кропивницького від 7 листопада 2025 р. у справі № 404/10554/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131607277 (дата звернення: 10.12.2025).
36. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 24 квітня 2025 р. у справі № 947/15151/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126842987 (дата звернення: 10.12.2025).
37. Вирок Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 21 березня 2025 р. у справі № 333/10649/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126059208 (дата звернення: 10.12.2025).
38. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 6 жовтня 2025 р. у справі № 759/15056/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130788470 (дата звернення: 10.12.2025).
39. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 2-е вид., перероб. та доп. / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Дакор, 2008. 1428 с.
40. Ткаченко В.В. Вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб за Кримінальним кодексом України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2013. 234 с.
41. Ясиновський П.В. Кримінальна відповідальність за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. 234 с.
42. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21 жовтня 2025 у справі № 459/176/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131320194 (дата звернення: 10.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Дудоров О.О., Мовчан Р.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.5 :341.62:343.54.
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.60

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РЕСПУБЛІКИ БЕНІН: ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ВИХІДНІ ІДЕЇ

Зінсу О.І.,
докторка філософії з права
ORCID 0000-0003-3801-6203
e-mail: bebeni@i.ua

Зінсу О.І. Кримінально-правова кваліфікація домашнього насильства за законодавством Республіки Бенін: загальні положення та вихідні ідеї.

Наукова стаття присвячена порівняльному аналізу кримінально-правової кваліфікації домашнього насильства та формування теоретичних положень й практичних рекомендацій щодо удосконалення кримінально правового впливу на зазначене суспільно небезпечне діяння. Актуальність теми продиктована соціальними запитами удосконалення механізмів впливу на детермінанти домашнього насильства, що передбачає вивчення вітчизняного й закордонного досвіду у сфері кримінального переслідування. У цьому контексті та з урахуванням положень чинного законодавства європейської держави Україна та африканської держави Бенін, висвітлено результати порівняльного аналізу кримінальної норми « домашнє насильство». У роботі розкрито теоретичне та практичне значення кримінально правової кваліфікації. Узагальнено, проаналізовано та систематизовано сутність, зміст наявних моделей «домашнє насильство» та зазначено принципи юридичного впливу на домашнє насильство. Звернути увагу на типи гендерно зумовленого насильства. Визначено загальні й специфічні ознаки домашнього, подружнього, родинного, партнерського, побутового насильства, насильства в сімейному середовищі. З'ясовано, що за кримінальним законодавством Беніна виокремлюють три категорії правопорушень: злочини, проступки, дрібні правопорушення. Встановлено відсутність у законодавстві Республіки Бенін профільного Закону щодо домашнього насильства на зразок українського законодавства. Також у Кримінальному кодексі Республіки Бенін відсутня конкретна кримінальна норма «домашнє насильство» як структурна одиниця статті кримінального закону.

Таким чином, викладені у науковій статті висновки й пропозиції дозволили удосконалити наявну модель дефініції « домашнє насильство», що сприятиме кращому розумінню викликів й можливостей кримінального переслідування за домашнє насильство як у фокусі глобалізації політико-правового простору, так і у фокусі конкретно обраної держави. Зазначене також створюватиме умови для міжнародної співпраці вчених світу та світових інституцій.

Дослідження здійснювалось в межах наукової експедиції в Республіці Бенін травень 2025-грудень 2025 р.

Ключові слова: держава, соціальні норми, кримінально правові норми, кримінально правова кваліфікація, криміналізація, домашнє насильство, кривдник, жертва, превенція.

Zinsu O. Criminal legal qualification of domestic violence under the legislation of the Republic of Benin: general position and initial ideas.

The scientific article is devoted to a comparative analysis of the criminal legal assessment of domestic violence and the formation of theoretical provisions and practical recommendations for improving the criminal legal impact on this socially dangerous act. The chosen topic is relevant and is produced by the request to improve the mechanisms of influence on the determinants of domestic violence, which in turn involves the study of domestic and foreign experience in the field of criminal prosecution.

In this context and taking into account the provisions of the current legislation of the European state of Ukraine and the African state of Benin, the results of a comparative analysis of the criminal norm «domestic violence» are highlighted. The paper reveals the theoretical and practical significance of criminal legal qualification. The essence and content of the existing models of «domestic violence» are summarized, analyzed and systematized, and the principles of legal influence on domestic violence are indicated. Pay attention to the types of gender-based violence. The general and specific features of domestic, marital violence, family, partner, domestic, violence, violence in the family environment are determined. It was found that under the criminal legislation of Benin, three categories of offenses

are distinguished: crimes, misdemeanors, minor offenses. It was established that the legislation of the Republic of Benin lacks a profile Law on domestic violence similar to Ukrainian legislation. Also, the Criminal Code of the Republic of Benin lacks a specific criminal norm on «domestic violence» as a structural unit of the article of the criminal law.

Thus, the conclusions and proposals set out in the scientific article allowed us to improve the existing model of the definition of «domestic violence», which will contribute to a better understanding of the challenges and opportunities for criminal prosecution for domestic violence both in the focus of the globalization of the political and legal space and in the focus of a specifically selected state and, accordingly, will create conditions for international cooperation between scientists from around the world and world institutions.

The study was carried out within the framework of a scientific expedition to the Republic of Benin in May 2025- December 2025.

Key words: state, social norms, criminal law norms, criminal law qualification, criminalization, domestic violence, perpetrator, victim, prevention.

Постановка проблеми. На сучасному розвитку суспільних відносин питання правової кваліфікації домашнього насильства є одним з центральних і таких, що часто викликає дискусії у науці кримінального права. Наявні недосконалості щодо місця кримінальної норми «домашнє насильство» в кримінальному кодексі, а відтак і питання криміналізації викликають численні наукові дискусії та колізії практики. Водночас аналіз закордонного законодавства виявив відмінні від вітчизняного законодавства позиції щодо доцільності та узгодженості криміналізації домашнього насильства в юридичній доктрині тієї чи іншої держави. Особливий науково-практичний інтерес у цьому сенсі представляють країни африканської правової системи (сім'ї), які до того ж характеризуються юридичним плюралізмом. Утім фокус кримінального закону щодо домашнього насильства в країнах африканської правової системи (сім'ї) вважається малодослідженим у вітчизняній правовій думці. Викладене вище зумовлює **актуальність** дослідження, його теоретичне і практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти, пов'язані з проблематикою криміналізації домашнього насильства досліджували у своїх працях вітчизняні та закордонні вчені. Зокрема, питання кримінальної відповідальності за домашнє насильство в Україні розглянув А. Вознюк; особливості кримінальної відповідальності в Латвійської, Литовської республік, Республіці Польщі, Чехія вивчав К. Бугайчук [2; 1]. Деякі проблеми кримінально-правової оцінки домашнього насильства розкрила О. Поштаренко [7]. Дослідниця вважає, що «проблемним питанням кваліфікації домашнього насильства є співвідношення понять «домашнє насильство» і «злочин, пов'язаний із домашнім насильством». Поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» є ширшим за поняття «домашнє насильство», ознаки якого викладені у ст. 126-1 Кримінального кодексу України, оскільки охоплює й інші суспільно небезпечні діяння, які мають ознаки домашнього насильства. Саме тому заборона закриття кримінального провадження, передбачена у п. 7 ч. 1 ст. 284 Кримінально-процесуального кодексу України, відноситься й до інших суспільно небезпечних діянь, які мають ознаки домашнього насильства. При вчиненні домашнього насильства, від діянь насильницького характеру досить часто настають наслідки, які не передбачені диспозицією ст. 126-1 Кримінального кодексу України, а в окремих випадках дії кривдника можуть підпадати під ознаки кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачена іншою статтею Кримінального кодексу України. У таких випадках кваліфікація діяння кривдника повинна відбуватися за сукупністю кримінальних правопорушень» [7, с. 357].

Вагомим внеском у вітчизняну науку й і у світову правничу науку стали дисертаційні роботи талановитих українських вчених. У цьому контексті слід відзначити дисертаційну роботу Д. Тичини за темою «Кримінально- правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади запобігання домашньому насильству в Україні », підготовлену та виконану у Національній академії внутрішніх справ; А. Шугало за темою Кримінальна за домашнє насильство», підготовлену і виконану у Львівському державному університетів внутрішніх справ [10]; [11]. Також варто зазначити монографію О. Явор на тему «Юридичні факти в сімейному праві України» [12]. Цікавими є результати наукового пошуку О. Степаненко, А. Степаненко. Вчені досліджували питання кваліфікації кримінальних правопорушень пов'язаних з домашнім насильством [9]. Ці та інші праці вітчизняних вчених переконливо засвічують актуальність кваліфікації домашнього насильства. Іншими словами «аналіз теоретичних і практичних проблем кримінально-правової кваліфікації домашнього насильства засвідчує намагання сучасної науки вдосконалити структуру кримінально-правової норми стосовно домашнього насильства» [4, с. 124]. Тож не випадково в закладах вищої освіти України «для здобувачів вищої освіти, викладачів вищих навчальних закладів та факультетів

юридичного спрямування усіх форм навчання, працівників судових та правоохоронних органів » підготовлена навчальна дисципліна« Кваліфікація та основи методики розслідування домашнього насильства» [5].

Питання кримінально-правової оцінки домашнього насильства також у центрі уваги іноземних вчених. Зокрема, питання кримінального розгляду справ щодо домашнього насильства в Габоні привернули увагу вчених із Габона Etsila, J., Alexandria Polle Mabiala [14]. Фактори, які продукують ставлення заміжніх жінок до побиття дружин у країнах Африки на південь від Сахари привернули увагу групи міжнародних дослідників, до складу якої входили Betregiorgis Zegeye, Comfort Z. Olurunsaiye, Bright O. Ahinkorah [20]. Сукупні результати показали, що близько 71,4% заміжніх жінок у 28 країнах Африки на південь Сахари не виправдовували побиття дружини. 50% респондентів вважають домашнє насильство приватною справою, яке слід вирішувати вдома [20]. Водночас оцінка домашнього насильства як кримінального правопорушення поширене серед жінок (54%) та міських жителів(58%). У віковій категорії: особи похилого віку здебільше дотримуються думки, що домашнє насильство кримінальним правопорушенням [20].Своєю чергою деякі питання домашнього насильства в Беніні та кримінальної відповідальності привернули увагу J. Gbaguidi , P. Agbozo, L. Tomavi [16].Вчені прийшли до висновку, що більшість респондентів вважає за необхідним удосконалення діяльності правоохоронних органів та судової системи у сфері захисту жінок та дівчат від дискримінації та домагань [16]. Підходи до боротьби з ґендерно зумовленим насильством, у тому числі і з домашнім насильством в Беніні досліджували P. Agbozo et C. Kounoudji [13]. Результати дослідження виявили низку перешкод притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення домашнього насильства. А саме: більшість бенінцев виправдовують застосування фізичної сили, вважаючи домашнє насильство приватною справою, яку потрібно вирішувати в сімейному колі, а не в кримінальному провадженні. На їх погляд жінка-жертва, яка повідомляє про акт насильства, ймовірно, буде принижена, критикована або переслідувана своєю громадою. За цих умов, майже половина респондентів переконані у низькій ймовірності того, що жертва покладе скаргу [13]. P. Agnozo et C. Koinoudji прийшли до висновку про необхідність підвищення правової обізнаності населення щодо гендерно зумовленого насильство. Такий підхід, на думку вчених, сприятиме усвідомленню громадою, жертвою, правопорушниками нетерпимого ставлення до насильства [13].

Проте, віддаючи належне науковим здобуткам сучасних науковців, слід визнати брак наукових розвідок кримінально – правової кваліфікації домашнього насильства стосовно країн африканської правової системи.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні загального та специфічного кримінально правової оцінки, природи та характерних рис домашнього насильства за чинним кримінальним законодавством Республіки Україна та Республіки Бенін (Західна Африка).

Методи дослідження обрано з урахуванням поставленої мети та предмета наукового пошуку. Обґрунтованість і вірогідність одержаних наукових результатів базується на використанні система загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів пізнання. Зокрема використано догматичний (формально-юридичний) метод, порівняльно-правовий метод, метод порівняльно правового аналізу, системного та структурно-функціонального аналізу. Також використано формально логічний, семантичний та інші методи.

Виклад основного матеріал. Кримінально правова кваліфікація є однією з актуальних проблем науки кримінального права. На думку вітчизняних вчених: «кримінально-правова кваліфікація – це оцінка діяння, яке заподіяло чи могло заподіяти істотну шкоду та характеризується рисами кримінальної протиправності, що полягає у визначенні того, яка стаття (частина, пункт статті) кримінального закону передбачає це діяння» [3, с. 10]. Кримінально правова кваліфікація «включає в себе пошук відповідної статті, обґрунтування потреби її застосування процесуального закріплення висновку про те, що діяння передбачено вказаною статтею та, відповідно, що воно є чи не є злочином чи іншим діянням, передбаченим кримінальним законом» [3, с. 10]. Не менш важливим у цьому сенсі є кримінально правова кваліфікація домашнього насильства.

Відповідно до ст. 126-1 Кримінального кодексу України: «Домашнє насильство, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи» [6, ст. 126-1]. Вітчизняний законодавець окремим юридичним текстом зазначив дефініцію «домашнє насильство». До того ж ст. 390-1 Кримінального кодексу України передбачена кримінальна відповідальність за «невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів, непроходження програми для кривдників» [6, ст. 390-1]. Як наслідок, «протягом 2021-2024 рр. відповідно до Єди-

ного звіту про кримінальні правопорушення було обліковано 9445 кримінальних правопорушень за ст. 126-1 Кримінального кодексу України« Домашнє насильство» та 1726 правопорушень за ст. 390-1 КК України «Невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів, або непроходження програми для кривдників» [8; 1, с. 125].

Тим часом у Кримінальному кодексі Республіки Бенін відсутня кримінальна норма «домашнє насильство». Мова йде про відмінну від українського зразка модель визначення та притягнення до відповідальності за вчинення домашнього насильства. При юридичній оцінці домашнього насильства враховуються результати медичного висновку, експертизи; аналізується об'єктивна сторона діяння; встановлюється відповідність вчиненого діяння до конкретної кримінальної норми Кримінального закону. Отже, кримінальна кваліфікація у такому випадку ґрунтується на застосуванні саме тієї кримінальної норми, яка відповідає реально вчиненому суспільно небезпечному діянню у домашній, подружній, сімейній, побутовій, родинній сфері. Іншими словами, зміст терміну «домашнє насильство» слугує видовим критерієм правопорушення, а не конкретною кримінальною нормою кримінального закону. Без сумніву такий підхід вимагає високого рівня правової компетенції, суворого дотримання принципів судочинства, кримінального процесуального права, кримінального права, уникаючи при цьому безпідставного покарання чи надмірних обмежень. У цьому контексті на превеликий жаль у судовій системі Беніна відсутній публічний доступ до Реєстру судових рішень (ЕДРСР) за українським зразком, що своєю чергою утруднює моніторинг судових рішень.

Ураховуючи такий стан речей проаналізуємо наявні матеріали. Для інтерпретації звернемо увагу на те, що в сучасній правовій системі Беніну функціонують, взаємопов'язані та переплітаються норми романо-германської правової системи, норми сучасного права (droit modern) та традиційного права (droit Coutumier / droit du Dahomey), утворюючи єдину цілісну систему. Кримінальним законодавством Беніну виокремлюють три категорії правопорушень : злочини, проступки, дрібні правопорушення. Злочини вважаються за найтяжчі правопорушення. За злочини передбачається ув'язнення. Проступки – правопорушення середньої тяжкості ; передбачається покарання у вигляді обмеження волі, штрафу. Дрібні правопорушення караються штрафом [17, ст. 1].

Домашнє насильство визнається гендерно зумовленим насильством. Протоколом до Африканської хартії прав людини в народів щодо прав жінок в Африці, затверджений 11 липня 2013 року, та набрання чинності 25 листопада 2005 року визнаються та гарантуються права жінок та дівчат на основі рівності, миру, свободи та гідності [19].

У Рапорті щодо гендерно зумовленого насильства в Беніні (далі Рапорт) за ситуацією та категорією винної особи гендерно зумовлене насильство поділяють на: самонасильство; міжособистісне насильство; колективне насильство [15, с.6]. Самонасильство, само завдане насильство поділяється на: суїцидальну поведінку та само завдану шкоду. Останнє включає самокалічення. Розрізняють наступні форми ауто насильства психологічне, фізичне, сексуальне, економічне, шкідливі традиційні практики [15, с. 9]. Міжособистісне насильство поділяється на сімейне, партнерське ; комунікативне насильство. В даній групі також зустрічається психологічне, фізичне, сексуальне, економічне насильство та шкідливі традиційні практики [15, с. 9]. Колективне гендерно зумовлене насильство поділяється на: соціальне; політичне; економічне. Це стосується насильства, що вчиняється групами осіб, або державами. Виокремлюють: психологічне, фізичне, сексуальне, економічне, шкідливі традиційні практики [15, с. 9].

Водночас на сторінці 8 згаданого Рапорту зазначено, що насильство conjucal: розглядається як насильство зі сторони інтимними партнерами [15, с. 8]. Однак, варто зауважити, що інтимні партнери не завжди перебувають в шлюбі, спів мешканці на одній житловій площі також не завжди перебувають у шлюбі. Також на сторінках Рапорту зазначено, що подружнім насильство («violence conjugal») – це фізичне насильство, сексуальне, емоційне, тиранічна та владна поведінка (така як ізоляція особи від родини та друзів, контроль за її діями і словами, обмеження доступу до фінансових ресурсів, роботи, навчання [15, с. 8].

Розглянемо форми насильства зазначені в Законі Республіки Бенін 2011-26 від 09 січня 2022 року Про запобігання та припинення насильства щодо жінок [18]. Так, ст. 3 Закону Республіки Бенін n. 2011-26 від 09 січня 2011 р. щодо запобігання та припинення насильства стосовно жінок виокремлюється насильство у професійній сфері, економічне, фізичне психологічне чи моральне, майнове насильство, насильство домашнє (violence domestique), насильство в сімейному, родинному середовищі [18, ст. 3]. Насильством домашнім, подружнім насильством і насильством в інтимних стосунках визначається будь-яке насильство, вчинене однією особою проти іншої, коли обидві сторони мали інтимні стосунки, але більше не є разом [18, ст. 3].

Крім того, ст. 3 Закону Республіки Бенін n.2011-26 від 09 січня 2011 р. Про запобігання та припинення насильства щодо жінок зазначено, що насильство в сімейному середовищі визнається

зловживання владою або недбалість, втручання з наміром домінувати, підкорювати, контролювати, або наражати жінок на фізичний, словесний, психологічний, фінансовий, економічний та сексуальний напад, як вдома, так і поза ним, якщо агресор пов'язаний з жертвою сімейними зв'язками, кровними стосунками, союзом, шлюбом, спів мешканням, або якщо вони підтримують чи підтримували фактичні стосунки з жертвою [18, ст. 3].

У Рапорті щодо гендерно зумовленого насильства в Беніні насильство вербальне (словесне), психологічне насильство відповідно до конструкції вчиненого діяння скеровується на таку кримінальну норму як: а) шантаж; б) наклеп; в) домагання; г) насильство; напади, образи, жорстке поводження, погрози, осуд [15, с. 11-12].

Економічне насильство скеровується на розгляд такої кримінальної норми у Кримінальному кодексі Республіки Бенін як: незаконне переміщення неповнолітню дитини; заборона на ведення економічної діяльності; позбавлення засобів до існування; торгівля людьми; торгівля дітьми [15, с.12]. Насильство сексуальне розглядається в проекції кримінальної норми: сексуальна експлуатація; примусова проституція; інцест; зоофілія; педофілія [15, с. 12].

Фізичне насильство розглядається у проекції кримінальної норми: умисні тілесні ушкодження, побої, вбивство, катування. Зазначені кримінальні норми в залежності від ступені тяжкості, факультативних ознак кримінального правопорушення за Кримінальним кодексом Беніну передбачають покарання у вигляді штрафу та позбавлення волі на строк від 2 місяців до 20 років.

Традиційні шкідливі практики, в залежності від сукупності суб'єктивних та об'єктивних рис, що характеризують їх як кримінальне правопорушення, розглядаються в проекції: примусовий шлюб; левірат; дитячі(ранні) шлюби; каліцтво жіночих статевих органів; практики шарлатанства; обряди, ритуали вдівства [15 с. 11-12].

До речі, левірат є характерним для традиційного звичаєвого права Беніну. Це сімейний, родинний звичай, за яким вдова зобов'язана або має право укласти шлюб з братом покійного чоловіка. За певних умов цей звичай спрямований на захист жінок-вдів, дітей, збереження майнового стану родини чоловіка.

Обряди, ритуали вдівства також характерні для традиційного звичаєвого права Беніну. Залежно від етнічної групи, це різні ритуальні практики, спрямовані на очищення, звільнення та соціальну інтеграцію жінки-вдови. За відгуками бенінців, ці практики, залежно від етнічної групи, іноді доволі болісні та принизливі (гоління голови, усунення від гігієнічних процедур, усамітнення, ізоляція на 1-2-4 місяці в окремому приміщенні тощо). Водночас, за сучасним позитивним правом ці та подібні їм традиційні практики слугують підставою кваліфікації гендерно зумовленого насильства. За цих умов вважаємо, що саме категорії «добровільність», «взаємна згода» та «необхідність» є визначальними для встановлення категорії шкідливості традиційних практик для вдівства.

Таким чином видова категорія «домашнє насильство » презентує широку інтерпретацію змістовного навантаження як гендерно зумовленого так і сімейно- побутового насильства. Ці та інші питання безперечно потребують поглибленого наукового пошуку та чіткого формулювання і понять «домашнє насильство», « подружнє, партнерське насильство», « насильство в сімейному середовищі», « насильство побутове», « насильство в родині».

Висновки. Таким чином на основі вищезазначеного приходимо до висновку про відсутність у законодавстві Республіки Бенін профільного Закону щодо домашнього насильства на зразок українського законодавства. Також у Кримінальному кодексі Республіки Бенін відсутня конкретна кримінальна норма «домашнє насильство» як структурна одиниця стаття, пункт, частина статті кримінального закону. Натомість це не знецінює спрямованість державних інституцій Беніна на вектор нульової толерантності щодо домашнього насильства. До того ж поглиблений аналіз спеціальної наукової літератури, опрацювання джерел права Республіки Бенін дає підстави стверджувати про соціальну обумовленість та наукову обґрунтованість обраної законодавцем Беніна юридичної моделі кримінального реагування на гендерно зумовлене насильство загалом і домашнє насильство, зокрема.

Відтак результати дослідження надали можливість переосмислити інтерпретації та кваліфікації домашнього насильства за українським та бенінським законодавством, зіставивши їх подібності, відмінності, та закономірності, що таким чином сприяє формуванню наукових уявлення про загальні та специфічні риси державної політики Республіки Бенін стосовно домашнього насильства.

Звичайно поза увагою залишилися ще чимало аспектів досліджуваної проблематики, однак вони є предметом подальших наукових розвідок. Водночас результати поточного дослідження слугують частиною ширшого наукового напрямку, який скеровує увагу дослідника на подальший поглиблений аналіз правових систем сучасності в контексті проблематики домашнього насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бугайчук К.Л. Зарубіжний досвід запобігання, протидії домашньому насильству у країнах Європейського Союзу та можливості його використання в Україні. *Право і безпека*.2025. N 2(97). С. 124-134. DOI https://doi.org/10.32631/pb.2025.2.10.
2. Вознюк АА. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство: актуальні питання теорії та практики. *Форум права.* 2019. № 2. С. 6–14. URL : https://forumprava.pp.ua/files/006-014-2019-2-FP-Voznyuk_3.pdf.
3. Дячкін О.П., Соболь О.І. Проблемні питання кваліфікації злочинів: конспект лекцій. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро. 2016. с.311. URL: https://dduvs.edu.ua/wpcontent/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1130/22.1.pdf.
4. Зінсу О.І. Психолого-правові засади запобігання домашньому насильству в Україні: дис.... докт -ра філософії галузь знань 08 « Право ». за спеціальністю 081 «Право». Національна академія внутрішніх справ. Київ. 2023. 254 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/items/ce7cf6383eaa-45e1-8f9f-688c2d1aca5b.
5. Кваліфікація та основи методики розслідування домашнього насильсьтва: навчальний посібник / Романцова Н.Устрицька, В.Гловюк та ін.; за ред. В. Гловюк, Н. Лащук. Романцової. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2022. 404 с.
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III*. Офіційний вісник України*. 2001. № 21. С. 1. Ст. 920. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
7. Поштаренко О.А. Деякі проблеми кримінально -правової оцінки домашнього насильства*: Право і суспільство.* № 2, 2025, с. 357-362. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.47.
8. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. 2021-2024рр. Офіс Генерального прокурора України. Офіційний сайт. URL: https://gp.gov.ua › posts › pro-zare.
9. Степаненко Т.В. Степаненко А.С. Щодо питань кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством. *Правові горизонти*. Вип.23(36). 2020. С. 56-61. DOI http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i23.p56, URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a16ce034-2385-42c0-9b73-1fb4d7c9290f/content.
10. Тичина Д.М. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади запобігання домашньому насильству в Україні: дис....док-ра юрид. наук за спеціальністю 12.00.08. Національна академія внутрішніх справ, Київ. 2024, с. 632. URl: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dda372da-77f4-4516-a541-f987ec73ed83/content.
11. Шугало А.Я. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство в Україні: дис. ... докра філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081«Право».Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2025. С. 229. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/nauka/dorobok_zdobuvachiv/shugalo_d.pdf.
12. Явор О.А. Юридичні факти в сімейному праві України: усталені підходи і новітні тенденції: *монографія*. Х.: Право, 2016. 352 с.
13. 13.Agbozo P., Kounoudji C. Violences basées sur le genre au Bénin : Expériences et approches pour endiguer le phénomène. *Afrobarometer* Depeche No. 559.(2022). URL: https://www.afrobarometer.org/publication/ad559-violences-basees-sur-le-genre-au-benin-experiences-et-approches-pour-endiguer-le-phenomene.
14. Etsila J., Mabiala A.P.La violence domestique est une affaire pénal et non familiale pour le Gabonais. *Afrobaromèter*. Dépêche No. 558 (2022). URL: https://www.afrobarometer.org/wpcontent/uploads/2022/10/AD558-Violence-domestique-est-une-affaire-pe%CC%81nale-pour-les-Gabonais-Afrobarometer-3oct22.pdf.
15. Etude sur les violences basées sur le genre au Benin: Report final.Aout 2022. Ministeres des affaires sociale et de la micro finance. République du Benin. URL: https://social.gouv.bj › public › medias › etude-vb.
16. Gbaguidi J., Agbozo P. Tomavi L. Les violences et disriminations envers lds femmes posenr toujours des defiz au Benin. *Afrobaromer*.Depeche No 848. (2024). URL: https://www.afrobarometer.org/publication/ad848-les-violences-et-discriminations-envers-les-femmes-posent-toujours-des-defis-au-benin.
17. Loi République du Benin n. 2018 – 16 du 28 décembre 2018 portant Code pénal en République du Benin. URL: https://documentation-anbenin.org/s/textes-de-lois/item/2074.
18. Loi Republique du Benin N.2011-26 du 09 janvier 2012.République Benin. Portant prévention et répression des violences faites aux femmes. URL: https://documentation-anbenin.org/s/textes-de-lois/item/1741.

19. Protocol a la charte africain des droits de l'homme et des peuples relatif aux droits des femmes en Afrique. Union Africain. Date d'adoption : jullet 01.2003. Date d'entrée en vigueur: 25 novembre 2005. URL: https://au.int/fr/treaties/protocole-la-charte-africaine-des-droits-de-lhomme-et-des-peuples-relatif-aux-droits-des-femmes-en-afrique.
20. Zegeye, B., et al. (2022) Understanding the factors associted with married women's attitudes toward wifebeating in sud- Sacharan Africa. *BMC Women's Health.* Volume 22.article number 242. (2022). URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35717213.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Зінсу О.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.352:343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.61

КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ В ДІЯЛЬНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ УСУНЕННЯ

Івашко С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права,
Пенітенціарна академія України, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0003-2547-9276

Івашко С.В. Корупційні ризики в діяльності кримінально-виконавчої системи України та шляхи їх усунення.

У статті розглянуті корупційні ризики у діяльності кримінально-виконавчої системи України. Враховано, що правовий режим воєнного стану, який був введений на території нашої країни у зв'язку з агресією росії, вплинув на економіку нашої країни, політику, а також соціальну та правову сфери.

Відмічено, що повномасштабна війна вплинула і на стан корупції, а також на ставлення громадян до цього соціально-негативного явища. Зазначено, що запобігання та протидія корупційним проявам залишається однією з найактуальніших соціальних проблем у нашій країні. Наголошується на тому, що корупційні ризики також видозмінились з початком повномасштабного вторгнення росії на територію нашої країни. Констатовано те, що корупційні ризики у функціонуванні кримінально-виконавчої системи, як інституційної системи органів і установ, що забезпечують виконання покарань призначених судом, також зазнали змін.

Доведено необхідність знань правової природи корупційних ризиків з метою розроблення наукових заходів, їх подальшого практичного втілення задля визначення реальних шляхів до їх усунення. Підсумовуючи, автор статті зосереджує увагу на тому, що корупційні ризики є відповідною сукупністю умов, за яких посадова особа, будучи наділеною законодавчо визначеними повноваженнями, може вчинити корупційне кримінальне правопорушення чи інше правопорушення, пов'язане з корупцією.

Корупційні ризики у кримінально-виконавчій системі мають свою специфіку, оскільки ця сфера державної діяльності має специфічні функції та завдання, а тому й шляхи усунення та нейтралізації цих корупційних ризиків є спеціальними. Закритість цієї системи, особливість взаємин у колективі між собою, а також у взаєминах між посадовими особами та особами щодо яких здійснюється кримінально-виконавчий вплив і є визначальним фактором, що дозволяє виокремити особливість корупційних ризиків у кримінально-виконавчій системі. Не останнє місце у цьому належить специфічним дискреційним повноваженням персоналу кримінально-виконавчої системи по відношенню до засуджених осіб.

Існування корупційних ризиків обумовлене наявністю режимності установ, що є необхідним для виконання завдань, передбачених законодавством.

Ключові слова: воєнний стан, ДКВС України, запобігання, злочинність, корупційне кримінальне правопорушення, корупція, кримінально-виконавча система України, корупційні ризики, протидія.

Ivashko S.V. Corruption risks in the activities of the criminal executive system of Ukraine and ways to eliminate them.

The article examines corruption risks in the activities of the Criminal Executive System of Ukraine. It is taken into account that the legal regime of martial law introduced on the territory of Ukraine in connection with the aggression of the Russian Federation has affected the country's economy, politics, as well as social and legal spheres. It is noted that the full-scale war has also influenced the level of corruption and public attitudes toward this socially negative phenomenon.

It is emphasized that the prevention of and counteraction to corruption manifestations remain among the most pressing social problems in Ukraine. Attention is drawn to the fact that corruption risks have also transformed since the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine. It is stated that corruption risks in the functioning of the Criminal Executive System, as an institutional system of bodies and institutions responsible for the execution of court-imposed sentences, have likewise undergone changes.

The necessity of understanding the legal nature of corruption risks is substantiated in order to develop scientific measures and ensure their further practical implementation aimed at identifying

effective ways to eliminate such risks. In conclusion, the author focuses on the fact that corruption risks constitute a set of conditions under which an official, being vested with legally defined powers, may commit a corruption-related criminal offense or another offense related to corruption.

Corruption risks in the Criminal Executive System have their own specificity, since this sphere of state activity performs special functions and tasks; therefore, the methods of eliminating and neutralizing such risks are also specific. The closed nature of this system, the peculiarities of internal relations within staff collectives, as well as interactions between officials and persons subjected to criminal-executive influence, are determining factors that make it possible to distinguish the specific features of corruption risks in the Criminal Executive System. A significant role in this regard is played by the specific discretionary powers of the personnel of the Criminal Executive System in relation to convicted persons.

The existence of corruption risks is conditioned by the regime-based nature of institutions, which is necessary for the fulfillment of tasks stipulated by law.

Key words: martial law, State Criminal Executive Service of Ukraine, prevention, crime, corruption-related criminal offense, corruption, Criminal Executive System of Ukraine, corruption risks, counteraction.

Постановка проблеми. Питанню рівня корупції, запобіганню та протидії цьому негативному явищу останніми роками приділяється багато уваги у нашій країні як науковцями так і практичними працівниками. Це пов'язано з тим, що рівень корупції в Україні залишається на досить високому рівні і це не може не викликати занепокоєння як українського суспільства так і міжнародної спільноти.

Особливо болючим залишається питання високого рівня корупції в умовах сьогодення, в умовах існування правового режиму воєнного стану, введеного в зв'язку з війною росії проти України. З таким рівнем корупції це соціально- негативне явище загрожує національній безпеці, а також конституційному ладу нашої країни. Тому питання щодо запобігання та протидії корупційним проявам є однією з найактуальніших соціальних проблем України.

Стан війни вплинув на економіку, політику, соціальну та правову сфери нашої держави. Не оминув стан війни і рівень корупції, а також ставлення громадян до цього негативного явища. Корупційні ризики, які існували у нашій країні до війни, видозмінились та стали знаходити своє відображення у інших формах. Зазнали змін корупційні ризики і в діяльності та функціонуванні кримінально-виконавчої системи як інституційної системи органів і установ, що забезпечують призначених судом виконання кримінальних покарань та реалізацію правового статусу засуджених, їх виправленню та ресоціалізацію.

На особливостях корупційних ризиків у кримінально-виконавчій системі України та шляхах їх усунення ми і зупинимось у даній статті.

Метою дослідження є з'ясування особливостей корупційних ризиків у діяльності кримінально-виконавчої системи України в умовах сьогодення, тобто в умовах правового режиму воєнного стану, а також визначення шляхів їх усунення.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичним підґрунтям дослідження питання корупційних ризиків, детермінантів вчинення корупційних правопорушень стали праці вітчизняних вчених, таких як: О. Бандурка, М. Бажанов, Ю. Баулін, Л. Багрій-Шахматов, І. Богатирьов, О. Бусол, Р. Вереша, В. Василик, В. Гаращук, П. Гега, В. Глушков, В. Голіна, І. Даньшин, О. Дудоров, О. Джужа, В. Дрьомін, А. Закалюк, В. Зеленецький, А. Зелінський, О. Кальман, М. Камлик, О. Колб, О. Костенко, Т. Корнякова, В. Корж, О. Литвак, В. Лисенко, М. Мельник, В. Навроцький, С. Омельченко, А. Редька, О. Соколенко, І. Сервецький, В. Сташис, В. Тацій, О. Шкута та ін.

Значні наукові доробки зазначених вчених містять низку системних положень, які стосуються запобігання злочинності в Україні, корупційній злочинності, детермінантів її вчинення, виокремлення корупційних ризиків, у тому числі у кримінально-виконавчій системі України.

Виклад основного матеріалу. Питання корупційних ризиків у діяльності правоохоронної системи постійно перебуває у полі зору науковців нашої країни. Це пояснюється тим, що рівень корупції у нашій державі не зменшується. У зв'язку з військовою агресією росії проти нашої країни та з врахуванням пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, у відповідності зі ст. 106 Конституції України, а також Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Указом Президента України №64/2022 від 24.02.2022 було введено воєнний стан [1], який неодноразово продовжувався та діє на даний час.

За наявності воєнного стану корупційні ризики у діяльності правоохоронної системи в цілому, та у кримінально-виконавчій системі зокрема, дещо видозмінились, відображаючи зміни соціально-економічного та правового простору суспільства.Питання корупційних ризиків, перш за все, тісно пов'язано з причинами та умовами, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень.

У кримінологічній науці сукупність причин та умов, які зумовлюють існування й розвиток злочинності, визначають як детермінанти. Термін походить від латинського determinare, що означає «визначати», «обмежувати», «відокремлювати». Звідси, детермінація злочинності визнається як процес взаємодії різнорідних соціальних та природничих факторів (детермінант), що має своїм наслідком існування злочинності, її систематичне відтворення, появу новітніх її різновидів, форм прояву, негативних зміни у стані (зростання рівня, ускладнення структури, географії тощо) [2].

Всім відомий вислів Чезаре Беккаріа про те, що краще запобігати злочинам, ніж карати за них [3]. На думку поіменованого видатного італійського філософа та кримінолога, оскільки справжня мета покарання полягає не у відплаті, а у недопущенні вчинення нових правопорушень, саме цим і визначається пріоритет превенції над репресією. Тому, завдання держави полягає у винайденні реальних механізмів запобігання корупційної злочинності, шляхом впливу на детермінанти даного виду кримінальних правопорушень, а також нейтралізацію корупційних ризиків.

Корупція – проблема №2 у нашій країні. Безсумнівно, для всіх є зрозумілим, яка головна проблема нашої країни на даний час – це зовнішній ворог, який приніс у наш дім біду, нещастя та смерть. Корупція, її прояви у всіх сферах суспільного життя є внутрішнім ворогом, який є не менш небезпечним, ніж зовнішній ворог. На переконання автора статті, корупція є соціально-політичним явищем, притаманним всім державам світу. Корупція існувала, існує і буде існувати до того часу, доки існуватимуть держави як форми організації політичної влади, що покликані впорядкувати суспільні відносини на певних територіях. Це потрібно прийняти кожному. Питання полягає не в існуванні корупції як негативного явища, а у її масштабах, злочинних проявах у всіх сферах суспільного життя держави. Порівнюючи існування корупції в державі з організмом людини, можна уявити це негативне правове та соціально-політичне явище як шкідливі бактерії, які є в кожному організмі людини, потрапляючи із навколишнього середовища. Ці шкідливі бактерії можуть перебувати у неактивному стані і не заважати існуванню корисним бактеріям. Але, якщо організм людини буде ослабленим через зниження імунітету, шкідливі бактерії починають активуватись, вражати один за одним орган організму людини. Якщо не вжити кардинальних заходів і не допомогти корисним бактеріям, наслідки активності шкідливих бактерій будуть неприємними. Так і з корупцією. Вона існує і буде існувати. Жодна із наявних у світі політичних систем не має виключного імунітету від корупційних проявів. Питання лише у обсягах реального впливу корупції на соціальну, політичну, економічну сфери життєдіяльності країни. Тому, завдання кожної із країн світу полягає у нормативно-правовому та реальному обмеженні впливу корупції на життєдіяльність країни. Отже, у нашій країні потрібні реальні інструменти та механізми запобігання та протидії цьому соціально-негативному явищу. Більш прискіпливою повинна бути звернута увага до створення механізмів запобігання корупційних проявів у кримінально-виконавчій системі України, оскільки саме ця державна інституція має відносно замкнене середовище, великий обсяг дискреційних повноважень працівників та відносно обмежений контроль з боку суспільства. За аналогією з політичними системами, кримінально-виконавча система не має і не може мати повного імунітету від корупційних проявів. Питання лише у обсягах та характері протиправних корупційних діянь.

Для визначення правової природи корупційних ризиків доцільно дослідити етимологію цього поняття. Прийнято вважати, що корупційні ризики - це така сукупність умов, за яких у певній ситуації посадова особа, яка законодавцем наділена певними повноваженнями, може вчинити корупційне правопорушення чи інше правопорушення, пов’язане з корупцією. Тобто, це можливість вчинити посадовою особою діяння з ознаками корупції за певних, сприятливих для посадової особи умов. Як правило, такі умови виникають через недоліки в організації роботи, коли посадова особа може вчинити корупційне кримінальне правопорушення і це залишиться непоміченим для колег, а також для її керівника. Іншими умовами, сприятливими для вчинення корупційних правопорушень, може бути недостатній контроль за дотриманням як законодавства в цілому так і безпосередніх посадових інструкцій зокрема, посадовою особою, яка схильна до вчинення корупційного правопорушення. З врахуванням цього, можна виокремити основні ознаки корупційних ризиків. До таких слід віднести існування можливості використовувати посадовою особою своїх повноважень усупереч інтересам служби для задоволення своїх приватних інтересів. Це стає можливим за наявності прогалин у контролі за діяльністю посадової особи, а наслідком таких протиправних дій є шкода, яка спричиняється переважно державним інтересам або ж інтересам окремих громадян. Існують корупційні ризики, які є характерними виключно для сфери державної служби. До них прийнято відносити виникнення конфлікту інтересів, безконтрольність за діяльністю посадової особи, наявність певних дискреційних повноважень, а також недоброчесність поведінки посадової особи.

Саме з недоброчесністю поведінки пов’язують усвідомлене ігнорування моральних критеріїв поведінки при виконанні безпосередніх службових обов’язків. У основі недоброчесної поведінки

лежить бажання збагатись, поліпшити своє матеріальне становище за рахунок виконання своїх службових обов'язків всупереч державним інтересам, всупереч інтересам служби.

Разом з тим, слід відмітити, що корупційні ризики у кримінально-виконавчій системі мають свою специфіку, особливість, на якій ми і зупинимось нижче. Основною особливістю корупційних ризиків у кримінально-виконавчій системі є те, що ця сфера державної діяльності має свою специфіку в силу тих функцій і завдань, які законодавець покладає на неї. Закритість цієї системи, особливість взаємин у колективі між собою, а також у взаєминах між посадовими особами та особами щодо яких здійснюється кримінально-виконавчий вплив і є визначальним фактором, що дозволяє виокремити особливість корупційних ризиків у кримінально-виконавчій системі. Не останнє місце у цьому належить специфічним дискреційним повноваженням персоналу кримінально-виконавчої системи по відношенню до засуджених осіб. Існування корупційних ризиків обумовлена наявністю режимності установ, що є необхідним для виконання завдань, передбачених законодавством. Наявність режиму значно ускладнює здійснення моніторингу за дотриманням конституційних прав і свобод громадян в умовах ізоляції від суспільства. Існування режиму в установах впливає на здійснення відповідними громадськими організаціями дослідження запобігання обмеження прав засуджених, що, в свою чергу, дає можливість персоналу кримінально-виконавчої системи приховувати зловживання, а також ті порушення, які вже мають місце.

Наступним корупційним ризиком у кримінально-виконавчій системі є наявність широких дискреційних повноважень персоналу кримінально-виконавчої системи. Ці повноваження дають можливість діяти на власний розсуд працівника. Досить часто ці повноваження не конкретизовані у службових інструкціях, що, в своїй сукупності, і створює передумови для вчинення корупційних правопорушень. Ці повноваження дають можливість на власний розсуд оцінювати певний юридичний склад, надавати юридичному складу оцінку, що є наслідком виникнення чи зміни правовідносин. У переважній більшості це стосується можливості застосування заходів заохочення або стягнення до засудженої особи. Адже від наявності у особи заходів стягнень чи заохочень залежить, у тому числі, можливість достроково бути звільненою від відбування покарання. Цей корупційний ризик є одним із основних в діяльності персоналу.

Для прикладу. «Першого заступника-заступника начальника Менської виправної колонії (№ 91) з нагляду та безпеки, охорони та оперативної роботи Б. визнано винним за одержання хабара (ч. 3 ст. 368 КК України) і призначено покарання у вигляді 5 років позбавлення волі. За даними досудового розслідування, у червні 2016 року посадовець пенітенціарної служби, достовірно знаючи, що у засудженого настали підстави для застосування пільг у вигляді заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України), висунув йому вимогу сплатити неправомірну вигоду в розмірі 2 тис грн. За ці кошти Б. мав прийняти позитивне рішення на користь засудженого. У липні відповідна комісія Менської колонії направила матеріали до суду щодо умовно-дострокового звільнення одного із засуджених. Пізніше цей ув'язнений перерахував 2 тис. грн на банківський рахунок, наданий першим заступником начальника Менської виправної колонії. Крім цього, у листопаді 2016 року Б. вимагав і одержав 1 тис. грн від ув'язненого Менської виправної колонії за зняття раніше накладеного дисциплінарного стягнення. Кошти також були перераховані на банківську карту» [4].

Інший приклад. «За принципової позиції прокурорів Чернігівської обласної прокуратури 5.01.2021 до суду скеровано обвинувальний акт стосовно одного із заступників начальника ДУ «Менська виправна колонія (№9 1)», обвинуваченого у вчиненні корупційного кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 368 КК України. Під час розслідування встановлено, що правоохоронець з метою власного незаконного збагачення вимагав та отримав від засудженого, що відбував покарання в ДУ «Менська виправна колонія (№ 91)», неправомірну вигоду в сумі 23 тис. грн. за використання свого службового становища та пов'язаних з цим можливостей. Зокрема, задля зняття дисциплінарного стягнення, заохочення засудженого та позитивного вирішення комісією питання про застосування до останнього пільг, передбачених КВК України. З метою конспірації злочинних дій, засуджений за вказівкою правоохоронця здійснював перерахування грошових коштів на картковий рахунок особи, яка працювала в продовольчому магазині при установі виконання покарань, після чого особисто отримував від неї неправомірну вигоду. Обвинуваченого викрито 17.11.2020 при отриманні чергової суми хабара. Його дії кваліфіковано за ч. 3 ст. 368 КК України як одержання службовою особою неправомірної вигоди для себе за вчинення такою службовою особою в інтересах того, хто надає неправомірну вигоду, дій з використанням наданого їй службового становища, вчинене службовою особою, яка займає відповідальне становище, поєднане з вимаганням неправомірної вигоди [5]. Такі випадки, на жаль, є непоодинокими.

Наступною ознакою дискреційних повноважень персоналу по відношенню до засуджених є вчинення неправомірних дій, які пов'язані з фальсифікацією документів, а саме рапортів, характерис-

тик та висновків для отримання засудженими особами пом'якшення покарання чи їх умовно-дострокове звільнення. Всупереч інтересам служби працівниками кримінально-виконавчої системи можуть вчинятись такі протиправні дії, наслідком яких є неправомірне отримання засудженими пом'якшення покарання чи інші пільги, що суперечать чинному законодавству, спричиняє шкоду охоронюваним законом державним інтересам.

Розглянемо корупційні ризики, які можливі у кримінально-виконавчій системі у сфері адміністративно-управлінської діяльності. Ця сфера діяльності забезпечує належну фінансову складову діяльності системи. Основним ризиком, який існує у цій сфері, є проведення непрозорих закупівель харчування, одягу, будівельних матеріалів, обладнання. У цих протиправних схемах часто використовуються проведення тендерних закупівель з порушенням процедури з наперед визначеним переможцем торгів. Як наслідок цього, мають місце так звані відкати. А якщо мова йде про будівництво чи закупівлю харчування, одягу, мова йде про завищення закупівельної вартості. У результаті всіх цих протиправних дій відбувається непрозоре використання бюджетних коштів.

Особливо актуальним використанням бюджетів всіх рівнів з дотриманням вимог законодавства є на даний час, коли наша країна перебуває у правовому режимі воєнного стану, введеного у зв'язку з повномасштабним вторгненням росії. В умовах війни, коли більшість бюджету нашої країни використовується для потреб Збройних Сил України, для підтримання обороноздатності нашої держави, правильне і раціональне використання бюджетних коштів повинно здійснюватися в умовах високої прозорості та належного контролю з боку суспільства. Разом з тим, воєнний стан у нашій країні призвів до виникнення низки інституційних проблем у кримінально-виконавчій системі. Однією з таких проблем став обмежений доступ правозахисників, громадськості до установ виконання покарань, особливо до тих, які знаходяться на межі зони бойових дій або неподалік від місць бойових зіткнень. Здійснення відвідувань установ зазначеними суб'єктами запобігання корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі є проблемними з огляду на бойові дії. Тому, на нашу думку, підлягає посиленню на законодавчому рівні відповідальність службових осіб, у тому числі і службових осіб кримінально-виконавчої системи, за протиправні дії, пов'язані з незаконним використанням бюджетних коштів всіх рівнів, а також використання гуманітарної допомоги, яка надходить від країн-донорів.

Взагалі, наявний високий рівень корупційних проявів у нашій країні дає підстави вважати про доцільність законодавчого визначення та окремого дослідження корупції як виду кримінальних правопорушень із закріпленням відповідного розділу у особливій частині КК України. На думку автора статті, це дозволило б більш ефективно досліджувати проблеми у запобіганні корупційним проявам та нейтралізації корупційних ризиків, у тому числі у діяльності кримінально-виконавчої системи через призму комплексного кримінологічного та кримінально-правового напрямів. Оскільки корупція є політичним, економічним, правовим та соціальним явищем, її дослідження потребує міжгалузевого підходу. Окрім кримінології та кримінального права корупція вимагає дослідження соціологією, політологією, адміністративним та конституційним правом.

Висновки. У статті було досліджено питання корупційних ризиків у діяльності кримінально-виконавчої системи України в умовах сьогодення – наявного правового режиму воєнного стану, а також зазначені можливі шляхи їх усунення.

Особливість корупційних ризиків у діяльності кримінально-виконавчої системи України полягає у виконанні цією державною інституцією особливих функцій та завдань. Закритість цієї системи та специфічні дискреційні повноваження персоналу є тими визначальними факторами, які дозволяють виокремити особливість корупційних ризиків.

З метою нейтралізації наявних корупційних ризиків необхідне посилення моніторингу з боку громадськості за дотриманням конституційних прав та свобод громадян в умовах ізоляції від суспільства, а також за прозорістю проведення тендерних закупівель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 13.12.2025).
2. Чезаре Беккаріа. Про злочини і покарання. Центр учбової літератури, 2025. С. 100.
3. Головкін Б.М. Причинність у системі детермінації злочинності. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Випуск № 1 (5). С. 1–8. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6358/1/Golovkin.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
4. Посадовець Менської колонії, де сидів Луценко, отримав п'ять років тюрми за хабар. URL: https://glavcom.ua/news/posadovec-menskoji-koloniji-de-sidiv-lucenko-otrimav-5-rokiv-tyurmi-za-habarnictvo-506959.html (дата звернення: 13.12.2025).

5. Судитимуть заступника начальника Менської виправної колонії за хабар. URL: https://cheline.com.ua/news/crime/suditimut-zastupnika-nachalnika-menskoyi-vipravnoyi-koloniyi-za-habar-242169 (дата звернення: 13.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Івашко С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.62

ПРО ДЕЯКІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ЗАПОБІГАННЯ ПРОТИПРАВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ВОЄННИХ ЗЛОЧИННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Ілінський О.В.,
аспірант кафедри кримінального права і процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0007-1798-4260

Ілінський О.В. Про деякі міжнародно-правові підходи, що стосуються запобігання протиправній діяльності транснаціональних воєнних злочинних організацій.

У даній науковій статті здійснено аналіз міжнародно-правових актів, які регулюють сферу запобігання та протидії транснаціональній організованій злочинності, одним із проявів якої є протиправна діяльність транснаціональних воєнних злочинних організацій.

Виходячи з отриманих результатів дослідження, констатовано, що зазначені міжнародні правові джерела мають низку правових прогалин, колізій та неоднозначних критеріїв, на підставі яких здійснюється класифікація транснаціональних воєнних організацій, а також їх віднесення до злочинних і заборонених у світі.

Встановлено, що в основу такого поділу покладено як політичні, так і юридично значущі критерії, що , у свою чергу, дозволяє на законодавчому рівні в будь-якій державі приймати відповідні нормативно-правові акти, які або не заперечують участь транснаціональних воєнних організацій у військових конфліктах, війнах тощо на території іншої країни, або, апріорі, заперечують (фактично, забороняють) їх діяльність у цьому сенсі.

Визначено також, що фінансово-правові, матеріально-технічні, кадрові та інші питання, що пов'язані зі створенням, керівництвом та участю у приватних воєнних організаціях, у більшій мірі характерні для тих держав, у яких досить низьким є рівень демократії та грубо порушуються основоположні права, законні інтереси та свободи людини і громадянина. Як правило, метою створення таких транснаціональних воєнних організацій у таких державах є реалізація своїх імперських та агресивних намірів на світовому рівні, у тому числі й шляхом залучення потенційних можливостей зазначених суб'єктів у проведенні гібридної та відкритої військової агресії проти інших держав, що, зокрема, має місце у сьогоденній протиправній та забороненій на рівні ООН діяльності росії проти України.

Враховуючи зазначений юридично значущий акт, у цій науковій статті доведена необхідність визначення на міжнародному та національному рівнях поняття «транснаціональна воєнна злочинна організація», що дасть можливість здійснювати правильну кваліфікацію вчинюваних вказаними суб'єктами кримінальних правопорушень та більш ефективно запобігати та протидіяти їх протиправній діяльності, а також здійснювати правові заборони щодо їх створення і функціонування у світі на чітко визначених юридичних критеріях.

Ключові слова: транснаціональна воєнна злочинна організація; міжнародно-правовий акт; кримінальне правопорушення; правова заборона; кваліфікація злочинів; кримінальна відповідальність; критерії оцінювання.

Ilinsky O.V. On some international legal approaches related to preventing the illegal activities of transnational military criminal organizations.

This scientific article analyzes international legal acts that regulate the sphere of prevention and counteraction to transnational organized crime, one of the manifestations of which is the illegal activities of transnational military criminal organizations.

Based on the results of the study, it was stated that the mentioned international legal sources have a number of legal gaps, conflicts and ambiguous criteria on the basis of which transnational military organizations are classified, as well as their classification as criminal and prohibited in the world.

It was established that the basis of such a division is both political and legally significant criteria, which, in turn, allows any state to adopt relevant regulatory legal acts at the legislative level that either do not deny the participation of transnational military organizations in military conflicts, wars, etc. on the territory of its country, or, a priori, deny (in fact, prohibit) their activities in this sense.

It has also been determined that financial, legal, logistical, personnel and other issues related to the creation, management and participation in private military organizations are more typical for those

states in which the level of democracy is quite low and the fundamental rights, legitimate interests and freedoms of man and citizen are grossly violated. As a rule, the purpose of creating such transnational military organizations in such states is to implement their imperial and aggressive intentions at the global level, including by involving the potential capabilities of the aforementioned entities in conducting hybrid and open military aggression against other states, which, in particular, takes place in the current illegal and UN-prohibited activities of Russia against Ukraine.

Taking into account the above-mentioned legally significant act, this scientific article proves the need to define the concept of «transnational war criminal organization» at the international and national levels, which will make it possible to correctly qualify the criminal offenses committed by these entities and more effectively prevent and counteract their illegal activities, as well as prohibit their creation and functioning in the world based on clearly defined legal criteria.

Key words: transnational military criminal organization; international legal act; criminal proceedings; legal prohibition; qualification of crimes; criminal liability; assessment criteria.

Постановка проблеми. Відкрита воєнна агресія росії проти України, яка розпочалась у лютому 2022 році та триває до сьогодення, проявила одну досить актуальну проблему, яка зачіпає як охороняємі об'єкти міжнародного права, так і національного законодавства, а саме – участь у військових діях на території нашої держави на боці країни-агресора різноманітних приватних воєнних компаній (організацій, груп, формувань тощо) [1].

Сутність зазначеної проблематики полягає у тому, що на міжнародному рівні існує низка правових прогалин, які використовуються державами-агресорами для надання права на створення, керування та участь у приватних воєнних організаціях і у зв'язку з чим останні не підпадають під міжнародно-правові санкції, створюючи таким чином відповідні норми прецедентного права для функціонування цих об'єднань як транснаціональних воєнних злочинних організацій, які посягають не тільки на об'єкти правової охорони, що стосуються миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (розділ XX Особливої частини КК України), але й на інші охороняємі права, законні інтереси та свободи людини і громадянина (розділ II Конституції України) [2].

З огляду на це, досить важливо на науковому рівні з'ясувати зміст і сутність міжнародно-правових актів, що регулюють діяльність, спрямовану на запобігання і протидію транснаціональним злочинним організаціям, включаючи й приватні воєнні компанії.

Виходячи з цього, **метою** даної наукової статті є обґрунтування необхідності удосконалення міжнародно-правового механізму запобігання протиправній діяльності транснаціональних воєнних злочинних організацій у контексті наслідків їх участі у відкритій воєнній агресії проти України у сьогоденні (2022-2025 рр.).

Натомість, *головним завданням* цієї роботи є здійснення аналізу змісту та спрямованості міжнародно-правових актів з означеного питання та розробка у зв'язку з цим відповідних заходів, спрямованих на усунення існуючих у цих джерелах правових прогалин і колізій.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення наукових джерел показало, що досить предметно і цілеспрямовано займаються дослідженням питань, які стосуються з`ясування змісту та спрямованості міжнародно-правових актів, що регулюють сферу запобігання та протидії транснаціональній організованій злочинності, наступні учені: Ю.П. Аленін, В.Ф. Антипенко, О.М. Бандурка, В.С. Батиргарєєва, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, П.Д. Біленчук, А.А. Бова, М.Г. Вербенський, Д.Р. Войнаровський, ТС. Гавриш, Б.М. Головкін, В.К. Грищук, Н.О. Гуторова, О.М. Джужа, Г.В. Дідківська, В.М. Дрьомін, В.П. Ємельяноав, Г.П. Жаровська, Є.В. Зозуля, О.О. Кваша, О.Г. Колб, Б.Д. Леонов, О.А. Маначинський, М.І. Мельник, Н.Є. Міняйло, В.О. Навроцький, О.В. Наден, Ю.В. Нікітін, В.П. Панов, М.А. Погорецький, І.В. Пшеничний, А.В. Савченко, Є.Д. Скулиш, В.В. Топчій, В.В. Українець, П.Л. Фріс, В.І. Шакун, І.О. Шульга. та ін.

Поряд з цим, варто зазначити, що досі комплексно та системно, а також на монографічному рівні проблеми запобігання та протидії протиправній діяльності транснаціональних воєнних злочинних організацій на міжнародному та національному рівнях не досліджені, що й обумовлює актуальність, теоретичне і практичне значення даної наукової статті.

Виклад основного матеріалу. Як це витікає зі змісту ст. 14 Закону України «Про міжнародно-правові договори України», тільки ті із таких договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, є частиною національного законодавства. Більш того, відповідно до положень ч. 2 ст. 19 зазначеного Закону, якщо міжнародно-правовими актами, які набрали чинності на території України, встановлюються інші правила, ніж ті, що передбачені національним законодавством, то застосовуються правила міжнародного права [3, с. 251-253].

Отже, якщо керуватись зазначеними законодавчими підходами, то слід визнати, що у запобіганні та протидії створенню і функціонуванню на території України транснаціональних воєнних

злочинних організацій, наша держава має в повній мірі використовувати існуючі у нормах міжнародного права можливості, а також, як член міжнародних організацій (ООН, Ради Європи, СОТ, ін.), вчиняти дії різноманітного характеру, спрямовані на удосконалення міжнародно-правових засад з означеної проблематики.

Якщо узагальнити змістовні ознаки та спрямованість таких міжнародних правових джерел, то їх можна класифікувати (за критерієм правової визначеності) на наступні групи:

Загального характеру (основоположні) : Загальна декларація прав людини; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права; Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод; ін.

Зокрема, у ст. 28 Загальної декларації прав людини йдеться про те, що людина має право на міжнародний порядок, при якому її права і свободи, що закріплені в цій Декларації, мають бути здійснені у повній мірі, що, без сумніву, досить важливо з огляду запобігання і протидії діяльності на території будь-якої національної держави транснаціональних воєнних організованих злочинних угруповань (ПВК «Вагнер», ДШРГ «Русич», ПВК «Поток», ін.) [1]. Більш того, як це випливає зі змісту ст. 3 Конституції України, забезпечення даного основоположного права людини є одним із головних обов'язків держави.

Ще більш категорично, у сенсі предмета даного дослідження, сформульовано зміст ст. 30 даної Декларації, у якій зазначено, що жодна держава (як от, росія) та група осіб (наприклад, транснаціональна воєнна злочинна організація типу «Вагнер») не вправі займатись діяльністю, спрямованою на знищення, закріплених у даному юридичному акті, прав і свобод людини [4].

Спеціального характеру, тобто ті, що пов'язані із запобіганням і протидією функціонуванню транснаціональних злочинних організацій (Європейська конвенція від 08.11.1990 «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом»; Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності («Палермська Конвенція) від 15.11.2000; План дій по боротьбі з організованою злочинністю («Амстердамський План дій») від 28.04.2001; ін.) [5, с. 227-248].

Так, у п. 2 ст. 3 так званої «Палермської Конвенції» з цього приводу зазначено, що злочин носить транснаціональний характер, якщо:

а) таке кримінальне правопорушення вчинено у двох і більше державах;

б) таке суспільно небезпечне діяння вчинене в одній державі, але його готування, планування, керівництво тощо здійснювалось в іншій державі;

в) така протиправна поведінка реалізовувалась учасниками організованої злочинної групи в одній державі, але в подальшому вчиняє кримінальні правопорушення у більш ніж одній державі;

г) така злочинна діяльність здійснюється в одній державі, але її суспільно небезпечні наслідки мають місце в іншій державі [6].

Саме зазначені ознаки є, як свідчить практика [1], характерні для діяльності транснаціональних воєнних злочинних організацій на території України, а тому мають стати об'єктивними критеріями при кваліфікації вчинених ними кримінальних правопорушень та для закріплення у чинному КК спеціального складу злочину «Створення, керівництво або участь у транснаціональній воєнній злочинній організації».

Конкретного характеру, тобто такі міжнародно-правові акти, які регулюють сферу запобігання та протидії діяльності транснаціональних воєнних злочинних організацій (Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27.01.1977; Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людства і воєнних злочинів від 25.01.1974; Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 04.02.1985; ін.) [5, с. 227-248].

Зокрема, у ст. 16 Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців у зв'язку з цим зазначено, що вказаний міжнародно-правовий акт застосовується з метою забезпечення реалізації тих норм, які стосуються міжнародної відповідальності держав, а також для створення належних гарантій для права захисту від збройного конфлікту та міжнародного права, включаючи положення, які мають пряме відношення до статусу комбатантів або військовополонених [7].

У такому ж контексті визначені правові заборони щодо діяльності транснаціональних воєнних злочинних організацій й в інших міжнародно-правових актах, що, у свою чергу, створило належне юридичне підґрунтя для закріплення в національному законодавстві окремих складів кримінальних правопорушень щодо формування, керування та участі у таких суспільно небезпечних об'єднаннях. Як приклад, можна назвати положення ст. 17 Конституції України, у якій зазначено, що на території нашої держави забороняється функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом.

Додатковим аргументом щодо доповнення відповідною статтею КК України про кримінальну відповідальність за створення, керівництво та участь у транснаціональних воєнних злочинних організаціях, враховуючи той юридично значущий у зв'язку з цим факт про те, що згідно вимог ч. 4 ст. 3 вказаного Кодексу аналогія закону заборонена, а отже, карати організаторів та учасників таких протиправних формуваннях за ст. 255 КК не можна [8, с. 169-176].

Важливим у зв'язку з цим є й такий юридично значущий факт, а саме: опитування затриманих військовополонених та учасників ПВК «Вагнер», ДШРГ «Русич», ПВК «Поток», ін. показало, що у їх складі були й громадяни України, які проживають на тимчасово окупованих росією територіях (Автономної республіки Крим, Донецької, Луганської та ін. частково захоплених областей нашої країни).

З огляду на це, важливо щоб зазначені суб'єкти злочинів понесли повну кримінальну відповідальність за вчинені в нашій державі всі, передбачені КК України, кримінальні правопорушення (воєнні злочини (ст. 438); застосування зброї масового знищення (ст. 439); найманство (ст. 447); ін.). Проте, відсутність у чинному Законі про кримінальну відповідальність окремої правової норми за створення та участь у транснаціональній воєнній злочинній організації, не тільки виступає однією з правових прогалин, що впливають на ефективність запобігання та протидії даному виду злочинності в Україні, але й дозволяють уникати у зв'язку з цим справедливого покарання винним суб'єктам зазначеної суспільно небезпечної діяльності.

З іншого боку, враховуючи, що родовим об'єктом кримінальних правопорушень у розділі XX Особливої частини КК є мир, безпека людства та міжнародного правопорядку, а відповідальність за створення злочинних організацій передбачена у розділі IX даного Кодексу, родовим об'єктом якого є громадська безпека, то цілком логічним було б у першому із них закріпити спеціальну норму про кримінальну відповідальність за створення та участь на території нашої держави транснаціональних воєнних злочинних організацій.

Зазначені теоретико-методологічні підходи на національному рівні дозволять таким чином створити своєрідний прецедент, який може бути покладений в основу процесу удосконалення міжнародно-правового механізму, що стосується визначеної у цій роботі проблематики дослідження.

Знову ж таки, логіка таких видозмін обумовлена як реаліями воєнного сьогодення, що склались у зв'язку з діяльністю на території України зазначених злочинних організованих формувань впродовж 2022-2025 рр., так і суспільно небезпечними наслідками участі приватних воєнних компаній тощо у військових конфліктах за кордоном (у Сирії, Ємені, Венесуелі, Судані, т. ін.). При цьому варто зазначити, що у разі, якщо не - нейтралізувати, блокувати, усунути, т. ін. детермінаційний комплекс причин і умов, які сприяють функціонуванню транснаціональних воєнних злочинних організацій на теренах інших держав та безкарному порушенню у зв'язку з цим прав, законних інтересів і свобод осіб, які проживають на територіях їх діяльності, то вказані злочинні об'єднання продовжуватимуть свою протиправну практику і надалі, а також загрожуватимуть національним інтересам цих країн.

Висновки. Таким чином, виходячи з результатів проведеного аналізу, можна констатувати, що як у нормах міжнародного права, які носять загальний (основоположний характер) щодо охорони прав, законних інтересів і свобод людини і громадянина та стосуються забезпечення миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, так і в спеціально орієнтованих та змістовно спрямованих міжнародно-правових створені відповідні юридичні умови і гарантії, що дозволяють на національному рівні закріплювати у чинних КК спеціальні статті, які передбачали б кримінальну відповідальність за створення, керівництво та участь у транснаціональних воєнних злочинних організаціях. Особливо актуальним це питання є для України, на території якої як у часи гібридної війни росії проти нашої країни (2014-2022 рр.), так і в період відкритої воєнної агресії цієї держави (2022-2025 рр.) у складі її збройних сил активно діють зазначені злочинні організації, які не тільки нехтують правилами ведення війни, вчиняють воєнні злочини, застосовують насильство щодо мирного населення на окупованих територіях тощо, але вчиняють й інші суспільно небезпечні діяння підвищеного рівня, спрямовані на повне знищення Української нації як такої (ст.ст. 441, 442, 442[1], ін. КК).

Виходячи з цього, слід визнати, що як на національному рівні, так і в нормах міжнародного права потрібно удосконалювати правові механізми запобігання та протидії на території будь-якої держави діяльності транснаціональних воєнних злочинних організацій, навіть при тому, що вони створені та функціонують на законних підставах у тих чи інших державах-агресорах. При цьому сучасні правові прогалини, що мають місце у міжнародно-правових актах з даної тематики наукового пошуку, мають бути ліквідовані й шляхом створення національних локальних норм, які стосуються цієї проблематики, що у свою чергу дасть можливість на практиці створити реальні та ефективні правові гарантії, спрямовані на забезпечення діалектичного взаємозв'язку між загаль-

ними (у даному випадку – норми міжнародного права) та особливими (нормами вітчизняного права) правовими явищами, предметом яких виступає злочинна діяльність транснаціональних воєнних організацій (приватних компаній, груп, формувань тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сотніков Д. Крім «Вагнера»: які ще ПВК із росії воюють в Україні. *Deutsche Welle*. 2023. URL: https://www.dw.com/uk/krim-vagnera-aki-se-pvk-iz-rosii-vouut-v-ukraini/a-66035104.
2. Озброєні та небезпечні. Топ 7 приватних військових компаній світу. *Фокус*. 30.08.2016. URL: https://focus.ua/uk/world/356134.
3. Мудрицький І.В. Пріоритет міжнародного права як механізму захисту прав людини, обмеженої законом у свободі пересування. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів*: тези доп. Всеукр.наук.-практ.конф. (м. Вінниця, 16 трав. 2025 р.). Вінниця: ХНУВС, 2025 с. 251-253. URI: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/23513.
4. Кордій Н. Наскільки загальною є Загальна декларація прав людини? *Наука онлайн: Міжнародний електронний науковий журнал*. 2020. № 12. URL: https://nauka-online.com/publications/jurisprudence/2020/12/naskolko-obshhaya-vseobshhaya-deklaratsiya-prav-cheloveka.
5. Хавронюк М.І. Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство: проблеми гармонізації: монографія. Київ: Істина, 2005. 264 с. URL: http://aleph.ukma.kiev.ua:80/F/?func=direct&doc_number=000407062&local_base=KMA01.
6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15.11.2000. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text.
7. Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 04.02.1989. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_103#Text.
8. Репан І., Єлаєв Ю. Доктринальне дослідження принципу аналогії закону та права в кримінальному провадженні України. *Правовий часопис Донбасу.* 2022. № 1 (78). С. 169-176. DOI: https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-169-176.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ілінський О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.565.2:343
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.63

ВПЛИВ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ НА ВИРІШЕННЯ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ

Данко В.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-0525-438X

Данко В.Й. Вплив правових позиції Конституційного Суду України на вирішення окремих категорій кримінальних справ.

Вказується, Конституційний Суд України, будучи єдиним органом конституційної юрисдикції в державі, виконує ключову функцію щодо гарантування верховенства Основного Закону та охорони прав і свобод людини. Правові позиції, що формулюються Судом у його рішеннях та висновках, набувають принципового значення для функціонування всієї правової системи, адже саме вони окреслюють конституційно прийнятні межі інтерпретації та застосування нормативно-правових актів. Водночас саме сфера кримінального судочинства, де проблематика обмеження прав особи постає найгостріше, демонструє особливу вагомість актів органу конституційної юрисдикції, оскільки саме у кримінальному провадженні конституційні гарантії прав людини проходять найбільш суворе випробування практикою.

Стаття присвячена комплексному дослідженню впливу правових позицій Конституційного Суду України на вирішення окремих категорій кримінальних справ. Проаналізовано юридичну природу правових позицій КСУ як ключового елемента національної правової системи, що забезпечує єдність тлумачення та застосування конституційних норм усіма суб'єктами правовідносин. Встановлено, що попри відсутність легального визначення цього поняття у Конституції та законах України, правові позиції мають усталене доктринальне обґрунтування та виконують квазінормативну функцію, зобов'язуючи всіх учасників правовідносин керуватися конституційно-правовим тлумаченням. Досліджено особливості впливу актів органу конституційної юрисдикції на кримінальне судочинство, де питання обмеження прав і свобод особи є найбільш гострими, а конституційні гарантії піддаються найсуворішій практичній перевірці. Обґрунтовано, що суди загальної юрисдикції при здійсненні правосуддя зобов'язані враховувати правові позиції КСУ при кваліфікації діянь, визначенні меж кримінальної відповідальності та забезпеченні процесуальних прав учасників кримінального провадження. Особливу увагу приділено аналізу Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 про визнання смертної кари неконституційною як визначального прикладу впливу правових позицій КСУ на кримінальне право та гуманізацію кримінальної політики держави загалом. Доведено, що це рішення, спираючись на положення статей 3, 21, 22, 27 Конституції України, а також на європейські стандарти захисту прав людини, не лише завершило виконання зобов'язань України перед Радою Європи, а й заклало підвалини для подальшого розвитку гуманістичних засад у кримінальному праві, що знайшло відображення у прийнятті нового Кримінального кодексу України 2001 року без смертної кари серед видів покарань.

Ключові слова: правові позиції, Конституційний Суд України, кримінальні справи, смертна кара, конституційна юрисдикція.

Danko V.Yu. The influence of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on the resolution of certain categories of criminal cases.

It is indicated that the Constitutional Court of Ukraine, being the only body of constitutional jurisdiction in the state, performs a key function in guaranteeing the supremacy of the Basic Law and protecting human rights and freedoms. The legal positions formulated by the Court in its decisions and conclusions acquire fundamental importance for the functioning of the entire legal system, because they outline the constitutionally acceptable boundaries of the interpretation and application of regulatory legal acts. At the same time, it is the sphere of criminal proceedings, where the issue of restricting the rights of the individual arises most acutely, demonstrates the special importance of the acts of the body of constitutional jurisdiction, since it is in criminal proceedings that constitutional guarantees of human rights are most severely tested in practice.

The article is devoted to a comprehensive study of the influence of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on the resolution of certain categories of criminal cases. The legal

nature of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine as a key element of the national legal system, which ensures the unity of interpretation and application of constitutional norms by all subjects of legal relations, is analyzed. It is established that despite the absence of a legal definition of this concept in the Constitution and laws of Ukraine, legal positions have an established doctrinal justification and perform a quasi-normative function, obliging all participants in legal relations to be guided by constitutional and legal interpretation. The peculiarities of the influence of acts of a body of constitutional jurisdiction on criminal proceedings are studied, where the issues of restricting the rights and freedoms of an individual are the most acute, and constitutional guarantees are subject to the strictest practical verification. It is substantiated that courts of general jurisdiction, when administering justice, are obliged to take into account the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine when qualifying acts, determining the limits of criminal liability and ensuring the procedural rights of participants in criminal proceedings. Special attention is paid to the analysis of the Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated December 29, 1999 No. 11-rp/99 on the recognition of the death penalty as unconstitutional as a defining example of the influence of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on criminal law and the humanization of the criminal policy of the state in general. It is proved that this decision, based on the provisions of Articles 3, 21, 22, 27 of the Constitution of Ukraine, as well as on European standards for the protection of human rights, not only completed the fulfillment of Ukraine's obligations to the Council of Europe, but also laid the foundation for the further development of humanistic principles in criminal law, which was reflected in the adoption of the new Criminal Code of Ukraine in 2001 without the death penalty among the types of punishment.

Key words: legal positions, Constitutional Court of Ukraine, criminal cases, death penalty, constitutional jurisdiction.

Постановка питання. Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції відіграє визначальну роль у забезпеченні верховенства Конституції та захисті прав і свобод людини. Його правові позиції, сформульовані у рішеннях та висновках, мають особливе значення для всієї правової системи держави, оскільки визначають конституційно допустимі межі тлумачення та застосування законодавства. В той же час, саме у сфері кримінального судочинства, де питання обмеження прав особи набувають найбільш гострого характеру, роль актів органу конституційного судочинства є особливо вагомою, адже саме тут конституційні гарантії прав людини піддаються найсуворішій перевірці на практиці.

Правові позиції Конституційного Суду України суттєво впливають на практику вирішення кримінальних справ, формуючи стандарти тлумачення кримінального та кримінального процесуального законодавства. Беззаперечно, суди загальної юрисдикції при здійсненні правосуддя зобов'язані враховувати конституційно-правове розуміння норм, викладене в актах органу конституційної юрисдикції, що безпосередньо впливає на кваліфікацію діянь, визначення меж кримінальної відповідальності та забезпечення процесуальних прав учасників кримінального провадження.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена необхідністю системного аналізу впливу актів органу конституційного судочинства на кримінальне правозастосування в умовах триваючої судово-правової реформи та євроінтеграційних процесів. Особливого значення набуває вивчення практики врахування правових позицій Конституційного Суду України судами при вирішенні окремих категорій кримінальних справ, зокрема у контексті застосування принципів верховенства права, законності, презумпції невинуватості та інших конституційних засад кримінального судочинства.

Метою статті є дослідження теоретичних та практичних аспектів впливу правових позицій Конституційного Суду України на вирішення кримінальних справ та вироблення пропозицій щодо вдосконалення механізму їх застосування у кримінальному провадженні.

Виклад матеріалу дослідження. Діяльність Конституційного Суду базується, зокрема, на принципі обов'язковості його рішень та висновків, закріпленому в частині другій статті 147 Конституції України. Водночас ні Конституція України, ні законодавство не містять визначення поняття «правові позиції Конституційного Суду», хоча воно активно досліджується в науковій доктрині та має сформоване теоретичне обґрунтування. Правові позиції Конституційного Суду є невід'ємною складовою конституційного судочинства, оскільки вони формуються саме в процесі здійснення конституційної юрисдикції [1, с. 32].

Конституція України як акт найвищої юридичної сили, що має найширшу сферу дії в державі та суспільстві, логічно зумовлює покладення функцій її захисту й охорони насамперед на Конституційний Суд України. У процесі здійснення конституційного правосуддя КСУ керується критеріями конституційності, що випливають із верховенства Основного Закону, який слугує фундаментом і первинним джерелом права при перевірці законів, актів Президента України та уряду. Це забезпе-

чує досягнення кінцевої мети – утвердження конституційного ладу та конституційного правління. Ключова роль КСУ у гарантуванні верховенства Конституції України фактично перетворює його на теоретико-аналітичний центр конституційного права та процесу, де забезпечується відповідність між текстом Конституції та її практичним застосуванням до всієї системи законодавчих і підзаконних актів [2, с. 35].

Конституційний Суд України здійснює офіційне тлумачення Конституції та законів України, яке має обов'язковий, а відтак нормативний характер. КСУ уповноважений припиняти дію нормативних актів, визнаних неконституційними, або запобігати набуттю ними чинності. Крім того, визнаючи закон конституційним, Суд може надати таке тлумачення його конституційно-правового змісту, яке стає обов'язковою умовою конституційності цього акта та набуває нормативного значення для всіх суб'єктів правозастосування, включаючи суди загальної юрисдикції [3, с. 64].

Правові позиції становлять сутнісне ядро будь-якого рішення у юридичній справі. Їх формування розпочинається ще на етапі попереднього вивчення звернень та підготовки справи до розгляду, коли здійснюється збирання й аналіз матеріалів. Остаточного ж вигляду правові позиції набувають у рішенні відповідного органу [4, с. 38]. Наразі в юридичній науці проблематика правових позицій досліджується переважно в межах окремих галузевих дисциплін — стосовно конкретних ситуацій чи діяльності певних органів. Водночас на загальнотеоретичному рівні у вітчизняному правознавстві відсутнє визначення юридичної природи цього поняття. Така прогалина актуалізує перед науковцями завдання коректного використання зазначеної категорії з метою точного визначення порядку застосування правових позицій та особливостей їх викладення у відповідних актах [5, с. 20].

У процесі офіційного тлумачення законів конституційні суди не здійснюють первинного правового регулювання відповідних суспільних відносин, а лише розкривають зміст нормативних приписів, приводячи їх у відповідність до конституції. Виконання конституційними судами функції, наближеної до правотворчості, зобов'язує всіх учасників відповідних правовідносин діяти згідно з наданими роз'ясненнями. Юридична природа органів конституційної юрисдикції зумовлює специфіку їхньої діяльності: вони не лише застосовують конституцію і право, а й «віднаходять» право, формуючи конституційно-правову доктрину та власні правові позиції щодо розуміння й інтерпретації конституційних положень [6, с. 50].

Норми Кримінального кодексу України (далі – КК України) [7] від 05.04.2001 № 2341-III (із змінами та доповненнями) не містять положень щодо обов'язковості врахування рішень та правових позицій Конституційного Суду України при розгляді кримінальних справ. Натомість, частина 1 статті 3 КК України зазначає: законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

В контексті тематики нашого дослідження відзначимо, на наш погляд, одним із найважливіших рішень у практиці діяльності Конституційного Суду України для сфери кримінальних правовідносин є Рішення від 29 грудня 1999 року N 11-рп/99, більш відоме як Рішення про смертну кару. Зокрема, у резолютивній частині рішення Суд вирішив, що положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України, які передбачають смертну кару як вид покарання, визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними).

Згадане рішення N 11-рп/99 не тільки вплинуло на кримінальні правовідносини, а й загалом на статус України, як держави, яка рухається у напрямку визнання та впровадження ідей гуманізму.

Цілком зрозуміло, скасування смертної кари стало важливим кроком у підтвердженні європейського вибору України та її прихильності до цінностей, на яких ґрунтується європейська спільнота. Слід зазначити, що відмова від смертної кари була однією з умов вступу України до Ради Європи у 1995 році, і рішення Конституційного Суду фактично завершило процес виконання цього зобов'язання на конституційному рівні. Таким чином, акт органу конституційної юрисдикції набув не лише внутрішньодержавного, а й міжнародно-правового значення, засвідчивши готовність України дотримуватися європейських стандартів захисту прав людини та інтегруватися до європейського правового простору.

Водночас це рішення заклало підвалини для подальшого розвитку гуманістичних засад у кримінальному праві України. Визнання права на життя як абсолютної конституційної цінності, що не може бути обмежена навіть державою у формі найсуворішого покарання, сформувало новий підхід до розуміння меж державного примусу у сфері кримінальної юстиції. Правова позиція Конституційного Суду щодо неприпустимості смертної кари стала орієнтиром для законодавця при подальшому реформуванні системи кримінальних покарань та посилила аргументацію на користь гуманізації кримінальної політики загалом, що знайшло відображення у прийнятті нового Кримінального кодексу України 2001 року, який уже не містив смертної кари серед видів покарань.

З даного приводу, важливо звернути увагу на правове обґрунтування та позиції Конституційного Суду України, зазначені у вищевказаному рішенні.

Відтак, Суд наголошує, що Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3), а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави (частина друга статті 3).

Тлумачення положень частин першої та другої статті 27 Конституції України в контексті всіх інших положень Конституції України як єдиного цілісного документа дає підстави стверджувати, що вони не припускають смертної кари як виду покарання. На користь такого висновку свідчить тенденція практики застосування Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, ратифікованої Верховною Радою України (Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року із змінами, внесеними Законом України від 24 березня 1999 року, зокрема, положень статті 3 Конвенції.

Ключовим у визнанні права людини на життя за Конституцією України є положення, згідно якого це право є невід'ємним (частина перша статті 27), невідчужуваним та непорушним (стаття 21). Право на життя належить людині від народження і захищається державою.

Конституція України проголошує, що конституційні права і свободи, зокрема право людини на життя, гарантуються і не можуть бути скасовані (частина друга статті 22), що забороняється внесення будь-яких змін до Конституції України, якщо вони передбачають скасування прав і свобод людини і громадянина (частина перша статті 157). Не допускається також звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, в тому числі невід'ємного права людини на життя, в разі прийняття нових або внесення змін до чинних законів (частина третя статті 22).

Отже, за своїм змістом положення частини другої статті 22 Конституції України передбачають, з одного боку, обов'язок держави гарантувати конституційні права і свободи, насамперед право людини на життя, а з другого - утримуватись від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а отже - і права людини на життя. Виходячи з положень частини другої статті 8 Конституції України, норма частини другої її статті 22 має враховуватись при прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відповідних суспільних відносин. Позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України.

Тому відповідні положення Кримінального кодексу України, які передбачають застосування смертної кари, суперечать зазначеним вище положенням Конституції України.

Відповідно до статті 23 Конституції України кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. Конституція України, закріплюючи невід'ємне право на життя кожної людини (частина перша статті 27) і гарантуючи це право від скасування (частина друга статті 22), закріплює водночас положення про те, що кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (частина третя статті 27). Відповідно до положення частини п'ятої статті 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Конституція України не містить будь-яких положень про можливість застосування смертної кари як винятку з положення частини першої статті 27 Конституції України про невід'ємне право на життя кожної людини. Таким чином, смертну кару як вид покарання, передбачений у відповідних положеннях Кримінального кодексу України, не можна вважати винятком з невід'ємного права на життя кожної людини, закріпленого у Конституції України. Положення Кримінального кодексу України щодо застосування смертної кари як виду покарання повинні розглядатись як не передбачені Конституцією України обмеження невід'ємного права на життя кожної людини і мають бути визнані такими, що не відповідають Конституції України (неконституційними).

Розкриваючи зміст невід'ємного права на життя кожної людини, закріпленого у частині першій статті 27 Конституції України, треба враховувати і невідповідність смертної кари цілям покарання та можливість судової помилки, коли виконання судового вироку щодо особи, засудженої до смертної кари, унеможливлює виправлення її наслідків, що не узгоджується з конституційними гарантіями захисту прав і свобод людини і громадянина (стаття 55 Конституції України).

Виходячи з того, що Україна є соціальною, демократичною і правовою державою (стаття 1 Конституції України), в якій життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини визнані найвищою соціальною цінністю (стаття 3 Конституції України), смертна кара як вид покарання має розглядатись як така, що не узгоджується з зазначеними положеннями Конституції України.

Стосовно положення статті 25 Кримінального кодексу України щодо заміни смертної кари іншим видом покарання, то це питання підлягає вирішенню у законодавчому порядку (пункт 14 частини першої статті 92 Конституції України).

Аргументи, які наводить у своєму Рішенні про смертну кару Конституційний Суд України є прикладом можливостей Суду використовувати надбання усіх можливих джерел (правової доктрини, політико-правових уявлень, принципів побудови сучасного світу, міжнародно-правових документів, моральних засад тощо) з метою обґрунтування свого рішення.

Висновки. Отже, як бачимо, проведене дослідження дозволяє констатувати, що, по-перше, правові позиції Конституційного Суду України є фундаментальним елементом національної правової системи, який забезпечує єдність розуміння та застосування конституційних норм усіма суб'єктами правовідносин. Незважаючи на відсутність легального визначення поняття «правові позиції КСУ» у Конституції та законах України, вони мають усталене доктринальне обґрунтування та виконують квазінормативну функцію, зобов'язуючи всіх учасників правовідносин, включаючи суди загальної юрисдикції, керуватися конституційно-правовим тлумаченням, викладеним в актах органу конституційної юрисдикції. КСУ, здійснюючи офіційне тлумачення Конституції та законів, не лише застосовує право, а й «віднаходить» його, формуючи конституційно-правову доктрину, яка слугує орієнтиром для законодавця та правозастосовних органів.

По-друге, у сфері кримінального судочинства правові позиції Конституційного Суду України набувають особливого значення, оскільки саме тут питання обмеження прав і свобод особи є найбільш гострими, а конституційні гарантії піддаються найсуворішій практичній перевірці. Хоча Кримінальний кодекс України безпосередньо не містить положень щодо обов'язковості врахування рішень КСУ, системний аналіз законодавства свідчить, що суди при вирішенні кримінальних справ зобов'язані керуватися конституційно-правовим розумінням норм, сформульованим органом конституційної юрисдикції. Це безпосередньо впливає на кваліфікацію діянь, визначення меж кримінальної відповідальності, забезпечення процесуальних прав учасників кримінального провадження та реалізацію таких конституційних засад, як верховенство права, законність і презумпція невинуватості.

І, нарешті, по-третє, Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 про визнання смертної кари неконституційною є визначальним прикладом впливу правових позицій КСУ на кримінальне право та правову систему держави загалом. Так, зокрема, Суд, спираючись на положення статей 3, 21, 22, 27 Конституції України, а також на європейські стандарти захисту прав людини, обґрунтував, що право на життя є невід'ємним, невідчужуваним та непорушним, а його позбавлення державою у формі смертної кари суперечить конституційним гарантіям. Це рішення не лише завершило виконання зобов'язань України перед Радою Європи, а й заклало підвалини для гуманізації кримінальної політики, що знайшло відображення у прийнятті Кримінального кодексу 2001 року. Отже, акт органу конституційної юрисдикції продемонстрував здатність КСУ використовувати весь арсенал джерел права – правову доктрину, міжнародно-правові документи, морально-етичні засади – для формування правових позицій, які визначають напрями розвитку національного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фокіна А.О. Правові позиції Конституційного Суду України з питань реалізації і захисту політичних прав громадян. *Право та державне управління*. 2024. № 1. С. 31–38. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.1.4.
2. Городовенко В. Юридичні (правові) позиції Конституційного Суду України у забезпеченні верховенства Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 35–40. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/gorodoienko_visnyk_ksu_5_2021.pdf.
3. Данко В.Й. Правові позиції Конституційного Суду України: окремі проблемні питання юридичної природи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2016. № 37. Том 1. С. 63–67. Серія «Право». URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/16071.
4. Рева Р.Р. Правові позиції Конституційного Суду України: основні ознаки та визначення. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 132. С. 37–45.
5. Лазарєв В.В. Правова позиція: загальноправова характеристика. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2(101). С. 20–31. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2023.2.02.
6. Моніч Б.С. 2023. Роль і значення правових позицій Конституційного Суду України. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. (Квіт 2023). С. 47–58. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.2.6.

7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 року № 2341-III (із змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2001, № 25-26, ст. 131.
8. Громовчук М.В., Бєлов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 46-50. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/10/11.pdf.
9. Данко В.Й., Бєлов Д.М. Правові позиції Конституційного Суду України: аналіз правової доктрини. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 73(5). 2022. С. 174-182. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/268768.
10. Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 (справа про смертну кару). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Данко В.Й., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.21
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.64

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ: СЬОГОДЕННЯ І МАЙБУТНЄ

Коломієць Н.В.,
доктор юридичних наук, професор,
НУ «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-5609-2651

Ананенко А.Г.,
здобувачка вищої освіти
НУ «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0009-0007-3260-7789

Коломієць Н.В., Ананенко А.Г. Кримінальний кодекс України: сьогодення і майбутнє.

У статті представлено всебічний аналіз поточного стану та перспектив розвитку Кримінального кодексу України на тлі стрімкого розвитку суспільних відносин, технічного прогресу та процесу європейської інтеграції. У дослідженні розглядається ефективність і практична реалізація норм кримінального права у вирішенні правових проблем, що виникають перед українським суспільством. У статті детально розглядається необхідність модернізації кримінального законодавства у відповідь на нові загрози, включаючи кіберзлочинність, виклики національній безпеці, а також необхідність відповідності європейським правовим стандартам і передовій практиці.

Стаття містить детальний огляд наукових досліджень у галузі кримінального права, при цьому особливу увагу приділено аналізу відповідності міжнародним стандартам діючих положень кримінального права з різними теоретичними підходами та кримінальним законодавством, а також виявленню областей, в яких Кримінальний кодекс України потребує вдосконалення. Автори статті проводять дослідження практичного застосування та ефективності кримінального законодавства.

У статті визначено актуальні проблеми імплементації норм кримінального права та запропоновано шляхи їх вирішення для підвищення ефективності кримінального законодавства. Дані рекомендації сформульовані з урахуванням як національного контексту, так і міжнародних зобов'язань України. У дослідженні підкреслюється важливість приведення Кримінального кодексу України у відповідність до стандартів Європейського Союзу при збереженні вітчизняних правових традицій та з урахуванням потреб країни.

Крім того, автори розглядають вплив останніх судових та правоохоронних реформ на Кримінальний кодекс України та досліджують, як ці зміни впливають на практичне застосування кримінального права. У статті також розглядаються нові правові виклики, пов'язані з технологічним прогресом і новими формами злочинної діяльності, пропонується інноваційний підхід до регулювання в рамках кримінального права. Також підкреслюється необхідність подальшого науково-методичного дослідження та адаптації законодавчих норм до сучасних соціально-правових реалій для забезпечення ефективності кримінальної юстиції.

Ключові слова: Кримінальний кодекс України, кримінальне законодавство, правова реформа, євроінтеграція, правова модернізація, національна безпека, удосконалення законодавства, міжнародні стандарти.

Kolomiiets N.V., Ananenko A.G. Criminal code of Ukraine: today and future.

The article presents a comprehensive analysis of the current state and prospects of development of the Criminal Code of Ukraine against the background of rapid development of social relations, technological progress and the process of European integration. The study systematically examines the effectiveness and practical implementation of criminal law provisions in addressing the current challenges facing Ukrainian society. The article discusses in detail the need to modernize criminal law in response to new threats, including cybercrime, national security challenges, and the need to comply with European legal standards and best practices.

The article provides a detailed review of existing research in the field of criminal law, with special attention paid to the analysis of the compliance of current criminal law provisions with various theoretical approaches and actual criminal law with international standards, as well as to the identification of areas where the Criminal Code of Ukraine needs to be improved. The authors of the article conduct a study of the practical application and effectiveness of criminal law.

The article identifies specific problems of implementation of criminal law provisions and suggests specific ways to address them in order to improve the effectiveness of criminal legislation. These recommendations are formulated taking into account both the national context and Ukraine's international obligations. The study particularly emphasizes the importance of bringing the Criminal Code of Ukraine in line with the standards of the European Union, while preserving national legal traditions and taking into account the needs of the country.

In addition, the authors examine the impact of recent judicial and law enforcement reforms on the Criminal Code of Ukraine and explore how these changes affect the practical application of criminal law. The article also examines new legal challenges related to technological progress and new forms of criminal activity, and proposes an innovative approach to regulation within the criminal law. In particular, the results of the study will make a significant contribution to the current scientific discourse on criminal law reform in Ukraine. It also emphasizes the necessity for further scientific and methodological research and the adaptation of legislative norms to modern socio-legal realities to ensure the effectiveness of criminal justice.

Key words: Criminal Code of Ukraine, criminal law, legal reform, European integration, legal modernization, national security, improvement of legislation, international standards.

Постановка проблеми. Кримінальний кодекс України як основний законодавчий акт у галузі кримінального права особливо важливий у контексті нинішнього процесу європейської інтеграції, оскільки актуальність вивчення та аналізу окресленої проблеми зростає, підтримання правопорядку, захист прав людини та забезпечення справедливості в українському суспільстві потребує гармонізації правових норм. Українське кримінальне законодавство має відповідати європейським стандартам і європейській практиці.

Нещодавні геополітичні виклики та військова агресія рф проти України призвели до усвідомлення необхідності оновлення положень Кримінального кодексу, пов'язаних з національною безпекою. Крім того, швидкий розвиток технологій і поява нових форм злочинної діяльності вимагають постійної адаптації Кримінального кодексу до реалій сьогодення.

Мета дослідження - проведення комплексного аналізу сучасного стану Кримінального кодексу України та окреслення перспектив його подальшого розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Тема розвитку і реформування Кримінального кодексу України активно вивчається багатьма вченими і практиками. Помітний внесок зробили П.П. Андрушко, О.С. Бакумов, Ю.В. Баулін, В.М. Бурдін, які провели дослідження та проаналізували різні аспекти розвитку кримінального права в Україні. Сучасні дослідження в основному зосереджені на впровадженні законодавства ЄС та міжнародних стандартів кримінального права, а також на порівняльному аналізі кримінального законодавства України в різні періоди, але динамічний характер суспільних відносин і нові проблеми вимагають постійного вивчення і оновлення існуючих знань в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кримінальний кодекс України (далі – КК України) [1] є наріжним каменем правової системи країни і втілює в собі як її суверенний авторитет, так і прихильність кримінальному праву. З моменту свого прийняття в 2001 році цей нормативно-правовий акт, який замінив Кримінальний кодекс радянської епохи 1960 року, продовжив трансформацію України з пострадянської держави в країну, яка прагне до членства в ЄС.

КК України 2001 року ознаменував важливий відхід від свого радянського попередника, встановивши нові принципи, що відповідають демократичним цінностям та правам людини. Загальна частина Кодексу, зокрема, статті 1-3, встановлюють основи законності, індивідуальної кримінальної відповідальності та верховенства права. Ці основні елементи відображають конституційне зобов'язання України поважати права людини, як зазначено в Конституції 1996 року [2]. Стаття 1 чітко визначає мету Кодексу: «захист прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і безпеки, навколишнього середовища і конституційного ладу від злочинних посягань» [1]. Ця система захисту набула особливого значення в останні роки, особливо після початку російської агресії і подальшої необхідності збалансувати інтереси безпеки з демократичними принципами.

Період після 2014 року був особливо динамічним з точки зору розвитку законодавства, в яке було внесено декілька істотних поправок, що змінили сферу застосування КК України. Зокрема, стаття 111-1 КК України детально описує різні форми співпраці, включаючи адміністративну підтримку окупаційної влади, пропагандистську підтримку активних дій, несанкціоновану участь у незаконних референдумах та економічну співпрацю з окупаційними силами. Ці положення передбачають серйозні санкції, що відображає тяжкість таких злочинів в контексті національної безпеки.

Також, у 2022 році було прийнято ЗУ «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за катування» [3]. Документ передбачає, що у випадках за-

стосування тортур представниками держави, в тому числі іноземними громадянами, позбавляється право займати певний статус або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, збільшуючи відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення з 7 до 12 років. Крім того, цим законом змінено і розширено поняття «катування». Ним вважатиметься будь-яке умисне діяння, спрямоване на заподіяння особі сильного фізичного болю чи морального страждання, вчинене з метою примусити його або інших осіб діяти проти їх волі, включаючи отримання інформації або визнання вини.

Антикорупційна база Кодексу була значно вдосконалена, щоб привести її у відповідність до міжнародних стандартів. Верховна Рада України 29 жовтня 2024 року ухвалила Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією» [4]. Стаття 368 КК України, яка стосується отримання неправомірної вигоди, містить докладний опис ступеня відповідальності в залежності від розміру отриманої незаконної вигоди. Також посилено покарання за статтею 369 - пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі. Повторне введення статті 368-5 про незаконне збагачення свідчить про прихильність України боротьбі з корупцією на всіх рівнях суспільства. Крім того, стаття 369-2 про зловживання впливом повністю збігається з рекомендаціями GRECO і зміцнює антикорупційну систему в Україні.

Заходи кримінально-правового характеру до юридичних осіб, введені у 2014 році статтею 96-3, стали революційною зміною в КК України. Це положення розширює кримінальну відповідальність юридичних осіб за корупційні злочини, відмивання грошей, фінансування тероризму, торгівлю людьми та екологічні злочини. Це нововведення ще більше приводить українське законодавство у відповідність до міжнародних стандартів і надає потужний інструмент боротьби з корпоративними зловживаннями.

Варто зазначити, що чинний КК України стикається зі значними труднощами у боротьбі з кіберзлочинністю та загрозами цифровій безпеці. Статті 361-363 КК України, що стосуються великих кіберзлочинів, вимагають у майбутньому суттєвої модернізації для усунення складних кіберзагроз, таких як атаки програм-вимагачів, шахрайство з використанням криптовалют, крадіжка даних, кібершпигунство, злочини в галузі соціальної інженерії та загрози критичній інфраструктурі. Стрімкий розвиток технологій вимагає постійного оновлення цих положень для забезпечення ефективного захисту від нових цифрових загроз. Тому в майбутньому дані положення необхідно переглянути та покращити відповідно до нових викликів у даній сфері.

Положення чинного КК України щодо охорони навколишнього середовища вимагають всебічного вдосконалення для вирішення існуючих екологічних проблем. Існуюча система спрямована на адекватну протидію сучасним екологічним злочинам, таким як торгівля відходами, торгівля дикими тваринами, екологічний тероризм, порушення, пов'язані зі зміною клімату, і руйнуванням екосистем. Прийняття стандартів Директиви ЄС про кримінально-правову охорону довкілля [5] значно посилило б ці положення і продемонструвало б зобов'язання України захищати навколишнє середовище.

Варто зазначити, що Верховна Рада України 09 жовтня 2024 року ухвалила імплементаційний ЗУ «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього», , який є завершальним кроком у процесі ратифікації Риського статуту Міжнародного кримінального суду [6]. Закон приводить КК України у відповідність до положень законодавства Європейського Союзу, тобто з нормами Римського статуту МКС [7] та передбачає кримінальне переслідування за найбільш тяжкі міжнародні злочини: злочин геноциду, злочин агресії проти людяності та воєнні злочини.

Стаття 437 КК України стосується «планування, підготовка або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій» [1]. Нові положення про злочини проти людяності, геноцид, застосування заборонених видів зброї, напади на цивільну інфраструктуру, депортацію та насильницьке переміщення, а також сексуальне насильство під час конфлікту, відображають реакцію України на сучасні виклики міжнародного гуманітарного права.

Проте і ці положення потрібно оновити у відповідності до законодавства ЄС. Це пов'язано з тим, що «злочини агресії і геноциду згідно з Римським статутом мають одне формулювання, а згідно з КК – дещо інше. Крім того, чіткого переліку воєнних злочинів у КК не існує. Тож для того, щоби з'ясувати, чи є те або інше діяння воєнним злочином, необхідно буде звертатися як до Римського статуту та протоколів до нього, так і до двох десятків інших міжнародних договорів, а також до судової практики МКС і спеціальних трибуналів ad hoc» [8, с. 385].

Захист прав потерпілих все частіше проявляється у зміцненні механізмів захисту, включаючи комплексні системи компенсації, програми захисту свідків, служби підтримки та варіанти відновного правосуддя. Спеціальні заходи захисту вразливих потерпілих демонструють еволюцію КК України в бік більш орієнтованого на потерпілих. Проте «наразі ми маємо прірву між текстом закону, практикою його застосування та реальними потребами людей. Основна причина такої ситуації у різності сприйняття закону та права різними людьми. В сучасних умовах не видається можливим усунути суперечності та недоліки кримінального закону за допомогою внесення до нього змін. В європейському праві доволі популярною є ідея ре кодифікації» [9, с. 80].

На наше переконання, нові проблеми вимагають розробки нових положень про злочини, пов'язані із передовими технологіями, включаючи злочини, пов'язані зі штучним інтелектом, неправомірним використанням автономних систем, створенням і поширенням підробок, а також зловживанням алгоритмічними маніпуляціями і автоматизованими системами прийняття рішень. Положення про економічні злочини також повинні бути вдосконалені для вирішення питань регулювання криптовалют, маніпулювання ринком, схем ухилення від сплати податків, відмивання грошей, фінансового шахрайства та корпоративних рейдів.

Міжнародне співробітництво залишається дуже важливим для ефективного застосування КК України. Проблеми впровадження включають обмеженість ресурсів, інституційний опір та політичні фактори. Бюджетні обмеження, прогалини в технічному потенціалі, потреби в навчанні, інфраструктурні вимоги та нестача персоналу повинні вирішуватися шляхом систематичного розвитку потенціалу та розподілу ресурсів. Професійний розвиток, культурна трансформація та стійка політична прихильність необхідні для успішної реформи щодо модернізації КК України.

«На користь визнання в кримінальному праві України міжнародноправової відповідності галузевого законодавства його окремим принципом свідчить й особливий (специфічний) спосіб врегулювання у КК України питання про його узгодження із міжнародним правом» [10, с. 406]. На наше переконання, подальший розвиток КК України знаходиться на роздоріжжі перетворень, обумовлених як внутрішніми зобов'язаннями, так і міжнародними стандартами. КК України має розвиватися з урахуванням нових викликів в сфері кібербезпеки і транснаціональної злочинності. Інтеграція передових технологій в області попередження і розкриття злочинів зажадає постійної адаптації положень Кодексу в поєднанні з необхідністю комплексного правового реагування на гібридні загрози. Така еволюція може означати появу нової категорії кримінальних правопорушень на додаток до посилення механізмів міжнародного співробітництва у кримінальних розслідуваннях та переслідуванні, особливо в таких сферах, цифрове шахрайство.

Приведення КК України у відповідність до стандартів Європейського Союзу залишиться головним пріоритетом у формуванні його подальшого розвитку. Цей процес потребуватиме не лише змін у законодавстві, а й значних інституційних реформ у правоохоронній та судовій системах. Майбутня ефективність Кодексу буде залежати від здатності законодавця збалансувати каральні заходи з підходами відновного правосуддя, включаючи сучасні методи реабілітації та альтернативні механізми вирішення спорів. Крім того, успішна реалізація цих реформ потребуватиме значних інвестицій у підготовку суддів, технічну інфраструктуру та рамки міжнародного співробітництва. Еволюція КК України призводить до створення нової системи захисту прав людини в Україні, зберігаючи при цьому гнучкість для вирішення нових завдань в області безпеки у все більш складному глобальному середовищі.

Вважаємо, що кримінальне законодавство має продовжувати розвиватися як живий нормативно-правовий акт, що відображає прихильність України безпеці та верховенству права. Успіх у цій галузі вимагає постійної відданості, відповідних ресурсів та надійної міжнародної співпраці. Подальший розвиток КК України має забезпечити баланс між традиційними правовими принципами та сучасними викликами, зберігаючи при цьому відповідність міжнародним стандартам та передовій практиці, забезпечуючи ефективну відповідність української системи кримінального права як поточним, так і майбутнім викликам у світі, що постійно змінюється.

Висновки. Отже, КК України демонструє динамічну еволюцію, яка відображає прихильність країни справедливості, демократичним цінностям та європейській інтеграції. Завдяки реформам, спрямованим на національну безпеку, боротьбу з корупцією, кіберзлочинністю і міжнародне гуманітарне право, Кодекс продовжує адаптуватися до сучасних викликів, зберігаючи при цьому основні функції захисту, незважаючи на серйозні проблеми з впровадженням і обмеженість ресурсів.

На наше переконання, поточний розвиток КК України, підтримуваний міжнародним співробітництвом і зусиллями з реформування країни, є незамінним інструмент у створенні сучасної ефективної системи кримінального права. Майбутній успіх Кодексу залежить від підтримання тонкого балансу між збереженням традиційних правових принципів та впровадженням необхідних інновацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001, № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 17.11.2025).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996, № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 17.11.2025).
3. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за катування: Закон України від 01.12.2022, № 2812-IX. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2812-20#Text (дата звернення: 17.11.2025).
4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією: Закон України від 29.10.2024, № 4033-IX. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4033-20#Text (дата звернення: 18.11.2025).
5. Directive (EU) 2024/1203 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on the protection of the environment through criminal law and replacing Directives 2008/99/EC and 2009/123/EC. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1203 (дата звернення: 18.11.2025).
6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 09.10.2024, № 4012-IX. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text (дата звернення: 17.11.2025).
7. Римський статут Міжнародного кримінального суду: Статут від 17.07.1998, № 995_588. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 17.11.2025).
8. Андрушко П.П., Бакумов О.С., Баулін Ю.В., Бурдін В.М., Вишневська І.А., Горох О.П., Гуторова Н.О. та інші. Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення : *монографія*. Київ : ВАІТЕ, 2024. 492 с. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/31840.
9. Тімофєєва Л.Ю. Гуманістична модель Кримінального кодексу та її соціальна зумовленість. *Право і суспільство.* 2019. С. 78-83. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/LS/article/download/3854/4437/8084.
10. Житний О.О. Принцип міжнародно-правової відповідності українського кримінального законодавства: сучасність та майбутнє. Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 405-408. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8291/7.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Коломієць Н.В., Ананенко А.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.3/.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.65

ВІРОСПОВІДАННЯ ЯК МОЖЛИВИЙ СПОСІБ УХИЛЕННЯ ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Луцький Т.М.,
доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1725-4029

Авраменко О.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6572-3627

Луцький Т.М., Авраменко О.В. Віросповідання, як можливий спосіб ухилення від мобілізації в Україні.

У статті досліджується проблема реалізації права на свободу віросповідання в умовах мобілізації та воєнного стану в Україні, зокрема у контексті притягнення до кримінальної відповідальності осіб, чиї релігійні переконання унеможливлюють проходження військової служби. Проаналізовано положення міжнародно-правових актів, Конституції України, національного законодавства, а також практику Європейського суду з прав людини й Верховного Суду України щодо сумлінної відмови від військової служби.

Окрему увагу приділено кримінально-правовій характеристиці ухилення від призову під час мобілізації, зокрема визначенню об'єкта, об'єктивної та суб'єктивної сторін правопорушення, а також спеціального суб'єкта кримінального правопорушення. Розкрито суспільну небезпеку ухилення від мобілізації в умовах збройної агресії та обґрунтовано пріоритетність забезпечення обороноздатності держави як однієї з ключових конституційних цінностей.

У роботі висвітлено особливості правового регулювання альтернативної (невійськової) служби в Україні, проаналізовано наслідки законодавчих змін 2024 року, які призвели до фактичної неврегульованості механізму реалізації цього права як у мирний час, так і під час воєнного стану. Розглянуто судову практику щодо відмови від мобілізації за релігійними переконаннями, зокрема актуальні правові позиції Верховного Суду, які свідчать про неможливість заміни військової служби альтернативною під час мобілізації.

Проаналізовано міжнародні нормативно-правові акти, законодавство України та судову практику, в частині вирішення питання щодо притягнення до кримінальної відповідальності осіб за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, якщо вони мали релігійні переконання, що унеможливлюють проходження ними військової служби.

Зроблено висновок про наявність правової колізії між обов'язком захисту Вітчизни та гарантіями свободи совісті, а також про необхідність удосконалення законодавства з урахуванням міжнародних стандартів і рекомендацій Омбудсмена України з метою досягнення справедливого балансу між інтересами держави та правами людини.

Ключові слова: свобода віросповідання, альтернативна (невійськова) служба, мобілізація, воєнний стан, ухилення від призову, кримінальна відповідальність, релігійні переконання, право на сумлінну відмову, кримінальні правопорушення у сфері забезпечення призову та мобілізації, національна безпека.

Lutskyi T.M., Avramenko O.V. Religion as a possible way to avoid mobilization in Ukraine.

The article examines the problem of exercising the right to freedom of religion in the context of mobilization and martial law in Ukraine, particularly in the context of bringing to criminal responsibility persons whose religious beliefs make it impossible for them to perform military service. The provisions of international legal acts, the Constitution of Ukraine, national legislation, as well as the practice of the European Court of Human Rights and the Supreme Court of Ukraine regarding conscientious objection to military service are analyzed.

Particular attention is paid to the criminal law characteristics of evading conscription during mobilization, in particular, the definition of the object, objective and subjective aspects of the offense, as well as the specific subject of the criminal offense. The social danger of evading mobilization in

conditions of armed aggression is revealed, and the priority of ensuring the state's defense capability as one of the key constitutional values is justified.

The paper highlights the peculiarities of legal regulation of alternative (non-military) service in Ukraine and analyzes the consequences of legislative changes in 2024, which led to the actual lack of regulation of the mechanism for exercising this right both in peacetime and during martial law. It examines court practice regarding refusal to mobilize on religious grounds, in particular the current legal positions of the Supreme Court, which indicate that military service cannot be replaced by alternative service during mobilization.

International regulatory and legal acts, Ukrainian legislation, and judicial practice have been analyzed in terms of resolving the issue of bringing persons to criminal responsibility for evading conscription during mobilization if they had religious beliefs that made it impossible for them to perform military service.

It was concluded that there is a legal conflict between the duty to defend the homeland and guarantees of freedom of conscience, and that legislation needs to be improved in line with international standards and the recommendations of the Ukrainian Ombudsman in order to achieve a fair balance between the interests of the state and human rights.

Key words: freedom of religion, alternative (non-military) service, mobilization, martial law, draft evasion, criminal liability, religious beliefs, right to conscientious objection, criminal offenses in the field of conscription and mobilization, national security.

Постановка проблеми. Віровчення деяких релігійних організацій забороняє своїм учасникам брати зброю до рук. Це переважно представники протестантських церков та крішнаїти. За мирних часів такі віряни замість строкової служби могли проходити альтернативну (невійськову) службу. Та з початком повномасштабної війни мобілізувати можуть чоловіка призовного віку незалежно від його релігійних переконань. Нині законодавство України не передбачає альтернативної служби під час мобілізації.

Метою дослідження є аналіз міжнародних нормативно-правових актів, законодавства України та судової практики, в частині вирішення питання щодо притягнення до кримінальної відповідальності осіб за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, якщо вони мали релігійні переконання, що унеможливлюють проходження ними військової служби.

Стан опрацювання проблематики. Вітчизняні та зарубіжні правознавці заклали достатню теоретико-правову основу в розглядуваній проблематиці. Окремі теоретико-правові, галузеві питання щодо права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою та його юридичного забезпечення в Україні досліджено у працях В. Братковського [1], Є. Григоренка [2], І. Митрофанова [3], С. Рабіновича [4], Н. Степаненко та В. Гуренко [5], С. Стецюк [6], В. Федіної [7] та інших.

Виклад основного матеріалу. 1. **Кримінально-правова характеристика кримінального правопорушення передбаченого ст. 336 КК України.**

Об'єкт правопорушення – в широкому розумінні ним є суспільні відносини у сфері переведення економіки, діяльності органів влади, самоврядування, інших сфер і галузей країни на функціонування у період воєнного стану, а ЗСУ, інших воєнізованих формувань на організацію і штати воєнного часу. У більш вузькому розумінні це передбачений законом порядок підтримання бойової і мобілізаційної готовності ЗСУ та інших формувань на рівні, що забезпечує вимоги національної безпеки. Додатковий обов'язковий об'єкт правопорушення – встановлений законом порядок комплектування ЗСУ (інших формувань). Шкода, що спричиняється вказаному об'єкту посягання, характеризується такою протиправною поведінкою, коли особа, яка об'єктивно підпадає до призову за мобілізацію до лав ЗСУ, в односторонньому порядку свідомо виключає себе із передбаченого законом процесу формування ЗСУ та інших формувань на рівні забезпечення національної безпеки країни і її населення. Таким чином правопорушник не виконує свого обов'язку перед країною, проте споживає зустрічні обов'язки держави. Суспільна небезпека правопорушення полягає в тому, що мобілізація – це комплекс заходів, які здійснюються в державі з метою переведення органів державної влади, місцевого самоврядування та деяких інших органів на функціювання в умовах особливого періоду, а Збройних сил чи інших військових формувань – на організацію і штати воєнного часу. Ефективно дати відсіч нападникам на країну чи виконати зобов'язання по спільній обороні від агресора без швидкої і своєчасної мобілізації неможливо. Тому ухилення від призову до Збройних сил з числа військовозобов'язаних громадян під час воєнних дій, які розпочались або передбачаються, створює загрозу для безпеки держави у сфері оборони.

Об'єктивна сторона виявляється в бездіяльності – ухиленні будь-яким способом від призову за мобілізацією. Стаття 65 Конституції України передбачає такий обов'язок громадян України, як захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, а також обов'язок відбувати військову службу відповідно до закону. Невиконання цього обов'язку свідчить про ухилення. Ухилення може

здійснюватися різними способами: підробка документів, заподіяння собі тілесних ушкоджень, виїзд з постійного місця проживання з метою уникнути виконання військового обов'язку тощо. Правопорушення вважається закінченими з моменту неявки в зазначений документом (повісткою, розпорядженням, наказом) час прибуття на призовний пункт, до військової частини чи установи. Диспозиція статті є бланкетною, тому відсилає до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризується прямим умислом. Тобто особа усвідомлює небезпечний і протиправний характер своїх вчинків, проте має намір і бажання так діяти, а саме досягти мети – уникнути самого призову за мобілізацією. Мотив правопорушення не впливає на кваліфікацію злочину, тому він практично ніколи спеціально не встановлюється судом, хоча можна припустити самі розповсюджені – острах за своє життя, нігілістичний прояв байдужості до долі країни.

Суб'єкт правопорушення спеціальний. Перш за все ним може бути особа, яка є осудною і досягла віку, коли може підлягати призову за мобілізацією. Тобто громадяни України чоловічої або жіночої статі – військовозобов'язані першої або другої категорій. За віком суб'єктом злочину може бути особа від 18 років до граничного віку перебування в запасі першого або другого розряду (для солдат, матросів, сержантів і старшин – це, відповідно, 35 і 40 років, прапорщиків і мічманів – 35 і 50, молодших офіцерів – 45 і 50, старших офіцерів, крім полковників (капітанів 1 рангу) – 50 і 55, полковників (капітанів 1 рангу) –55 і 60, вищих офіцерів – 60 і 65 років, для жінок – прапорщиків, мічманів і осіб офіцерського складу – 50, інших військовозобов'язаних-жінок – 45 років). Жінки можуть бути зобов'язаними (а отже, бути суб'єктом злочину в разі ухилення від призову) тільки в разі, якщо вони пройшли військову службу за контрактом і були звільнені в запас або мають за спеціальністю медичну підготовку або підготовку, споріднену з відповідною військово-обліковою спеціальністю, і придатні до військової служби за станом здоров'я та віком. [8]

2.Віросповідання як спосіб ухилення від мобілізації в Україні.

Статтею 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод передбачено право кожного на свободу думки, совісті та релігії [9]. Це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час Богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Частинами 1, 2 статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права кожній людині гарантовано право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що держава вправі встановлювати процедури для оцінки серйозності переконань людини і запобігати спробам зловживання можливістю звільнення з боку осіб, котрі у змозі нести військову службу (п. 54 рішення у справі «Папавасілакіс проти Греції», п. 63 рішення у справі «Дягілєв проти Росії»). Питання про те, чи підпадає відмова від проходження військової служби під дію положень ст. 9 Конвенції і якою мірою, має оцінюватися залежно від конкретних обставин кожної справи (п. 110 рішення у справі «Баятян проти Вірменії», п.74 рішення у справі «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану», п. 59 рішення у справі «Дягілєв проти Росії»).

Щоправда, варто зазначити, усі ці справи стосувалися мирних часів у країнах, звідки позивалися заявники.

При цьому, ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що держава може встановлювати процедури для оцінки серйозності переконань людини та запобігати спробам зловживання можливістю звільнення з боку осіб, котрі у змозі нести військову службу. Питання про те, чи підпадає відмова від проходження військової служби під дію положень ст. 9 Конвенції та в якій мірі, має оцінюватися залежно від конкретних обставин кожної справи.

Проте, як зазначає професор С. Рабінович, одним із наслідків російсько-української війни стали суттєві трансформації в суб'єктивному сприйнятті значимості всіх цінностей. Це стосується також і сприйняття співвідносної ваги конституційних цінностей як благ, охорону і захист яких гарантує Основний Закон України. Втім, із зрозумілих причин, в колективній свідомості диференційованого суспільства суб'єктивне сприйняття не завжди відображає ту співвідносну вагу, яка заслуговує на її позначення як «справедливий баланс» цінностей у конституційному правосудді. Так, зокрема, під час організації відсічі збройній агресії російської федерації об'єктивно виняткового

загальнодержавного значення набуло комплектування Збройних Сил України. Проведення органами державної влади четвертий рік поспіль заходів загальної мобілізації об'єктивно загострило як проблему ухилення від призову, так і необхідність протидіяти цьому явищу, зокрема державно-юридичними засобами [4, с. 47].

В Україні є релігійні організації, які забороняють своїм вірянам брати до рук зброю, вбивати, бути причетними до вбивства, давати клятви чи присяги. Конституція гарантує громадянам свободу обирати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, а отже, це мало б узгоджуватися з обов'язком захищати Батьківщину. До повномасштабної війни в Україні так і було. Віряни могли замість строкової військової служби проходити альтернативну. Це означало, що замість армії юнаки працювали на державних, комунальних підприємствах або ж у патронажній службі Товариства Червоного Хреста України. Це було таким собі виконанням «обов'язку перед суспільством».

Загалом порядок та умови проходження альтернативної (невійськової) служби визначає закон № 1975. Також є постанова КМУ № 2066, де, серед іншого, визначено, учасники яких саме релігійних організацій мають право на альтернативну службу. Йдеться про Адвентистів-реформістів, Адвентистів сьомого дня, Євангельських християн, Євангельських християн-баптистів, Покутників, Свідків Єгови, Харизматичні християнські церкви, Християн віри євангельської, Християн євангельської віри та Товариство Свідомості Крішни.

У пункті 3 Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби (постанова № 2066) вказано, що на альтернативну службу направляються громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім релігійним переконанням, документально або іншим чином підтвердили істинність переконань та стосовно яких прийнято відповідне рішення місцевою держадміністрацією. Втім 11 квітня 2024 року ухвалили Закон № 3633-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку». Ним з правового поля вилучили поняття «строкова військова служба», замість якої запроваджувалася альтернативна (невійськова) служба. При цьому будь-яких змін до законодавства про альтернативну (невійськову) службу внесено не було. Як наслідок, наразі маємо неврегульованість питання реалізації конституційного права на проходження альтернативної (невійськової) служби загалом – як у мирний час, так і під час дії воєнного стану.

Відповідно до статті 65 Конституції України Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком всіх громадян України. У Законі «Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку» [10] не згадано винятків для людей, які належать до тієї чи іншої віри.

25 травня 2023 року Верховний Суд вперше після 24 лютого 2022 року скасував обвинувальний вирок християнину-відмовнику А., ухваливши негайно звільнити його з-під варти; скасувати вирок суду першої інстанції та ухвалу апеляційного суду і призначити новий розгляд в суді першої інстанції [11]. Однак під час повномасштабної війни правові позиції вищих судових інстанцій з питань сумлінної відмови від військової служби стали зазнавати змін. Частково на це вплинули об'єктивні чинники: адже, як слушно відзначено в Рішенні Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022, «підтримання високого рівня обороноздатності є найвищим державним інтересом і однією з найбільш захищених конституційних цінностей України» [12].

До того ж, в статті 35 Конституції України, крім декларації свободи совісті, йдеться також про те, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. **Тому, замінити військову службу альтернативною під час воєнного стану неможливо.** Яскравим прикладом підтвердження цього є Постанова Верховного Суду України [13] у справі № 573/406/24 від 15.04.2025 щодо "ухилення від мобілізації за релігійними переконаннями Свідком Єгови".

Суд вважає, що під час мобілізації неможливо проходити альтернативну службу, оскільки сама по собі мобілізація має на меті не просто несення військової служби, а захист Батьківщини від військового вторгнення іншої держави. У цьому конкретному випадку держава врахувала релігійні переконання засудженого: йому запропонували посаду зв'язківця без зброї, що є гуманною альтернативою для вірянина. Якщо ж він відмовляється від такого варіанту служби, то суд розцінює це як ухилення від обов'язку захищати Батьківщину. Водночас такі віряни можуть претендувати на тилові чи небойові посади. Аби їх отримати, потрібно завчасно звернутися до керівника ТЦК та СП із заявою, у якій повідомити про наявні обставини та попросити направити на військову службу за небойовою військово-обліковою спеціальністю. До цієї заяви треба подати документи, які підтверджують належність до релігійної організації, що є в переліку постанови №2066.

У 2024 році в щорічній доповіді щодо дотримання прав людини в Україні омбудсмен звернув увагу на проблеми відсутності альтернативної (невійськової) служби під час воєнного стану. Зокрема, йшлося про збільшення звернень від громадян та релігійних громад України щодо сприяння

у забезпеченні гарантованого Конституцією України та міжнародними договорами права вірян на заміну військової служби альтернативною[14].

Омбудсмен акцентував на необхідності внесення змін до чинної редакції Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», аби закріпити там право громадян на таку службу під час війни. Для цього в жовтні 2024 року було створено робочу групу з напрацювання необхідних законодавчих змін, що стосуватимуться можливості проходження альтернативної (невійськової) служби під час дії воєнного стану на чолі з керівником ДЕСС (Державна служба України з етнополітики та свободи совісті).

Рештою до складу Міжвідомчої робочої групи увійшли посадові особи з багатьох органів державної влади. Наприклад, у ній є представники таких міністерств: оборони, економіки, розвитку, соцполітики, юстиції, охорони здоров'я. А також фахівці з ДСНС, ДЕСС, Державного центру зайнятості, Генштабу, СБУ, секретаріату Омбудсмена, Служби військового капеланства ЗСУ та Капеланської служби Командування Сухопутних військ ЗСУ.

Від часу утворення робочої групи відбулося декілька засідань. Обговорювали доцільність напрацювання не лише окремих положень проєкту Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», а й підзаконних актів, які визначатимуть порядок її проходження під час війни, підтвердження істинності переконань, визначення державних органів, установ, організацій, відповідальних за контроль за проходженням альтернативної служби, необхідність підготовки переліку підприємств, установ, організацій, які мають потребу в працівниках і до яких можна направити вірян тощо.

В ДЕСС зауважили, що наразі Міжвідомча робоча група не схвалила жодних пропозицій, які можуть бути оформлені як законопроєкт про альтернативну службу.

Висновки. 1. Проведений аналіз міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, свідчить, що право на свободу думки, совісті та релігії, включно з правом на сумлінну відмову від військової служби, не має абсолютного характеру та може зазнавати обмежень, встановлених законом, за умови наявності легітимної мети та дотримання принципу пропорційності. Практика Європейського суду з прав людини підтверджує допустимість таких обмежень, водночас наголошуючи на необхідності індивідуальної оцінки переконань особи та недопущенні зловживань.

2. Кримінально-правовий аналіз складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України, дозволяє дійти висновку, що ухилення від призову на військову службу під час мобілізації є закінченим злочином з моменту неявки військовозобов'язаного до визначеного пункту збору або військової частини, незалежно від мотивів такої поведінки. Релігійні переконання особи не виключають складу кримінального правопорушення, однак можуть враховуватися судом під час призначення покарання або вирішення питання про можливість проходження небойової служби.

3. Встановлено, що законодавчі зміни 2024 року, якими було вилучено інститут строкової військової служби без відповідного коригування законодавства про альтернативну (невійськову) службу, призвели до фактичної відсутності нормативно визначеного механізму реалізації конституційного права на заміну військового обов'язку альтернативною службою як у мирний час, так і в умовах воєнного стану. Така ситуація створює правову колізію між обов'язком захисту Вітчизни та гарантіями свободи совісті.

4. Аналіз актуальної судової практики Верховного Суду свідчить про формування сталої правової позиції щодо неможливості заміни військової служби альтернативною під час мобілізації, навіть за наявності релігійних переконань, які забороняють використання зброї. Водночас суди визнають обов'язок держави враховувати такі переконання шляхом пропонування військовозобов'язаним небойових або тилових посад у складі Збройних Сил України.

5.За результатами дослідження обґрунтовано, що відсутність чітких законодавчих критеріїв підтвердження істинності релігійних переконань та порядку їх урахування в умовах мобілізації створює ризики зловживання правом на свободу віросповідання з метою ухилення від призову. У зв'язку з цим доцільним є нормативне закріплення спеціальної процедури оцінки таких переконань і механізмів їх врахування, що відповідало б міжнародним стандартам у сфері прав людини та рекомендаціям Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

6. Досягнення справедливого балансу між забезпеченням обороноздатності держави та реалізацією свободи совісті можливе лише за умови комплексного вдосконалення законодавства України, зокрема шляхом усунення наявних колізій у правовому регулюванні альтернативної (невійськової) служби, а також чіткого визначення правового статусу осіб, які з мотивів релігійних переконань відмовляються від проходження військової служби зі зброєю в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Братковський В.М. Особливості проходження альтернативної служби військовозобов'язаними в період проведення мобілізації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 5. С. 18–22. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5555/1/%

D0%91%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20Nvkhdu_jur_2016_5%282%29__6.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
2. Григоренко Є.І. Проблеми юридичної відповідальності громадян, що проходять альтернативну (невійськову) службу та їхній вплив на юридичну відповідальність військовослужбовців в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* Сер. «Право». 2016. Вип. 22. С. 47–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2016_22_12 (дата звернення: 12.01.2026).
3. Митрофанов І.І. Окремі аспекти реалізації кримінальної відповідальності за ухилення від призову на військову службу. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського.* 2015. Вип. 2(91). С. 187–193. URL: https://visnikkrnu.kdu.edu.ua/statti/2015_2_187-2-2015.pdf (дата звернення: 12.01.2026).
4. Рабінович Сергій. Заміна виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою як позитивне зобов'язання держави в умовах воєнного стану: pro et contra. *Український часопис конституційного права.* 2025. №2 (35). 45-76. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.2.2025.4.
5. Степаненко Н.В., Гуренко В.А. Особливості правового регулювання діяльності релігійних організацій та права на свободу совісті в Україні в умовах воєнного стану. *Legal bulletin, 2025.* (№ 16), 50–57. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339x-2025-16-b5.
6. Стецюк С.С. Невиконання обов'язку захисту вітчизни, незалежності та територіальної цілісності vs релігійні переконання особи: практика європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2023.* URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/296940/289925 (дата звернення 12.01.2026).
7. Федіна, В. Відмова від військової служби по релігійним або іншими переконаннями – право людини чи спосіб ухилення. *De Iure*, *2*, 122-131. 2024. DOI: https://doi.org/10.36074/DeIure.issue2.011.
8. Луцький Т.М. Кримінальна відповідальність за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період. Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки: збірник тез Міжнародного круглого столу (23 лютого 2023 року) / упор. Л.В. Павлик, У.О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 252 с. С .125-127. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/8642 (дата звернення 12.01.2026).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.01.2026).
10. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text (дата звернення: 12.01.2026).
11. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 травня 2023 року (справа № 344/7666/22) Єдиний державний реєстр судових рішень URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092 (дата звернення: 12.01.2026).
12. Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 URL: https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii20225 (дата звернення: 12.01.2026).
13. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27 жовтня 2025 року у справі № 573/838/24 (провадження № 51-603кмо25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131495382 (дата звернення: 12.01.2026).
14. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%83_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAYnJpZBExVnVFMGhBZWQxZmNjdjFNSgEevybXMMhzAPfSP2A43Ut96KDV-iVwHkXZTi_89XBhTlgDywdZ9B4JCO409vg_aem_tgp7a785VavjLLTJtV3U1w (дата звернення: 12.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Луцький Т.М., Авраменко О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.3/.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.66

СЛУЖБОВА ОСОБА БАНКУ ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Муляр Д.В.,
аспірант кафедри ОРД та національної безпеки,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0008-2306-6826

Муляр Д.В. Службова особа банку як суб'єкт кримінальних правопорушень: міжнародно-правовий досвід.

Розглянуто виклики щодо внутрішніх (операційних) загроз вчинення кримінальних правопорушень в банківських установах. Зроблено огляд нормативно-правових документів Європейського Союзу, Великої Британії та Сполучених Штатів Америки щодо регулювання цієї сфери правовідносин. Вказано на комплексність проблеми вчинення правопорушень службових осіб банків та її взаємопов'язаність із стабільністю та репутацією фінансових установ та фінансової системи, в цілому. З'ясовано, що сьогодні дослідники констатують зростаючу хвилю фінансових злочинів, вчинених службовими особами банків. Щорічно внаслідок протиправних діянь зазначених осіб банки зазнають мільярдних збитків. При цьому зазначені діяння завдають не лише фінансову, але й репутаційну шкоду банкам. Такі випадки розкривають глибинні проблеми, що сформувалися в банківській сфері, зокрема, щодо культури комплаєнсу та етичної поведінки. Наголошено, що участь службових осіб банків у фінансових правопорушеннях свідчить про наявність прогалин у системах, призначених для запобігання такій діяльності. При вчиненні кримінальних правопорушень службові особи банків, зазвичай, використовують власний привілейований доступ до специфічних можливостей, які їм надає відповідна посада, для одержання особистої вигоди, починаючи від привласнення, інсайдерської торгівлі та відмивання грошей, до організації складних шахрайських схем, наприклад, з тимчасовими рахунками, або крадіжка особистих даних. В згаданих протиправних діяннях службові особи банків часто використовують конфіденційні дані та доступ до внутрішньої системи обліку для незаконного привласнення активів або приховування збитків, що створює значну внутрішню загрозу стабільній діяльності банківської установи. Окремо виділені питання кримінологічної сутності та характеристики таких злочинів, санкцій та правозастосування в провідних країнах світу. Зроблені висновки, що національне законодавство країн ЄС може суттєво відрізнятися: деякі країни зосереджуються на корпоративній відповідальності, інші – комбінують її з індивідуальною відповідальністю, з особливостями та спеціальним регулюванням санкцій щодо керівників вищої ланки або пов'язаних осіб.

Ключові слова: службова особа банку; внутрішні загрози; операційні ризики; фінансові правопорушення; кримінальна відповідальність.

Muliar D.V. Bank official as a subject of criminal offenses: international legal experience.

The challenges of internal (operational) threats of committing criminal offenses in banking institutions are considered. A review of the regulatory documents of the European Union, Great Britain and the United States of America on the regulation of this sphere of legal relations is made. The complexity of the problem of committing offenses by bank officials and its interrelation with the stability and reputation of financial institutions and the financial system as a whole is indicated. It is found that today researchers note a growing wave of financial crimes committed by bank officials. Every year, as a result of the illegal actions of these individuals, banks suffer billions in losses. At the same time, these actions cause not only financial, but also reputational damage to banks. Such cases reveal deep-seated problems that have formed in the banking sector, in particular, regarding the culture of compliance and ethical behavior. It is emphasized that the participation of bank officials in financial offenses indicates the presence of gaps in the systems designed to prevent such activities. When committing criminal offenses, bank officials usually use their own privileged access to the specific opportunities provided by their respective positions to obtain personal gain, ranging from embezzlement, insider trading and money laundering to organizing complex fraudulent schemes, for example, with temporary accounts, or theft of personal data. In the aforementioned illegal acts, bank officials often use confidential data and access to the internal accounting system to misappropriate assets or conceal losses, which creates a significant internal threat to the stable operation of the banking institution. The issues of the criminological nature and characteristics of such

crimes, sanctions and law enforcement in leading countries of the world are separately highlighted. It is concluded that national legislation of EU countries may differ significantly: some countries focus on corporate liability, others combine it with individual liability, with specific features and special regulation of sanctions against senior managers or related persons.

Key words: bank official; internal threats; operational risks; financial offenses; criminal liability.

Постановка проблеми. В умовах інтенсивної інтеграції фінансових ринків і появи нових інструментів у банківському секторі, дедалі гострішою стає проблема внутрішніх (операційних) ризиків у фінансових установах та, відповідно, запобігання та протидії таким загрозам. На часі постає питання відповідальності не тільки банківської установи (корпоративної відповідальності), а й кримінальної відповідальності службових осіб банків за протиправні дії, які вони вчинюють при виконанні своїх функціональних обов'язків. Зростаюча складність міжнародних транзакцій, розгалужені схеми відмивання коштів і поширення кримінальних правопорушень, що перетинають національні кордони, ускладнюють процес виявлення та переслідування порушників. На цьому фоні особливої ваги набуває вивчення міжнародного досвіду, зокрема підходів ЄС та США, що дозволяють переосмислити й удосконалити правові засади протидії злочинам у фінансовому секторі в Україні.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні особливостей міжнародно-правового регулювання кримінальної відповідальності службових осіб банків за вчинювані ними кримінальні правопорушення.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику, пов'язану з кримінальною відповідальністю службових осіб банків, зокрема, й у міжнародній практиці, розглядали Н.М. Ахтирська, В.М. Буренко, Н.В. Волченко, О.В. Герасимов, О.М. Джужа, О.О. Дудоров, С.Є. Каіржанова, О.О. Кваша, А.М. Клочко, О.Є. Користін, М.В. Курило, Г.О. Тимченко, О.В. Тихонова, М.І. Хавронюк, С.С. Чернявський та інші. Проте, сьогодні і досі залишаються окремі не розглянуті аспекти міжнародного досвіду кримінально-правового регулювання відповідальності службових осіб банків.

Виклад основного матеріалу. Одна з найпоширеніших цитат серед фахівців з комплаєнсу – «гроші не зупиняються на кордоні» [1]. Ця цитата чудово відображає реальність, особливо якщо врахувати транснаціональний характер фінансової злочинності. Постійний рух світової економіки до глобалізації та взаємопов'язаність фінансових систем створили майже ідеальну основу для вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з веденням бізнесу. Хоча капітал майже безперешкодно рухається між ринками, критично важливі елементи для моніторингу та виявлення підозрілої діяльності, прихованої в цих потоках, такі як дані, регулювання чи розвідувальна інформація, зазвичай мають труднощі з перетином кордонів національних держав. Результатом цього є зростання стійких, невловимих глобальних мереж фінансової злочинності, що створюють можливості для відмивання доходів, одержаних від вчинення кримінальних правопорушень, таких як торгівля наркотиками, торгівля людьми та шахрайство, що впливають на великі верстви населення, серед яких ці мережі працюють.

Водночас, банківські службовці задіяні не лише у відмиванні коштів. Вони можуть вчиняти також низку інших кримінальних правопорушень, зокрема, масове маніпулювання ринком, торгівля інсайдерською інформацією, сприяння протиправному одержанню кредитних ресурсів, привласнення грошових коштів, ухилення від санкцій тощо. При цьому службові особи банків використовують глибокі знання внутрішньої побудови банківської систем для отримання величезних фінансових прибутків. Непоодинокі випадки коли це відбувається завдяки складним схемам, що дозволяють уникати механізмів внутрішнього та зовнішнього контролю. А це, у свою чергу, призводить до величезних штрафів, які накладаються на банківські установи, та підриву довіри громадськості до банківської системи.

Крім того, загостренню кримінальних загроз з боку службових осіб банків сприяє наявність новітніх фінансових інструментів, зокрема, цифрових фінансових активів, використання штучного інтелекту та соціальної інженерії. Активне використання зазначених інструментів значно ускладнює ідентифікацію кримінального правопорушення та особи, що його вчинила. Фішинг, згенерований штучним інтелектом, шахрайство з використанням технології deepfake та «скам» (scam) фінансових інструментів, пов'язаний з криптовалютами, відкрили нові шляхи та інструменти для незаконної фінансової діяльності та створили виклики регуляторним та правоохоронним органам в усьому світі [2].

Сучасна статистика свідчить про суттєве зростання фінансових кримінальних правопорушень, учинених банківськими працівниками. Асоціація сертифікованих експертів з розслідування шахрайства повідомляє про мільярдні збитки в усьому світі, зумовлені переважно кіберзлочинністю та внутрішнім шахрайством (наприклад, цифрові крадіжки, фальшиве зняття коштів та приховування транзакцій). Хоча загальна злочинність може мати тенденцію до зниження, кримінальні правопорушення, вчинені службовими особами банків, викликають серйозне занепокоєння, і дані свідчать про їх значне зростання (наприклад, у деяких звітах зростання відбулося на 73% за 8 років). За даними Vyntra – авторитетної міжнародної компанії з фінансової розвідки (аналізу) транзакцій (transaction intelligence company), правопорушення, вчинені службовими особами банків, є величезною глобальною пробле-

мою. Міжнародні дослідники оцінюють збитки від протиправних діянь зазначених осіб у розмірі приблизно 3,6 млрд доларів [3]. Ця тенденція викликала серйозне занепокоєння щодо корпоративної культури у фінансових установах, ефективності їхніх програм навчання з дотримання вимог нормативно-правових актів та стандартів (комплаєнсу) та адекватності системи внутрішнього контролю.

Гучні справи з усього світу, включаючи Сінгапур, Індію, Велику Британію, США, підкреслюють нагальну потребу для банків переоцінити свій внутрішній контроль, оновити свої технології та сприяти культурі доброчесності, зокрема, серед їх службових осіб.

Серія нещодавніх справ по всьому світу виявила зростаючу проблему участі банківських працівників у протиправній діяльності. Ці справи стосуються не лише фінансового шахрайства, але й відмивання грошей та інших форм фінансових порушень. В сучасних умовах міжнародні фахівці констатують «кризу банківської культури та комплаєнсу» [4]. Такі випадки розкривають глибинні проблеми, що сформувалися в банківській сфері, зокрема, щодо культури комплаєнсу та етичної поведінки. Участь службових осіб банків у фінансових правопорушеннях свідчить про наявність прогалин у системах, призначених для запобігання такій діяльності. Це також вказує на потенційні недоліки у способах навчання та контролю банків своїх працівників.

При вчиненні кримінальних правопорушень службові особи банків, зазвичай, використовують власний привілейований доступ до специфічних можливостей, які їм надає відповідна посада, для одержання особистої вигоди, починаючи від привласнення, інсайдерської торгівлі та відмивання грошей, до організації складних шахрайських схем, наприклад, з тимчасовими рахунками, або крадіжка особистих даних. В згаданих протиправних діяннях службові особи банків часто використовують конфіденційні дані та доступ до внутрішньої системи обліку для незаконного привласнення активів або приховування збитків, що створює значну внутрішню загрозу стабільній діяльності банківської установи. Службові особи банків використовують дані внутрішнього обліку та інформацію про клієнтів для переказу коштів, створення фальшивих контрагентів або маніпулювання інвестиційними портфелями, що призводить до величезних інституційних втрат. Яскравим прикладом цього є резонансна справа шахрайства з Національним банком Пенджабу на 1.8 млрд. доларів США [5]. Афера була настільки гучною та незвичайною, що була представлена у другому епізоді «Діаманти не вічні» документального серіалу на Netflix «Погані хлопці-мільярдери: Індія».

Кримінологи провідних країн світу серед кримінальних правопорушень, що вчиняють службові особи банків, найбільш поширеними визначають:

привласнення та розтрата майна та грошових коштів: пряма крадіжка коштів, часто з рахунків, банківських касових терміналів або шляхом створення фіктивних одержувачів або постачальників;

шахрайство з тимчасовими рахунками (Temporary Account Fraud) – це одна з найпоширеніших схем фінансових зловживань, що часто інтегрується у «захоплення облікових записів» (Account Takeover - ATO) або афери з новими акаунтами. Злочинці використовують викрадені чи підроблені персональні дані або ідентифікаційні реквізити (отримані шляхом фішингу, впровадження шкідливого ПЗ, витоку даних) для створення або перехоплення банківських, соціальних чи інших облікових записів. Завдяки цьому вони можуть оперативно отримувати незаконно кредити, здійснювати фіктивні покупки або швидко виводити кошти з рахунків [6];

інсайдерська торгівля – використання непублічної внутрішньої банківської інформації для одержання особистого прибутку на фондовому або іншому ринках;

відмивання грошей, що полягає у приховуванні незаконних коштів шляхом їх переміщення з використанням банківської системи;

викрадення особистих даних та «захоплення облікових записів» - викрадення даних клієнтів, що в подальшому використовується для доступу до облікових записів або проведення нових шахрайських транзакцій;

шахрайство з кредитами та іпотекою, що полягає у фальсифікації кредитних заявок або схваленні незаконних позик внаслідок одержання неправомірної вигоди;

кіберзлочинність та фішинг – сприяння фішинговим атакам (виманювання в довірливих або неуважних користувачів мережі персональних даних клієнтів) або використання цифрових інструментів для викрадення грошових коштів чи персональних даних [7].

Крім того, у Європі службова особа банку може бути притягнута до кримінальної відповідальності за такі правопорушення, як ухилення від санкцій або недбале управління. При цьому за вказані кримінальні правопорушення можуть бути накладені значні штрафи або призначене покарання у вигляді позбавлення волі, наприклад, строків понад 5 років за серйозні порушення санкцій. Наголосимо, що особливості притягнення до кримінальної відповідальності службових осіб банків регулюється відповідним національним законодавством, гармонізованим з положеннями директив ЄС.

Правила ЄС передбачають суттєві покарання службових осіб банків за порушення санкцій. За європейським законодавством керівники вищої ланки притягаються до кримінальної відповідаль-

ності за інституційні збої. Національне законодавство різних європейських країни також спрямовані на протидію правопорушенням у банківському секторі та розголошення банківської таємниці. За згадані кримінальні правопорушення, зазвичай, передбачені такі види покарання, як тюремне ув'язнення, значні штрафи для організацій та заборона обіймати певні посади [8].

Результати аналізу законодавства країн ЄС та Великої Британії дозволяють виділити ключові сфери, за вчинення правопорушень в яких передбачена відповідальність службових осіб банків, а саме:

- порушення санкцій – директиви ЄС вимагають від держав-членів запроваджувати тюремне ув'язнення строком до 5 років та значні штрафи (до 5% від обороту) за навмисні порушення, особливо для менеджерів, діяння яких спричинили інституційний збій (institutional failure – інституційна неспроможність або організаційний провал [9]) або в результаті чого відбулося порушення режиму заморожування активів та інших санкційних обмежень;
- відмивання грошей та інші фінансові кримінальні правопорушення – передбачено притягнення до кримінальної відповідальності службових осіб банків за сприяння ухиленню від сплати податків або невиконання заходів контролю за боротьбою з відмиванням грошей;
- безрозсудне управління (Reckless Management) – керівники вищої ланки банків Великої Британії, відповідно до національного Закону про фінансові послуги (банківська реформа) 2013 року, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за прийняття рішень, що призвели до банкрутства банківської установи. У таких випадках закон передбачає покарання у вигляді позбавлення волі строком до 7 років [10];
- шахрайство з фондами ЄС – Конвенція PIF вимагає від країн притягувати керівників підприємств, зокрема, банків, до відповідальності за шахрайство, що деструктивно впливає на фінансові інтереси ЄС, навіть якщо воно вчинене звичайними службовцями [11];
- порушення банківської таємниці – за незаконне розголошення конфіденційної інформації передбачена кримінальна відповідальність службових осіб банків, адже незважаючи на відмінності у національному законодавстві, всі країни забезпечують захист банківської таємниці [12].

Схожа ситуація у законодавстві США, відповідно до якого основними протиправними діяннями, за які настає кримінальна відповідальність службових осіб банків є:

- банківське шахрайство (18 U.S.C. § 1344), що полягає у свідомій реалізації шахрайських схем щодо діяльності фінансової установи або з метою отримання її активів. За таке діяння передбачене покарання у вигляді позбавлення волі строком до 30 років та на накладення штрафу в розмірі 1 млн дол.;
- умисне неподання необхідних звітів (таких як Звіти про підозрілу діяльність - SAR) або «структурування» транзакцій (їх розбиття на частини, щоб уникнути звітності), що є порушенням Закону про банківську таємницю (BSA) передбачає притягнення до кримінальної відповідальності з призначенням покарання у вигляді позбавлення волі та стягнення штрафу;
- порушення правил боротьби з відмиванням грошей;
- змова службової особи банку або пособництво (підбурювання), що полягає у змові з іншими особами або свідоме сприяння їх протиправним діям, навіть якщо вони безпосередньо не причетні до шахрайства [13].

Крім того, законодавством США передбачена корпоративна кримінальна відповідальність за протиправні дії банку, у тому числі його службових осіб.

Висновки. Сьогодні дослідники констатують зростаючу хвилю фінансових злочинів, вчинених службовими особами банків. Щорічно внаслідок протиправних діянь зазначених осіб банки зазнають мільярдних збитків. При цьому зазначені діяння завдають не лише фінансову, але й репутаційну шкоду банкам.

Службові особи банків кримінальні правопорушення вчиняють шляхом:

- використання прав доступу до системи банку (головна книга, дані клієнтів) для непомітного переміщення грошей;
- соціальна інженерія – маніпулювання колегами або клієнтами для авторизації шахрайських платежів (наприклад, компрометація ділової електронної пошти);
- маніпулювання даними – зміна записів, підробка підписів або створення підроблених документів;
- приховування транзакцій у складних процесах, таких як заявки на кредити або перекази коштів.

Зростання кількості правопорушень, вчинених службовими особами банків, **–** надзвичайно тривожний сигнал для банківської сфери. З метою захисту своїх клієнтів та їхньої репутації банки вживають рішучих заходів, завдяки яким вирішуються культурні, технологічні та комплаєнс-проблеми, які сприяють вчиненню службовими особами банків кримінальних правопорушень. В розвинутих європейських країнах акцентована увага на сприяння розвитку культури доброчесності шляхом розвитку інвестицій в сучасні технології, вдосконалення контролю та навчальних програм.

Завдяки цьому у банків є можливість проактивно усувати прогалини, які використовують шахраї, та створювати більш стійку фінансову систему. Внаслідок цього вони відновлюють довіру до своїх установ та захищаються від зростаючої загрози вчинення фінансових правопорушень.

В розвинутих країнах головними інструментами запобігання протиправним діям службових осіб банків є:

- організація потужного внутрішнього контролю – розподіл обов'язків між службовими особами банків, суворий контроль доступу до інсайдерської інформації, регулярний аудит ефективності системи внутрішньої безпеки;
- використання передових технологій в діяльності банку – штучний інтелект або машинне навчання для виявлення аномалій у транзакціях;
- реалізація освітніх програм для працівників банку – навчання персоналу ризикам шахрайства та етичній поведінці;
- запровадження програм заохочення викривачів, які повідомляють про підозрілу діяльність з боку службових осіб банку.

Загалом, національне законодавство країн ЄС може суттєво відрізнятися: деякі країни зосереджуються на корпоративній відповідальності, інші – комбінують її з індивідуальною відповідальністю, з особливостями та спеціальним регулюванням санкцій щодо керівників вищої ланки або пов'язаних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bullough O. Moneyland: Why thieves and crooks now rule the world and how to take it back. 2018. URL: https://profilebooks.com/work/moneyland.
2. Top Frauds and Financial Crimes in Banking: An Examination of Modern-Day Scandals: Beinex, 2025. URL: https://beinex.com/.
3. A-Z of internal banking fraud. Vyntra. URL: https://vyntra.com/internal-banking-fraud.
4. Burdon W.M., Sorour M.K. Institutional Theory and Evolution of 'A Legitimate' Compliance Culture: The Case of the UK Financial Service Sector. J Bus Ethics. 2020. Vol. 162. P. 47–80. DOI: https://doi.org/10.1007/s10551-018-3981-4.
5. Suparna Goswami. $1.8 Billion Fraud Case at PNB Raises Security Questions. BankInfoSecurity, 2018. URL: https://www.bankinfosecurity.asia/18-billion-fraud-case-at-pnb-raises-security-questions-a-10657.
6. What Is Account Takeover Fraud (ATO) : Proofpoint human-centric platform. URL: https://www.proofpoint.com/us.
7. Ligeti K. Criminal Liability of Heads of Business. Eucrim. 2015. Vol. 10 (4). Pp. 145–150. DOI: https://doi.org/ 10.30709/eucrim-2015-021.
8. Criminal offences and penalties for the violation of EU restrictive measures: EUR-Lex, 2024. Офіційний сайт ЄС. URL: https://eur-lex.europa.eu.
9. Lin B. C. Institutional Failure and Sustainability Policy. Journal of Economic. 2021. Issues 55(2). Pp. 454–460. DOI: https://doi.org/10.1080/00213624.2021.1918499.
10. Financial Services (Banking Reform) Act 2013: UK Public General Acts2013 c. 33. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2013/33/contents.
11. The Convention on the protection of the European Communities' financial interests: Document 41995A1127(03), Convention drawn up on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union, on the protection of the European Communities' financial interests. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:41995A1127%2803%29.
12. Chernei V., Cherniavskyi S., Babanina V., Tykhonova O. & Hudkova H. Characteristics of liability for disclosure of bank secrecy in Europe and the United States. Jurídicas CUC. 2023. Vol. 19(1). Pp. 311–338. DOI: http://doi.org/10.17981/juridcuc.19.1.2023.11.
13. Bank Fraud Laws. Justia. 2024. URL: https://www.justia.com/criminal/offenses/white-collar-crimes/bank-fraud.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Муляр Д.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.67

ВПРОВАДЖЕННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ В КРИМІНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Нестерова І.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-0481-2965
e-mail: iryna.nesterova@uzhnu.edu.ua

Нестерова І.А. Впровадження цифрових технологій в кримінологічні дослідження.

Вказується, у сучасних реаліях цифровізації немінуче поступово змінюються всі сфери нашого життя, не обминув цей процес й науково – практичну діяльність.

Визначається, що кримінологічна наука, досліджуючи тенденції та причини злочинності, особистість правопорушника та способи запобігання кримінальним правопорушенням, все частіше використовує цифрові інструменти для збору, аналізу та інтерпретації даних. Сучасні цифрові технології відкривають великі можливості як для дослідників та правоохоронців, так і для правопорушників. Проблематика впровадження сучасних цифрових технологій у кримінологічні дослідження виступає об'єктивною необхідністю є дуже актуальною.

Доведено, що використання програм цифрового інтелекту сьогодні для класифікації даних, виявлення закономірностей і прогнозування правопорушень є реалією.

Визначається, що поява новітніх програм прогнозування в системі кримінологічних досліджень є важливим і вже невід'ємним компонентом у масштабній системі профілактики та протидії злочинності.

Автор погоджується з думкою дослідників проблеми, які відзначають, що використання аналітичних даних може підвищувати ефективність роботи поліції та оптимізувати розподіл ресурсів. У кримінологічних дослідженнях вони дозволяють знаходити закономірності, які недоступні традиційними методами аналізу (Big Data).

Автор звертає увагу на те, що аналіз кримінологічних досліджень та практичного досвіду використання цифрових програм в правоохоронній діяльності окремих країн дає нам підстави стверджувати, що цифровізація змінює саму методологію кримінологічного аналізу, розширюючи можливості збору, обробки та інтерпретації даних.

В той же час, активне та свідоме використання новітніх технологій самими правопорушниками створює додаткові виклики для науки кримінології та правоохоронної практики, що робить недостатніми традиційні кримінологічні підходи. Виникає потреба модернізації методології кримінологічних досліджень, розвитку кримінального аналізу, посилення міждисциплінарної взаємодії та міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинними проявами.

Ключеві слова: кримінологічні дослідження, цифровізація, цифровий інтелект, злочинні прояви, кримінологічний аналіз, прогнозування, запобігання, профілактика

Nesterova I.A. **Implementation of digital technologies in criminological research.**

It is indicated that in the modern realities of digitalization, all spheres of our lives are inevitably gradually changing, and this process has not bypassed scientific and practical activities.

It is determined that criminological science, which studies trends and causes of crime, the personality of the offender, and methods of crime prevention, increasingly relies on digital tools for the collection, analysis, and interpretation of data. Modern digital technologies open up broad opportunities for both researchers and law enforcement agencies, as well as for offenders. Therefore, the issue of implementing digital technologies in criminological research is highly relevant and represents an objective necessity.

It has been proven that the use of artificial intelligence software for data classification, pattern detection, and crime prediction is already a reality. The emergence of modern predictive systems in criminological research is regarded as an important and inseparable component of the comprehensive framework for crime prevention and control.

The author supports the opinions of scholars who note that the use of analytical data can increase police effectiveness and optimise resource allocation. Within criminological research, Big Data technologies make it possible to identify regularities that cannot be revealed through traditional analytical approaches.

Attention is drawn to the fact that the analysis of criminological studies and practical experience of applying digital technologies in the law enforcement systems of various countries demonstrates that digitalisation is transforming the methodology of criminological analysis itself, expanding the possibilities for data collection, processing, and interpretation.

At the same time, the active and deliberate use of digital technologies by offenders creates additional challenges for criminology and law enforcement practice, rendering traditional criminological approaches insufficient. This gives rise to the need to modernise the methodology of criminological research, to develop criminal analysis, and to strengthen interdisciplinary cooperation and international collaboration in combating criminal activity.

Key words: criminological research, digitalisation, artificial intelligence, criminal activity, criminological analysis, forecasting, prevention, crime control.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях цифровізації немінуче поступово змінюються всі сфери нашого життя, не обминув цей процес й науково – практичну діяльність. Наука кримінологія, яка швидко розвивається та в дослідженнях якої цифрові технології відіграють важливу та навіть визначальну роль (в окремих випадках), не є винятком. Кримінологічна наука, досліджуючи тенденції та причини злочинності, особистість правопорушника та способи запобігання кримінальним правопорушенням, все частіше використовує цифрові інструменти для збору, аналізу та інтерпретації даних. Сучасні цифрові технології відкривають великі можливості як для дослідників та правоохоронців, так і для правопорушників. Проблематика впровадження сучасних цифрових технологій у кримінологічні дослідження виступає об'єктивною необхідністю є дуже актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика впровадження інноваційних технологій у кримінологічні дослідження посідає важливе місце в сучасній науці.

Проблемі визначення та важливості кримінологічних досліджень присвячені праці відомих вітчизняних науковців, таких як: О.М. Бандурка, І.Г. Богатирьов, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.Г. Колб, О.М. Костенко, О.М. Литвак, О.М. Литвинов та ін. Втім, сучасні реалії вимагають вивчення окремих дискусійних аспектів та потребують подальшого наукового аналізу.

З огляду на це **метою даної статті** є дослідження практичних аспектів та можливостей використання цифрових технологій у кримінологічних дослідженнях.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. До завдань кримінології на сучасному етапі розвитку слід віднести: імплементацію міжнародних стандартів боротьби зі злочинністю, інноваційних методів її дослідження, нових кримінологічних знань [1, с. 61, 67–68].

Це стосується сучасних можливостей для детального збору, аналізу інформації щодо стану, коефіцієнту, динаміки та інших показників злочинності; кримінологічного аналізу особистості правопорушника; кримінологічного прогнозування та розробки превентивних заходів запобігання правопорушенням; створення за допомогою новітніх цифрових технологій програм щодо розслідування різних категорій кримінальних правопорушень, особливо кіберзлочинів.

Сучасні технології, такі як штучний інтелект та алгоритми машинного навчання, дають можливість автоматизувати процеси аналізу даних та знаходити складні взаємозв'язки, які раніше були непомітними або надто трудомісткими для обробки вручну [2, с. 141]. Додатково цифрові інструменти дозволяють швидко відслідковувати зміни у поведінкових моделях та соціальних тенденціях, що можуть сигналізувати про нові види злочинів або зміни у структурі кримінальної діяльності [3, с. 152]. Аналіз даних із соціальних мереж, відеоспостереження та інших цифрових джерел створює можливість досліджувати поведінку в режимі реального часу, що сприяє розробці превентивних заходів та своєчасному реагуванню на потенційні загрози. Іншим важливим аспектом є використання геоінформаційних систем, що дає змогу досліджувати просторові особливості злочинності, зокрема аналізувати гарячі точки злочинної активності та ефективність заходів щодо забезпечення безпеки [4, с. 119].

Системи прогнозування, які базуються на історичних даних і поточних тенденціях, можуть бути корисними для правоохоронних органів у плануванні ресурсів та профілактиці кримінальних правопорушень. Ці технології надають кримінологам можливість працювати з більш масштабними і різноманітними джерелами інформації, відкриваючи нові горизонти для наукових досліджень та практичної діяльності.

Яскравим прикладом цифрової трансформації кримінології є predictive policing як модель прогнозування злочинності на основі аналізу історичних даних. У США та деяких європейських країнах такі системи використовуються для визначення зон підвищеного ризику та планування патрулювання.

За дослідженнями вчених, використання аналітичних даних може підвищувати ефективність роботи поліції та оптимізувати розподіл ресурсів. Модель здійснення правоохоронної діяльності на основі прогнозів (Predictive Policing) використовує дані про час, місця та характер минулих інцидентів, щоб забезпечити розуміння поліцейським керівникам того, де і в який час патрулі поліції повинні

патрулювати або підтримувати свою присутність, щоб найкраще використовувати ресурси або мати найбільші шанси стримувати або запобігати майбутнім кримінальним проявам [5]. Модель правоохоронної діяльності на основі прогнозів (Predictive Policing) – це проактивна поліцейська діяльність, яка використовує алгоритми прогнозування, засновані на поєднанні різних типів даних, щоб передбачити, де і коли може статися злочин, і визначити закономірності серед минулих кримінальних інцидентів. Прогнозна поліція зазвичай зосереджується на геопросторовому прогнозуванні [6, с. 144].

Поява новітніх програм прогнозування в системі кримінологічних досліджень є важливим і вже невід'ємним компонентом у масштабній системі профілактики та протидії злочинності. Так, наприклад, використання великих даних (Big Data) та аналітики значно підвищує ефективність прогнозування кримінальної активності, дозволяючи виявляти закономірності в злочинних даних та покращувати планування превентивних заходів [7].

У кримінологічних дослідженнях вони дозволяють знаходити закономірності, які недоступні традиційними методами аналізу. Великий обсяг – лише одна з особливостей феномену Big Data, у якому, з одного боку, знайшли втілення комп'ютерно-інформаційні тренди останніх десятиріч; з іншого – він сам здатен впливати й реально трансформує існуючі уявлення та напрацьовані впродовж тривалого часу практики й моделі поведінки як окремих індивідів, так і складних організаційних структур [8, с. 1]. В кримінологічних дослідженнях Big Data використовується, в першу чергу, для моделювання різних форм прогнозування; виявлення та аналізу злочинної активності та ризиків; виявлення проявів латентної злочинності та ін. За допомогою Big Data правоохоронні органи мають можливість робити перерозподіл своїх ресурсів більш ефективно, концентруючи увагу на ділянках з більш високим рівнем злочинності [9, с. 165].

Використання програм цифрового інтелекту сьогодні для класифікації даних, виявлення закономірностей і прогнозування правопорушень є реалією.

Основною складовою сучасних кримінологічних досліджень є цифрова криміналістика, оскільки значна частина кримінальних правопорушень має цифровий компонент. Цей напрям включає збір, збереження та аналіз цифрових слідів – інформації з комп'ютерів, смартфонів, серверів, хмарних сервісів. Міжнародні організації, зокрема UNODC, розробляють стандарти цифрової криміналістики для боротьби з кіберзлочинністю. UNODC у рамках освітнього модуля з кіберзлочинності зазначає, що одним із ключових напрямів є розробка та популяризація стандартів і передових практик у сфері цифрової криміналістики та обробки цифрових доказів для ефективного розслідування кіберзлочинів [10].

Важливою подією у сфері протидії кіберзлочинності стало відкриття для підписання першої у світі міжнародної Конвенції про запобігання, припинення та боротьбу з кіберзлочинністю [11], яка відбулась у жовтні 2025 року у В'єтнамі. На момент відкриття документ підписали 72 держави, що свідчить про високий рівень міжнародної підтримки інституціоналізації співробітництва у сфері протидії злочинності у кіберпросторі.

Конвенція має на меті формування єдиного міжнародно-правового підґрунтя для протидії кіберзлочинності, включаючи уніфікацію підходів до криміналізації відповідних діянь, удосконалення механізмів міжнародної правової допомоги та забезпечення ефективного обміну інформацією між компетентними органами держав. Запровадження таких універсальних стандартів є надзвичайно актуальним у контексті глобалізації цифрових технологій, зростання кількості та складності кіберзлочинів, а також транскордонного характеру їх вчинення. Водночас Конвенція набуде чинності лише після її ратифікації державами-учасницями відповідно до їх внутрішніх правових процедур. Це означає, що остаточне формування міжнародно-правового режиму протидії кіберзлочинності вимагатиме часу та узгоджених політико-правових рішень на національному рівні. Очікується, що реалізація положень Конвенції сприятиме підвищенню ефективності боротьби з кіберзлочинністю, посиленню захисту прав людини у цифровому середовищі та зміцненню міжнародної безпеки загалом.

Для кращого та більш детального аналізу поведінки правопорушника в умовах сучасної цифровізації набирає обертів дослідження цифрових слідів.

Цифрові сліди відіграють ключову роль у сучасних кримінологічних дослідженнях та судовій експертизі, оскільки саме вони часто стають суттєвими доказами у кримінальному провадженні. У наукових публікаціях цифрові сліди визначаються як інформаційні залишки, що виникають внаслідок взаємодії особи чи об'єкта з цифровими пристроями та системами та мають потенційну доказову цінність у встановленні обставин злочину. Такі сліди формуються під час використання комп'ютерних систем, мереж, мобільних пристроїв, хмарних сервісів або іншої цифрової інфраструктури і можуть містити відомості про дії суб'єкта, часові параметри активності, метадані тощо [12, с. 229]. У кримінологічних та криміналістичних дослідженнях така інформація може бути важливою доказовою інформацією в процесуальних діях (ухвалення конкретних тактичних дій) та моделювання поведінки особи правопорушника.

Окремо необхідно приділити увагу створення в правоохоронних органах відділів кримінального аналізу. Використання технологій відеоаналізу та розпізнавання облич стало важливим інструмен-

том у боротьбі зі злочинністю. Ці інновації дозволяють зменшити людський фактор у кримінальному аналізі, прискорити розкриття злочинів і підвищити точність ідентифікації підозрюва-них. Постійно вдосконалюються способи ефективного застосування відеоспо- стереження для забезпечення публічної безпеки [13, с. 91]. За допомогою спеціальної програми аналізуються зображення відеоспостереження, що дає змогу швидко зіставляти кадри з відеоспостереження з базами даних облич осіб, які проходили у справах про кримінальні правопорушення. Це зменшує ймовірність помилкової ідентифікації та сприяє ефективної та оперативної роботи спеціальних підрозділів. Постійно вдосконалюються способи ефективного застосування відеоспостереження для забезпечення публічної безпеки, у тому числі за рахунок інтеграції відеоаналітичних модулів із іншими цифровими системами кримінального аналізу. Наприклад, поєднання розпізнавання облич зі відстеженням поведінкових патернів дозволяє не лише встановити особу, а й прогнозувати потенційні ризики правопорушень. Це особливо важливо в умовах розширення мережі відеоспостереження в містах, де традиційні методи перевірки інформації стають дедалі менш ефективними. Незважаючи на переваги, використання технологій відеоаналізу та розпізнавання облич супроводжується низкою правових і етичних викликів. Однією з найчастіше обговорюваних проблем є питання захисту персональних даних та прав людини під час масового збору відеоданих, оскільки без ретельно опрацьованих стандартів і процедур існує ризик порушення приватності громадян. Аналіз застосування цих технологій у міжнародній практиці показує, що навіть високо розвинені країни стикаються з проблемами забезпечення прозорості їх використання та запобігання упередженню алгоритмів щодо певних груп населення [14].

Звичайно, використання програм кримінального аналізу та розпізнавання облич залежить також від відповідної підготовки кваліфікованих кадрів та чіткого правового забезпечення.

Забезпечення належного рівня кваліфікації співробітників, адаптація процедур обробки цифрових доказів до вимог кримінального процесу та інтеграція цифрових технологій у повсякденну діяльність правоохоронних підрозділів — важливі складові успішної реалізації кримінального аналізу в умовах цифровізації суспільства [15,с.145]

Паралельно з тим модернізуються і збільшується кількість цифрових засобів, які використовують самі правопорушники, це: анонімізаційні сервіси, криптовалюти, зашифрований трафік, deepfake-технології, технічні пристрої для перехоплення інформації, складні пакети шкідливого ПЗ, інструменти для проведення DDoS-атак, спеціалізовані сервіси у DarkNet для придбання експлойтів, а також технології приховування цифрових слідів, які істотно ускладнюють їх ідентифікацію в ході кримінального провадження [16]. Тому традиційні, класичні кримінологічні способи вже є недостатніми; виникає гостра необхідність модернізації і самих кримінологічних досліджень.

За даними організації Інтерпол, цифровізація злочинності та кіберзагрози залишаються ключовими аспектами сучасної глобальної кримінальної діяльності, що потребує активного міжнародного співробітництва та обміну цифровими доказами у розслідуваннях [17]. Інтерпол активно працює в цієї сфері, вдосконалюючи методи протидії кіберзлочинності. Так, наприклад, Інтерпол відкрив у Сінгапурі центр інновацій з пошуку правопорушників в Інтернеті та захисту інформаційного простору, в якому працює понад 100 експертів з більш ніж 50 країн . З метою ефективної боротьби з кібератаками, проривом є залучення представників недержавних установ, які працюють в сфері інформаційних технологій.

Висновки. Таким чином, в сучасних умовах інформатизації та модернізації всіх сфер суспільного життя, впровадження сучасних цифрових технологій у кримінологічні дослідження виступає об’єктивною необхідністю. Застосування штучного інтелекту, аналітики великих даних, дослідження цифрових слідів, відеоаналізу та систем розпізнавання образів істотно розширює аналітичні можливості кримінологічних досліджень, підвищує ефективність прогнозування злочинності й розробки ефективних методів протидії злочинним проявам. Аналіз кримінологічних досліджень та практичного досвіду використання цифрових програм в правоохоронній діяльності окремих країн дає нам підстави стверджувати, що цифровізація змінює саму методологію кримінологічного аналізу, розширюючи можливості збору, обробки та інтерпретації даних.

В той же час, активне та свідоме використання новітніх технологій самими правопорушниками створює додаткові виклики для науки кримінології та правоохоронної практики, що робить недостатніми традиційні кримінологічні підходи. Виникає потреба модернізації методології кримінологічних досліджень, розвитку кримінального аналізу, посилення міждисциплінарної взаємодії та міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинними проявами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Головкін Б.М. Поняття, предмет, система кримінології та її завдання на сучасному етапі розвитку. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 28. С. 59-68. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/ bitstream/123456789 /7715/1/ Golovkin_59-68.pdf.

2. Давиденко В.Л. Цілі та завдання віктимологічного впливу на злочинність. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2017. № 1. Т. С. 141–143. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/cae78617-62eb-43a0-89da-a883 18 49146e.
3. Денисов С.Ф. Деякі аспекти сутності та предмета кримінології як на- уки. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2021. № 1 (24). С. 151–159. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/8d7669ce-66e2-4594-bb5c-3c1383a3ad55.
4. Зінченко Д.А. Аналіз ризиків і стратегій захисту від кібератак у сучасному цифровому світі. *Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 31 травня 2023). Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 118–121. URL: https://dspace. univd. edu.ua/ handle/ 123456789/17463.
5. Lau Tim. Predictive Policing Explained. Attempts to forecast crime with algorithmic techniques could reinforce existing racial biases in the criminal justice system. URL: https://www. brennancenter.org/our-work/ research-reports/predictive-policing-explained.
6. Федчак І.А. Історія, сутність та поняття моделі здійснення правоохоронної діяльності на основі прогнозів (Predictive Policing). *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 3. 2023. С. 141-147. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5944/1/18.pdf.
7. Kounadi, O., Ristea, A., Araujo, A. et al. A systematic review on spatial crime forecasting. *Crime Sci* 9. 7, 2020. URL: https://doi.org/10.1186/s40163-020-00116-7.
8. Задорожна І.М. Великі дані як об'єкт управління. *Економіка та менеджмент.* 2016. № 1–2. С. 75–79. URL: https://econommeneg.btsau. edu.ua/sites/default/files/visnyky/economika/zadorozhna_1-2_2016.pdf.
9. Нестерова І.А. Сучасні технології в кримінологічних дослідженнях: the 16th International scientific and practical conference "*Trends in the development of science through the creation of new technologies"* (December 16-19, 2025) Seville, Spain. International Science Group. 2025. С. 164-167.
10. Standards and best practices for digital forensics – UNODC Cybercrime Module 4: Key Issues. URL: https://www.unodc.org/cld/es/ education/tertiary /cybercrime/module-4/key-issues/standards-and-best-practices-for-digital-forensics.htm.
11. The United Nations Convention against Cybercrime opens for signature in Hanoi. Office of Legal Affairs, United Nations. URL: https:// www.un.org/ola/en/news/united-nations-convention-against-cybercrime-opens-signature-hanoi.
12. *Караман К.В. Сучасна парадигма криміналістичного значення цифрових слідів у кримінальному провадженні. Вісник Кримінологічної асоціації України*, 2025. № 2 (35). С. 224-232. URL: https://vca.univd. edu.ua /index.php/vca/article/view/560/608.
13. Мордвинцев М. В., Пашнєв Д. В., Наконечний В. С. Особливості використання технологій відеоаналізу та програмного забезпечення з розпізнавання облич у кримінальному аналізі. *Право і безпека.* 2025. № 1 (96). С. 90–103. URL: https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/853/691.
14. Cuellar, M., et al. *Accuracy and Fairness of Facial Recognition Technology in Low-Quality Police Images.* URL: https://arxiv.org/abs/2505.14320. https://doi.org/10.48550/arXiv.2505.14320.
15. Моса В.В. *Теоретико-методологічні засади використання кримінального аналізу оперативними підрозділами правоохоронних органів України. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 73: частина 2, 2022. С.141-147. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/11/24-1.pdf.
16. Interpol. *Spotlight Cybercrime Focus*. Outsmarting real-life criminals in the virtual world Interpol. URL: https://www.interpol.int/es/Recursos/INTERPOL-Spotlight/Issue-2-Cybercrime/Spotlight-Cybercrime-Focus.
17. INTERPOL, *Annual Report 2024*. URL: https://www.interpol.int/ content/download/23674/file/Annual_Report%202024_EN.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Нестерова І.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.3/.7:343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.68

ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ДІЯНЬ ОСОБИ, ЩО ПЕРЕБУВАЄ У СТАТУСІ «ВОРА В ЗАКОНІ»: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Околіт О.В.,
доктор філософії в галузі права,
викладач кафедри кримінології та інформаційних технологій Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6498-6209

Околіт О.В. Проблеми кваліфікації діянь особи, що перебуває у статусі «вора в законі»: аналіз судової практики.

Статтю присвячено комплексному доктринальному та правозастосовному аналізу змістовних і формально-юридичних проблем законодавчої дефініції «вора в законі» крізь призму принципу юридичної визначеності.

Актуальність дослідження зумовлена запровадженням у 2020 році відповідних змін до КК України, які ввели у нормативний обіг термінологію, що походить із кримінальної субкультури та не має усталеного юридичного змісту. У статті обґрунтовується теза, що відсутність легального визначення поняття «вор у законі» та чітких формалізованих критеріїв ідентифікації відповідного статусу спричинила системні труднощі як у доктрині кримінального права, так і в судово-слідчій практиці, насамперед у сфері доказування.

Особливу увагу приділено аналізу принципу юридичної визначеності як складової верховенства права та з'ясуванню його значення для допустимості криміналізації статусних ознак. На основі узагальнення наукових позицій вітчизняних учених показано, що чинні законодавчі дефініції «злочинного впливу» та «суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі "вора в законі"» мають узагальнений і значною мірою оціночний характер, що породжує ризики тавтології, логічної замкненості визначень і підміни доказування конкретної поведінки встановленням формального статусу.

У статті здійснено аналіз судової практики, який засвідчує, що проблеми правозастосування пов'язані не з так званою «криміналізацією статусу», а з недостатньою якістю нормативної конкретизації та процесуального опису інкримінованих дій. Обґрунтовується висновок, що предметом кримінально-правової оцінки у відповідних складах злочинів є конкретні дії, спрямовані на встановлення або поширення злочинного впливу, тоді як статус «вора в законі» виконує допоміжну функцію характеристики спеціального суб'єкта та підвищеної здатності впливати на інших осіб.

Порівняльно-правовий аналіз із законодавством Грузії дозволяє виявити як переваги нормативного закріплення відповідного статусу, так і його внутрішні обмеження, пов'язані з відсилочним характером дефініцій. У підсумку обґрунтовується необхідність подальшого вдосконалення кримінально-правового регулювання шляхом наповнення відповідної термінології чітким поведінковим змістом, що забезпечить відповідність принципу юридичної визначеності та підвищить ефективність і справедливість кримінального судочинства.

Ключові слова: злочинний вплив; «вор у законі»; кримінальна відповідальність; кримінальна субкультура; юридична визначеність; спеціальний суб'єкт злочину; доказування у кримінальному провадженні; організована злочинність.

Okolit O.V. Problems of qualification of acts committed by a person holding the status of a "thief in law": an analysis of judicial practice.

The article is devoted to a comprehensive doctrinal and law-enforcement analysis of the substantive and formal legal problems related to the legislative definition of the "thief in law" through the prism of the principle of legal certainty. The relevance of the study is determined by the introduction in 2020 of the relevant amendments to the Criminal Code of Ukraine, which brought into the legal framework terminology originating from criminal subculture and lacking an established legal meaning. The article substantiates the thesis that the absence of a statutory definition of the concept of a "thief in law" and clear, formalized criteria for identifying the relevant status has resulted in systemic difficulties both in criminal law doctrine and in investigative and judicial practice, particularly in the sphere of proof.

Special attention is paid to the analysis of the principle of legal certainty as a component of the rule of law and to clarifying its significance for the admissibility of criminalizing status-based characteristics.

Based on a synthesis of scholarly positions advanced by Ukrainian legal scholars, it is demonstrated that the current legislative definitions of "criminal influence" and "subject of increased criminal influence, including a «thief in law»" are generalized and largely evaluative in nature. This generates risks of tautology, logical circularity of definitions, and the substitution of proof of specific conduct with the establishment of a formal status.

The article also examines judicial practice, which shows that law-enforcement problems are not caused by the so-called "criminalization of status", but rather by the insufficient quality of normative specification and procedural description of the incriminated acts. It is argued that the object of criminal-law assessment within the relevant corpus delicti consists of specific actions aimed at establishing or spreading criminal influence, whereas the status of a "thief in law" performs an auxiliary function as a characteristic of a special subject and an indicator of an enhanced capacity to influence others.

A comparative legal analysis of Georgian legislation makes it possible to identify both the advantages of statutory recognition of the relevant status and its internal limitations stemming from the cross-referential nature of legal definitions. In conclusion, the article substantiates the need for further improvement of criminal-law regulation by endowing the relevant terminology with clear behavioral content, which would ensure compliance with the principle of legal certainty and enhance the effectiveness and fairness of criminal justice.

Key words: criminal influence; "thief in law"; criminal liability; criminal subculture; legal certainty; special subject of a crime; proof in criminal proceedings; organized crime.

Постановка проблеми. Запровадження кримінально-правових механізмів протидії злочинному впливу, пов'язаному з кримінальною ієрархією, стало одним із найбільш дискусійних напрямів реформування кримінального законодавства України останніх років. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою» від 4 червня 2020 р. Кримінальний кодекс України було доповнено положеннями, які, зокрема, оперують поняттям «особа, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі у статусі "вора в законі"» [1]. У публічному та науковому дискурсі цей нормативний акт отримав неофіційну назву «закон про злодіїв у законі». У публічному та науковому дискурсі цей акт отримав неофіційну назву «закон про злодіїв у законі».

У теорії кримінального права зазначена законодавча новація була сприйнята неоднозначно та зазнала ґрунтовної критики [2, с. 34; 3, с. 21-29; 4, с. 167-169; 5]. Ключовими недоліками поняття «особа, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі у статусі "вора в законі"», а також інших дефініцій, що визначають його зміст (передусім ідеться про «злочинний вплив» і «злочинну діяльність»), визнаються їх розпливчастість, оціночний характер та відсутність чітких формалізованих критеріїв, що ускладнює їх практичне застосування й суперечить вимогам правової визначеності, ясності та недвозначності кримінально-правової норми [6, с. 127; 7, с. 122-125; 8, с. 9-17]. Звертається увага на те, що кримінальний закон оперує термінологією, яка не має легальної дефініції та не передбачає чітких доказових стандартів її встановлення [9]. Зокрема, наголошується, що в законі не розкрито, чим саме «вор у законі» відрізняється від інших суб'єктів підвищеного злочинного впливу та які специфічні ознаки характеризують цей статус (А.О. Нікітін) [4, с. 169]. Також підкреслюється, що формулювання ч. 5 ст. 255 КК України не повною мірою узгоджується з теоретичними вимогами до кваліфікуючих ознак як інструменту диференціації кримінальної відповідальності (А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, С.С. Чернявський) [10, с. 31-32], а поширення криміналізації окремих діянь на «злодіїв у законі» розцінюється як псевдокриміналізація, оскільки такі дії можуть бути охоплені загальними складами злочинів, пов'язаних з організованою злочинністю (В.О. Гацелюк) [11, с. 218].

Зазначені обставини ставлять під сумнів відповідність законодавчих положень щодо «вора в законі» принципу юридичної визначеності, який у кримінальному праві виражається формулою nullum crimen sine lege certa – «немає злочину без точного закону». Цей принцип вимагає, щоб особа могла передбачити кримінально-правові наслідки своєї поведінки, а ознаки складу злочину були сформульовані настільки чітко, щоб не залишати простору для довільного тлумачення. У цьому контексті особливої актуальності набуває аналіз судової практики кваліфікації діянь осіб, яких характеризують як «ворів у законі», а також з'ясування того, чи не підмінюється в ній доказування конкретної протиправної поведінки встановленням самого кримінального статусу.

Метою дослідження є з'ясування змістовних і формально-юридичних проблем законодавчої дефініції «вора в законі» крізь призму принципу юридичної визначеності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика кримінально-правового регулювання злочинного впливу, зокрема в контексті запровадження категорії «вор у законі», стала предметом активного наукового обговорення після внесення відповідних змін до КК України у 2020 році. У

наукових працях вітчизняних учених увага зосереджується на аналізі змісту понять «злочинний вплив» і «суб'єкт підвищеного злочинного впливу», їх співвідношенні з традиційними інститутами кримінального права, а також на відповідності цих дефініцій принципу юридичної визначеності. Значна частина досліджень має критичний характер і акцентує на розпливчастості законодавчих формулювань, їх оціночності та проблемах доказування у правозастосовній практиці. Водночас питання меж криміналізації статусних ознак, а також ризику підміни доказування конкретної протиправної поведінки встановленням формального статусу залишаються дискусійними й потребують подальшого комплексного наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. Законодавче використання терміна, що походить із кримінальної субкультури та не має усталеного юридичного змісту, зумовило істотні проблеми як у доктрині кримінального права, так і в судово-слідчій практиці. Центральною серед них є ***відсутність легального визначення поняття «вор у законі»***, а також пов'язане з цим питання допустимості притягнення особи до кримінальної відповідальності в умовах такої нормативної невизначеності. На цю проблему неодноразово звертали увагу вчені пропонуючи навіть у таких випадках звертатися до словників арго або безпосередньо до представників злочинного середовища [5; 12, с. 168-169; 13, с. 215].

На відміну від термінів, що використовуються в класичних інститутах кримінального права, поняття «вор у законі» не має ані історичного закріплення в національному законодавстві, ані чітко окреслених нормативних меж. Його походження пов'язане з неформальною ієрархією злочинного середовища, у межах якої відповідний статус визнається не державою, а обмеженим колом осіб, що належать до закритої соціальної групи.

У кримінальному законодавстві України це поняття використовується без надання йому легального визначення, тоді як у законодавстві Грузії відповідний статус отримав нормативне закріплення. Так, у ст. 3 Закону Грузії «Про організовану злочинність та рекет» від 20 грудня 2005 р. міститься легальна дефініція «злодія в законі» як особи, яка в будь-якій формі керує та/або організовує «злодійський світ» чи керує та/або організовує певну групу осіб із використанням методів «злодійського світу» [14]. Такий підхід має очевидні переваги, зумовлені наявністю відповідної дефініції, що безумовно полегшує правозастосування. Водночас недоліки цієї дефініції полягають у тому, що вона не розкриває повною мірою змісту поняття «злодійський світ», а, навпаки, відсилає до інших законодавчих дефініцій – «діяльність злодійського світу», «злодійське зібрання», «злодійське розбирання».

Використання в кримінальному законодавстві України терміна «вор у законі» без надання йому легального визначення зумовило низку проблем у правозастосовній практиці. Передусім це виявляється у складнощах встановлення юридично значущих обставин за відсутності нормативних орієнтирів, які б визначали зміст відповідного статусу та критерії його підтвердження. Судова практика вже зафіксувала цю проблему як системну.

Показовим у цьому контексті є вирок Ріпкинського районного суду Чернігівської області від 18 листопада 2022 р., у якому суд прямо констатував що *під час дослідження примітки до ст. 255 КК України, пояснювальних записок до Закону № 671-IX, інших нормативно-правових актів та наукових джерел не було встановлено жодного законодавчого визначення терміна «вор в законі», а також переліку документів чи інших матеріальних носіїв, якими мав би підтверджуватися відповідний статус [15].*

Фактично суд визнав, що правозастосувач опинився в ситуації, коли від нього вимагається встановлення юридично значущої обставини за повної відсутності нормативних критеріїв її ідентифікації. Такий стан речей створює ризики довільного тлумачення закону та неоднозначності судової практики, що суперечить вимогам юридичної визначеності.

Цю проблему підтверджує і практика апеляційних судів. В ухвалі Київського апеляційного суду від 2 червня 2021 р. зафіксовано позицію сторони захисту, відповідно до якої виникають обґрунтовані сумніви в тому, що законодавче закріплення термінології, яка використовується виключно у міжособистісному спілкуванні членів закритої соціальної групи та не має формального визначення й документального підтвердження, може сприяти належному доказуванню відповідного статусу у конкретної особи [16]. Ця позиція відображає об'єктивні труднощі кримінального провадження, у якому кожна юридично значуща обставина має бути доведена за допомогою належних, допустимих і достовірних доказів.

З доктринальної точки зору така аргументація є обґрунтованою. Термінологія, що походить із кримінальної субкультури та не має чітко визначених ознак, не може автоматично перетворюватися на процесуально придатний інструмент доказування. За відсутності формалізованих критеріїв виникає ризик підміни доказування конкретних фактів апеляцією до оціночних суджень або неформальних уявлень про статус особи. Водночас це не означає, що використання подібної терміно-

логії є принципово неприйнятним для кримінального права. Вона може функціонувати в правовому полі за умови, що її зміст наповнюється через встановлення конкретних форм поведінки, які мають об'єктивне вираження та можуть бути перевірені в межах кримінального провадження.

Окремої уваги потребує ***оціночний характер*** законодавчих формулювань, запроваджених так званим «законом про злодіїв у законі». Законодавець увів у правовий обіг конструкцію «особа, яка здійснює злочинний вплив або є особою, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі у статусі "вора в законі"». Водночас примітки до ст. 255 КК України містять загальні визначення понять «злочинний вплив» та «суб'єкт підвищеного злочинного впливу, у тому числі "вор у законі"». Однак ці визначення мають узагальнений і значною мірою оціночний характер, оскільки оперують такими нечіткими та законодавчо невизначеними категоріями, як «авторитет», «інші особисті якості», «можливості», «сприяння», «спонукання», «координація», «злочинна діяльність», що ускладнює однозначне тлумачення й застосування відповідних положень.

Вчені звертають увагу на те, що ознаки поняття «вор у законі» окреслено за допомогою оціночної лексики («здійснення злочинного впливу», «координація злочинної діяльності інших осіб, які здійснюють злочинний вплив», «авторитет», «інші особисті якості чи можливості»), що порушує принцип юридичної визначеності як складову верховенства права (В.О. Левчук) [17, с. 249]. У визначенні особи, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу, зокрема у статусі «вора в законі», наявна тавтологія (О.І. Міневич) [7, с. 122], а також порушено вимоги формальної логіки, оскільки створено так зване «коло у визначенні»: те, що визначається, не може повторюватися у власному визначенні ані прямо, ані опосередковано (К.В. Юртаєва та Р.Р. Романів) [18, с. 228]. Також висловлювалися заперечення щодо доцільності використання терміна «статус» (П. Фріс, І. Фріс) [19]. Крім того, наголошується на тому, що залишається незрозумілим, у чому саме полягає специфіка статусу «вора в законі» серед інших суб'єктів підвищеного злочинного впливу (С.Г. Киренко) [20, с. 61-62].

Зазначені труднощі знаходять відображення і в апеляційній практиці. Так, в ухвалі Київського апеляційного суду від 2 червня 2021 р. сторона захисту, обґрунтовуючи необґрунтованість повідомленої підозри, вказувала на невизначеність та оціночний характер використаних у законі термінів [16]. Така позиція не може розцінюватися як заперечення наявності будь-якої нормативної основи для тлумачення відповідних понять, однак свідчить про об'єктивну складність їх практичної реалізації за відсутності достатньо формалізованих критеріїв.

Це спонукає правозастосовувача до самостійного наповнення оціночних понять змістом, спираючись на власне розуміння, наукові джерела або навіть відомості з кримінального середовища. Така ситуація підвищує ризик фрагментарності й суперечливості судової практики, а також створює загрозу порушення принципу юридичної визначеності, який вимагає, щоб особа могла передбачити кримінально-правові наслідки своєї поведінки.

Аналіз судової практики свідчить, що наявність у законі загальних визначень «злочинного впливу» та «суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі "вора в законі"», не усунула труднощів їх практичного застосування у кримінальному провадженні. Узагальнений і оціночний характер цих дефініцій істотно ускладнює їх використання в процесі доказування та змушує суди встановлювати юридично значущі обставини за відсутності чітких і формалізованих нормативних орієнтирів.

Водночас проблема полягає не в самому використанні терміна, що походить із кримінальної субкультури, а у відсутності його належної нормативної конкретизації та чіткого зв'язку з об'єктивно фіксованими формами поведінки. За умови, що законодавець пов'яже такий статус із конкретними діями, які можуть бути предметом доказування у кримінальному провадженні, відповідна термінологія може бути інтегрована в кримінальне право без порушення принципу юридичної визначеності. У протилежному разі вона й надалі залишатиметься джерелом процесуальних ускладнень і підвищених ризиків для забезпечення справедливого судового розгляду.

Аналіз апеляційної практики свідчить, що одна з ключових проблем застосування ст. 255-1 КК України пов'язана з труднощами ***розмежування доказування конкретної кримінально-протиправної поведінки та встановлення ознак спеціального суб'єкта.*** В одній з апеляційних скарг сторона захисту звертає увагу на те, що за чинною редакцією ст. 255-1 КК України фактично пропонується притягати особу до кримінальної відповідальності лише на підставі визнання її «злодієм у законі», незалежно від того, чи вчиняла вона будь-які конкретні злочинні дії. Водночас з формулювання зазначеної норми не завжди є очевидним, у чому саме полягають об'єктивна та суб'єктивна сторони відповідного злочину [16].

Така позиція є юридично необґрунтованою. *По-перше,* ані ст. 255-1, ані пов'язані з нею норми КК України не передбачають кримінальної відповідальності за сам факт перебування у певному кримінальному статусі.

Водночас вчені за результатами аналізу слідчої та судової практики зауважують, що надання особі статусу «вор у законі» визнається одним із проявів злочинного впливу (А.А. Вознюк, А.О. Нікітін) [21, с. 202]. Пропонується навіть безпосередньо закріпити у дефініції злочинного впливу наділення особи кримінальним статусом, що забезпечує неформальну владу на певній території, прийняття цього статусу з подальшим здійсненням відповідних повноважень, а також примушування інших осіб до його визнання (А.А. Вознюк) [22, с. 28; 23, с. 138].

Для порівняння, у КК Грузії прямо криміналізовано перебування особи у статусі «злодія в законі» (ч. 1 ст. 223-1 КК Грузії) [24], хоча і там питання тлумачення поняття «перебування» залишається дискусійним, оскільки воно може розумітися як здійснення певних функцій особою, наділеною таким статусом.

Предметом криміналізації в ст. 255 КК України є конкретні дії, що полягають у створенні злочинних об'єднань, керівництві ними та участі в них, а статус «вора в законі» використовується лише як різновид спеціального суб'єкта або як кваліфікуюча ознака суб'єкта, що підвищує суспільну небезпечність вчиненого діяння. Відтак суд не може визнавати особу винною у вчиненні кримінального правопорушення виключно на підставі її належності до кримінальної субкультури без встановлення чіткого та безпосереднього зв'язку з конкретними діями, передбаченими диспозицією відповідної кримінально-правової норми.

Особа, яка перебуває у статусі «вора в законі», може бути суб'єктом будь-яких кримінальних правопорушень, передбачених КК України. Водночас специфіка її протиправної діяльності, як правило, пов'язана із здійсненням злочинного впливу, оскільки саме цей статус наділяє її можливістю впливати на поведінку інших осіб у кримінальному середовищі. З урахуванням цього законодавець передбачив низку складів кримінальних правопорушень, у яких «вор в законі» виступає спеціальним суб'єктом, зокрема:

створення злочинної організації, керівництво такою організацією або її структурними частинами, участь у злочинній організації, створення злочинної спільноти та керівництво нею (ч. 5 ст. 255 КК України);

умисне встановлення або поширення злочинного впливу за відсутності ознак, передбачених ч. 5 ст. 255 КК України (ч. 3 ст. 255-1 КК України);

вербування, озброєння, навчання особи з метою вчинення терористичного акту, використання особи з цією метою, а також проходження навчання тероризму (ч. 4 ст. 258-4 КК України).

У зазначених кримінально-протиправних діяннях статус «вора в законі» не є самостійною підставою відповідальності, а виступає кваліфікуючою характеристикою суб'єкта, що зумовлює підвищену суспільну небезпечність діяння та слугує підставою для застосування особливо кваліфікованих складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 255, ч. 3 ст. 255-1 та ч. 4 ст. 258-4 КК України. Водночас у теорії кримінального права пропонується кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину особою, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу» додати також до ст. 255-2 КК України (А. А. Вознюк) [25, с. 73].

В інших складах кримінальних правопорушень особа, яка перебуває у статусі «вора в законі», є загальним суб'єктом злочину або кримінального проступку, і сам по собі цей статус не має кримінально-правового значення.

Окрему процесуальну специфіку має склад злочину, передбачений ч. 3 ст. 255-3 КК України, у якому особа у статусі «вора в законі» не виступає ані суб'єктом, ані потерпілим, а є спеціальним адресатом злочинного звернення, наділеним підвищеною здатністю здійснювати злочинний вплив. Саме ця властивість зумовлює криміналізацію самого факту звернення до такої особи. Водночас у разі подальшої реалізації злочинного впливу «вор в законі» та особа, яка до нього звернулася, можуть утворювати співучасть у відповідному кримінальному правопорушенні, вчиненому внаслідок такого звернення.

По-друге, примітки до ст. 255 КК України містять визначення «злочинного впливу» та «суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі "вора в законі"», у яких цей статус розкривається через здатність координувати злочинну діяльність, впливати на інших осіб, організовувати чи розподіляти ресурси. Отже, йдеться не про символічне визнання статусу, а про функціональну характеристику поведінки особи.

По-третє, твердження про відсутність у нормі об'єктивної та суб'єктивної сторін є некоректним, оскільки об'єктивна сторона полягає у створенні злочинних об'єднань, керівництві ними, участі в них, а також у вчиненні дій, спрямованих на встановлення або поширення злочинного впливу, тоді як суб'єктивна сторона виражається в умислі, спрямованому на вчинення саме цих кримінально-протиправних діянь.

По-четверте, додатковим і доволі переконливим аргументом на користь поведінкової (а не «статусної») природи кримінально-правового реагування є те, що у практиці застосування

ст. 255-1 КК України особам, яких обвинувачення характеризує як «ворів у законі», фактично інкримінують не сам «статус», а конкретні дії, вчинені з використанням авторитету та організаційних можливостей, пов'язаних із таким статусом. Ця теза важлива не лише з кримінально-правового, а й з кримінально-процесуального погляду, оскільки саме процесуальна якість викладу фактичних обставин визначає межі судового розгляду та реальність права на захист.

Показовою є ухвала Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 22 серпня 2024 р., у якій суд, оцінюючи придатність обвинувального акта, прямо посилається на правову позицію, сформульовану в постанові Верховного Суду України № 5-238кс16 від 24.11.2016 р.: вирішальне значення має виклад саме фактичних обставин кримінального правопорушення, адже коректне їх відображення є необхідним не тільки для аргументації висновків органу досудового розслідування, а й для подальшого дослідження в суді та реалізації права на захист. У цій логіці фабула обвинувачення розглядається як «фактична модель» злочину, тоді як формула і формулювання обвинувачення – як «правова модель», що повинна бути узгодженою з описаними фактами [26].

Далі (у тій самій ухвалі) суд звертає увагу на ключову для нашої статті обставину: у конкретному провадженні правова кваліфікація дій обвинувачених (ОСОБА_10 та ОСОБА_11) не відповідала викладу фактичних обставин і формулюванню обвинувачення. Водночас сам опис інкримінованої діяльності демонструє, що обвинувачення конструюється навколо набору конкретних управлінських та координаційних практик, характерних для злочинного впливу: налагодження координації інших суб'єктів підвищеного злочинного впливу; участь у розподілі «злодійського фонду» («общака») для підтримки інших осіб у місцях позбавлення волі, осіб, що потребують лікування або мають похилий вік; вирішення конфліктів на підставі «воровських понять» та підтвердження «призначення» «смотрящого»; організація «гріву» у виправній колонії; визначення відповідальних за збір коштів на певній території; виконання «арбітражних» функцій; координація («курсування») злочинної діяльності (зокрема, у контексті шахрайських «call-центрів»). Усі ці елементи – це дії, а не «статус» як такий, і саме вони покликані наповнювати зміст обвинувачення за ч. 3 ст. 255-1 КК України [26].

Водночас ухвала Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 22 серпня 2024 р. демонструє іншу, принципово процесуальну проблему: навіть коли обвинувачення перераховує подібні дії, воно має бути конкретизованим і внутрішньо узгодженим – тобто повинно чітко розкривати, у чому саме полягало «встановлення та поширення злочинного впливу», яким способом це було «доведено до відома інших», у чому проявився вплив «у суспільстві», який ступінь участі кожної особи, а також як наведені факти кореспондують обраній кваліфікації. Саме дефіцит цієї конкретизації (а не «криміналізація статусу») стає підставою для критики обвинувального акта.

Наведений приклад судової практики підсилює нашу позицію: у вітчизняній моделі кримінально-правова оцінка не прив'язується до «статусу» ізольовано, а має будуватися на доведенні конкретних діянь злочинного впливу, тоді як статус «вора в законі» виконує допоміжну роль характеристики спеціального суб'єкта/підвищеної здатності впливати. Проблемною ж ланкою найчастіше виявляється якість процесуального опису та доказування поведінки, а не сама конструкція заборони як «криміналізація статусу».

Таким чином, твердження про нібито криміналізацію в ст. 255-1 КК України самого статусу «вора в законі» не знаходить підтвердження ні в змісті норми, ні в аналізі реальної правозастосовної практики, у якій предметом інкримінування виступають конкретні дії, вчинені з використанням злочинного авторитету та організаційних можливостей, пов'язаних із цим статусом. Водночас поява подібних аргументів у кримінальному процесі значною мірою зумовлена недоліками формулювання обвинувачення, коли фактичні обставини викладаються неконкретно або неузгоджено з обраною кваліфікацією, що створює враження «статусного» переслідування.

Реальна проблема полягає не у відсутності в нормі ознак складу злочину, а у складності доведення тих дій, які утворюють зміст злочинного впливу, та у необхідності чіткого розмежування між реальною поведінкою особи і допоміжною характеристикою її статусу як носія підвищеного злочинного авторитету.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави для таких узагальнюючих висновків.

Запровадження у кримінальне законодавство України терміна «вор у законі», що походить із кримінальної субкультури та не має усталеного юридичного змісту, спричинило системні доктринальні й практичні труднощі. Ключовою проблемою залишається відсутність легального визначення цього поняття та чітких нормативних критеріїв його ідентифікації, що суперечить вимогам юридичної визначеності як складової верховенства права.

Аналіз судової практики підтверджує, що оціночний і узагальнений характер дефініцій «злочинного впливу» та «суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі "вора в законі"» по-

ставив правозастосувача в ситуацію необхідності встановлення юридично значущих обставин за відсутності формалізованих нормативних орієнтирів, що створює ризики довільного тлумачення та фрагментарності судової практики.

Водночас твердження про криміналізацію самого статусу «вора в законі» не знаходить підтвердження ані в змісті відповідних норм КК України, ані в реальній правозастосовній практиці. Предметом кримінально-правової оцінки є не символічний статус як такий, а конкретні дії, що утворюють зміст злочинного впливу, тоді як статус виконує допоміжну функцію характеристики спеціального суб'єкта та підвищеної здатності впливати на інших осіб.

Основною проблемною ланкою залишається якість нормативної конкретизації та процесуального опису інкримінованої поведінки. Недостатня чіткість формулювання обвинувачення й дефіцит деталізації фактичних обставин створюють ілюзію «статусного» переслідування та підривають ефективність кримінально-правового реагування.

Отже, подальше вдосконалення законодавства має бути спрямоване на наповнення відповідної термінології чітким поведінковим змістом через закріплення конкретних форм злочинного впливу, які підлягають об'єктивному доказуванню у кримінальному провадженні. Це є необхідною умовою забезпечення юридичної визначеності та справедливого судового розгляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою : Закон України від 4 червня 2020 р. № 671-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-20#Text.
2. Вознюк А.А. Встановлення або поширення злочинного впливу: актуальні питання кримінальної відповідальності. *Вісник Пенітенціарної асоціації України.* 2021. № 3 (17). С. 21–39. DOI: 10.34015/2523-4552.2021.3.03.
3. Вознюк А., Дудоров О. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою: аналіз законодавчих новел. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021*: Альманах наукових праць / за ред. проф. Є.Л. Стрельцова, проф. О.В. Козаченка, PhD О.М. Мусиченко. Миколаїв: МІП НУ ОЮА, 2021. С. 21–31. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/babc1261-3503-4673-9027-46c470cc42a0.
4. Нікітін А.О. «Злодій у законі» у кримінальному законодавстві: зарубіжний досвід та процес запровадження в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 167–170. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/ae57e6f0-8a44-47f5-8a6e-3b75246a6dbf.
5. Речицький В. Критичний аналіз ст. 255 Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за злочини, вчинені «злочинною спільнотою» (станом на 22.07.2020). *Інформаційний портал «Права людини в Україні»:* [сайт]. URL: https://khpg.org/1595421303.
6. Околіт О.В., Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за створення злочинної організації чи злочинної спільноти та участь у них: проблеми теорії і практики: монографія / за наук. ред. А.А. Вознюка. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 324 с.
7. Міневич О.І. Поняття та види правових помилок: загальнотеоретичне дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2021. 237 с.
8. Vozniuk A. Criminal and Legal Counteraction to the Activities of Criminal Authorities: The Ukrainian Model. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs.* 2022. Vol. 27, No. 1. PP. 9-19. DOI: 10.33270/0122271.9. http://elar.naiau.kiev.ua/handle/123456789/21704.
9. Вознюк А.А. Протидія організованій злочинності в Україні: перспективи удосконалення кримінального законодавства. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1 (11). С. 176–194. doi: 10.34015/2523-4552.2020.1.18.
10. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою (статті 255, 255^1, 255^2, 255^3, 256 Кримінального кодексу України): науково-практичний коментар / А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, С.С. Чернявський. Київ: Норма права, 2021. 130 с.
11. Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ: ВАІТЕ, 2021. С. 218.
12. Мусиченко О.М. Зрозумілість сучасного кримінального закону: монографія. Миколаїв: Іліон, 2021. 308 с.
13. Копйова І.А., Ципищук К.В. Щодо доцільності введення категорії «вор/злодій в законі» в кримінальне законодавство України. *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2020. № 2. С. 209–219. URL: http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/218040.
14. Про організовану злочинність та рекет: Закон Грузії від 20 грудня 2005 р. № 2354-RS (станом на 2 серпня 2025 р.). URL: https://matsne.gov.ge/ka/document/view/27814?publication=2.

15. Вирок Ріпкинського районного суду Чернігівської області від 18 листоп. 2022 р. у справі № 743/766/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107443129.
16. Ухвала Київського апеляційного суду від 02 черв. 2021 р. У справі № 757/26748/21-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97427055.
17. Левчук В.О. «Вор в законі»: відоме поняття та нові кримінально-правові проблеми. *Нове українське право*. 2021. № 4. С. 249. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2021.4.36.
18. Юртаєва К.В., Романів Р.Р. Компаративно-критичний аналіз положень КК України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 2. С. 228. URL: http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/218829.
19. Фріс П., Фріс І. Про боротьбу зі злочинними спільнотами (нотатки на полях закону). *Юридичний вісник України*. 2020. № 28–29. URL: https://yvu.com.ua/pro-borotbu-zi-zlochynnymy-spilnotamy-notatky-na-polyah-zakonu.
20. Киренко С.Г. Проблеми кримінально-правового забезпечення боротьби з організованою злочинністю. *Dictum factum.* 2020. № 2. С. 59-65 DOI: https://doi.org/10.32703/2663-6352/2020-2-7-59-65.
21. Вознюк А.А., Нікітін А.О. Терміни «кримінально протиправна діяльність» та «злочинна діяльність»: актуальні питання тлумачення і практики застосовування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2025. Випуск 89. Частина 3. С. 195–208. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.29.
22. Вознюк А. Злочинний вплив: проблеми правозастосування та напрями вдосконалення підстав кримінальної відповідальності. *Наука і правоохорона.* 2025. Вип. 3 (69). С. 20–30. DOI: 10.33270/0525693.2.
23. Вознюк А.А. Досвід Вірменії та Грузії у забезпеченні кримінально-правової протидії організованій злочинності. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Випуск 4. Частина 3. С. 131–140. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.20.
24. Кримінальний кодекс Грузії від 22 липня 1999 р. № 2287-нд. (станом на 16 квітня 2025 р.). URL: https://surl.li/pxlfvg.
25. Вознюк А. Кваліфікуючі (особливо кваліфікуючі) ознаки злочинів, пов'язаних із злочинним впливом: сучасні виклики та шляхи оптимізації кримінально-правової протидії. *Архів кримінології та судових наук.* 2025. № 1 (11). С. 65-74. DOI: https://doi.org/10.32353/acfs.11.2025.03.
26. Ухвала Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 22 серп. 2024 р. у справі № 757/37923/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121213397.

Дата першого надходження рукопису до видання: 3.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Околіт О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.34:343.21
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.69

ОБ'ЄКТ ВІЙСЬКОВИХ СЛУЖБОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Олещук Л.О.,
аспірантка кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0006-4083-7325

Олещук Л.О. Об'єкт військових службових кримінальних правопорушень.
У статті запропоноване розуміння родового об'єкта військових кримінальних правопорушень через призму поняття «правопорядок» не виключає й справедливості розгляду цього поняття й за допомогою категорії «суспільні відносини». Обґрунтовується, що між цими підходами немає суперечності. Порядок, заснований на праві – є різновидом суспільних відносин, які також цілком логічно можуть піддаватися правовому впливові, є загальновизнаним предметом правового регулювання. Урегульовані правом суспільні відносини, спрямовані на упорядкування певного предмету і є правопорядком. Важливим є інше – що робить відповідні суспільні відносини такими, що заслуговують відокремленої, відносно самостійної кримінально-правової охорони? Чи достатньою є специфіка цих суспільних відносин, або правопорядку для виокремлення у системі Особливої частини КК України окремого розділу, присвяченого саме їх охороні.

Видовим об'єктом військових службових кримінальних правопорушень є порядок здійснення своїх повноважень військовими службовими особами, що цілком складається у «площину» родового об'єкта – військового правопорядку. За такого підходу, ми одержуємо позитивну відповідь на одне з поставлених на початку цієї статті питань: чи входять суспільні відносини, які охороняються статтями про військовій службові кримінальні правопорушення, до складу родового об'єкту військових кримінальних правопорушень?

Відповідаючи на наступне питання: чи повністю, без прогалин охороняються відповідні суспільні відносини?, варто звернути увагу на конкретний зміст відповідної складової військового правопорядку – порядку здійснення своїх повноважень військовими службовими особами. Цей зміст можна вивести за допомогою використання декілька способів: з посиланням на вже проведені наукові дослідження, або ж із власного аналізу відповідних положень КК України. Поряд із тим питання про те, чи потребують такі суспільні відносини самостійної кримінально-правової охорони, чи достатньо для їх забезпечення загальних кримінально-правових норм, спрямованих на охорону службової діяльності в Україні в цілому, потребує самостійного кримінально-правового дослідження.

Ключові слова: об'єкт кримінального правопорушення; службові кримінальні правопорушення, військові службові кримінальні правопорушення, класифікація кримінальних правопорушень; кримінальна відповідальність.

Oleshchuk L.O. The object of military service criminal offenses.
The article proposes an understanding of the generic object of military criminal offenses through the prism of the concept of "law and order," which does not exclude the fairness of considering this concept with the help of the category of "social relations." It is argued that there is no contradiction between these approaches. An order based on law is a type of social relations that can also logically be subject to legal influence and is a universally recognized subject of legal regulation. Social relations regulated by law, aimed at organizing a specific subject, constitute the rule of law. Another important question is: what makes the relevant social relations worthy of separate, relatively independent criminal law protection? Is the specificity of these social relations or the legal order sufficient to single out a separate section in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine devoted specifically to their protection?

The specific object of military service criminal offenses is the order of exercise of powers by military officials, which entirely falls within the "plane" of the generic object – military legal order. With this approach, we get a positive answer to one of the questions posed at the beginning of this article: are the social relations protected by the articles on military service criminal offenses part of the generic object of military criminal offenses?

When answering the following question: Are the relevant social relations fully protected, without any gaps? It is worth paying attention to the specific content of the relevant component of military law and order – the procedure for the exercise of powers by military officials. This content can be derived in several ways: by referring to existing scientific research or by analyzing the relevant provisions of

the Criminal Code of Ukraine. At the same time, the question of whether such social relations require independent criminal law protection, or whether general criminal law norms aimed at protecting official activities in Ukraine as a whole are sufficient to ensure this, requires independent criminal law research.

Key words: object of a criminal offense; official criminal offenses, military official criminal offenses, classification of criminal offenses; criminal liability.

Постановка проблеми. Починаючи з 2014 року, коли російська федерація вчинила збройну агресію проти України, наша держава, природньо, реагувала збільшенням військової складової виконання функції самозбереження. Це, очевидно, потягнуло збільшення чисельності не лише Збройних сил України, а й інших збройних формувань, які у своїй сукупності складають Сили безпеки і оборони України. Цей соціальний організм в цілому функціонує на підставі визначених у законодавстві норм і правил, однак, як і будь-який інший соціальний феномен, підпорядковується закономірностям існування суспільства в цілому. Це включає в себе не лише соціально позитивні чи нейтральні прояви, а й соціально небезпечні, кримінально-протиправні.

Цей беззастережний факт засвідчує банальну математичну залежність збільшення чисельності військової складової українського суспільства та збільшення злочинності у цій сфері. Це, своєю чергою, ставить перед наукою кримінального права завдання переосмислення базових для вивчення будь-якого виду злочинності питань. До таких питань належить й проблема визначення об'єкта кримінального правопорушення у різних його іпостасях: загального, родового, видового та різновидів безпосереднього.

Як випливає з назви цієї статті, **метою** відображеного у ній дослідження є з'ясування змісту та поняття об'єкту військових службових кримінальних правопорушень як одного з видових об'єктів кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби.

Стан дослідження цього питання у спеціальній літературі не можна визнати задовільним. Парадоксально, але найбільші та найґрунтовніші наукові розвідки проблем відповідальності за військові службові кримінальні правопорушення були проведені ще до початку повномасштабного вторгнення рф до України у 2022 році. Йдеться про роботи М.І. Карпенка [1] та С.О. Харитонова [2]. Хоча ці роботи носять комплексний характер і присвячені всій системі кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби, стверджувати те, що проблема визначення видового об'єкта військових службових кримінальних правопорушень вичерпана, підстав немає. Серед робіт, які спеціально присвячувалися проблемі визначення поняття об'єкту військових службових кримінальних правопорушень, варто відзначити дослідження М.Д. Жиляка [3, с. 94-96]. Проте і воно не дає всіх відповідей на питання, які виникають у зв'язку із існуванням групи кримінальних правопорушень, які іменуються військові службові кримінальні правопорушення. До таких питань, на нашу думку, належать: чи входять суспільні відносини, які охороняються статтями про військовій службові кримінальні правопорушення, до складу родового об'єкту військових кримінальних правопорушень; чи повністю, без прогалин охороняються відповідні суспільні відносини; чи потребують такі суспільні відносини самостійної кримінально-правової охорони, чи достатньо для їх забезпечення загальних кримінально-правових норм, спрямованих на охорону службової діяльності в Україні в цілому?

Виклад основного матеріалу. Результати дослідження нами поставлених вище проблем можна зосередити на таких основних аспектах.

По-перше, у цій роботі ми виходимо з того, що визначаючи поняття об'єкта кримінального правопорушення, ми розуміємо під ним ніщо інше, як суспільні відносини, належне функціонування яких настільки важливе для держави, що вони поставлені нею під охорону найсуворішої галузі національного права – кримінального. Ця концепція, хоча й зазнає останніми роками критики, прагматично є найбільш обґрунтованою та зручною для використання у наукових дослідженнях проблем відповідальності за ту чи іншу групу кримінальних правопорушень.

По-друге, для того, щоб відповісти на запитання про те, чи знаходиться видовий об'єкт військових службових кримінальних правопорушень у площині родового об'єкта, варто визначитись із його поняттям. Найочевидніше визначення поняття родового об'єкта військових кримінальних правопорушень, безпосередньо випливає з назви розділу XIX Особливої частини КК України – встановлений порядок несення військової служби, або іншими словами, із використанням конструкції «об'єкт кримінального правопорушення – суспільні відносини» – суспільні відносини, які складаються з приводу забезпечення встановленого порядку несення військової служби. Незважаючи на цей очевидний висновок, доктрина кримінального права містить різноманітні підходи до розуміння родового об'єкта військових кримінальних правопорушень. Так, С.О. Харитонов зазначив, що «…із приводу визначення родового об'єкта злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів) зауважимо, що в історії й теорії кримінального права це по-

няття трактувалося по-різному в залежності від того, яку концепцію об'єкта злочину поділяв автор: а) об'єкт – це військово-службові обов'язки (В.Д. Кузьмін-Караваєв, О.О. Мушніков, Я.А. Неєлов); б) об'єкт – це військово-правова норма в її реальному бутті (С.О. Друцькой); в) військовий правопорядок або порядок несення (проходження) військової служби – найбільш поширена концепція сучасна об'єкта військових злочинів (Х.М. Ахметшин, Ф.С. Бражник, В.К. Грищук, М.І. Хавронюк та ін.); г) відносно нова позиція щодо досліджуваного поняття об'єкта військових злочинів – це воєнна безпека держави (А.А. Тер-Акопов, О.К. Затєлєпін)» [2, с. 111].

Підходи до визначення поняття родового об'єкту військових кримінальних правопорушень, які зустрічаються у вітчизняній кримінально-правовій науці, узагальнив М.І. Карпенко. Так, вчений виокремив наступні групи підходів: «1) з встановленого законодавством України порядку несення або проходження військової служби [4, с. 537; 5 с. 80]; 2) з встановлення чинними законами та іншими нормативно-правовими актами України порядку несення військової служби [6, с. 845; 7, с. 1033]; 3) що виникають і функціонують в процесі проходження військової служби всіма військовослужбовцями, їх службової і бойової діяльності та регламентуються правовими нормами чинного законодавства і правилами співжиття у військових колективах [8, с. 11]; 4) зазначаючи, що «родовим об'єктом військових злочинів є встановлений законодавством порядок несення та проходження військової служби, який є складовою частиною військового правопорядку в цілому», С.І. Дячук при цьому конкретизує, що «порядок несення та проходження військової служби визначений низкою Законів України, Військовою присягою, військовими статутами, положенням про проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, наказами відповідних начальників та іншими актами, він є обов'язковим для виконання всім військовослужбовцями та військовозобов'язаними, які проходять відповідні збори, оскільки суворе і точне дотримання такого порядку складає суть військової дисципліни і є необхідною умовою забезпечення боєздатності військових формувань» [9, с. 444]; 5) В.О. Навроцький, М.І. Панов, М.І. Хавронюк, С.В. Албул та інші родовий об'єкт військових злочинів сприймають як встановлений порядок несення або проходження військової служби, який становить сукупність суспільних відносин, що виникають і функціонують у процесі проходження військової служби всіма військовослужбовцями, їх службової та бойової діяльності та регламентуються правовими нормами чинного законодавства і правилами співжиття у військових колективах» [1, с. 136].

Незважаючи на окремі термінологічні відмінності, головним при визначенні поняття родового об'єкта військових кримінальних правопорушень є вказівка на те, що це є заснований на нормах чинного законодавства порядок проходження (або ж несення) військової служби. Так, наприклад, М.Б. Головко прямо зазначає, що «родовий об'єкт військових злочинів – це встановлений порядок несення військової служби, тобто сукупність правовідносин, створених відповідно до Конституції України та військового законодавства України, що встановлюють порядок несення та проходження військової служби, який охороняється кримінальним законодавством» [10, с. 208]. Це, своєю чергою, дає підстави для висновку про те, що нормами розділу XIX Особливої частини КК України охороняється, насамперед, військовий правопорядок. Так, М.І. Карпенко відзначив, що «військовий правопорядок, у розумінні законодавця (ст. 401 КК), - це встановлений законодавством порядок несення військової служби, посягання на який можливе з боку суб'єктів військових злочинів, передбачених р. XIX Особливої частини КК» [11, с. 74].

Розуміння родового об'єкта військових кримінальних правопорушень через призму поняття «правопорядок» не виключає й справедливості розгляду цього поняття й за допомогою категорії «суспільні відносини». Так, С.О. Харитонов зазначив, що «…на підставі викладеного пропонуємо розуміти під родовим об'єктом військових злочинів, передбачених Розділом XIX Особливої частини КК України, суспільні відносини, які складаються і функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів) військової служби, що є основою нормальної діяльності воєнної організації України, відповідають законодавству України й охороняються кримінальним законом від злочинних посягань» [2, с. 128].

Видається, що між цими підходами немає суперечності. Порядок, заснований на праві – є різновидом суспільних відносин, які також цілком логічно можуть піддаватися правовому впливові, є загальновизнаним предметом правового регулювання. Урегульовані правом суспільні відносини, спрямовані на упорядкування певного предмету і є правопорядком. Важливим є інше – що робить відповідні суспільні відносини такими, що заслуговують відокремленої, відносно самостійної кримінально-правової охорони? Чи достатньою є специфіка цих суспільних відносин, або правопорядку для виокремлення у системі Особливої частини КК України окремого розділу, присвяченого саме їх охороні.

Доктринальні джерела містять позитивну відповідь на це запитання. Так, М.Б. Головко виокремлює такі особливості військового правопорядку: 1) у військовому правопорядку реалізуються специфічні принцип військового устрою, життя і діяльності ЗСУ, закони війни і збройної боротьби,

принципи військового мистецтва; саме правове регулювання бойових дій військ є важливою формою реалізації законів війни і збройної боротьби, що дозволяє у найкоротші строки досягти необхідних результатів у війні; 2) військовий правопорядок складається у результаті суворого і точного дотримання спеціальних (військово-правових) норм, що регулюють специфічні військовій відносини, які виникають у процесі функціонування армії як особливої організації держави, призначеної для ведення військової боротьби; 3) суспільні відносини, що складають військовий правопорядок, відрізняються від інших відносин, врегульованих нормами права, своїм фактичним змістом, тобто характером поведінки учасників цих відносин, спрямованістю і сферою їх поширення – все це вкрай важливо для вирішення питань про розмежування загальнокримінальних злочинів, що вчиняються військовослужбовцями в у мовах військової служби, від військових злочинів; 4) обов'язковим учасником хоча б однієї зі сторін відносин, які утворюють військовий правопорядок, повен бути військовослужбовець, військова організація (військова частини, військова установа тощо); іншою стороною цих відносин можуть бути і цивільні суб'єкти, наприклад, особи, які знаходяться у запасі, державні організації, які здійснюють постачання військової продукції; 5) військовий правопорядок включає комплекс різних суспільних відносин, які предметом правового регулювання різних за своїм галузевим змістом норма військового законодавства; саме вони й утворюють сферу військово-правових відносин, яка поділяється на певні види, у залежності від конкретного змісту і галузевих особливостей [10, с. 208].

На інші особливості діяльності військової складової суспільства звертає свою увагу С.О. Харитонов. Автор відзначає, що такі особливості охоплюють: – відповідність громадянина, який збирається проходити військову службу, певним медичним вимогам; – складання військовослужбовцем Військової присяги; – регулювання відносин, пов'язаних із військовою службою, спеціальним законодавством, яке окреслює порядок проходження військової служби і статус військовослужбовця; – підвищену обов'язковість вимог, що висуваються до військовослужбовців (вони не можуть за власним бажанням міняти місце служби, припиняти виконання службових обов'язків, самовільно залишати місце служби та ін.); – установлення для військовослужбовців більш суворої порівняно з іншими громадянами, відповідальності за службові правопорушення; – не обговорювану службову підлеглість [2, с. 118-119].

Подібний перелік особливостей визначає й Т.Б. Ніколаєнко, вказуючи, що військовий порядок як певна форма існування суспільних відносин визначається: 1) особливістю його існування в межах суспільних відносин, що виникають між різними категоріями військовослужбовців, військовозобов'язаних чи резервістів; 2) наділенням таких суб'єктів повноваженнями, які визначають специфічність їх статусу та виокремлення внаслідок цього у спеціальний суб'єкт; 3) регулюванням наданих ним повноважень нормами, що мають виняткову дію пов'язану з цим статусом; 4) положеннями законодавства, що визначають його особливості та зміст, як а) категоричність; б) беззастережність виконання; в) деталізацію поведінки кожного з учасників відносин; г) певну обмеженість прав і свобод суб'єктів, пов'язаних з виконанням службових обов'язків; д) підвищену відповідальність у разі їх порушення; 5) реалізацію в процесу службової чи бойової діяльності; а також 6) сферою розповсюдження, пов'язаною винятково із військовою діяльністю [12, с. 275].

На думку цих та інших вчених, наведених особливостей цілком достатньо для обґрунтування потреби самостійної кримінально-правової охорони військового правопорядку нормами окремого розділу Особливої частини КК України. На цьому етапі дослідження сприймаємо наведені твердження і висновки з них як аксіому.

Очевидним для нас є той факт, що військовий правопорядок не є однорідним явищем і може бути розподілений за секторами, підвидами певних суспільних відносин, які відображатимуть так звані видові об'єкти тих чи інших груп військових кримінальних правопорушень. Цікавим є факт практичної одностайності вчених у виокремленні різновидів військових кримінальних правопорушень, які відображають відповідні їм видові об'єкти. Це обумовлене, які видається, змістом кримінально-правових норм про військові кримінальні правопорушення, які не дають простору для урізноманітнення підходів до класифікації відповідних видових об'єктів.

Так, М.І. Карпенко стверджує, що система військових злочинів (*термінологія з цитованої праці 2018 року – Л.О.*), передбачених Розділом XIX Особливої частини КК України, збігається з системою цих правових норм і має на даний час такий вигляд:

- злочини проти порядку підлеглості (ст.ст. 402-405 КК);
- злочини проти порядку дотримання статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (злочини проти порядку дотримання військової гідності) – ст. 406 КК;
- злочини проти порядку проходження або несення військової служби, пов'язані з місцем перебування або виконання обов'язків (ст.ст. 407-409 КК);

- злочини, що передбачають посягання на військове майно (злочини проти порядку користування військовим майном або збереження військового майна) (ст.ст. 410-413);
- злочини проти порядку поводження і експлуатації зі зброєю, іншим озброєнням та військовою технікою (ст. ст. 414-417);
- злочини проти порядку несення спеціальних служб (ст.ст. 418-421);
- злочини проти порядку зберігання державної таємниці у військовій сфері (ст. 422 КК);
- військові службові злочини (ст.ст. 425-426[1] КК);
- злочини проти порядку виконання військового обов'язку в умовах воєнного стану, бойовій обстановці (ст.ст. 427-432);

злочини, відповідальність за які передбачені міжнародними договорами (злочини проти порядку дотримання законів та звичаїв війни) (ст.ст. 433-435 КК) [1, с. 58-59].

Як бачимо, практично всі різновиди військових кримінальних правопорушень сконструйовані із використанням словосполучення «злочини проти…», за винятком тієї групи кримінальних правопорушень, які є предметом цього дослідження. Це формально позбавляє нас можливості використати наведену класифікацію для визначення їх видового об'єкта, оскільки мовна конструкція «військові службові злочини» або «військові службові кримінальні правопорушення» не містить посилання на об'єкт посягання/охорони.

Аналогічну ваду містить і подібна класифікація військових кримінальних правопорушень, наведена у іншій роботі. Так, С.Я. Лихова у співавторстві з А.Р. Цезарем у тому ж 2018 році наводить наступну класифікацію військових кримінальних правопорушень: «у системі військових злочинів виділяють такі групи: злочини проти порядку підпорядкованості й дотримання військової честі; злочини проти порядку проходження військової служби (ухилення від військової служби); злочини, що посягають на порядок користування військовим майном і технікою; злочини проти порядку поводження зі зброєю, небезпечними речовинами і предметами та експлуатації військової техніки; злочини проти порядку несення спеціальних служб; злочини проти порядку збереження військової таємниці; військові посадові злочини; злочини проти порядку несення військової служби в бойовій обстановці і в районі воєнних дій; добровільна здача в полон та злочини, що вчиняються в полоні; злочини проти законів та звичаїв війни» [13, с. 48]. Аналізовану нами групу кримінальних правопорушень автори також іменують уникаючи вказівки на видовий об'єкт та із використанням застарілої термінології – військові посадові злочини. Йдеться про те, що законодавець відмовився від використання терміну «посадова особа» та, відповідно, «посадовий злочин» не лише щодо загальнокримінальних службових правопорушень, а й щодо військових.

У зв'язку із наведеним, більш перспективним та обґрунтованим видається використання конструкції «військового правопорядку» для позначення не лише родового об'єкту військових кримінальних правопорушень, а і його видових різновидів. С.О. Харитонов, як видається, вдало використовує наведену конструкцію, зазначаючи, що внутрішню структуру родового об'єкта утворюють *видові об'єкти,* більш вузькі за змістом суспільні відносини як специфічні різновиди встановленого порядку несення (проходження) військової служби. Ними охоплюються:

а) порядок підлеглості та військової честі;
б) порядок перебування на військовій службі;
в) порядок збереження й користування військовим майном;
г) порядок експлуатації озброєння й військової техніки;
д) порядок несення спеціальних служб;
е) порядок охорони державної таємниці;
є) порядок здійснення своїх повноважень військовими службовими особами;
ж) порядок виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах;
з) порядок дотримання звичаїв і правил війни. [2, с. 129-131].

Виходячи з наведеного переліку, видовим об'єктом військових службових кримінальних правопорушень є порядок здійснення своїх повноважень військовими службовими особами, що цілком складається у «площину» родового об'єкта – військового правопорядку. За такого підходу, ми одержуємо позитивну відповідь на одне з поставлених на початку цієї статті питань: чи входять суспільні відносини, які охороняються статтями про військовій службові кримінальні правопорушення, до складу родового об'єкту військових кримінальних правопорушень?

Відповідаючи на наступне питання: чи повністю, без прогалин охороняються відповідні суспільні відносини?, варто звернути увагу на конкретний зміст відповідної складової військового правопорядку – порядку здійснення своїх повноважень військовими службовими особами. Цей зміст можна вивести за допомогою використання декілька способів: з посиланням на вже проведені наукові дослідження, або ж із власного аналізу відповідних положень КК України.

М.Д. Жиляк, визначаючи відповідний видовий об'єкт кримінальних правопорушень, відмітив, що ним є встановлений законом порядок виконання військовими службовими особами своїх по-

вноважень та обов'язків спрямованих на збереження та забезпечення порядку несення та проходження військової служби, військовослужбовцями, резервістами та військовозобов'язаними, під час проходження зборів, з дотриманням та повагою до конституційних прав та свобод військовослужбовців, як людини і громадянина, власності та інших благ [3, с. 96]. Вказане визначення, хоча й містить спробу уточнити об'єкт кримінально-правової охорони, але не містить необхідних ознак, які б давали можливість зробити висновок про повноту та безпробільність кримінально-правової охорони порядку здійснення своїх повноважень військовими службовими особами.

Якщо висунути припущення, що група військових службових кримінальних правопорушень повинна передбачати відповідальність за посягання на аналогічні об'єкти із урахуванням їх військової специфіки, що й група службових кримінальних правопорушень загально-кримінального характеру, то перспективним є порівняльно-правове дослідження обсягу охорони норм розділу XVII Особливої частини КК України та відповідних норм розділу XIX Особливої частини КК України.

Станом на час підготовки цієї роботи, до військових службових кримінальних правопорушень у доктрині кримінального права відносять лише три посягання, передбачені ст.ст. 425 «Недбале ставлення до військової служби»; 426 «Бездіяльність військової влади» та 426-1 «Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень». Навіть побіжне порівняння змісту цих кримінально-правових заборон із сукупністю загальнокримінальних норм про службові кримінальні правопорушення дають підстави про висновок щодо невідповідність обсягів криміналізації. Серед військових службових кримінальних правопорушень відсутні норм про активні форми зловживання владою або службовим становищем та статей про відповідальність за активний та пасивний підкуп військової службової особи.

Чи є прогалиною така ситуація, чи це відображення кримінально-правової політики українського законодавця щодо диференціації кримінальної відповідальності службових осіб, в межах цієї статті дати відповідь не можливо. Це повинно стати предметом самостійного дослідження. Однак, враховуючи розвиток кримінального законодавства України, попередньо варто наголосити, що швидше – другий варіант. Про це свідчить факт наявності на момент прийняття у 2001 році КК України ст. 423 «Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем» і відмови від такої диференціації кримінальної відповідальності за зловживання на користь загальної норми у 2014 році.

Логіка міркувань щодо того, чи є відсутність у XIX розділі Особливої частини КК України статей про відповідальність за зловживання владою та підкупу військової службової особи прогалиною чи проявом кримінально-правової політики, має призвести дослідника до висновку із третього, поставленого у цій статті питання: чи потребують такі суспільні відносини самостійної кримінально-правової охорони, чи достатньо для їх забезпечення загальних кримінально-правових норм, спрямованих на охорону службової діяльності в Україні в цілому? Вичерпну відповідь на це питання пропонуємо надати у наступних публікаціях, присвячених соціальній обумовленості диференціації кримінальної відповідальності за військові службові кримінальні правопорушення.

Висновок. Розгляд питань об'єкта військових службових кримінальних правопорушень дав можливість констатувати факт позитивної відповіді на питання, пов'язані з тим, чи входять суспільні відносини, які охороняються статтями про військовій службові кримінальні правопорушення, до складу родового об'єкту військових кримінальних правопорушень та чи повністю, без прогалин, охороняються відповідні суспільні відносини. Поряд із тим, питання про те, чи потребують такі суспільні відносини самостійної кримінально-правової охорони, чи достатньо для їх забезпечення загальних кримінально-правових норм, спрямованих на охорону службової діяльності в Україні в цілому, потребує самостійного кримінально-правового дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти: Монографія. Київ: Національна академія управління, 2018. 420 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/343/3_Zlochini%20proti%20vstanovlenogo%20porjadku_vnutri.pdf?srsltid=AfmBOooLVV632mtAFqyobLPjQiMVxC5YVkwKTCk5ob-efrUa0rMSkGPx (дата звернення 12.12.2025).
2. Харитонов С.О. Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації. Дис. … доктора юридичних наук. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2019. 450 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/16872 (дата звернення 20.12.2025).
3. Жиляк М.Д. До питання об'єкту посягання при вчиненні військових службових кримінальних правопорушень. *Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XXI Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 13-14 вересня 2024*. Луцьк: Вежа-Друк,

2024. С. 94-96. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/25319/3/Horot%20A.pdf (дата звернення 18.12.2025).
4. Коржанський М.Й. Кримінальне право України. Особлива частина. Київ: Ґенеза, 1998.
5. Військові злочини: Коментар законодавства / М.І. Хавронюк, С.І. Дячук, М.І. Мельник. Київ: АСК, 2003.
6. Андрусів Г.В. Військові злочини / Кримінальне право України: Особлива частина: підручник для студентів юридичних факультетів та вузів / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, С.Я. Лихова та інші; за ред. П.С. Матишевського та інших. Київ: Юрінком Інтер, 1999.
7. Клименко В.А., Чангулі Г.И. Військові злочини / Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар. Київ: Правові джерела, 1998;
8. Панов М.І. Поняття, система і види військових злочинів / Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): начальний посібник / Г.М. Анісімов, Ю.П. Дзюба, В.І. Касинюк та ін.: за ред. М.І. Панова. Харків: Право, 2011.
9. Дячук С. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) / Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка. Київ: Форум, 2005. Книга 3. Особлива частина. Коментарі до ст.ст. 255-447 Кримінального кодексу України.
10. Головко М.Б. Визначення родового об'єкта військових злочинів. *Право і суспільство.* 2014. № 6. 2 частина. С. 203-209. URL: https://ir.stu.cn.ua/items/1da5ca4d-990d-4ff5-8e19-1981c00997c7 (дата звернення 20.12.2025).
11. Карпенко М.І. Військовий правопорядок як об'єкт кримінально-правової охорони. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 2018. Випуск 51. Том 2. С.71-74. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a404d9f2-72ab-4f13-b2d0-7193fbfb6e40/content (дата звернення 24.12.2025).
12. Ніколаєнко Т.Б. Поняття та ознаки військового злочину. *Наука і правоохорона.* 2018. № 1(39). С.270-283. URL: https://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2018_1/37.pdf (дата звернення 25.12.2025).
13. Лихова С.Я., Цезар А.Р., Особливості військових злочинів за кримінальним законом України. *Судова апеляція.* 2018. № 4(53). С.39-49. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Suap_2018_4_6.pdf (дата звернення 02.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Олещук Л.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.70

ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА БОРОТЬБА ТА АНАЛІЗ СУЧАСНОГО ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Сийплокі М.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0001-6131-9179

Сийплокі М.В. Завідомо неправдиве повідомленням про вчинення кримінального правопорушення: кримінально-правова боротьба та аналіз сучасного зарубіжного досвіду.

Стаття присвячена комплексному порівняльно-правовому дослідженню завідомо неправдивого повідомлення про вчинення кримінального правопорушення за ст. 383 КК України у державах романо-германської (континентальної) правової сім'ї (Франція, ФРН та низка інших європейських держав), англо-американської правової сім'ї (США, Австралія), а також у законодавстві колишніх республік СРСР, з метою створення оптимальних орієнтирів для удосконалення українського законодавства.

Акцент зроблено на аналізі законодавчих конструкцій складу завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину, визначенні його об'єкта, об'єктивних та суб'єктивних ознак, а також специфіки суб'єкта у різних юрисдикціях. Продемонстровано, що в законодавстві держав континентальної правової традиції кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину регламентовано досить вдало. У переважній більшості кримінальних кодексів країн Європи це діяння визнається як «неправдиве звинувачення» або «неправдива підозра» (ФРН, Австрія, Норвегія, Фінляндія).

У Кримінальному кодексі Франції найбільш вдало регламентовані ознаки завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину. Діяння у цій нормі формулюється як звинувачення, здійснене у будь-який спосіб і спрямоване проти певної особи, у діянні, здатному спричинити судові, адміністративні чи дисциплінарні санкції, якщо обвинувачеві відомо, що звинувачення повністю чи частково неправильне. Безперечною перевагою даної норми є наявність вичерпного переліку адресатів неправдивого звинувачення – це судовий, адміністративний чи судовий поліцейський співробітник, або орган, що має повноваження діяти на його підставі або передавати його компетентному органу, або ієрархічному начальству чи роботодавцю особи, щодо якої зроблено донос. У КК Німеччини схожа аргументація щодо переліку адресатів неправдивого звинувачення.

На відміну від норм більшості КК Європейських держав КК Норвегії до об'єктивної сторони неправдивого звинувачення входить не лише повідомлення неправдивої інформації про факт скоєння злочину, а й фальсифікація чи знищення доказів, що свідчать про невинуватість конкретної особи.

У Сполучених Штатах Америки відсутній федеральний кримінальний кодекс. Кожен штат має своє кодифіковане кримінальне законодавство, яке відрізняється одне від одного. Водночас у США прийнято Зразковий кримінальний кодекс, що є модельним нормативно-правовим актом для кримінального законодавства для всіх штатів, і який суттєво впливає на побудову систем Особливої частини кримінальних кодексів цієї федеративної держави. Зразковий КК США містить кілька статей, що передбачають відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину.

Проведений аналіз законодавства колишніх республік СРСР засвідчує, що воно суттєво поступається європейському та американському законодавству у частині детального та розгорнутого опису ознак складу завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину у правових нормах.

Встановлено, що для України найбільш ефективним є поєднання чіткої нормативної конструкції складу завідомо неправдивого повідомлення про вчинення кримінального правопорушення, узгодженої з міжнародними актами, з одночасним забезпеченням реальної дієвості заборони.

На підставі вивченого зарубіжного досвіду сформульовано висновок про криміналізацію самообмови та встановлення підвищеної відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення щодо представників влади.

Ключові слова: завідомо неправдиве повідомлення, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, романо-германська правова сім'я, англо-американська правова сім'я, самообмова, об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона.

Syiploki M.V. Knowingly false report of a criminal offense: criminal legal struggle and analysis of modern foreign experience.

The article is devoted to a comprehensive comparative legal study of knowingly false report of a criminal offense under Art. 383 of the Criminal Code of Ukraine in the states of the Romano-Germanic (continental) legal family (France, Germany and a number of other European states), the Anglo-American legal family (USA, Australia), as well as in the legislation of the former republics of the USSR, in order to create optimal guidelines for improving Ukrainian legislation.

The emphasis is on the analysis of the legislative structures of the composition of a knowingly false report of a crime, determining its object, objective and subjective signs, as well as the specifics of the subject in different jurisdictions. It has been demonstrated that in the legislation of the states of the continental legal tradition, criminal liability for knowingly false reporting of a crime is regulated quite successfully. In the vast majority of criminal codes of European countries, this act is recognized as a "false accusation" or "false suspicion" (Germany, Austria, Norway, Finland).

The signs of knowingly false reporting of a crime are most successfully regulated in the French Criminal Code. The act in this norm is formulated as an accusation made in any way and directed against a specific person, in an act capable of causing judicial, administrative or disciplinary sanctions, if the accuser knows that the accusation is completely or partially false. The undoubted advantage of this rule is the presence of an exhaustive list of addressees of a false accusation - this is a judicial, administrative or judicial police officer, or a body authorized to act on its basis or to transfer it to a competent authority, or to the hierarchical superiors or employer of the person against whom the denunciation was made. The German Criminal Code has a similar argumentation regarding the list of addressees of a false accusation.

Unlike the norms of the Criminal Codes of most European countries, the Norwegian Criminal Code includes the objective side of a false accusation not only the reporting of false information about the fact of committing a crime, but also the falsification or destruction of evidence indicating the innocence of a specific person.

The United States of America does not have a federal criminal code. Each state has its own codified criminal legislation, which differs from each other. At the same time, the Model Criminal Code was adopted in the USA, which is a model regulatory legal act for criminal legislation for all states, and which significantly affects the construction of the systems of the Special Part of the Criminal Codes of this federal state. The Model Criminal Code of the USA contains several articles that provide for liability for knowingly false reporting of a crime.

The analysis of the legislation of the former republics of the USSR shows that it is significantly inferior to European and American legislation in terms of a detailed and extensive description of the features of the composition of a knowingly false reporting of a crime in legal norms.

It has been established that for Ukraine the most effective is the combination of a clear regulatory construction of the composition of a knowingly false reporting of a criminal offense, consistent with international acts, while ensuring the real effectiveness of the prohibition.

Based on the studied foreign experience, a conclusion was formulated on the criminalization of self-disclosure and the establishment of increased liability for knowingly false reporting of a criminal offense against government officials.

Key words: knowingly false reporting, criminal offense, criminal liability, Romano-Germanic legal family, Anglo-American legal family, self-disclosure, object, subject, objective side, subjective side.

Постановка проблеми. Правоохоронні органи, що здійснюють боротьбу зі злочинністю в Україні, маючи своїм завданням своєчасне реагування та прийняття законних і обґрунтованих рішень за кожним повідомленням про вчинення кримінального правопорушення, повинні забезпечувати притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності та не допускати необґрунтованого засудження невинних осіб. Вочевидь, виконання цього завдання значно ускладнюється, коли людські, матеріальні та інші ресурси цих органів витрачаються на розслідування кримінальних проваджень, розпочатих за завідомо неправдивими повідомленнями про вчинення кримінальних правопорушень. Водночас це завдає шкоди й інтересам окремих громадян, які вимушені витрачати свій час на дачу показань, участь у слідчих (розшукових) діях, не кажучи вже про ті випадки, коли це призводить до обвинувачення особи в учиненні тих кримінальних правопорушень, яких вона насправді не вчиняла, обрання щодо неї запобіжного заходу та настання інших негативних на-

слідків. За таких обставин у суспільстві виникає недовіра до правоохоронних та судових органів, втрачається віра населення у принципи законності та справедливості тощо. При цьому виникає необхідність дотримання принципу процесуальної економії, своєчасності та швидкості розслідування кримінальних правопорушень.

Варто зазначити, що завідомо неправдиві повідомлення про вчинення кримінальних правопорушень є досить поширеним явищем, причому переважають випадки, коли заявник у такий спосіб намагається використати можливості органів досудового розслідування, прокуратури та суду з корисливих чи інших низьких спонукань, зокрема, для звільнення від обов'язку відшкодування шкоди, отримання страхових виплат, приховування вчиненого кримінального правопорушення, іншого правопорушення чи аморального поступку тощо.

Тому вдосконалення вітчизняної правової норми, що передбачає відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення, і навіть для найповнішої кримінально-правової характеристики даного правопорушення велике значення матиме аналіз сучасного зарубіжного законодавства у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти інституту завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину за ст. 383 КК України були досліджені в працях В.І. Борисова, А.С. Беніцького, В.І. Тютюгіна, Ю.В. Александрова, А.Г. Мартіросяна, С.С. Мірошниченка, Л.М. Палюх, М.В. Шепітька та ін. Ці науковці, в основному, були зосереджені на загальній характеристиці злочинів проти правосуддя, або окремих із цих злочинів, зокрема, у наукових працях. У цьому контексті особливо слід відзначити дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Ю.В. Калініченко на тему «Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину» (Харків, 2018). Однак питання, що стосуються аналізу окремих складів злочинів проти правосуддя в зарубіжних країнах, у тому числі й завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину, не отримали завершеного наукового дослідження. Незважаючи на те, що в рамках даної наукової роботи не ставиться за мету всебічне і повне дослідження зазначеної проблематики, автору хотілося б проаналізувати і виділити значні особливості складу аналогічного злочину в законодавстві ряду зарубіжних держав з метою виявлення переваг та недоліків правового регулювання відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення за кордоном і національним законодавством.

Метою нашого дослідження є аналіз сучасного зарубіжного законодавства у цій сфері та формулювання на підставі нього пропозицій щодо удосконалення кримінальної відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про кримінальне правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення нашої мети вважаємо за потрібне дослідити кримінальне законодавство англо-американської правової сім'ї (США, Австралія), романо-германської (континентальної) сім'ї права (Франція, ФРН та низка інших європейських держав), а також законодавство колишніх республік СРСР. Найбільшу увагу приділено законодавству країн континентальної сім'ї права, оскільки національне кримінальне право є типовою системою у межах зазначеної правової сім'ї, що обумовлено історичними особливостями його формування. Необхідно відзначити, що як у європейських державах, так і в США кримінальне законодавство про відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення розроблено досить добре.

У Сполучених Штатах Америки відсутній федеральний кримінальний кодекс. Його норми розкидані в розділах Зводу законів США і мають дуже вузьку сферу застосування. Кожен штат має своє кодифіковане кримінальне законодавство, яке відрізняється одне від одного. Водночас у США прийнято Зразковий кримінальний кодекс [1], що є модельним нормативно-правовим актом для кримінального законодавства штатів, який суттєво впливає на побудову систем Особливої частини кримінальних кодексів цієї федеративної держави. Зразковий КК США містить кілька статей, що передбачають відповідальність за завідомо неправдиве повідомленням про вчинення злочину. Так, найбільш подібна за змістом до ст. 383 КК України, є ст. 241.5. Зразкового КК США «Неправдиві повідомлення правоохоронним органам». Американське кримінальне право диференціює відповідальність за «Неправдиве звинувачення іншої особи» таким чином: «Особа, яка свідомо надає неправдиву інформацію будь-якому співробітнику правоохоронних органів з метою звинуватити іншу особу, вчиняє проступок» – п. 1 ст. 241.5. Зразкового КК США (місдімінор[1]); «Особа вчиняє дрібний проступок, якщо вона: а) повідомляє правоохоронним органам про правопорушення або

[1] Місдімінор (misdemeanour) в англійському праві – це категорія менш тяжких кримінальних правопорушень, що займає проміжне положення між фелоніями (felony) (тяжкими кримінальними правопорушеннями) та адміністративними правопорушеннями. Місдімінори характеризуються меншим ступенем небезпеки, часто караються тюремним ув'язненням строком менше одного року або штрафом.

інший інцидент, що стосується їхньої компетенції, знаючи, що його не було; b) вдає, що надає таким органам влади інформацію щодо правопорушення або інциденту, коли знає, що не має жодної інформації щодо такого правопорушення або інциденту» – п. 2 ст. 241.5. Зразкового КК США [1]. Крім цього у диспозиції ст. 241.5. Зразкового КК США, так само як і в ст. 383 КК України конкретизовано адресат неправдивого повідомлення – правоохоронний орган. Привертає увагу особливість п. 2 ст. 241.5. Зразкового КК США щодо неправдивого повідомлення, яке передбачає не лише правопорушення, а й «інший інцидент». Водночас ст. 241.3. Зразкового КК США, передбачає кримінальну відповідальність за «фальсифікація фактів без присяги перед органами влади». Так, у п. 1 ст. 241.3. Зразкового КК США зазначено «Особа вчиняє проступок, якщо з метою введення в оману державного службовця під час виконання ним службових обов'язків вона: a) робить будь-яку письмову неправдиву заяву, яку він не вважає правдивою; b) навмисно створює хибне враження у письмовій заяві про отримання будь-якої грошової чи іншої вигоди, опускаючи інформацію, необхідну для запобігання оманливим заявам у ній; c) подає або пропонує посилатися на будь-які письмові матеріали, які, як йому відомо, є підробленими, зміненими або іншим чином не мають автентичності; d) надає або пропонує посилатись на будь-який зразок, екземпляр, карту, межовий знак чи інший об'єкт, про який він знає, що він є підробленим» [1].

У п. 2 ст. 241.3. Зразкового КК США є важливе доповнення, відповідно до якого «Особа вчиняє дрібний проступок, якщо вона робить письмову неправдиву заяву, яку вона не вважає правдивою, у формі або відповідно до форми, що містить повідомлення, дозволене законом, про те, що неправдиві заяви, зроблені в ній, є покаранням» [1]..

Важливою особливістю американського кримінально-правового регулювання є встановлення кримінальної відповідальності обвинуваченого та підсудного за неправдиві свідчення. Якщо в українській кримінально-правовій теорії та на практиці це питання є дискусійним, то у кримінальному праві США воно знайшло чітке та однозначне рішення. В американському кримінальному праві існує оригінальний інститут «Суперечливі заяви» підсудного, передбачений п. 5 ст. 241.1. Зразкового КК США: «Якщо відповідач зробив суперечливі заяви під присягою або еквівалентним підтвердженням, обидва з яких були зроблені протягом строку давності, обвинувачення може продовжити, виклавши суперечливі заяви в одному пункті звинувачення, стверджуючи, як альтернативу, що одна з них була хибною і відповідач не вірив їй. У такому випадку обвинуваченню не потрібно доводити, яка з них була хибною, а лише те, що одна з них була хибною і відповідач не вважав її правдивою» [1].

Досить ґрунтовне кримінально-правове регулювання відповідальності за неправдиве повідомлення (заяву) характерно і для ряду штатів США. Як приклад можна розглянути Кримінальний кодекс штату Техас [2], оскільки багато інститутів кримінального права в цьому Кодексі врегульовано більш повно та ретельно, ніж у багатьох інших кодексах штатів США. У розділі 37 «Кривосвідчення та інші фальсифікації» КК штату Техас ст. 37.08. «Неправдиве повідомлення співробітнику правоохоронних органів, федеральному спеціальному слідчому, співробітнику правоохоронних органів, співробітнику виправної установи або тюремнику», тлумачиться як усвідомлена дача неправдивих показань, які мають істотне значення для кримінального розслідування з наміром ввести в оману співробітника правоохоронних органів або федерального спеціального слідчого, який проводить розслідування. Тим самим можна виділити такі суттєві ознаки свідомо неправдивого повідомлення: 1) повідомлення хибної інформації у вигляді показань; 2) хибна інформація має бути пов'язана з кримінальним розслідуванням, тобто із злочином. Основною перевагою даної правової норми є чітка вказівка адресата неправдивого повідомлення: «співробітник правоохоронного органу, уповноважений таким органом проводити розслідування, і про якого відомо учаснику справи, що цей працівник проводить відповідне розслідування, або працівник виправної установи або тюрми» [2] .

Цікавою особливістю кримінального законодавства штату Техас про відповідальність за свідомо неправдиве повідомлення є те, що законом передбачено окремий склад злочину – ст. 37.081. «Неправдиве повідомлення про зникнення дитини або зниклу безвісти особу» [2]. Цією нормою КК штату Техас вигідно відрізняються від аналогічної правової норми національного законодавства України. Хоча в цьому випадку неправдиве повідомлення не завжди пов'язане з неправдивим повідомленням про вчинення злочину, проте дії винної особи несуть у собі не меншу суспільну небезпеку, у зв'язку з чим встановлення кримінальної відповідальності за такі дії спеціальною правовою нормою є цілком виправданим і відповідає сучасним життєвим реаліям.

Проведений аналіз американського кримінального законодавства показує, що питання кримінально-правового регулювання відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення законодавцем як на рівні федерації, так і на рівні штатів приділено достатньо уваги. Хоча кримінальна відповідальність передбачена декількома нормами закону, у кожній нормі дається розгорнутий і чіткий опис ознак складу злочинів, що, безсумнівно, полегшує роботу правоохоронних органів.

У федеральному кримінальному законодавстві Австралії – представника англосаксонської правової сім'ї – відповідальність за завідомо неправдиву або оманливу інформацію передбачена лише однією ст. 137.1 КК Австралії 1995 р. [3]. На відміну від американського і українського кримінального права, диспозиція цієї норми дає найзагальніші ознаки складу злочину. Під таким злочином розуміється передача інформації іншій особі «зі знанням того, що дана інформація помилкова або вводить в оману, або ігнорує будь-яке питання або предмет, без якого дана інформація вводить в оману» [3]. У разі недосконалості правового регулювання, тобто відсутність у тексті закону чітких ознак «даної інформації» (предмета хибної неправдивої інформації) можна пояснити недостатньою уніфікацією федерального кримінального права Австралії і переважанням прецедентного та статутного права. Згідно з австралійським КК адресатом завідомо неправдивої оманливої інформації можуть бути юридичні особи Австралійського Союзу; особи, які здійснюють повноваження на основі або у зв'язку з федеральним законодавством, при цьому інформація повинна передаватися з дотриманням чи передбачуваним дотриманням норм федерального законодавства [3]. Таким чином, істотним недоліком австралійського законодавства є те, що перелік адресатів свідомо неправдивої оманливої інформації хоч і перерахований у законі, але недостатньо конкретний. Як і в американському праві, кримінальна відповідальність за свідому неправдиву інформацію за КК Австралії настає тільки у випадку, якщо винна особа була попереджена про те, що «надання неправдивої або такої, що вводить в оману інформації є серйозним злочином» [3].

У законодавстві більшості країн континентальної системи права кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину регламентовано досить вдало.

У переважній більшості кримінальних кодексів країн Європи це діяння визнається як «неправдиве звинувачення» або «неправдива підозра» (ФРН, Австрія, Норвегія, Фінляндія). Також зустрічаються такі визначення як «симуляція злочину» (ст. 457 КК Іспанії) та «введення в оману правосуддя» (ст. 304 КК Швейцарії). Істотною особливістю конструкції складів даних злочинів у Європі є те, що злочинним визнається не тільки неправдиве повідомлення про скоєння злочину, але й неправдиве повідомлення про скоєння адміністративного правопорушення або дисциплінарного проступку (наприклад, неправдива підозра «у порушенні посадових чи професійних обов'язків» згідно з ч.1 ст. 297 КК Австрії) [4]. При характеристиці об'єктивної сторони даного діяння слід зазначити, що у всіх кримінальних кодексах країн Європи завідомо неправдиве повідомлення (донос) про вчинення злочину диференціюється на неправдиве обвинувачення (підозру) іншої невинної особи і на заяву про неіснуючий злочин (без вказівки на конкретну особу), й у зв'язку з цим ознаки складів злочинів сформульовані у різних нормах законодавства. За неправдиве обвинувачення іншої особи передбачено суворіше покарання (як правило, позбавлення волі на тривалий термін), ніж за заяву про неіснуючий злочин (штраф або короткострокове позбавлення волі). Цим підкреслюється підвищена суспільна небезпека неправдивого обвинувачення як злочину, що посягає не лише на інтереси правосуддя, а й на інтереси особи, і прагнення закордонного законодавця надійніше захистити особу від необґрунтованого кримінального переслідування.

У КК ФРН, як і в Зразковому кримінальному кодексі США, передбачена відповідальність за неправдиве повідомлення про вчинення злочину щодо конкретної особи (ст. 164 «Неправдиве звинувачення») і неправдиве повідомлення про неіснуючий злочин (ст. 145d «Неправдиве повідомлення про злочин») [5]. У цих нормах прямо вказані адресати завідомо неправдивого повідомлення про злочин: орган державної влади або установа, відповідальна за отримання повідомлень.

Найбільш докладна регламентація ознак завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину міститься у Кримінальному кодексі Франції 1992 р. – ст. 226-10 «Про неправдиве звинувачення» [6]. Діяння у цій нормі формулюється як звинувачення, здійснене у будь-який спосіб і спрямоване проти певної особи, у діянні, здатному спричинити судові, адміністративні чи дисциплінарні санкції, якщо обвинувачеві відомо, що звинувачення повністю чи частково неправильне [6]. Безперечною перевагою даної норми КК Франції є наявність вичерпного переліку адресатів неправдивого звинувачення – це судовий, адміністративний чи судовий поліцейський співробітник, або орган, що має повноваження діяти на його підставі або передавати його компетентному органу, або ієрархічному начальству чи роботодавцю особи, щодо якої зроблено донос. Істотною особливістю ст. 226-10 КК Франції є те, що неправдивість повідомленого факту обов'язково випливає з остаточного рішення про виправдання, звільнення або звільнення з посади, в якому проголошується, що дія не була скоєна або що вона не може бути пов'язана з особою, яку викривають.

На відміну від подібних норм більшості європейських держав ст. 222 КК Норвегії «Неправдиве звинувачення» передбачає кримінальну відповідальність не лише за надання особою неправдивої інформації судам, поліції чи іншому органу державної влади, а й за фабрикування доказів або інші дії, які створюють неправдиві підстави для кримінальної відповідальності та таким чином призводять до пред'явлення обвинувачення або засудження особи [7]. Таким чином, за КК Норвегії

об'єктивною стороною неправдивого звинувачення охоплюється не лише повідомлення неправдивої інформації про факт скоєння злочину, а й фальсифікація чи знищення доказів, що свідчать про невинуватість конкретної особи. Відповідно до ст. 226 КК Норвегії «Обов'язок надавати інформацію про неправомірне обвинувачення або засудження» кримінальній відповідальності за неправомірне обвинувачення підлягає навіть особа, яка замовчує або сприяє замовченню фактів, які доводять, що обвинувачений або засуджений за скоєння злочину не винен [7]. У цьому полягає суттєва відмінність норвезького кримінально-правового регулювання від українського. Відповідно до ст. 372 КК України суб'єктом кримінальної відповідальності за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, за штучне створення доказів або іншу фальсифікацію доказів у кримінальній справі, у тому числі доказів невинуватості, може бути тільки спеціальний суб'єкт, це слідчий (п.17 ч.1 ст. 3 КПК), або прокурор (п. 15 ч. 1 ст. 3 КПК), або інша уповноважена на те законом (ст. ст. 276–278 КПК) особа (наприклад, дізнавач – ст. 40-1 КПК).

В КК Фінляндії кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий донос регламентовано в окремому розділі 26 «Помилкове та недоведене звинувачення» [8]. Важлива особливість фінського законодавства полягає в тому, що КК передбачає неправдиве звинувачення у власному розумінні (статті 1, 3, 4 глави 26) та непряме неправдиве звинувачення (ст. 2 глави 26), а також не завідомо неправдиве звинувачення [8]. Неправдиве звинувачення у власному розумінні може бути здійснене двома способами: 1) перед судом або іншим органом влади когось звинувачують у скоєнні злочину; 2) потерпілому, прокурору чи кримінальній поліції повідомляють про скоєння злочинного діяння [8]. Завідомо неправдиве звинувачення передбачає, що відбулося притягнення обвинуваченого до кримінальної відповідальності. Якщо особа, яка зробила повідомлення, у цьому випадку підтверджує його доказами, які є правдоподібними, вона звільняється від кримінальної відповідальності.

Переважна більшість європейських кримінальних кодексів не містить спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності у разі дійового каяття особи, яка завідомо неправдиво повідомила про вчинення злочину. Тільки в КК Австрії передбачені умови звільнення від кримінальної відповідальності як при вчиненні неправдивого обвинувачення, так і при вчиненні завідомо неправдивого повідомлення про злочин. Відповідно до ч. 2 ст. 297 КК Австрії при вчиненні неправдивого обвинувачення особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо вона «добровільно усуває ризик офіційного переслідування до того, як орган влади вжив будь-яких заходів для переслідування підозрюваного» [4]. Відповідно до ч. 2 § 298 КК Австрії звільняється від кримінальної відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину особа, «яка добровільно призводить до того, що діяння не призводить до офіційного розслідування» [4].

Подальший аналіз законодавства колишніх республік СРСР засвідчує, що воно суттєво поступається європейському та американському законодавству у частині детального та розгорнутого опису ознак складу завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину у правових нормах.

У всіх кримінальних кодексах ці норми перебувають у розділах і главах про злочини проти правосуддя чи судової влади. У КК Вірменії, Азербайджану, Таджикистану, Туркменістану, злочини проти правосуддя об'єднані в розділах «Злочини проти державної влади». Необхідно відзначити, що низка кримінальних кодексів (Україна, Білорусь, Грузія, Молдова, Естонія, Латвія) виділяють злочини проти судової влади в окремий розділ (главу), поряд із злочинами проти держави і державної влади, надаючи інтересам правосуддя статус родового об'єкта злочину і тим самим підкреслюючи важливість охоронюваних у рамках вказаного об'єкта суспільних відносин. Найбільш яскраво це прагнення законодавця простежується в КК Грузії, де до розділу «Злочини проти держави» (родовий об'єкт) включені злочини проти основ конституційного ладу та безпеки Грузії, службові злочини, тероризм, злочини проти порядку управління (видові об'єкти), а злочини проти судової влади виділені в окремий розділ. При цьому розділ «Злочини проти судової влади» включає ряд розділів, виділених за видовим об'єктом злочинів, у тому числі і главу 42 «Злочини проти процесуального порядку добування доказів», в якій розташована ст. 373 КК Грузії «Неправдивий донос про скоєння злочину» [9, с. 229–230]. Решта КК колишніх республік СРСР не передбачають більш специфічне об'єднання норм, що посягають на подібні суспільні відносини у сфері правосуддя, в межах одного розділу чи глави.

У всіх КК колишніх республік СРСР об'єктивна сторона завідомо неправдивого повідомлення характеризується неправдивим повідомленням про скоєння тільки злочину. Форма неправдивого повідомлення (тобто спосіб передачі) на кваліфікацію злочину не впливає. Диспозиції норм про відповідальність за даний злочин у всіх КК містять словосполучення «завідомо неправдиве», що вказує на умисну форму вини. Норми більшості кодексів містять схожі з КК України кваліфікуючі ознаки злочину: «…обвинувачення особи у тяжкому чи особливо тяжкому злочині або із штучним створення доказів обвинувачення, а також вчинені з корисливих мотивів» [10].

Разом з тим, у правовому регулюванні відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про злочин є і суттєві відмінності. У нормах більшості КК адресати завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину не вказані, що є явним недоліком законодавчої регламентації. Винятком є КК України та Молдови. Відповідно до ст. 383 КК України завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення має бути зроблено органу, уповноваженому здійснювати кримінальне переслідування: суду, прокурору, слідчому, дізнавачу або органу досудового розслідування. Найбільш вдалою є редакція ст. 311 КК Республіки Молдова, де як адресати завідомо неправдивого доносу зазначені орган або посадова особа, які мають право порушити кримінальне переслідування [11]. Метою завідомо неправдивого повідомлення для переважної більшості КК не є ознакою основного складу злочину. Також диспозиції норм практично всіх КК сформульовані таким чином, що склад злочину охоплює як неправдиве звинувачення іншої невинуватої особи, так і заяву про неіснуючий злочин (без вказівки на конкретну особу). Виняток тут становлять КК Латвійської Республіки та Молдови. Відповідно до ст. 173 КК Латвійської Республіки свідомо неправдивий донос може бути скоєний лише з метою порушення кримінальної справи проти будь-якої особи [12]. Аналогічне формулювання містить і диспозиція ст. 311 КК Республіки Молдова: «з метою звинувачення когось у скоєнні злочину або свідомо неправдива скарга на скоєння злочину» [11].

Важливо, що ступінь суспільної небезпеки завідомо неправдивого повідомлення (доносу) по-різному враховано в законодавстві різних країн при конструюванні кваліфікуючих ознак неправдивого повідомлення (доносу). Так, у нормах більшості вказаних КК передбачені кваліфікуючі ознаки, що стосуються суб'єктивної сторони злочину: мотив – скоєння злочину з корисливих спонукань (Україна, Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Молдова, Вірменія, Таджикистан), і мета – скоєння злочину з корисливою метою (Туркменістан, Латвія). У даному випадку законодавцем цілком обґрунтовано враховано, що незмінність мотивації злочинця, його бажання незаконно збагатитися шляхом завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину (доноса) істотно збільшує рівень суспільної небезпеки злочину.

У законодавстві ряду країн колишнього СРСР передбачені особливо кваліфікаційні ознаки завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину (донос). Так, частина 4 ст. 419 КК Республіки Казахстан передбачає підвищену відповідальність за завідомо неправдивий донос, скоєний на користь злочинної групи [13]. Кримінальний Кодекс Республіки Таджикистан виділяє дві особливо кваліфікуючі ознаки злочину: завідомо неправдивий донос, скоєний щодо прокурора, слідчого чи особи, яка здійснює дізнання (п. «а» ч. 3 ст. 346 КК), або що спричинив тяжкі наслідки (п. «б» ч. 3 ст. 346 КК) [14]. Тяжкі наслідки завідомо неправдивого доносу як особливо кваліфікуючі ознаки передбачені і в ч.3 ст. 237 КК Узбекистану [15].

Санкції в основних складах завідомо неправдивого повідомлення про злочин представлені в основному покараннями, не пов'язаними з позбавленням волі: штрафом, виправними роботами, обов'язковими (примусовими) роботами. Також за даний злочин можуть бути застосовані покарання у вигляді арешту та позбавлення волі на строк до 3 років. У кваліфікованому та особливо кваліфікованому складі застосовується лише покарання у вигляді позбавлення волі строком, що не перевищує 7 років для кваліфікованих складів, 8 років для особливо кваліфікованих складів.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що у законодавстві більшості країн колишнього СРСР ознаки основного складу завідомо неправдивого повідомлення (доносу) про вчинення злочину перераховані в правових нормах недостатньо чітко і докладно, що може призвести до неоднозначного тлумачення та застосування цих норм. Крім того, істотним недоліком правового регулювання є те, що кримінальні кодекси цих держав не передбачають диференціацію завідомо неправдивого повідомлення (доносу) про вчинення злочину на два різні склади злочину: неправдиве обвинувачення (підозра) іншої невинної особи та на заяву про неіснуючий злочин (без вказівки на конкретну особу), у зв'язку з чим ознаки злочину сформульовані в одній нормі закону. Тим самим не використовується весь потенціал кримінально-правових засобів для забезпечення належної охорони особи від необґрунтованого кримінального переслідування та призначення винним справедливого покарання.

Висновки. На підставі викладеного пропонуємо наступні висновки:

Дослідження й аналіз досвіду зарубіжних країн свідчать про різноманітність підходів до кваліфікації протиправного діяння – завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину. Цілком справедливою і такою, що заслуговує на увагу суб'єктів права законодавчої ініціативи в Україні є позиція зарубіжного законодавця про криміналізацію самообмови. Хоча в більшій частині КК країн Європи самообмова розглядається як різновид завідомо неправдивого повідомлення про злочин (Швейцарія, Іспанія, Норвегія, Туреччина). Проте, вважаємо, найбільш правильною є думка, що розглядає самообмову як близьке, суміжне неправдивому повідомленню про вчинення кримінального правопорушення, але не тотожний злочин.

Вважаємо, що актуальним для національного законодавства є встановлення більш суворої відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення щодо представників влади, як це передбачено, наприклад, у КК Республіки Таджикистан.

Використання зазначених висновків і пропозицій має сприяти досягненню цілей сталого розвитку України та є методологічним підґрунтям для подальших досліджень в зазначеній темі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Model Penal Code of the United States. URL: https://www.law.upenn.edu/faculty/paul-robinson/clrgcodes/MPC.html.
2. Texas Penal Code. URL: https://codes.findlaw.com/tx/penal-code/.
3. Criminal Code Act 1995 (Cth). URL: https://www.ato.gov.au/law/view/document?docid=PAC/19950012/Sch-137.1.
4. Strafgesetzbuch (StGB) Österreich: konsolidierte Fassung vom 10.01.2026. URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002296.
5. Strafgesetzbuch (StGB) Deutschland. URL: https://dejure.org/gesetze/StGB.
6. Code penal (France). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719.
7. Norges straffelov. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-05-20-28.
8. Rikoslaki (Criminal Code of Finland). URL: https://www.finlex.fi/fi/lainsaadanto/1889/39.
9. Кримінальний кодекс Грузії: пер. з груз. / за заг. ред. О.В. Коротюка. Київ: ОВК, 2021. 254 с.
10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
11. Кримінальний кодекс Республіки Молдова. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923.
12. Krimināllikums (Criminal Code of Latvia). URL: https://likumi.lv/ta/id/318953-latvijas-kriminalkodekss.
13. Кримінальний кодекс Республіки Казахстан. URL: https://prg.kz/document/?doc_id=31575252.
14. Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан. URL: https://faolex.fao.org/docs/pdf/taj197648.pdf.
15. Кримінальний кодекс Республіки Узбекистан. URL: https://www.lex.uz/acts/111457.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Сийплокі М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.57:615.014.47(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.71

ПРОБЛЕМАТИКА БОРОТЬБИ З ФАЛЬСИФІКАЦІЄЮ МЕДИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Струков В.О.,
аспірант Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0002-0307-2547

Струков В.О. Проблематика боротьби з фальсифікацією медичної продукції.

Стаття присвячена комплексному аналізу проблеми фальсифікації медичної продукції як глобального кримінального, медико-правового та соціально-економічного явища, що становить суттєву загрозу громадському здоров'ю. У роботі проаналізовано сучасні підходи до визначення поняття «фальсифікована медична продукція» та його елементів. Визначено характерні риси фальсифікованої медичної продукції, а також ключові ризики, пов'язані з її обігом, серед яких: загроза життю та здоров'ю людини, зростання резистентності захворювань до антибіотиків, підрив довіри до системи охорони здоров'я та значні економічні втрати для держави та приватних виробників. Підкреслюється, що фальсифікація лікарських засобів має комплексний характер, оскільки поєднує кримінально-правові, технологічні та організаційні аспекти, що потребують міжсекторального підходу до її подолання.

Також у статті проаналізовано чинники, що сприяють поширенню фальсифікації медичної продукції, включаючи недосконалість механізмів контролю якості, корупція, неповнота регуляторної політики, складність ланцюгів постачання та відсутність доступних за ціною лікарських засобів. На основі узагальнення міжнародного досвіду охарактеризовано державний, регіональний та глобальний рівні протидії цьому виду злочинності, зокрема діяльність ВООЗ, Інтерполу та Європейського Союзу. У роботі наголошено на ролі координаційних структур, які забезпечують обмін інформацією, гармонізацію підходів та формування єдиних стандартів безпеки фармацевтичного ринку.

Особливу увагу приділено сучасним технологічним рішенням: системам відстеження лікарських засобів (track-and-trace), RFID-маркуванню та блокчейн-платформам, які підвищують прозорість ланцюгів постачання й знижують ризики обігу підробленої продукції. На прикладі Туреччини, США та Китаю розкрито практичні переваги, технічні виклики та обмеження впровадження цифрових інструментів контролю.

Окремо досліджено стан протидії фальсифікації лікарських засобів в Україні, визначено основні прогалини правозастосування та інституційні бар'єри. На основі проведеного аналізу запропоновано напрями підвищення ефективності державної політики у сфері фармацевтичної безпеки та окреслено перспективи інтеграції національних систем контролю до глобальної цифрової інфраструктури верифікації медичної продукції.

Ключові слова: фальсифікація медичної продукції, підроблення медичної продукції, громадське здоров'я, міжнародна співпраця, державна політика.

Strukov V.O. The problematics of combating the falsification of medical products.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the problem of falsification of medical products as a global criminal, medico-legal and socio-economic phenomenon that poses a significant threat to public health. The paper analyses modern approaches to defining the concept of «falsified medical product» and its elements. The characteristic features of falsified medical products are identified, as well as the key risks associated with their circulation, including the threat to human life and health, the increase in disease resistance to antibiotics, the undermining of trust in the health care system and significant economic losses for the state and private manufacturers. It is emphasized that the falsification of medicinal products has a complex nature, as it combines criminal-law, technological and organizational aspects that require an intersectoral approach to overcoming it.

The article also analyses the factors that contribute to the spread of falsification of medical products, including the imperfection of quality control mechanisms, corruption, incompleteness of regulatory policy, the complexity of supply chains and the lack of affordable medicines. Based on the generalization of international experience, the national, regional and global levels of counteraction to this type of crime are characterized, in particular the activities of the WHO, Interpol and the European Union. The paper

emphasizes the role of coordination structures that ensure the exchange of information, harmonization of approaches and the formation of unified standards for pharmaceutical market safety.

Special attention is paid to modern technological solutions: track-and-trace systems, RFID marking and blockchain platforms, which increase the transparency of supply chains and reduce the risks of circulation of falsified products. Using the examples of Türkiye, the United States and China, the practical advantages, technical challenges and limitations of implementing digital control tools are revealed.

The state of counteraction to the falsification of medicinal products in Ukraine is examined separately, the main gaps in law enforcement and institutional barriers are identified. Based on the conducted analysis, directions for improving the effectiveness of state policy in the field of pharmaceutical safety are proposed and prospects for integrating national control systems into the global digital infrastructure for medical product verification are outlined.

Key words: falsification of medical products, counterfeiting of medical products, public health, international cooperation, state policy.

Постановка проблеми. Забезпечення належної якості та безпеки медичної продукції є одним із ключових завдань будь-якої держави, адже від цього безпосередньо залежить рівень охорони здоров'я населення. Проте в останні десятиліття світ зіткнувся з явищем, яке становить загрозу не лише для національних фармацевтичних ринків, а й для глобальної системи охорони здоров'я загалом, – із масштабним поширенням фальсифікованої медичної продукції. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я [1], у країнах із низьким і середнім рівнем доходу кожен десятий лікарський засіб може бути підробленим, а глобалізація, розвиток електронної торгівлі та децентралізація виробництва сприяли тому, що ця проблема вже давно вийшла за межі окремих регіонів і стала транснаціональною.

Підроблені лікарські засоби несуть пряму загрозу життю й здоров'ю людини, адже вони часто містять неякісні, неправильно дозовані або навіть небезпечні інгредієнти. Це призводить до неефективного лікування, розвитку резистентності до антибіотиків, ускладнень і навіть смертельних наслідків. Крім того, фальсифікація підриває довіру до системи охорони здоров'я, завдає значних економічних збитків державам і доброчесним виробникам, а також створює сприятливе середовище для діяльності міжнародної організованої злочинності.

В Україні ця проблема набула особливої актуальності. З одного боку, вона є частиною глобального процесу незаконного обігу лікарських засобів, а з іншого – посилюється наслідками воєнних дій, знищенням медичної інфраструктури, перебоями у логістиці та обмеженими можливостями контролю з боку держави. Попри наявність норм регуляторного законодавства у сфері охорони здоров'я і кримінально-правових норм, ефективність боротьби з фальсифікацією залишається низькою. У таких умовах питання пошуку нових форм і механізмів протидії, зокрема шляхом міжнародної співпраці, цифровізації систем контролю й упровадження технологій відстеження, стає одним із найважливіших напрямів забезпечення національної й глобальної безпеки у сфері охорони здоров'я.

Метою дослідження є комплексний аналіз сучасних форм фальсифікації медичної продукції, оцінка ефективності національних та міжнародних механізмів протидії цьому явищу, а також визначення шляхів удосконалення державної політики України з урахуванням світового досвіду та розвитку цифрових технологій контролю.

Стан опрацювання проблеми. Проблема фальсифікації медичної продукції є одним із ключових глобальних викликів у сфері охорони здоров'я. Питання забезпечення безпеки фармацевтичного ринку активно досліджується науковцями багатьох країн, яка наголошує на тісному взаємозв'язку між фальсифікацією медичної продукції, організованою злочинністю та порушеннями у сфері міжнародної торгівлі.

Серед зарубіжних дослідників значну увагу проблемі приділяють А. Фіні (A. Feeney), Дж. Гаад (J. Gaad), Г. Флаерті (G. Flaherty), К. Зіавру (K. Ziavrou), В. Бумба (V. Boumba), К. Сірс (C. Sirrs), М. Монк (M. Monk), Д. Кавецкі (D. Kawecki), Т. Грушманн (T. Gruchmann), С. Елгаззар (S. Elgazzar) та інші, які розглядають фальсифікацію медичної продукції як комплексне явище, що охоплює економічні, кримінально-правові та етичні аспекти, а також підкреслюють роль цифрових технологій у формуванні нової архітектури безпеки фармацевтичного ланцюга постачання. Їхні праці зосереджені на дослідженні ефективності механізмів глобального та державного нагляду, застосування систем відстеження (track-and-trace), технологій блокчейну та RFID, які забезпечують автентичність і прозорість руху лікарських засобів.

В українській науковій доктрині питання протидії фальсифікації лікарських засобів досліджували І. Коваленко, Н. Гуторова, О. Житній, О. Соловйов, С. Лебедь, А. Немченко та інші, які аналізу-

вали правові, кримінологічні та організаційні засади боротьби з цим явищем. Особливу увагу вони приділяють проблемам ефективності правозастосування, удосконаленню механізмів державного контролю якості лікарських засобів, а також необхідності адаптації українського законодавства до європейських стандартів у контексті імплементації положень Конвенції Medicrime.

Попри значну кількість наукових напрацювань, питання комплексної оцінки ефективності наявних механізмів боротьби з фальсифікацією медичної продукції, узгодження національних підходів із міжнародними ініціативами та впровадження інноваційних технологічних рішень залишаються недостатньо розробленими. Саме тому дослідження сучасних тенденцій і форм протидії фальсифікації медичної продукції, з урахуванням міжнародного досвіду й українських реалій, набуває особливої актуальності.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, для подальшого єдиного розуміння, важливо надати тлумачення поняття «фальсифікована медична продукція», оскільки на сьогоднішній день існують різні підходи та трактування. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) у 2017 році сформулювала такі типи неякісних та фальсифікованих медичних продуктів:

- Медичні продукти неналежної якості (Substandard medical products) – це дозволені медичні продукти, які не відповідають встановленим стандартам якості та/або технічним вимогам (специфікаціям), або не відповідають обом;
- Незареєстровані / без ліцензії медичні продукти (Unregistered / unlicensed medical products) – медичні продукти, які не пройшли оцінку та/або затвердження національним або регіональним регуляторним органом для ринку, на якому вони реалізуються, розповсюджуються або використовуються, за винятком випадків, дозволених національними чи регіональними нормами та законодавством.
- Фальсифіковані медичні продукти (Falsified medical products) – медичні продукти, які навмисно або шахрайським чином неправдиво подають інформацію про свою справжність, склад або джерело походження [2, с. 16-17]

В свою чергу, у Законі України «Про лікарські засоби» під фальсифікованим лікарським засобом розуміють лікарський засіб, який умисно промаркований неідентично (невідповідно) відомостям (одній або декільком з них) про лікарський засіб з відповідною назвою, що внесені до Державного реєстру лікарських засобів, а так само лікарський засіб, умисно підроблений у інший спосіб, і не відповідає відомостям (одній або декільком з них), у тому числі складу, про лікарський засіб з відповідною назвою, що внесені до Державного реєстру лікарських засобів [3].

У межах цього дослідження надалі ми будемо використовувати саме термін, запропонований ВООЗ. Також доречним буде надати визначення поняттю «медична продукція», оскільки межі фальсифікації нерозривно пов'язані з тією групою медичних виробів, на які цей злочин посягає.

Відповідно до конвенції Ради Європи про підроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я від 28.10.2011, яка набрала чинності в Україні 01.01.2016, під «медичним продуктом» розуміються лікарські препарати та пристрої медичного призначення. Лікарські препарати це лікарські засоби для людського та ветеринарного використання, що можуть включати:

будь-яку речовину або поєднання речовин, які представлено як такі, що мають властивості для лікування чи недопущення хвороби в людей або тварин;

будь-яку речовину або поєднання речовин, які можуть використовуватися людьми або тваринами чи які можуть допомагати людям або тваринам для відновлення, виправлення чи зміни фізіологічних функцій шляхом здійснення фармакологічної, імунологічної або метаболічної дії чи для встановлення медичного діагнозу;

експериментальний лікарський препарат;

В свою чергу, «пристрій медичного призначення» означає будь-який інструмент, апарат, обладнання, програмне забезпечення, матеріальний або інший предмет, який використовується самостійно або в поєднанні, у тому числі програмне забезпечення, яке призначене його виробником для використання спеціально для діагностичних та (або) терапевтичних цілей та яке є необхідним для його належного застосування, та який призначений виробником для людського використання для:

діагностики, недопущення, моніторингу, лікування або полегшення хвороби;

діагностики, моніторингу, лікування, полегшення або компенсації тілесного ушкодження чи фізичної вади;

дослідження, заміни або видозміни анатомії чи фізіологічного процесу;

контролю концепції;

та який не досягає своєї основної наміченої дії всередині або на людському тілі фармакологічними, імунологічними або метаболічними засобами, але якому у своєму функціонування такі засоби можуть допомогти [4].

Характерними рисами фальсифікованої медичної продукції є:

- Використання неякісних інгредієнтів;
- Відсутність належного контролю якості;
- Відсутність належної документації;
- Недотримання регуляторних вимог [5, с. 6].

Фальсифікація медичної продукції створює велику небезпеку одразу на декількох рівнях:

Пряма загроза здоров'ю людини – в залежності від захворювання та його впливу на людину, неефективне та невчасне лікування може спричинити тривалий розлад здоров'я або смерть. За статистикою Організації економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development) та Офісу інтелектуальної власності Європейського Союзу (European Union Intellectual Property Office) за 2014-2016 роки антибіотики найчастіше становилися предметом фальсифікації, що вже створює критичний рівень небезпеки через смертельність деяких бактеріальних захворювань [2, с. 30-31];

Створення резистентних до ліків інфекцій – оскільки неякісні медичні препарати впливають не в повній мірі на хворобу, це спричиняє появлення у неї резистентності до цих ліків. Внаслідок цього сьогодні проблема підбору лікарського засобу, який буде ефективним проти певної хвороби є складним процесом, який потребує проведення аналізу на резистентність інфекції до антибіотиків. У майбутньому факт неефективного та неконтрольованого використання антибіотиків може призвести до появи бактерії, котра буде резистентна до будь-якого існуючого лікування;

Економічна загроза - використання медичних препаратів неналежної якості або фальсифікованих лікарських засобів призводить до повторних витрат як з боку пацієнтів, так і страхових компаній чи державних медичних установ. Пацієнти, особливо з малозабезпечених верств населення, змушені повторно купувати ефективні ліки, тоді як медичні системи несуть подвійні витрати на лікування ускладнень, спричинених неякісною медичною продукцією, включно з побічними реакціями та розвитком лікарської стійкості. В свою чергу, виробники оригінальних лікарських препаратів також зазнають збитків через відкликання продукції та втрату довіри споживачів [6, с. 5-7].

На перший погляд, фальсифікація медичної продукції є проблемою, яка розповсюджена тільки в бідних країнах. І справді, за аналізом ВООЗ, серед 75 країн із низьким та середнім рівнем доходу 10,5% усіх фармацевтичних препаратів у цих країнах можуть бути підробленими, особливо рівень підробки високий серед ліків від гіпертонії, раку, епілепсії, анальгетиків, утеротоніків та імунодепресантів – 33,6%. Але, внаслідок розвитку процесів глобалізації, проблему фальсифікації медичної продукції можливо віднайти і в країнах з високим рівнем доходу. Незважаючи на високий рівень моніторингу та законодавчої регуляції, внаслідок процесів глобалізації, яка дозволила децентралізувати виробництво ліків та розширити ринки постачання фальсифікату [1]

Загалом можна визначити такі головні чинники, які вплинули на поширення фальсифікованої медичної продукції:

- Слабкі системи регулювання (недостатній нагляд, відсутність дієвих механізмів примусу, покарання правопорушників та належних перевірок);
- Складність ланцюгів постачання (довгі та заплутані ланцюги з численними посередниками підвищують ризик підміни або фальсифікації продукції);
- Відсутність доступних за ціною лікарських засобів (ціни та обмежена наявність оригінальних препаратів змушують людей шукати дешевші альтернативи на неофіційних і часто небезпечних ринках, зокрема онлайн);
- Інформованість та освіченість споживачів (недостатнє розуміння ризиків, пов'язаних із уживанням неякісних і підроблених ліків, а також незнання способів їх розпізнавання);
- Корупція (особливо серед регуляторних органів, правоохоронних структур та у самому ланцюгу постачання) [7]

Тож, проаналізувавши причини та проблемні аспекти боротьби з фальсифікацією медичної продукції, важливо також сказати про те, як саме розвивалася боротьба з нею та які чинники впливали на її актуалізацію. Якщо розглядати історичний розвиток цієї проблеми, то її появу можливо прослідкувати аж у найдавніші часи, з самого моменту появи ліків як явища. Наприклад, ще у I столітті нашої ери грецький лікар Діоскорид описав фальсифіковані ліки та надав поради щодо їх виявлення. Але ця проблема набула зовсім іншого виміру в той момент, коли глобалізаційні процеси набули такого масштабу, що міжнародна торгівля стала повсякденним явищем. Саме в цей момент для ВООЗ та міжнародної спільноти проблема підробки медичної продукції актуалізується в повній мірі [8, с. 7].

ВООЗ не є міжнародним регулюючим органом, який володіє повноваженнями для правового або політичного примусу держав для виконання його резолюцій та рішень. Але завдяки його координаційній та аналітичній діяльності ми можемо проаналізувати етапи формулювання проблематики фальсифікації медичної продукції в світі. Загалом, можна виділити такі етапи:

1. Етап «якості» (1948–1960) – після створення ВООЗ у 1948 р. головну увагу зосереджували не на факті фальсифікації, а загалом на забезпеченні якості медичної продукції. Організація розробила Міжнародну фармакопею (International Pharmacopoeia) – це система встановлених вимог до лікарського засобу, його складу, дозування пакування, та сформулювала систему уніфікованих назв (list of International Non-Proprietary Names for Pharmaceutical Preparations), для подолання проблеми неконтрольованого використання торгових марок для лікарських засобів. Саме розробка термінологічної та нормативної бази для розуміння поняття «якості» стала підґрунтям, що зробило можливість для подальшої глобальної боротьби з фальсифікацією [9, с. 5-6].

2. Етап боротьби з ліками «неналежної якості» (1960–1980) – в цей період ВООЗ зосередилась на проблемі неякісних ліків. Розвивалися принципи контролю якості, створювалися національні лабораторії контролю якості та міжнародна система сертифікації (1977 р.). Цей етап характеризується взаємною критикою між західними та східними країнами через звинувачення останніх в експорті неякісних препаратів. Також ВООЗ у 1985 році організувала Конференцію експертів з раціонального використання лікарських засобів у Найробі, Кенія. Саме на цій конференції вперше було висловлено занепокоєння щодо проблеми підроблених лікарських засобів [9, с. 6-11].

3. Етап «контрафактних» медичних продуктів (1980–2000) – з 1980-х років термін «counterfeit» (фальсифіковані, підроблені, контрафактні) ліки набув міжнародного значення. У 1985 році ВООЗ ухвалила першу резолюцію про боротьбу з фальсифікованою медичною продукцією, а у 1992 році вперше визначила «контрафактні ліки « як продукт, «навмисно неправильно маркований щодо джерела чи складу». У 2006 було створено Міжнародну робочу групу з боротьби з підробкою медичних виробів (International Medical Products Anti-Counterfeiting Task Force) за участі Інтерполу. Загалом цей період характеризується переходом до прямої боротьби з фальсифікованими ліками та оформленням міжнародної боротьби з цим явищем [9, с. 11-19].

4. Етап переосмислення «контрафактних» медичних продуктів (2000–2017) – після підписання угоди про торгові аспекти прав інтелектуальної власності (The Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights) у 1994 році термін «counterfeit» почав використовуватися також і стосовно порушення прав інтелектуальної власності, що викликало протести від країн, які активно займалися експортуванням дженерики (Індія, Бразилія). Для вирішення даної політичної конфронтації ВООЗ у 2010 р. запровадила новий термін 'sub-standard/spurious/falsely-labelled/falsified/counterfeit' (SSFFC), який класифікував різні види медичної продукції залежно від порушення. У 2017 р. ВООЗ остаточно відмовилася від слова «counterfeit», замінивши його на «substandard and falsified medical products», що символізувало перехід до нейтрального дискурсу [9, с. 19-22].

Оскільки фальсифікація медичної продукції є злочином, який належить також до сфер діяльності міжнародної організованої злочинності, боротьба проти нього також здійснюється на різних рівнях –державному, регіональному та міжнародному [10, с. 857-858].

Якщо розглядати державний рівень, то він залежить від характеру регуляторної політики країни та не є однорідним серед держав. Загалом можна визначити 3 категорії держав:

- Країни, у кримінальному законодавстві яких відсутня відповідальність за фальсифікацію медичної продукції;
- Країни, де кримінальне законодавство прямо передбачає покарання за підробку лікарських засобів;
- Країни, у яких немає спеціальної статті щодо фальсифікації медичних препаратів, але існують загальні норми, що дозволяють притягнути винних до відповідальності за подібні правопорушення [11, с. 50-52].

Аналізуючи регіональний рівень, то цікавим прикладом боротьби з фальсифікацією медичної продукції є конвенція Medicrime, яка є першим міжнародним кримінально-правовим інструментом, спрямованим на боротьбу з фальсифікацією медичної продукції. Вона зобов'язує держави-учасниці криміналізувати навмисне виготовлення, постачання, зберігання, імпорт і експорт підроблених ліків та їхніх компонентів. Конвенція також передбачає покарання за фальсифікацію документів, незаконне виробництво або обіг медичних засобів без належної авторизації та за пособництво у таких злочинах. Її положення охоплюють увесь ланцюг обігу фальсифікованої продукції – від виробника до кінцевого постачальника. Основна мета документа полягає у створенні єдиного європейського механізму запобігання й покарання за злочини, що загрожують громадському здоров'ю. Таким чином, Конвенція підтримує перехід боротьби з фальсифікованими ліками на рівень кримінальної відповідальності та збільшення міжнародної співпраці [10, с. 858].

Ще одним прикладом регіональної боротьби з фальсифікацією медичної продукції з боку Європейського Союзу є директива 2011/62/EU. Метою цієї директиви є запобігання потраплянню фальсифікованих лікарських засобів у торговельний обіг. В ній встановлюються суворі вимоги до виробників, імпортерів, дистриб'юторів та брокерів лікарських засобів. Також країни, які екс-

портують активні речовини до Європейського Союзу, повинні підтверджувати, що їхні стандарти еквівалентні європейським. В свою чергу висувається вимога до країн-членів Європейського Союзу запровадити ефективні, пропорційні й стримувальні санкції за порушення, пов'язані з фальсифікацією лікарських засобів. Варто також зазначити, що відповідно до Делегованого Регламенту Комісії (ЄС) 2016/161 на пакуванні більшості рецептурних ліків та деяких безрецептурних ліків в Європейському Союзі мають розміщуватися два захисних елементи: унікальний ідентифікатор (двовимірний штрих-код) та захист від підробки [12].

Якщо розглядати міжнародний рівень, то в цьому випадку предметом дослідження стають різноманітні міжнародні організації. В першу чергу варто проаналізувати діяльність Всесвітньої організація охорони здоров'я (ВООЗ), яка відіграє одну із ключових ролей в організації міжнародної взаємодії у боротьбі з фальсифікованою медичною продукцією. Наприклад, ВООЗ було створено Механізм держав-членів (the Member State mechanism) у 2012 році як унікальна структура для координації дій усіх 194 країн-членів у боротьбі з цією глобальною загрозою. Його завданням стало забезпечення політичної волі, нагляду й активної співпраці між державами для запобігання поширенню небезпечних ліків, зосереджуючись виключно на аспектах громадського здоров'я, а не на питаннях інтелектуальної власності. Механізм функціонує як самоврядний орган із керівним комітетом і секретаріатом ВООЗ, сприяючи обміну даними, формуванню довіри між країнами та виробленню спільної політики. За перші п'ять років роботи він спростив і уточнив визначення неякісних та фальсифікованих медичних продуктів, а також підтримав створення Глобальної системи нагляду ВООЗ (Global Surveillance and Monitoring System). Крім того, механізм ініціював низку досліджень, які поглибили розуміння причин фальсифікації та її впливу на здоров'я населення й економіку. Робочі групи, очолювані державами-членами, розробили технічні рекомендації для зміцнення національних систем контролю, зокрема відстеження, автентифікацію та реагування на випадки підробок [6, с. 43-44].

Варто окремо відзначити діяльність Глобальної системи нагляду ВООЗ, яка відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки лікарських засобів у світі. Її основне завдання полягає у створенні ефективної системи координації між національними та наднаціональними органами влади для регулювання питань якості медичних продуктів. Система розробляє інструменти та механізми оперативного повідомлення про випадки виявлення фальсифікованої продукції, а також підтримує розслідування випадків, пов'язаних із неякісними чи підробленими ліками. Крім того, ВООЗ забезпечує розробку, ведення та аналітичне опрацювання глобальної бази даних, яка містить інформацію про виявлені випадки обігу небезпечних медичних засобів, сприяючи швидшому реагуванню на подібні порушення у майбутньому [6, с. 45].

Однією з міжнародних організацій, котрі займаються боротьбою з фальсифікацією медичної продукції є Інтерпол. Для розслідування та протидії цього явища Інтерпол створив програму з боротьби з незаконними товарами та загрозами для здоров'я (The Illicit Goods and Global Health Programme), яка діє в межах підрозділу з питань нелегальних ринків (незаконної торгівлі). Програма включає два напрями – боротьбу з порушеннями інтелектуальної власності та цифровим піратством, а також протидію фармацевтичній злочинності. Її діяльність спрямована на розслідування незаконної торгівлі, зміцнення міжнародної співпраці та зниження ризиків для громадського здоров'я шляхом збирання та аналізу даних, координації транскордонних операцій і створення міжвідомчих груп для боротьби з фальсифікацією [13].

Одна з форм боротьби з фальсифікованою медичною продукцією Інтерполу є шорічна операція Pangea. В 2016 році вона об'єднала 193 правоохоронні, митні й регуляторні органи зі 103 країн світу. У результаті операції було заарештовано 393 особи і вилучено потенційно небезпечної продукції на суму понад 53 мільйонів доларів США. До участі залучилися також приватний сектор – представники інтернет платформ, які сприяли блокуванню 4 932 вебсайти, що продавали фальсифіковані препарати. Особливу увагу приділили трьом ключовим елементам, які активно використовують організовані злочинні групи: систем реєстрації доменів, електронним платіжним сервісам і логістичним каналам доставки. Протягом тижня міжнародних дій, які тривали з 30 травня по 7 червня, було перевірено 334 тисячі посилок, із яких 170 340 вилучено, а національні органи розпочали понад 700 нових розслідувань, 40 із них – безпосередньо проти організованих злочинних мереж.

Загалом було конфісковано 12,2 мільйона підроблених лікарських засобів – від засобів для схуднення та лікування малярії до препаратів для еректильної дисфункції й харчових добавок, а також понад 270 тисяч медичних пристроїв на суму понад 1 млн доларів. Серед окремих випадків – виявлення підпільної лабораторії з виробництва стероїдів в Австрії, вилучення 65 тисяч пігулок проти тривожності в Угорщині та незаконних антиракових препаратів у М'янмі [14].

Для подальшого аналізу проблеми фальсифікації медичної продукції варто розглянути сучасні форми цього явища. Ефективним інструментом у боротьбі з фальсифікованими лікарськими

засобами є системи відстеження та контролю обігу препаратів (track-and-trace system). Вони забезпечують прозорість ланцюга постачання, дозволяючи за допомогою унікального серійного коду перевіряти справжність кожної упаковки на різних етапах її руху – від виробника до аптеки. Для підвищення надійності до таких систем інтегрують блокчейн-технології, що створюють незмінний цифровий запис про шлях ліків і унеможливлюють підробку даних. Наприклад, у Туреччині діє Національна система відстеження лікарських засобів (Pharmaceutical Tracking and Verification System), також відома як ITS, що дозволяє відслідковувати кожен препарат на ринку до моменту продажу, істотно зменшивши кількість підробок і підвищивши довіру споживачів. Згідно з національними Керівними принципами боротьби з підробленими та незаконними ліками, усі учасники фармацевтичного ланцюга – від виробників до лікарів і пацієнтів – зобов'язані повідомляти про підозрілі препарати до Турецького агентства з лікарських засобів та медичних виробів [15].

Якщо розглядати досвід Сполучених Штатів Америки у впровадженні системи відстеження та контролю обігу препаратів, то у 2011 році віцепрезиденту та Конгресу США був представлений звіт Міжвідомчої робочої групи з питань підроблених фармацевтичних препаратів (Counterfeit Pharmaceutical Inter-Agency Working Group) про зростаючу загрозу від шахрайських онлайн-аптек, що незаконно поширювали медикаменти. Метою протидії цим порушенням було запропоновано створення національної системи track-and-trace system, яка забезпечувала б відстеження руху фармацевтичної продукції, ідентифікацію осіб, відповідальних за поширення небезпечних препаратів, та сприяла б їх відкликанню з обігу. На виконання цієї рекомендації Конгрес США 27 листопада 2013 року ухвалив Закон про безпеку ланцюга постачання лікарських засобів (DSCSA), що передбачив поетапне впровадження системи протягом десяти років. Однак затяжний процес реалізації, технічні проблеми з маркуванням упаковок, зчитуванням штрих-кодів, сумісністю баз даних і відсутністю єдиних технічних стандартів значно ускладнили впровадження [16, с. 43-45].

Загалом, можна виділити такі етапи впровадження DSCSA:

- Першим кроком стало запровадження у 2015 році вимоги для торговельних партнерів надавати доступ до документацією, що забезпечує можливість відстеження медичної продукції на рівні партії;
- Другий етап, що набув чинності 27 листопада 2017 року, встановив обов'язок для виробників маркувати найменші одиниці рецептурних препаратів унікальними ідентифікаторами;
- Третій етап, що розпочався 27 листопада 2023 року, спрямований на створення електронної системи, здатної відстежувати рух рецептурних лікарських засобів на індивідуальному рівні під час їх розповсюдження в межах США [17].

Цікавими для дослідження є висновки, які були зазначені у заключному звіті щодо впровадження DSCSA:

- Інтероперабельність – тобто можливість обміну даними між різними інформаційними системами та базами даних різних компаній, може досягатися як через централізовані рішення з єдиною платформою для обміну даними, так і через децентралізовані системи з узгодженими інтерфейсами. Ефективна співпраця між торговими партнерами, постачальниками рішень та іншими учасниками є ключовою умовою успіху. Водночас слід забезпечити баланс між прозорістю обміну інформацією та захистом конфіденційних даних.
- Єдність стандартів даних і процесів є основою стабільної роботи системи відстеження лікарських засобів. Стандартизація способів подання, обробки й запитів інформації спрощує комунікацію між партнерами. Уніфікація бізнес-практик, зокрема реагування на помилки чи виняткові ситуації, підвищує ефективність і передбачуваність операцій.
- Торговим партнерам може знадобитися оновлення або інтеграція IT-систем для відповідності вимогам DSCSA.
- Нове регулювання передбачає більшу автоматизацію бізнес-процесів, хоча деякі ручні операції можуть зберегтися. Торговим партнерам слід адаптувати свої процедури з урахуванням вимог щодо використання ідентифікаторів продукції.
- Цілісність і точність основних даних є критично важливими для успішної роботи системи DSCSA. Учасники ланцюга постачання повинні мати доступ до єдиних, перевірених наборів інформації.
- Використання 2D штрих-кодів із унікальними ідентифікаторами стало стандартом у фармацевтичній галузі. Додатково застосовуються технології RFID та блокчейн, які підвищують безпеку й точність відстеження. Інтеграція цих інструментів покращує контроль за рухом продукції.
- Для координації реалізації DSCSA доцільно створити орган управління, який об'єднуватиме представників галузі та регуляторів. Така структура має забезпечувати комунікацію між усіма учасниками та сприяти узгодженню технічних рішень.
- Торговим партнерам потрібно завчасно планувати інтеграцію постачальників і клієнтів, а також тестувати системи до запуску. Особливу увагу варто приділити навчанню персоналу й тех-

нічній підтримці. Малі компанії можуть потребувати додаткових ресурсів для оновлення та утримання систем у робочому стані [18, с. 16-18].

Посилені вимоги щодо безпеки розповсюдження лікарських засобів набули чинності 27 листопада 2023 року. Після численних звернень з боку учасників ринку Управління продовольства та медикаментів США (FDA) оприлюднило два документи, якими запровадило річний стабілізаційний період для поступового впровадження електронних інтероперабельних систем, передбачених DSCSA. У цей період, що тривав до 27 листопада 2024 року, не здійснювалося примусове застосування вимог відповідно до розділу 582(g)(1) Закону про харчові продукти, ліки та косметичні засоби (FD&C Act). 9 жовтня 2024 року FDA, реагуючи на подальші звернення, надало тимчасові винятки для окремих торговельних партнерів з метою забезпечення безперервності обігу лікарських засобів і вирішення технічних труднощів. Ці винятки поширюються лише на суб'єкти, що вже розпочали впровадження систем електронного обміну даними, і мають різні строки дії залежно від типу учасника: до травня, серпня або листопада 2025 року. Малі аптечні заклади, що мають до 25 працівників, звільнені від окремих вимог до 27 листопада 2026 року. Винятки спрямовані на забезпечення безперервності реалізації DSCSA, і для їх використання не потрібно подавати додаткові запити чи заяви до FDA [17].

Цікавим також є досвід Китаю, який у серпні 2019 року запровадив масштабні поправки до Закону про управління лікарськими засобами (Drug Administration Law), який діє з 1984 року та регулює всі аспекти фармацевтичного сектору – від виробництва до реалізації препаратів. Основна мета оновлення законодавства полягає у посиленні контролю за обігом ліків і вдосконаленні боротьби з фальсифікацією. Поправки передбачають створення національної системи відстеження лікарських засобів на базі стандартів Національної адміністрації з медичних продуктів (National Medical Products Administration), системи фармацевтичного нагляду та механізмів моніторингу постачання й якості продукції. Закон також уточнює поняття «підроблений лікарський засіб», виключаючи з нього справжні, але не зареєстровані в Китаї препарати, що дозволяє зосередити зусилля на дійсно небезпечних фальсифікованих продуктах. Таке переосмислення пріоритетів сприяє ефективнішому використанню обмежених ресурсів і персоналу, особливо з огляду на перевантаження регуляторного органу Національної адміністрації з медичних продуктів Китаю. Хоча реформи створюють правові основи для прозорої системи відстеження, конкретні терміни реалізації залишаються нечітко визначеними. Досвід попередніх криз у сфері контролю за якістю медичної продукції засвідчує про наявність суттєвих труднощів на шляху до повноцінного впровадження системи track-and-trace. Підвищення штрафів за порушення має обмежений ефект, оскільки для фальсифікаторів фінансові санкції часто не є стримувальним фактором – а в умовах Китаю просто «додатковими витратами на бізнес». Додатково Китай розширює державно-приватне співробітництво, проте дослідники відзначають, що ці ініціативи потребують тривалого інституційного закріплення для забезпечення стійкого ефекту [16, с. 41-43]

Оскільки раніше було зазначено дві технології, які використовуються для відстеження та контролю обігу препаратів – це маркування за допомогою радіочастотної ідентифікації (RFID) та блокчейн-технології, то варто розкрити їх сутність та особливості.

Технологія радіочастотної ідентифікації (RFID) - система ідентифікації, яка за допомогою радіохвиль дозволяє ефективно ідентифікувати предмет без прямого доступу до нього. У неї є велика кількість можливих форм використання: автоматизація і систематизація логістичних процесів у аптеках або лікарнях, можливість зчитування та перевірки сотень RFID-міток одночасно для перевірки відповідності медичної продукції, так і навіть слідкування за температурним режимом, що може бути важливим при транспортуванні та продажі деяких типів ліків [19].

Блокчейн – це послідовність з'єднаних блоків інформації, що у своїй структурі містить записи усіх дій, що до нього проводилися. Особливість блокчейн-технології є те, що вона захищена криптографічно і після додавання елемент не може бути змінений [18, 117]. Перевагами блокчейн технології є:

- Прозорість і відстежуваність – усі етапи руху ліків від виробника до аптеки записуються в систему;
- Зменшення ризику фальсифікації – кожна упаковка має унікальний ідентифікатор, який можна відсканувати й перевірити її справжність у реєстрі;
- Підвищення довіри та безпеки – дані неможливо змінити, що забезпечує захист від маніпуляцій і дозволяє працювати без посередників.
- До мінусів можна віднести:
- Висока вартість впровадження – потрібні великі інвестиції в інфраструктуру, особливо для невеликих компаній;
- Високі експлуатаційні витрати – через необхідність зберігати великі обсяги даних;
- Опір змінам серед персоналу – приватні компанії та їх працівники потребують навчання й мотивації для переходу на нову систему [20, 124-126].

Однією з форм протидії фальсифікації медичної продукції є міжнародна співпраця, оскільки даний тип злочину найчастіше має транснаціональний характер через нелегальні ланцюги постачання, що охоплюють різні країни світу. Ефективна протидія цим правопорушенням потребує міжнародної співпраці між державними органами, що передбачає обмін інформацією, ресурсами та персоналом. Така взаємодія має здійснюватися як у формальному, так і в неформальному форматі, зокрема в межах Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності або двосторонніх і багатосторонніх угод. Конвенція вимагає від держав запровадження механізмів екстрадиції, взаємної правової допомоги, спільних розслідувань та інших форм співробітництва. Крім того, держави мають визначити національний контактний пункт, відповідальний за обмін запитами та інформацією у сфері боротьби з фальсифікацією медичних продуктів [21, с. 59].

Окрім міжнародної співпраці, системи відстеження та ідентифікації, блокчейн технологій та та RFID-міток є безліч інших важливих форм боротьби з фальсифікованою медичною продукцією. Прикладами можуть бути більш суворі кримінальні покарання, боротьба з нелегальним ринком інтернет-аптек, проведення компаній з інформування населення, удосконалення процедур ліцензування лікарських засобів та багато інших. Але через їх детермінованість особливостями державного ладу та політики найти єдине рішення не вбачається за можливе. Якщо розглядати Україну та стан боротьби з фальсифікацією в ній, то ситуація залишається неоднорідною. В Україні вже створено розгалужену систему нормативно-правових актів, покликаних зупинити поширення фальсифікованих лікарських засобів, а стаття 321-1 Кримінального кодексу передбачає за це сувору кримінальну відповідальність. Проте, попри формальну наявність правових механізмів, практична ефективність боротьби з підробленими препаратами залишається низькою. Значна частина заходів, визначених Концепцією розвитку фармацевтичного сектору охорони здоров'я, так і не була реалізована, а законодавство досі не охоплює всі аспекти, необхідних для дієвої протидії цьому явищу. Як наслідок, навіть особи, засуджені за фальсифікацію ліків, фактично уникають реального покарання, оскільки після ухвалення обвинувального вироку звільняються від його відбування [22, с. 139-140].

Для вирішення проблематики боротьби з фальсифікацією медичної продукції в Україні важливо також дослідити думку про ефективність існуючої політики серед фахівців Державної служби лікарських засобів та контролю за наркотиками (Держлікслужби) України та її територіальних органів. Відповідно до результатів анкетного опитування, до найважливіших пріоритетів державної політики у цьому питанні відносять удосконалення системи державного контролю якості лікарських засобів та посилення відповідальності за їх фальсифікацію. Щодо інструментів, які б дозволили зменшити обік фальсифікованих ліків в Україні активно підтримують значне посилення повноважень регуляторного органу, посерійний незалежний контроль якості ввезених лікарських засобів та посилення відповідальності за допуск на фармацевтичний ринок лікарських засобів з недоведеною ефективністю. Актуалізація державної політики саме на окреслених проблемах вбачається доречною та актуальною [23, с. 33-34].

Висновки.

1. Фальсифікація лікарських засобів є актуальною та важливою проблемою у сьогоднішньому світі. Вона становить багатогранну загрозу для суспільства, яка включає створення резистентних до ліків інфекцій, економічних збитків, зниження рівня суспільної довіри до державних інститутів та найголовніше – пряму загрозу для здоров'я та життя людини.

2. Отже, фальсифікація медичної продукції є складною глобальною проблемою, яка стосується не лише країн із низьким чи середнім рівнем доходу, але й економічно розвинених держав. Її поширення зумовлене комбінацією соціально-економічних, інституційних та етичних чинників, що охоплюють проблеми недостатнього контролю, корупційних ризиків, складності ланцюгів постачання. У сучасних умовах глобалізації боротьба з фальсифікацією медичної продукції потребує комплексного підходу, який має поєднувати посилення регуляторних механізмів, міжнародну співпрацю, підвищення прозорості виробництва та активне інформування населення про ризики й способи виявлення підробок.

3. Розвиток боротьби з фальсифікацією медичної продукції пройшов довгий і складний шлях – від перших спроб забезпечити якість ліків до формування комплексної міжнародної системи протидії цьому явищу. Історія демонструє, що ця проблема еволюціонувала разом із глобальними процесами – зростанням міжнародної торгівлі, розвитком фармацевтичної промисловості та зміною політичних і економічних відносин між державами. Хоча ВООЗ не має прямих механізмів примусу, її роль у формуванні термінологічних, нормативних та координаційних засад є ключовою.

4. Протидія фальсифікації медичної продукції здійснюється на державному, регіональному та міжнародному рівнях, які поєднані між собою. Державний рівень є індивідуальним та залежить від особливостей правової системи в ньому. Регіональний рівень характеризується об'єднанням груп держав для взаємної протидії злочинній діяльності та виробленню практики взаємодії у цій сфері. Міжнародний рівень являє собою діяльність міжнародних організацій, які сприяють формуванню діалогу між

державами, дослідженням причин злочинної діяльності та механізмів протидії їй. Ефективність глобальної системи протидії залежить від узгодженості та взаємодоповнюваності цих рівнів управління.

5. Сучасний етап боротьби з фальсифікацією медичної продукції характеризується переходом від правових і регуляторних підходів до впровадження високотехнологічних систем контролю. Системи відстеження та ідентифікації препаратів (track-and-trace) у поєднанні з технологіями RFID і блокчейну створюють новий рівень прозорості фармацевтичного ринку, дозволяючи забезпечити автентичність кожної упаковки та відстежувати її рух у реальному часі. Досвід Туреччини, США та Китаю демонструє, що цифровізація фармацевтичного ланцюга є ефективним, але водночас складним процесом, який потребує значних ресурсів, технічної узгодженості та міжнародної співпраці. Незважаючи на наявні труднощі впровадження, зазначені технології формують підґрунтя для нової глобальної системи довіри до лікарських засобів, де безпека та прозорість стають ключовими принципами функціонування ринку.

6. Особливу важливість для дослідження проблематики боротьби з фальсифікацією медичної продукції є результати програми DSCSA, які показали, що ефективна реалізація системи відстеження лікарських засобів потребує не лише технічних рішень, а й глибокої координації між усіма учасниками фармацевтичного ланцюга. Основними викликами стали забезпечення інтероперабельності інформаційних систем, єдності стандартів даних та збереження балансу між прозорістю і конфіденційністю інформації. Досвід пілотного проєкту продемонстрував важливість стандартизації, уніфікації бізнес-процесів та належного управління даними, а також необхідність постійного навчання персоналу. Використання технологій 2D-кодування, RFID і блокчейну підтвердило свій потенціал для підвищення безпеки та надійності системи.

7. Транснаціональний характер цього злочину вимагає активної співпраці між державами, обміну інформацією, спільних розслідувань і гармонізації правових механізмів, що забезпечує комплексну протидію у глобальному масштабі. Водночас успіх такої боротьби залежить і від внутрішньої політики кожної окремої держави. В Україні сформовано нормативно-правову базу у сфері протидії фальсифікації лікарських засобів, проте ефективність її реалізації обмежується наявними прогалинами у правозастосуванні та недостатньою інституційною спроможністю. Тому подальші зусилля мають бути спрямовані на зміцнення державного контролю якості ліків, розширення повноважень регуляторних органів, підвищення відповідальності всіх учасників фармацевтичного ринку та використання сучасних технологій. Отже, ефективна протидія фальсифікації медичної продукції можлива лише за умови поєднання правових, технологічних та освітніх механізмів у межах скоординованої міжнародної політики.

8. Перспективи розвитку глобальної системи протидії фальсифікації медичної продукції полягають у створенні національних цифрових платформ контролю, інтегрованих у єдину міжнародну інформаційну мережу. Активний розвиток технологій цифрової ідентифікації сприятиме підвищенню прозорості фармацевтичного ринку, оптимізації міжнародної торгівлі та спрощенню процесів верифікації лікарських засобів в режимі реального часу. Водночас реалізація таких ініціатив потребує наявності політичної волі та узгоджених дій усіх держав, що залишається одним із ключових викликів на шляху до створення всеосяжної глобальної системи протидії фальсифікації медичної продукції

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ziavrou K.S., Noguera S., Boumba V.A. Trends in counterfeit drugs and pharmaceuticals before and during COVID-19 pandemic. *Forensic Science International*. 2022. No. 338. P. 1–7. DOI: https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2022.111382. (date of access: 07.11.2025).
2. Trade in counterfeit pharmaceutical products. OECD/EUIPO, 2020. 90 p. DOI: https://doi.org/10.1787/a7c7e054-en (date of access: 07.11.2025).
3. Про лікарські засоби: Закон України від 04.04.1996 № 123/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-вр#Text (дата звернення: 07.11.2025).
4. Конвенція Ради Європи про підроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я: міжнародний документ від міжнародний документ від 28.10.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a91#n2 (дата звернення: 07.11.2025).
5. Feeney A.J., Gaad J.A., Flaherty G.T. Global perspective of the risks of falsified and counterfeit medicines: A critical review of the literature. *Travel Medicine and Infectious Disease*. 2024. No. 61. P. 1–11. DOI: https://doi.org/10.1016/j.tmaid.2024.102758 (date of access: 07.11.2025).
6. WHO Global Surveillance and Monitoring System for substandard and falsified medical products. World Health Organization, 2017. 64 p. URL: https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/bb845fa3-27a7-4c9f-bef6-a3c3490a3d88/content (date of access: 07.11.2025).
7. Substandard and falsified medical products. World Health Organization. URL: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/substandard-and-falsified-medical-products (date of access: 07.11.2025).

8. Counterfeit drugs: guidelines for the development of measures to combat counterfeit drugs. Geneva : Department of Essential Drugs and Other Medicines, World Health Organization, 1999. 60 p. URL: https://www3.paho.org/hq/dmdocuments/2013/WHO-EDM-QSM-99.1.pdf (date of access: 07.11.2025).
9. Sirrs C. J. Fluid fakes, contested counterfeits: the world health organization's engagement with fake drugs, 1948–2017. *Medicine anthropology theory*. 2023. Vol. 10, no. 3. P. 1–29. DOI: https://doi.org/10.17157/mat.10.3.7234 (date of access: 07.11.2025).
10. Gutorova N., Zhytnyi O., Soloviov O. Falsification of medical products: criminal law mechanism combating threats to public health. *Wiadomości lekarskie*. 2019. Vol. 72, no. 5. P. 856–861. DOI: https://doi.org/10.36740/wlek201905124 (date of access: 07.11.2025).
11. Фальсифікація та обіг фальсифікованих лікарських засобів: кримінально-правове дослідження: монографія / І.А. Коваленко; за наук. ред. Є.Л. Стрельцова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 232 с.
12. Falsified medicines: overview. European Medicines Agency. URL: https://www.ema.europa.eu/en/human-regulatory-overview/public-health-threats/falsified-medicines-overview (date of access: 07.11.2025).
13. Pharmaceutical crime operations. Interpol. URL: https://www.interpol.int/en/Crimes/Illicit-goods/Pharmaceutical-crime-operations (date of access: 07.11.2025).
14. Online sale of fake medicines and products targeted in INTERPOL operation. INTERPOL. URL: https://www.interpol.int/en/News-and-Events/News/2016/Online-sale-of-fake-medicines-and-products-targeted-in-INTERPOL-operation (date of access: 07.11.2025).
15. Izgi G., Altinay M. Counterfeit pharmaceuticals: innovative strategies for combatting global health threats. International Bar Association. URL: https://www.ibanet.org/counterfeit-pharmaceuticals-innovative-strategies#:~:text=One%20of%20the%20most%20effective,have%20not%20been%20tampered%20with. (date of access: 07.11.2025).
16. Monk M. Emergent trends in the chinese counterfeit pharmaceutical supply chain and opportunities for public-private reform. University of South Carolina, 2021. 53 p. URL: https://scholarcommons.sc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1440&context=senior_theses (date of access: 07.11.2025).
17. Mikson C., Kim J., Hua J. Certain DSCSA deadline extensions set to eclipse in 2025. DLA Piper. URL: https://www.dlapiper.com/en/insights/publications/2025/01/certain-dscsa-deadline-extensions-set-to-eclipse-in-2025 (date of access: 07.11.2025).
18. Drug supply chain security act pilot project program final program report. U.S. Food and Drug Administration. URL: https://www.fda.gov/media/168307/download (date of access: 07.11.2025).
19. Kawecki D.J. RFID technology in the pharmaceutical industry and healthcare. Discover the eight applications!. ETISOFT. URL: https://etisoft.eu/etiside/rfid-technology-in-the-pharmaceutical-industry-and-healthcare-discover-the-eight-applications/ (date of access: 07.11.2025).
20. Gruchmann T., Elgazzar S., Ali A. H. Blockchain technology in pharmaceutical supply chains: a transaction cost perspective. *Modern supply chain research and applications*. 2023. Vol. 2, no. 5. P. 115–133. DOI: https://doi.org/10.1108/MSCRA-10-2022-0023 (date of access: 07.11.2025).
21. Combating falsified medical product-related crime: a guide to good legislative practices. United Nations Office on Drugs and Crime, 2019. 71 p. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/publications/19-00741_Guide_Falsified_Medical_Products_ebook.pdf (date of access: 07.11.2025).
22. Лебедь С., Немченко А. Аналіз ефективності нормативно-правових актів із питань фальсифікації лікарських засобів в Україні. *Актуальні питання фармацевтичної і медичної науки та практики*. 2021. Т. 14, № 1. С. 133–141. DOI: https://doi.org/10.14739/2409-2932.2021.1.226881 (дата звернення: 07.11.2025).
23. Лебедь С., Немченко А. Експертна оцінка ефективності боротьби з фальсифікацією лікарських засобів в Україні. *Фармацевтичний журнал*. 2020. Т. 75, № 4. С. 30–38. DOI: https://doi.org/10.32352/0367-3057.4.20.03 (дата звернення: 07.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Струков В.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.122
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.72

КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ОЗНАК ПОТЕРПІЛОГО: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІ ОРІЄНТИРИ

Ткаченко І.М.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0144-0708

Ткаченко І.М. Класифікація кримінально-правових ознак потерпілого: теоретичні засади та правозастосовні орієнтири.

Стаття присвячена систематизації кримінально-правових ознак потерпілої особи та формулюванню правозастосовних орієнтирів щодо їх використання під час кваліфікації кримінальних правопорушень, призначення покарання і застосування заохочувальних інститутів. Обґрунтовано авторське бачення змісту та функцій кримінально-правових ознак потерпілого.

На основі аналізу доктринальних підходів, законодавчих конструкцій і практичних потреб кримінальної юстиції запропоновано багаторівневу класифікацію ознак потерпілого: за кримінально-правовим значенням, за роллю в структурі складу кримінального правопорушення, з огляду на поділ потерпілих на загальних і спеціальних, залежно від виду складу кримінального правопорушення, форми вини, ступеня законодавчої конкретизації, нормативного визначення змісту, кількісної характеристики та джерела правового регулювання.

Доведено, що обов'язкові ознаки виконують конструктивну функцію у складі кримінального правопорушення, тоді як факультативні – забезпечують індивідуалізацію покарання та впливають на застосування заохочувальних норм. Показано, що у кваліфікованих та особливо кваліфікованих складах спеціальні ознаки потерпілого підвищують ступінь суспільної небезпечності діяння, тоді як у привілейованих – певні властивості або поведінка потерпілого, навпаки, зазвичай пом'якшують кримінально-правову оцінку.

Висвітлено відмінності у функціонуванні ознак залежно від форми вини: у разі умислу вони персоніфікують спрямованість посягання (включно із завідомістю щодо окремих характеристик потерпілого), у разі необережності – опосередковано впливають на оцінку наслідків і ступінь відповідальності.

Наукова новизна дослідження полягає у формуванні цілісної класифікації ознак потерпілого, що поєднує змістовні (функціональні) критерії з критеріями законодавчої техніки та джерела правового регулювання, а також у розробленні практичних орієнтирів щодо меж застосування буквального, обмежувального та розширювального тлумачення.

Практична значущість роботи полягає у підвищенні передбачуваності правозастосування, уніфікації підходів до кваліфікації, належній диференціації відповідальності та зменшенні ризику помилок, пов'язаних із конкуренцією норм.

Ключові слова: потерпілий, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, кримінально-правові ознаки, кваліфікація, покарання, звільнення від покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, обставини, що обтяжують покарання, обставини, що пом'якшують покарання.

Tkachenko I.M. Classification of criminal-law characteristics of the victim: theoretical foundations and law-enforcement guidelines.

The article is devoted to systematizing the criminal-law characteristics of the victim and formulating practical guidelines for their application in the qualification of criminal offenses, sentencing, and the use of incentive-based legal mechanisms. The author substantiates a conceptual understanding of the content and functions of the criminal-law features of the victim.

Based on the analysis of doctrinal approaches, legislative constructions, and the practical needs of criminal justice, a multi-level classification of victim-related characteristics is proposed. It is structured according to: their criminal-law significance; their role within the structure of the corpus delicti; the distinction between general and special categories of victims; the type of offense composition; the form of guilt; the degree of legislative specification; the level of normative definition; the quantitative characteristics of victims; and the source of regulatory determination.

It is demonstrated that mandatory characteristics perform a constructive function within the structure of a criminal offense, while optional characteristics ensure the individualization of punishment and influence the application of incentive norms. The study shows that in qualified and especially qualified offense compositions, special characteristics of the victim increase the degree of social harm of the act, while in privileged compositions certain attributes or behavior of the victim, conversely, tend to mitigate the criminal-law assessment of the act.

Differences in the functioning of these characteristics depending on the form of guilt are highlighted: in intentional offenses they personalize the direction and focus of the unlawful act (including the offender's awareness of specific features of the victim), whereas in negligent offenses they indirectly influence the assessment of consequences and the degree of liability.

The scientific novelty of the study lies in the development of a comprehensive classification of victim-related characteristics that integrates substantive (functional) criteria with criteria of legislative technique and the source of legal regulation, as well as in establishing practical guidelines on the limits of literal, restrictive, and expansive interpretation.

The practical significance of the work lies in enhancing the predictability of law enforcement, unifying approaches to legal qualification, providing proper differentiation of liability, and reducing the risk of errors arising from the competition of norms.

Key words: victim, criminal offense, criminal liability, criminal-law characteristics, legal qualification, punishment, release from punishment, release from criminal liability, aggravating circumstances, mitigating circumstances.

Постановка проблеми. Пізнання кримінально-правової природи потерпілої особи потребує звернення до її ознак. Водночас йдеться не про будь-які ознаки, а лише про ті, що мають кримінально-правове значення. Вони дають змогу зрозуміти сутність цього учасника кримінально-правових відносин, його місце в системі норм та інститутів кримінального права, а відтак слугують орієнтиром у правозастосуванні. Кримінально-правові ознаки потерпілої особи мають значення і для вдосконалення кримінального законодавства, оскільки дають змогу виявити спільні та відмінні риси потерпілих, здійснити їх систематизацію, визначити кримінально-правове значення, виявити проблеми у цій сфері та запропонувати шляхи їх розв'язання. Ознаки потерпілої особи дозволяють у подальшому сформулювати відповідне її визначення. Загалом викладене спрямоване на підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням з оптимальним врахуванням інтересів потерпілих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особи потерпілого у кримінальному праві здійснювали такі вчені, як: В.С. Батиргареєва, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.П. Брич, А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Є.В. Лащук, А.А. Музика, М.І. Панов, Т.І. Присяжнюк, А.В. Савченко, М.В. Сенаторов, П.П. Сердюк, Є.В. Фесенко, А.М. Ященко та ін. Незважаючи на це, чимало проблемних питань у цій сфері залишилося нерозв'язаними, зокрема питання щодо класифікації кримінально-правових ознак потерпілої особи.

Формулювання цілей. *Мета статті* полягає у теоретичному обґрунтуванні змісту кримінально-правових ознак потерпілої особи, розробленні їх системної класифікації та визначенні правозастосовних орієнтирів щодо їх використання у процесі кваліфікації кримінальних правопорушень, призначення покарання та застосування заохочувальних кримінально-правових норм.

Виклад основного матеріалу. Для визначення кримінально-правової природи потерпілої особи насамперед необхідно з'ясувати зміст поняття її кримінально-правових ознак. Під такими ознаками слід розуміти юридично значущі характеристики потерпілої особи, які мають істотне значення для кваліфікації кримінального правопорушення, призначення покарання або застосування інших заходів кримінально-правового характеру.

Наявність або відсутність відповідних ознак визначає межі кримінальної відповідальності, забезпечує розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень, а також впливає на диференціацію та індивідуалізацію кримінальної відповідальності.

Попри те, що розглянуті ознаки мають кримінально-правову природу, їх значення не вичерпується межами матеріального кримінального права. У низці випадків вони набувають міжгалузевого характеру, оскільки впливають на визначення процесуального статусу потерпілого та обсяг його прав у кримінальному провадженні, враховуються під час розслідування кримінальних правопорушень як криміналістично значущі характеристики особи, використовуються при здійсненні оперативно-розшукових заходів, а також мають значення для кримінологічного аналізу віктимологічних особливостей потерпілої особи. Таким чином, кримінально-правові ознаки потерпілого відіграють системоутворюючу роль у комплексі галузей, що забезпечують протидію кримінально-протиправній діяльності.

Класифікація кримінально-правових ознак потерпілої особи.

Кримінально-правові ознаки потерпілої особи пов'язані насамперед із суб'єктом, який визнається потерпілим, та із заподіянням йому шкоди чи створенням загрози її заподіяння внаслідок учинення кримінального правопорушення.

Водночас важливо чітко окреслити перелік та зміст цих ознак, що має принципове значення як для правозастосування, так і для теоретичного осмислення інституту потерпілого в кримінальному праві.

У науковій літературі проблематика визначення кримінально-правових ознак потерпілої особи традиційно викликає дискусії. До її дослідження зверталися, зокрема, М.В. Сенаторов і Ю.В.Баулін, які запропонували схожі, але не ідентичні підходи.

М.В. Сенаторов встановив, що потерпілого від злочину характеризують три істотні ознаки. Умовно автор їх позначає як соціальна ознака (1), ознака заподіяної потерпілому шкоди (2) та ознака вчиненого щодо нього злочину (3) [1, с. 43].

Подібним чином розмірковує Ю.В. Баулін на переконання якого до числа ознак потерпілого пропонує віднести: а) соціальну ознаку; б) характер та вид шкоди, заподіяної потерпілому; в) факт вчинення щодо нього злочинного діяння [2, с. 548].

Дійсно кримінально-правові ознаки потерпілого пов'язані, з одного боку, із визначенням соціального суб'єкта, який може бути визнаний потерпілим, а з іншого – з наявністю факту заподіяння йому шкоди або створення реальної загрози такої шкоди внаслідок учинення кримінального правопорушення.

Водночас на думку Т. І. Присяжнюк існує необхідність виокремити специфічні ознаки потерпілого у кримінальному праві, які виходять за рамки ознак складу злочину. Суттєвими ознаками потерпілого у кримінальному праві треба визнавати його 1) стан фізичної особи; 2) властивість бути об'єктом загальнопревентивної дії кримінального закону; 3) здатність відчувати захищеність кримінального закону та її втрату, а також 4) свідомо чи ні сприймати органами чуття зменшення або втрати майнових чи немайнових благ, переживати з цього приводу; 5) здатність потерпілого впливати на кримінально-правові наслідки вчинення злочину (наприклад, у окремих випадках вирішувати питання про звільнення від кримінальної відповідальності чи призначення покарання) [3, с. 79].

Т.І. Присяжнюк пропонує розглядати потерпілу особу крізь призму суб'єктно-антропологічного виміру, що виходить за межі формальної структури кримінального правопорушення. Основна наукова цінність цієї концепції полягає у спробі поглибити розуміння потерпілого як центральної фігури кримінально-правового захисту. Авторка відходить від традиційної логіки «кримінальне правопорушення – шкода – особа», пропонуючи антропоцентричну інтерпретацію, відповідно до якої потерпілий розглядається не лише як об'єкт посягання, а й як активний носій правового статусу.

Перевагою такого підходу є його гуманістична орієнтація – перенесення акценту з юридичного факту вчинення злочину на особу як цінність. Крім того, підхід передбачає розширене розуміння підстав для кримінально-правового захисту: потерпілим визнається не лише той, кому фактично заподіяно шкоду, а й той, чиї охоронювані права об'єктивно поставлені під загрозу.

Водночас запропонована концепція містить низку дискусійних моментів. Насамперед це стосується надмірної психологізації поняття потерпілого. Такі характеристики, як здатність відчувати втрату захищеності або сприймати шкоду органами чуття, відображають морально-психологічний стан особи, що виходить за межі предмета кримінально-правового регулювання, а отже, мають сумнівне значення для правозастосування.

Більшість ознак, на які вказує Т.І. Присяжнюк, справді пов'язані із застосуванням кримінально-правових норм. Водночас деякі з них не мають безпосереднього значення для встановлення складу кримінального правопорушення чи вирішення питань кримінальної відповідальності. Йдеться, наприклад, про здатність особи сприймати втрату майнових або немайнових благ і переживати з цього приводу, що більше стосується психології, ніж кримінального права.

Крім того, викликає сумнів включення до кримінально-правових ознак потерпілого такої характеристики, як «бути об'єктом загальнопревентивної дії кримінального закону», адже загальна превенція є функцією кримінального права як соціального інституту, а не властивістю конкретного суб'єкта. Це ускладнює відмежування кримінально-правового поняття потерпілого від його кримінологічного розуміння.

Неоднозначним є і запропонований критерій впливу потерпілого на кримінально-правові наслідки. Безперечно, у низці інститутів (наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням, ч. 4 ст. 46 КК України) враховується волевиявлення потерпілого. Водночас така здатність не є універсальною ознакою потерпілого у кримінальному праві, а стосується лише окремих випадків правозастосування.

Загалом підхід Т.І. Присяжнюк становить вагомий внесок у розвиток теорії кримінального права, оскільки дозволяє вийти за межі вузькоформального підходу до інституту потерпілого та врахувати ціннісно-правову природу кримінального захисту особи. Водночас частина запропонованих ознак має обмежене практичне значення та не може слугувати універсальними критеріями для визнання особи потерпілою в кримінально-правовому сенсі.

А.А. Музика та Є.В. Лащук пропонують ознаки потерпілого від злочину (як загального кримінально-правового поняття) об'єднати у три групи: 1) біологічні; 2) соціальні; 3) юридичні.

1. Біологічні ознаки потерпілого від злочину характеризують його як людину – йдеться про певний вік (зокрема, малолітня чи неповнолітня особа); стать (жіноча або чоловіча); стан здоров'я тощо. Наприклад, потерпілим від злочину, передбаченого ст. 304 КК, може бути лише неповнолітній, а потерпілим, відповідно до ст. 133 КК, – лише особа, яка заражена винуватим венеричною хворобою.

2. Соціальні ознаки потерпілого від злочину визначають його соціальний статус (зокрема – суддя, державний діяч, працівник правоохоронного органу), національність, ставлення до релігії, політичні переконання, освіту тощо. Наприклад, потерпілим від злочину, передбаченого ст. 379 КК, є не будь-яка особа, а лише суддя, народний засідатель чи присяжний або їх близькі родичі.

3. Юридичні ознаки потерпілого від злочину характеризують його у кримінально-правовому аспекті. До них належать:

1) наявність злочинного діяння, вчиненого з приводу певної людини та (або) якій цим діянням, відповідно до кримінально-правової норми, завдається істотна шкода (чи створюється загроза її заподіяння);

2) наявність мети вчинення злочину саме з приводу певної людини;

3) форма законодавчого визначення аналізованого поняття (як саме – безпосередньо чи опосередковано (як, наприклад, у ст. 129 КК) потерпілий від злочину визначений у кримінально-правовій нормі);

4) факультативність ознаки «потерпілий від злочину» – вона не є обов'язковою для всіх складів злочинів;

5) «підпорядкованість» потерпілого від злочину об'єкту посягання [4, с. 85-86].

А.А. Музика та Є.В. Лащук пропонують комплексний підхід до визначення ознак потерпілого від злочину, який поєднує біологічний, соціальний та юридичний рівні його характеристики. Така систематизація є спробою розмежувати різні аспекти правового статусу потерпілого – від природно-людських властивостей до нормативного закріплення у кримінальному законі.

Перевага цієї концепції полягає в її всеосяжному та багаторівневому характері. Її автори пропонують розглядати потерпілого не лише як юридичну фігуру, а як багатовимірну особистість, що поєднує природні, соціальні та правові характеристики.

Віднесення А.А. Музикою та Є.В. Лащуком окремих ознак потерпілого до біологічних, соціальних або юридичних видається дискусійним. По-перше, деякі біологічні ознаки потерпілих у низці випадків мають безпосереднє юридичне значення. Наприклад, вік потерпілого може виступати кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою ознакою кримінального правопорушення. Такі характеристики прямо впливають на правову кваліфікацію діяння (наприклад, ч. 2 ст. 115 КК України – умисне вбивство малолітньої особи), визначають ступінь суспільної небезпечності злочину, а в окремих випадках – і наявність спеціального потерпілого як конструктивної ознаки складу кримінального правопорушення.

Наведені вченими приклади із посиланням на ст. 304 КК України (втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність) та ст. 133 КК України (зараження венеричною хворобою) фактично ілюструють юридичну релевантність саме біологічних характеристик. У цьому контексті дослідники не просто описують «природні властивості людини», а демонструють, що ці властивості виконують нормативну функцію – слугують критерієм для визнання особи потерпілою у конкретному складі злочину.

Отже, так звані «біологічні» ознаки часто є юридично значущими: вони не лише описують фізичні властивості особи, а й виступають важливими елементами кримінально-правової конструкції.

Безперечно, людина може характеризуватися й іншими біологічними рисами – зокрема, зростом, вагою, будовою скелета, формою черепа, кольором очей, волосся, шкіри, наявністю родимок, шрамів, татуювань, вроджених вад тощо. Однак юридичне значення мають лише ті з них, які прямо зазначені або імпліцитно враховані у кримінально-правових нормах. Насамперед ідеться про вік, стать та стан здоров'я потерпілої особи.

По-друге, зводити соціальний статус потерпілого виключно до певної професії (наприклад, судді, державного діяча чи працівника правоохоронного органу) є некоректним. Соціальний статус особи визначається не лише професійною приналежністю, а також її національністю, освітою, сі-

мейним станом, релігійними переконаннями, економічним становищем та іншими характеристиками, що впливають на її становище в суспільстві.

По-третє, дискусійною є пропозиція вважати наявність мети вчинення злочину щодо конкретної особи загальною ознакою потерпілого. Мета – це елемент суб'єктивної сторони злочину, яка притаманна не всім складам кримінальних правопорушень. Наприклад, у злочинах, учинених з необережності (ст. 119, 128, 286 КК України), мета як така взагалі відсутня. Включення цього критерію до переліку ознак потерпілого підміняє його об'єктивну природу суб'єктивною характеристикою діяння, що суперечить структурі складу кримінального правопорушення.

По-четверте, запропоновані класифікаційні підходи не враховують потерпілих юридичних осіб. У ряді кримінальних правопорушень проти власності, у сфері господарської або службової діяльності шкода може бути завдана саме юридичній особі – як носію майнових, фінансових або корпоративних прав. Орієнтація виключно на фізичну особу як потерпілого значно звужує сферу кримінально-правового захисту та не відповідає положенням чинного законодавства.

Таким чином, класифікація, запропонована А.А. Музикою та Є.В. Лащуком, обмежена за своїм змістом і не відображає повноти кримінально-правового регулювання статусу потерпілої особи у сучасних умовах.

На підставі аналізу наукових підходів та узагальнення доктрини кримінального права пропонується системна класифікація кримінально-правових ознак потерпілої особи, яка враховує їх функціональне значення, різний рівень нормативного впливу та варіативність ролі потерпілого у складі кримінального правопорушення.

І. За **кримінально-правовим значенням** ознаки потерпілої особи можна поділити на три основні групи: 1) ознаки, що мають значення для кваліфікації кримінального правопорушення; 2) ознаки, що мають значення для призначення покарання; 3) ознаки, що мають значення для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

Ознаки потерпілої особи, що мають значення для кваліфікації кримінального правопорушення, є необхідними для встановлення наявності або відсутності у вчиненому діянні складу злочину чи кримінального проступку. Наприклад: вік потерпілої особи у ч. 4 ст. 152 КК України (зґвалтування особи, яка не досягла чотирнадцяти років); статус працівника правоохоронного органу, його близьких родичів, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону чи військовослужбовця у ст. 348 КК України (посягання на життя таких осіб); статус військовополоненого або цивільного населення у ст. 438 КК України (жорстоке поводження із зазначеними потерпілими).

Ознаки потерпілого можуть мати значення і для встановлення інших об'єктивних та суб'єктивних ознак як основного, так і кваліфікованого (особливо кваліфікованого) або привілейованого складу кримінального правопорушення – способу його вчинення, суспільно небезпечних наслідків, мотиву, мети тощо. Наприклад, тяжкі наслідки чи загальнонебезпечний спосіб безпосередньо пов'язані з певною шкодою, що заподіюється потерпілим.

До ознак потерпілої особи, що мають значення для кваліфікації кримінального правопорушення, належать, зокрема, ***розмежувальні ознаки***. Їхнє призначення полягає в тому, що вони дають змогу відрізнити спеціальний склад кримінального правопорушення від загального, визначаючи, яка кримінально-правова норма підлягає застосуванню. Розмежувальну функцію виконують специфічні кримінально значущі ознаки потерпілого, які мають юридичне значення лише в системі співвідношення двох чи більше складів кримінальних правопорушень.

Як слушно зазначає Л.П. Брич, потерпілий, у його кримінально-правовому розумінні, є досить чіткою розмежувальною ознакою. Проте, розмежувальну функцію може виконувати не потерпілий в цілому, а специфічні його ознаки. Ознаки потерпілого придатні виконувати розмежувальну функцію лише в парі з ознаками потерпілого з іншого складу злочину. Причому ці ознаки повинні вказувати на особливості потерпілого щодо певного складу злочину. Не можливо розмежовувати суміжні склади злочинів спираючись лише на ознаки потерпілого, якщо в одному складі злочину в законі названі особливі характеристики потерпілого, а у іншому – ні, тобто в другому випадку потерпілий не є ознакою складу злочину. Тому ним може бути будь-яка особа, якій злочином заподіяно фізичну, моральну чи матеріальну шкоду [5, с. 234].

Саме такі специфічні ознаки потерпілого дають змогу відмежувати спеціальну норму від загальної. Наприклад, ознака новонародженості дитини дозволяє визначити, що умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України) є спеціальним складом щодо загального складу умисного вбивства (ст. 115 КК України). Аналогічно, посягання на життя судді (ст. 379 КК України) відмежовується від загального складу умисного вбивства (ст. 115 КК України) за рахунок професійного статусу потерпілого та мотиву, оскільки саме ці ознаки формують особливий об'єкт посягання – правосуддя.

Отже, розмежувальні ознаки потерпілого є різновидом кримінально-правових ознак, що мають значення для кваліфікації. Їхня ключова функція полягає у виборі правильної кримінально-правової норми серед кількох можливих, близьких за зовнішніми проявами, але різних за правовою природою об'єкта посягання.

Ознаки потерпілої особи, що мають значення для призначення покарання це ознаки, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, а також є обставинами, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення – це індивідуальний показник рівня суспільної небезпеки вчиненого особою окремого кримінального правопорушення, це самостійний чинник, покликаний сприяти індивідуалізації покарання, який є відмінним і від особи винного, і від обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання [6, с. 238].

І.І. Давидович слушно зауважує, що якщо матеріальний склад кримінального правопорушення включає наслідок, який має кількісні параметри, то можна врахувати конкретний розмір такого наслідку при вчиненні кримінального правопорушення, за яке призначається покарання: за всіх інших тотожних обставин наближення до максимального розміру кількісного показника вказує на більший ступінь тяжкості кримінального правопорушення. Наприклад, у випадку призначення покарання за кваліфікований різновид вбивства через необережність (ч. 2 ст. 119 КК України) можна врахувати, чи було в конкретному випадку заподіяно смерть двом чи понад двом особам, а якщо понад двом, то наскільки кількість загиблих була близькою до двох [6, с. 240].

Якщо кримінальне правопорушення має формальний склад, то при призначенні покарання, на переконання зазначеної авторки, можна врахувати, чи було спричинено кримінальним правопорушенням які-небудь наслідки, а за всіх інших тотожних обставин факт спричинення наслідків вказує на підвищений ступінь тяжкості кримінального правопорушення [6, с. 240]. У цьому випадку можуть бути як наявні, так і відсутні потерпілі. Відтак наявність одного потерпілого чи множини потерпілих у кримінальних правопорушеннях з формальним складом вказує на підвищений ступінь тяжкості кримінального правопорушення.

Ще один приклад, наведений І. І. Давидович: якщо вчинено кваліфікований різновид кримінального правопорушення, і відповідне законодавче положення передбачає альтернативні кваліфікуючі ознаки, то можна врахувати, скількома кваліфікуючими ознаками характеризується конкретне кримінального правопорушення, за яке призначається покарання – однією із передбачених відповідним положенням кваліфікуючих ознак, декількома чи всіма такими кваліфікуючими ознаками. За всіх інших тотожних обставин більша кількість кваліфікуючих ознак вказує на підвищений ступінь тяжкості кримінального правопорушення [6, с. 241]. Може йтися, наприклад, про зґвалтування, у якому потерпіла особа характеризується двома альтернативними ознаками в межах одного кваліфікованого складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 152 КК України – належністю до осіб, з якими винний перебував у сімейних відносинах, та станом вагітності.

Для призначення покарання мають значення також ознаки потерпілого, які враховуються в межах обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання. Йдеться, зокрема, про неправомірну поведінку потерпілого (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України). Значна частина обставин, що обтяжують покарання, пов'язана з вчиненням кримінальних правопорушень щодо окремих категорій потерпілих (пункти 3, 4, 6, 6-1, 7, 8 ч. 1 ст. 67 КК України).

Вивчення судової практики свідчить, що під час призначення покарання суди враховують позицію потерпілого. Йдеться, зокрема, про прохання потерпілих: «не давати реальну міру покарання обвинуваченому, але позбавити його права керування транспортними засобами» (ч. 2 ст. 286 КК України) [7]; «суворо не карати обвинуваченого» (ч. 4 ст. 186 КК України) [8]; «не позбавляти обвинуваченого волі» (ч. 2 ст. 286 КК України) [9]; «призначити покарання відповідно до чинного законодавства» (ч. 2 ст. 147 КК України) [10].

Ознаки потерпілої особи, що мають значення для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання. У деяких випадках поведінка потерпілого, його волевиявлення або відшкодування йому завданої шкоди є умовою застосування заохочувальних кримінально-правових норм. Так, відшкодування потерпілому завданих збитків або усунення заподіяної шкоди є умовою для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України). Водночас для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим необхідними є як досягнення примирення, так і відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди (ст. 46 КК України).

Вік потерпілої особи може впливати на обчислення строків давності, що має значення під час вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК України). Відповідно до ч. 6 ст. 49 КК України, у разі вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтями 151-2 – 156-1, 301-1 – 303 цього Кодексу, щодо малоліт-

ньої чи неповнолітньої особи, обчислення строків, установлених частинами першою і другою цієї статті, розпочинається з дня, коли така особа досягла повноліття або, у разі її смерті, могла б його досягти.

Певні ознаки потерпілого можуть бути враховані також під час вирішення питання про звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України). Ідеться, зокрема, про врахування позиції потерпілого, що підтверджується судовою практикою [7]. Є.О. Письменський слушно відносить стосунки винного з потерпілим до однієї з найтиповіших ознак, які характеризують особу винного й впливають на визначення загальної підстави для звільнення від відбування покарання з випробуванням. На переконання вченого, до інших обставин справи, що зумовлюють рішення суду про можливість виправлення засудженого без реального відбування покарання, належать, зокрема, примирення з потерпілим [6, с. 333].

На осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, суд може покласти додаткові обов'язки, пов'язані з потерпілим, наприклад – обмежити спілкування з ним. У зв'язку з цим Є.О. Письменський пропонує доповнити ч. 1 ст. 76 КК України обов'язком: «відшкодувати завдані злочином збитки, усунути заподіяну шкоду або примиритися з потерпілим» [11, с. 265].

Л.Ю. Тімофєєва, зі свого боку, пропонує передбачити врахування позиції потерпілого навіть у механізмі звільнення від відбування довічного позбавлення волі [12, с. 87].

II. **За роллю у складі кримінального правопорушення** ознаки потерпілого можна поділити на обов'язкові та факультативні.

Обов'язкові ознаки – це такі характеристики потерпілого, які є необхідними для встановлення наявності складу кримінального правопорушення. До них належать: ознаки загального потерпілого, притаманні будь-якому кримінальному правопорушенню (зокрема, належність до фізичних або юридичних осіб, факт заподіяння шкоди або створення загрози її настання у результаті вчинення кримінального правопорушення); ознаки спеціального потерпілого, якщо вони прямо передбачені диспозицією кримінально-правової норми і впливають на кваліфікацію діяння.

Наприклад, потерпіла особа у ст. 152 КК України (зґвалтування), неповнолітній у ст. 304 КК України (втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність); суддя, народний засідатель, присяжний або їх близькі родичі у ст. 379 КК України (посягання на життя у зв'язку зі здійсненням правосуддя); військовополонений у ст. 438 КК України (жорстоке поводження із вказаними особами).

Факультативні ознаки – це такі ознаки потерпілого, від наявності або відсутності яких не залежить існування складу кримінального правопорушення, однак які можуть мати інше кримінально-правове значення, зокрема для індивідуалізації покарання чи застосування заохочувальних норм.

Так, при кваліфікації за ст. 121 КК України (умисне тяжке тілесне ушкодження) до факультативних ознак можуть належати: похилий або малолітній вік потерпілого, його інвалідність, психічний розлад, вагітність, а також перебування у сімейних чи близьких відносинах із винним. У контексті призначення покарання такі ознаки можуть розглядатися як обставини, що обтяжують покарання (пункти 6, 6-1, 7 ч. 1 ст. 67 КК України).

Факультативні ознаки потерпілого характерні й для складу хуліганства, передбаченого ч. 1 ст. 296 КК України, оскільки наявність фізичної чи майнової шкоди, яка може мати місце в таких деліктах, не визначена в диспозиції статті як обов'язкова. У зв'язку з цим В.В. Артюхова, за результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень щодо хуліганства, встановила, що у 97,5 % справ були потерпілі, яким завдано реальної шкоди – фізичної або майнової [13, с. 51].

Водночас заподіяння потерпілому значної фізичної чи матеріальної шкоди під час вчинення хуліганства рекомендується враховувати у контексті призначення більш суворого покарання особам, які вчинили злочин, передбачений ст. 296 КК України [14].

Одна й та сама ознака потерпілої особи може мати як обов'язкове, так і факультативне кримінально-правове значення – залежно від змісту конкретної норми, в межах якої вона застосовується. Така ознака може водночас впливати як на кваліфікацію кримінального правопорушення, так і на призначення покарання.

Наприклад, вік потерпілого у кримінальному праві має подвійне значення. У контексті ч. 4 ст. 152 КК України (зґвалтування особи, яка не досягла чотирнадцяти років) вік є обов'язковою кваліфікуючою ознакою. При цьому конкретний вік потерпілої особи (десятирічного чи тринадцятирічного) не змінює юридичної кваліфікації, однак може враховуватися при індивідуалізації покарання. За рівних обставин, чим менший вік потерпілої, тим вищим є ступінь суспільної небезпечності діяння, а отже є підстава для призначення суворішого покарання.

III. З огляду на **поділ потерпілих на загальних і спеціальних**, доцільно розрізняти кримінально-правові ознаки загального та спеціального потерпілого.

Такий поділ ознак потерпілого дає змогу точніше визначити обсяг кримінально-правового захисту, забезпечити належну кваліфікацію діяння та врахувати особливості правового статусу потерпілого в конкретних правовідносинах.

Ознаки загального потерпілого є універсальними та властивими будь-якій фізичній або юридичній особі, якій завдано шкоди чи створено реальну загрозу її заподіяння внаслідок учинення кримінального правопорушення. До таких ознак, насамперед, належить: статус суб'єкта (фізична або юридична особа); факт заподіяння шкоди або створення безпосередньої загрози її настання у результаті вчинення кримінального правопорушення.

Ознаки спеціального потерпілого характеризують особу в межах конкретного складу злочину чи кримінального проступку, коли її особливий статус є конструктивною, кваліфікуючою (особливо кваліфікуючою) або привілеюючою ознакою. Йдеться, зокрема, про службове чи владне становище, виконання професійних обов'язків (наприклад, журналіста, медичного працівника, військовослужбовця), вік і фізіологічний стан (малолітню або неповнолітню особу, вагітну жінку) тощо.

Т. І. Присяжнюк зауважує, що ознаки спеціального потерпілого, доповнюючи ознаки загального потерпілого, звужують коло осіб, які можуть ставати потерпілими від конкретних злочинів [15, с. 116].

В.К. Грищук виділяє такі ознаки спеціального потенційного потерпілого:

ознаки, що характеризують особу потерпілого (стать, вік, раса, національність, положення, державне становище, вид юридичної особи (юридичні особи публічного та приватного права);

ознаки, що характеризують поведінку потерпілого (правослухняна, протиправна);

ознаки, що характеризують стан потерпілого (безпорадний стан, небезпечний для життя стан, стан вагітності, стан неплатоспроможності, стан банкрутства тощо);

ознаки, що характеризують взаємовідносини винного і потерпілого (родинні, службові, матеріальна чи інша залежність і т.д.);

ознаки, що характеризують шкоду, заподіяну потерпілому – фізичній особі (смерть, тілесні ушкодження, майнова шкода (значна, у великих розмірах, у особливо великих розмірах);

ознаки, що характеризують шкоду, заподіяну державі, юридичній особі публічного чи приватного права (майнова шкода (значна, у великих розмірах, у особливо великих розмірах), організаційна, політична, моральна та ін.) [16, с. 213].

Зазначена класифікація є концептуально цінною, заслуговує на подальший аналіз і може бути поглиблена та вдосконалена з урахуванням розвитку кримінально-правової доктрини.

За **своїм характером та природою ознаки спеціального потерпілого** можна поділити на:

1. Ознаки, що характеризують особистість потерпілого.

До цієї групи належать біологічні (стать, вік, стан здоров'я) та соціальні (службове, професійне чи інше становище, соціальний статус) характеристики потерпілого, які визначають специфіку об'єкта кримінального правопорушення та впливають на кваліфікацію діяння.

2. Ознаки, що характеризують поведінку потерпілого.

Ці ознаки мають функціональне значення для характеристики об'єктивної сторони кримінального правопорушення – зокрема, обстановки, способу його вчинення або причинного зв'язку між діянням і наслідками.

Про правомірність поведінки потерпілого норми КК України, як правило, не згадують. Тому в усіх випадках, коли у кримінальному законі прямо не вказано на протиправність дій потерпілого, така поведінка презюмується як правомірна. Натомість неправомірна поведінка потерпілого набуває значення у складі окремих кримінальних правопорушень – зокрема, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, викликаного протиправними діями потерпілого (статті 116, 123 КК України), або при перевищенні меж необхідної оборони чи заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (статті 118, 124 КК України).

Водночас кримінально-правове значення може мати не лише поведінка потерпілого, прямо передбачена в диспозиції норми, а й та, яка там не передбачена, однак фактично мала місце в об'єктивній дійсності. Так, при відмежуванні хуліганства від інших кримінальних правопорушень суди враховують дії потерпілого, які передували або супроводжували правопорушення [17, 18, 19].

Згідно з абзацом другим пункту 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 2006 року № 10 «Про судову практику у справах про хуліганство», дії, що супроводжувалися погрозами вбивством, завданням побоїв або тілесних ушкоджень, учинені винним щодо членів сім'ї, родичів чи знайомих і викликані особистими неприязними стосунками, неправомірною поведінкою потерпілих тощо, слід кваліфікувати не за статтею про хуліганство, а за нормами КК України, які передбачають відповідальність за злочини проти особи [14].

3. Ознаки, що характеризують стан потерпілого у момент вчинення кримінального правопорушення.

М.В. Сенаторов слушно зауважує, що можна виділити безліч різноманітних станів потерпілого від злочину, однак кримінально-правове значення мають лише деякі з них [20, с. 145].

До них належать тимчасові або об'єктивно зумовлені стани, що підвищують суспільну небезпеку кримінально караного делікту:

стан вагітності (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 152, ч. 2 ст. 153 КК України);

обумовлений пологами стан (ч. 2 ст. 135 КК України);

безпорадний стан (ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144, ч. 3 ст. 314 КК України);

інший безпорадний стан (ч. 1 ст. 135 КК України);

стан матеріальної чи іншої залежності від винного (ч. 3 ст. 143 КК України);

стан матеріальної залежності від винного (ч. 2 ст. 144 КК України);

небезпечний для життя стан (ч. 1 ст. 135, ч. 1, 2 ст. 136 КК України);

уразливий стан (ч. 1 ст. 149, ч. 1 ст. 258-1, 301-2, ч. 1 ст. 303 КК України);

майновий стан (ч. 1 ст. 161 КК України).

Зазначені ознаки дають змогу сконструювати окремі склади кримінальних правопорушень з урахуванням стану потерпілої особи або диференціювати кримінальну відповідальність залежно від цієї ознаки. Йдеться насамперед про такі стани потерпілого, які підкреслюють його вразливість і потребу в посиленому кримінально-правовому захисті.

4. Ознаки, що характеризують взаємовідносини між потерпілим і винним.

Ці ознаки відображають соціальну або правову взаємозалежність між потерпілим і суб'єктом кримінального правопорушення. До них, зокрема, належать:

– стосунки кровної спорідненості або материнства (ст. 117 КК України);

– сімейні чи близькі відносини (ст. 126-1 КК України);

– матеріальна або службова залежність (ч. 2 ст. 154 КК України);

– сімейні або родинні зв'язки (ч. 2 ст. 155 КК України);

– стосунки, пов'язані з виконанням обов'язків щодо виховання чи піклування (ч. 2 ст. 155 КК України);

– відносини, засновані на юридично оформленому батьківстві, усиновленні, опіці чи піклуванні (ч. 3 ст. 149 КК України).

Такі ознаки вказують на наявність у винного спеціальних обов'язків щодо потерпілого або на його домінантне становище у відносинах із потерпілим, що зумовлює особливу вразливість останнього та підсилює суспільну небезпечність правопорушення.

5. Ознаки, що характеризують шкоду, заподіяну потерпілому.

Ці ознаки стосуються наслідків злочину як обов'язкового або факультативного елементу об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Залежно від характеру шкоди, вони можуть поділятися на:

– фізичну шкоду – смерть (статті 115, 118 КК України), тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості (статті 121–125 КК України);

– майнову шкоду – знищення, пошкодження або протиправне заволодіння майном (статті 190, 191, 192, 194 КК України);

– моральну шкоду – приниження честі, гідності, заподіяння душевних страждань тощо (статті 126-1, 151-2, 161 КК України).

Характер і ступінь такої шкоди мають безпосереднє кримінально-правове значення, оскільки впливають на кваліфікацію правопорушення та застосування заходів кримінально-правового характеру.

Запропонований критерій класифікації – характер і природа ознак потерпілого – дає змогу здійснити їх систематизацію та підвищити ефективність кримінально-правового захисту потерпілих шляхом оптимізації відповідних нормативних конструкцій у кримінальному законодавстві.

IV. Залежно від **виду складу кримінального правопорушення** ознаки потерпілого можуть проявлятися в основному, кваліфікованому, особливо кваліфікованому та привілейованому складах. У кожному з цих випадків вони впливають на юридичну оцінку діяння, зокрема його кваліфікацію, ступінь суспільної небезпечності та міру покарання.

Ознаки потерпілого в основному, кваліфікованому та особливо кваліфікованому складах кримінальних правопорушень доцільно розглянути на прикладі сексуального насильства.

В основному складі цього злочину (ч. 1 ст. 153 КК України) згадується про потерпілу особу без її конкретизації. Отже, ознаки потерпілого тут є загальними.

У кваліфікованому складі злочину (ч. 2 ст. 153 КК України) законодавець уже конкретизує категорії потерпілих. Йдеться, зокрема, про: подружжя або колишнє подружжя; особа, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах; особа, щодо якої злочин вчинено у зв'язку з виконанням нею службових, професійних або громадських обов'язків; жінка, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.

У особливо кваліфікованих складах (ч. 3–5 ст. 153 КК України) потерпілими можуть бути: неповнолітня особа (ч. 3); особа, яка не досягла чотирнадцяти років (ч. 4); особа, якій спричинено тяжкі наслідки (ч. 5).

Таким чином, у кваліфікованих і особливо кваліфікованих складах з'являються спеціальні ознаки потерпілого, які або підвищують суспільну небезпечність діяння (наприклад, вагітність як біологічна ознака, що підкреслює вразливість потерпілої), зокрема шляхом вказівки на додатковий об'єкт посягання (сімейні чи службові відносини). Такі ознаки мають системоутворююче значення, формуючи відповідний склад кримінального правопорушення.

У ***привілейованих складах кримінальних правопорушень*** окремі властивості або поведінка потерпілого є обставинами, що знижують вину винного та пом'якшують кримінально-правову оцінку діяння. Ідеться, зокрема, про: потерпілого, який жорстоко поводився з винним, принижував його честь і гідність (ст. 116, 123 КК України); потерпілого, який сам напав на суб'єкта кримінального правопорушення (ст. 118 КК України); потерпілого, який вчинив злочин, і був у процесі затримання (ст. 124 КК України).

У таких випадках поведінка потерпілого впливає на оцінку вини: вона може викликати сильне душевне хвилювання, стан афекту чи оборонну реакцію в суб'єкта кримінального правопорушення, що обґрунтовує більш м'яке кримінально-правове реагування у вигляді пом'якшеної санкції. Ключовим фактором, що пом'якшує відповідальність, є особливий психоемоційний стан винного, викликаний негативною поведінкою потерпілого або наявність провокуючої ситуації, створеної потерпілим.

Таким чином, у привілейованих складах кримінальних правопорушень ознаки потерпілої особи зазвичай слугують підставою для зменшення ступеня суспільної небезпеки діяння. Водночас цей підхід не є універсальним. Показовим винятком є умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України). У межах цього складу потерпілу особу характеризують дві істотно уразливі ознаки – новонародженість дитини та її кровно-родинний зв'язок із матір'ю, які, за загальним правилом, обумовлюють підвищений рівень кримінально-правової охорони. Проте ключове значення в цій нормі надається психофізіологічному стану жінки в період пологів або безпосередньо після них, що істотно знижує її особисту суспільну небезпечність. У цьому випадку суб'єктивний стан винної особи отримує пріоритет перед уразливими ознаками потерпілої, що підтверджує необхідність індивідуалізованого підходу до кримінально-правової оцінки таких ситуацій.

V. **За формою вини** можна виділити ознаки потерпілого від умисних та ознаки потерпілого від необережних кримінальних правопорушень.

Залежно від наявності умислу або необережності, кримінально-правові ознаки потерпілого набувають різного змістовного навантаження в межах структури складу кримінального правопорушення.

Ознаки потерпілого при умисній формі вини. Умисне кримінальне правопорушення характеризується усвідомленою спрямованістю протиправного посягання на конкретну особу або групу осіб. У таких випадках потерпілий зазвичай є персоналізованим, тобто винний діє з наміром завдати шкоди певній особі (наприклад, сусідові, члену сім'ї, представнику влади, свідку тощо).

Зазвичай між винним і потерпілим існує психологічна взаємодія, обумовлена певними обставинами (особистісним конфліктом, матеріальною чи службовою залежністю, ревнощами, помстою, корисливістю тощо).

У певних складах умисних кримінальних правопорушень важливе значення має ***завідомість*** щодо окремих ознак потерпілого. Наприклад, у п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 152, ч. 2 ст. 153 КК України йдеться про жінку, яка, завідомо для винного, перебувала у стані вагітності; у ч. 2 ст. 136 КК України – про завідоме перебування малолітнього в небезпечному для життя стані; у ст. 151 КК України – про завідомо психічно здорову особу.

У проєкті КК України термін «завідомо» трактується як розуміння особою певного факту як явного, очевидного для неї (п. 12 ч. 2 ст. 1.1.1 проєкту КК України) [21].

Отже, ознака завідомості щодо певних характеристик потерпілого є важливим елементом суб'єктивної сторони умисних кримінальних правопорушень. Вона свідчить про те, що винний не лише усвідомлював суспільно небезпечний характер своїх дій, а й розумів наявність у потерпілого особливих властивостей (зокрема, малолітнього віку, вагітності, психічного здоров'я), які підвищують суспільну небезпечність посягання. Саме тому завідомість забезпечує підвищений рівень кримінально-правової охорони вразливих категорій потерпілих.

Ознаки потерпілого при необережній формі вини. У випадках необережних кримінальних правопорушень потерпілий, як правило, не є ціллю протиправного впливу суб'єкта кримінального правопорушення. Шкода, якої йому завдано, є небажаним наслідком, який винний або передбачав, але легковажно розраховував на його відвернення, або не передбачав, хоча повинен був і міг передбачити.

У таких випадках потерпілий зазвичай є неперсоніфікованим. Його ознаки відіграють опосередковану роль, характеризуючи не спрямованість умислу, а умови, за яких настала шкода. Спеціальні ознаки потерпілого тут рідко мають конструктивне значення, але можуть бути враховані при кваліфікації (наприклад, загибель кількох осіб кваліфікується за ч. 3 ст. 286 КК України), або при індивідуалізації покарання, зокрема у випадках, коли поведінка потерпілого сприяла настанню наслідків. У

практиці судового розгляду кримінальних проваджень щодо порушення правил безпеки дорожнього руху (ст. 286 КК України) неправомірна або необачна поведінка потерпілого (наприклад, порушення потерпілим зазначених правил) може розглядатися як обставина, що зменшує ступінь вини винного.

Згідно з позицією Т.І. Присяжнюк, якщо потерпілий свідомо підвищує рівень небезпеки, яка йому загрожує, і тим самим сприяє вчиненню злочину, це має вважатися обставиною, що пом'якшує покарання. Авторка пропонує навіть закріпити таку обставину в ст. 66 КК України [3, с. 189].

Потерпілих від необережних кримінальних правопорушень у певних випадках характеризують терміни, які не використовується в контексті умисних деліктів. Йдеться, наприклад, про загибель (ч. 2 ст. 283, ч. 3 ст. 286, ч. 4 ст. 286-1, ст. 291, ч. 3 ст. 292, ч. 2 ст. 325, ч. 2 ст. 438 КК України).

VI. За **ступенем законодавчої конкретизації** ознаки потерпілого поділяються на конкретизовані та неконкретизовані.

Критерієм такого поділу є спосіб закріплення ознаки потерпілого у диспозиції кримінально-правової норми. Тобто йдеться про те, чи прямо законодавець визначає, хто є потерпілим, або ж це встановлюється із загального змісту охоронюваних відносин.

Конкретизованими є такі ознаки потерпілого, які прямо зазначені у диспозиції статті КК України або визначені через нормативне відсилання до іншого закону.

Вони мають чітке юридичне формулювання та є обов'язковими для застосування кримінально-правової норми. Завичай це ознаки спеціального потерпілого.

Наприклад, «неповнолітній» (ч. 2 ст. 149 КК України), «суддя» (ст. 377 КК України), «журналіст» (ч. 1, 2 ст. 171 та ст. 347-1 КК України), «військовополонений» (ч. 1 ст. 438 КК України). Відсутність такої ознаки змінює або виключає можливість кваліфікації за відповідною нормою.

У межах конкретизованих доцільно виокремити ***умовно конкретизовані ознаки*** – ті, що мають часткову визначеність і формулюються через узагальнені критерії, які потребують тлумачення (наприклад, «безпорадний стан», «залежність»). Їх зміст встановлюється у кожному проваденні з урахуванням фактичних обставин.

Неконкретизованими є ознаки потерпілого, які не названі у диспозиції статті КК, але випливають із характеру об'єкта посягання або сутності заподіяної шкоди. Ці ознаки не описані конкретно, але її можна визначити шляхом тлумачення кримінально-правових норм.

В одних випадках потерпілий визначається у диспозиції криміналь-правової норми узагальнено – як «інша людина» (ч. 1 ст. 115 КК України), «особа» (ст. 127 КК України), «потерпіла особа» (ст. 134 КК України), а в інших – взагалі не згадується (ст. 119 КК України).

П.П. Андрушко, О.О. Дудоров та Д.С. Птащенко слушно зазначають, що законодавець інколи прямо не вказує на потерпілого, але передбачає його наявність, яка встановлюється шляхом тлумачення КК України. Наприклад, потерпілим від умисного або необережного тяжкого тілесного ушкодження як кримінальних правопорушень проти здоров'я особи вважається жива, яка має фактичне здоров'я, людина в період від народження до смерті незалежно від наявності у неї хвороб, фізичних вад та інших індивідуальних особливостей [22, с. 357].

У складі злочину, передбаченого ст. 119 КК України, ознаки потерпілого є неконкретизованими, оскільки законодавець не лише не визначає потерпілого за спеціальним статусом, віком, родинними зв'язками або іншими нормативно закріпленими характеристиками, а й загалом безпосередньо не згадує про цього учасника кримінально-правових відносин. Потерпілого можна встановити шляхом аналізу дефініції вбивства як умисного протиправного заподіяння смерті іншій людині або, виходячи з родового об'єкта посягання (життя людини). Відповідно, потерпілим від вбивства через необережність є будь-яка фізична особа, що дозволяє віднести його до категорії загального потерпілого, ознаки якого не конкретизовані в диспозиції статті.

Важливо підкреслити: неконкретизованість ознаки не означає її невизначеність – зміст такої ознаки може бути цілком чітко встановлений через інші норми права або усталену правозастосовну практику.

У більшості випадків конкретизовані ознаки потерпілого в диспозиції кримінально-правової норми характеризують спеціального потерпілого, тобто особу з особливим правовим статусом, станом або соціальною роллю, що має визначальне значення для кваліфікації діяння. Натомість неконкретизовані ознаки зазвичай позначають загального потерпілого, який не має спеціальних характеристик, необхідних для утворення складу кримінального правопорушення. Водночас такий зв'язок не є абсолютним, оскільки ступінь конкретизації ознаки не завжди співпадає зі ступенем нормативної визначеності її змісту.

VII. За **ступенем нормативного визначення змісту** ознаки потерпілого можна поділити на визначені та невизначені.

Критерієм виступає наявність або відсутність офіційного правового роз'яснення змісту ознаки в законодавстві або інших нормативних актах. Цей поділ оцінює не спосіб закріплення ознаки у диспозиції, а джерело її змістового наповнення.

Визначеними є такі ознаки потерпілого, щодо яких існує пряме нормативне визначення. Вони мають офіційне тлумачення у КК, КПК чи спеціальних законах, що забезпечує єдність кваліфікації та передбачуваність правозастосування.

Наприклад, поняття «близькі родичі та члени сім'ї» (ст. 155, 156, 345-1 КК України) визначається у п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України, а «військовослужбовця» (ст. 348 КК України) – у ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». Відповідно до примітки до ст. 376 КК України під судом і суддями у статтях 376-379, 382 КК України слід, крім судів і суддів України, розуміти також і Міжнародний кримінальний суд, його суддів і посадових осіб. Ознаки журналістів як потерпілих від кримінальних правопорушень, передбачених ст. 171, 347-1, 348-1 КК України, визначено у примітці до ст. 345-1 КК України.

Невизначеними є ознаки потерпілого, що не мають нормативного визначення або мають оціночний характер, тому їх зміст встановлюється через судову практику, експертизу та правову доктрину. Ці ознаки не можуть бути встановлені формально – вони потребують аналізу доказів, індивідуальної оцінки та експертного підтвердження.

Типовими прикладами невизначених ознак потерпілої особи є «безпорадний стан» (визначається за медичними, фізичними та психологічними критеріями, що диференціюються у кожній конкретній ситуації), «залежність потерпілого від винного» (встановлюється з урахуванням соціально-економічних, сімейних та інших факторів), «сильні страждання» (оцінюються з урахуванням індивідуальних психофізичних властивостей потерпілого).

Таким чином, конкретизованість та визначеність ознак потерпілого є різними за змістом характеристиками. Конкретизованість відображає спосіб закріплення ознаки у диспозиції кримінально-правової норми, тоді як визначеність характеризує ступінь нормативного розкриття змісту відповідної ознаки у законодавстві або через інші джерела права. Унаслідок цього одна й та сама ознака потерпілого може бути неконкретизованою, але визначеною (наприклад, «член сім'ї»), або конкретизованою, але невизначеною (наприклад, «безпорадний стан»), що свідчить про відсутність автоматичного збігу форми законодавчого закріплення та ступеня нормативної конкретизації змісту.

Запропоноване розмежування дозволяє уникнути помилкового ототожнення структурної ролі ознаки потерпілого у складі кримінального правопорушення з джерелами її змістового наповнення, забезпечує коректнішу кваліфікацію та підвищує рівень юридичної визначеності у правозастосуванні.

IX. За **кількісною ознакою** слід розрізняти випадки, коли потерпілий визначається в однині, та випадки, коли йдеться про множину потерпілих.

Критерієм такого поділу є кількість осіб, на яких спрямоване кримінальне посягання, якщо вона має значення для кваліфікації кримінального правопорушення або призначення покарання.

Ознаки потерпілого, що вказують на однину – це ознаки, які передбачають, що кримінальне посягання спрямоване на конкретну окрему особу.

У таких випадках склад кримінального правопорушення не залежить від кількості потерпілих, і юридичне значення має передусім сам факт заподіяння шкоди одній людині. Наприклад, для кваліфікації злочину за ст. 152 КК України достаньо згвалтувати одну потерпілу особу, навіть якщо сусільно небезпечне діяння вчинене групою осіб за попередньою змовою. Теж саме стосується наприклад, погрози або насильство щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК України), жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням (ст. 438 КК України).

Тут потерпілий є персоналізованим об'єктом посягання, а чисельність потерпілих не змінює кваліфікації, але може впливати на покарання (як обставина, що обтяжує або ознака, що визначає ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення).

Ознаки потерпілого, що вказують на множину – це ознаки, у яких кількість потерпілих прямо впливає на кримінально-правову оцінку діяння, зокрема є: кваліфікуючою ознакою, або особливо кваліфікуючою ознакою певних деліктів. Кількість потерпілих у таких випадках підвищує ступінь суспільної небезпечності діяння. Йдеться, наприклад, про умисне вбивство двох або більше осіб (п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України), необережне знищення або пошкодження чужого майна, що спричинило загибель людей (ч. 1 ст. 196 КК України), порушення правил безпеки дорожнього руху, що спричинило загибель кількох осіб (ч. 3 ст. 286 КК України). У ст. 442 КК України потерпілими визнано національну, етнічну, расової чи релігійну групу.

Водночас в контексті жорстокого поводження з цивільним населенням (ст. 438 КК України) потерпілою може бути одна цивільне особа.

Л.П. Брич слушно зауважує, що у тих випадках, коли кримінально-правова специфіка потерпілого, як ознаки складу злочину, виражена в диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК через вказівку на множину потерпілих (двох і більше осіб у п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України; невизначене коло потерпілих у злочинах проти громадської безпеки), то тоді між нормами, що

передбачають відповідні склади злочинів, існує співвідношення частини і цілого. Прикладом є співвідношення норми про умисне вбивство двох або більше осіб, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 1, 5 ч. 2 ст. 115 КК України), з одного боку, і норми про участь у складі воєнізованих або збройних формувань у нападі на підприємства, установи, організації чи на громадян, що призвело до загибелі людей (ч. 5 ст. 260 КК України) чи терористичний акт, що призвів до загибелі людини (ч. 3 ст. 258 КК України) – з другого [5, с. 234-236].

Таким чином, кількісна характеристика потерпілого має різне кримінально-правове значення. У першому випадку кількість потерпілих не впливає на склад кримінального правопорушення, а лише на індивідуалізацію покарання, тоді як у другому – вона є юридично значущою ознакою, що визначає кримінально-правову кваліфікацію діяння.

Х. За ***джерелом нормативного визначення*** доцільно виокремлювати внутрішньогалузеві, міжгалузеві та міжнародно-правові ознаки потерпілого.

Аналіз чинного кримінального законодавства України свідчить, що ознаки потерпілої особи лише частково визначаються безпосередньо у КК, тоді як значна їх частина конкретизується або розкривається в інших нормативно-правових актах – переважно в законах, значно рідше – в міжнародних договорах.

Таке різноманітне нормативне походження цих ознак зумовлює необхідність їх систематизації за критерієм джерела правового регулювання, що сприятиме забезпеченню принципу юридичної визначеності, єдності тлумачення та стабільності судової практики.

Внутрішньогалузеві ознаки. Це ознаки потерпілого, які закріплені безпосередньо у тексті КК України. Вони мають власне кримінально-правовий зміст і не потребують звернення до норм інших галузей права для їх тлумачення. У чинному КК України такі ознаки зустрічаються порівняно рідко.

Так, у примітці 2 до ст. 149 КК України визначено уразливий стан потерпілого від торгівлі людьми як зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, а також може бути спричинений збігом тяжких особистих, сімейних або інших обставин.

Поняття добровільної згоди потерпілої особи розкривається у примітці до ст. 152 КК України: згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи з урахуванням супутніх обставин.

Щодо регіональної належності, то її зміст роз'яснено у примітці до ст. 161 КК України як належність особи за народженням чи проживанням до регіону – частини території України або території компактного розселення українців за межами території України, що відрізняється від інших територій за низкою історичних, географічних, мовних та інших ознак.

Кримінально-правові ознаки журналіста як потерпілого від кримінальних правопорушень конкретизовано у примітці до ст. 345-1 КК України. Вони застосовуються у випадках правопорушень, передбачених ст. 171, 345-1, 347-1, 348-1 цього Кодексу.

У проєкті нового КК України також запропоновано низку кримінально-правових визначень потерпілого. Наприклад, у ч. 2 ст. 1.1.1 надано нормативні дефініції поняття близької людини, дитини, малолітньої дитини, неповнолітньої дитини, молодої особи, уразливої людини, особливо уразливої людини та члена сім'ї [21].

Таким чином, внутрішньогалузеві (внутрішньо-кримінальні) ознаки формують зміст спеціального потерпілого та виконують конструктивну функцію у складі кримінального правопорушення.

Міжгалузеві ознаки. Це ознаки потерпілого, які не визначені безпосередньо у КК України, але запозичені з інших галузей законодавства – кримінального процесуального, адміністративного, трудового, сімейного, медичного тощо. Вони застосовуються в кримінально-правовому контексті через відсилки або усталене правове розуміння, сформоване в інших нормах права.

Наприклад, у примітці до ст. 155 КК України під близькими родичами або членами сім'ї пропонується розуміти осіб, визначених у п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України.

Для встановлення належності особи до категорії державного чи громадського діяча необхідно звертатися до галузевого законодавства, зокрема до законів, які визначають правовий статус таких осіб.

Аналогічно, щоб визначити кримінально-правові ознаки народного засідателя або присяжного як потерпілих від злочинів, передбачених ст. 377, 378, 379 КК України, слід звертатися до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року.

Такі ознаки відображають соціально-правовий статус потерпілого у межах відповідних суспільних відносин (службових, трудових, сімейних тощо) та мають міжгалузевий характер.

Міжнародно-правові ознаки. Це ознаки потерпілих, які мають міжнародно-правове походження і встановлені у міжнародних договорах, ратифікованих Україною.

Вони відображають універсальні стандарти захисту людини і стають частиною кримінального законодавства шляхом імплементації або прямої дії.

Йдеться, наприклад, про цивільне населення та військовополонених (ст. 438 КК України), визначення яких дається у Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. та Женевській конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. [23, 24].

Ці ознаки мають вищу юридичну силу, оскільки відображають міжнародні зобов'язання України у сфері прав людини, міжнародного гуманітарного права, протидії насильству тощо.

Така класифікація відображає системну багаторівневу природу кримінально-правових ознак потерпілого, демонструє їх зв'язок із національним та міжнародним законодавством, а також забезпечує узгодженість кримінально-правового регулювання з принципами верховенства права, юридичної визначеності та поваги до прав людини.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що кримінально-правові ознаки потерпілої особи мають фундаментальне значення для забезпечення кримінально-правової охорони суспільних відносин. Їх аналіз дозволяє не лише уточнити кримінально-правову природу потерпілого, а й забезпечити правильну кваліфікацію кримінальних правопорушень, належну диференціацію кримінальної відповідальності, індивідуалізацію покарання та усунення конкуренції норм. Ознаки потерпілого є необхідним концептуальним елементом як теорії кримінального права, так і правозастосовної практики, оскільки визначають межі кримінально-правової охорони суспільних відносин.

Під кримінально-правовими ознаками потерпілої особи слід розуміти юридично значущі характеристики потерпілої особи, які мають істотне значення для кваліфікації кримінального правопорушення, призначення покарання або застосування інших заходів кримінально-правового характеру.

Кримінально-правові ознаки потерпілого є комплексними та різноаспектними за своєю природою. Вони характеризують потерпілого як соціально-правову фігуру, в якій поєднуються природно-біологічні, соціально-статусні та юридично значущі властивості. Такий підхід дозволяє відійти від спрощеного уявлення, за яким потерпілий розглядається виключно як об'єкт заподіяної шкоди. Натомість потерпілий постає активним учасником кримінально-правових відносин, здатним впливати на правову кваліфікацію діяння та правові наслідки вчиненого.

За результатами дослідження пропонується системна класифікація кримінально-правових ознак потерпілого, яка враховує їх функціональне призначення, ступінь нормативної конкретизації, роль у складі кримінального правопорушення, а також джерело правового регулювання.

1. За кримінально-правовим значенням:
– ознаки, що мають значення для кваліфікації кримінального правопорушення;
– ознаки, що враховуються при призначенні покарання;
– ознаки, що впливають на звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.
2. За роллю у складі кримінального правопорушення:
– обов'язкові (конструктивні);
– факультативні (враховуються залежно від конкретної ситуації).
3. З огляду на поділ потерпілих на загальних і спеціальних:
– кримінально-правові ознаки загального потерпілого;
– кримінально-правові ознаки спеціального потерпілого.

Водночас ознаки спеціального потерпілого поділяються на:
– ознаки, що характеризують особистість потерпілого;
– ознаки, що відображають його поведінку;
– ознаки, пов'язані зі станом потерпілого на момент вчинення правопорушення;
– ознаки, що характеризують взаємовідносини між потерпілим і винним;
– ознаки, що стосуються характеру заподіяної шкоди.

4. Залежно від виду складу кримінального правопорушення:
– ознаки потерпілого в основному складі;
– у кваліфікованому складі;
– в особливо кваліфікованому складі;
– у привілейованому складі.
5. За формою вини:
– ознаки потерпілого в умисних кримінальних правопорушеннях;
– ознаки потерпілого в необережних кримінальних правопорушеннях.
6. За ступенем законодавчої конкретизації:
– конкретизовані (названі безпосередньо у диспозиції статті або визначені через відсилочні норми);
– неконкретизовані (встановлюються шляхом тлумачення).

7. За ступенем нормативного визначення змісту:
– визначені (мають нормативне визначення – дефініцію);
– невизначені (мають оціночний характер або описуються узагальнено).
8. За кількісною характеристикою:
– ознаки, що визначають одного потерпілого;
– ознаки, що визначають множину потерпілих.
9. За джерелом нормативного регулювання:
– внутрішньогалузеві (встановлені безпосередньо у КК України);
– міжгалузеві (запозичені з інших галузей права: кримінального процесуального, адміністративного, трудового тощо);
– міжнародно-правові (випливають із положень ратифікованих Україною міжнародних договорів).

Запропонована класифікація ознак потерпілого має на меті забезпечення системності та передбачуваності кримінально-правового регулювання, а також уточнення змісту потерпілого як кримінально-правової категорії. Кожен із наведених критеріїв дозволяє висвітлити різні аспекти ролі потерпілого у кримінально-правових відносинах та підвищити точність кваліфікації.

Ознаки потерпілого можуть бути необхідними для встановлення складу кримінального правопорушення, впливати на ступінь тяжкості вчиненого та міру покарання або мати значення для застосування заохочувальних кримінально-правових норм. Така диференціація забезпечує правильний вибір норми, індивідуалізацію покарання та реалізацію принципів гуманізму та справедливості.

Обов'язкові ознаки виступають конструктивними елементами складу кримінального правопорушення й визначають сам факт кримінально-правового значення посягання. Факультативні ознаки не впливають на кваліфікацію, але мають важливе значення для індивідуалізації покарання чи застосування заохочувальних норм. Це забезпечує баланс між формалізмом складу кримінального правопорушення і справедливістю покарання.

Ознаки загального потерпілого характеризують будь-яку особу, якій заподіяно шкоду. Ознаки спеціального потерпілого деталізують особливий статус, стан або роль особи і мають конструктивне значення для ряду складів злочинів та кримінальних проступків. Відповідно, спеціальний потерпілий передбачає підвищений рівень кримінально-правової охорони.

У кваліфікованих і особливо кваліфікованих складах ознаки потерпілого виконують функцію диференціації кримінальної відповідальності, оскільки підвищують суспільну небезпечність діяння. У привілейованих складах окремі властивості або поведінка потерпілого зазвичай слугують підставою для зменшення ступеня суспільної небезпеки діяння. Водночас цей підхід не є універсальним.

При умисних кримінальних правопорушеннях потерпілий зазвичай є персоніфікованим, а його ознаки можуть впливати на наявність умислу та його характер (зокрема завідомість щодо стану або властивостей потерпілого). При необережних деліктах ознаки потерпілого здебільшого впливають на ступінь суспільної небезпечності та можуть бути враховані при вирішенні питання про покарання.

Конкретизовані ознаки прямо визначені у законі, мають чітке юридичне формулювання та є обов'язковими для застосування кримінально-правової норми. Водночас неконкретизовані ознаки встановлюються через аналіз об'єкта посягання або змісту заподіяної шкоди. Такий поділ дозволяє враховувати як текстуальну форму норми, так і її функціональне призначення.

Визначені ознаки мають офіційне нормативне роз'яснення, що забезпечує єдність кваліфікації та передбачуваність правозастосування. Невизначені ознаки є оціночними та потребують індивідуального встановлення. Їх значення розкривається у судовій практиці та експертизі, що підкреслює важливість доказової бази.

У низці складів кримінальних правопорушень кількість потерпілих є конструктивною ознакою (наприклад, «двох або більше осіб»), тоді як в інших – не впливає на кваліфікацію, але враховується при призначенні покарання. Це підсилює кримінально-правову реакцію на масовість шкоди.

Внутрішньогалузеві ознаки закріплюються безпосередньо у кримінальному законі, міжгалузеві встановлюються іншими галузями права, а міжнародно-правові витікають із ратифікованих договорів. Це відображає багаторівневу природу кримінально-правової охорони потерпілого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За наук. ред. В.І. Борисова. Х.: Право, 2006. 208 с.
2. Баулін Ю.В. Вибрані праці. Х.: Право, 2013. 928 с.
3. Присяжнюк Т. І. Інститут потерпілого у кримінальному праві України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 214 с.
4. Музика А.А., Лащук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: Паливода А.В., 2011. 192 с.

5. Брич Л.П. Теоретичні засади розмежування складів злочинів: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2014. 465 с.
6. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 2. Вчення про заходи кримінально-правового впливу. Загальна частина кримінального права європейських держав. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 788 с.
7. Вирок Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 20 серпня 2024 р. у справі № 357/15469/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121093275.
8. Вирок Заводського районного суду м. Запоріжжя від 30 жовтня 2025 р. у справі № 332/7343/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131380435.
9. Вирок Сихівського районного суду м. Львова від 28 жовт. 2025 р. у справі № 464/2902/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131380820.
10. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 27 жовт. 2025 р. у справі № 161/7170/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131328604.
11. Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія / наук. ред. О.О. Дудоров. Луганськ: ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 728 с.
12. Тімофєєва Л.Ю. «Право на надію» засудженого до довічного позбавлення волі vs право на безпеку суспільства та потерпілої особи. Вісник Асоціації кримінального права України. 2023. № 2 (20). С. 87–109. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2023.20.29239.
13. Артюхова В.В. Хуліганство: кримінально-правове та кримінологічне пізнання: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2021. 313 с.
14. Про судову практику у справах про хуліганство : постанова Пленуму Верховного Суду України від 22 груд. 2006 р. № 10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06#Text.
15. Присяжнюк Т.І. Інститут потерпілого у кримінальному праві України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 214 с.
16. Грищук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів, докторантів, наук.-пед. працівників юрид. фак. закл. вищ. освіти. Видання 2-ге, змінене та доповнене. Львів, 2019. 666 с.
17. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 квіт. 2021 р. у справі № 594/599/18 (провадження № 51-4172км20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96632085.
18. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21 січ. 2021 р. у справі № 727/1209/19 (провадження № 51-2922км20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94525309.
19. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16 січ. 2025 р. у справі № 755/4443/19 (провадження № 51-4475км24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124561000.
20. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 214 с.
21. Контрольний текст проєкту нового КК України (станом на 21 липня 2025 р.). URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/08/20/00-kontrolnyj-proyekt-kk-21-07-2025.pdf.
22. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.
23. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
24. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ткаченко І.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.73

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Тома М.Г.
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-50817842

Боднарук О.М.
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-0752-8011

Тома М.Г., Боднарук О.М. Правовий статус військовополонених: національний та міжнародно-правовий аспект.

У статті досліджено правовий статус військовополонених в умовах неоголошеної війни росії проти України. Наголошено на тому, що під час російсько-української війни особливо актуальним є питання забезпечення прав та інтересів військовополонених, діяльності відповідних державних органів і посадових осіб, а також притягнення країни-агресора до міжнародної відповідальності за порушення цих прав. Окреслено, що система нормативно-правових актів міжнародного гуманітарного права та національне законодавство встановлює права і обов'язки військовополонених та порядок їх утримання відповідно до міжнародних зобов'язань. Особливу роль у визначенні правового статусу військовополонених відіграє Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року, яка закріплює правила і стандарти щодо їх захисту, встановлює їхні права й обов'язки, а також перелік обов'язків держав, які їх утримують. Відзначено, що структура правового статусу військовополонених включає: 1) права військовополонених, які охоплюють загальні права людини та спеціальні статусні права; значна частина цих прав закріплена Конвенцією шляхом аналогії із ситуаціями, які застосовуються до членів Збройних сил держави, що утримує в полоні; 2) обов'язки військовополонених, серед яких підпорядкування законам, статутам і наказам держави, яка тримає їх у полоні, а також обов'язок повідомляти особисті дані; 3) гарантії реалізації цих прав з боку держави, яка утримує військовополонених; 4) юридичну відповідальність військовополонених, зокрема дисциплінарну та кримінальну.

У випадку порушення прав військовополонених з боку держави-утримувача вона несе відповідальність перед міжнародною спільнотою та постраждалими. Згідно з рішенням міжнародних трибуналів чи інших судових органів така держава зобов'язана забезпечити репарації або компенсації постраждалим особам чи державам, чиї військовополонені постраждали від порушення їхніх прав.

Ключові слова: військовополонені, цивільні, комбатанти, правовий статус, воєнний конфлікт, захист, міжнародне гуманітарне право.

Toma M.G., Bodnaruk O.M. Legal status of prisoners of war: national and international legal aspects.

The article examines the legal status of prisoners of war in the context of Russia's undeclared war against Ukraine. It is emphasized that during the Russian-Ukrainian war, the issue of ensuring the rights and interests of prisoners of war, the activities of relevant state bodies and officials, as well as holding the aggressor country internationally liable for violations of these rights is particularly relevant. It is outlined that the system of regulatory legal acts of international humanitarian law and national legislation establishes the rights and obligations of prisoners of war and the procedure for their detention in accordance with international obligations. A special role in determining the legal status of prisoners of war is played by the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War of August 12, 1949, which establishes rules and standards for their protection, establishes their rights and obligations, as well as a list of obligations of the states that detain them. It is noted that the structure of the legal status of prisoners of war includes: 1) the rights of prisoners of war, which include general human rights and special status rights; a significant part of these rights is enshrined

in the Convention by analogy with the situations applicable to members of the Armed Forces of the Detaining Power; 2) the obligations of prisoners of war, including submission to the laws, statutes and orders of the Detaining Power, as well as the obligation to provide personal data; 3) guarantees for the implementation of these rights by the Detaining Power; 4) the legal responsibility of prisoners of war, in particular disciplinary and criminal.

In the event of a violation of the rights of prisoners of war by the Detaining Power, it is responsible to the international community and the victims. According to the decision of international tribunals or other judicial bodies, such a State is obliged to provide reparations or compensation to the injured persons or to the States whose prisoners of war have suffered from the violation of their rights.

Key words: prisoners of war, civilians, combatants, legal status, military conflict, protection, international humanitarian law.

Постановка проблеми. Беручи до уваги понад десятирічну тривалість російсько-української війни, питання, пов'язані з військовополоненими, їхніми правами та свободами, набули надзвичайно важливого значення як у межах самої України, так і на міжнародній арені. Ця тематика виходить за межі суто гуманітарних аспектів, зачіпаючи правову, моральну та політичну площини. Конституція України, як основний закон держави, підкреслює і визнає найвищою соціальною цінністю людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку [1]. Таке визначення спрямоване на захист прав кожного громадянина, а також на підтвердження відданості держави принципам гуманізму та справедливості навіть у найскладніших умовах війни.

Ратифікація Україною документів міжнародного гуманітарного права сприяла гармонізації національного законодавства України із міжнародними стандартами, заздалегідь визначаючи зміст і обсяг міжнародних зобов'язань у межах окремих напрямків регулювання. Зокрема, питання поводження з військовополоненими не залишилося поза увагою, що є відображенням загальної мети міжнародного гуманітарного права: зменшення впливу та пом'якшення наслідків війн, які нерідко мають катастрофічний характер і впливають на всі аспекти людського життя. У цьому контексті право виступає практично єдиним механізмом, здатним впорядковувати відносини учасників збройних конфліктів через встановлення норм і правил поведінки, а також необхідних обмежень.

Іноді засоби та методи ведення воєнних дій можуть набувати такого характеру, що суперечить основним принципам міжнародного гуманітарного права (далі – МГП). У таких випадках наслідки збройного конфлікту здатні загострюватися, створюючи умови для притягнення до відповідальності за порушення норм МГП, що підтверджується прикладами з історії воєнних конфліктів, а також діяльністю міжнародних судових інституцій та трибуналів. Зокрема, положення МГП регламентують правила поводження з військовополоненими та визначають обов'язок держав дотримуватися цих норм. Водночас держави зобов'язані поширювати знання про положення МГП у міжнародній спільноті, що сприяє запобіганню порушенням основоположних прав і свобод людини та громадянина. Встановлення кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з військовополоненими слугує гарантією запобігання порушенням міжнародного гуманітарного права, а також забезпечення виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань [2].

Мета дослідження. Мета наукової статті полягає в проведенні аналізу правового статусу військовополонених у контексті збройного конфлікту в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз правового статусу військовополонених у контексті російсько-української війни набуває особливої актуальності, що закономірно сприяє зростанню інтересу до цієї тематики з боку як науковців, так і практиків. Зокрема, питання правового статусу військовослужбовців стали предметом досліджень таких науковців, як: Вознюк А., Письменський Є, Вакуленко А., Топчій В., Федчук Т., Новицька Н., Татаренко Л., Кравченко І., Ткаченко А. та ін.

Виклад основного матеріалу. У лютому 2022 року розпочата повномасштабна війна Росії проти України стала одним із найбільших викликів для українського народу з часів завершення Другої світової війни. Зокрема, у 2022 році Україна вже восьмий рік протистояла російській окупації. Ця жорстока агресія спричинила численні людські втрати серед цивільного населення, а також призвела до взяття в полон значної кількості українських військовослужбовців і цивільних осіб, серед яких опинилися й неповнолітні. У цих умовах захист прав полонених, з акцентом на їх дотримання, забезпечення відповідних умов тримання та їх своєчасне звільнення, постають як надзвичайно актуальні питання. Українська влада, дипломати та представники міжнародної спільноти докладають максимальних зусиль для розв'язання цієї проблеми.

Встановлення правового статусу військовополонених у період збройного конфлікту базується на фундаментальному принципі диференціації, закладеному в міжнародному гуманітарному праві. Цей принцип забезпечує чітке розмежування між комбатантами, тобто особами, які безпосередньо беруть участь у бойових діях, і некомбатантами, до яких належать цивільні особи, а також ті, хто припинив ак-

тивну участь у конфлікті. До останніх відносяться не тільки цивільні громадяни, але й поранені учасники бойових дій або військовополонені, тобто особи, які після потрапляння в полон втрачають здатність бути активними учасниками війни та перебувають під спеціальним захистом відповідно до норм міжнародного права. Таким чином, цей принцип слугує важливим інструментом для впорядкування відносин під час війни та гарантування захисту осіб, які вже не становлять загрози для конфліктуючих сторін.

Правовий статус військовополонених слід визначати, базуючись на загальному розумінні цього терміна, яке має свої специфічні риси стосовно військових. Структура правового статусу військовополонених включає права (як спеціальні, характерні для військовополонених, так і загальні, що стосуються всіх осіб), обов'язки, механізми забезпечення їх виконання, а також юридичну відповідальність.

Особливості визначення статусу військовополонених базуються на загальному підході, передбаченому міжнародним гуманітарним правом (МГП). Ключові аспекти цього підходу наступні:

- ✓ ***Військовополонені*** підпорядковуються командирам, перебувають у межах дисциплінарної системи, мають чітке розмежування від цивільного населення та повинні дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права;
- ✓ ***Цивільні, які беруть участь в оборонн***их діях проти агресора, але не входять до складу офіційних формувань (тобто регулярної армії), також підпадають під зобов'язання дотримуватися положень МГП;
- ✓ ***Учасники рухів опору, які не входять до складу збройних сил***, проте належать до однієї зі сторін конфлікту за ознаками, що підтверджують їхню приналежність (зокрема, організована діяльність, централізований контроль і підтримка, яка сприяє сторонам конфлікту), також враховуються в цьому контексті [3].

Варто зазначити, що люди, які з різних причин не мають права брати участь у збройному конфлікті, все одно можуть бути залучені до нього. Попри відсутність статусу військовослужбовця, на таких осіб поширюються гарантії міжнародного гуманітарного права. Однак обсяг і зміст цих гарантій залежать від того статусу, який вони отримують у разі потрапляння в полон. Це узгоджується з принципом диференціації захисту, закладеним у міжнародному гуманітарному праві. Наприклад, затримання особи у умовах збройного конфлікту не автоматично надає їй статус військовополоненого. Водночас до неї мають ставитися як до військовополоненого, виділяючи її в окрему категорію.

Правовий статус військовополонених регламентується сукупністю міжнародно-правових документів та норм національного законодавства. До основних актів, що регулюють цей статус, належать:

- ✓ IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. [2, 3] .
- ✓ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р. [4].
- ✓ Додатковий протокол до Же9невських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 р. [5].
- ✓ Конвенція проти катувань ООН та ін. [6].

Національні нормативно-правові акти у сфері ратифікації та впровадження міжнародних договорів, а також визначення правового статусу військовополонених, які були звільнені з російського полону:

- ✓ Наказ Міністерства оборони «Про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у збройних силах України» від 23.03.2017 р. [7].
- ✓ Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» [8].
- ✓ Закон України «Про соціальний і правовий захистосіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» та ін. [9].

У цілому, завдяки положенням відповідних міжнародних конвенцій та її Додатковим протоколам, було чітко окреслено права військовополонених. Ці права включають заборону застосування катувань, недопущення будь-яких форм нелюдського або принизливого поводження, забезпечення необхідною медичною допомогою, створення належних умов утримання та організацію репатріації після завершення активної фази воєнних дій. Такі норми покликані гарантувати гуманний підхід до осіб, які потрапляють у полон, та забезпечити дотримання міжнародних стандартів гуманітарного права.

Росія, виступаючи як держава-агресор, несе відповідальність за дотримання встановлених міжнародним гуманітарним правом норм і положень. У свою чергу, Україна, яка стала жертвою цієї агресії, має легітимне право наполягати на суворому виконанні росією всіх передбачених правил і стандартів, зокрема тих, що регулюють поводження з українськими військовополоненими. Це включає як забезпечення належного ставлення до осіб, позбавлених свободи внаслідок воєнних дій, так і гарантування виконання міжнародно визнаних норм, спрямованих на захист їхніх прав та гідності.

Цілком очевидно, що росія регулярно порушує норми міжнародного права, особливо у контексті поводження з військовополоненими. Численні свідчення та відеоматеріали засвідчують факти катувань, жорстоких умов утримання, побиттів та позбавлення життя.

РФ неодноразово порушувала міжнародні норми та правила поводження з військовополоненими, здійснюючи дії, що суперечать гуманітарному праву. Серед численних інцидентів особливу увагу привертають такі випадки, як теракт у виправній колонії в Оленівці, жорстокий розстріл українського воїна Олександра Мацієвського, та інші злочини, які викликають шок і засудження міжнародної спільноти. Згідно з інформацією, наданою Офісом Генерального прокурора України, станом на січень-листопад 2025 року, в державі триває розслідування понад 32 кримінальних проваджень, відкритих за фактами розстрілу 59 українських військовополонених. Такі події потребують детального розгляду та справедливого покарання винних, адже вони свідчать про тяжкі порушення прав людини і ставлять під сумнів дотримання рф міжнародних зобов'язань [10].

Дотримання норм і положень міжнародного гуманітарного права виступає надзвичайно важливим аспектом для забезпечення належного захисту як цивільного населення, так і військових у будь-яких умовах. Це право створене для регулювання поведінки під час збройних конфліктів, гарантуючи збереження людяності навіть у найскладніших обставинах. У випадках порушення встановлених норм відповідальність за такі дії може бути покладена на кілька рівнів, зокрема на міжнародний, національний, індивідуальний чи державний. Кожен із цих рівнів має важливе значення у забезпеченні справедливості та притягненні винних до відповідальності за вчинки, що суперечать принципам гуманітарного права.

Варто зазначити, що люди, які в силу різних причин не мають права на участь у збройному конфлікті, все ж можуть бути залучені до нього. При цьому, хоча вони не мають статусу військовослужбовця, гарантії, передбачені міжнародним гуманітарним правом, все одно поширюються на них. Однак обсяг і зміст таких гарантій залежать від того, який статус ці особи отримають у разі їхнього перебування в полоні. Це узгоджується з принципом диференціації захисту в рамках міжнародного гуманітарного права. Наприклад, затримання особи у зв'язку зі збройним конфліктом не надає їй статусу військовополоненого, проте вона має право на поводження відповідно до стандартів для військовополонених, виділяючи її в окрему категорію.

Щодо відповідальності, слід зазначити, що військовополонені та особи, яких прирівнюють до військовополонених (але які не мають офіційного статусу військовополонених), мають певні відмінності. Військовополонені, як законні комбатанти, мають право брати участь у воєнних діях і не можуть бути притягнуті до відповідальності лише за факт участі в бойових діях, оскільки це відповідає їхньому статусу. Однак як перша, так і друга група можуть нести відповідальність за скоєння злочинних дій. Іншими словами, йдеться про імунітет і права осіб, які перебувають у полоні. У цьому контексті права обох категорій майже однакові, проте імунітет поширюється лише на законних учасників збройних конфліктів, тобто на тих, хто має статус законного комбатанта.

Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, права військовополонених мають пріоритет над їхніми обов'язками, які переважно обмежуються дотриманням законів, статутів і наказів, чинних у збройних силах держави, яка тримає особу в полоні (ст. 82 Женевської конвенції III). Окрім цього, військовополонені зобов'язані під час допиту надавати своє прізвище, ім'я, військове звання, дату народження та армійський, полковий, особовий або серійний номер. Якщо таких даних немає, необхідно вказати іншу еквівалентну інформацію (ст. 17 Женевської конвенції III) [4]. Військовополоненим надається низка прав, які гарантуються відповідно до положень Третьої Женевської конвенції. Такі права включають можливість користування пільгами, визначеними зазначеною конвенцією, незалежно від скоєних ними правопорушень до моменту взяття у полон (стаття 85). Полонені також мають право зберігати свої військові звання та знаки розрізнення, що забезпечується державою, яка їх утримує (стаття 88). Крім того, вони володіють правами, що гарантують належне поводження навіть після застосування дисциплінарних чи кримінальних заходів (статті 13-16). Женевська конвенція також регулює систему прав, умови утримання, побут полонених, а також порядок їх лікування (статті 97-98) та інші аспекти [4]. Окрім того, держава, що утримує військовополонених, наділена правом застосовувати до них відповідні заходи впливу. Це, зокрема, може передбачати процес притягнення до відповідальності осіб за порушення чинних правових норм, включаючи закони, статути та накази, які регламентують діяльність та порядок у збройних силах даної держави. Також можливе застосування інших заходів впливу, таких як особливий нагляд або покарання за невдалу спробу втечі [4].

Необхідно зазначити, що категорію законів, статутів і наказів, які діють у збройних силах держави, що утримує осіб у полоні, слід трактувати широко. Вона охоплює всі закони цієї держави, які поширюються на всіх суб'єктів, зокрема на збройні сили, а також ті норми, які спеціально регулюють окремі правовідносини у збройних силах. Це випливає з положень частини 2 статті 82 Третьої Женевської конвенції [4]. Водночас розмежування між категоріями військовополонених і осіб зі складу збройних сил держави, яка їх утримує, здійснюється для уникнення можливості притягнення військовополонених до відповідальності (за винятком дисциплінарної) за дії, які не є караними для представників власних збройних сил.

Висновки. У сучасних реаліях захист прав військовополонених набуває особливого значення як для України, так і для міжнародного співтовариства. Це пов'язано з систематичними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права з боку росії, що спричиняють постійне зростання кількості українських громадян, які стають жертвами насильства. Враховуючи цю ситуацію, вкрай важливим є вжиття невідкладних та комплексних заходів.

Отже, базуючись на нормах міжнародного гуманітарного права, які виступають гарантією дотримання прав і свобод людини, можна стверджувати, що правовий статус військовополонених, закріплений у низці міжнародних нормативно-правових актів, має значний вплив на практику правозастосування. Це визначає правила поводження з військовополоненими та законність конкретних дій державних органів стосовно цих осіб, включаючи обсяг впливу, його зміст і можливості.

Крім того, міжнародне гуманітарне право встановлює як права й обов'язки військовополонених, так і вимоги до держав, які тримають у полоні військових. Виконання цих вимог є міжнародним зобов'язанням. Важливо зазначити, що правова система військовополонених передбачає як спеціальні, так і загальні права. Спеціальні права стосуються виключно військовополонених, тоді як загальні розповсюджуються на всіх осіб. У цьому контексті підстави притягнення військовополонених до юридичної відповідальності мають свої особливості.

У разі порушення державою прав військовополонених, яку вона утримує в полоні, така держава несе відповідальність перед міжнародною спільнотою та постраждалими особами. Зокрема, за рішенням міжнародних трибуналів чи чинних міжнародних судових органів, держава зобов'язана надати репарації або компенсації постраждалим особам чи тим державам, чиї військовополонені зазнали порушення їхніх прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Гаага, 18 жовтня 1907 року. Дата набрання чинності для України: 24 серп. 1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Набуття чинності для України: 25 лип. 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199.
4. Женевська конвенція про поводження з військовослужбовцями від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми: ООН від 08.12.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text.
6. Конвенція проти катувань ООН: ООН від 10.12.1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_085.
7. Про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у збройних силах України: Наказ Міністерства оборони від 23.03.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text.
8. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text.
9. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей: Закон України 26.01.2022 р. № 2010-IX URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text.
10. Офіс Генерального прокурора https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Тома М.Г., Боднарук О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.1 :343.151,272 : 347,952.1,5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.74

ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ УХВАЛ, РІШЕНЬ ТА ВИРОКІВ СУДІВ ВИКОНАВЦЯМИ ТА НАЦІОНАЛЬНИМ АГЕНТСТВОМ З ПИТАНЬ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗШУКУ ТА УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ, ОДЕРЖАНИМИ ВІД КОРУПЦІЙНИХ ТА ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ: ДОЦІЛЬНІСТЬ РОЗМЕЖУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ

Фурса С.Я.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та приватного права,
Київський університет права
Національної академії науки України
ORCID: 0000-0002-3023-5287

Фурса Є.І.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та приватного права,
Київський університет права
Національної академії науки України
ORCID: 0000-0001-9496-1256

Фурса С.Я., Фурса Є.І. Примусове виконання ухвал, рішень та вироків судів виконавцями та Національним агентством з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: доцільність розмежування повноважень.

У статті надано науковий аналіз виконання ухвал, постанов, вироків судів у кримінальних справах та вчинення інших видів виконавчих проваджень, пов'язаних зі зверненням стягнення на майно (грошові кошти), отриманні від корупційних злочинів в інтересах держави та інших осіб. З метою удосконалення діяльності Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі-Національне агентство) слід звернути увагу на цілі, яких воно має досягати, у зв'язку з діяльністю, зокрема, державних виконавців. Доцільно усунути дублювання їх повноважень зі звернення стягнення на майно (грошові кошти) в дохід держави, що може виконуватися як державними виконавцями, так і Національним агентством на законодавчому рівні. Закон України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» не має чітко визначених цілей, на досягнення яких він спрямований, а також в його змісті існує велика кількість суперечностей та недоліків які слід усувати комплексно і системно. Так, при наявності проблем з реалізацією майна з прилюдних торгів Агентством та державними виконавцями варто створювати універсальну і системну платформу, де майно буде зручно придбавати покупцям, доцільно визнати потребу в професійних управлінцях активами. Управління активами – це складна професійна діяльність, де мають проявлятися знання як права, так економіки, має також бути застрахована можлива відповідальність за негативні наслідки такої діяльності. Авторами обґрунтовано, що управління активами – не є їх відчуження, як це передбачено у зазначеному вище Законі України. Правильним та актуальним орієнтиром, який має бути розвинений і конкретизований в національному законодавстві та міжнародних договорах це взаємодія представників Агентства з фахівцями з іноземних країн в частині обміну досвідом та інформацією з питань, пов'язаних з виявленням, розшуком та управлінням активами з метою повернення їх в Україну.

Ключові слова: кримінальне, цивільне судочинство, корупційні злочини, суд, ухвали, постанови, конфіскація, арешт, вирок суду, виявлення та розшук активів, управління активами, необґрунтовані активи, рішення суду, повноваження, Національне агентство, державний виконавець, примусове виконання.

Fursa S.Y., Fursa Ye.I. Forced enforcement of resolutions, decisions and judgments of courts by enforcement officers and the National agency for the detection, search and management of assets obtained from corruption and other crimes: the appropriateness of the definition of powers.

The authors have conducted a scientific analysis of the execution of decisions, rulings, and court sentences in criminal cases and the conduct of other types of enforcement proceedings related to the seizure of property (money) obtained from corruption crimes in the interests of the state and other persons. The need to eliminate duplication of powers to seize property (money) in the state's income, which can be performed by both state bailiffs and the National Agency of Ukraine for the Identification, Search, and Management of Assets Obtained from Corruption and Other Crimes (hereinafter referred to as the National Agency), by coordinating and delimiting them at the legislative level, is substantiated. In order to improve the activities of the National Agency, attention should be paid to the goals it should achieve in conjunction with the activities of other bodies that should facilitate the implementation of civil and criminal justice, in particular, state bailiffs. The Law of Ukraine "On the National Agency of Ukraine for the Identification, Search and Management of Assets Obtained from Corruption and Other Crimes" does not have clearly defined goals, the achievement of which it is aimed at, and there are a large number of contradictions and shortcomings in its content that should be eliminated comprehensively and systematically. Thus, if there are problems with the sale of property from public auctions by the Agency and state executors, it is worth creating a universal and systematic platform where property will be convenient for buyers to purchase, it is advisable to recognize the need for professional asset managers. Asset management is a complex professional activity, where knowledge of law and economics must be manifested, possible liability for the negative consequences of such activity must be insured. The authors substantiate that asset management is not their alienation, as provided for in the above-mentioned Law of Ukraine. The correct and relevant guideline, which should be developed and specified in national legislation and international treaties, is the interaction of representatives of the Agency with specialists from foreign countries in terms of exchanging experience and information on issues related to the identification, search and management of assets with the aim of returning them to Ukraine.

Key words: criminal, civil proceedings, corruption crimes, court, resolutions, decisions, confiscation, arrest, court verdict, identification and search of assets, asset management, unfounded assets, court decision, authority, National Agency, state enforcement officer, enforcement.

Постановка проблеми зводиться до дослідження наукових джерел, законодавчих актів про Національне агентство, виконавче провадження та ін., а також встановлення проблем, які виникають при виконанні ухвал, постанов та вироків суду про конфіскацію майна як видів покарання при вчиненні корупційних злочинів. Вирішення таких проблем зумовлено необхідністю розмежування повноважень Національного агентства та державних виконавців, оскільки положення відповідних нормативних актів є недосконалими та потребують істотного переформатування.

Мета дослідження зумовлена актуальними проблемами у забезпеченні інтересів осіб, які постраждали від злочину, інтересами держави та аналізом позицій вчених та норм, зокрема, Кримінального процесуального кодексу України [1] (далі – КПК) та Закону України "Про виконавче провадження" [2] (далі-Закон) для узгодження і удосконалення відповідних процедур примусового виконання постанов, вироків суду щодо виконання таких покарань як конфіскація майна. Такий науковий аналіз необхідний не тільки в контексті суто наукової діяльності, а й через істотний запит громадянського суспільства на справедливе і адекватне покарання злочинців. Так, у медіа повідомляється про виявлення величезних сум коштів, отриманих незаконно, проте лише незначна їх частина потрапляє під примусове вилучення. Тому потребується узгоджувати процедури примусового виконання вироків з процедурами діяльності правоохоронних органів з розслідування кримінальних правопорушень. Складність таких справ обумовлена тим, що значна частина коштів, отриманих злочинним шляхом, опиняється за кордоном і вилучити їх в дохід держави буває складно або неможливо. Отже, потребується певна стратегія в кримінальному або іншому виді судочинства з урахуванням повноважень виконавців з примусового виконання постанов і вироків судів. Тому автори поставили собі за мету провести дослідження розмежування повноважень Національного агентства та органів державної виконавчої служби, зокрема, державних виконавців.

Стан опрацювання проблематики. Питанням правового статусу Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, аналізу його функції та оцінки його ефективності, яка має вимірюватись не лише через співвідношення бюджетних витрат на Національне агентство та чистих надходжень до бюджету від управління арештованими активами своє дослідження присвятила Маслова А.Б. [3].

Мельник Л.В. свою наукову працю присвятила як зовнішнім, так і внутрішнім передумовам виникнення Національного агентства та історії його розвитку, обґрунтувала потребу його співпраці з міжнародними організаціями з розшуку та управління активами, звернула увагу на недосконалість національного законодавства та необхідність управління і збереження великої кількості арештованих і конфіскованих активів [4]. Фурса С.Я., Фурса Є.І. висловили свою думку про доцільність запровадження у Цивільний процесуальний кодекс України [5] (далі – ЦПК) норм, які регламентують провадження з розгляду справ про визнання необґрунтованими активів та їх витребування [6]. Слід зазначити, що існують певні підзаконні акти, які регламентують взаємодію Національного агентства, зокрема, з Національною поліцією України під час здійснення заходів з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні [7]. Але постанови про накладення арешту у кримінальному провадженні та вилучення активів підлягають й примусовому виконанню державними виконавцями, а наукові дослідження про розмежування повноважень між Національним агентством та державними виконавцями відсутні.

Виклад основного матеріалу. До повноважень державних виконавців належить примусове виконання вироків *судів* у кримінальних справах, а також виконавчих листів, які видані судами на підставі вироків суду. У КПК передбачено порядок можливої конфіскації майна, що забезпечується ляхом накладення арешту на вклади, цінності та інше майно обвинуваченого, підозрюваного чи засудженого або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за їх злочинні дії, де б ці вклади, цінності та інше майно не знаходилось, а також шляхом вилучення майна, на яке накладено арешт. Накладення ж арешту на вклади зазначених осіб проводиться виключно за *ухвалою суду.*

В той же час, в медіа з'явилися відомості про те, що «Минулого тижня Державне бюро розслідувань України у Франції проводило обшуки у колишнього генерального прокурора України Святослава Піскуна та вилучило 90 тисяч євро, три кілограми золота, 18 годинників загальною вартістю 1 мільйон євро»[8]. Неточність в цій інформації, на думку авторів, полягає в тому, що у Франції українські правоохоронні органи не вправі проводити слідчі дії, а відповідні дії проводилися французькими правоохоронними органами і саме внаслідок таких дій «французька поліція розпочала кримінальну справу щодо легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом». А це означає, що всі виявлені кошти будуть стягнуті в дохід Франції, а не України. Приблизно за такою схемою американська поліція переслідувала й колишнього високопосадовця П. Лазаренка за відмивання коштів на території США і все стягнуте було звернено в дохід США. Таких прикладів є дуже багато. Тобто такі справи доводять необхідність на міжнародному рівні врегулювати питання про звернення стягнення на майно злочинця, який незаконно отримав таке майно в Україні, отже завдав істотної шкоди інтересам держави або фізичним чи юридичним особам. В усякому разі, на думку авторів, слід визначати розмір завданої матеріальної шкоди і пред'являти претензії з її відшкодування, а не тільки висувати обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення. При цьому, не завжди доцільно звинувачення висувати у кримінальному провадженні, оскільки у цивільному судочинстві на сьогодні можна звертати стягнення на майно боржника, законність походження якого не може обґрунтувати відповідач (Глава 12 розділу ІІІ ЦПК). Такий підхід доволі часто може стати перспективнішим, ніж порушене кримінальне провадження. Але, передбачаючи зауваження опонентів, зазначимо, що при пред'явленні позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави слід враховувати строки позовної давності (ч. 5 ст. 258 Цивільного кодексу України [9] (далі – ЦК).

У цьому контексті вважаємо доцільним зробити акцент та повноваженнях Національного агентства щодо представництва інтересів України у закордонних юрисдикційних органах у справах, пов'язаних з поверненням активів, одержаних від корупційних та інших кримінальних правопорушень, в Україну (п. 4 ч. 1 ст. 10 Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів»[10], далі Закон) та визнати їх слушними. В сучасних умовах варто було б більшу увагу звернути саме на міжнародний аспект взаємодії Національного агентства з іноземними партнерами, щоб кошти отримані злочинним шляхом в Україні, не ставали «доходом» іноземних країн.

Якщо ж проаналізувати повноваження Національного агентства, які встановлені у Законі, то можна встановити певну колізію, оскільки воно має істотні повноваження не тільки в сфері витребування активів, одержаних від корупційних та інших кримінальних правопорушень, а й в інших сферах. Зокрема, згідно Глави 12 розділу ІІІ ЦПК України головним критерієм для звернення стягнення на кошти відповідача є його посада та відсутність доводів на предмет джерела, з якого ним були отримані кошти на законних підставах. Тобто назва Національного агентства визначає його функції – управління активами від корупційних та інших злочинів, а це доводить, що мають бути вироки судів, а не рішення судів. Але в цій сфері працює й державна виконавча служба.

У зв'язку з цим, можна констатувати певну міжвідомчу «конкуренцію» щодо вчинення дій зі звернення стягнення на майно між Національним агентством та державними виконавцями. Якщо ж намагатися конкретизувати повноваження державних виконавців та Національного агентства щодо виконання вироків у кримінальних справах, то стане очевидним, що процедура діяльності виконавців більш чітко регламентована у Законі України «Про виконавче провадження», починаючи від порядку звернення стягнення до реалізації майна з прилюдних торгів. Щодо повноважень Національного агентства, то згідно ст. 21^6 Закону у разі, якщо таке майно не реалізовано на перших торгах, допускається виставлення його на повторні торги відповідно до законодавства із зниженням ціни, яка не може бути меншою за суму митних платежів, що підлягала б сплаті при випуску такого майна у вільний обіг на митній території України, якщо такі митні платежі не були попередньо сплачені. Тобто нижня межа ціни продажу об'єкту на стільки мінімізована Законом, що природно виникатиме спокуса продати майно із зловживанням правом, оскільки це дозволяє Закон.

Для порівняння, у ч. 5 ст. 61 Закону України «Про виконавче провадження» (далі – Закон) встановлені абсолютно інші підстави для зниження вартості майна а саме:

- не реалізоване на електронних торгах нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості виставляються на *повторні* електронні торги за ціною, що становить 85 відсотків, а рухоме майно – 75 відсотків його вартості, визначеної в порядку, встановленому статтею 57 цього Закону.
- у разі повторної нереалізації майна нерухоме майно виставляється на *третій* електронний аукціон за ціною, що становить 70 відсотків, а рухоме майно – 50 відсотків його вартості, визначеної в порядку, встановленому статтею 57 цього Закону.

Цілком очевидна різниця в підходах, оскільки у виконавчому провадженні майно, за звичай, забирається у власника і реалізується на торгах, щоб погасити заборгованість, тому власник буде контролювати торги і відповідні ціни продажу його майна, оскільки так компенсується його борг. Коли ж відбувається конфіскація майна за вироком суду, то колишнього власника вже мало турбує, за якою ціною буде продане майно і який дохід отримає держава. Згідно ст. 62 Закону України «Про виконавче провадження», такий самий порядок продажу майна боржника відбуватиметься й при його конфіскації і реалізації державним виконавцем, тому принципову різницю в їх повноваженнях знайти складно.

Деякі фахівці бачать і аналізують проблеми з управління активами і зводять їх до таких:

Проблема 1. Низька ефективність конкурсних відборів;

Проблема 2. Зволікання з передачею активів в управління;

Проблема 3. Втрата економічної цінності[11].

Не вдаючись до глибокого критичного аналізу наведеної гіпотези зазначеного вище автора, пропонуємо подивитися на проблеми, які мають місце у діяльності Національного агентства. Так, на нашу думку, головна проблема полягає в тому, що при розробці відповідного законопроєкту було втрачено індивідуальний сенс його діяльності і тому виникли суперечності, які закладені у функціях Національного агентства та державних виконавців. Зокрема, сама назва Національного агентства спонукає до розмежування його повноважень, які мають поширюватися лише на кримінальні справи, а це істотна відмінність від повноважень державних виконавців, які значно ширші. Так, кваліфікувати майно як необґрунтований актив можна лише після відповідного рішення суду у порядку цивільного судочинства, але не завжди це має місце після відповідного вироку суду. Водночас, згідно назви Національного агентства його повноваження мають поширюватися на те майно, яке визнане судом таким, що отримане в результаті корупційних та інших злочинів і, одночасно, зміст діяльності зводиться до управління таким майном. Однак, у разі визнання майна відповідача необґрунтованим активом, таке майно має відчужуватися і отримані кошти надходити до державного бюджету. Тобто управляти таким майном не має сенсу.

В той же час, концептуально сприймаючи назву Національного агентства і відповідні функції його представників щодо управління майном, мусимо визнати, що управління майном не повинно включати відчуження майна. Це положення можна підтвердити й сутністю договору управління майном, яка визначена у ст. 1029 ЦК України і схематично вона зводиться до такого: «установник управління передає управителеві на певний строк майно в управління (*підкреслено авторами*), а останній зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача)». Але ця схема не відповідає сутності діяльності Національного агентства, оскільки останнє не є установником управління, а мусить бути управителем, тому не повинно наділятися повноваженнями з приводу його відчуження. Отже, сутність діяльності цього органу зводиться до збереження майна та отримання від його володіння і користування максимально допустимого доходу під час дії накладеного на нього арешту, але не його відчуження.

Так, арешт на майно можуть накладати перелічені у законодавстві особи і відповідно до встановлених вимог, а Національне агентство за п. 1 ч. 1 ст. 16 Закону лише:

- вживає відповідно до звернень органів, що здійснюють досудове розслідування, прокуратури, судів заходів до виявлення та розшуку активів. І такі повноваження Агентства цілком зрозумілі і виправдані. Зокрема, відомий бізнесмен І. Коломойський перебуває під вартою в Україні з вересня 2023 року, його тримають у СІЗО у зв'язку з підозрами у шахрайстві, легалізації майна та організації замовного вбивства, звісно, його майно знаходиться не тільки в Україні, тому його потрібно шукати в різних країнах світу і це кропітка робота, яку потенційно можуть виконувати лише представники Агентства чи виконавчі групи (ст. 25 Закону України «Про виконавче провадження»);
- взаємодіє з цими органами з метою накладення арешту на такі активи та

їх конфіскацію чи їх стягнення в дохід держави внаслідок визнання необґрунтованими активів на підставі рішення суду.

Останнє положення функціонально не «вписується» в повноваження Національного агентства, що, фактично, означає взаємодію «з метою накладання арешту на активи», якщо підстави для накладання арешту мають кваліфікуватися уповноваженими органами, а не Національним агентством. У цьому зв'язку виникає питання, а як можна взаємодіяти з переліченими органами в питаннях ухвалення рішень про конфіскацію майна чи їх стягнення в дохід держави внаслідок визнання необґрунтованими активів? Тобто відповіді на останні питання мають кваліфікуватися відповідно до передбачених у законодавстві санкцій і матеріалів справи, а не зумовлюватися якістю чи кількістю майна підозрюваного, але саме на ці питання має відповідати Національне агентство. Вважаємо, що такі повноваження не відповідають сутності "управління майном".

Так, згідно п. 8^1 ч. 1 ст. 10 Закону, Національне агентство надає слідчому, детективу, прокурору, слідчому судді, суду висновок щодо можливості здійснення ефективного управління активом та збереження економічної вартості активу. Але у такому разі, на нашу думку, Агентство починає виконувати роль експерта…? При цьому, якщо раніше зазначалося, що дії Національного агентства ініціюються зверненням прокурора, то з даної норми випливає, що Національне агентство може надавати висновок за власною ініціативою, а це суперечить сутності діяльності органів державної влади і субординації між ними.

Якщо проаналізувати застосоване в цьому Законі поняття «звернення», то стануть очевидними проблеми із законотворчою технікою, оскільки в силу субординації суди займають вищу сходинку в державному устрої, саме тому їх рішення, ухвали, постанови є загальнообов'язковими до виконання (ст. 129 Конституції України[12]) і кваліфікувати їх як звернення суду не можна.

Тобто в Законі простежується намагання його авторів надати цьому органу владних повноважень і значно вищого ступеня незалежності, але в такому випадку варто було б його компетенцію сфокусувати на управлінні активами, на які звернено стягнення у виконавчому провадженні або накладено арешт уповноваженими державними органами. З цього положення випливає висновок про те, що роль Національного агентства мала б зводитися до контролю за діяльністю державних виконавців та забезпечення управління найбільш цінним майном, яке було отримано злочинним шляхом, але така гіпотеза певною мірою суперечить стратегічним напрямкам удосконалення законодавства. Зокрема, підсилення контролю за діяльністю виконавців з боку суду підтверджує помилковість наведеної гіпотези.

Цілком вірогідно, що сенс діяльності Національного агентства при його започаткуванні бачили в тому, щоб «замкнути» тріаду: Національне антикорупційне бюро України; Спеціалізована антикорупційна прокуратура; Вищий антикорупційний суд України на безпосереднє і незалежне забезпечення виконання вироків суду в корупційних справах незалежним державним органом. Саме цим можна пояснити, що при впровадженні цієї стратегії наділили Національне агентство такими властивостями незалежності, що основне місце у відповідному Законі відведено нормам, які регламентують вибори його Голови та подібним. В той же час, процедура діяльності Національного агентства залишилася поза істотною увагою.

Наділення ж цієї установи повноваженнями з управління активами широкого спектру злочинів ускладнило її діяльність і як не важко передбачити, ця установа не здатна буде впоратися з великою кількістю справ, які тепер належать до її компетенції. Звідси випливає висновок про те, що буде збільшуватися кількість її співробітників. Але збільшення кількості працівників істотно і позитивно не вплине на діяльність Національного агентства через те, що ці повноваження мали б виконувати державні виконавці. Тому можна прогнозувати, що рано чи пізно межі компетенції Національного агентства будуть зменшуватися, щоб сконцентрувати увагу на найбільш важливих справах. Не важко також передбачити, що з часом дії представників Національного агентства будуть все більше оскаржуватися в судах через те, що межі повноважень і процедура їх діяльності чітко не прописані у Законі і це положення зумовлюватиме додаткове збільшення чисельності

штату працівників. Наприклад, де в Законі України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» передбачені критерії щодо кваліфікації майна як такого, що потребує управління?

Для об'єктивного сприйняття такого поняття як "управління майном" слід визначити його характерні ознаки, за рахунок яких ми здатні відмежувати таке майно від майна, яке може бути передане на зберігання. Це питання важливе не тільки для кваліфікації дій Національного агентства, а й для нотаріальної діяльності в контексті вчинення нотаріусом провадження з вжиття заходів щодо охорони спадкового майна, для діяльності державних виконавців, які так само стикаються з такою проблематикою, коли мають безпосередньо вживати заходи із забезпечення позову і майно потребуватиметься тривалий час зберігати та/або управляти ним.

Так, у чинній редакції ЦК такої кваліфікації не наведено, але варто зазначити, що частина майна за певний час може надавати дохід або обумовлювати збитки, наприклад, у разі накладання арешту на квартиру і її опечатування ні хто не звільнятиметься від оплати комунальних платежів, а вони нараховуватимуться і зростатимуть з часом. Якщо ж квартиру здати в оренду, то в переважній більшості договорів оренди до вартості орендної плати входитимуть й комунальні платежі. Отже, таке майно як квартира може обумовлювати збитки або надавати доходи. Більш складними можуть розцінюватися такі об'єкти як підприємства, оскільки накладення на них арешту може призводити до зупинення їх діяльності, втрати роботи багатьма працівниками, а також виникненню інших збитків тощо. Достатньо "перекрити кровообіг" підприємства – його рахунки в банківських установах, щоб не могла виплачуватися заробітна плата, здійснюватися взаєморозрахунки з контрагентами і все, підприємство припинило свою діяльність, яку згодом відновити буде дуже складно. Тому такі об'єкти варто здавати в управління іншим особам.

Але в ст. 19 Закону встановлено, що активи приймаються Національним агентством в управління на підставі:

1) ухвали слідчого судді, суду про передачу активів Національному агентству для здійснення заходів з управління активами з метою забезпечення його збереження або збереження його економічної вартості;

2) ухвали слідчого судді, суду про передачу активів Національному агентству для реалізації.

Це питання уявляється не зовсім правильно сформульованим, оскільки допускається такий вид ухвали як передача активів, але від кого і чому суд замість ухвали про накладання арешту і виконання її на підставі закону постановляє, що Національному агентству слід прийняти активи на збереження або його реалізації.

Авторська позиція зводиться до того, що в цивільному і кримінальному судочинстві потребується забезпечити збереження майна як вид забезпечення позову, а також забезпечення виконання наступного рішення або вироку суду, щоб особи зловживаючи своїми правами не відчужили таке майно. Це складні і багаторівневі завдання, які мають вирішуватися з урахуванням повноважень інших органів та установ, а не шляхом надання фрагментарних повноважень окремим державним органам.

Можна навести й інший приклад, коли завдання буде ще складнішим, а метод вирішення такої ситуації буде неординарним. Спробуємо додати до розглянутих питань ще й випадок з банкрутством, коли на майно злочинця претендуватимуть, наприклад, кредитори. Тобто повноваження Національного агентства зводяться до управління майном, яке має поступити до державного бюджету, але в такому випадку не передбачається, що на таке майно можуть претендувати й інші особи. У державних виконавців в «арсеналі» є Розділ VI Закону України «Про виконавче провадження», який дозволяє вирішувати питання про розподіл стягнутих з боржника грошових сум, а у Національного агентства таких правових підстав не має. Більше того, питання про претензії кредиторів не вирішуються у кримінальному судочинстві, оскільки там увага сфокусована на розкритті злочину, виявленні постраждалих осіб, а також на покаранні винних осіб. Тому вірогідність виявлення претензій кредиторів поза межами кримінального судочинства доволі висока. Зокрема, у виконавчому провадженні існує такий вид застереження прав осіб, які потенційно можуть постраждати від накладання арешту на майно боржника і наступного звернення на нього стягнення як зняття арешту з майна (ст. 59 Закону України «Про виконавче провадження»), але як це положення реалізуватиметься, коли Національне агентство прийняло в управління майно, припустимо, при провадженні в справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави – лише шляхом цивільного позову, який пред'являтимуть треті особи. Однак, даний вид провадження не передбачає участі третіх осіб…

Висновки. Для удосконалення діяльності Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів варто звернути увагу на цілі, яких має досягати така державна установа, у взаємозв'язку з діяльністю інших органів, які мають сприяти здійсненню цивільного і кримінального судочинства, зокрема, державними виконавцями. При цьому, діяльність державних виконавців регламентується Законом України «Про

виконавче провадження», який, не зважаючи на його недоліки, все одно надає більш ґрунтовного регламентування правам та інтересам осіб, які задіяні при вчиненні виконавчих дій. При розгляді питань, що так чи інакше пов'язані з діяльністю Національного агентства, виникає значно більше питань, ніж відповідей, оскільки Закон України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» не має чітко визначених цілей, на досягнення яких він спрямований, а також в його змісті існує велика кількість суперечностей та недоліків із застосуванням певних важливих понять. Тому можна погодитися з позиціями тих фахівців, які бачать фрагментарні проблеми в діяльності Національного агентства, але варто бачити концептуальні проблеми, які варто вирішувати комплексно і системно. Зокрема, якщо реалізація майна з публічних торгів має місце в діяльності виконавців та Національного агентства, то при наявності проблем з такою реалізацією варто створювати універсальну і системну платформу, де майно буде зручно придбавати покупцям, а не декілька паралельних платформ, де заінтересованим покупцям знайти майно буде складніше.

На сьогодні можна визнати, що потреба в професійних управлінцях активами стоїть не тільки і не стільки в управлінні майном, на яке накладено арешт, а й у цивільно-правових відносинах та в нотаріальному процесі тощо. Тому не важко передбачити, що попит на таку професійну діяльність породить відповідну спеціальність, головне, щоб це не перетворилося на чергову модну професію як медіатор. Авторська позиція зводиться до того, що управління активами – це складна професійна діяльність, де мають проявлятися знання права та економіки, але мусить страхуватися й можлива відповідальність за негативні наслідки такої діяльності. Водночас, слід визнати, що управління активами – це не їх відчуження, як це передбачено у чинній редакції Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів».

Вкрай важливо встановити, що певна частина українців володіє істотними статками і зберігає їх в іноземних країнах, тому надання повноважень Національному агентству на взаємодію з фахівцями з іноземних країн в частині обміну досвідом та інформацією з питань, пов'язаних з виявленням, розшуком та управлінням активами (п. 2 ч. 1 ст. 16 Закону), - це правильний та актуальний орієнтир, який має бути розвинений і конкретизований в національному законодавстві та міжнародних договорах як один з основних, але названий пункт має бути доповнений положенням з повернення майна, отриманого незаконним шляхом, в Україну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
2. Про виконавче провадження. Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n18.
3. Маслова А.Б. Функції виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: оцінка ефективності. *Електронний науково-практичний журнал*. 2024 №12. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-12-01-06.
4. Мельник Л.В. Історія створення Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: зовнішні і внутрішні передумови *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. Том 2. № 88 (2025). С.440-445. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/330286.
5. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?find=1&text=%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%B0#n8232.
6. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Людський та інші фактори,що впливають на стан цивільного судочинства в Україні. В кн. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство: монографія/ /за заг.ред.докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С.Я., докторки юридичних наук, професорки Бичкового С.С. Київ, Алерта, 2023. С.16-18.
7. Порядок взаємодії Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, і Національної поліції України під час здійснення заходів з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, затверджений Наказом Міністерство внутрішніх справ України від 13.07.2018 № 140/608. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0895-18#Text
8. Савенко М. Під час обшуків в помешканні колишнього генпрокурора Піскуна у Франції знайшли 3 кг злитків золота. URL: https://ukranews.com/ua/news/1124250-pid-chas-obshukiv-v-pomeshkanni-kolyshnogo-genprokurora-piskuna-u-frantsiyi-znajshly-3-kg-zlytkiv.

9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15?find=1&text=%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%82#n1415.
10. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Закон України від 10 листопада 2015 року № 772-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#n1049.
11. Боровик А. 3 проблеми управління активами, які виправить реформа АРМА. URL: https://ti-ukraine.org/blogs/3-problemy-upravlinnya-aktyvamy-yaki-vypravyt-reforma-arm
12. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4801.

Дата першого надходження рукопису до видання: 4.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Фурса С.Я., Фурса Є.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.75

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ В КОНТЕКСТІ СТАТЕЙ 146–151-2 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Шевченко В.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри бізнесу і права
Вінницького соціально-економічного інституту Університету Україна
керівник Бердичівського медичного
фахового Коледжу Житомирської обласної ради
ORCID: 0000-0003-3706-3489
e-mail: svs.vin@ukr.net

Шевченко В.С. Проблемні питання засобів захисту волі, честі та гідності особи в контексті статей 146–151-2 Кримінального кодексу України.

Сьогодення характеризується складним етапом для держави, що зумовлений введенням воєнного стану відповідно Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 2102-IX [1]. Актуальність теми полягає в тому, що основоположні права і свободи людини, зокрема воля, честь та гідність особи, які гарантовані Основним законом держави – Конституцією України, зазнають посягання з як з боку держави – агресора, так і з боку громадян нашої держави. В сучасному суспільстві вагоме значення має кримінально-правовий захист волі, честі та гідності особи, що займає особливе місце в системі кримінального права України. У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) відповідальність за посягання на волю, честь та гідність особи деталізована у статтях 146–151-2, які охоплюють такі кримінальні правопорушення, як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, насильницьке зникнення, захоплення заручників, підміна дитини, торгівля людьми, експлуатація дітей, використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом та інші діяння, що посягають на волю, честь та гідність особи. Ці кримінальні злочини не тільки завдають істотної шкоди конкретній особі, але й підривають засади безпеки, моралі та соціальної справедливості в суспільстві.

В статті досліджуються правові механізми захисту волі, честі та гідності особи в контексті статей 146–151-2 КК України. Зокрема, основна увага приділена проблемним питанням кримінально-правового захисту найціннішого для правової держави - волі, честі та гідності особи. Проаналізовано структуру та склад злочинів, що посягають на волю, честь та гідність особи. Забезпечення дієвого механізму кримінально-правового захисту волі, честі та гідності особи це один із ключових напрямів розвитку правової держави, утвердження верховенства права і дотримання прав людини.

Отже, наукове дослідження проблем кримінально-правового захисту волі, честі та гідності особи в контексті статей 146–151-2 КК України є актуальним і необхідним. Комплексний аналіз чинного законодавства та правозастосовної практики дозволить визначити основні напрями підвищення ефективності захисту основоположних прав і свобод людини.

Ключові слова: воля, честь, гідність, злочини, кримінально-правовий захист, кримінальна відповідальність.

Shevchenko V.S. Problematic issues of means of protection of freedom, honor, and dignity of a person in the context of Articles 146–151-2 of the Criminal Code of Ukraine.

The present day is characterized by a difficult period for the state, caused by the introduction of martial law in accordance with the Law of Ukraine "On the Approval of the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine» dated 24.02.2022 No. 2102-IX [1]. The relevance of the topic lies in the fact that fundamental human rights and freedoms, in particular the will, honor, and dignity of the individual, which are guaranteed by the Basic Law of the state—the Constitution of Ukraine—are being violated both by the aggressor state and by the citizens of our state. In modern society, the criminal law protection of the freedom, honor, and dignity of the individual is of great importance and occupies a special place in the criminal law system of Ukraine. In the Criminal Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CC of Ukraine), liability for infringements on the freedom, honor, and dignity of a person is detailed in Articles 146–151-2, which cover such criminal offenses as unlawful deprivation of liberty or abduction of a person, enforced disappearance, hostage-taking, child substitution, human trafficking, exploitation of children, use of a minor child for begging, and other acts that infringe on the freedom, honor, and dignity of a person. These criminal offenses

not only cause significant harm to a specific person, but also undermine the foundations of security, morality, and social justice in society. The article examines the legal mechanisms for protecting the freedom, honor, and dignity of individuals in the context of Articles 146–151-2 of the Criminal Code of Ukraine. In particular, the main focus is on problematic issues of criminal law protection of what is most valuable for a state governed by the rule of law—the freedom, honor, and dignity of individuals. The structure and composition of crimes that infringe on the freedom, honor, and dignity of the individual are analyzed. Ensuring an effective mechanism for the criminal law protection of the freedom, honor, and dignity of the individual is one of the key areas of development of the rule of law, the establishment of the supremacy of law, and respect for human rights. Therefore, scientific research into the problems of criminal law protection of freedom, honor, and dignity of the individual in the context of Articles 146–151-2 of the Criminal Code of Ukraine is relevant and necessary. A comprehensive analysis of current legislation and law enforcement practice will make it possible to identify the main directions for improving the effectiveness of the protection of fundamental human rights and freedoms.

Key words: freedom, honor, dignity, crimes, criminal law protection, criminal liability.

Постановка проблеми. Дослідженню теми спонукають такі фактори, як збройна агресія росії проти України, зростання кількості кримінальних правопорушень, що посягають на волю, честь і гідність особи, проблеми їх кваліфікації і правозастосування. На законодавчому рівні існують певні прогалини відносно захисту волі, честі та гідності особи, недостатньо дієвий кримінально-правовий механізм захисту, що зумовлює необхідність подальшого наукового дослідження та удосконалення.

Мета дослідження. Визначити поняття воля, честь, гідність особи в розумінні норм чинного законодавства. Аналіз норм кримінального законодавства України, що передбачають відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи, а саме, статті 146–151-2 КК України, виокремлення проблем в процесі захисту волі, честі, гідності особи.

Стан опрацювання проблематики. У працях А.В. Андрушка проаналізовано проблеми кримінально-правового захисту честі та гідності особи, а також питання запобігання злочинам проти волі людини. І. Кушнір та А. Новак дослідили законодавче забезпечення права людини на честь та гідність. Але, незважаючи на дослідження теми, проблема ефективності кримінально-правових засобів захисту волі, честі та гідності особи, зокрема в умовах воєнного стану, потребує подальшого комплексного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Воля, честь і гідність особи визнані державою найвищою соціальною цінністю. Держава повинна гарантувати та забезпечувати недоторканість та непорушність цих благ. «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (стаття 3 Конституції України) [2].

Захист волі, честі та гідності особи набуває актуальності та гостроти проблеми в умовах воєнного стану. Адже, такі діяння, як збройний конфлікт, масові переміщення населення, тимчасова окупація окремих територій, зростання рівня насильницьких злочинів сприяють зростанню на особисту свободу людини, її немайнові блага.

Статті 146–151-2 розділу особливої частини ІІІ КК України передбачає злочинні діяння проти волі, честі та гідності особи, зокрема:

- Незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст.146);
- Насильницьке зникнення (ст. 146^1);
- Захоплення заручників (ст. 147);
- Підміна дитини (ст. 148);
- Торгівля людьми (ст. 149);
- Експлуатація дітей (ст. 150);
- Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150^1);
- Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ст. 151);
- Примушування до шлюбу (ст. 151^2)» [3].

Науково-практичний коментар до КК України надає чітке розуміння понять волі, честі та гідності особи. А саме: «Основним безпосереднім **об'єктом** злочину є воля, честь і гідність особи. ***Волю*** людини слід розуміти як право ніким не бути примушеним робити те, що не передбачено законодавством, право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (статті 19 і 23 Конституції України), як гарантовану можливість реалізації нею таких конституційних прав і свобод як, зокрема: свобода та особиста недоторканність, право

на невтручання в її особисте життя, свобода пересування і право на вільний вибір місця проживання (статті 29, 32, 33 Конституції України). ***Честь*** - це сукупність моральних принципів, якими керується людина у своїй поведінці. ***Гідність*** людини передбачає усвідомлення людиною як носієм сукупності певних моральних, світоглядних, професійних тощо якостей своєї суспільної цінності, що створює у неї підстави для самоповаги» [4]. Важливе значення для розуміння кримінально-правового захисту честі та гідності особи має положення статті 28 Конституції України, відповідно до якої «кожен має право на повагу до його гідності» [2].

У цьому контексті слушною є позиція С.С. Яценка, який зазначає, що «при формулюванні законодавчих положень про кримінально-правовий захист гідності людини мають бути дотримані наведені конституційні приписи про право людини на повагу до її гідності і в той же час право на свободу думки і слова – без посягання на репутацію або права інших людей» [10]. Зазначене конституційне положення покладає на державу обов'язок забезпечити належний рівень правової охорони людської гідності, у тому числі засобами кримінального права.

І. Кушнір та А. Новак в своєму дослідженні зробили висновок, що «відповідно до проведеного дослідження, пропонуємо внести зміни до деяких норм законодавства України: – редагувати ст. 28 Конституції України, додавши у назву та текст даної норми слова «честь» у відповідних відмінках; – викласти п. 2 ч. 1 ст. 7 та назву ст. 11 КПК у такому вигляді: «повага до людської честі та гідності». Дане дослідження не вичерпує проблеми забезпечення та захисту права людини на честь та гідність і відкриває перспективи подальших пошуків найбільш ефективних гарантій вказаного права людини» [8, с. 104]. Пропонується внести конкретні зміни до Конституції України та Кримінального процесуального кодексу, зокрема додати слово «честь» у відповідні норми та відобразити у формулюваннях принципу «повага до людської честі та гідності».

У науковій літературі звертається увага на те, що воля, честь і гідність особи перебувають у тісному взаємозв'язку та не можуть розглядатися ізольовано одна від одної. Порушення волі людини, як правило, супроводжується приниженням її честі та гідності, що обумовлює комплексний характер відповідних злочинів. Саме тому більшість учених обґрунтовують доцільність розгляду цих благ як єдиного родового об'єкта кримінально-правової охорони. Такий підхід дозволяє глибше розкрити соціальну небезпеку злочинів, передбачених статтями 146–151-2 КК України, та забезпечити більш повне розуміння їх спрямованості.

Отже, на малюнку 1 можна побачити, що **воля – честь – гідність** показані як рівнозначні складові родового **об'єкта** злочинів, передбачених статтями 146–151-2 КК України.

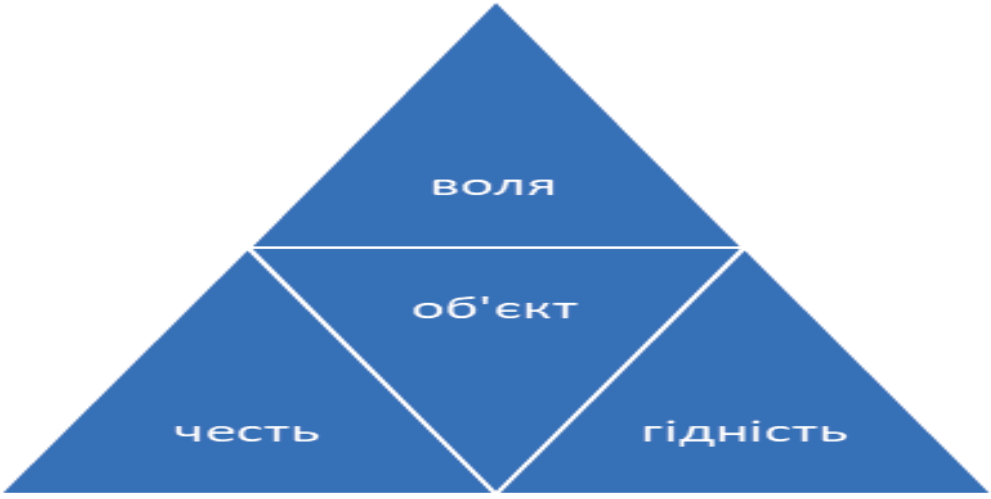

Мал. 1. Складові родового об'єкта злочинів, передбачених статтями 146–151-2 КК України.

На сьогодні проблемним є питання залучення громадян у запобіганні злочинам проти волі, честі та гідності особи. Адже, участь громадськості є ключовою та необхідною умовою ефективного запобігання злочинності, що підтверджується світовим досвідом і законодавчою практикою України. Це проявляється як у стабілізації чи зниженні рівня злочинності, так і в зростанні соціально-профілактичної активності населення.

В своїй праці А.В. Андрушко зазначив, що «вагоме місце у системі загальносоціального запобігання розглядуваним злочинам належить також правовим заходам. Здійснене нами дослідження засвідчило, що частина населення не сприймає незаконне позбавлення волі як злочинне діяння, іноді не має елементарного уявлення про те, що забороняє кримінальний закон. Із вказаним

фактором пов'язаний високий рівень латентності таких злочинів. Вочевидь, тут не обійтися без підвищення правової культури усього суспільства, збільшення поваги до закону» [5, с. 222]. Як бачимо, обізнаність громадян, підвищення рівня правової культури є одним з головних чинників у запобіганні злочинам проти волі людини. Адже, підвищивши правову культуру громадян сприятиме до розуміння та поваги до закону, що в свою чергу, сприятиме запобіганню злочинам проти волі, честі та гідності особи.

«Необхідність участі громадськості у запобіганні злочинності вже стало своєрідною аксіомою. Тому переоцінити цю участь дійсно важко. До того ж індикатором ефективності запобігання злочинності є, з одного боку, уповільнення темпів зростання кількості злочинів, стабілізація чи зниження рівня злочинності, а з другого – відчутне підвищення соціально-профілактичної активності населення. Світовий досвід у сфері протидії злочинності доводить, що ця діяльність не може здійснюватися без участі громадськості. Україна в цьому питанні не є винятком, тому на законодавчому рівні закріпила можливість залучення громадськості до запобігання окремим злочинним проявам» [6, с. 5].

Участь громадськості у запобіганні злочинності є невід'ємною складовою ефективної протидії злочинам. Адже, без активної участі громадян неможливо досягти відчутного зниження рівня злочинності та стабілізації криміногенної ситуації. Ефективність цієї участі проявляється не лише у зменшенні кількості злочинів, а й у підвищенні соціальної активності населення, становленні культури правопорядку та превентивному впливі на потенційних правопорушників. Такі заходи сприяють формуванню правосвідомості населення, що є важливою умовою ефективного функціонування механізму кримінально-правового захисту.

А.В. Андрушко зазначив, що «для реалізації заходів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи функціонує система суб'єктів запобіжного впливу. Суб'єкти запобігання вказаним посяганням складають систему державних органів, службових осіб, громадських організацій, соціальних груп та окремих фізичних осіб, які спрямовують свою діяльність на виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що обумовлюють існування та відтворення злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також профілактичний вплив на осіб, які потенційно схильні до вчинення таких злочинів» [7, с. 422].

Отже, ми бачимо, що для запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи діє комплексна система суб'єктів - державних органів, службових осіб, громадських організацій, соціальних груп та окремих осіб, які здійснюють заходи з виявлення, усунення та нейтралізації причин таких злочинів, а також профілактичний вплив на потенційних правопорушників.

Але, на мою думку, ключову роль відіграє саме – особа, як ключовий об'єкт злочинів проти волі, честі та гідності, яка здатна аналізувати свої вчинки та знати міри своєї допустимої поведінки.

Можна зазначити, що чинне законодавство України потребує уточнення та вдосконалення в частині нормативного закріплення права людини на честь і гідність. Запропоновані зміни до Конституції України та Кримінального процесуального кодексу спрямовані на посилення акценту на повазі до людської честі та гідності як фундаментальних цінностей.

А.В. Андрушко, підсумовуючи своє дослідження зазначив, що «Водночас немає підстав для тверджень, що честь та гідність особи кримінальним законом не охороняються» [9, с. 271]. Отже, кримінально-правова охорона честі та гідності існує, незважаючи на недоліки та проблемні питання в чинному законодавстві.

Українське законодавство визнає роль громадськості і надає правові механізми для її залучення до протидії окремим злочинним проявам, що свідчить про прагнення інтегрувати громадян у систему запобігання злочинам на державному рівні.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що воля, честь і гідність особи є взаємопов'язаними немайновими благами, які визнаються Конституцією України найвищою соціальною цінністю та перебувають під кримінально-правовою охороною держави.

Аналіз норм статей 146–151-2 Кримінального кодексу України засвідчив, що зазначені кримінальні правопорушення утворюють єдину групу злочинів, родовим об'єктом яких є воля, честь і гідність особи.

Обґрунтовано, що важливу роль у запобіганні злочинам проти волі, честі та гідності особи відіграє участь громадськості, яка реалізується через підвищення правової культури населення, формування поваги до закону. Залучення громадян до профілактичної діяльності сприятиме зменшенню латентності таких злочинів та підвищенню ефективності кримінально-правового захисту.

Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення законодавства України у сфері охорони волі, честі та гідності особи, зокрема шляхом уточнення відповідних правових норм і розвитку комплексного підходу, який поєднує кримінально-правові, правопросвітницькі та соціально-профілактичні заходи. Визначена проблематика не є вичерпною та потребує подальших наукових досліджень з метою формування більш дієвих гарантій захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»» № 2102-IX від 24 лютого 2022 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення: 22.12.2025).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 22.12.2025).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 22.12.2025).
4. Науково-практичний коментар до статті 146 Кримінального кодексу України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/KK004649 (дата звернення: 22.12.2025).
5. Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 221–225. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/25112 (дата звернення: 22.12.2025).
6. Голіна В.В., Колодяжний М.Г., Шрамко С.С. та ін. Громадськість у запобіганні і протидії злочинності: вітчизняний та міжнародний досвід : монографія / за заг. ред. В.В. Голіни, М.Г. Колодяжного. Харків: Право, 2017. 284 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2019/02/monogr_golina_kolodyag_2017.pdf (дата звернення: 22.12.2025).
7. Андрушко А.В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія / А.В. Андрушко ; рец. : В.І. Борисов, В.В. Голіна, В.В. Шаблистий, А.М. Ященко. Київ: Ваіте, 2020. 560 с. Бібліогр.: с. 502–558 та в підрядк. прим. ISBN 978-617-7627-45-5 (дата звернення: 22.12.2025).
8. Кушнір І., Новак А. Поняття та законодавче забезпечення права людини на честь та гідність. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 101–105. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2021.16 (дата звернення: 22.12.2025).
9. Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 268–272. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/23362 (дата звернення: 22.12.2025).
10. Яценко С.С. Гідність людини має захищатися належно / *Vitalne slovo головного редактора*. Юридичний факультет Київського нац. ун-ту імені Т. Шевченка. № 3–4, 2013. URL: https://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-4-2013/item/110-hidnist-liudyny-maie-zakhyshchatysia-nalezhno-yatsenko-s-s (дата звернення: 22.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.12.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Шевченко В.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.9»18»-043.86
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.76

ПОЗИТИВІСЬКИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Шуп'яна М.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і кримінології
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-1569-6832

Шуп'яна М.Ю. Позитивіський період розвитку кримінологічної науки: теоретичний аспект.

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту теорій позитивіського періоду розвитку кримінологічної науки. Проаналізовано питання пов'язані із напрями позитивіської кримінології - біологічному та соціологічному, а також відмінностями позитивіського періоду від класичного. Незважаючи на суттєву відмінність поглядів представників цих напрямів, межа між ними з часом дещо розмилась і відбулося взаємне проникнення, що проявилося, зокрема, у появі психологічних теорій в кримінології. Засновником позитивіської кримінології взагалі та біологічному напрямку, зокрема, є Чезаре Ломброзо. Під час своїх спостережень він дійшов висновку, що злочинна поведінка причиново зумовлена і типового злочинця можна ідентифікувати за фізичними характеристиками, такими, наприклад, як скошене чоло, витягнуті чи, навпаки, нерозвинуті вуха, масивне підборіддя, зморшки на обличчі, великі надбровні дуги, глибоко посаджені очі тощо. Автор акцентує увагу на тому, що соціологічний напрямок з'явився внаслідок розчарування та втрати інтересу до суто біологічних аспектів злочинності. Для нього було характерне сполучення кримінально-правової доктрини та соціологічного бачення злочинності. Представників даного напряму цікавила, передусім, залежність між злочинним і соціальним середовищем. Серед причин злочинності вони, перш за все, називали соціальні обставини, що мають своє коріння не стільки в індивіді, скільки в суспільстві. Основні принципи соціологічного напрямку: злочин – явище соціальне; злочинцями не народжуються, ними стають під впливом несприятливого середовища. У статті автор також наголошує, що межах позитивістського напряму кримінології розвивались і психологічні підходи. З погляду практики важливе значення має розроблене представниками даного підходу - спеціальне тестування злочинців, яке широко запроваджене за кордоном. Розроблені спеціалістами тести сприяють глибшому вивченню особливостей особи правопорушника, уможливлюють порівняння останніх із законослухняними громадянами, запровадженню індивідуальних заходів запобігання повторній злочинній поведінці. Психологічні теорії застосовують для обґрунтування реалізації заходів поетапної корекції поведінки засуджених. Однією із теорії у межах психологічних підходів є теорія небезпечного стану. Згідно з цією теорією, у конкретних випадках злочин вчиняється на ґрунті певного психічного стану, що схиляє людину до конфлікту із соціальними нормами.

Ключові слова: біологічний напрям, соціологічний напрям, Чезаре Ломброзо, Еміль Дюркгейм, теорія диференціального зв'язку.

Shupyana M.Y. The positivist period of development of criminological science: theoretical aspect.

The article is devoted to highlighting the essence and content theories of the positivist period of the development of criminological science. The issues related to the directions of positivist criminology - biological and sociological, as well as the differences between the positivist period and the classical period are analyzed. Despite the significant difference in the views of representatives of these directions, the boundary between them has become somewhat blurred over time and mutual penetration has occurred, which has manifested itself, in particular, in the emergence of psychological theories in criminology. The founder of positivist criminology in general and the biological direction in particular is Cesare Lombroso. During his observations, he came to the conclusion that criminal behavior is causally determined and a typical criminal can be identified by physical characteristics, such as a sloping forehead, elongated or, conversely, underdeveloped ears, a massive chin, facial wrinkles, large brow ridges, deep-set eyes, etc. The author emphasizes that the sociological direction emerged as a result of disappointment and loss of interest in the purely biological aspects of crime. He was characterized by a combination of criminal law doctrine and a sociological vision of crime. In the article, the author also emphasizes that psychological approaches have also developed within the positivist direction of criminology. From a practical point

of view, the special testing of criminals developed by representatives of this approach, which is widely implemented abroad, is of great importance. From a practical point of view, the special testing of criminals developed by representatives of this approach, which is widely implemented abroad, is of great importance. Tests developed by specialists contribute to a deeper study of the characteristics of the offender's personality, make it possible to compare the latter with law-abiding citizens, and implement individual measures to prevent repeated criminal behavior.

Key words: biological direction, sociological direction, Cesare Lombroso, Emile Durkheim, theory of differential connection.

Постановка проблеми. Задля глибокого вивчення будь-якої науки, і кримінології, зокрема, необхідним є не лише аналіз сучасного етапу розвитку даної науки, а й дослідження її становлення, основних етапів розвитку, засадничих ідей, концепцій та поглядів. Починаючи зі стародавніх часів, проблеми існування злочинності й заходи боротьби з нею привертали увагу філософів, юристів і представників інших галузей знань. Зокрема у розвитку кримінологічної науки можна виокремити три основні періоди її розвитку: 1) класичний (із другої половини XVIII ст. до останньої третини XIX ст.); 2) позитивістський (з останньої третини XIX ст. до 20-х рр. XX ст.); 3) сучасний від 30-х рр. XX ст. по даний час. Водночас необхідного наголосити, що від науки класичного періоду позитивістська кримінологія відрізняється широким застосуванням статистичних та інших фактичних даних про вчинені злочини. Позитивістська кримінологія розвивалась у двох основних напрямах – біологічному та соціологічному. На сучасному етапі розвитку суспільства, коли поглиблюється прірва між добром і злом, потреба у ґрунтовних кримінологічних теоріях виявляється дуже гостро, оскільки злочин є одним із крайніх проявів зла та потребує глибокого осмислення з позицій як філософії, так і практичної юриспруденції [1, с.36]. Однак необхідного підкреслити, що ще до виникнення кримінології як науки питання запобігання злочинам були об'єктом зацікавленості багатьох вчених, починаючи від античних часів. У дані статті ми зупинимось, зокрема, на позитивістському періоді розвитку кримінологічної думки, як першому етапі у розвитку кримінологічної науки на якому відбувалось широке використання фактичних даних у поєднанні з науковими поглядами. Вищенаведене, а також процеси євроінтеграції, свідчать про актуальність даного питання у руслі дослідження європейського досвіду, що є важливим аспектом розвитку України, як правової та демократичної держави та врахування даних напрацювання при розроблені законодавчого регулювання питання запобігання злочинності.

Стан дослідження. Теоретичним проблемами пов'язаними із питанням історичного аспекту кримінології, аналізу змісту поглядів класичного, позитивіського та сучасного періоду її розвитку приділялась увага у роботах відомих вчених в галузі кримінології, зокрема, Віденської Е., Дідоренка Е., Розовського Б., Чалого В., Джужи О., Кирилюка А. та ін., які проаналізували та розвинули існуючі наукові уявлення з цього питання. Однак, не зважаючи на вказане, необхідно зазначити, що у сучасній літературі мають місце поки що початкові спроби комплексного дослідження питання пов'язаного із змістом теорій позитивіського періоду розвитку кримінологічної науки. Саме тому, **метою статті** є детальний аналіз наукової літератури, а також подальша розробка питання, пов'язаного із сутністю та змістом поглядів на питання злочинності її детермінант, а також поняття особи кримінального правопорушника в позитивіський період розвитку кримінологічної науки.

Виклад основного матеріалу. До передумов виникнення позитивістського періоду належать, з одного боку, значне поширення злочинності в середині XIX ст., що позначилося на європейському суспільстві, а з другого - стрімкий розвиток природничих і гуманітарних наук. До наук, що вивчали особу, почали впроваджуватися прийоми з точних дисциплін, це зумовило виникнення антропології, соціології та статистики. Методологічною основою кримінологічних учень позитивістського періоду була філософія позитивізму, що виникла в першій третині XIX ст. і намагалася зібрати позитивний, кількісно визначений матеріал про різні аспекти життя суспільства. Своєю назвою ця школа вказує на бажання замінити абстрактні та філософські роздуми юридичними висновками і спостереженнями, що ґрунтуються на серйозних доказах. Від концепції вільної волі класичного напрямку позитивістська школа переходить до «причинності» злочину. Від науки класичного періоду позитивістська кримінологія відрізнялася широким застосуванням статистичних та інших фактичних даних про вчинені злочини. Позитивістська кримінологія розвивалась у двох основних напрямах - біологічному та соціологічному. Незважаючи на суттєву відмінність поглядів представників цих напрямів, межа між ними з часом дещо розмилась і відбулося взаємне проникнення, що проявилося, зокрема, у появі психологічних теорій в кримінології.

Біологічний напрям. Засновником позитивіської кримінології взагалі та біологічному напрямку, зокрема, є Чезаре Ломброзо (1835-1909), який у 1876 р. надрукував свою працю «Злочинна людина». Чезаре Ломброзо під час своїх спостережень дійшов висновку, що злочинна поведінка причи-

ново зумовлена і типового злочинця можна ідентифікувати за фізичними характеристиками, такими, наприклад, як скошене чоло, витягнуті чи, навпаки, нерозвинуті вуха, масивне підборіддя, зморшки на обличчі, великі надбровні дуги, глибоко посаджені очі тощо. Враховуючи наведене він розробив класифікацію злочинців: – природжені злочинці; – душевнохворі злочинці; – злочинці за пристрастю, до яких належать і політичні маніяки; – випадкові злочинці. Як зазначав Чезаре Ломброзо – одна третина засуджених – це особи, що володіють ознаками, які зближують їх з дикунами чи тваринами, друга третина – це межовий біологічний вид, і остання третина – це випадкові правопорушники, котрі в майбутньому більше ніколи не скоять злочинів. Теорія Чезаре Ломброзо не витримала перевірки часом, але її підходи та використані наукові засоби поклали початок застосуванню більш точних методів у кримінології. Пізніше він переглянув свою теорію й включив у пояснення причин злочинності соціальний та економічний фактори й навколишнє середовище індивіда [2, с. 56].

Ще за життя Чезаре Ломброзо висунуті ним теоретичні положення уточнили й доповнили його учні Енріко Феррі та Рафаель Гарофало. Зокрема, *Енріко Феррі* (1856-1928), який видав працю «Теорія неосудності і заперечення вільної волі», заперечував вільну волю та підтримував теорію причиновості. Він виділяв три види факторів схильності до злочинів: антропологічні (фізична будова тіла, психічний стан, особливості статі, віку, сімейного становища, виховання, освіти); фізичні (клімат, особливості ґрунту, температуру повітря, сезонні коливання); соціальні (щільність населення, мораль, релігію, стан промисловості, політичний устрій тощо). Біологічні причини він поєднав із соціальними, економічними та політичними факторами. Також він зазначав, що держава має стати тим основним інструментом, за допомогою якого можна досягти поліпшення умов життя людей. Ще один учень Чезаре Ломброзо *Рафаель Гарофало* (1852-1934), вважав, що злочин – це аморальний вчинок, який завдає збитків суспільству. Він надав перевагу психологічним факторам у поясненні причин злочинності. Зокрема, Рафаель Гарофало сформулював правила адаптації та усунення тих, хто не може пристосуватися до умов соціально-природної селекції, та пропонував: – позбавляти життя осіб, чиї злочинні дії випливають з неусунутих психічних аномалій, що роблять їх нездатними до життя в суспільстві; – частково усувати чи піддавати тривалому ув'язненню тих, хто віддає перевагу бродячому (кочовому) способові життя; – примусово виправляти осіб, у яких недостатньо розвинуті альтруїстичні почуття чи які скоїли злочин за надзвичайного збігу обставин [3, с. 61-62].

Соціологічний напрям в кримінології. Соціологічний напрямок з'явився внаслідок розчарування та втрати інтересу до суто біологічних аспектів злочинності. Спочатку він мав характер протесту проти такого підходу до цієї проблеми, а з часом набув характеру різкої критики деяких положень антропологів. Після з'їзду Міжнародної спілки криміналістів у 1889 р. цей напрямок сформувався організаційно й концептуально. Для нього було характерне сполучення кримінально-правової доктрини та соціологічного бачення злочинності. Представників даного напряму цікавила, передусім, залежність між злочинним і соціальним середовищем. Серед причин злочинності вони, перш за все, називали соціальні обставини, що мають своє коріння не стільки в індивіді, скільки в суспільстві. Основні *принципи соціологічного напрямку*: злочин - явище соціальне; злочинцями не народжуються, ними стають під впливом несприятливого середовища.

Соціологічний напрям на початкових етапах був репрезентований теоріями соціальної дезорганізації та диференціального зв'язку [4, с. 32].

Теорія соціальної дезорганізації. Теорія соціальної дезорганізації пояснює злочинність на соціальному рівні та ставить психологію злочинця в залежність від процесу функціонування суспільства загалом. Цю теорію заснував французький соціолог Еміль Дюркгейм, ідеї якого розвинув і доповнив американський вчений Роберт Мертон. Методологічною основою цієї теорії є соціологія. *Еміль Дюркгейм* (1858-1917) стверджував, що на індивіда впливають «соціальні фактори», до яких належать зовнішні образи мислення, дій. Він виходив з того, що колективні схильності не є сумою схильностей окремих індивідів, а становлять щось інше, ніж суму поглядів окремих людей. На його думку, суспільна мораль завжди суворіша й безкомпромісніша, ніж індивідуальна. Мораль суспільства диктує конкретним людям правила поведінки. Суспільству, що функціонує нормально, завжди притаманний високий рівень згуртованості. Він виявляється в тому, що більшість людей солідарні в ідеалах, уявленнях щодо позитивного й негативного. Періодично в разі порушення суспільної рівноваги, що може статись як через економічне лихо, так і через стрімке підвищення рівня достатку в державі, згуртованість людей послаблюється та суспільство дезорганізується. Зокрема, соціальна дезорганізація виявляється в явищі аномії. Під аномією Еміль Дюркгейм розумів соціальний факт - стан суспільства, за якого значно послаблюється стримувальна дія моралі та суспільство на деякий час втрачає вплив на людину [5, с. 28]. *Роберт Мертон* (1910 - 2003) у 1938 р. опублікував статтю під назвою „Соціальна структура та аномія», в якій доповнив вчення Еміля Дюркгейма тезою про те, що причиною аномії може бути суперечність між цінностями, до яких прагне суспільство та можливостями окремих членів суспільства досягти їх за правилами, що встановлені в суспільстві. Це призводить до того, що особа, яка не має можливості отримати ці блага

за усталеними правилами, намагається їх отримати без правил. Так, пропаганді загальноприйнятим в американському суспільстві цілям досягнення особистого успіху й добробуту протистоїть обмеженість доступу до соціально схвалених каналів здобуття освіти, професії, майна, статусу. Для нижчих прошарків залишається тільки один шлях до успіху – порушення правових норм. Особливо це стосується молоді, коли вона після «ідеального» виховання, потрапляє в «доросле» життя й зазнає розчарування [6, с. 63].

Теорія диференціального зв'язку. Теорію диференціального зв'язку розробив французький учений *Габмель Тард* (1843-1904). На відміну від Чезаре Ломброзо, у праці «Закони наслідування» він пояснював звикання до злочинної поведінки дією психологічних механізмів навчання та наслідування. Обидві його праці «Закони спадкоємства» й «Філософія покарання» (1890 р.) були надруковані в Парижі. Злочинців він називав своєрідним «соціальним експериментом» і висловлювався, що юридичні диспозиції мають будуватися на психологічній основі, а не на різних покараннях за однакові злочини, що вважав несправедливим і спрощеним. Функція суду, на його думку, має зводитися до встановлення винуватості чи невинуватості обвинуваченого, а ступінь його відповідальності має визначати спеціальна медична комісія [7, с. 45]. Водночас основні положення даної теорії сформулював американський учений *Едвін Сатерленд* (1883-1950) у праці «Принципи кримінології». Теорія диференційованих асоціацій полягає в тому, що особа засвоює злочинну поведінку не тому, що має до цього схильність, а тому що бачить більше прикладів даної поведінки. Відтак вона запозичує негативні моделі поведінки. Якби неповнолітній з дитинства мав інше коло спілкування, він став би іншою особою. Злочинні погляди та навички засвоюються дитиною здебільшого при безпосередньому неформальному спілкуванні (цьому також сприяє виховання в школі, відсутність психологічного контакту з батьками тощо). Методологічною базою цієї теорії є соціальна психологія, як наука про малі соціальні групи. Теорія Едвіна Сатерленда спрямована на пояснення індивідуальної злочинної поведінки. Згідно з цією теорією, злочинна поведінка виникає в результаті зв'язку окремих людей або груп з моделями злочинної поведінки. Злочинній поведінці вчається у процесі спілкування, здебільшого в групах, при цьому багато що залежить від тривалості й інтенсивності спілкування. Навчання злочинній поведінці не відрізняється від звичайного навчання. Водночас, дана теорія не позбавлена недоліків. Ґрунтуючись на положеннях цієї теорії, неможливо пояснити, чому окремі люди, котрі все життя прожили серед злочинців, ніколи не вчинили злочину та, навпаки, людина із законослухняного середовища вчиняє злочин. Теза про навчання злочинній поведінці не може бути застосовна до ситуативних злочинців. Теорія диференціального зв'язку не бере до уваги індивідуальних особливостей особи та притаманну їй вибірковість поведінки [8, с. 31].

Психологічні підходи до причин злочинності. У межах позитивістського напряму кримінології розвивались і психологічні підходи. Дехто з кримінологів, вивчаючи злочинну поведінку, робили акцент на особі злочинця. Одночасно низька продуктивність психологічних досліджень пояснюється надмірним захопленням психологів соціальними, зокрема й математичними, методиками, що призводить до «психології без душі». Безперечно, психологія озброїла кримінологію методикою, а також психодіагностичними та психометричними методами. Важливе значення має спеціальне тестування злочинців, яке широко запроваджене за кордоном. Розроблені спеціалістами тести сприяють глибшому вивченню особливостей особи правопорушника, уможливлюють порівняння останніх із законослухняними громадянами, запровадженню індивідуальних заходів запобігання повторній злочинній поведінці. Психологічні теорії застосовують для обґрунтування реалізації заходів поетапної корекції поведінки засуджених [9, с. 23]. Однією із теорії у межах психологічних підходів є *теорія небезпечного стану*. Дана теорія надає для практичного використання теоретично обґрунтовану комплексну методику клінічної роботи з метою запобігання злочинам. Першу працю в цьому напрямі «Критерії небезпечного стану» написав у 1880 р. Рафаель Гарофало. Ця теорія поширена в США й називається клінічною кримінологією. Згідно з цією теорією, у конкретних випадках злочин вчиняється на ґрунті певного психічного стану, що схиляє людину до конфлікту із соціальними нормами. Зазвичай, небезпечний стан є тимчасовим і відповідає внутрішній кризі, що змінюється емоційною байдужістю, після якої настає егоцентризм, а потім лабільність (нестійкість), яка може знову перерости в кризу. Небезпечний стан діагностують спеціалісти. При цьому важливу роль відіграє порівняння результатів дослідження особи з даними ситуації, в якій вона перебуває. При оцінюванні ситуації беруть до уваги, зокрема, матеріальні умови, вплив з боку оточення, наявність психотравмуючих факторів та інші. Діагноз визначає суворо індивідуальні профілактичні заходи. Робота спеціалістів з переборювання небезпечного стану полягає в тому, щоб консультаційно допомогти людині, яка переживає стрес, спрямувати її поведінку в певні соціальні межі, допомогти їй у розв'язанні проблем, відчути безпеку, проявити повагу до людини й надати їй підтримку. Важливе значення надається усуненню зайвих емоцій. На базі стаціонарів подається практична допомога з метою подолання небезпечного кризового стану як особам, які

утримуються в місцях позбавлення волі, так і тим, хто перебуває на волі. На кримінологічну експертизу у формі прогнозу індивідуальної поведінки людини зважають при визначенні покарання за вчинений злочин, а також при вирішенні питання про звільнення від покарання [10, с. 17-18].

Висновки. Враховуючи наведене, бачимо, що позитивіський період розвитку кримінологічної науки був продовженням та відповіддю на питання, які залишилися поза увагою представників класичного періоду її розвитку. Зокрема, одним із недолік класичного періоду полягає в тому, що в центрі обґрунтування кримінального покарання вона ставила злочин, а особу кримінального правопорушника не лише відсувала на другий план, а й взагалі ігнорувала. Представники цього періоду вважали, що не повинно бути однакового покарання за два злочини, що завдали суспільству різної шкоди. Однак з цього твердження випливало, що в разі однакової кари за однаковий злочин однаковому покаранню повинні підлягати як дорослі, так і неповнолітні, як особа, яка вчинила злочин з умисною формою вини, так і людина, яка його вчинила у стані сильного душевного хвилювання так і та, яка вчинила його вперше. Позитивістська ж кримінологія відрізнялася широким застосуванням статистичних та інших фактичних даних про вчинені злочини і врахуванням особи кримінального правопорушника. Зокрема, засновник позитивіської кримінології взагалі та біологічному напрямку, зокрема, є Чезаре Ломброзо під час своїх спостережень дійшов висновку, що злочинна поведінка причиново зумовлена і типового злочинця можна ідентифікувати за фізичними характеристиками, такими, наприклад, як скошене чоло, витягнуті чи, навпаки, нерозвинуті вуха, масивне підборіддя, зморшки на обличчі, великі надбровні дуги, глибоко посаджені очі тощо. Водночас представників соціологічного напряму цікавила, передусім, залежність між злочинним і соціальним середовищем. Серед причин злочинності вони, перш за все, називали соціальні обставини, що мають своє коріння не стільки в індивіді, скільки в суспільстві. Основні принципи соціологічного напрямку: злочин - явище соціальне; злочинцями не народжуються, ними стають під впливом несприятливого середовища. Отже, як бачимо позитивіський період був пов’язаним з активним аналізом питання особи кримінального правопорушника та пошуку причин її виникнення і впливу на злочинність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віденська Е., Дідоренко Е., Розовський Б., Чалий В. Кримінологія: традиції і новації. *Право України*. 1999. № 6. с.35-42
2. Джужа О., Кирилюк А. Сучасний погляд на розвиток кримінології. Право України. 2003. №2. с. 54-61
3. Кримінологія: підручник / А.М. Бабенко, О.Ю. Бусол, О.М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків: Право, 2018. 416 с.
4. Кримінологія: підручник / В.С. Ковальський, Г.С. Семаков, О.М. Костенко. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 344 с.
5. Тимошенко В.І., Шакун В.І. Теоретичні основи кримінології: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 240 с.
6. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.),В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. 544 с.
7. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник/ В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська, О.В. Лисодєд та ін..; за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкіна. Х.: Право, 2014. 510 с.
8. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. К.: «Ін Юре», 2007. 424 с.
9. Медицький І.Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави. Івано-Франківськ, 2007. 214 с.
10. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с

Дата першого надходження рукопису до видання: 5.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Шуп’яна М.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 343.224
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.77

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА РОЗГОЛОШЕННЯ ТАЄМНИЦІ УСИНОВЛЕННЯ (УДОЧЕРІННЯ) В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Ющик О.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-1371-3379

Ющик О.І. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) в Україні: проблеми теорії та практики.

У статті проведено комплексний аналіз норми кримінального законодавства, що передбачає кримінальну відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) в Україні, яка забезпечує конституційне право на недоторканість приватного і сімейного життя та реалізації принципу захисту прав та інтересів дитини. На підставі законодавчого аналізу обґрунтовано, що таємниця усиновлення (удочеріння) є різновидом конфіденційної інформації, яка забезпечена заходами держави та перебуває під правовою охороною, і тому відноситься до міжгалузевого інституту, що містить норми сімейного, інформаційного та кримінального права. Проаналізовано склад кримінального правопорушення передбаченого ст. 168 Кримінального кодексу України та визначено його як кримінально-правову гарантію охорони приватного і сімейного життя.

Особливої уваги приділено об'єкту кримінального правопорушення – таємниці усиновлення (удочеріння), а саме змісту та межам таємниці усиновлення. Аргументовано, що основною ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення є певна обставина, як обов'язковий критерій кримінальної відповідальності - вчинення розголошення всупереч волі усиновителя (удочерителя). Під час дослідження проблеми кримінальної відповідальності розглянуто проблемні аспекти встановлення факту розголошення та настання суспільно небезпечних наслідків, а також питання відмежування складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 168 КК України, від порушення недоторканності приватного життя (ст. 182 КК України).

У статті досліджено кваліфікуючі ознаки розголошення таємниці усиновлення (удочеріння), вчиненого службовими особами, працівниками медичних закладів, а особливо звернуто увагу на присяжних, яким відповідна інформація стала відома зв'язку з виконанням професійних чи службових обов'язків. Автор акцентує увагу на сучасних ризиках, пов'язаних із цифровізацією суспільства, поширенням через соціальні мережі та електронні засоби комунікації інформації, що становить таємницю усиновлення, внаслідок чого істотно підвищується рівень суспільної небезпечності вчиненого.

На підставі аналізу кримінального законодавства та судової практики сформульовані висновки та пропозиції щодо вдосконалення кримінально-правового механізму охорони таємниці усиновлення та забезпечення заходів, які виконуватимуть превентивну функцію та мінімізують ризики незаконного поширення конфіденційної інформації.

Ключові слова: таємниця усиновлення, удочеріння, розголошення таємниці усиновлення, усиновитель, кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння), професійна таємниця, порушення права на таємницю, право на недоторканість приватного і сімейного життя.

Yushchyk O.I. Criminal liability for disclosure of the secret of adoption in Ukraine: problems of theory and practice.

The article provides a comprehensive analysis of the criminal law provision establishing criminal liability for disclosure of adoption (fostering) secrets in Ukraine, which ensures the constitutional right to privacy and family life and the implementation of the principle of protecting the rights and interests of the child. Based on a legislative analysis, it is argued that the secrecy of adoption (fostering) is a type of confidential information that is protected by state measures and is subject to legal protection, and therefore belongs to an interdisciplinary institution that contains provisions of family, information and criminal law. The composition of the criminal offence provided for in Article 168 of the Criminal Code of Ukraine has been analysed and defined as a criminal law guarantee of the protection of private and family life.

Particular attention is paid to the object of the criminal offence – the secrecy of adoption (fostering), namely the content and limits of the secrecy of adoption. It is argued that the main feature of the objective side of the criminal offence is a certain circumstance, as a mandatory criterion for criminal liability – disclosure contrary to the will of the adopter (adoptive parent). During the study of the problem of criminal liability, problematic aspects of establishing the fact of disclosure and the occurrence of socially dangerous consequences are considered, as well as the issue of distinguishing the composition of a criminal offence under Article 168 of the Criminal Code of Ukraine from a violation of privacy (Article 182 of the Criminal Code of Ukraine).

The article examines the qualifying characteristics of disclosure of adoption secrets (adoption) committed by officials, employees of medical institutions, and pays particular attention to jurors who became aware of the relevant information in connection with the performance of their professional or official duties. The author emphasises the current risks associated with the digitalisation of society and the dissemination of information constituting adoption secrets through social networks and electronic means of communication, which significantly increases the level of public danger of the offence.

Based on an analysis of criminal legislation and judicial practice, conclusions and proposals have been formulated to improve the criminal law mechanism for protecting the secrecy of adoption and to ensure measures that will perform a preventive function and minimise the risks of illegal dissemination of confidential information.

Key words: adoption secrecy, adoption, disclosure of adoption secrecy, adoptive parent, criminal liability for disclosure of adoption secrecy, professional secrecy, violation of the right to secrecy, right to privacy and family life.

Постановка проблеми. Однією із форм забезпечення права дитини на сім'ю, її гармонійного сімейного виховання, розвитку, а також реалізація принципу пріоритету інтересів дитини встановлюється інститутом усиновлення (удочеріння), який історично закріплений в міжнародно-правових актах та національному законодавстві України. Основними гарантіями надійності усиновлення (удочеріння) становить забезпечення таємниці усиновлення, оскільки порушення якої може викликати істотні несприятливі наслідки як для усиновленого, так й для інших осіб, зокрема шляхом нанесення психологічної травми, соціальної дискримінації, порушення приватного життя, а також до інших тяжких наслідків. На сьогодні кримінальним законодавством закріплено відповідальність розголошення відомостей про усиновлення (удочеріння), але на практиці застосування відповідної норми Кримінального кодексу України залишаються відкритими питання, що є суперечливим. А це насамперед зумовлено низкою проблем, які пов'язані із оціночним характером окремих ознак складу кримінального правопорушення, неможливість доведення факту розголошення та його суспільно небезпечних наслідків, а також неузгодженість кримінально-правових положень із нормами сімейного, цивільного законодавства. Крім того проблема відповідальності за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) пов'язана з інформаційним законодавством, оскільки сучасна цифровізація комунікацій, розширення використання соціальних мереж підвищує ризик несанкціонованого поширення конфіденційної інформації про усиновлення. Тому існує необхідність забезпечення охорони таємниці усиновлення (удочеріння) шляхом удосконалення меж криміналізації відповідних діянь на підставі аналізу правозастосовної практики з урахуванням міжнародних стандартів захисту приватного і сімейного життя.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі кримінальної відповідальності за розголошення відомостей про усиновлення (удочеріння), з'ясуванні ознак складу кримінального правопорушення, як гарантування охорони приватного і сімейного життя. На підставі дослідження виявити проблеми законодавчого регулювання та правозастосовної практики, що дасть змогу вказати на пропозиції вдосконалення кримінальної відповідальності за розголошення відомостей про усиновлення (удочеріння) з урахуванням сучасних соціальних викликів і європейських стандартів захисту прав дитини.

Стан опрацювання проблематики. Питання забезпечення таємниці усиновлення та кримінальної відповідальності за її порушення неодноразово були предметом наукових досліджень. У дослідженнях вітчизняних науковців піднімались проблеми охорони приватного і сімейного життя, захисту прав дитини та реалізація права на усиновлення (удочеріння). Що стосується аспектів кримінальної відповідальності за розголошення відомостей про усиновлення (удочеріння), то вона стали питаннями розгляду таких науковців: М.В. Анчукової, В.А. Ватрас, Т.Ю. Вислоцької, О.О. Дудорова, , В.В. Гальцова, С.С. Журило, Л.М. Зілковської, І.Д. Каралаш, Л.М. Логвінова, Л.А. Савченко, О.В. Тавлуй, Т.А. Чолан та ін. Незважаючи на дослідження проблем кримінальної відповідальності за розголошення відомостей про усиновлення (удочеріння) необхідно наступне комплексне дослідження змісту кримінально-правової заборони, а також вдосконалення чинного законодавства та формування єдиних підходів до правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Одним із основних прав людини є право на недоторканість приватного життя, а саме захист особистого простору від незаконного або небажаного втручання з боку держави, організацій чи інших осіб. Конституцію України гарантується «невтручання в особисте і сімейне життя людини, не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» (ст. 32 Конституції). Відповідно до ст. 21 Закону України «Про інформацію» «конфіденційною є інформація про фізичну особу, інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, а також інформація, визнана такою на підставі закону. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, якщо інше не встановлено законом». [4]

Різновидом конфіденційної інформації є таємниця усиновлення (удочеріння). Право на таємницю усиновлення гарантується Сімейним кодексом України, ч. 1 ст. 226 передбачається, що «особа має право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення». За ч. 2 ст. 226 СК України «дитина, яка усиновлена, має право на таємницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення», а ч. 3 ст. 226 СК надає право усиновленій особі після досягнення нею чотирнадцяти років на одержання інформації щодо свого усиновлення. Отже, на державному рівні забезпечується захист такої інформації, як таємниця усиновлення (удочеріння) за допомогою юридичного закріплення та притягнення до відповідальності за такі діяння.

Відповідно до положень ст.ст. 226-227 СК України «особа має право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення; дитина, яка усиновлена, має право на таємницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення; усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття, усиновлювач має право приховувати від дитини факт її усиновлення, якщо розкриття таємниці усиновлення може завдати шкоди її інтересам».

Національне кримінальне законодавство передбачає кримінальну відповідальність за розголошення усиновлення (удочеріння) всупереч волі усиновителя (удочерителя) (ст. 168 КК України). Як зазначає М.В. Анчукова «історія розвитку вітчизняного кримінального законодавства свідчить про те, що кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення не є новелою КК України. Вперше вона встановлена в КК УРСР 1960 р. Кодекс було доповнено статтею 115-1 «Розголошення таємниці усиновлення» згідно із Указом Президії Верховної Ради N 2984-07 від 25 серпня 1970 р. Диспозиція статті була лаконічною: «Розголошення таємниці усиновлення проти волі усиновителя»» [1, с. 424–430]. З періоду прийняття нового Кримінального кодексу до ст. 168 вносились зміни в частини санкції статті внаслідок прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності 15 квітня 2008 року N 270-VI [3], а пізніше зміна відбулась у санкції ч. 2 ст. 168 КК України збільшенням розміру покарання у виді штрафу до чотирьох тисяч неоподаткованих мінімумів. Таке посилення відповідальності стосується «вчинення розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) службовою особою або працівником медичного закладу, яким відомості про усиновлення (удочеріння) стали відомі по службі чи по роботі, або якщо воно спричинило тяжкі наслідки». [5]

Кримінальне правопорушення передбачене ст. 168 КК України охороняє суспільні відносини, що забезпечують недоторканність приватного та сімейного життя, зокрема право особи на збереження таємниці факту усиновлення (удочеріння). Якщо деталізувати об'єкт охорони, то він стосується права дитини, та зацікавлених осіб на приватність, гарантування конфіденційної інформації про походження дитини;, і на сам кінець довіра до інституту усиновлення. Через порушення таємниці усиновлення (удочеріння) може завдаватись і інша шкода, яка пов'язана з психічним здоров'ям та нормальним моральним розвитком дитини, а також честь, гідність і психологічний стан усиновителів.

Слід звернути увагу на думку О. Тавлуй, яка «під час розмежування складу кримінального правопорушення, який передбачає кримінальну відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (стаття 168 Кримінального кодексу України) зі складом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 182 (порушення недоторканності приватного життя) Кримінального кодексу України вказує на предмет кримінального правопорушення». «Більшість учених-криміналістів уважає, що спеціальна ознака, передбачена ст. 168 КК України, – предмет злочину, при вчиненні діяння, передбаченого ст. 182 КК України, предметом злочину є конфіденційна інформація про

особу, а при вчиненні діяння, передбаченого в ст. 168 КК України, – вид конфіденційної інформації про особу (відомості, що можуть бути віднесені до сімейної таємниці)» [9, с. 191-195].

Норми статті 168 КК України не дають чіткого визначення і не конкретизують, яка саме інформація належить до таємниці усиновлення (удочеріння). На підстав аналізу нормативно-правових актів можемо констатувати, що до такої інформації належать будь-які відомості про сам факту усиновлення (удочеріння) або обставини, що підтверджують усиновлення дитини. Це може бути: подача заяви про усиновлення, перебування на обліку осіб, які бажають усиновити дитину. рішення суду про усиновлення, державна реєстрація усиновлення в органах реєстрації актів цивільного стану, нагляд за усиновленою дитинною та інші відомості, що свідчать про усиновлення.

До об'єктивних ознак кримінального правопорушення передбаченого ст. 168 КК України належить розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) всупереч волі усиновителя (удочерителя). Розголошення таємниці усиновлення є протиправним повідомленням або доведенням до відома інших осіб відомостей про факт усиновлення (удочеріння), при цьому без згоди усиновителя або удочерителя, якщо такі відомості становлять конфіденційну інформацію і охороняються законом як таємниця. Таким поширенням відомостей може бути доведення інформації про факт усиновлення, повідомлення даних про біологічних батьків, розкритті обставин усиновлення (час, місце, спосіб), доведенні цих відомостей до осіб, які не мають права їх знати.

Способами вчинення розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) можуть бути різними, наприклад в усному повідомленні певній особі щодо самого факту усиновлення, зміненні прізвища, імені, по-батькові усиновленого, часу прийняття рішення про усиновлення тощо. Судова практика по притягненню за розголошення таємниці усиновлення показує, що за останній період кожного року виносять вирок кільком особам. В більшості випадків це усне повідомлення інформації про те що дитина усиновлена і не є рідною усиновителю. Прикладом розголошення таємниці усиновлення через засоби зв'язку є вирок Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 18 листопада 2025 року, яким встановлено, що «особа не маючи дозволу на розголошення таємниці усиновлення, всупереч інтересам малолітньої дитини та сім`ї, використовуючи свою раніше створену персональну сторінку в соціальній мережі «Facebook» всесвітньої мережі Інтернет, яка у відповідності до вимог абзаців 16, 19 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про телекомунікації» і ст. 22 Закону України «Про інформацію», є засобом масової інформації, опублікувала загальнодоступну публікацію, що містить відеозапис, в якому повідомила про факт усиновлення. Вказаний відеозапис після його публікації став доступним для перегляду користувачам, які відвідували зазначену інтернет-сторінку.» Вирок Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 18 листопада 2025 року № 1-кп/703/652/25 [2]. Ступінь суспільної небезпеки поширення через засоби масової інформації є високим, оскільки це повідомлення стає відомим широкому колу осі, що може призвести до настання негативних наслідків, особливо для дитини.

Кримінальна відповідальність за ст. 168 КК України настає за особливих обставин, які необхідно встановити, а саме те, що розголошення усиновлення (удочеріння) відбулося всупереч волі усиновителя (удочерителя). Саме воля усиновителя виступає основним критерієм відмежування кримінально караного діяння від правомірного поширення інформації або морального повідомлення фактів. Воля усиновителя може проявлятися як прямо, через чітку заборону розголошення відомостей про усиновлення, опосередковано**,** через поведінку, що свідчить про прагнення зберегти конфіденційність факту усиновлення, а також заборона законом, що передбачає охорону таємниці усиновлення як елемент приватного і сімейного життя.

За законом «усиновитель має право приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. Усиновитель має право приховувати від дитини факт її розкриття, якщо розкриття таємниці усиновлення може завдати школи її інтересам. Якщо усиновлюється дитина, яка не досягла семи років, службові особи при виявленні її згоди на усиновлення зобов'язані вживати заходів щодо забезпечення таємниці усиновлення від самої дитини» [8, с. 460].

Заходи забезпечення таємниці усиновлення передбачені на законодавчому рівні, охоплюють всі стадії судового розгляду - від відкриття провадження до зберігання судових матеріалів. Такі заходи сприяють не лише охороні приватного життя усиновителів, але й насамперед у захисті психологічного та соціального благополуччя дитини.

Суб'єктом вчинення досліджуваного кримінального правопорушення може бути будь-яка особа, якій став відомий факт про усиновлення (удочеріння). Основними засобами забезпечення таємниці усиновлення передбачено закритий розгляд справ про усиновлення в судовому засіданні (ст. 313 ЦПК України). Це в свою чергу дозволяє недопущення до залу судового засідання сторонніх осіб, у тому числі представників засобів масової інформації, обмеження публічного доступу до інформації, що пов'язана із особою, яку всиновлюють, та осіб, що є усиновителями

(удочерителями), а також інших обставин, які сприяють розкриттю походження дитини та її попередній сімейний стан. Наступна стадія оприлюднення судового рішення і важливим засобом попередження розголошення усиновлення (удочеріння). Тому чітко забороняється оприлюднення судових рішень у спосіб, що дозволяє ідентифікувати факт усиновлення, а саме вилучаються дані про особу дитини, усиновителів і сам факт усиновлення. Багато усиновителів ідуть на те, щоб змінити анкетні дані дитини, що в свою чергу є забезпеченням таємниці усиновлення. Це відбується, шляхом зміни прізвища дитини, імені, по батькові, відомостей про місце народження, але все це в межах законодавства. Такі способи захисту мінімізують ризик випадкового або навмисного розкриття інформації про усиновлення у повсякденному житті дитини та сприяють її повноцінній інтеграції в сім'ю усиновителів.

Ще одним способом забезпечення захисту розголошення таємниці усиновлення є обмеження доступу до судових матеріалів сторонніх осіб. Тобто ознайомлюватись з матеріалами справи мають право виключно учасники процесу та особи, прямо визначені законом, крім того забороняється копіювання, передача або використання матеріалів справи, не пов'язаних із здійсненням правосуддя. Зберігання такої інформації покладається на службових осіб та і на інших суб'єктів, які отримали доступ до відповідних матеріалів, які зобов'язані охороняти таке розголошення інформації.

Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 168 КК є «вчинення його службовою особою або працівником медичного закладу, яким відомості про усиновлення (удочеріння) стали відомі по службі чи по роботі, або в разі заподіяння тяжких наслідків».

Суспільна небезпека розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) службовою особою або працівником медичної установи, яким відомості про всиновлення (удочерінні) стали відомі по службі чи по роботі, «обумовлюються тим, що це кримінальне правопорушення вчиняється особами, зобов'язаними зберігати факт усиновлення (удочеріння) як службову або професійну таємницю. Йдеться про інформацію про перебування осіб, які бажають усиновити дитину, на обліку, пошук ними дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення, розгляд справи про усиновлення, здійснення нагляду за дотриманням прав усиновленої дитини тощо, стали відомі по службі або роботі» [1, с. 424-430].

Такими особами можуть бути особи, які приймають рішення про усиновлення (удочеріння), працюють в закладах, де перебувають діти, які можуть бути усиновлені, медичні працівники, які надають медичну допомогу таким особам, органи опіки і піклування, місцеві органи тощо. Крім того, особливо звернути увагу на присяжних, які теж входять числа службових осіб, яким стало відомо про факт усиновлення із виконання своїх обов'язків. Відповідно до гл. 5 ЦПК України. категорія справ про усиновлення розглядається судом за участю присяжних. Присяжні беруть участь у розгляді справ про усиновлення, оскільки це одна з категорій цивільних справ, де вони залучаються для здійснення правосуддя, працюючи спільно з професійним суддею. Отже, присяжні виступають службовими особами, яким факт усиновлення став відомим внаслідок виконання своїх обов'язків, що в свою чергу зобов'язує їх зберігати таємницю усиновлення і тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 168 КК України.

Висновки. Конституційною гарантією є забезпечення недоторканості приватного і сімейного простору, а також невтручання в особисте життя людини, тому не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди. Таємниця усиновлення (удочеріння) є об'єктом кримінально-правової охорони, що передбачає кримінальну відповідальність за ст. 168 КК України. Відповідно такий об'єкт охорони перебуває у тісному зв'язку з правом на недоторканість приватного і сімейного життя та принципом захисту прав та інтересів дитини. Тому і виникає необхідність такого захисту не лише декларативно, але й через механізм кримінальної відповідальності. Основною ознакою кримінально караного розголошення таємниці усиновлення є його вчинення всупереч волі усиновителя. В сучасних умовах цифровізації неабиякої актуальності набуває питання розголошення таємниці усиновлення за допомогою соціальних мереж та засобів комунікації, що істотно підвищує ступінь суспільної небезпечності, що потребує негайного врахування при подальшому вдосконаленні кримінального законодавства. Крім того, держава повинна забезпечити заходи таємниці усиновлення шляхом закритого розгляду справ, знеособлення судових рішень, обмеження доступу до матеріалів справи, які свою чергу виконуватимуть превентивну функцію та мінімізують ризики незаконного поширення конфіденційної інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анчукова М.В. Щодо кримінальної відповідальності за розголошення таємниці усиновлення (ст. 168 КК України). *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 424–430. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/a359c0df-13dd-4d94-b65b-82f1c849471e/content.

2. Вирок Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 18 листопада 2025 року № 1-кп/703/652/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131980841 (дата звернення 5.01.2026).
3. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності 15 квітня 2008 року N 270-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-17/ed20201114 (дата звернення 4.01.2026).
4. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення 3.01.2026).
5. Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень від 22.11.2018 № 32617-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19/ed20201114#n293 (дата звернення 4.01.2026).
6. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3920 (дата звернення: 2.01.2026).
7. Конституція України від 28 червня 1996 року №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 2.01.2026).
8. Науково практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К.: Юридична думка, 2012. 1316.
9. Тавлуй О. Розголошення таємниці усиновлення: окремі аспекти відмежування від інших правопорушень. *Підприємництво, господарство і право*. № 6. 2021. С. 191–195. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2021_6_31.

Дата першого надходження рукопису до видання: 6.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026

© Ющик О.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0